

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XI

*В чест на
ИВАН ЛЕКОВ
по случай шейсетгодишнината му*

София . 1964

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редационен комитет:

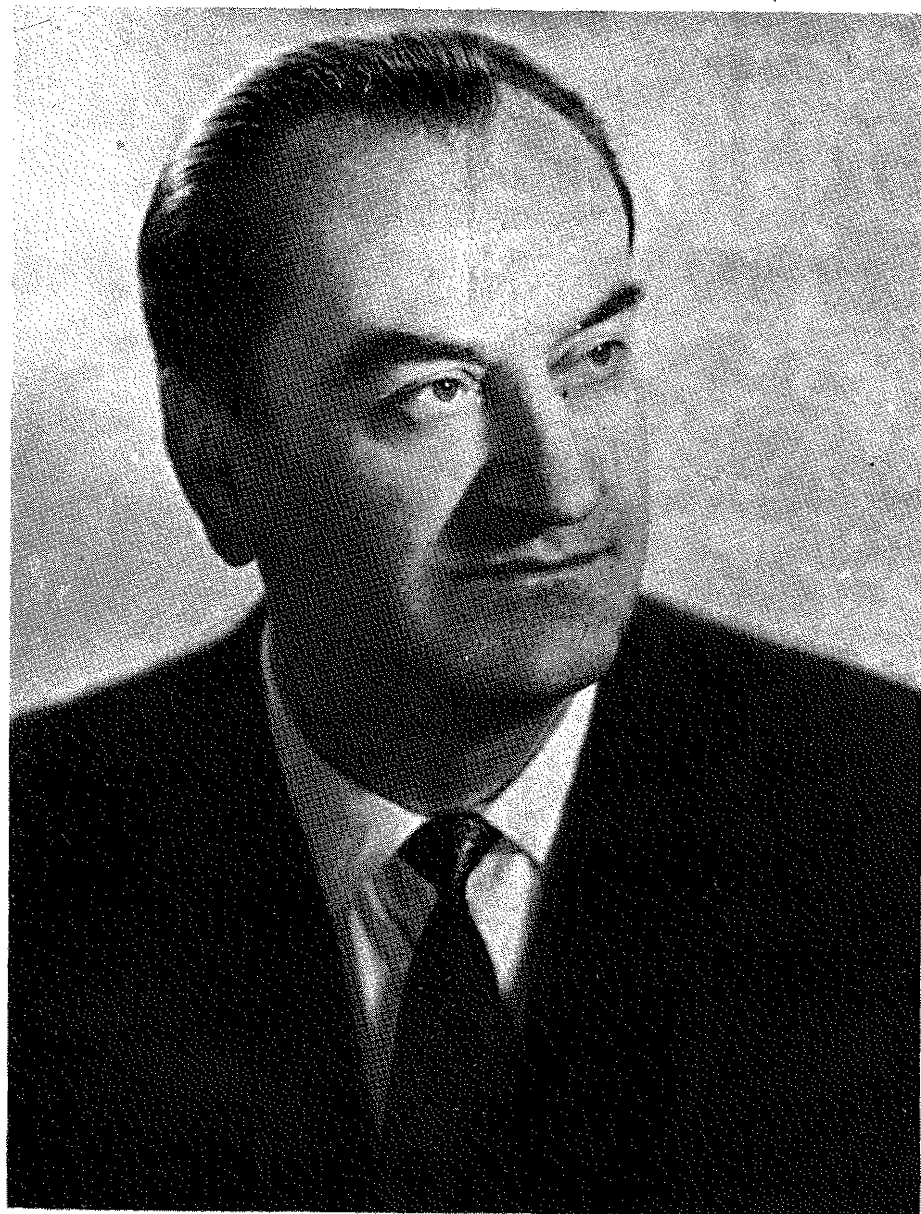
*чл.-кор. Л. Андрейчин (отг. редактор), акад. Вл. Георгиев,
чл.-кор. К. Мирчев и проф. Ст. Стойков*

Тази книга от „Известията на Института за български език“ е посветена на видния български езиковед, член-кореспондент на Българската академия на науките и професор във Филологическия факултет на Софийския университет

ИВАН ЛЕКОВ

по случай шейсетгодишнината му.

Тя съдържа езиковедски приноси само от негови български колеги и ученици.

ИВАН ЛЕКОВ

ВИДЕН НАШ ЕЗИКОВЕД

Езикознанието е важна научна дисциплина, която има за предмет езиковата дейност на човека. Понеже езикът по същество и функции е обществено и социално явление, тази дисциплина принадлежи към хуманитарните науки и оказва влияние върху оформяването на културното съзнание на обществото, върху развитието на езиковата култура и езиковата практика.

В последните две десетилетия, наред с ускорените темпове на нашето културно и социално развитие, не на последно място стоят научните трудове, усилията и постиженията на българските езиковеди, заслугите им за активизиране на научната мисъл, за усъвършенствуване на научната методология, за организиране на научни издания и институти, дискусии и конгреси, за свързване на теорията с практиката.

Проф. Ив. Леков принадлежи към по-младото поколение български езиковеди, които с достойнство поеха и продължиха научното дело на основателите на нашата филологическа наука, на славистиката и българистиката — Л. Милетич, Б. Цонев, Ал. Т.-Балан, Ив. Шишманов, Ст. Младенов, Ст. Романски, Й. Иванов и др. Целокупната му научна дейност е свързана с развитието на славистиката у нас, с развитието на родното езикознание и с най-значителните езиковедски инициативи и дела. В същност днес той е най-продуктивният и най-авторитетният наш славист.

Роден е на 4. III. 1904 г. в София. Произхожда от будно учителско семейство. Завършва гимназия и университет в София с отличен успех и специализира в Полша, Германия и Австрия. Бил е лектор по български език в Краковския университет (Полша). Редовен професор е от 1948 г., а член-кореспондент на БАН от 1945 г. Сега ръководи Катедрата по славянско езикознание в Университета и Секцията по славянско езикознание в Института за български език при БАН. Член е също така на Чешкото общество на науките, зам.-председател на бюрото на Международния комитет на славистите, член на Международната асоциация на фонолозите, член на Редакционно-издателския съвет на БАН, на редакцията на сп. Български език, на сп. Език и литература и на други редакции, член на Президиума на Славянския комитет в България, бивш подпредседател на Българо-полския комитет, бивш председател на Дружеството на славистите в България и на редица други институти. Носител е на три ордена Кирил и Методий I степен, а през 1959 г. е лауреат на Димитровска награда.

Получил солидно образование по славянска филология у нас, проф. Ив. Леков твърде рано остава в Университета и се отдава на научна работа. Неговите научни интереси са закърмени от нашите първи езико-

веди, от най-големите слависти на века и от най-новите направления в езиковедението, които обогатяват неговата научна мисъл с нови идеи и го довеждат до марксизма.

Научното дело на проф. Ив. Леков е богато и разностранно. То лежи в руслото на славистиката и българистиката и включва към 400 заглавия. Започнал най-напред с изследване на римите на полския поет от XVII в. Коховски с цел да се установят важни факти из историята на полския език, проф. Ив. Леков минава в други по-широки области на славистиката и към по-трудна проблематика, като напр. установяването на праславянската родина по езикови данни, морфологията на праславянския глагол, взаимовръзките на славянските езици, въпросите на фонологията, лексикологията, етимологията и лексикографията, към обобщаващи монографии върху словообразуването и граматическия строй на славянските езици, към нови типологични и статистически методи.

Централно място в научната продукция на проф. Ив. Леков заемат често славистичните теми и проблеми, които той разработва с голяма ерудиция и познаване на предмета. Както е известно, в областта на славистиката работят учени от цял свят, създадена е огромна литература, в която само подготовеният може безпогрешно да се ориентира и да намери нови, неизследвани въпроси. Проф. Ив. Леков е написал много студии по въпроси на сравнителното славянско езиковедение и върху неизследван досега езиков материал. За него не е без значение и методологическият подход към проблемите и към материала, затова в редица статии той се спира върху методологията на сравнително-историческите или съпоставителните изследвания. Тук ще посочим по-важните му студии със славистична и методологическа проблематика: „Към въпроса за методологията и проблематиката на славянските езици“, Бълг. език, год. IV (1954), кн. 2, стр. 129—134; „Изгледи за нова класификация на славянските езици“, Език и литература, год. IX (1954), кн. 3, стр. 200—205; „По някои оспорвани въпроси в сравнителната граматика на славянските езици“, Бълг. език, год. V (1955), кн. 3, стр. 212—219; „Проект за план на кратка сравнителна и съпоставителна граматика на славянските езици“, Бълг. език, год. V (1955), кн. 4, стр. 316—318; „Цели и методи на сравнително-историческото изследване на славянските езици и тяхната взаимовръзка“, Език и литература, год. X (1955), кн. 3, стр. 196—200; „Сравнително-историческият метод в славянското езиковедение“, *Slavia*, XXI, кн. 1, стр. 15—21; „Съвременни задачи на славянското езиковедение“, Език и литература, год. II (1947), кн. 1, стр. 9—13; „Теоретическата стойност на славянското езиковедение и неговите най-общии задачи“, Език и литература, год. VI (1951), кн. 2, стр. 81—88; „Славянските езици и техните взаимни връзки и отношения“, София, 1950; „Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд“, БАН, София, 1955, стр. 106; „Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици“, БАН, София, 1958, стр. 126; „Словообразователни склонности на славянските езици“, БАН, София, 1958, стр. 76; „Окончание -ов за род. п. мн. ч. в славянските езици“, Сб. Л. Милетич, 1933, стр. 282—300; „Отношение на среднословашки към южнославянската езикова група“, Сп. БАН, 60 (1937), стр. 203—235; „Bemerkungen zur Frage der Monogenese und Polygenese einiger Erscheinungen in den

Slavischen, Studia serdicensia, I (1938), стр. 231—236; „Характеристика на общите черти в български и източнославянски“, Сб. БАН, 1942, стр. 1—100; „Сърбохърватският и българският език“, Южни славяни, кн. 4 (1945), стр. 18—21; „Закономерности в развоя на славянските езици“, Език и литература, год. III (1948), кн. 3, стр. 163—169; „Езиковото родство на славянските нации“, Бълг. език, год. II (1952), кн. 3—4, стр. 155—172; „Устойчивостта на славянските езици срещу насилствена асимилация“, Изв. Инст. бълг. език, кн. 2 (1952), стр. 55—69; „Източнославянският произход и характер на украинския език“, Език и литература, год. IX (1954), кн. 4, стр. 271—281; „За сложния характер на редица взаимодействия и успоредници между славянските езици“, Език и литература, год. XI (1956), кн. 2, стр. 135—139; „Отклонения от флективного строя в славянских языках“, Вопросы языкознания, № 2 (1956), стр. 18—26; „Някои от най-съществените типологични черти на сърбохърватски език“, Ivšičev zbornik, Zagreb, 1963, стр. 237—241; „Структурни модели в глаголната система на съвременните славянски езици“, Слав. студии, София, 1963, стр. 3—8; „Значението на граматическите, словообразователни и лексикални данни за класификацията на славянските езици от съвременно гледище“, Слав. филология, т. II, Москва, 1958, стр. 64—78; „Към въпроса за мъжколичния род в славянските езици“, Бълг. език, год. VI (1956), стр. 317—327; „Строежът на думата в КирилOMETодиевия език и в съвременните славянски езици“, Сб. Хиляда и сто години славянска писменост, София, 1963, стр. 179—189; „Характер на дискуссионните въпроси в сравнителната граматика на славянските езици“, Славянска филология, т. III, София, 1963, стр. 35—50; „Srovnání v oblasti kvantitativné struktury slov v češtině, slovenštině a bulharštině“, Сб. Československo-bulharské vzta-hy v zrcadle staletí, Praha, 1963, стр. 374—380.

Посочените работи очертават обсега на проблемите, над които работи нашият учен. Това са приноси в областта на славистиката. Авторът се стреми да осветли от ново гледище съвременното състояние на славянските езици. В някои случаи той преразглежда известни вече факти от нови позиции и стига до нови изводи относно родството и взаимоотношенията на славянските езици. Така напр. с изследването си „Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици“ авторът не само поправя и допълва изказани мнения в науката, но също така достига до нови обобщения и до по-точна класификация на славянските езици, до по-точни определения на общите граматически закономерности. В другия свой труд „Словообразователни склонности на славянските езици“ той установява закономерностите на славянското словообразуване въз основа на нови наблюдения и факти. Словообразователните средства тук са разгледани с оглед на тяхната фреквенция и продуктивност, на тяхната семантична функция, с оглед на взаимодействията между основи и наставки, корени и представки, с оглед на връзките между стари, нови и най-нови словообразователни заемки. Според автора, твърде малко са непродуктивните словообразователни елементи в славянските езици. Наставките предизвикват семантична раздробеност при имената, но те обикновено са безразлични към значение. При пълна лексикализация те изпълняват само структурна роля. Тяхното значение не е автономно, а се намира в зависимост от основата, към която се прибавят. Най-раз-

пространени са в славянските езици наставките за субективна оценка. Българският език притежава доста оригинални средства за изразяване на умалителна ласкателност. Установено е доста точно географското разпределение на някои словообразователни изоморфи: *из-, раз-, пре-, про-, -ик, -ек, -ок, -изна, -ан, -ал, -ут, -иц, -ице, -ич, -че, -ле, -ин, -еж, -ство*. Авторът прави изводи, че съществува несъмнено словообразователно старо и ново единство във всички славянски езици.

Проф. Ив. Леков използва диахронията и синхронията като метод за по-точно установяване на данните и на тяхното интерпретиране. Затова той често прибегва към справки с праславянския език, а някои студии се отнасят изключително до праславянския език, до праславянската топонимия и до праславянските глаголни форми и до техните отражения в съвременните славянски езици: „Праславянските имена на растения“ (Към въпроса за славянската прародина), Бълг. преглед, кн. I (1938), стр. 473—526; „Праславянски глаголни форми в днешните славянски езици“, Сп. БАН, 50 (1934), стр. 1—196.

Интересни наблюдения и синтези намираме в статията „Структурни модели в глаголната система на съвременните славянски езици“, където се прави опит да се установят и разграничат глаголните модели в славянските езици въз основа на точно определени структурни и формално функционални критерии, характерни за различните езикови пластове. В славянските езици, според автора, се различават пет модела: 1) морфологически мотивиран, 2) словообразователно мотивиран, 3) синтактически мотивиран, 4) фонематично и морфологично мотивиран и 5) изключителен (асиметричен). Тази типологическа класификация е подкрепена с убедителен илюстративен материал. Посочени са и всички варианти на установените модели. Така напр. първият модел има следните варианти: 1) троеличен тип, т. е. пълен по отношение на формите за лица, напр. формите на изявителното и условното наклонение във всички славянски езици; 2) дефектен, който не отговаря на това условие, напр. формите на повелително наклонение във всички славянски езици; 3) тип с три числа, т. е. пълен по отношение на формите за число, като се вземе за изходна основа праславянският език, напр. формите на глагола в словенски и в лужишките езици; 4) тип с две числа във всички останали славянски езици; 5) тип с родова обусловеност на формите в мн. число на минало време, напр. в чешки м. р. *neslí* и ж. р. *nesly* срещу ср. р. *nesla*; 6) тип без родова обусловеност, напр. бълг. *те са писали*; 7) тип на флексивна мотивираност, когато глаголната флексия пази своята функция, напр. мин. вр. в полски (ja) *robiłem*, (ty) *robiłeś*, (on) *robił*, (my) *robiliśmy* и т. н.; 8) тип на местоименна мотивираност, когато личните местоимения поемат функцията на флексията и стават задължителни, напр. рус. *я писал, ты писал, он писал*, и т. н. Такъв един нов структурен подход към известните вече факти наистина може да доведе до нова интерпретация и откриване на незабелязани досега страни на езиковите явления. Отличителен белег на научните търсения на проф. Ив. Леков е именно това, че те винаги са свързани с нови методи и нови аспекти на наблюдение, без да се демонстрира пълно отрицание или незачитане на старите, традиционните методи на работа. Типологически характер напр. има и статията му „За някои от най-съществените черти на сърбохърватски език“, в която в

сбита форма се дава типологическа характеристика на сърбохърватския език, като се изтъкват най-съществените му черти: 1) изравняване на три падежни форми за дат., твор. и местен падеж по аналогия или под влияние на окончанието *-ма* от двойствено число; 2) морфологични дублети от рода на *новог ~ нового* (род. п.), *новом ~ новому* (дат. п.), *новом ~ новоме* (мест. п.); 3) синтетична форма за сложно бъдеще (*чуваћу*); 4) възможност за дистантна, а не за строго контактна дистрибуция на съставните елементи на сложни глаголни времена (*deseta je godina prošla*).

В книгата си „Характеристика на общите черти в български и източнославянски“ проф. Ив. Леков установява и анализира сравнително-исторически не само общите, наследени или успоредно развити черти в български, руски, малоруски и белоруски език, но и старите и новите различия между тези езици. Руският език е най-близо до българския. В това изследване авторът е разгледал цялата структура на двата езика. Изтъкната е: 1) релативно-сравнителната характеристика на числената употреба на звуковете в български и руски; 2) връзката на двата езика по отношение на удължението и удвоението на съгласните звукове в тях; 3) съпоставката на структурните особености на руската и българската дума и 4) редица от типични словообразователни склонности, особено от поновия развой на руския език.

Лексикалните връзки между отделните славянски езици са предмет на обстойни изучавания от страна на проф. Ив. Леков. По този начин нашият учен прави значителни приноси в областта на сравнителната славянска лексикология и етимология и продължава делото на Б. Цонев и Ст. Младенов. Хипотезата на Б. Цонев за българско-словашка лексикална близост проф. Ив. Леков коригира, като изтъква нови съображения и аргументи. Според него, по-целесъобразно е да се говори в подобни случаи за съгласуван развой на близки някога териториално езици, отколкото за случайни влияния като резултат от кръстосване. Проф. Ив. Леков има големи заслуги за развитието и на българската лексикография и лексикология. Той е един от авторите на „Български тълковен речник“, София, 1955, на „Правописен речник на българския книжовен език“, София, 1945, един от редакторите на тритомния „Речник на съвременния български книжовен език“, София, 1955—1959, на двуезични славянски речници и др. Ще споменем най-важните му трудове в тази област: „Из славянската лексикология. Абстрактни съществителни имена в основния речников фонд на българския език в сравнение с лексиката на другите славянски езици“, Изв. Инст. бълг. език, кн. 3 (1954), стр. 11—60; „Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд“, БАН, София, 1955, стр. 106; „Принос към етимологичния речник на славянските езици“, Учил. преглед, XXXI (1933), стр. 333—337; „Речнишки успоредици“, Учил. преглед, XXX (1932), стр. 1766—1767; „Неизясненият произход на името *славяни*“, Език и литература, год. IV (1948), кн. 1, стр. 36—40; „Besonderheiten des Grundwortbestandes der bulgarischen Sprache“, Vorträge auf der Berliner Slavistentagung (11—13 November 1954), Akademie Verlag, Berlin, 1956, стр. 80—83; „Омонимията в малоруски език“, ГСУ, 37 (1941), стр. 1—11; „Полско-български речник“, София, 1944 (1945); „Към въпроса за името *помак*“, сб. Полувековна военна България, 1933, стр. 98—99; „Отражение на обществените промени в лексиката на българския език“, Език и литература, год. I (1946), кн. 1, стр. 5—7.

Разбира се, основен труд в тази област е „Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд“ — едно доста пълно и системно изследване, което хвърля светлина върху редица нови проблеми, върху вътрешните закономерности на основния речников фонд на славянските езици. Авторът открива общославянските лексикални елементи в следните сфери: общи названия на природата, на небето и небесните тела, названия на природни явления и стихии, на земната повърхност, на метали, геологически и минералогически обекти, на водни пространства, географски посоки, годишни времена, на годината и месеците, на растителната и животинската природа, в роднински имена, жизнени действия и състояния, цветове и пр. Числеността на основния речников фонд на отделните славянски езици се движи между 1300—1600. Като общи вътрешни закономерности на основния фонд могат да се смятат: 1) честата употреба на думи от фонда, която е в обратна пропорция с неговия обем; 2) непрестанно обогатяване на фонда, успоредно с много слабо отпадане на някои думи; 3) неравномерност в разволя на основния речн. фонд на отделните славянски езици; 4) сложна преплетеност в класификацията на славянските езици с оглед на сходствата в техния основен речн. фонд; 5) зависимост от чужди влияния, проникнали в основния речн. фонд, от състоянието на целия лексикален състав, подложен на такива влияния. Проникването на чужди влияния в повечето случаи е покъсно явление. Най-устойчиви са думите за трайни понятия, свързани с вида на природата. Думи, които отразяват преходни обществени явления или предмети с по-малка трайност, са най-много подложени на промени. Славянските езици притежават в основния си речн. фонд $\frac{2}{3}$ от думите, които са били типични за основния речн. фонд на праславянския език. Останалите думи, в които се разкрива националното своеобразие на славянските езици, са плод на историческо развитие и на постепенна диференциация. По богатство на изразените понятия на основния речн. фонд българският език не се различава от останалите славянски езици. Тук са посочени и най-оригиналните думи, присъщи само на основния фонд на българския език.

Фонологията е друга област, в която работи проф. Ив. Левков. С редица оригинални проучвания авторът допринася за развитието на сравнителната фонология на славянските езици. С други свои работи той подпомага фонологическото изследване на българския език. Авторът прилага умерено методологията на Пражката езиковедска школа и отразява някои по-нови езиковедски концепции, превъзмогнали традиционния емпиризъм и свързаното с него описателство. Ще посочим някои негови статии и студии: „Прояви на фонологична свръхстарателност в разволя на българския, полския и чешкия език“, Сп. БАН, 58 (1939), стр. 85—106; „Фонологична стойност на удвоените и удължени съгласни звукове в славянските езици“, ГСУ, 36 (1940), стр. 1—110; „Намаление на фонемния състав на днешните славянски езици“, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 3—18; „Изразителност и употреба на фонологичните опозиции“, СбБАН, 63 (1942), стр. 23—36; „Из историята на консонантизма в българския език“, Сб. П. Ников, Изв. истор. д-во, на XVI—XVIII (1940), стр. 269—274; „Аналогия и свръхстарателност като различни прояви в българския език“, ГСУ, 35 (1939), стр. 1—18; „Опит за фонологична характеристика на

българския език“, ГСУ, 37 (1941), стр. 1—37; „Фонологичният характер на един закон за ударението в българския език“, ГСУ, 39 (1943), стр. 1—4.

В студията си „Намаление на фонемния състав на думите в славянските езици“ авторът проследява едно интересно явление във фонологичния развой на славянските езици — загубата на фонemi и на срички. Отношенията между фонемно и групово изчезване, без да се вземе под внимание хаплогогията, може да се изрази чрез 40:4, а между вокално и консонантно изчезване — 2:1. Общите причини не се крият само в хаплогогията, контракцията, контактовото въздействие, прозодията, алегровия изговор, но в самата информационна структура на езика, в постоянната диалектическа връзка между вариантно и инвариантно, полезно и условно полезно в езиковия знак, в неговата ту по-голяма, ту по-малка семантизация и граматикализация, в неговата честота. Редукцията на средисловните ерове уврежда, според автора, семантичната информация, а на краесловните — граматичната.

Много свои изследователски работи проф. Ив. Леков е посветил на съвременния български книжовен език с цел да се изяснят нормите и закономерностите на нашата книжовна реч, да се издигне на по-високо равнище езиковата и правописната култура, езиковата практика. Авторът се налага на читателя преди всичко със своята висока интелектуална и езикова култура. Той проявява безпогрешен усет за правилна и добре нюансирана българска фраза, за точна и изразителна дума, за личен стил. Строежът на изречението у него се отличава с иманентна симетричност и естествено съгласувани пропорции, дори и тогава, когато извивките и местът му са по-абстрактни. Проф. Ив. Леков е един от най-наблюдателните и най-добре ориентираните в промените на езика ни езиковеди. Неговото око не пропуска да отбележи най-новите явления в развоя на книжовната ни реч, най-незабележими изменения в лексиката, във фразеологията, в интонацията и ударението. При теоретически или импровизирани дискусии неговите изказвания се отличават с аргументираност, широта и високо теоретично равнище. Проф. Ив. Леков е винаги против крайните, прибързаните, резките и не добре обмислените разрешения. Тематичното разнообразие на неговите статии и студии се вижда от следния списък: „Към въпроса за новите още колебливи склонности в съвременния български език“ Сп.БАН, кн. LXXI (1950), стр. 79—92; „Българският език в социалистическото строителство“, Език и литература, год. V (1950), кн. 3, стр. 177—181; „Наблюдения над лексикалния състав на Вазовите разкази“, Сб. Вазов, София, 1950, стр. 297—303; „Произходът на съюза *най* в народните песни“, Бълг. език, год. I (1951), кн. 3—4, стр. 219—220; „Die syntaktische Ellipse als strukturelles, genetisches und klassifizierendes Problem“, Die Welt der Slaven, 1961, Heft 2, Wiesbaden, стр. 113—120; „За една от оспорваните т. нар. балкански черти на българския език“, Бълг. език, год. II (1952), кн. 1—2, стр. 112—113; „Ново осмисляне на думата *победа*“, Бълг. език, год. II (1952), кн. 1—2, стр. 113—114; „За значението и употребата на някои чести думи във всекидневния печат“, Бълг. език, год. III (1953), кн. 1, стр. 69—70; „За „Правописния речник на бълг. книж. език“ от Ст. Романски“, София, 1951, Бълг. език, год. III (1953), кн. 1, стр. 92—97; „По-голяма старателност в езиковата практика“, Бълг. език, год. III (1953), кн. 2, стр. 174—176; „Изразът „слуга на народа“, Бълг. език, год. II (1952), кн. 3—4, стр. 260—261; „Новият произ-

водствен и обществено-политически живот и речникът на българския език“, *Език и литература*, год. VIII (1953), кн. 5, стр. 311—317; „За внимателен отбор в новата лексика“, *Бълг. език*, год. IV (1954), кн. 2, стр. 176—177; „По някои основни въпроси във връзка с труда на Ал. Теодоров-Балан „Българско склонение“, *Бълг. език*, год. IV (1954), кн. 3, стр. 244—246; „Към историята на някои заети или новосъздадени думи в българския език“, *Език и литература*, год. X (1954), кн. 4, стр. 313; „За някои привидни и същински словообразователни изключения в българския език“, *Език и литература*, год. XI (1956), кн. 4, стр. 293—294; „Из особеностите на българското словообразуване“, *Език и литература*, год. X (1955), кн. 4, стр. 308—309; „За едно пренебрегнато или незабелязано значение на глагола *казвам*“, *Бълг. език*, год. VI (1956), кн. 2, стр. 152; „Към въпроса за чистотата на българската реч и границите на езиковия пуризм“, Сб. Ал. Теодоров-Балан, София, 1955, стр. 301—305; „La position accentologique de l'article dans la langue bulgare contemporaine“, Сб. в чест на акад. Ем. Петрович, Румъния, III, 1958, стр. 299—302; „Към въпроса за съчетаемостта (валентността) на частите на речта в българското изречение“, *Otázky slovanské syntaxe, Sborník Brněnské syntaktické konference* (17—21. IV. 1961), Praha, 1962, стр. 47—57.

В статията си „Die syntaktische Ellipse als strukturelles, genetisches und klassifizierendes Problem“ проф. Ив. Леков разглежда проблемата за синтактичната елипса с оглед на задачите на приложното езикознание и въз основа на наблюденията си върху българския език. Класификацията на различните видове елипса има типологически характер. Авторът различава четири вида елипса: 1) изпуснатата част е съществително, 2) изпуснатата част е глагол, 3) изпуснатата част е местоимение, 4) изпуснатата част е прилагателно. Генезисът на елипсата се обяснява с действието на логически и психологически фактори.

Проф. Ив. Леков е автор на едно интересно изследване върху езика и стила на Г. Димитров — „Опит за оценка на езика и стила на Г. Димитров“, *Език и стил на бълг. писатели*, София, 1962, стр. 527—540. Авторът изтъква, че Г. Димитров внася в българския книжовен език нещо свое, което е характерно за изключително творческите личности, че формата на неговото изложение е в диалектическо единство със съдържанието на докладите и статиите. Изложението и свързаните с него езиково-стилни средства се отличават с яснота и логичност, реализъм и демократичност, аргументираност, картинност и фигуративност, естественост и общодостъпност. В подреждането на словесния материал е налице строга планомерност, методичност и системност. Никъде в езика на Г. Димитров не се забелязват увлечения в пустословие и фразеология. Със силни и експресивни думи Димитров изобличава капиталистическата система и нейните крепители.

Към българската диалектология проф. Ив. Леков принадлежи с две статии: „Българско диал. *ети* „*есть*“, *Бълг. пр.*, год. II (1933), кн. 1, стр. 116—117; „За произхода на македонско-българското наречие *уште* (*ушче*)“, *Мак. пр.*, год. VIII (1933), кн. 4, стр. 154—155.

Проф. Ив. Леков е съавтор и на два университетски учебника: „Старобългарски език“, София, 1949; „Увод в езикознанието“, София, 1949.

От само себе си се разбира, че всеки научен работник е длъжен не само да разработва по-конкретни или по-обща проблеми в своята спе-

циалност, но и да следи развитието на световната наука в определена област, да следи световната научна литература. Проф. Ив. Леков е винаги правил впечатление на своята среда с изключителната си осведоменост върху всички теоретически въпроси из областта на славистиката и на общото езикознание. Той е отличен познавач на теорията на езика и отличен консултант на по-младите научни кадри. Като теоретик той се стреми да даде марксистическа трактовка на философските въпроси в езикознанието, като държи сметка и за най-новите направления в тази област на науката. Някои статии той е посветил на диалектиката в езика, а други служат като информация за научния живот на другите славянски страни или са рецензии върху новоизлезли научни трудове. Ще споменем някои от тях: „За диалектиката в езиковата система“ (по данни от славянските езици), ГСУ, 44 (1947—1948), стр. 1—33; „Ленин и езикознанието“, Език и литература, год. IV (1949), кн. 3, стр. 163—166; „Прояви на диалектиката в Ботевата поетична мисъл“, Сб. Ботев, София, 1950, стр. 538—541; „Стари и нови теории за произхода на езика“, Език и литература, год. I (1946), кн. 3—4, стр. 1—10; „Тематичното богатство на съвременното марксистическо езикознание“, Език и литература, год. VIII (1952), кн. 3, стр. 178—181; „Първи прояви на славистиката във възродена Полша“, Език и литература, год. I (1946), кн. 2, стр. 54; „Из славянската научна книжнина“, Език и литература, год. I (1946), кн. 5, стр. 44; „Из славянските езиковедски списания през 1948 г.“, Език и литература, год. IV (1948), кн. 1, стр. 36—40; „Руската диалектология в ново осветление“, Език и литература, год. V (1949), стр. 92—93; „Ново схващане за началния период на полския литературен език“, Език и литература, год. VI (1950), кн. 1, стр. 78—79; „Из югославските списания по славянска филология“, Език и литература, год. VI (1950), кн. 1, стр. 77—79; „Новият тълковен речник на полския език“, Бълг. език, год. I (1951), кн. 3—4, стр. 244—246; „Нов принос към изучаването на славянските езици“ (За Úvod do studia slov. jazyků, Прага, 1955), Бълг. език, год. VI (1956), кн. 1, стр. 82—85; „Проф. Хавранек и новото езикознание“, Литературен глас, 390, 13. IV. 1938.

Научното творчество на проф. Ив. Леков е богато и разнообразно и представя нов етап в развитието на славистиката у нас. То е добре оценено и в чужбина, където често пъти проф. Ив. Леков на научни конференции и конгреси взема живо участие и с достойнство представя нашата страна.

Проф. Ив. Леков е стожер на славистичната мисъл у нас и отговорен ръководител на Катедрата по сравнително славянско езикознание в нашия университет. Под негово компетентно ръководство израстват млади специалисти, на които той предава своя богат опит, като ги въвежда в научната методология и в системата на научноизследователската работа.

Научните изследвания на проф. Ив. Леков се отличават с всемерно владеене на материала и със стремеж към синтетично обхващане на проблемите. Авторът е достигнал до нови положения в науката и практиката: 1) изтъкнал е особената роля на контаминацията в славянската глаголна система, 2) разкрил е смисъла на така наречената свръхстарателност в славянските езици, 3) подчертал е значението на вътрешните закономерности на славянските езици, 4) посочил е как трябва да се разбира сложният характер на взаимоотношенията между славянските езици, 5) установил е диалектиката на славянската езикова система и фоноло-

гичния образ на българския език, 6) изследвал е лексикалното устройство и типологичните особености на славянските езици в сравнителен аспект, характера на праславянското диалектно деление, 7) подпомогнал е развитието на нашата лексикография.

Когато се говори за проф. Ив. Леков, не бива да се мисли само за учения, но и за човека, за нравствената личност на учения. Проф. Ив. Леков има свое обаяние. Той привлича другите към себе си не само с високата си квалификация и култура, но и с нравствените принципи на своето поведение. Винаги принципиален и строг към себе си, той стои високо над дребните неща и суетни притезания, уважава законността и се предпазва от участие в мероприятия, в които се преплитат лични интереси и лични амбиции. Обществените и служебните задължения и поръчения изпълнява с рядка акуратност и добросъвестност. Със своята ерудиция и авторитет, със своята принципиалност и внимателно отношение към другите той спомага да се укрепва системата на комунистическото възпитание и на комунистическата култура в Университета.

Юбилеят на проф. Ив. Леков е един от празниците на българската наука, на българската творческа интелигенция.

Константин Попов

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФ. ИВАН ЛЕКОВ¹
(1925—1963)

I. Научни трудове, статии и рецензии

1925

1. Природа — поезия. — Български турист, XVII, 1925, кн. 4, стр. 56—60.

1927

2. Проф. Б. Пенев спрямо полската литература. — в. Пряпорец, бр. 196, 197 от 1927 год.
3. *Рец.*: За поезията на Ат. Далчев. — в. Изток, бр. 55 от 1927 год.

1928

4. Обикновена и творческа действителност. — в. Литературни новини, бр. 29 от 9. IV. 1928 г.
5. Заслугите на проф. Лос към славистиката. — в. Пряпорец, бр. 68 от 1928 год.
6. Проф. Лос. — в. Мир, бр. 8514 от 17. XI. 1928 г.
7. Филми и напасти. — в. Литературни новини, бр. 20 от 5. II. 1928 год.

1929

8. Славянските езици. Нови методи на класификация. — в. Мир, год. XXXV, бр. 8578 от 1929 год.
9. Славянска прародина. — в. Мир, год. XXXV, бр. 8658 от 1929 год.
10. Литературни сношения между България и Полша. — в. Пряпорец, год. XXXI, бр. 14 от 1929 год.
11. Езикови наблюдения. — в. Пряпорец, год. XXXI, бр. 24 от 1929 год.
12. Животът на думите. — в. Литературен глас, год. II, бр. 54 от 1929 год.
13. Славянска култура. — в. Литературен глас, год. II, бр. 68 от 1929 год.

¹ В библиографията не са включени няколко публикации в чужди издания, поради липса на пълни библиографски данни за тях.

14. *Рец.*: Al. Brückner i T. Lehr-Splawiński, Zarys dziejów literatur i języków literackich słowiańskich. Lwów, 1929, 206. — Български преглед, I, 1929, кн. 2, стр. 295—301.

15. *Рец.*: Пособия за старобългарски език в Полша. — Български преглед, I, 1929, кн. 1, стр. 141—146.

16. *Рец.*: Още една старобългарска граматика. — в. Пряпорец, год. XXXI, бр. 11 от 1929 год.

1930

17. Взаимна замяна на срички *pa* и *pa'* в българския език. — Български преглед, I, 1930, кн. 3, стр. 336—344.

18. Lingwistyczna analiza rymów Kochowskiego. — Prace Filologiczne, Warszawa, 1930, т. XV, стр. 131—168.

19. Езиковедец-философ. (По повод смъртта на проф. Б. де Куртене). — в. Мир, год. XXXVI, бр. 8852 от 1930 год.

20. За българския език. — в. Литературен глас, год. III, бр. 83 от 1930 год.

21. Стилът от граматично гледище. — в. Литературен глас, год. III, бр. 94 от 1930 год.

22. *Рец.*: Хр. Кодов, Подвижното българско ударение и неговото отношение към праславянското ударение. I. Съществителни имена. София, 1929. — Български преглед (Ром), I, 1930, кн. 3, стр. 439—447.

23. *Рец.*: Човекът и книгата. — Българска книга, I, 1930, кн. 4—5, стр. 409—412.

1931

24. Праславянските имена на растения. (Към въпроса за славянската прародина). — Български преглед, I, 1931, кн. 4, стр. 473—526.

25. Полски учени-езиковедци. (Бегли характеристики). I. Казимир Нич. — Полско-български преглед, IX, 1931, кн. 2, стр. 112—115.

26. Библиография на съчиненията по славянска филология (езиковедство, етнография и литературна история) в българския печат от 1920—1930 г. [съвместно с К. Мирчев]. — Известия на Семинара по славянска филология, 1931, кн. VII, стр. 541—637.

27. Езикови съкращения. — в. Съвременност, бр. 4 от 14. X. 1931 год.

1932

28. Речнишки успоредици. — Училищен преглед, XXXI, 1932, кн. 10, стр. 1766—1767.

29. Граматични злободневки. — в. Литературен глас, бр. 167 от 5. XI. 1932 год.

30. *Рец.*: A. Belić, Bibliograficzno-krytyczny przegląd powojennych prac o serbochorwackich dialektach. (Печатано в Lud Słowiański, т. II, кн. 2, стр. 245—261), Kraków, 1931. — Македонски преглед, VIII, 1932, кн. 1, стр. 159—191.

31. *Рец.*: Вл. Теодоров-Хиндалов, Добруджа в миналото. Според турски официални източници. (Печатано в Годишник на Софий-

ската народна библиотека, 1931, стр. 199—284). — Македонски преглед, VII, 1932, кн. 2—3, стр. 226—228.

32. *Рец.*: Вл. Дякович, Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения. София, 1930, 118 стр. — Македонски преглед, VII, 1932, кн. 2—3, стр. 223—226.

33. *Рец.*: Полско-български преглед. — в. Съвременност, бр. 38 от 8. VI. 1932 год.

1933

34. Окончание *-ov* за род. п. мн. ч. в славянските езици. — Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината му (1863—1933), София, 1933, стр. 282—300.

35. Принос към етимологичния речник на славянските езици. — Училищен преглед, XXXII, 1933, кн. 3, стр. 333—337.

36. Към въпроса за името помак. — В: сб. Полувековна военна България, София, 1933, стр. 98—99.

37. За произхода на македонско-българското наречие *yште* (*yше*). — Македонски преглед, VIII, 1933, кн. 4, стр. 154—155.

38. Български диал. *ети* „кътъ“. — Български преглед (Ром), II, 1933, кн. 1, стр. 116—117.

39. Показалец (на: 1. Лични имена. 2. Думи) [съвместно с К. Мирчев]. — В: Сборник в чест на седемдесетгодишнината от рождението на проф. Л. Милетич (1863—1933), София, 1933, стр. 161—187.

40. Научната дейност на проф. Л. Милетич. — в. Литературен глас, бр. 214 от 24. XII. 1933.

41. Седемдесетгодишнината на проф. Л. Милетич. — в. Слово, бр. 3452 от 23. XII. 1933.

42. *Рец.*: Чешките безглаголни изречения. F. T r á v n í č e k, Neslovesné věty v češtině. Díl. I. Věty interjekční, 1930. 8°, 256; Díl II. Věty nominální, 1931. 8°, 211. Spisy filos. fak. Mas. univ. v Brně. — Български преглед (Ром), II, 1933, кн. 1, стр. 129—135.

43. *Рец.*: Два труда върху историята и съвременното състояние на чешката славистика. 1. *Philologia slavica in Universitate Carolina Pragensi 1918—1929. Slovanská filologie na Karlově universitě v letech 1918—1929. Vydalo ředitelství Semináře pro slovanskou filologii. Uspořádal Miloš Weingart. V Praze 1929*; 2. *Prof. M. Weingart. Slovanská filologie v československé literatuře. Zvláštní otisk z díla Československá vlastivěda. Svazek X. Osvěta. Redigoval univ. prof. d-r P. Kádner. Praha 1931, стр. 317—375.* — Български преглед (Ром), II, 1933, кн. 1, стр. 148—155.

44. *Рец.*: Полско езиково-етнографско списание *Lud Słowiański*. — Български преглед (Ром), II, 1933, кн. 1, стр. 156—164.

45. *Рец.*: К. Н. Петканов, Характерни черти на българина. (Печатано във Философски преглед, г. II, стр. 353—367); Gerhard Gesemann, *Zur Charakterologie der Slaven. Der problematische Bulgare.* (Печатано в *Slavische Rundschau* III, кн. 6, 1931, стр. 404—409); Gerhard Gesemann, *Der parasitäre Balkaner.* (Печатано в *Slavische Rundschau*, V, кн. 1, стр. 1—16). — Македонски преглед, VIII, 1933, кн. 2, стр. 158—166.

46. *Рец.*: Правописен речник на българския книжовен език, с посочване изговора и ударението на думите. София, книгоиздателство „Казан-

лъшка долина“, 1933, 8^о. XIX + 627 стр. — Училищен преглед, XXXII, 1933, кн. 10, стр. 1092—1098.

47. *Рец.*: Pierwsi pionerzy piśmiennictwa słowiańskiego. Cyryl i Metody jako pierwsi słowiańscy nauczyciele — artykuły Dr. N. Bobczonego, Dr. W. Si. Kisełkowa i Minka Genowa. Biblioteka Słowiańska, zeszyt I—II, rok IX, 1932. — Полско-български преглед, X, 1933, кн. 1, стр. 112—114.

48. *Рец.*: Сборен труд върху Кохановски и неговата епоха (Polska Akademia Umiejętności. Pamiętnik zjazdu naukowego im. Jana Kochanowskiego. W Krakowie. 8 i 9 czerwca 1930. W Krakowie 1931, str. 505. Kultura Staropolska, w Krakowie 1932, str. 752). — Полско-български преглед, X, 1933, кн. 1, стр. 114—116.

49. *Рец.*: „Pan Tadeusz“ на български — Prace Polskiego Towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i bliskiego Wschodu, Kraków, 1933, кн. 4, стр. 122—134.

1934

50. Праславянските глаголни форми и отраженията им в днешните славянски езици. — Списание на Българската академия на науките, кн. L, 1934, стр. 1—196. [Предговор (1—6). Произход на глаголните окончания в праславянския език (6). Нови теории върху развој на праславянския изглас (7—29). Праславянски и славянски глаголни окончания (29—186). Библиография на използваните съчинения (186—195). Съкратени названия на пометници. Други съкращения (195—196)].

51. Малко известни български съответствия на западнославянски (евентуално и руски) думи. — Slavia Occidentalis, т. XII, 1934, стр. 138—140.

52. Безсмъртни водители на българския дух. — в. Дъга, бр. 22 от 26. V. 1934 год.

53. Славянските филолози на конгрес във Варшава. — в. Дъга, бр. 42 от 4. X. 1934 год.

54. Полски езиковед в България (Проф. М. Малецки). — Полско-български преглед, XI, 1934, кн. 1, стр. 48—49.

55. *Рец.*: V. Machek, Recherches dans le balto-slave. Spisy filozofické fakulty Masarikovy Univ. v Brně, č. 37, Brno 1934. — Slavia, XIII, 1934, кн. 2—3, стр. 408—416.

56. *Рец.*: Сборник в чест на проф. М. Zdziechowski (Prace Polskiego Towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i bliskiego Wschodu IV. Kraków 1933—1934, XLXII + 358). — Полско-български преглед, XI, 1934, кн. 1, стр. 38—40.

57. *Рец.*: Български преводи на „Пан Тадеуш“. — Полско-български преглед, XI, 1934, кн. 2—3, стр. 125—126.

58. *Рец.*: Marja Dłuska, Rytm spółgłoskowy polskich grup akcentowych. (Polska Akad. Um., Prace kom. jęz., № 20), w Krakowie 1932. — Полско-български преглед, XI, 1934, кн. 2—3, стр. 135—139.

59. *Рец.*: Aleksander Brückner, Cyrillo-Methodiana (Печатано в Kwartalnik Historyczny, rocz. XLVII, t. I, 529—552, Lwów 1931). — Македонски преглед, IX, 1934, кн. 2, стр. 131—136.

60. *Рец.*: Нова Кирило-Методиевска библиография. — в. Мир, бр. 10243 от 7. IX. 1934 год.

1935

61. Проф. Ян Розвадовски. — в. Дъга, бр. 67 от 18. III. 1935 год.
 62. Рец.: Jan Czekanowski, Zur Rassenkunde der Serbokroaten. (Печатано в Slavische Rundschau, VI, 1934, № 6, 393—404). — Македонски преглед, IX, 1935, кн. 3—4, стр. 209—212.
 63. Рец.: Josef Páta, „Kde domov můj“ v slovanských překladech a obměnách. Praha, 1934. — Македонски преглед, IX, 1935, кн. 3—4, стр. 212—214.
 64. Рец.: Полската граматика от проф. Б. Пенев. Посмъртно издание. Университетска библиотека, № 141, София, 1934. — Полско-български преглед, XI, 1935, кн. 2—3, стр. 124—128.

1936

65. Рец.: Северозападните български говори (от Цв. Тодоров). — Просвета, I, 1936, кн. 1, стр. 1144—1147.
 66. Рец.: Нови преводи из полската поезия: Слава Щиплиева, Малви. Из полските поети. София, 1935. — Българска мисъл, XI, 1936, кн. 2, стр. 131—134.
 67. Рец.: Михаил К. Хаджи, Сърбохърватско-български речник с кратка сърбохърватска граматика. София, 1936. — Македонски преглед, X, 1936, кн. стр. 223—226.

1937

68. Нови насоки в съвременното езикознание. — Философски преглед, IX, 1937, кн. 2, стр. 162—171.
 Рец.: в. Литературен глас, бр. 358 от 9. VI. 1937 год.
 69. Отношение на среднословашки към южнославянската езикова група. — Списание на Българската академия на науките, кн. LX, 1937, стр. 203—236.
 Рец.: в. Литературен глас, бр. 287 от 30. X. 1935; Prager Presse, бр. 218 от 11. VIII. 1937.
 70. Към въпроса за изреченията с прилаголна елипса. — Училищен преглед, XXXVI, 1937, кн. 1, стр. 43—46.
 71. „Изобличители“ и защитници. — в. Литературен глас, бр. 355 от 19. V. 1937 год.
 72. Проф. Л. Милетич. — в. Днес, год. II, бр. 400 от 3. VI. 1937 год.
 73. Духовното наследство на проф. Л. Милетич. — в. Литературен глас, год. IX, бр. 359 от 16. VI. 1937, стр. 2.
 74. Библиография на по-важните трудове на проф. Л. Милетич (1884—1937). — в. Народна отбрана, год. XIX, бр. 1866 от 10. VII. 1937 год.
 75. Проф. Р. Якобсон в София. — в. Зора, бр. 5394 от 20. VI. 1937 год.
 76. Проф. Т. Лер-Сплавински в България. — в. Зора, бр. 5374 от 28. V. 1937 год.
 77. Виден полски учен — гост на България. — в. Дъга, бр. 195 от 25. V. 1937 год.
 78. Един своеобразен отзив за езиковедския конгрес в Копенхаген — 1936 год., София 1937 (Брошура-отпечатък от в. Литературен глас, год. IX, бр. 338 от 19. I. 1937 год.).

79. *Рец.*: Ст. Младенов, *Gemeinsame Eigentümlichkeiten und Elemente der indogermanischen, türkischen und mongolischen Sprachen*. (Печатано в Списание на Българската академия на науките, кн. LV, 1937, стр. 149—202). — в. Литературен глас, год. IX, бр. 338 от 19. I. 1937 год.

80. *Рец.*: Един учен против науката на целия свят. — в. Литературен глас, год. IX, бр. 338 от 19. I. 1937 год., стр. 2, 5, 6, 7 и 8.

1938

81. *Bemerkungen zur Frage der Monogenese und Polygenese einiger Erscheinungen in den Slavischen*. — *Studia historico-philologica serdicensia*, т. I, 1938, стр. 231—236.

82. Голямото научно богатство на славянския институт при Университета. — в. Двес, бр. 721 от 29. VII. 1938 год.

83. Строежни особености в стихотворенията на Ботева. — Ботьов лист, издание на О. С. О. Хр. Ботев, 2. VI. 1938 год.

84. Проф. Н. Трубецкой. — в. Дъга, бр. 254 от 4. VII. 1938 год.

85. Проф. Б. Хавранек и новото езиковедие. — в. Литературен глас, бр. 390 от 13. IV. 1938 год.

86. *Рец.*: Z. Rysiewicz, *O praojczyźnie Słowian* (За славянската пра-родина). (Печатано в *Lud*, XXXIV, 1936, стр. 46—66). — *Родина*, I, 1938, кн. 1, стр. 243—246.

87. *Рец.*: Zenon Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*. *Polska Akademia Umiejętności*. Kraków 1937. — *Studia serdicensia*, I, 1938, кн. 1, стр. 231—236 (на френски език).

88. *Рец.*: „Строеж и особености на книжовната българска реч в образци на народната словесност и произведенията на големите майстори на словото ни“ от Д. Цветков. — *Македонски преглед*, XI, 1938, кн. 1—2, стр. 222—225.

89. *Рец.*: H. Batowski, *Bałkańskie zagadnienia; Bułgarja, historia i stosunki polityczne; Borys III; Bukareszteńskie traktaty*. *Odbitki z Encyklopedji nauk politycznych*, z. 2 i 3. — *Македонски преглед*, XI, 1938, кн. 1—2, стр. 190—200.

1939

90. Фонологическата стойност на консонантния квантитет и на геминицията на съгласните звукове в славянските езици. — Збирка одговора на питања, III Меѓународни конгрес слависта, Београд, 1939, стр. 224—225.

91. Аналогия и сврхстарателност като различни прояви на българският език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXV, 1939, стр. 1—16.

92. Основи на фонетичната и фонологична система на съвременния български книжовен език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXV, 1939, стр. 1—18.

93. Прояви на фонологична сврхстарателност в развоја на българският, полският и чешкият език — Списание на Българската академия на науките, кн. LVIII, 1939, стр. 85—106.

Рец.: Hjelmslev. — *Acta Linguistica*, Copenhagen, 1941, кн. 2, стр. 135—137.

94. Научното творчество на проф. Н. С. Трубецкой. — Българска мисъл, XIV, 1939, кн. 1, стр. 69—73.

95. Проф. Станислав Шобер (1879—1938). — Българска мисъл, XIV, 1939, кн. 2, стр. 138—140.

96. Проф. Милош Вайнгарт почина. — в. Дъга, бр. 282 от 16. I. 1939 год.

1940

97. Фонологичната стойност на удължените и удвоени съгласни звукове в славянските езици. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXVI, 1940, кн. 4, стр. 1—110.

98. Из историята на консонантизма в българския език. Към въпроса за службата на африкатите *s* (*dz*), *ɟ* (*dž*). — В: Сборник в чест на проф. Петър Ников, Известия на историческото дружество, кн. XVI-XVIII, 1940, стр. 269—274.

99. Помен за проф. Милетич (По случай на тригодишнината от смъртта му). — в. Днес, бр. 42 от 31. V. 1940 год.

100. Рец.: G. Gunnarsson, Zur Bedeutungsentwicklung der polnischen Partikel *więc* (Lunds universitets Arsskrift N. F. Akd.). — *Studia ser-dicensia*, II, 1940, стр. 132—133.

1941

101. Омонимията в малоруски език от фонологично гледище. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXVII, 1941, № 10, стр. 1—13.

102. Опит за фонологична характеристика на българския език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXVII, 1941, стр. 1—38.

1942

103. Характеристика на общите черти в български и източнославянски. — Сборник на Българската академия на науките, XXXVII, 1942 стр. 1—100.

104. Изразителност и употреба на фонологическите опозиции. — Списание на Българската академия на науките, кн. LXIII, 1942, стр. 23—36.

105. Фонологичният характер на един закон за ударението в българския език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXIX, 1942—1943, стр. 1—4.

106. Проф. Н. ван Вейк. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXIX, 1942—1943, стр. 1—8.

1944

107. Полско-български речник, София, 1944, 228 с.

Рец.: Ст. Илчев. — Език и литература, I, 1946, кн. 1, стр. 67.

108. Към народен правопис. — в. Литературен фронт, бр. 9 от 22. XI. 1944 год.

109. *Rec.*: Südosteuropäische Probleme im Werke von Stojan Romansky. Sonderdruck 1944. — Bul. Inst. Român - din Sofia, 2—3, 1942—1943. Buc. (Cartea Rom.), 1944, 14, 10.

1945

110. Праволисен речник на българския книжовен език (съвместно с Вл. Георгиев и Л. Андрейчин), София, 1945, 221 с.

111. Характеристика на общите черти в български и източнославянски. — В: сб. Славянско братство, София, 1945, стр. 35—41.

112. Упътване за правописа на българския книжовен език (съвместно с Вл. Георгиев, Л. Андрейчин и Ив. Хаджов), Официално издание, София, 1945, 23 с.

113. Сърбохърватският и българският език. — Южни славяни, 1945, кн. 4, стр. 18—21.

114. Книгата като езикова постройка. — „Книга и народ“. Лист за Седмица на книгата (23—30 декември 1945), София, Централен книжовен комитет за отпразнуване Седмицата на книгата, 1945, стр. 10.

115. Проф. Н. С. Державин и неговите научни заслуги. — Българо-съветска дружба, 1945, кн. 2, стр. 5—6.

116. Академик Н. Я. Мар. — Исторически преглед, 1945, кн. 1, стр. 237—239.

1946

117. Към въпроса за функцията на ортографията във фонологичното устройство на славянските езици. — *Linguistica slovac*a, Bratislava, 1946—1948, т. IV—VI, стр. 56—61.

118. Отражение на обществените промени в лексиката на българския език. — Език и литература, I, 1946, кн. 1, стр. 5—7.

119. Стари и нови теории за произхода на езика. — Език и литература, I, 1946, кн. 3—4, стр. 1—10.

120. За фонетичната обусловеност на правописните ни въпроси. — Език и литература, I, 1946, кн. 5, стр. 31—34.

121. Марксистически струи в светското езикознание. — В: сб. „Страна на велики дела“, София, 1946, стр. 303—334.

122. Езикът на българския вестник. — 100 години български вестник (1846—1946), София, 1946, стр. 8.

123. Сръбски поети, антология (съставител съвместно с Е. Георгиев), София, 1946, 272 с.

Rec.: Кр. Генов. — Език и литература, I, 1946, кн. 5, стр. 35—36.

124. Славянската солидарност в песните на Вазов. — В: сб. „Ив. Вазов“ (По случай 25 години от смъртта му), София, 1946, стр. 8.

125. Славянска културна хроника. — Език и литература, I, 1946, кн. 3—4, стр. 86—88.

126. Полската славистика в служба на общославянското сближение. — В: сб. „Полша — България“, София, 1946, стр. 22—23.

127. Първи прояви на славистиката във възродена Полша. — Език и литература, I, 1946, кн. 2, стр. 54.

128. За правописа на средношколците — в. Изгрев, бр. 656 от 1946 год.

129. За стилните средства на днешния вестник. — в. Изгрев, бр. 661 от 1946 год.

130. Критико-библиографски бележки. I. Езикознание. — Език и литература, I, 1946, кн. 1, стр. 69—70.

131. Рец.: Нова Кирилметодиевска библиография. — *Linguistica slovacca*, т. IV—VI, 1946—1948, Bratislava, стр. 388—389.

132. Рец.: Няколко нови славянски христоматии. — *Linguistica slovacca*, т. IV—VI, 1946—1948, Bratislava, стр. 392—394.

133. Рец.: Македонска граматика от Круме Кепески. — Език и литература, I, 1946, кн. 2, стр. 47—48.

134. Рец.: *Inter arma. Zbiór prac ofiarowanych prof. Kazimierzowi Nitschowi*. — Език и литература, I, 1946, кн. 5, стр. 44.

1947

135. Теоретични устои на съветското марксистическо езикознание. — В: сб. „Октомври 1917—1947“, София, 1947, стр. 133—141.

136. За диалектиката в езиковата система (биномният срещуположен характер на граматическата структура по данните на славянските езици). — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XLIV, 1947—1948, стр. 1—33.

137. Съвременни задачи на славянското езикознание. — Език и литература, II, 1947, кн. 1, стр. 9—13.

138. Научна славистична среща в Белград през 1946 год. — Език и литература, II, 1947, кн. 1, стр. 67—68.

139. Страници из историята на българската езиковедска наука. — Език и литература, II, 1947, кн. 3—4, стр. 1—13.

140. Език и общество. — Език и литература, II, 1947, кн. 5, стр. 55—57.

141. Първите борци за славянска солидарност (Кирил и Методий). — в. Отечествен фронт, бр. 833 от 24. V. 1947 год.

142. За подготовката и значението на предстоящия научен конгрес в Москва. — Философска мисъл, 1947, кн. 3—4, стр. 240—244.

143. Рец.: Нов труд по история на полския език. — Език и литература, II, 1947, кн. 2, стр. 60—61.

1948

144. Правописен речник на българския книжовен език (съвместно с Л. Андрейчин и Вл. Георгиев), София, II издание, Издателство „Народна просвета“, 1948, 297 с.

Рец.: A. Vaillant. — *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, т. 44, 1948, кн. 2, стр. 140.

145. Езикознанието в трудовете на акад. Н. С. Державин. — Език и литература, III, 1948, кн. 1, стр. 5—11.

146. Неизясненият произход на името *славяни*. — Език и литература, IV, 1948, кн. 1, стр. 36—40.

147. Полската наука и общественост за най-малкия славянски народ — лужичаните. — Език и литература, III, 1948, кн. 1, стр. 78—80.

148. Езиковедската осведоменост на Ботева. — Език и литература, IV, 1948—1949, кн. 2, стр. 112—115.

149. Закономерности в разволя на славянските езици. — Език и литература, III, 1948, кн. 3, стр. 163—169.

150. Предговор към Н. С. Державин, Славяните в древността, 1948, 245 с.

151. Навременни въпроси и задачи на българската езикова култура. — Език и литература, IV, 1948—1949, кн. 4, стр. 284—296.

152. За напредъка на българо-полските културни отношения. — в. Работническо дело, бр. 171 от 22. VII. 1948 год.

153. Рец.: Из славянските езиковедски списания през 1948 год. — Език и литература, IV, 1948, кн. 1, стр. 65—67.

154. Рец.: Нови славистични и общоезиковедски публикации в чужбина. — Език и литература, IV, 1948, кн. 3, стр. 237—239.

155. Рец.: Нови трудове на видни чешки езиковеди (V. Mathesius, Čeština a obecný jazykozpyt, Praha, 1947; V. Šmilauer, Novočeská skladba. První část nové mluvnice moderního jazyka, Praha, 1947, 472 с.; F. Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny, Praha, 1948, 592 с. — Език и литература, III, 1948, кн. 4, стр. 307—310.

1949

156. Старобългарски език (съвместно с К. Мирчев). Университетски записки (литопечат). София, 1949, 129 с.

157. Увод в езикознанието с оглед на славянските езици (съвместно със Ст. Стойков и Л. Андрейчин). София, 1949.

158. Опит за оценка на езика и стила на Георги Димитров. — Език и литература, V, 1949, кн. 1, стр. 7—21.

159. Руската диалектология в ново осветление. — Език и литература, V, 1949, кн. 1, стр. 92—93.

160. Ленин и езикознанието. — Език и литература, IV, 1949, кн. 3, стр. 163—166.

160а. Вечният Мицкевич. — Славяни, V, 1949, кн. 3, стр. 94—95.

161. Как е станало сформирането на езиците и ще дойде ли време, когато ще има един език в света. — Език и литература, IV, 1949, кн. 4, стр. 304.

162. Нови полски текстове. Университетска литература, София, 1949.

163. Изказване на отчетната сесия на Българската академия на науките (1948 год.). — В: сб. Отчетна сесия на Българската академия на науките за 1948 год. (София, 27, 28, 29 и 30. III. 1948 год.), София, 1949, стр. 248—252.

164. Рец.: Словашка езиковедска хроника. — Език и литература, V, 1949, кн. 1, стр. 93—95.

165. Рец.: Ст. Романски, Ческа книжовна реч в образци. — Linguistica Slovaca, Bratislava, 4/6, 1949, стр. 392—394.

166. Рец.: Нов чужд труд върху историята на славянството (Кратък очерк по историята на славянството от Х. Баговски, Краков, 1948). — Език и литература, IV, 1949, кн. 5, стр. 393—394.

1950

167. Към въпроса за новите още колебливи склонности в съвременния български език. — Списание на Българската академия на науките, кн. LXXI, 1950, стр. 79—92.

168. Прояви на диалектика в Ботевата поетична мисъл. — В: Сборник по случай 100-годишнината от рождението на Хр. Ботев, София, 1950, стр. 538—542.

169. Наблюдения над лексикалния състав на Вазовите разкази. — В: сб. „Иван Вазов“, София, 1950, стр. 297—303.

170. Речник на Христо Ботев. — Език и литература, V, 1950—1951, кн. 2, стр. 167—170.

171. Българският език и социалистическото строителство. — Език и литература, V, 1950—1951, кн. 2, стр. 177—182.

172. Дискусия по езикознание в СССР. — в. Литературен фронт, бр. 44 от 6. VII. 1950.

173. Кратък библиографски преглед на българското и славянско езикознание в България през периода от 1939—1946 г. — *Slavia*, XX, 1950, кн. 2, стр. 208—213.

174. От редакцията (заедно с Л. Андрейчин и Ст. Стойков). — Език и литература, V, 1950, кн. 1, стр. 32.

175. *Рец.*: Книга за основателя на новото учение за езика — Н. Я. Мар. — Език и литература, V, 1950, кн. 5, стр. 412—413.

176. *Рец.*: Сборник от радио-сказки за полската езикова култура. — Език и литература, V, 1950, кн. 3, стр. 254—257.

1951

177. Вътрешните закони на езика. — В: сб. Въпроси на езикознанието в сталинско осветление, София, БАН, Институт за български език, 1951, стр. 49—72.

Рец.: Ив. Дуриданов. — Български език, II, 1952, кн. 1—2, стр. 129—131; Св. Иванчев. — Септември, 1953, кн. 4, стр. 172—175.

178. Бавна и бърза постепенност в разволя на славянските езици. — Български език, I, 1951, кн. 3—4, стр. 184—190.

179. Теоретическата стойност на славянското езикознание и неговите най-общи задачи. — Език и литература, VI, 1951, кн. 2, стр. 83—88.

180. Навременни въпроси и задачи на българската езикова култура. — Език и литература, VI, 1951, кн. 5, стр. 285—296.

181. Произходът на съюза *най* в езика на народните песни. — Български език, I, 1951, кн. 3—4, стр. 219—220.

182. За правописа на *тпру* и *кпру*. (Въпроси и отговори). — Език и литература, VI, 1951, кн. 3, стр. 176.

183. Кратка информация върху лексикографската работа в България. — *Slavia*, XX, 1951, кн. 1, стр. 121—122.

184. Изказване на научната конференция по въпросите на българския правопис, състояла се в София на 20, 21 и 22 юни 1951 год. — Български език, I, 1951, кн. 1—2, стр. 87—91.

185. Академик В. В. Виноградов — виден представител на съветското езикознание. — Славяни, 1951, кн. 10, стр. 21—23.

186. Академик В. В. Виноградов — гост на нашата страна. — в. Отечествон фронт, бр. 2191 от 25. IX. 1951 год.

187. *Рец.*: Ново схващане за началния период на полския литературен език. — Език и литература, VI, 1951, кн. 1, стр. 78—79.

188. *Рец.*: Новият тълковен речник на полския език. — Български език, I, 1951, кн. 3—4, стр. 244—246.

1952

189. Сравнително-историческият метод в славянското езиковедие. — *Slavia*, XXI, 1952, кн. 1, стр. 15—21.
190. За една от оспорваните т. нар. балкански черти в български език. — *Български език*, II, 1952, кн. 1—2, стр. 112—113.
191. Езиковото родство на славянските нации. — *Български език*, II, 1952, кн. 3—4, стр. 155—172.
192. Ново осмисляне на думата *победа*. — *Български език*, II, 1952, кн. 1—2, стр. 113—114.
193. Изразът „слуга на народа“. — *Български език*, II, 1952, кн. 3—4, стр. 260—261.
194. Правописни нередности. — *Български език*, II, 1952, кн. 3—4, стр. 272.
195. Състояние и задачи на полското езиковедие според преценката на I конгрес на полската наука. — *Език и литература*, VII, 1952, кн. 2, стр. 123—126.
196. Тематичното богатство на съветското марксистко езиковедие. — *Език и литература*, VII, 1952, кн. 3, стр. 178—181.
197. Голям и верен приятел на българския народ. (По случай 75 години от рождението на академик Н. С. Державин). — в. *Отечествен фронт*, бр. 2577 от 16. XII. 1952 год.
- 197а. Видни дейци в историята на руското славяноведие. — *Славяни*, VIII, 1952, кн. 7, стр. 25—26.
198. Временен конспект по сравнителна граматика на славянските езици, София, Издателство „Наука и изкуство“, 1952, 4 с.
199. *Рец.*: А. М. Селищев, *Старославянският език*, част I, Москва 1951; част II, Москва 1952. — *Български език*, II, 1952, кн. 1—2, стр. 124—127.

1953

200. Устойчивостта на славянските езици срещу насилствена асимилация. — *Известия на Института за български език*, 1953, кн. II, стр. 55—69.
- Рец.*: Й. Заимов. — *Език и литература*, IX, 1954, кн. 2, стр. 147—149; Ст. Стойков. — *Български език*, IV, 1954, кн. 3, стр. 295—297.
201. Към въпроса за единството и националното своеобразие на славянските езици в основния им речников фонд. — *Български език*, III, 1953, кн. 3, стр. 216—222.
202. Езикознанието като самостоятелна наука и неговите връзки с други научни дисциплини. — *Език и литература*, VIII, 1953, кн. 1, стр. 19—23.
203. Новият производствен и общественно-политически живот и речникът на българския език. — *Език и литература*, VIII, 1953, кн. 5, стр. 311—317.
204. За значението и употребата на някои чести думи във всекидневния печат. — *Български език*, III, 1953, кн. 1, стр. 69—70.

205. За по-голяма старателност в езиковата практика. — Български език, III, 1953, кн. 2, стр. 174—175.

206. *Рец.*: За „Правописен речник на българския книжовен език“ от Ст. Романски (София 1951). — Български език, III, 1953, кн. 1, стр. 92—97.

1954

207. Правописен речник на българския книжовен език (съвместно с Л. Андрейчин, Вл. Георгиев и Ст. Стойков). III издание, София, Издателство „Народна просвета“, 1954, 252 с.

Рец.: Ив. Г. Данчов и Н. Г. Данчов. — в. Литературен фронт, бр. 51 от 22. XII. 1955 год.; М. Москов. — Септември, 1955, кн. 11, стр. 183—191; Т. Иванов — в. Вечерни новини, бр. 67 от 19. III. 1956 год.; Н. Митев. — в. Отечествен фронт, бр. 3500 от 30. XI. 1955 год.; К. Витски. — в. Отечествен фронт, бр. 3270 от 8. III. 1955 год.

208. Из славянската лексикология. Абстрактни съществителни имена в основния речников фонд на българския език в сравнение с лексиката на другите славянски езици. — Известия на Института за български език, 1954, кн. III, стр. 11—60.

Рец.: Ст. Стойков. — Български език, V, 1955, кн. 4, стр. 378—381.

209. Към въпроса за методологията и проблематиката на сравнителната граматика на славянските езици. — Български език, IV, 1954, кн. 2, стр. 120—134.

210. Източнославянският произход и характер на украинския език. (По повод 300-годишнината от обединението на Украйна с Русия). — Език и литература, IX, 1954, кн. 4, стр. 271—282.

211. Изгледи за нова класификация на славянските езици. — Език и литература, IX, 1954, кн. 3, стр. 200—205.

212. По някои основни въпроси във връзка с труда на Ал. Теодоров-Балан „Българско склонение“. — Български език, IV, 1954, кн. 3, стр. 244—246.

213. Към историята на някои заети или новосъздадени, но непотребни думи в българския език. — Езици и литература, IX, 1954, кн. 4, стр. 313.

214. За внимателен отбор в новата лексика. — Български език, IV, 1954, кн. 2, стр. 176—177.

215. Програма по сравнителна граматика на славянските езици. (1954—1955). София, Издателство „Наука и изкуство“, 1954, 10 с.

216. По изпитания път. — в. Българо-съветско единство, IX, 1954, бр. 13.

217. Академик Ал. Теодоров-Балан на 95 години. — в. Отечествен фронт, бр. 3158 от 27. X. 1954 год.

218. *Рец.*: Ст. Стойков „Звук и фонема“. Български език, III, 1953, кн. 2, 115—137. — Български език, IV, 1954, кн. 1, стр. 98—103.

1955

219. Български тълковен речник (съвместно с Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ст. Стойков и Цв. Тодоров), София, Издателство „Наука и изкуство“, 1955, 972 с.

Рец.: М. Янакиев. — Септември, 1956, кн. 5, стр. 153—157; Ал. Милев. — Български език, VI, 1956, кн. 2, стр. 153—156; Г. Марков. — Въпроси на физическата

- култура, 1957, кн. 1, стр. 12—17; в. Учителско дело, бр. 53 от 2. VII. 1957 год.; За х. Станчев. — в. Литературен фронт, бр. 30 от 25. VII. 1957 год.
220. Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд. София, Издателство на Българската академия на науките, 1955, 108 с.
Рец.: Ст. Стойков. — Български език, VII, 1957, кн. 3, стр. 290—293.
221. Проект за план на кратка сравнителна и съпоставителна история на славянските литературни езици. — Български език, V, 1955, кн. 4, стр. 316—318.
222. По някои оспорвани въпроси в сравнителната граматика на славянските езици. — Български език, V, 1955, кн. 3, стр. 212—219.
223. Цели и методи на сравнително-историческото изследване на славянските езици и тяхната взаимовръзка. — Език и литература, X, 1955, кн. 3, стр. 196—200.
224. Из особеностите на българското словообразуване. — Език и литература, X, 1955, кн. 4, стр. 308—309.
225. Предговор към К. Панчев, Диференциален фразеологичен руско-български речник, София, Издателство „Наука и изкуство“, 1955, стр. 3—4.
226. Високо хуманна култура. (Пред 24 май). — в. Отечествен фронт, бр. 3334 от 20. V. 1955 год.
227. Белградската славистична среща през 1955 год. — Език и литература, X, 1955, кн. 6, стр. 474.
228. В езиковедската секция на международната славистична среща в Белград. — Български език, V, 1955, кн. 4, стр. 365—370.
229. Среща на славяноведа в Белград. — Славяни, 1955, кн. 6, стр. 29—30.
230. Славистични научни конгреси през 1954 г. I. В Берлин. II. В Прага. — Език и литература, X, 1955, кн. 1—2, стр. 135—139.
231. Две международни срещи на слависти (в Рим и в Белград). — в. Отечествен фронт, бр. 3452 от 6. X. 1955 год.
232. Рец.: Нов академичен речник на българския език. — Славяни, 1955, кн. 4, стр. 45—47.
233. Рец.: Новоизлязъл труд на полски учен за съвременния български език. Fr. Sławski, Gramatyka języka bułgarskiego. Warszawa, 1954. — Език и литература, X, 1955, кн. 5, стр. 388—389.
234. Рец.: Преглед и характеристика на славянските езици. — Език и литература, X, 1955, кн. 4, стр. 310—311.
235. Рец.: Езикът на чешки и словашки преселници в България. — Език и литература, X, 1955, кн. 4, стр. 311—312.

1956

236. Besonderheiten des Grundwortbestandes der bulgarischen Sprache. — Vorträge auf der Berliner Slavistentagung, Berlin, 1956, кн. 8, стр. 80—83.
237. Към въпроса за чистотата на българската реч и границите на езиковия пуризм. — В: Сборник в чест на А. Теодоров-Балан, София, 1956, стр. 300—305.
238. Отклонения от флективного строя в славянских языках. — Вопросы языкознания, 1956, кн. 2, стр. 18—26. (вж. и Beogradski međunarodni slavistički sastanak, Beograd, 1957, стр. 551—558).

239. Към въпроса за мъжколичния род в славянските езици. — Български език, VI, 1956, кн. 4, стр. 317—327.

240. За сложния характер на редица взаимодействия и успоредници между славянските езици. — Език и литература, XI, 1956, кн. 2, стр. 135—139.

241. За някои привидни и същински словообразователни изключения в български език. — Език и литература, XI, 1956, кн. 4, стр. 293—294.

242. За едно пренебрегнато или незабелязано значение на глагола *казвам*. — Български език, VI, 1956, кн. 2, стр. 152.

243. Към историята на някои думи в българския език. 1. *трѣпен* — *трапѣн*. 2. *крап* — *крѣпен*. — Език и литература, XI, 1956, кн. 6, стр. 444—446.

244. Славянските езици. — Славяни, 1956, кн. 4, стр. 29—30.

245. Професор Леон Болъо на 80 години. — Език и литература, XI, 1956, кн. 6, стр. 475—476.

246. Култура на демократизма и хуманизма. — в. Отечествен фронт, бр. 3650 от 23. V. 1956 год.

247. *Рец.*: Нов принос към изучаването на славянските езици. Karel Hoříšek, Úvod do studia slovanských jazyků, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha, 1955. — Български език, VI, 1956, кн. 1, стр. 82—85.

248. *Рец.*: Из югославските списания за славянска филология. — Език и литература, XI, 1956, кн. 1, стр. 77—78.

249. Две нови немски списания за славянска филология. — Език и литература, XI, 1956, кн. 3, стр. 250—251.

1957

250. Отклонения от флективния строеж на славянските езици. — Beogradski međunarodni slavistički sastanak, Beograd, 1957, стр. 551—558. (вж. и Вопросы языкознания, 1956, кн. 2, стр. 18—26).

251. Славянското езикознание в СССР. — В: Сборник 40 години от Великата октомврийска социалистическа революция. София, Софийски държавен университет, 1957, стр. 441—443. (вж. и Български език, VII, 1957, кн. 5, стр. 408—410).

252. Славянските езици в своята цялост и в самостояния си развой. — Език и литература, XII, 1957, кн. 1, стр. 3—9.

253. Форми за израз на вежливост в славянските езици. — Български език, VII, 1957, кн. 5, стр. 457—459.

254. Към сравнение на някои синсемантични думи в литовски език и в славянските езици. — Български език, VII, 1957, кн. 4, стр. 353—355.

255. Славянското езикознание в СССР. — Български език, VII, 1957, кн. 5, стр. 408—410. (вж. и Сборник 40 години от Великата октомврийска социалистическа революция, София, Софийски държавен университет, 1957, стр. 441—443).

256. Език и писменост. — Език и литература, XII, 1957, кн. 5, стр. 391.

257. Забележителна проява на международно сътрудничество. (В подготовка на IV конгрес на славяноведите в Москва през 1958 год.). — Език и литература, XII, 1957, кн. 5, стр. 343—348.

258. *Рец.*: Сборник с доклади на Берлинската конференция на славистите през 1954 год. [Vorträge auf der Berliner Slavistentagung (11—13

November, 1954). Berlin, 1956]. — Език и литература, XII, 1957, кн. 1, стр. 70—71.

259. Рец.: Сравнителна граматика на източнославянските езици. — Български език, VII, 1957, кн. 5, стр. 480—482.

260. Рец.: Увод в българската фонетика от Ст. Стойков. БАН, София, 1955. — Български език, VII, 1957, кн. 4, стр. 383—388.

1958

261. Правописен речник на българския книжовен език (съвместно с Л. Андрейчин, Вл. Георгиев и Ст. Стойков). IV издание, София, Издателство „Народна просвета“, 1958, 279 с.

Рец.: Н. Митев. — в. Отечествен фронт, бр. 4597 от 9. VI. 1959 год.; М. Москов. — Септември, 1959, кн. 4, стр. 178—182; Ал. Пиронков. — Септември, 1960, кн. 9, стр. 201—205.

262. Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици. София, БАН, 1958, 128 с.

Рец.: Ал. Людсканов. — Език и литература, XV, 1960, кн. 5, стр. 393—399.

263. Словообразователни склонности на славянските езици. София, БАН, 1958, 78 с.

264. La position accentologique de l'article dans la langue bulgare contemporaine. — Cercetări de lingvistică, т. III, 1958 (Сборник в чест на акад. Е. Петрович), стр. 299—302.

265. Tendencje rozwoju gramatycznego w językach słowiańskich. — Poradnik Językowy, 1958, кн. 10, стр. 477—488.

266. Значение на граматическите, словообразователни и лексикални данни за класификацията на славянските езици от съвременен гледище. — Славянска филология (материали дискусии), т. II, Москва, 1958, стр. 459—460.

267. Разпространението на един смесен вид на словообразуване в славянските езици. — Славистичен сборник, т. I, София, 1958, стр. 1—12.

Рец.: Ц. Младенов. — Език и литература, XIV, 1959, кн. 3, стр. 233—234.

268. Към историята на сравнителното славянско езикознание в България. — Български език, VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 401—408.

269. Отговор на въпроса: „Съществувало ли е балто-славянско езиково и етническо единство и как би следвало да го разбираме?“ — Дискусии и обсъждания. Материали к IV Международному съезду славистов, Вопросы языкознания, 1958, кн. 1, стр. 52—53.

270. Отговор на въпроса: „Каковы основные задачи и проблемы типологии славянских языков?“ — Сборник ответов на вопросы по языкознанию (в чест на IV Международен конгрес на славистите), Москва, 1958, стр. 11—14.

271. Отговор на въпроса: „Каковы типы лексической омонимии в системе славянских языков (общее для всех славянских языков, индивидуальное для отдельных славянских языков)?“ — Сборник ответов на вопросы по языкознанию (в чест на IV Международен конгрес на славистите), Москва, 1958, стр. 31—33.

272. Отговор на въпроса: „Каковы общие и частные закономерности развития глагольной системы в славянских языках?“ — Сборник ответов на вопросы по языкознанию (в чест на IV Международен конгрес на славистите), Москва, 1958, стр. 115—118.

273. Отговор на въпроса: „Существовало ли балто-славянское языковое и этническое единство и как следует его понимать?“ — Сборник ответов на вопросы по языкознанию (в чест на IV Международен конгрес на славистите), Москва, 1958, стр. 172—173.

274. Отговор на въпроса: „Как следует представлять территорию славянской прародини?“ — Сборник ответов на вопросы по языкознанию (в чест на IV Международен конгрес на славистите), Москва, 1958, стр. 183—186.

275. Отговор на въпроса: „Существовало ли балто-славянское языковое и этническое единство и как следует его понимать?“ — Вопросы языкознания, VII, 1958, кн. 1, стр. 52—53.

275а. Отговор на въпроса: „Что нового внесла структуральная лингвистика в историческое и сравнительно-историческое изучение славянских языков?“ — Вопросы языкознания, VII, 1958, кн. 2, стр. 50—52.

276. Изказване на пленарното заседание (на 1. IX). — IV Международен конгрес на славистите (Материали дискусии), т. II, Москва, 1958, стр. 13—15.

277. Изказване на заседанието на 3. IX. — IV Международен конгрес на славистите (Материали дискусии), т. II, Москва, 1958, стр. 303—304.

278. Изказване на заседанието на 6. IX. — IV Международен конгрес на славистите (Материали дискусии), т. II, Москва, 1958, стр. 346.

279. Работата на подсекциите „Сравнително-историческа граматика на славянските езици“ и „Фонология и фонетика на славянските езици“. — Български език, VIII, 1958, кн. 6, стр. 555—559.

280. За работата на езиковедските секции на Четвъртия международен конгрес на славистите в Москва. — Език и литература, XIII, 1958, кн. 6, стр. 445—446.

281. IV Международен славистичен конгрес в Москва. — Славяни, 1958, кн. 4, стр. 10.

282. Кирилometодиевското дело и неговото значение в славяноведението. — Език и литература, XIII, 1958, кн. 1, стр. 3—13.

283. Казимйеж Нич (1874—1958). — Български език, VIII, 1958, кн. 6, стр. 569—572.

1959

284. Отражението на новата материална и обществена действителност в българския речник. — Български език, IX, 1959, кн. 4—5, стр. 347—352.

285. Най-новата дума в нашия език: *прилуняване*. — Български език, IX, 1959, кн. 4—5, стр. 416—417.

286. Езикознанието се сближава с математиката. — в. Народна култура, бр. 27 от 4. VII. 1959 год.

287. Повече грижи за езиковата култура. — в. Работническо дело, бр. 158 от 7. VI. 1959 год.

288. Пример за идните поколения. — в. Отечествен фронт, бр. 4500 от 14. II. 1959 год.

289. В памет на акад. Ст. Романски (1882—1959). — Български език, IX, 1959, кн. 2, стр. 113—118.

290. Акад. Ст. Романски (1882—1959). — Научен живот, 1959, кн. 2, стр. 27—28.

291. Насоки в развоја на фонологичните системи на славјанските езици. — *София, БАН, 1960, 116 с.*

Рец.: Л. Калнынь. — *Вопросы языкознания, 1962, кн. 4 стр. 133—138*; В. Н. Торопов. — *Сб. Структурно-типологические исследования, АН СССР, Институт славяноведения, Москва, 1962, стр. 234—236.*

292. Към въпроса за устройството на падежната система в славјанските езици. — В: *сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 53—65.*

293. За някои съвременни черти на езиковедската теория и практика. — *Език и литература, XIV, 1960, кн. 4, стр. 245—254.*

294. За общия характер на качествените промени в българския език. — *Български език, X, 1960, кн. 4, стр. 289—296.*

295. *Slavistica bulgară în ultimii ani (Lucrările de lingvistică).* — *Romanoslavica, București, 1960, кн. IV, стр. 327—329.*

296. В памет на академик Ст. Романски. — В: *сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 1—2.*

297. За ударението на една глаголна форма. За ударението на някои словосъчетания. — *Език и литература, XIV, 1960, кн. 2, стр. 128.*

1961

298. Правописен речник на българския книжовен език (съвместно с Л. Андрейчин, Вл. Георгиев и Ст. Стойков), V издание, *София, Издателство „Народна просвета“, 1960, 279 с.*

299. Die syntaktische Ellipse als strukturelles, genetisches und klassifizierendes Problem. — *Die Welt der Slaven, VI, 1961, кн. 2, стр. 113—120.*

300. Структурни и типологични промени на праславјанските силабични *p* и *l* в полския и българския език. — *Език и литература, XVI, 1961, кн. 3, стр. 1—8.*

301. Лексикални множества — системи в славјанските езици. — *Български език, XI, 1961, кн. 4, стр. 297—301.*

302. Широки хоризонти на славистичната наука. — *Славјани, 1961, кн. 1, стр. 31—32.*

303. Езикознание и съвременност. — в. *Отечествен фронт, бр. 5163 от 5. IV. 1961 год.*

304. *Беглец* и *бегач* са различни думи. — *Език и литература, XVI, 1961, кн. 1, стр. 58.*

305. Делото на Кирил и Методий превъзможва времето. — в. *Студентска трибуна, бр. 36 от 23. V. 1961 год.*

306. Пред международния славистичен конгрес в София. — в. *Земеделско знаме, бр. 4740 от 29. XI. 1961 год.*

307. Славистична синтактическа конференция в Бърно, Чехословашко. — *Език и литература, XVI, 1961, кн. 4, стр. 70—77.*

308. Съвещание на Международния комитет на славистите в Югославия през 1961 год. — *Език и литература, XVI, 1961, кн. 6, стр. 83.*

309. П. Й. Шафарик и славјанската филология. — *Славјани, XVII, 1961, кн. 8, стр. 32—33.*

310. Фр. Травничек (1888—1961). — *Език и литература, XVI, 1961, кн. 6, стр. 84—85.*

311. Трима видни слависти ни напуснаха завинаги. — Славяни, XVII, 1961, кн. 9, стр. 33.

312. Акад. Леонид Арсенийович Булаховски (1888—1961). — Български език, XI, 1961, кн. 3, стр. 276—278.

313. *Рец.*: Два нови славянски лексикографски труда. — Език и литература, XVI, 1961, кн. 3, стр. 69—70.

1962

314. Към въпроса за съчетаемостта (валентността) на частите на речта в българското изречение. — *Otázky slovanské syntaxe. Sborník Brněnské syntaktické konference* (17—21. IV. 1961), Praha, 1962, стр. 47—57.

315. Обща проблематика синтаксиса. — *Otázky slovanské syntaxe. Sborník Brněnské konference* (17—21. IV. 1961), Praha, 1962, стр. 34—35.
Рец.: *F. Trávníček. — Otázky slovanské syntaxe. Sborník brněnské syntaktické konference* (17—21. VI. 1961), 1962, стр. 58—60.

316. Проблеми сравнително-исторического изучения славянских языков. — *Otázky slovanské syntaxe. Sborník Brněnské syntaktické konference* (17—21. IV. 1961), Praha, 1962, стр. 301—302.

317. Към методите на изследване на украинско-българските лексикални отношения. — В: сб. Питання слов'язознавства, Львів, 1962, стр. 36—41.

318. Функционална преливност и обособеност на словообразователните модели в славянските езици. — Известия на Института за български език [сборник в чест на проф. К. Мирчев], София, 1962, кн. VIII, стр. 589—592.

319. Наблюдения над типологията на звукоподражателните междуиметия в чешки и български език. — *Acta Universitatis Carolinae, Filologica 3, Slavia Pragensis* (сборник по случай 70-годишнината от рождението на проф. Б. Хавранек), Praha, 1962, т. IV, стр. 419—424.

320. Опит за оценка на езика и стила на Г. Димитров. — В: сб. Език и стил на българските писатели, София, 1962, т. I, стр. 527—540.

321. За широтата на понятието фонологичен развой. — Език и литература, XVII, 1962, кн. 6, стр. 69—71.

322. Езикът като знакова система. — Език и литература, XVII, 1962, кн. 2, стр. 51—54.

323. Подготовката на V Международен конгрес на учените-слависти. — Славяни, XVIII, 1962, кн. 10, стр. 30—31.

324. Над чем работают ученые. — Вопросы языкознания, 1962, кн. 1, стр. 152.

325. Съвещание на Международния комитет на славистите в Москва (1—6 октомври 1962). — Български език, XII, 1962, кн. 6, стр. 568—569.

326. Младото поколение — наследник на богати културни традиции (Интервю). — в. Студентска трибуна, бр. 35 от 22. V. 1962 год.

1963

326а. Български тълковен речник (съвместно с Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ст. Стойков и Цв. Тодоров), II издание, София, Издателство „Наука и изкуство“, 1963, 1022 с.

327. Характер на дискуссионните въпроси в сравнителната граматика на славянските езици. — В: сб. Славянска филология, София, 1963, т. III, стр. 35—50.
328. Намаление на фонемния състав на думите в славянските езици. — Славистичен сборник, София, 1963, стр. 3—18.
329. Структурни модели в глаголната система на съвременните славянски литературни езици. — В: сб. Славистични студии, София, 1963, стр. 3—8.
330. Типология на фонемните съчетания у Н. С. Трубецкой — предпоставка на съвременните представи за езика като естествен код (Доклад за симпозиума във Виена по случай на 25 г. от смъртта на проф. Н. С. Трубецкой). — Език и литература, XVIII, 1963, кн. 5, стр. 1—6.
331. Строежът на думата в Кирилометодиевия език и в съвременните славянски езици. — В: сб. Хиляда и сто години славянска писменост (863—1963), София, 1963, стр. 179—189.
332. Съпоставка в областта на количествената структура на думите в чешкия, словашкия и българския език. — В: сб. Чехословакия и България през вековете, София, 1963, стр. 463—470. (вж. и сб. Československo-bulharské vztahy v zrcadle staletí, Praha, 1963, стр. 374—380).
333. Словоредно обусловен изгласен синхармонизъм в полския език. — В: сб. Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński, Kraków, 1963, стр. 377—378.
334. За някои от най-съществените типологични черти на сърбохърватския език. — В: сб. Ivšičev zbornik, Zagreb, 1963, стр. 237—241.
335. Отговор на въпроса: „Какви са били общите закономерности и основните различия в процеса на възникването на славянските национални литературни езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 28.
336. Отговор на въпроса: „Върху какви структурни особености следва да се основава периодизацията на историята на славянските литературни езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 34.
337. Отговор на въпроса: „В какво се състои типологическата разлика между съвременните литературни славянски езици? Отличават ли се проблемите на типологията на славянските литературни езици от проблемите на типологията на славянските диалекти? Какво е съотношението между славянските литературни езици и диалектите?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 41—42.
338. Отговор на въпроса: „Как трябва да се различава наследена от придобита общност в разволя на славянските езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 98—99.
339. Отговор на въпроса: „Как да се изследва връзката в разволя на фонологичната и граматическата система на славянските езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 103.
340. Отговор на въпроса: „Какви са разликите между словообразователните системи на съществителните, прилагателните и глаголите в сла-

вянските езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 113—114.

341. Отговор на въпроса: „Какво е отношението между словообразователна морфема и словообразователен тип в славянските езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 117.

342. Отговор на въпроса: „Каква е типологията и стратиграфията на чуждите афиксални елементи в славянските езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 118—119.

343. Отговор на въпроса: „Каква е типологичната дистрибуция на славянските езици по отношение на т. нар. *genus animale* и *genus virile*?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 164—166.

344. Отговор на въпроса: „Каква е връзката между структурните и математическите методи на изследване на славянските езици?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 188—189.

345. Отговор на въпроса: „Каква е характеристиката на словообразователните модели в славянските езици от гледище на фреквенцията?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 255.

346. Отговор на въпроса: „Какви са проблемите на съгласуване на специалната терминология в славянските езици с оглед на новите отрасли в науката?“ — В: сб. Славянска филология. Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание, София, 1963, т. I, стр. 288—289.

347. Обществено значение на езикознанието в съвременна светлина. — Български език, XIII, 1963, кн. 1, стр. 3—7.

348. Характерът на някои въпроси в сравнителната граматика на славянските езици. — в. Вечерни новини, бр. 3743 от 17. IX. 1963 год.

349. Делото на Кирил и Методий в славистиката. — в. Литературен фронт, бр. 21 от 24. V. 1963 год.

350. Славянското езикознание (V Международен конгрес на славистите в София). — Славяни, 1963, кн. 4, стр. 17.

351. Пред Пети международен конгрес на филолозите-слависти. — Език и литература, XVIII, 1963, кн. 1, стр. 96.

352. В навечерието на V Международен славистичен конгрес. — Български език и литература, VI, 1963, кн. 3, стр. 3—6.

353. Пред V Международен конгрес на учените-слависти. Събитие от голямо значение. — в. Труд, бр. 217 от 13. IX. 1963 год.

354. Навстречу V Международному конгресу ученых-славистов. — България, 1963, кн. 7, стр. 8.

355. V Международен славистичен конгрес (Интервю). — в. Литературни новини, бр. 54 от 22. V. 1963 год.

356. Гордост на българската славистика (Интервю). — в. Учителско дело, бр. 71 от 6. IX. 1963 год.

357. Езиковедски проблеми. — в. Литературен фронт, бр. 38 от 19. IX. 1963 год.

358. Космическо езикознание. — в. Народна култура, бр. 28 от 13. VII. 1963 год.

358а. Забележителен световен принос към славянознанието. — Славяни, 1963, кн. 11, стр. 4—6.

359. Изтъкнати учени-слависти. Богуслав Хавранек. — в. Литературни новини, бр. 58 от 17. VII. 1963 год.

360. Изтъкнати учени-слависти. Тадеуш Лер-Сплавински. — в. Литературни новини, бр. 59 от 31. VII. 1963 год.

361. [Макс Фасмер] (1886—1962). — Език и литература, XVIII, 1963, кн. 3, стр. 95.

362. Рец.: Първите съветски славистични сборници, посветени на V Международен конгрес на славистите. — Език и литература, XVIII, 1963, кн. 3, стр. 83—84.

II. Редакторство и съредакторство

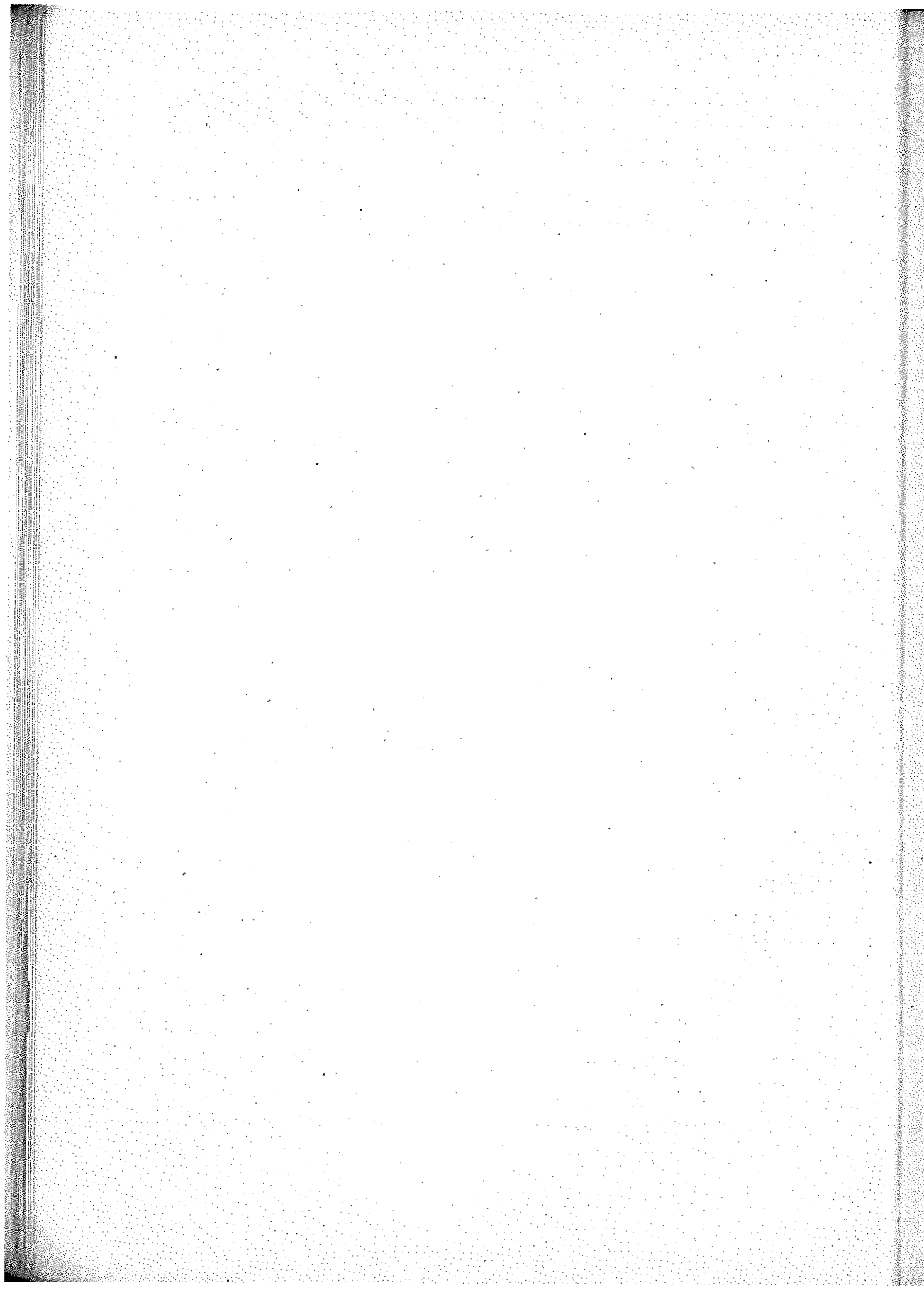
1. *Studia serdicensia*, София, 1938 (съредактор).
2. Н. С. Державин, Племенни и културни връзки между българския и руския народ, София, 1945, 109 с. (редактор и предговор).
3. Списание Славяни (съредактор).
4. Списание Език и литература (съредактор).
5. В. Крънджалова, Чешки език, София, 1950 (редактор).
6. Сб. Адам Мицкевич. По случай деветдесет и една година от смъртта му, София, 1946 (съредактор).
7. Н. С. Державин, Славяните в древността, София, 1948, 245 с. (редактор).
8. Известия на Института за български език, София, т. I, II, III, V, VI, VII, VIII, IX (съредактор).
9. Сб. Въпроси на езикознанието в сталинско осветление, София, 1951, 200 с. (съредактор).
10. Списание Български език (съредактор).
11. Т. Попилиев и Р. Кабакчиева, Трудът на Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ (Библиографски указател), София, 1953 (редактор).
12. Речник на съвременния български книжовен език, т. I (1955), т. II (1957), т. III (1959) (съредактор).
13. *Przegląd bibliograficzny, Rocznik Slawistyczny*, Kraków (от 1955 год.) (съредактор).
14. Ст. Стойков, Увод в българската фонетика, София, 1955 (съредактор).
15. К. Панчев, Диференциален фразеологичен руско-български речник, София, 1955, 151 с. (редактор и предговор).
16. Славистичен сборник, т. I. Езикознание, София, 1958 (съредактор).
17. Славянски текстове с пояснителни бележки и речници, София, 1958 (редактор).
18. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960 (съредактор).
19. Руско-български речник (колектив), София, 1960, т. I, т. II (редактор).
20. З. Генадиева-Мутафчиева и Ст. Божков, Речник на езика на Христо Ботев, София, 1960 (съредактор).

21. Полско-български речник (колектив), София, 1961 (съредактор)
22. Т. Домбек, Полски език, София, 1961 (I издание), 1963 (II издание) (редактор).
23. Сб. Славянска филология (Отговори на въпросите за научната, анкета по езикознание), т. I, София, 1963 (съредактор).
24. Сб. Славянска филология (Доклади и съобщения по езикознание), т. III, София, 1963 (съредактор).
25. Сб. Хиляда и сто години славянска писменост (863—1963), сб. в чест на Кирил и Методий, София, 1963 (съредактор).
26. Годишник на Софийския държавен университет, 1963 (съредактор).

III. Преводи

1. Културно отнасяне към природата. — Български турист, XVIII, 1926 кн. 10, стр. 27—32 (от полски).
2. Т. Лер-Сплавински, Има ли следи от моравската дейност на Методия в Полша (Реч, произнесена на 28 май 1937 г. в БАН). — Списание на Българската академия на науките, 1939, кн. LVIII, № 29, стр. 73—85 (от полски).

Съставила Елка Станкулова

СЛАВЯНСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРАСЛАВЯНСКИЯ ЕЗИК

Владимир Георгиев

I. ЛИЧНОТО МЕСТОИМЕННИЕ *jāzь

Формата на личното местоимение за първо лице единствено число именителен падеж се смята неизяснена. Основният въпрос, който се поставя тук от гледна точка на произхода на това местоимение, е: защо (j)ā, а не e (ср. гр. *ἐγώ* 'аз' и пр.)?

Досега са правени многобройни опити да се обясни тая особеност на праславянския език, обаче те са незадоволителни. Тия опити са събрани в етимологическите речници на Е. Бернекер, М. Фасмер, В. Махек, Ф. Славски и др.

Най-старите форми на това местоимение са:

Старобългарски: азъ (често и обикновено), ѡзъ (рядко) = ѡзъ (Мар. в съчетание н ѡзъ), азъ (съвсем рядко); бълг. аз, диал. яз, язе, азе, язка, азка и под., родоп. (ǎ)ǎ.

Старосръбскохърватски: ѡзъ.

Словенски: jǎz, ст. jěst.

Староруски: ѡзъ и ѡ.

Старочешки: jǎz.

Старополски: jaz.

Полабски: joz с o от ā.

Формите бълг. диал. я, срхр. словен. jǎ, струс. ѡ, рус., укр., брус. я, чеш. já (от XIV в. нататък), словаш. ja, пол., глуж., длуж. ja, полабски jo са изгубили вторично своя завършек (поради сандхи): те не са меродавни за възстановяване на праславянската форма.

В сравнение с e на съответствията в другите индоевропейски езици гр. *ἐγώ*, лат. *egō*, арм. *es*, гот. *ik* 'аз' и пр. (j)ā или ě в славянски представя удължаване на краткото e. В праславянски всяка начална кратка гласна се удължава под ударение с акутова (а отчасти и с циркумфлексна) интонация, ср. ие. *āgn-ēnt > прасл. *āgne > срхр. jǎgnje 'агне' и под. (вж. Вл. Георгиев, Векализатъ система в развоја на славянските езици, София, 1964, стр. 16 и сл.). Срхр., словен. jǎ има циркумфлексна интонация, обаче словенската форма jǎz показва, че циркумфлексната интонация тук е вероятно вторично заменила по-старата акутова интонация.

Следователно ие. *ēg' е преминало в праславянски правилно в *ēz' > *ĕz' > jaz-: удължаване на началната гласна под акутова интонация

($\tilde{e} > \tilde{e}^- > \tilde{e}''$), появяване на протетично j , което е характерно за славянските езици, и промяна $j\tilde{e} > j\tilde{a}$, което е обикновено в славянските езици. И така промяната ие. $*\tilde{e}g' >$ прасл. *jaz-* е напълно закономерна.

При това стбълг. нъзъ (Мар.) показва ясно как е възникнало протетичното j : то се е появило като преходна съгласна в сандхи след думи, завършващи на i , $\tilde{b}$, (j), а именно $i * \tilde{e}z\tilde{b} > i * j\text{-}\tilde{e}z\tilde{b} > i \text{ } j\tilde{a}z\tilde{b}$ (вж. Вл. Георгиев, Праславянски $jo > je$ или $a > ja > je$, Славистични студии, София, 1963, стр. 14 и сл.).

По-сложно е обяснението на завършека, тъй като тук вече се стига до глотогоническия въпрос за възникването на личните местоимения.

Сравнявайки гр. $\tilde{e}y\acute{o}$, лат. $eg\tilde{o}$, староинд. $ah\acute{a}m$ и пр., младограматичите възстановяваха формата $*eg'(h)\tilde{o}(m)$ (вж. J. Pokorny, *Idg. et. Wb.*, стр. 291). В същност тук оставаха редица неизяснени положения: g в гръцки и латински не съответствува на староинд. h , а $\tilde{o}$ не съответствува на староинд. $-am$.

Днес ларингалната теория ни позволява да проникнем в генезиса на това местоимение. Личните и показателните местоимения са възникнали въз основа на дейктични (показателни) частици. Гр. $\tilde{e}y\acute{o}$, лат. $eg\tilde{o}$ произлизат от протоие. $*e\text{-}g\tilde{e}H_3$, което представя съчетание от две дейктични частици. Ларингал 3 (H_3) променя основната гласна (e) в $\tilde{o}$; наличието на тоя ларингал личи от староиндийското съответствие, дего h произлиза от gH_3 . И така протоие. $*e\text{-}g\tilde{e}H_3 >$ гр. $\tilde{e}y\acute{o}$ представя закономерна промяна. Това е същата дейктична частица, която се явява в гр. $\acute{o}y \text{ } ye$ 'ти тъкмо, ти именно' = гот. $\tilde{h}u\text{-}k$ 'ти', $\tilde{e}me\text{-}ye$ 'мен тъкмо, мен именно' = гот. $\tilde{m}i\text{-}k$, ствиснем. $\tilde{m}i\text{-}h$ 'мен' (по него гр. $\tilde{e}y\acute{o} \text{ } ye$, $\tilde{e}y\acute{o}ye$) и пр., дего ye = гот. $-k$ произлиза от протоие. $*geH_3$ с изчезване на ларингала между гласни в сандхи, напр. $*\tilde{t}i \text{ } *ge(H_3) \text{ } *es(s)\tilde{i} >$ гр. $\acute{o}y \text{ } ye \text{ } e\tilde{i}$ 'ти именно си', обаче $*e\text{-}geH_3 \text{ } *bher\text{-}eH_3 >$ гр. $\tilde{e}y\acute{o} \text{ } \phi\acute{e}q\omega$ 'аз нося'.

Староиндийската форма $ah\acute{a}m$ представя съчетание от три дейктични частици $*e$, $*geH_3$ и $*em$: $ah\acute{a}m$ произлиза правилно от протоие. $*e\text{-}g(e)H_3\text{-}em$. Третата дейктична частица се явява и в гръцката диалектна форма (хомер, лесб., дор.) $\tilde{e}y\acute{o}n$, беот. $\acute{i}\acute{o}n$, лат. $egom(-et)$ от протоие. $*e\text{-}g\tilde{e}H_3\text{-}m$ или $-m$. Тая частица се явява в староиндийски и при други местоимения, ср. староинд. $\tilde{t}i$ и $to\text{-}am$ 'ти' от $*tw\text{-}em$, $id\text{-}am$ 'ид' = лат. $id\text{-}em$ 'същото' (букв. 'това тъкмо'), ср. id 'това', стинд. $m\acute{a}hy\text{-}am$ 'ми'.

Прасл. $*jaz\tilde{b} < * \tilde{e}z\tilde{b}$ се извежда правилно от протоие. $*\tilde{e}\text{-}g(e)H_3\text{-}m$: m в изглас преминава правилно пряко балтослав. $-i$ в (пра-)славянски в $-b$, ср. стбълг. дънъ вин. пад. ед. ч. от ие. $*din\text{-}m$. От друга страна, в българската диалектна форма $\acute{y}ze$ ($\acute{a}ze$) може да се крие един архаизъм: $\acute{y}ze$ от прасл. $*j\tilde{a}ze <$ балтослав. $*\tilde{e}z\tilde{e} <$ протоие. $*\tilde{e}\text{-}g(e)H_3\text{-}em$ може да се смята за доста точно съответствие на староинд. $ah\acute{a}m$, което произлиза от протоие. $*e\text{-}g(e)H_3\text{-}em$.

Следователно най-старинна от всички засвидетелствувани форми е старосрхр. нъзъ = прасл. $j\tilde{a}z\tilde{b}$. Старочеш. $j\tilde{a}z$, старопол. jaz и под. представя сандхи-форма¹ в съчетания като $jaz(b) \text{ } id\tilde{a}$, $j\tilde{a}z(b) \text{ } jesm\tilde{b}$, $j\tilde{a}z(b) \text{ } j\tilde{a}m\tilde{b}$.

¹ Срв. стлит. $e\tilde{s}$, лит. $\acute{a}\tilde{s}$, латв. es , стпрус. es , as със $\tilde{s}$ и s вместо $\tilde{z}$ респ. z поради сандхи.

Старобългарската форма *язъ* е с (вторично) затвърдяла съгласна, както напр. при *късть* = струс. *късть*, а *язъ* (*язъ*) е възникнала вторично както *агне* — *ягне* и под.

II. ОСТАТЪЦИ ОТ R/N-ОСНОВИ

Прасл. *ězъ > *jažъ и *ažera

Думите чсл. *язъ*, бълг. *яз*, срхр. *jâz* (местен пад. *jâzu*), словен. *jěz*, струс. *язъ*, *я-язъ*, *єзъ*, рус. *яз*, диал. *ез*, *язовище*, укр. *яз* и *їз*, брус. *яз*, стчеш. *jěz*, чеш. *jez*, словаш. *jaz*, *jez*, пол., полаб. *jaz* са сродни с лит. *ežė* (*ežià*), диал. *ažià* 'гранична линия, край, леха; плитко място край брега', латв. *eža* 'леха, синор', стпрус. *asy* 'синор', арм. *ežr* 'край, граница' (вж. M. Vasmer, Russ. et. Wb., II, стр. 484); според F. Sławski (Sl. et. jęz. pol., I, стр. 529), етимологията на славянската дума е неясна.

Обаче А. Ваян, А. Меје и Е. Бенвенист (вж. литературата у Ф. Славски) с право изтъкнаха, че прасл. *ězъ стои във връзка с прасл. *ažera/**ežera* и че тук се касае за първоначална *r/n*-основа. Те само не можеха да изяснят добре особеностите на началната гласна в бълг. *езеро* = рус. *озеро*. Както бе посочено в Славистични студии, стр. 12 и сл., формата на славянската дума е *ažera, а *(*i*)*ežera* е формата на сандхи след *i*, *ь* (и *j*): *vidimъ* *ažera, обаче *vidiši-j-ažera*.

И така прасл. *ězъ и *ažera представят форми на една и съща парадигма:

Ие. ед. ч. имен. вин. пад. **eg'hŕ* > балтосл. **ėžu(r)* > прасл. *ězъ или *j-ězъ > *jažъ с *j*- в сандхи след *i*, *ь* или *j*.

Ие. мн. ч. имен. вин. пад. **eg'h-er-ā* > прасл. *ažerā > струс. *озѣра*, рус. *озѣра*, обаче бълг. *езерá* с *e*- в сандхи от *a* след *i* или *ь* (*j*).

По-късно в праславянски въз основа на *ězъ (и *jažъ*) се оформя една *a/u*-основа, а въз основа на мн. число *ažerā/**ežerā* се образува вторично ед. число рус. *озеро*, бълг. *езеро*.

Прасл. *vada, *vadъnъ

Въз основа на ствнем. *wazzar*, стсакс. *watar*, англосакс. *wæter* 'вода' от ие. *wodōr, хет. *wa-a-tar* = *watar*¹ 'вода' може да се определи, че прасл. *vada произлиза от ие. **wodō(r)*, което в своя фонетичен развой вторично е съвпаднало и преминало към *a*-основи. Същото показват и гот. *watō* и лит. *vanduō* 'вода', чийто именителен падеж вторично е минал към *n*-основи под влияние на косвените падежи.

Родителен падеж на тая дума гласи: гот. *watins*, лит. *vandėns* и пр. от ие. **wo(n)d-en-os*, хет. *wetenas*, гр. *ῥδατος* от ие. *ud-n-t-os, старонид. *udn-ās* от ие. *ud-n-ós или *ud-n-és и пр. Това дава основание да се предполага, че същата форма се крие в праславянското прилагателно *vadъnъ от ие. *wod-yn-os. Тая форма първоначално е била родителен падеж към **wodō(r)*, но по-късно се е обособила като относително прилагателно, срв. превода на старобългарското прилагателно на немски език: *водъnъ*

¹ Хетското писане *wa-a-* не показва, че гласната непременно е дълга.

„des Wassers (род. пад.), Wasser.“ (срв. L. Sadnik-R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955, стр. 153). Тая форма е дала образаца за образуване и на други подобни прилагателни.

Тук имаме същия случай, както в лувийски, дето функцията на родителния падеж е поета от едно прилагателно на *-assi-*, което е възникнало въз основа на окончанието на родителен падеж. *-osyo*.

III. ОКОНЧАНИЕТО ЗА РОД. ПАДЕЖ ЕД. Ч. ПРАСЛ. *-ga* И РУС. *-во*

За обяснението на коя и да е праславянска особеност трябва преди всичко да се потърсят опорни точки в балтийски. Затова Л. Маретич (RAD, CXII, стр. 80) и А. Мейе (Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux slave, стр. 116, Le slave commun, 2 изд., стр. 434) правилно обясняват формите стбълг. *того, кого, него*, във връзка с лит. *tõ, kõ, jõ*, латв. *tā, kā* (род. падеж) + дейктичната частица *ga*, срв. староинд. *vayām gha, sā gha, sā ha, kām ha, yó ha*, които представят местоимения и дейктична частица. Такива дейктични частици се явяват често при местоименията, срв. напр. бълг. *то-зи, та-зи, то-ва, какъ-в, как-ва, как-во* и под. с дейктични частици *-зи, -въ, -ва, -во*, лат. *hic* 'този' с дейктична частица *-c* и пр. И така в праславянски формите за родителен падеж на местоименията **ta, *ka, *ja* са получили дейктичната частица *ga*, а след това **ta-ga, *ka-ga, *ja-ga* са били преобразувани в **ta-ga, *ka-ga, *ja-ga* > стбълг. *того, кого, него* под влияние на другите косвени падежи, срв. прасл. дат. пад. **tami*, местен пад. **tamь* > стбълг. *томѡ, томь*¹. Прибавката на тая дейктична частица се е наложила поради обстоятелството, че всички други косвени падежи са двусрични, а само именителен-винителен падеж е едносричен. Обстоятелството, че родителен падеж ед. число е получил дейктична частица, а другите падежи нямат такава частица, не създава трудности, тъй като подобни паралели намираме и в други езици. Така напр. в класическия латински език показателното местоимение *hic* 'този' получава дейктичната частица *-c* в именителен, дателен, винителен и аблатив единствено число и именителен-винителен ср. р. мн. число (*hic, haec, hoc, huic, hunc, hanc, hos, hās, haec*), обаче не и в родителен ед. число и повечето от падежите в множествено число (*huius, hī, hae, horum, harum, hīs, hōs, hās*).

Най-разпространено обяснение за *-в* в окончанието за родителен падеж *-ого, -его* между русистите в СССР изглежда, че е *-z > γ > o* и преходна съгласна *-в*². С право П. Я. Черних възразява срещу това обяснение, като изтъква, че окончанието с *-в* е възникнало под влияние на кратките притежателни прилагателни на *-ов, -ев*, ср. род. пад. (струс.) *братов-а, Петров-а, отъцев-а* и пр.³ Това е несъмнено правилното обяснение.

¹ Обяснението на тия форми от Н. Schelesniker, Slavisch *kogo, togo, jego, sego*, Wiener slavistisches Jahrbuch, 1963, стр. 69 и сл., е неправдоподобно.

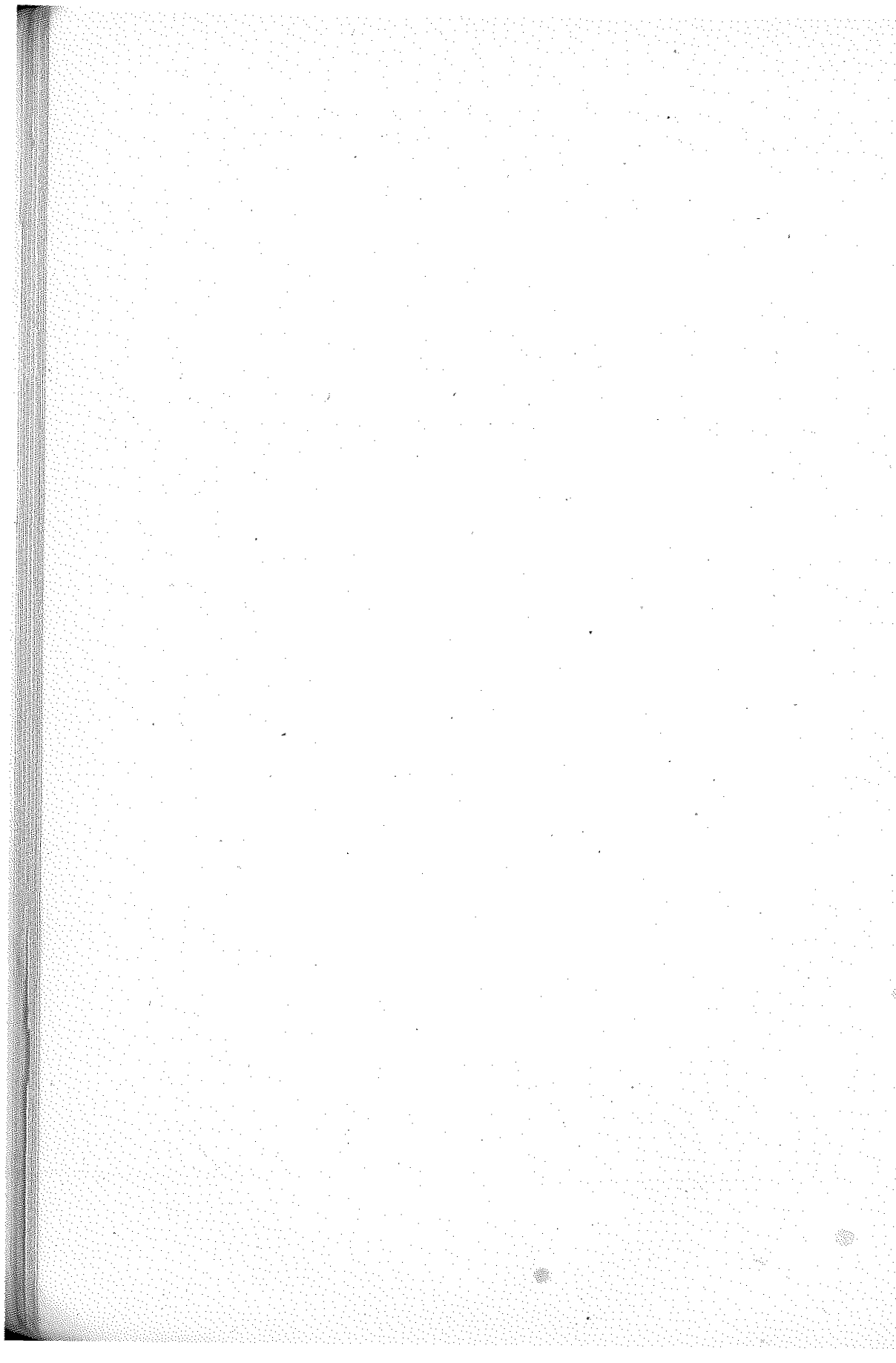
² Срв. П. С. Кузнецов, Русская диалектология, Москва, 1960, стр. 103 и сл.; В. В. Иванов, Развитие грамматического строя русского языка, Москва, 1960, стр. 64 (допуска и друго обяснение); вж. и П. Я. Черних, Историческая грамматика русского языка, изд. второе, Москва, 1954, стр. 198.

³ Вж. П. Я. Черних, пос. съч., стр. 198 и сл.

По мое мнение обаче, освен родителен падеж на кратките притежателни прилагателни на *-ов* тук са оказали влияние и местоименията, образувани с дейктичната частица *-в(а)*. Тази частица се прибавя към разни форми на местоименията, срв. бълг. *то-ва* = рус. *то-ва* (XVII в.), бълг. *такъв, така-ва, тако-ва* = рус. *так-ов, тако-ва, тако-во*; бълг. *какъ-в, как-ва, как-во* = рус. *како-в, како-ва, како-во*. Следователно стбълг., струс. *такъ, какъ* постепенно са били изместени в историята на български и руски език от формите бълг. *такъ-в* = рус. *тако-в*, което представя старите местоимения *такъ, какъ* + дейктичната частица *-в(а)*. Така в историята на руски език *таково, какво* са били изместени от формите *такова, какова* родителен падеж м. ср. род. (диал. и стар.)¹.

И така взаимодействието на родителен падеж на кратките притежателни прилагателни на *-ов* и на местоименията, образувани с дейктичната частица *-в(а)*, е довело в историята на (книжовния) руски език (и на повечето от руските диалекти) до заместването на старото окончание *-ого* с *-ово* [-ава, -бва, -ава].

¹ Вж. П. Я. Черных, пос. съч., стр. 210.

КЪМ ДИСКУСИЯТА ЗА РАЗВОЯ НА ПРАСЛАВЯНСКАТА ВОКАЛНА СИСТЕМА

Иван Дуриданов

Въпросите за праславянската вокална система и нейния развой предизвикват жив интерес през последното десетилетие, както може да се види от докладите, изнесени на IV и V Международен славистичен конгрес (1958 и 1963 г.), а така също и от редица статии, които бяха публикувани от 1950 г. насам. В повечето случаи се правят опити за преоценка на досегашните схващания, като се изхожда от теоретичните положения на фонологията.

Първият опит в тази насока принадлежи на холандския славист Н. ван Вейк¹, който различава три неравномерни по трайност етапа в развой на праславянската вокална система. В първия етап, който обхващал дълъг ред столетия, се запазвала, общо взето, индоевропейската тригълна система с пет гласни в дълга и кратка разновидност, т. е. $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{i}$, $\bar{y}$, като единствено ие. $\bar{e}$ се променило в a . Останалите два етапа Вейк поставя в края на общославянската епоха, когато се извършвало усилено звуково развитие, което предшествувало разселението на славяните и разпадането на географското им единство. Вокалната система на праславянски се изменила, като $\bar{a}$ и $\bar{o}$, а така също $\bar{a}$ и $\bar{o}$ се изравнили, гласните $\bar{e}$ и $\bar{e}$ станали по-отворени $\bar{e}$ и $\bar{e}$, така че се образувала четиригълна система на гласните:

$\bar{e}$	$\bar{e}$	$\bar{e}$	$\bar{a}$
ī	ü	ī	u.

Тази симетрична система, както се вижда, е построена като бинарна въз основа на признака квантитет, но Вейк същевременно допуска и възможността за темброва диференциация на гласните с високо положение ($\bar{i}$: $\bar{b}$, $\bar{ü}$: $\bar{v}$ и малко по-късно — $\bar{i}$: $\bar{b}$, $\bar{ü}$: $\bar{v}$). След монофтонгизацията на дифтонгите настъпил третият етап, през който гласните $\bar{a}$, $\bar{a}$ и $\bar{y}$ се делабиализирали съответно в a , u и $\bar{v}$, а кратко $\bar{a}$ се лабиализирало в o . Едновременното осъществяване на два противоположни по насока процеса (лабиализация и делабиализация) не изглежда вероятно. Наистина в германските езици се наблюдава лабиализация на ие. $\bar{a}$ в $\bar{o}$ и делабиализация на ие. $\bar{o}$ в $\bar{a}$, но няма никакви преки данни, които да потвърждават едновременното протичане на двата процеса². Възможно е Н. ван Вейк

¹ Н. ван Вейк, К истории фонологической системы в общеславянском языке позднего периода, *Slavia*, XIX, 3/4, 1950, стр. 293—313.

² Вж. Сравнительная грамматика германских языков, II, изд. АН СССР, Москва, 1962, стр. 118.

да не е мислил за едновременност на прехода $\bar{a} > a$ и $\bar{a} > o$, но това не е отбелязано изрично в статията му. Освен това едва ли е възможно делабиализацията на $\bar{i}$ и $\bar{y}$ да се е извършила в края на праславянската епоха. Е. Шварц, който отнася това явление към VI в.¹, изпуска из предвид възможностите за звукова субституция на славянското y в неславянските езици². Схващането на Н. ван Вейк за подобен развой на праславянската вокална система бе възприето от К. Хоралек³.

За разлика от холандския учен, в една статия по същия въпрос, публикувана през 1956 г.⁴, Фр. В. Мареш излиза от предположението, че делабиализацията на гласните ie , $\bar{o}$ и $\bar{y}$ била настъпила много рано, още при прехода от индоевропейски (респ. балтославянски) към праславянски⁵. С други думи, в реконструкцията на Мареш също фигурират по 4 дълги и 4 кратки гласни, всички обаче nelaбиални: с преден тембър $\bar{y}$, $\bar{y}$ (високи) и $\bar{a}$, $\bar{a}$ (ниски); със заден тембър y , y (високи) и a , a (ниски). Като диференциални елементи служели: височина на артикулацията ($A-U$), темброва корелация, т. е. място на артикулацията в хоризонтална плоскост ($a-\bar{a}$, $y-\bar{y}$) и квантитативна корелация ($\bar{a}-a$, $\bar{y}-y$). Подобна е системата, от която изхожда В. К. Журавльов, с тази разлика, че той приема като релевантни диференциалните признаци квантитет и височина на артикулацията ($\bar{I}$ и $\bar{A}$), а тембровите различия (преден ред или диезни — заден ред или недиезни) за нерелевантен признак ($\bar{i}/\bar{y}$, $\bar{e}/\bar{a}$), или признакът артикулационен ред (диезност) бил релевантен само за цели групифонеме, но не и за съответните гласни, взети отделно⁶.

Слаба точка в построението на Мареш е липсата на доказателства за ранната делабиализация на гласните, промяна, която била отделила, според него, праславянски от индоевропейски. Материалът, на който се позовава Мареш, — стари заемки в славянските езици, стари писмени податки на славянски думи в чужди източници и пр., произхожда от сравнително късно време, отдалечено на 10—15 века от началото на праславянската епоха. Против ранната хронологизация на делабиализационните процеси Н. ван Вейк изтъква някои факти, засягащи съдбата на гласната $\bar{o}$ в краесловни срички, където тя се е стеснила до u ⁷. От тях безспорен, според нас, е случаят с флексията $-u$ в им. п. ед. ч. при n -основи м. р. (kam_u), което се обяснява досега добре от по-старо $-on$, като се предполага преход в $-an > -u > -\bar{u} > -y$. Ако $-o$ в $-on$ беше делабиализирано в $-a$, то би трябвало да очакваме по-нататък същия резултат, както от първоначално $-an$, т. е. $-q$ (срв. вин. п. ед. ч. при $\bar{a}$ -основи rqq от $-am$). Из-

¹ E. Schwarz, Zur Chronologie von asl. $\bar{a} > u$. Archiv f. slav. Phil., XLII, 1929, стр. 275—285.

² С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва, 1961, стр. 176.

³ K. Horálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1955, стр. 104—105, 122.

⁴ Fr. V. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty, Slavia, XXV, 1956, стр. 443—495.

⁵ Допуска се същевременно, че делабиализацията на $o > a$ може да се е извършила още в балтославянски и че в такъв случай делабиализацията на $\bar{i}$ би била проява на същата тенденция (пос. съч., стр. 445).

⁶ В. К. Журавльов, Формирование группового сингармонизма в праславянском языке, Вопросы языкознания, 1961, кн. 4, стр. 37; Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода, Вопросы языкознания, 1963, кн. 2, стр. 8—9.

⁷ Н. ван Вейк, пос. съч., стр. 298.

правен пред тази трудност, Мареш в друга статия¹, изнесена и като доклад на V Международен славистичен конгрес, се е помъчил да я преодолее, като постулира нова изходна форма за им. п. ед. ч. при същите основи — *-ons* (*akmons). Тази реконструкция на формата не се основава на никакви данни от други индоевропейски езици и с нищо не е убедителна от досегашното традиционно тълкуване на същата форма, което се опира на точните съответствия от гръцки *ἄκμων* и лит. *akmiõ*, род. п. *akmeĩs*. Не по-убедителни са и обясненията, които дава Мареш в други случаи, където се явява по-късно в славянски *-y* — в краесловни срички. Така напр. за окончанието на тв. п. мн. ч. при *o*-основи той постулира ие. *-oĩns* (<*-oĩms*) като резултат на контаминация от ие. *-ois* (**ulq^uois*) с местоименната форма *toĩmĩ(s)* (>**ulq^uois* > **ulq^uois*)². Развитието на реконструираната по този начин флексия ие. *-oĩns* е представено по-нататък така: >*āĩNs*> (чрез съкращаване от три мори на две) *-āNs*>... *-y³*. Нито една от междинните стени не се подкрепя чрез свидетелството на някой индоевропейски език или диалект. Произволно изглежда това съкращение на морите, в резултат на което *-ĩ-* изпада, а *-ā-* дало *-y*. Към нашия въпрос се отнася още обяснението на винителната флексия за мн. ч. *o*-основи *-y*: ие. *-ons* дало, според Мареш, в славянски *-āNs* и по-нататък *-āNZ*> *-y* (*oĩ'ky*)⁴. Вярно е, че *-ons*, ако се приеме много ранната делабиализация на *ō* > *ā*, би се развило в *-āns* (срв. в прус. *deiṽans* от им. п. *deiṽs*, лит. *dėvas* 'бор'), но трудно от ниската гласна *-ā-* в случая би се получило *-y*, гласна с най-високо положение дори според схемата на самия Мареш. Много по-естествено и правдоподобно е досегашното обяснение, според което *-ons* се развива в *-ōns* (чрез вторично удължение, както при *ī-* и *ī-*основи), което поради твърде затворения характер на *-ō-* пред носовата съгласна е дало по-нататък *-ūns*> *-ūs*> *-ūs*> *ū* и накрай слав. *-y* (по същия път на развитие са вървели без съмнение *ī-*основи, при което изходната форма на *-uns*, писмено засвидетелствувана, е дала същия резултат, срв. гот. *sununs*, праслав. *sunu*). Във всички тези случаи, както основателно се предполага, съгласната *-n-* (*-m-*) е въздействувала лабиализуващо върху *-ō-*, за да го измени в *-ū-*; в други случаи обаче *ō* преминава закономерно в *a*, макар и да се намира в краесловна сричка, срв. напр. флексията за род. п. (стар аблатив) при *o*-основи *-ā* от *-ōd*.

Изобщо чисто абстрактните, неподкрепени чрез сравнителен материал реконструкции на Мареш във връзка с неговата теория за морите не са редки, поради което на много места изобразяваната от него схема на праславянското склонение не изглежда вероятна. Подробната оценка на тая нова хипотеза не влиза в задачата ни. С оглед обаче на разглеждания въпрос необходимо е да се спрем още на някои случаи, които се отнасят до съдбата на ие. *ō*. Това са флексията за им. п. и вин. п. ед. ч. при *o*-основи, за които Мареш предполага следния ход: 1. Ие. *-ōs*> слав. *-ā*, което поради омофония с имената от ср. р. се заменило с *-z*;

¹ Fr. V. Mareš, Vznik a raný vývoj slovanské deklinace, Československé přednášky pro V mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha, 1963, стр. 55.

² Fr. V. Mareš, пос. съч., стр. 54, 56.

³ Пак там, стр. 54.

⁴ Пак там, стр. 53.

2. Ие. $-om > -on >$ слав. $-\ddot{a}n > -\ddot{a}N > -\ddot{z}$ (срв. $v'k\ddot{z}$, им. и вин. п. ед. ч.)¹. Странното е, че за винителната флексия при $\ddot{y}$ -основи ($syn\ddot{z}$) се реконструира същата междинна степен както при o -основи — с редуцирано $-\ddot{z}$ от $-\ddot{z}$, именно $-\ddot{a}N <$ слав. $-\ddot{z}n^2$. Следователно едно $-\ddot{z}n$ се прекарва през $-\ddot{a}N$, за да се стигне отново до същата гласна $-\ddot{z}$, вместо прекият път $-\ddot{z}n > -\ddot{z} > -\ddot{z}$. С подобни изкуствени построения не бихме могли да се съгласим. Че при o -основи двете флексии (за им. и вин. п. ед. ч.) са могли да съвпадна първоначално с тези на $\ddot{y}$ -основи в праславянски, това се подкрепя чрез писмено засвидетелствуваните факти на латинския език, в който ие. $-os, -om$ са дали $-us, -um$, срв. по-старите форми: лат. пош. sg. *Manios, equos*, acc. *Luciom, servom*.

Заслужава внимание тук още един факт, който като че ли говори за разграничаването на o в a в определен период на праславянски, именно различната съдба на тези гласни след j в начало на думата: $ja- > j\ddot{e}-$, но $j\ddot{o} > ja^3$; напр.: рус. *еду, ехатъ* (от *ъхатъ*), пол. *jade, jechać*, лит. *jóju, jótí*, латв. *jāju, jāt* (следователно от ие. $jā-$), от една страна, и рус. цслав. *ѡрѣ* 'пролет', чеш. *jaro*, пол. *jar* и пр. от праслав. $*jar\ddot{z}$, гр. *ῶρα* 'годишно време' (след ие. $or-$), от друга страна⁴. Други сигурни примери с преход на начално $ja-$ в $j\ddot{e}-$ липсват, поради което този факт не би могъл да се използва като безспорен аргумент в подкрепа на едно или друго схващане⁵. Но едва ли може да се отрече, че развоят на именната флексия, на склонението изобщо, който е довел до състоянието му в отделните славянски езици, се е извършил, общо взето, в рамките на праславянската епоха. Поради това възражението на Н. ван Вейк остава напълно в сила. Характерно е дори, че сам Мареш, който отначало прибегва до предположението, че лабиализацията напр. на $-ons$ в $-uns$ се била осъществила още в индоевропейски или балтославянски като диалектно явление⁶, в цитираната по-горе статия върху славянското склонение се опитва да обясни всички изменения, засягащи неговата флексия, като праславянски. Както се изтъкна обаче по-горе, тези обяснения ни се струват несполучливи.

По въпроса за заместниците на ие. $\ddot{o}$ и $\ddot{y}$ в праславянски други учени застъпват до най-ново време традиционното схващане, според което $\ddot{y}$ се изравнило с $\ddot{o}$, а не обратно⁷. Към хипотезата на Мареш за делабиализацията на гласните в праславянския език в началния му период зае рязко отрицателно становище С. Б. Бернщейн, като изтъкна, че делабиализацията на $\ddot{y}$ и $\ddot{y}$ се отнася към съвсем друга епоха и че преходът на $\ddot{y} > \ddot{z}$ е свързан с изменението на i в $\ddot{z}$ ⁸. Твърдейки, че индоевропейските

¹ Фг. V. Mareš, пос. съч., стр. 52, 53.

² Пак там, стр. 53.

³ T. Milewski, в Rocznik Slawistyczny, X, 1931, стр. 81; В. Н. Топоров, Некоторые соображения относительно изучения истории праславянского языка, Славянское языкознание, Москва, 1959, стр. 21.

⁴ M. Vasmer, Russ. etym. Wörterbuch, I, стр. 392; III, стр. 492.

⁵ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, стр. 144—145.

⁶ Фг. V. Mareš, в Slavia, XXV, стр. 494.

⁷ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, Lyon — Paris, 1950, стр. 104; R. Nahtigal, Slovanski jeziki, Ljubljana, 1952, стр. 33; Из. Леков, Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езици, София, 1960, стр. 15; С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 143.

⁸ С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 146—147.

гласни *ō* и *ā* съвпаднали в праславянски в една гласна с тембър *ō*, Бернштейн все пак допуска, че този звук имал слаба степен на лабиализация, т. е. произнасял се като *o*¹. Ако приемем обаче, че в началния период на праславянски се е установила система с 8 гласни: дълги *ā, ē, ī, ū* и кратки *ō, ē, ī, ū*², то трудно може да се обясни задържането на корелацията *a: ō*, която за разлика от другите двойки гласни (*u: ū, i: ī, ē: ē*) ще се отличава с наличие на два диференциални признака — квантитет и лабиалност, респ. нелабиалност. От тях единият би станал явно излишъчен от функционално гледище и постепенно би се дефонологизирал. Понеже квантитетът е преобладавал в подобна вокална система като релевантен признак, то очевидно е, че и корелацията *a: ō* е следвало да се приспособи като се елиминира признакът лабиалност за единство на системата. В същност различieto между схващанията за вокалната система на праславянски, поддържано от Н. ван Вейк, от една страна, и от Мареш — Журавльов, от друга, засяга хронологията на делабиализационните процеси. С оглед на изтъкнатите по-горе факти и съображения струва ни се по-вероятно да се приеме, че тези процеси не са били осъществени едновременно, а последователно, през по-дългия начален период на праславянския език. Изглежда, че най-рано делабиализацията е засегнала гласната *ō*, която постепенно се изравнила с *ā*. В подкрепа на това може да се изтъкне устойчивостта на това *a₂* в по-нататъшния развой на праславянски, а така също и на по-голямата част от славянските езици. Преходът на *ō* в *ā* е могъл да се отрази и върху съдбата на кратко *ō*, което делабиализувайки се е могло да се изравни с първоначално *ā* по фонологични причини, посочени по-горе. Че кратко *ā* е съществувало поне в един от междинните периоди на праславянски, това убедително се доказва от съдбата на първоначалните *tort-, toll-* и *ort-, olt-* групи (вж. по-нататък).

В следващия етап се е развил нов делабиализационен процес, който засегнал гласните *ī* и *ī*. Признакът лабиалност изобщо отпаднал от вокалната система на праславянски, която приела следния вид³: *ā: ā, ē: ē, ī: ī, ū: ū*. Тази система е била свойствена на праславянския език до началото на неговия последен период. Преустройството ѝ започнало отново в онзи момент, когато в резултат на действието на закона за отворените срички дифтонгите се монофтонгизирали⁴, а съчетанията от гласни *ā* и *ē*

¹ С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 143.

² Такава вокална система реконструира за праславянски до периода на балтославянската „съобщност“ С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 133. Предположението на Н. ван Вейк (пос. съч., стр. 297), че гласните *ē* и *ē* се изравнили в едно широко *æ*, отбелязвано като *ā* у Фр. В. Мареш, не се основава на никакви доказателства. Алтернативата *ē: e*, познатата от историята на славянските езици, на която се позовава Мареш (Slavia, XXV, стр. 449—450), сама по себе си не доказва наличието на кратко *ā* в праславянски, а оттук и опозиция *ā: ā* вм. *ē: ē*.

³ Подобен етап в развой на праславянската вокална система предполага и В. К. Журавльов, Вопросы языкознания, 1961, кн. 4, стр. 38.

⁴ Монофтонгизацията на дифтонгите не е станала по-рано от IV—V в., пр. н. е., когато все още са съществували дифтонги според познатите писмени податки на думите: *Nevgōi* (племенно название, Херодот), което се свързва с по-късното прил. *nurgsko, срв. пол. *ziemia Nurska*, и *καυράχη* (Аристофан) 'кожух от кожи на невестулка', — праслав. *kāunŭkā > *kurŭka, пслав. *коуна*, пол. *kuna* 'белка' и пр. Вж. L. Niederle, Slovanské starožitnosti, I, sv. 2, Praha, 1904, стр. 266 и сл.; II, sv. 1—2, 1906, стр. 165.

с носови съгласни в определени положения се преобразили в носови гласни. По такъв начин системата се обогатила с нови гласни: $\bar{u}^1$ (от $\bar{au}$ и $\bar{eu}$), $\bar{e}$ и $\bar{a}$ или по-вероятно $\bar{q}$ ($\bar{a}$ в съчетанията $\bar{am}$, $\bar{an}$ е могло по-рано да се лабиализува под въздействието на носовите съгласни)² и с два нови диференциални признака: лабиалност и назалност³. Според Журавльов, липсата на кратки съответници на новите гласни ($\bar{u}$ $\bar{q}$ [$\bar{q}$] и $\bar{e}$)⁴, послужило като един от гласците за дефонологизацията на диференциалния признак дължина⁵. Квантитетната опозиция в системата на гласните се заменила постепенно с качествена, макар някои гласни да са запазвали дължината си и по-късно: $i: b (< \bar{i})$, $y: \bar{v} (< \bar{y})$, $\bar{e} (= \bar{a} < \bar{e})$: e , $q: \bar{e}$. Това качествено преобразуване на фонологичните опозиции ще е засегнало и фонемите $\bar{a}$ и $\bar{a}$, които и не биха могли да се задържат в този вид в системата, понеже биха образували в нея единствената проста квантитетна опозиция. Краткото $\bar{a}$ постепенно се приближило към положението на липсващата в системата o -гласна, придобивайки като релевантен признак лабиалност, но без да загуби напълно отворения си характер (поне в известни позиции), присъщ на една по-ниска гласна. Реализациите на тази нова фонема, която условно можем да отбелязваме с $\bar{o}$ в зависимост от положението $\bar{i}$ и от ударението, да се движели от слабо лабиализувано задно a ($\bar{v}$) до гласна с ясен тембър на o . Тези различни реализации са намерили отражение по-късно в стари писмени податки от неславянски източници, заемки от славянски и в някои славянски диалекти. Доказателства в подкрепа на това схващане са:

1. Наблюдава се колебание в предаването на чуждоезично o в зависимост очевидно от неговия по-отворен или по-затворен характер: чрез $\bar{v}$, y , u и o . Тъй като примери с първите три гласни са посочвани досега⁶, ще се ограничим с привеждането само на няколко случая, в които чуждоезично o се предава в славянски чрез същата гласна. Доста рано засвидетелстваното планинско име *Родобла* (Херодот), *Родоба* (Теокрит), *Rhodope* (Вергилий) е запазило неизменно в славянски (български) и до днес гласната o в двете срички. Името на средновековния град Стоб на р. Рила (Югозападна България), споменаван в гръцки източници като *Στοβών* (род. п. мн. ч.; Acta conciliorum, sancta synodus sexta generalis, 680 г.),

¹ Възможно е първоначално тази гласна да е имала по-широко произношение, за което има достатъчно данни (вж. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, стр. 239; Fr. V. Mareš, Slavia, XXV, стр. 453). Марец (посоченото място) дори приема, че дифтонгът $\bar{au}$ е преминал първоначално в $\bar{o}$, което се е изменило по-късно в $\bar{u}$. Това също е вероятно.

² Това се потвърждава както от стари писмени податки (някои от тях са посочени по-нататък), така също от лабиалните заместници на тази гласна в повечето славянски езици (u в източнославянски, чешкословашки и сърбохърватски, o в словенски и някои македонски говори, o в полски). В съгласие с това са и данните на славянския топонимичен материал от най-южните области на Гърция, където носовката се предава (с изключение на два примера) чрез o (или понякога ou в неударено положение) + носова съгласна (вж. M. Vasmer, пос. съч., стр. 272—273).

³ Fr. V. Mareš, Slavia, XXV, стр. 452 и сл.; В. К. Журавльов, Вопросы языкознания, 1963, кн. 2, стр. 9.

⁴ Според преобладаващото мнение, носовите гласни o и e били само дълги. Вж. R. Nantigal, пос. съч., стр. 18; K. Hořálek, пос. съч., стр. 122; С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 205.

⁵ В. К. Журавльов, Вопросы языкознания, 1963, стр. 12.

⁶ Вж. напоследък и В. И. Георгиев, Вопросы языкознания, 1963, кн. 2, стр. 21.

των Στοβόν (в грамота на императора Василий II от 1019 г.)¹, в славянски паметници като градъ Стѡвь (в житие на Стефан Неманя от сина му Стефан Първовенчани, от XII в.)², градъ Ствьь (Рилска грамота на Ив. Шишман от 1378 г.)³, е оцеляло до днес като *Стоб* (село в Станкедимитровско)⁴. Селищното име *Бояна* (южно от София), което добре се извежда от романски **Bo(v)iana*⁵, също е съхранило старото *o*. Друго романско име на селище (днес развалини от стара крепост) е оцеляло до днес в землището на с. Сталево (Първомайско, югоизточно от Пловдив) като *Бона* (-касаба), в което се крие по всяка вероятност лат. *Bona*, срв. *Bona Mansio* (станция при с. Ветрен, Пазарджишко), споменато в Itin. Burdigalense 333 г.⁶ Наред със стбълг. кѡмѡтра < от роман. *commatre-* (със затворено *o*)⁷ стои стбълг. кѡмѡкати (Син. тр.), нбълг. *комкам*, от лат. *communicare*, следователно със запазено *o*. Народният характер на двете думи предполага пряк контакт на славянските племена със завареното романско население през VI—VIII в.

2. Натъкваме се на колебание и при предаването на слав. *z* в стари писмени податки на неславянски източници. Неудареното *z* обикновено се субституира като *a* в гръцки, познато от примери като: *Σκλαβηροί, Σκλαβηροί, Σκλαβήνοι, Sclaveni* (VI в.) < **Slǫvěne, Daβραγέζας* (VI в.) < **Dobrǫžędzь* или *-a, Βαιωνηταί* (VI—VII в.) < *Vǫzbnit'i* и пр.⁸ Основателно е да се приеме, че и в лични имена като *Κελαγίστος* (VI в.), *Περαγίστος* (VII в.) ударението е падало не върху сричката *-gz-*, а върху началната сричка. Измежду местните имена от славянски произход у Прокопий може да се посочат поне две, чиято етимология е сигурна, с предаване на славянската фонема чрез *o, ω*: *Βόδας* (Proc. de aed. IV, 11) от **Vodǫ, Nǫvęto* (пак там, IV, 4) от **Nogǫtь*⁹. Носовката *o* под ударение е предадена чрез *-om-*: *Γόμβες* (Proc. de aed. IV, 6) < *гѡмъзъ*¹⁰. Ценно е за поставения въпрос засвидетелствването на славянската дума *plotъ* 'сап' в Стратегикона на Псевдомифрикий (VI в.). Тази дума е употребена в напътствията за воюване със славяни, анти и др. подобни племена: *καὶ ὑφ'εὐρύματα κατασκευάσαι, εἰ δυνατόν, τὰς λεγόμενας πλωτὰς, ὥστε ἀσκόπως τὰς διελύσεις τῶν ποταμῶν γενέσθαι πολλῶν ὄρων δυσβάτων ἐν τῇ χόρᾳ αὐτῶν* — „Да се приготвят също мостове, ако е възможно така наречените плотове, за да могат да се преминават незабелязано реките, тъй като има много непроходими реки в страната им.“ Въпреки изказаното напоследък съмнение¹¹, думата *πλωτὰς*

¹ Й. Иванов, Български старини из Македония, II изд., София, 1931, стр. 552.

² P. J. Šafařík, Památky děvnuho písemnictví Jihošlovana, изд. II, Praha, 1873, стр. 8.

³ Й. Иванов, пос. съч., стр. 599.

⁴ Наблизо е имало старо тракийско (пеонско) селище. Вж. Й. Иванов, Северна Македония, София, 1906, стр. 82.

⁵ Ив. Петканов, Географското име „Бояна“, сп. Бълг. език, год. V, 1955, стр. 352—353. Срв. и итал. *Voiano* (град) от *Вовіанит* (Павел Дякон).

⁶ Ив. Дуриданов, Топонимията на Първомайска околия, Год. на Соф. унив., Филол. фак., т. 52, 2, 1956—1957, стр. 38—39.

⁷ A. Vaillant, пос. съч., I, стр. 107.

⁸ Вл. Георгиев, Вопросы языковедения, 1963, кн. 2, стр. 21.

⁹ Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 71, 74.

¹⁰ Пак там, стр. 72.

¹¹ Вж. С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 103.

е *ἄραξ λεγόμενον* у византийските автори¹ и не може да се обясни другояче освен като славянска². Рус. *плот* 'сал' се обяснява от праслав. **plōtz*³. Невъзможно е да се допусне, че още в VI в. гласната *z* е могла да преминава в *o* в който и да било славянски език, нито че слав. *z* е предадено в гръцки с *ω*, както може да се види от славянските местни имена от Гърция, където се явява *ou* вместо *z*⁴. Най-правдоподобно изглежда, че в славянския диалект, от който думата е проникнала в гръцки, първоначалната ѝ форма *plōtz се е изравнила звуково с *plotz 'плет, ограда' поради сходство в значението (саловете са били правени вероятно чрез преплитане на пръти). Друг пример е засвидетелствуван в Acta S. Demetrii (VI—VII в.), където покрай споменатото по-горе *βασιωνηταί* се среща племенното название *δρογουβιται* (по-точно в род. п. мн. ч. *τῶν δρογουβιτῶν*, Liber, II, I, стр. 152), познато и от Х в. като *Δρογουβίται* (I. Sapepiata, De excidio Thessalonicensi, Bonn., стр. 495), — от слав. **drugovič'i* (срв. сръб. сел. име *Drugovići). В същия източник носовката *o* е предадена чрез *-ou-*: *Περβοόνδον*, род. п. (славянски княз на ринхините, Liber II, IV, стр. 185) от *Pěrbodъ. Нека добавим още един пример, който не е съвсем сигурен: *Boz* (славянски вожд — ант, Iordanis Getica, стр. 246, 551 г.). Това име се тълкува между другото и като славянско — *Božь и в такъв случай означението му в латинския извор е същото, както на старополското лично име *Bož* — *Boz* от 1238 г.⁵ Неозначаването на краесловните ерове *-z* *-b* при предаването на славянски имена е познато и от други паметници, писани на латински; срв. напр. *Mislav* (с. а. 839, хърватски княз), *Branimir* (879 г., хърватски княз), *Sciaomir* (вожд на ободритите, 818—823 г.), *Uuelesneo* (българин, с. а. 850—896) = *Velьgněvъ и др.⁶

Изглежда, че фонемата *z* и по-късно — от VIII в. нататък — е запазвала позиционните си варианти с по-отворено или по-затворено произношение, съответно на което се е предавала с *a* или *o* в чужди източници. Така напр. славянското племенно название *ободрити*, обяснявано добре като производно от *ob-*+*Odr-* (т. е. 'обитаващи около р. Одер')⁷, се отбелязва в началото на X в. под формата *Abodriti* (Ann. Franc. ad a. 824; Einhardi Vita Caroli Magni). Мъчно е да се установи ударението в това название. В съвременния руски език в подобни образувания на *-ич-* (< праслав. **itj-*) ударението пада по-често върху суфикса, напр. *костромич* (от *Кострома*), *томич* (от *Томск*), *пскович* (от *Псков*)⁸. Съответно на това древните руски племенни названия се изговарят *кривичий*, *дреговичий*. Ако приемем, че и в *Abodriti* ударението е падало върху суфикса, то предаването на коренната гласна чрез *o* би съответствувало на едно по-затворено *o* поради лабиалното въздействие на предходната съгласна *v*. Ако е

¹ Вж. Гръцки извори за бълг. история, II, София, 1958, стр. 283.

² Вж. Ю. Кулаковски, Славянское слово „плот“ в записи вазантийцев, Византийский вѣстник, VII, 1900, стр. 107—112; L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave, II, Paris, 1926, стр. 251.

³ M. Vasmer, Russ. etym. Wörterbuch, II, стр. 374.

⁴ M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, стр. 278.

⁵ W. Taszyski, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków, 1925, стр. 47, 67.

⁶ Fr. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae, 1877, стр. 3, 8, 9, 320, 383.

⁷ T. Lehrg-Splawinski, Obodriti — Obodrzyce, Slavia Occidentalis, XVIII, 1947, стр. 223—228.

⁸ Вж. Грамматика русского языка, изд. АН СССР, т. I, Москва, стр. 1953, стр. 224.

гласяло *Abódriti*, то ударението е благоприятствувало за по-ясния лабиален тембър на гласната *o*. Началното *A*-като неударено предава вариант със слаб лабиален елемент. Интересен пример представляват и гръцките писмени податки от XI в. за името на македонския град Охрид: *Ἀχρίδα*, *-idos*, *τὴν Ἀχρίδα* (в грамота на Василий II от 1019 г.)¹, *ἐν Ἀχρίδι* (Ана Комнена)². Името се е произнасяло вероятно с ударение върху корена: стбълг. *Охръдъ*, поради което началната неударена гласна като позиционен вариант със слаба лабиализация се е предавала чрез *a*. Не са познати досега преки данни от славянски източници, от които да се съди, че през средните векове или по-късно в македонските говори се е произнасяло *a* вместо *o*. Характерно е, че в същата грамота на Василий II славянското *o* под ударение и в съседство с лабиални съгласни се предавало чрез *o*: *τὸν Μόκρον* (покраинния и планина зап. от Охридското езеро), *τὸν Πόρβοακον* (= стбълг. *Πρoсѣкъ), *Ῥαδoβιoтoν* (= стбълг. *Радoвнѣдъ), *Προάμορον* (= стбълг. *Прѣмoрѣ) и др.

Много примери, които свидетелствуват за колебание в предаването на славянското *o*, се срещат в средновековните латински документи. Така в документ от 852 г. от Биач, Хървагско, покрай *Liutamiro (-Lutomir)*, *Nedamuslo* и др. с *a*, се пише *Gostilo*, *Potec(h)ano* (<*Potěchanъ)³ и др. Примери може да се посочат и от бележките към Чивидалското евангелие, писани между 850—896 г., срв. с -o-: *Zelevator*, *Nosimer*, *Chotmer*, *Sobemuscla*, *Bogomilla*, *Dragouud*, *Lutomer*, *Dobrodei* и др.; с -a-: *Miramuscle*, *Stranamer*, *Dabramusclo*, *Dragamer*, *Turdamere* (*Turdamerъ*) и др.⁴ Славянската фонема *o* е била възприемана като близка до *a* от романското население на гр. Дубровник през средните векове, както личи от предаването на лични имена: *Ballislava* = *Boleslava*, *Gaysclauus* = *Gojslavъ*⁵.

3. Данните на славянската топонимия от Гърция също не са единни в предаването на фонемата *o*. Отчасти това се обяснява чрез различната по време грещизация на названията. Но има случаи, когато в едно и също название на мястото на слав. *o* се среща ту *a*, ту *o* в различни срички. Този факт води също към заключението, че славянската фонема *o* като несвойствена на гръцки е била двойко субституирана. Примерите са от Южна Гърция⁶, където славянските названия са запазили, общо взето, по-архаичен изглед: *Κακοτάρι* (Ахея) от *Κακoтaръ *Ἀγορελίτσα* (Трифилія) от *ᾠγορέλιца (срв. рус. *горѣть*, *горѣл*, бълг. *горя*, *горял*)⁷, *Κακῶσι* (Беотия) от *Κακῶσѣ и др. Поради запазването на групата *art-* трябва да бъдат определени като заети в гръцки от преди IX в.⁸ следните славянски наз-

¹ Й. Иванов, Български старини из Македония, стр. 550.

² И. Дуриданов, *Onomastica*, 10—11, 1960, стр. 131.

³ Fr. Rački, пос. съч., стр. 5.

⁴ Пак там, стр. 383—384.

⁵ I. Mahnikov, *Slavisch und Romanisch im mittelalterlichen Dubrovnik*, *Zeitschr. für Balkanologie*, I, 1963, стр. 64.

⁶ Примерите са почерпени от M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941.

⁷ Ударението в глаголите от този тип в праславянски не е падало върху корена. Вж. Л. А. Булаховский, *Болгарский язык как источник для реконструкции славянской акцентологической системы*, Москва, 1958, стр. 37.

⁸ В старобългарските писмени паметници, както е известно, няма следи от неметатезирано (*tjart*) освен в чужди думи.

вания, в които се явява *o* в неударена сричка: *Ἰδορίνα* (Дорида) — срв. *Rādotin* (Ботевградско), схърв. лично име *Rādota*; *Ἰδομίσα* (Янина) = **Ārdomišta*, *Ἰδοί* (Янина), срв. словен. *Radoše*. В съседство с лабиална съгласна, с изключение на групите *tart-*, *talt-*, е обикновено предаването на славянската фонема чрез гръцко *-o-*, *-ou-*: *Τολόλια* (Беотия, Фокида, Крит), *Πουλίσα* (Коринт), *Ἰβόρι* (Хидра), *Βοιβοδᾶ* (Коринт), *Βοισίτισα* (Фокида), *Ἰβωρος* и *Ἰβορίη* (същ. обл.), *Πορετζοῦ* (Елида), *Κορινίτισα* (Аркадия), *Μποβέχι* (същ. обл.) = **Pouřchъ*, *Ἰβωρος* (Янина), *Πολίανα* (същ. обл. и още в Арта, Трикала, Лариса, Лакония), *Πολίανη* (Месения), *Ποδοβίτισα* (Аркадия — Етолия)¹ и др. Характерно е, че суфиксът *-ou-* е застъпен почти изключително чрез гръцко *-oβ-* или по-рядко *-ouβ-*: *Ἰράχοβα* (Фокида, Беотия, Аркадия, Месения, Лакония), *Βελούχο,ο* (Фокида), *Κονχοβίτισα* (същ. обл.), *Σμόχοβορ* (същ. обл.), *Ἰραχοβίτισα* (Коринт), *Λεχόβη* (същ. обл.), *Μελοζοβίτισα* (Арголида), *Μποκοβίνα* (Елида) < **Bukovina*, *Ζελέχοβα* (Трифилия), *Λεσοβίτι* (същ. обл.), *Νεσοβίτισα* (същ. обл.), *Βετζοβά* (Аркадия), *Ζεγοβίσι* (същ. обл.) < **Žegovište*, *Γάλοβα* (Месения) < **Jalovo*, *Ἰδοβίσινα* (Лакония) = **Ārdovišta*, *Τεσοβᾶς* (същ. обл.) < **Cerova*, *Πολοβίτισα* (същ. обл.) < **Polovica* и мн. др. От многобройността на тези примери може да се заключи със сигурност, че фонемата *o* в този случай под влияние на съседната лабиална съгласна е била реализирана от нейния вариант с по-затворено произношение — *o*.

По-нататъщият развой на фонемата *o* в някои славянски езици и диалекти се е оказал зависим от мястото на ударението. Както вече се отбеляза, тази фонема в неударено положение е била застъпена чрез вариант със слаба лабиализация. Лабиалният елемент е могъл да бъде елиминиран напълно по фонетични причини — поради по-ниската интензивност на издишната струя и по-слабото напрежение на говорните органи (стените на устния резонатор и устните). Така би могло да се обясни появата на nelaбиалните гласни в неударени срички *l* и *ʃ* в южноруски и белоруски, на *a* в някои диалекти на словенски и чакавски и на *a* в родопските говори на български².

Материалът, с който разполагаме засега, следователно не ни дава основание да приемем тезата на П. Кремер³ и Е. Шварц⁴, според която гласната *ǣ* се е запазвала в славянските езици чак до IX в. и малко преди или около появата на писмеността преминала в *o*. От друга страна, неиздържано е също така и традиционното становище, според което кратките гласни *ie*, *ō* и *ǣ* се изравнили в *ō* в началото на праславянската епоха и последното останало неизменно през цялото ѝ протекание. Най-убедителното доказателство в подкрепа на схващането, че фонема *ǣ* е съществувала в един от по-старите периоди на праславянски, са резултатите от развоя на групите *ie*. *ort-*, *olt-* под ударение и с акутна интонация, именно *rat-*, *lat-* във всички славянски езици, а така също на *tort-*, *tolt-*

¹ С начално *la-* (<слав. неударено *ra-*) се явява само един пример: *Παρανάδ* (*Παρανάς*; Лакония) от **Ragn'a*.

² За словенски и чакавски вж. W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, I, Göttingen, 1924, стр. 116—117; за български Ст. Кабасанов, *Един старинен български говор* (Тихомирският говор), София, 1963, стр. 13 и сл.

³ P. Kretschmer, *Die slavische Vertretung von idg. o*, *Archiv f. slav. Phil.*, XXVII, 1903, стр. 239.

⁴ E. Schwarz, *Zur Chronologie von asl. a > o*, *Archiv f. slav. Phil.*, XLI, 1927, стр. 124.

в *trat-*, *tlat-* в южнославянски и чешкособлашки. Досегашното обяснение, според което *(t)rat-*, *(t)lat-* се получили от *(t)ort-*, *(t)olt-* с удължение на гласната във връзка с метатезата¹, е незадоволително, защото удължаването на *ō* би трябвало да даде *ō̄*, а не *ā*. Още В. Вондрак, за да обясни тези резултати от ликвидната метатеза, изхождаше не от *(t)ort-*, *(t)olt-*, а от *(t)ärt-*, *(t)ält-* със съответно удължение; според него, гласната в тези звукосъчетания не била чисто *a*, защото в полски и лужишки се явява *o*; от друга страна, примери от полски, полабски и кашубски с *tart-* показвали, че не можело да се излезе от гласната *o*². Обяснението, което даде напоследък акад. Вл. Георгиев на ликвидната метатеза, е много по-просто и по-естествено³, именно във връзка с удължаването или неударяването на праслав. *ā*. Старите писмени податки до IX в., т. е. до осъществяването на ликвидната метатеза в южнославянски, а също така славянските названия от Гърция с неметатезирани звукосъчетания показват без изключение резултат *(t)art-*, *(t)alt-*, но не и *(t)ort-* (*t)olt-*⁴, докато предаването на фонемата *o*, както показахме по-горе, е било двойко. Логическият извод е, че в разглежданите ликвидни групи в южнославянски до извършване на метатезата гласната е била възприемана и от чуждоезичното население напълно еднакво, както праслав. *a* (<ие. *a* и *o*), т. е. налице е удължаване на по-старо праслав. *(t)ärt-*, *(t)ält-* в *(t)art-*, *(t)alt-*. Това удължаване, според нас, е настъпило не в последния период на праславянски, когато квантитетът започнал да се дефонологизира, а малко по-преди, и то при групите *tärt-*, *tält-* не във всички диалекти на праславянски. В онези диалекти, от които са се развили южнославянските езици и чешкособлашки, праслав. *tärt-*, *tält-* са се удължили в *tärt-*, *tält-*, от които по-късно чрез метатеза са се получили *trat-*, *tlat-*. Както е известно, групата *talt-* е засвидетелствувана в няколко примери от старобългарски (не и *tart-*): бал'тннѣ, мал'днчнѣ, пал'тъ, сал'ностъ (Йоан Екзарх), залта'ннѣ (в превода на словата на Атанасий Александрийски, отнасящ се към X в.). Единственият пример от южнославянски с *tolt-* е формата зал'та (род. п., Син. пс.), която Вл. Георгиев обяснява от по-старо **zältā* с кратко *a* поради неудареност на първата сричка⁵. Това обаче не се наблюдава при посочения пример залта'ннѣ (безспорно с ударение върху суфикса *-л-*), в което началната сричка може би е била изменена по аналогия на формите с дълго *-a-* под ударение, напр. им. п. **залтo* от **zältō*. За отбелязване е обаче, че *talt-* група е застъпена последователно с *a* във всички стари писмени податки на южнославянски думи и в топонимичния материал от Гърция: Βαλδόμεο (IX в., славянски княз), Βαλτοῦχα (Месения) < **Baltzka*, Σαλμενικον (Ахея) < **Sälmenikō*, Βάλτος (на много места в Гърция) < **Baltō* и др.

¹ К. Hořálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1955, стр. 119.

² W. Vondrák, пос. съч., стр. 399.

³ Вл. Георгиев, Праславянската фонемна система и ликвидната метатеза, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 26 и сл.

⁴ Няколко примера привежда Р. Kretschmer, пос. съч., стр. 231 и сл., но те са много повече.

⁵ Вл. Георгиев, пос. съч. стр. 27.

Рефлексите на групите *tart-*, *talt-* в някои полски диалекти, в кашубски и полабски, където се срещат неметатезирани форми, също говорят за старо удължение на *a*¹. За източнославянски, полски и лужишките езици трябва да се изхожда от неударено прасл. *ǎ*, което преминало по-нататък в *ɔ*, а последното е било изходна точка за полско-лужишките форми *trot-*, *tlot-* и източнославянските *torot-*, *tolot-*.

Що се отнася до групите *ört-* > *ärt-*, *ölt-* > *ält-*, тук въпросът е малко по-сложен. Резултатите в отделните славянски езици говорят за различни посоки на развоя на тези групи в зависимост от интонацията и ударението. Преди всичко установено е, че гласната *ǎ* под ударение и с акутна интонация в тези случаи се удължава във всички славянски езици, които показват единен резултат *rāt-*, *lāt-*. Единствено от старобългарските паметници са познати примери, които представят по-старата степен *alt-*: лакати (и лакати)², лит. *alkstu*, *alkau*, *alkti* 'гладувам, силно желая', латв. *alkstu*, *alkt* 'жадувам, искам', но словен. *lákati*, струс. лакати, рус. *лакаты*, чеш. *lákati*, слк. *lákati*, пол. *taknąć*; стбълг. лъзнии (Супр. 232. 30)³, бълг. *алне*, стпрус. *alne*, лит. *álnė*, латв. *ālnis* и пр., но схърв. *lâne*, *-eta*, словен. *lanjec*, рус. *лань* f., чеш. *laně*, *laň*, слк. *laň*, пол. *tani*, *tania*. В заемките дългото *a* се е третирано по същия начин в славянски, както може да се види от рус. *Лáдога*, струс. *Ладога* (в Новгородски грамоти от XIV в.), което се обяснява като първоначално име на езерото от фин. **aaldokas*, *aallokas* 'bewegt, wogend' от фин. *aalto* 'вълна'⁴. При изместването на ударението и интонацията (акутна или циркумфлексна) в някои форми или производни се е запазвало краткото *ǎ* в *ärt-*, *ält-*, което по-късно е преминало в *ort-*, *olt-* > *rot-*, *lot-*. Тенденцията към фонетична унификация на морфемите е могла да даде в резултат смесване на формите с *rat-*, *lat-* (< *ärt-*, *ält-*) и *rot-*, *lot-* (< *ärt-*, *ält-* в неударена позиция), напр. стбълг. *рѣвъ* и *рѣвъ*, рус. *ладья* и *лодья*. Това ново обяснение на подобни дублетни форми в един и същ славянски език, което даде напоследък Вл. Георгиев (пос. съч., стр. 21 и сл.), е много по-естествено и убедително, отколкото предположението за заемане (в същност мнимо) на форми от един език в друг⁵. Единственият пункт, който буди възражение, е твърдението за късния преход на *ǎ* в *o*, именно през VIII—IX в., т. е. едновременно с метатезата на ликвидните групи⁶. Съответно на това се допуска, че до средата на VIII в. съществували групите *ärt-*, *ält-* (в неударена позиция), които в този вид претърпели метатеза *rāt-*, *lāt-* и се преобразили едновременно в *rot-*, *lot-*⁷. Че преходът на *ärt-*, *ält-* > *ort-*, *olt-* в неударена

¹ В полабски форми с *tort-* се обясняват от *tārt-*, тъй като, ако гласната тук беше първоначално *o*, то би трябвало да премине в *ǎ* (*o*, *ue*). Вж. W. Vondrák, пос. съч. I, стр. 407.

² Свързването му с бълг. *лакати*, *лоча*, схърв. *lokati*, рус. *локаты* и пр. (Вл. Георгиев, пос. съч., стр. 23) не е сигурно. Тези глаголи са родствени по-скоро с лит. *laku*, *lakti* 'лоча', латв. *lakt*, *laku*, *laku* 'ям лочейки', арм. *lakem* 'лоча' и пр., отгук праслав. **lokati* (вж. M. Vasmer, Russ. etym. Wörterbuch, II, стр. 5).

³ Формата е изправена вм. погрешно разчетеното мьнин. Вж. P. Diehs, AltKirchen-slawische Grammatik, I, Heidelberg, 1932, стр. 60.

⁴ M. Vasmer, пос. съч., II, стр. 55.

⁵ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, стр. 163.

⁶ Вл. Георгиев, пос. съч., стр. 31.

⁷ Пак там.

позиция е предшествувал метатезата, това показва късната заемка в славянските езици от лат. *altare*, респ. ствнем. *altârî*¹ — праслав. **oltâr'ъ*, стбълг. олтаръ (Мар. ев., Супр.), схърв. *òltâr*, словен. *oltár*, чеш. *oltář*, слк. *oltár*, пол. *ottarz*. Че *olt-* тук се е задържало без метатеза, това се обяснява с влиянието на езика на църквата, на което се дължи и успоредната форма с начално *a-* ал(ъ)таръ (Син. пс., Остр. ев.). В същност в тази дума началното *o* е резултат на звукова субституция на лат., респ. ствнем. *a* в неударена сричка — през едно широко *ɔ*, както и в други заемки от преди VIII в. (напр. в праслав. *acetъ, стбълг. оцъта и пр. от лат. *acetum*).

*

Определянето на различните етапи, през които е преминала вокалната система на праславянски, все още е свързано със значителни трудности. Накратко, според нас, главните моменти са следните:

1. Постепенен преход от индоевропейската система с пет гласни фонемии в дълга и кратка разновидност (*ā, ē, ī, ō, ū*) към четири: *ā, ē, ī, ū*. Лабиализуването на *ō* в *ū* в краесловни срички (*-ōn > ūn*; *-ōns > ūns* и пр.) е предхождало прехода на *ō* в *ā*.

2. Делабиализация на *ū* в *y*, като се запазва същият брой гласни.

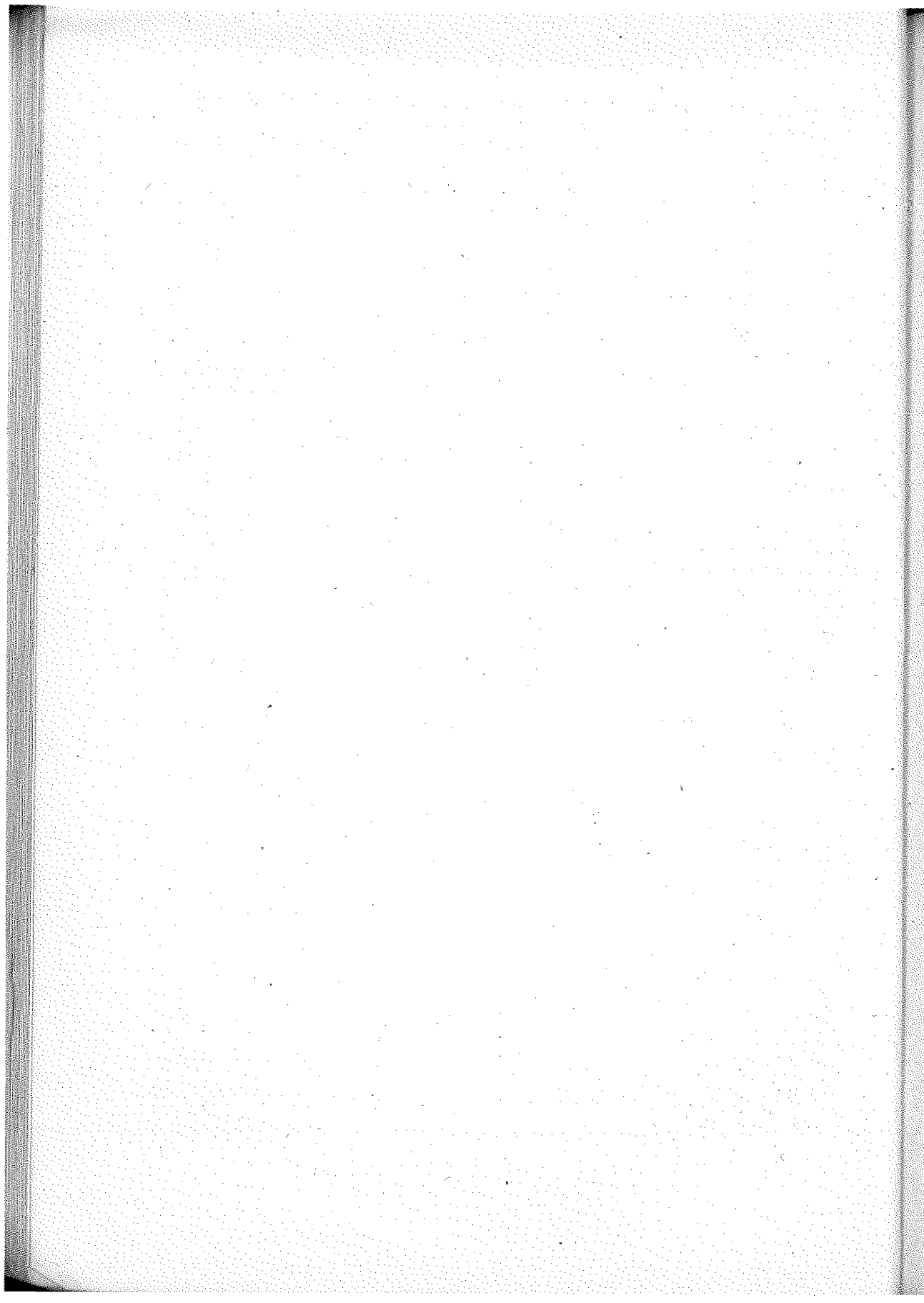
3. Монофтонгизация на дифтонгите *eĭ > ĭ*; *aĭ > ě*; *āĭ > ĭ, ě*; *āu > y > ū*; *eĭ > ĭ* или *'i* и поява на носови гласни *ɔ, ɛ*.

4. Дефонологизация на квантитета и преход към качественни опозиции. След прехода на *ē > ě (ā), ū > y, ĭ > y, ā > ɔ* вокалната система приела несиметричен вид², с 11 гласни фонемии: *ū, ɔ, ɛ, ě (ā), e, i, y, a, ɔ*.

Развоят на групите ие. (*t*)*ort-*, (*t*)*olt-* по отношение на квантитета се извършил в периода преди монофтонгизацията на дифтонгите, т. е. когато все още е съществувала квантитетната опозиция *ā:ă*.

¹ М. Vásmér, пос. съч., II, стр. 265, предполага, че е заета посредством старовисокономски с оглед на завършека *-r'ъ*.

² Вж. Ив. Лекоев, Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езици, София, 1960, стр. 15.

НЯКОИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ВЪПРОСИ, СВЪРЗАНИ С ПАЛЕОСЛАВИСТИКАТА

Петър Илчев

Man hört jetzt : in der Sprachwissenschaft
krieselt es; das ist ein gutes Wort.
Schuchardt

1. 1. Лингвистиката все още няма своя единна, завършена и общоприета теоретическа основа, тя все още е лишена от стройна, последователна и непротиворечива обща теория, от която да излиза в своите дедукции, т. е. която да ѝ служи за отправен пункт при конкретните частни изследвания. Стремелът на науката за езика да си изгради такава именно логически издържана и всеобхватна теория непрекъснато се е усилвал, особено през последните десетилетия, макар че в същност е значително по-стар — той датира, струва ми се, още от XVII в. Ние знаем какви приливи и отливи е имало в историята на общото езикознание, как се е влияела и дооформяла лингвистичната теория от развоя и напредъка на различни други науки, като се започне от средновековната логика (картезианската *Grammaire générale et raisonnée* на Арно и Лансло, 1660, е по общо признание нов етап в развоя на граматичната мисъл¹), естествознанието и психологията на XIX в. и т. н. и се свърши със съвременната математическа логика (чието влияние най-ярко проличава в *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse* на Йелмслев, 1943²); често игнорираме обаче теоретически важния сам по себе си факт — именно *съществуването* на тази връзка между лингвистиката и водещите, най-високо развитите в определен момент отдели на човешкото знание. Един от изводите, които могат да се направят от тази зависимост, е, че общото езикознание още не е напълно завършена наука — ще цитирам тук за пояснение Спиноза: „Две субстанции се обозначават като действително различни, ако всяка от

¹ Граматиката на Port-Royal е оказала силно влияние върху редица по-сетнешни теоретични граматки от XVII и XVIII в., вж. напр. F. Grunot, *Histoire de la langue française*, IV, 1, 1925, стр. 57 и сл.

² Йелмслев открито признава връзката на своя структурен метод „с определенным научным направлением, оформившимся совершенно независимо от языковедения и до сих пор не особенно замеченным языковедами, а именно с логической теорией языка, вышедшей из математических рассуждений и особенно разработанной Вайтхедом (Whitehead) и Берtrandом Расселем (Bertrand Russell), а также венской логической школы, специально Карнапом (Carnap)“, вж. *Метод структурного анализа* в *Acta Linguistica* VI, 1950—1951, св. 2—3 (статията е публикувана на руски).

тях може да съществува без другата¹. Заслужава да се обърне внимание и върху очергания по-горе кръг от историческите връзки на лингвистиката с други науки — нейното повторно връщане към логиката твърде силно напомня Хегеловите триади; ако е така, днешната степен ще бъде синтезата.

1. 2. Неизградеността на общата лингвистична теория обаче не бива да се надценява, що се отнася до конкретните описания на езиковите факти и по-специално на фактите, свързани непосредствено с езиковата субстанция, защото не общата теория е направлявала изследователите и ги е насочвала към едни или други страни и свойства на езиковата действителност, а по-скоро е било обратно и Бенвенист с пълно право припомня, че общото езикознание се е зародило „именно в недрата на чисто генетическата и историческа лингвистика“², т.е., че науката за отношенията между елементите на езика (*langue*) е израснала от изучаването на елементите на речта (*parole*). От това не следва все пак, че индукцията е била единственият или основният метод в лингвистичните проучвания, въпреки че след крушението на схоластиката — за което особено допринася знаменитият *Novum organon* на Бейкън, 1620 — именно тя е всеобщо признатият метод на опитните науки от новото време. Работата е там, че индукцията лесно и ясно се осъзнава; ще приведа тук един пасаж от статията на Брьондал *Linguistique structurale*³, в който се засяга тази методологическа проблема: „Мнозина лингвисти са вярвали... че единственият ценен (*valable*) метод е индукцията или преходът от частно към общо и че зад твърдите факти, зад непосредствените явления няма нищо. Тук е важно да отбележим, че всички изследвания на научната философия показаха със все по-голяма очевидност, че опитът и особено експериментирането винаги почиват върху хипотези, върху наченки (*compencements*) на анализ, абстракция и обобщение; че поради това индукцията в основата си е само замаскирана (*deguisée*) дедукция; и че е неизбежно и при това съвсем обикновено във всички науки да се предполага една реалност, [именно] специфичният обект на дадена наука, зад чистите връзки, които се установяват между наблюденията.“ От това пък следва, че разногласията между представителите на едно или друго направление в лингвистиката се дължат не толкова на общотеоретически причини, колкото на индивидуални различия: „един счита за по-важно описанието на фактите — пише Шухард⁴, — друг — тяхното тълкуване и обясняване; един упреква друг, че е семантик там, където трябва да бъде етимолог или историк на езика вместо негов географ, други твърдят, че философията на езика не влиза (*gehört nicht in*) в езикознанието...“ и т. п.

1. 3. Тези индивидуални различия са определени преди всичко от специализацията на отдесните лингвисти, от материала, който те познават, степента, в която са го овладели, и т. н.; понякога те се изразяват едва ли не в спор за думи, в различно тълкуване на един и същ израз или

¹ *Renati des Cartes principiorum philosophiae pars I et II, definitio X.*

² Вж. неговата статия *La classification des langues* в *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, XI, стр. 33—50.

³ *Acta Linguistica*, I, 1939, св. 1, стр. 2—10; статията се счита за манифест на структурализма.

⁴ *Hugo Schuchardt, Brevier, ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*, 1928, стр. 453 (статията *Sprachliche Beziehung*).

термин. Историята на различните науки, в това число и на теоретичното езикознание, може да ни покаже немало от описаните в Novum organon заблуждения на човешкия разум и особено тези, които Бейкън нарича *idola fori*, а също и *idola specus*. Случва се някой от майсторите да използва нови, по-изразителни (т. е. още неупотребени или рядко употребявани дотогава в съответната област на знанието) и по-удачни изрази, а учениците и епигоните да го подхванат и постелено да го превърнат в догма (напр. изразът *ausnahmslose Lautgesetze* при младограматиците, метафората *drift* на Сепир и мн. др.¹; някои дори виждат задачата си в това — просто да доведат своите обяснения до такъв израз и тук свършват, както беше напр. с изрече *вътрешни закони на езиковия развой*); после противниците насочват срещу него (респ. срещу неговата необичайност) своята критика и споровете започват. Едва ли е нужно да се доказва, че подобни изрази трябва да се схващат в цялата широта на контекста, в който са се появили и в който са били използвани най-напред; за съжаление обаче мнозина от противниците са често много по-склонни да осъждат, отколкото да разбират. На това се дължат, струва ми се, и някои песимистични възгледи за перспективите на лингвистичната терминология. Но липсата на терминологично единство (Йелмслев дори счита, че терминологията е въпрос на вкус²) в никакъв случай не означава пренебрегване на прастарите логически изисквания (напр. законът за тъждеството) и не може, следователно, да оправдае в едно изследване употребата на един термин с различни значения. А за това е необходимо да се определят ясно и окончателно основните понятия при лингвистичните проучвания: *nomina si nescis, perit et cognitio rerum*.

2. 1. Съвременният анализ на езиките изхожда обикновено от схващането, че езикът е знакова система, че той има своя структура и т. н., следователно задачата на изследвателя е да установи взаимните отношения както на елементарните знакове, така и на по-големите знакови сегменти. Тази теория постелено обхваща и области, които допреди четвърт век бяха недостъпни за такъв род описание; от Трубецкой насам стремелът да се опишат от този аспект и старобългарските езикови факти получава все по-чести реализации. Ето защо и палеославистиката³ е изправена пред някои общолингвистични проблеми — тя е засегната както от липсата на единна и непротиворечива обща теория, така и от терминологичната неустановеност; и за нея е реална както опасността от подценяване на дедукцията като осъзнат научен метод, така и възможността да се нарушат някои логически изисквания; затова тук — по възможност *sine ira et studio* — ще се занимаем с няколко именно такива въпроси.

¹ Срв. и названието *Junggrammatiker*, което Фр. Царнке употребил най-напред, както е известно, мимоходом и то на шега; то е послужило като образец при именуването и на други, по-късни школи.

² Срв. и изказаното от Марузо схващане (основано впрочем върху мнения на Меие и Вандриес), че „за науката не е предимство да прикрепва строго (*d'attacher avec rigueur*) означаващото към означаваното“, *Lexique de la terminologie linguistique*, 1933, стр. 7 (вж. там и различни други мнения).

³ Трябва да признаем, че и терминът *палеославистика* е неточен, най-малкото защото не съвпада по обем с по-точния, но значително по-дълъг термин *наука за старобългарския език* (или *наука за старобългарските текстове* и под.).

Изразът *езикова система*, станал от началото на века (респ. от 1916 г.¹) едва ли не централно понятие на лингвистиката, навлезе и се утвърди в езиковата теория като нещо, което се разбира само по себе си; първоначално, изглежда, не е било и нужно да се дефинира. Виждаме обаче, че лингвистиката все по-тясно се свързва с екзактните науки и особено с т. нар. математическа логика (твърди се напр., че „без помощта на тази наука не може да се мисли изобщо за точно описание на езиците в съвременното им състояние“²); като резултат на това сближаване в езиковедските изследвания се появиха редица термини, които в една или друга степен конкурират или дори изместват термина система (множество и подмножество, клас, група, организация, комплекс, ансамбъл, иерархия, популация, структура, сума и мн. др.), а това налага да се определи преди всичко самото основно понятие, особено като се вземе пред вид, че неговата употреба все повече се разширява. Лингвистът трябва да знае — разбира се, ако приема израза *система* като научен термин — в какво се заключава системността на системата, а именно дали това е връзката на който и да е елемент с определен друг, или с група други (напр. подсистема, респ. подмножество), или със всеки от останалите членове на системата и какъв е в същност характерът на тази връзка — т. е. да си уточни кои са онези общи свойства на системата, по които тя се отличава от кое да е множество (или поредица, или набор, или последователност, или съвкупност и т. н.) от елементи. Изтъква се, че в езиковата система всички елементи са свързани помежду си, срв. напр. определението на Милевски: „езиковите елементи... образуват заедно затворена система, в която всичко със всичко се свързва (*wszystko z wszystkim się wiąże*)“³, но на същото определение отговаря и терминът *структура*: „цяло, състоящо се от взаимообусловени явления (*phénomènes solidaires*), такива, че всяко зависи от другите и може да бъде това, което е, само във и чрез своята връзка (*relation*) с тях“⁴; подобни неясности и различия в разбирането на израза *система* можем да намерим още на много места⁵.

¹ Имам пред вид годината, в която излиза *Cours de linguistique générale*; считат, че Сосюр пръв е осъзнал огромното значение на понятието 'система' за лингвистиката (напр. Якобсон в *Typological studies...*, рус. прев. Типологически изследвания и их вклад в сравнително-историческо езикознание, Новое в лингвистике, т. III, стр. 95—105); известно е, че този термин се среща и по-рано (напр. у Бодуен де Куртене).

² Мирослав Янакиев, За вероятностен модел на сравнително-историческото езикознание I, Език и литература, XVII, 1962, кн. 5, стр. 1—14; срв. и по-нататък: „няма раздел от лингвистиката, в който да не е възможно и дори да не е крайно желателно използването на логически строги методи както при описването на новооткрити езикови факти, така и при оценяването на досегашните лингвистични изследвания“.

³ *Wstęp do językoznawstwa*, 1960; срв. И. Марузо: „Ensembles dont les parties sont liées entre elles par des rapports de sens, de forme, de sons...“, *Lexique...*, стр. 179.

⁴ Lalland във *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 3, 1932, цит. по Брьондал, цит. съч.; тук „явление“ (*phénomène*) има по-друг смисъл — то е еднакво и с нашето 'предмет'.

⁵ Той не е подробно дефиниран в *Cours de linguistique générale* — Сосюр го обяснява чрез понятието 'série', което от своя страна включва и 'последователност', II, глава 4, § 4; срв. също и Трубецкой, *Grundzüge...*, рус. прев. Основы фонологии, 1960, стр. 107 (ред.). Може да се вземе под внимание и етимологическият състав на израза (от не. *k'nt- и *sthā-, макар че Мейе иска „les mots ne doivent être que des signes, et moins interviendra la valeur propre de ces signes, mieux les idées apparaîtront dans leur pureté“ в *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, № 87, стр. 6; изглежда, че в значението, най-отдалечено от първоначалното ('подредба' и под.) думата *обврта* е употребена най-напред от Секст Емпирик (II в.).

Въпросът би се опростил, ако определим границите на *езиковата* система — защото в същност и континуумът има структурен характер¹. Но ние все още не разполагаме със сигурен, т. е. общоприет *principium divisionis* — понятието 'знак' (и 'езиков знак', значи и 'език') извиква все още (може би и все по-големи) разногласия.

Уместно е да се припомним, че понятието 'система' съвсем не е толкова ново нито за теоретичното, нито за практическото езиковедие — системният характер на езика е бил ясен най-малко още на Хумболд и в 1930 г. Матезиус, като разделя лингвистичните изследвания през XIX в. в две течения, „*linguistique boppienne*“ и „*linguistique humboldtienne*“, изтъква, че хумболдианската лингвистика се занимава с въпроси на езиковата статика (а това значи с въпроси на езиковата система!) и че тя „се отличава с по-тънко прецизиране (*une appréciation plus fine*) на сложните езикови факти и с по-живо осъзнаване (*conscience*) на тяхната синхронна взаимозависимост...“²; от друга страна, Косериу показва, че представата за системност се явява интуитивно в учението за езиците като „организми“³ и съответно в традиционната граматика⁴.

И така, днешното състояние на научното знание изисква — понятието 'система', за да се превърне в научен термин, да се дефинира безвъпросно или да се уговори, че се приема без определение (ев. операционално).

2.2. При уточняването на това понятие трябва да се изследва отношението на системността в езика към Сосюровата (а в същност възходяща пак към Хумболд) антиномия синхрония ~ диахрония. Както е известно, системният характер на езика се установява в синхронията; като системи обаче се описват почти изключително живи, т. е. постоянно изменящи се езици. Синхронният разбор не описва конкретно състояние на реален и жив език, защото конкретното съществуване, както добре разяснява Косериу⁵, е дадено само в диахронията. „За да покажем едновременно автономността и взаимната зависимост на синхронията и диахронията — пише Сосюр, — можем да сравним първата с проекцията на едно тяло върху плоскост. Наистина, всяка проекция зависи непосредствено от проектираното тяло, но, доколкото се различава от него, тя е нещо отделно (*une chose à part*). Без това не би съществувала цялата наука за проекциите; достатъчно би било да се наблюдават самите тела“⁶. Следователно много по-удобен обект за такъв анализ — още повече, че всяко описание е *de facto* описание на текст — са т. нар. мъртви езици, които обикновено се оставят на заден план. Трудността при тях се заключава във факта, че тук имаме само *резултат* — и то окончателен и неизменен!, — но не и *дейност*; ние можем да установим как е функционирал един или друг техен елемент, но не как функционира; езикът обаче е система именно за да изпълнява своята функция, а не обратно⁷. В случая, както виждаме, категориите синхрония ~ диахрония

¹ А съществува само чрез своето отношение с не-А и двете (както също В и не-В, С и не-С и т. н.) изчерпват континуума.

² Discours d'ouverture на Réunion phonologique internationale tenue à Prague, вж. TCLP IV, стр. 292.

³ *оботца* е можела да означава и 'организъм'.

⁴ *Sincronía, diacronía e historia*, 1958, I. 3. 2.

⁵ *Ibid.*, I. 2.2, I. 3. 3. 1. и *passim*.

⁶ *Course de linguistique générale*, I, глава 3, § 4.

⁷ Езикът функционира не защото е система, а обратно, той е система, за да може да изпълнява функцията си, срв. и Coseriu, цит. същ., II. 1. 1; мъртвият език може да функционира само като код.

и графичен (писмен) ~ фонетичен (звук) език се пресичат. За съжаление, значителна част от лингвистите още не са свикнали да считат тези две форми на езика за равноправни, т. е. да ги третират като два различни езика, въпреки че това е постулат за съвременната логика¹.

И така, всички мъртви езици, в това число и старобългарски, по необходимост са само графични² (въпреки че очевидно обратното не е вярно — само малка част от графичните езици са мъртви). Те са ни дадени в своите *текстове* и това е единственото, с което разполага изследователят; текстът е *реч*³ и едновременно с това съдържа *езика*. Старобългарският език като текст е твърдествен на себе си; доколкото синхронията е твърдество на състоянието, синхронното описание на старобългарския текст ще бъде и описание на едно състояние, в което се е намирал самият старобългарски език, по-точно — описание на една негова проекция. Трябва да приемем следователно анализа на всеки различен текст като анализа на различно състояние. Текстовете ни дават старобългарските езикови *норми*: нормата включва моделите, които вече са реализирани с помощта на идеалните форми за реализация на определен език, т. е. „техниката и еталоните за съответната езикова дейност“⁴. Именно съчетанието на известен брой норми пък ще ни определи границите на изследвания обект.

Фонетичната и фонологичната интерпретация на графичния език винаги е свързана със сериозни затруднения⁵, защото един и същ графичен материал дава възможност, при своя фонетичен превод, да се припишат на един звук различни свойства (каквото е напр. случаят със старобългарските ъ, различните видове ъ, ш и шт и т. н.) или да се построят от него различни системи. Така напр. някои не включват вокала *ѣ* в корелацията палаталност ~ непалаталност, където срещу *ѣ* стои *ѡ*, което пък се противопоставя на *ѣ* и по друг признак — лабиализираност (т. е. двойката не е минимална); отношението *ѡ* ~ *ѣ* обаче ни позволява да постулираме корелация *ѡ* ~ *ѣ*; така също четворката *а* ~ *ѣ* и *ѡ* ~ *ѣ* допуска съответна назална четворка *а* ~ *ѣ* и *ѡ* ~ *ѣ* (с втори признак издигнатост на езика). Основания за такова допускане могат да бъдат редуването ъ : ѡ, особеният глаголически знак — вариант на знака за ѡ и др. От друга страна, можем да постулираме — мисля, че данните на съвременната фонетика ни позволяват това — закон за постоянното консонантно начало на сричката (с по-късно изчезнал начален ларингал, заменян от други про-

¹ Вж. напр. у Грелевски: „Трябва да различаваме два отделни (odřebně) езика: полски акустичен език и полски графичен език...“ и т. н., *Elementy logiki formálnej*, 1955, 1. 0. 1.; срв. и аргументите на автора на стр. 7; вж. още *Moderní logika*, 1958, от Зих и колектив: „*Ípsaný národní jazyk však můžeme považovat za samostatnou jazykovou soustavu. Lze mu rozumně, aniž musíme znát způsob zvukového čtení textu*“ и т. н. (стр. 16).

² С изключение, разбира се, на т. нар. „праезиди“; но доколкото праезидите са били обект на лингвистиката, те са съществували като графични — независимо дали за Шлайхер, за Бругман или за Мейе.

³ Когато Сосюр твърди, че „речите на речта са индивидуални и моментни“ (*Introd.*, глава 4), той има пред вид явно звуковия език.

⁴ Тези идеални форми са самата система, вж. *Coseriu*, цит. съч., II. 3. 1. 3.

⁵ В 1952 год. Ив. Леков пише: „Ще трябва отново да се прецени и установи близостта между старобългарския език и съответния говорим негов прототип“, вж. статията му *Сравнително-историческият метод в славянското езикознание*, *Slavia*, XXI, 1952.

тетични консонанти), да приемем звук [ʝ] (в егда и под.), да построим симетрична система на вокалите и консонантите (от четири дихотомии, т. е. 16+16) и т. н.

2.3. Синхронният анализ на старобългарския език, т. е. неговото пълно проучване като система, ще бъде възможно, ако старобългарският език — а не само отделните негови текстове — се схваща като *затворена система*: именно в такъв случай работата на лингвиста ще бъде улеснена — запазените произведения на Цицерон и на Алфред — пише Мартине (той има пред вид тук латински и староанглийски) — образуват една добре очертана цялост, която лесно се подлага на статистическа обработка (*qu'on soumet aisément à des traitements statistiques*) и това ще позволи да се направят точни изводи¹. Същото се отнася и до старобългарските текстове — те би трябвало да образуват *согрус*, на който да се гледа като на пълно *индивидуализиран исторически обект*, респ. като на ясно ограничена идиоматическа съвкупност. Това ще позволи да се изучава старобългарският език като цел, а не като средство, иманентно, а не трансцендентно, като обект на лингвистиката, а не на филологията; с други думи, трябва да се изучават неговите текстове *като такива*.

И така, понятието 'старобългарски език' трябва да се доуточни. Почти всички негови досегашни определения са непълни и недостатъчни. Най-често старобългарският език се определя като „езикът на славянските преводи от гръцки“, напр. в книгите на Соболевски, Фортунатов, Лось, Мейе, Селищев, или като „първият респ. най-старият славянски писмен или литературен език“ — в граматиките на Кульбакин, ван Вейк, Вайнгарт и др.; обикновено се припомня още чие дело са тези преводи, кога са направени и евентуално какъв старинен славянски говор отразяват. Както се вижда, това са все външни и разнородни характеристики, които изхождат едновременно от няколко различни аспекта: исторически, етнографски, културен, литературен и др. и затова са неточни. Те допускат вмъкването на несигурност, условност, дори произвол в научните построения относно старобългарските форми. И ако искаме да застанем на сигурна — т. е. чисто лингвистична — почва, трябва да потърсим друга, по-точна дефиниция. В това отношение може да се излезе от Дилс² — да означаваме с термина старобългарски графичния език на дадена ограничена по обем група ръкописи, обединени от наличието на определен даден брой еднакво разпространени и разпределени общи езикови норми (напр. шт, жд и т. н.) и неговата фонетична интерпретация. Имаме ли право, самите ръкописи позволяват ли ни да постъпим така? Статистиката ни показва, че при големина на текста от 50 000 лексикални единици ще постигнем стопроцентно описание на граматиката и на лексемите, които имат фреквентност до 1/10 000 (в думи); старобългарските ръкописи са следователно достатъчни за такова описание. Идентифицирането на малките, както и на новооткритите текстове като старобългарски, става пак въз основа на установеното разпределение на старобългарските норми; в такъв случай всички литературни „продължения“ на старобългарския език ще останат извън неговите граници: така наречените редакции или рецензии или местни типове и т. н. затова именно се и на-

1 *Éléments de linguistique générale*, 1960, 2—4.

2 Вж. неговата *Altkirchenslavische Grammatik*, 1932, стр. 1.

ричат редакции и пр. на старобългарския език, защото не са тъждествени на самия него. „Само след като бъдат установени (établi) две последователни състояния на езика — два различни и затворени като моносилаби един за друг свята, въпреки тяхната непрекъснатост във времето — е възможно да се изучат и разберат начините (les modalités) на преобразуването, необходимо предизвикано от прехода на едното [състояние] в другото, и историческите фактори, обуславящи този преход. Само по такъв начин вариантът може да бъде разбран като вариант на даден тип, а диалектът като диалект на определен език“¹.

2. 4. След като се установи тъждеството на езиковото цяло, което подлежи на описание, трябва да се установят минималните обекти на изследването и след това да се премине към проучване на по-големи цялости, като се градираат типовете връзки между елементарните единици (т. е. техните валентности) и така да се намерят праговите точки между различните видове знакови секвенции (контексти). До минималните знакове — такива, от които нито един не може да се схваща от даден аспект като поредица от знаци, — се достига чрез последователно членение на текста, един принцип, който, според Якобсон, все по-дълбоко и по-дълбоко прониква както в граматиката, така и във фонологията². Принципът за последователно членение на езиковата субстанция, или, най-малко, за разчленяване на графичната езикова материя фактически не е нов и върху него почива почти цялата писмена практика на човечеството — всяко отбелязване на началото и края на периода, изречението, негова част, думата, сричката (в някои древни, а и по-нови писмени системи), звукът, вариантът (в съвременната фонетична транскрипция) е неговата конкретна реализация и задача на лингвиста е да установи доколко новият ред, главната буква, точката, запетаята, интервалът, малкото тире и т. н. бележат именно такива прагови точки в членението³, което е оставено неозначено, и защо, кое се дължи на различни културно-исторически причини.

Старобългарските текстове съдържат елементи на такова членение, на първо място знака точка (който не се пише напр. вътре в думата и много рядко огражда една самостоятелна дума)⁴ край (респ. начало) на ред (който би ни дал в някои случаи границата на сричката)⁵ и т. н.

Броят на морфемите в старобългарски — дори ако приемем с Мартине, че техният списък в живия език е отворен⁶ (което, впрочем, не е вярно), — е определен и краен, а това значи, че ние можем да проучваме всички видове техни съчетания. По-малките морфемни комплекси (думите) вече са регистрирани в речниците; трябва да се опишат по-големите групи и техните вътрешни и външни връзки. Такова съчетание имаме напр. при глагола — в старобългарски редица глаголи изобщо не се срещат са-

¹ Вг о п д а I, цит. съч. стр. 7 (курсивът е на автора).

² Вж. Р. Якобсон, цит. съч., стр. 97.

³ Срв. напр. двата типа употреба на едни и същи морфемни комплекси в славянските езици като предлози и като представки.

⁴ Можем да предполагаме, че употребата на точка е почивала върху някакви правила (постулирани евентуално от Константин-Кирил) и че после е бивала нарушавана в различна степен от кописите.

⁵ Забележителна е напр. последователността, с която преписвачът на Зографския кодекс завършва реда си само на гласна.

⁶ А. Martinet, цит. съч., 1—13.

мостоятелно или пък самостоятелната им употреба е много ограничена, а се явяват с определено пояснение¹; или само в определен контекстово (значи полиморфемно!) вид, време, наклонение и т. н. По-нататък ще намираме все по-големи (все по-многочленни) морфемни комплекси, докато стигнем до най-голямата полиморфема. Обобщаването на подобни явления ще ни позволи да вникваме все повече и по-дълбоко в духа на старобългарския език. Защото „именно най-висшето и най-тънкото (das Höchste und Feinste) не може да се опознае от тези разделни елементи... Само свързаната реч трябва да се мисли като истинското и първото (das Wahre und Erste) във всички изследвания, които искат да навлязат в живата същност на езика. Разлагането в думи и правила е само един мъртъв резултат (букв. кърпеж, Machwerk) от научното разчленяване“ (Хумболд)².

3.1. Преди повече от три века Декарт³ формулира четири правила „как да се управлява правилно разумът и да се търси истината в науките“; от аспекта на изложеното по-горе може да се направи една интересна констатация — лингвистичната методология, взета и диахронно, и синхронно, ни представя много точен паралел на тези четири правила. Ако искаме да ги предадем — и то по възможно най-простия начин — на съвременен език, бихме получили следното: 1. „Да не приемам нищо за истинно, преди да съм разбрал явно, че то е такова и т. н.“ — изискване за пълно освобождаване от всички и всякакви необосновани мнения и догми: да се разчисти почвата, за да може да се изгради логична и последователна обща теория, евент. аксиоматична система (принцип за непротиворечивостта); 2. „Да разделям всяка трудност, която изследвам, на толкова части, колкото е възможно и потребно за по-доброто ѝ разрешаване“ — изискване да се ограничи обектът и да се разчлени до неговите най-прости съставки, евент. минимални знакове, като се установят и праговите точки (qu'il serait requis) при това разчленяване, т. е. различните равнища или подсистеми (принцип за анализата); 3. „Да водя по ред мислите си, като започвам от най-простите и най-лесни за разбиране (а connaître) обекти и т. н.“ — изискване да се намерят последователно все повече и по-сложни връзки между отделните минимални компоненти, а после и между техните различни групировки, докато се стигне до фактите на глобалната цялост (принцип за индукцията); 4. „Да правя навсякъде толкова пълни изчисления (dénombrements) и толкова обхватни (générales) прегледи, та да съм сигурен, че нищо не е изпуснато“ — изискване при изследване на едно многообразие да се вземат пред вид всички негови варианти (принцип за изчерпателността).

¹ Имам пред вид не само случаи от типа вѣжъ ѣти, сѣдъ прѣнати, хвалъ вѣздати, прѣвѣжъ дѣвѣти, каменемъ повѣти (местн) и т. н. срещу някои форми на *платѣво*, *крѣво*, *сѣхариѣво*, *рохѣво*, *лѣдѣво*, но и редица подобни явления, включително и появата на различни прономинални форми (главно дателни и винителни) като обект при глаголи, които в оригинала са самостоятелни (напр. Ио 19. 1 *пнѣатъ повѣтъ ѣса ѣн 13* при 1 *тепе М Платѣв ъ Платѣс тѣн Грѣшнъ каи грѣшнѣтъ*; явлението е доста последователно и другаде, напр. в Су; изглежда, че то е проява на същата тенденция, която е довела до т. нар. „удвояване на обекта“, вж. повече в моята статия Към разпределението на дългите и кратките прономинални форми... Известия на Института за български език, X, стр. 235 и сл.).

² Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues..., § 8.

³ Discours de la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences, 1637.

3.2. Очертаните от Декарт последователни степени на научното изследване могат да се отнесат, както виждаме, и до лингвистичната методология и то както до онтогенцията ѝ, така и до нейната филогения, взета индивидуално; трябва да признаем обаче, че пълното спазване на тези правила, особено на последното, още не е осъществено изцяло. А от това следва, че в същност има *една* лингвистика¹, а *различни* лингвисти. Разногласията между тях — доколкото е имало такива разногласия — са не от онтологичен, а от методологичен характер (т. е. не какво е езикът, а как трябва да се проучва) и не теоретическото кредо е определяло насоката и стойността на изследователската им дейност; принципните онтологически разлики — обусловени, наистина, и от различни аспекти на реалния исторически етап, т. е. на състоянието, в което са се намирали научните знания в даден момент — до голяма степен за нас са въпрос на превод от една терминология в друга; „in der Vollkommenung der Methoden liegt die wahre Fortschritt der Wissenschaft“³.

¹ И трябва правилно да разберем противоречивите моменти между различните лингвистични школи; нека отбележим във връзка с това, че понятието 'математическа лингвистика' е неправилно — този термин, както показва М. Янскиев, „е вреден и от него трябва да се откажем“, вж. Език и литература, XVIII, 1963, кн. 4, стр. 82.

² Големите лингвисти винаги са знаели, че „научното изследване на всеки език може да завърши само в общото езикознание“ (Шухард, цит. съч., стр. 453); срв. и у Паул: „Ние се самоизмамваме, ако мислим, че можем да установим дори и най-простия исторически факт без умозрение (Spekulation). Но ние използваме умозрението несъзнателно и трябва да благодарим само на щастливия инстинкт, ако намираме вярното... Единственият изход е: най-строго (mit allem Ernst) да сведем [своите] методи към изходните основни принципи и да отстраняваме всичко, което не може да се изведе от тях“ (Prinzipien der Sprachgeschichte, 1920, § 2).

³ H. Schuchardt, цит. съч., стр. 409.

ДАТЕЛЕН САМОСТОЯТЕЛЕН В ГРЪЦКИЯ ТЕКСТ НА ЕВАНГЕЛИЯТА И НЕГОВОТО ПРЕДАВАНЕ В СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ТЕКСТОВЕ

Александър Милев

Така наречените абсолютни причастия се срещат в старогръцки, латински и старобългарски език (тук не се взимат под внимание абсолютните причастия в санскрит, в литовски и други стари езици). Абсолютните причастия се съгласуват почти винаги с име по род, число и падеж. В отделни езици може причастие да се изпусне (латински език) или пък името да се подразбира (старогръцки, а в редки случаи и старобългарски език).

Обикновената абсолютна конструкция в старогръцки език е в родителен падеж (*genitivus absolutus*), в латински — в аблатив (*ablativus absolutus*) и в старобългарски — в дателен падеж (*dativus absolutus*). Въпросът за различните падежи в трите езика е твърде интересен. Първоначално абсолютните причастия са били предикативи към име, което е зависяло от глагол. В старогръцки език произходът на конструкцията трябва да се търси в изрази като *ἀκούω σου ἄδοντος* 'чувам те пеещ' = 'чувам, когато ти пееш'. В старобългарски конструкцията се е развила от предикативно причастие към косвено допълнение в дателен падеж, както е отбелязал това Л. Милетич¹. В латински език се явява в тази употреба аблатив, който има твърде широка и честа употреба изобщо в езика. С течение на времето тези съчетания се обособяват като самостоятелни и се явяват и при глаголи, които не се свързват с генитив, датив или аблатив в съответните три езика. Така вече съчетанието от име и причастие не се намира в зависимост от сказуемото на изречението. Термините „абсолютно причастие“ и „абсолютна конструкция“ подчертават независимостта на тези съчетания от сказуемото, т. е. името, с което е съгласувано причастие, не се намира в зависимост от сказуемото, или казано още по-ясно — името не е подлог или допълнение на изречението. Абсолютните конструкции се обособяват като словосъчетания за предаване на някое обстоятелство.

¹ Л. Милетич, Старобългарска граматика (синтаксис), София, 1946 (циклостил). Като взема за пример изречението *въ шь д ш н дъ щ е р н р е ч е к е с а р ъ*, Милетич смята, че глаголет може да има за обект и дателен падеж. Тогава изречението може да се схване: 'Кесарят каза на влязлата дъщеря'. А едвам по-късно обстоятелството излиза на преден план и се подчертава значението: 'след като влезе дъщерята, кесарят каза'. В изречения от този тип Милетич правилно търси произхода на дателен самостоятелен. След време обаче конструкцията стои и при глаголи, които не се свързват с дателен падеж (стр. 157). Същият автор засяга конструкцията и в „Старобългарска граматика, с кратък сравнителен оглед към новобългарски език“, IX издание, 1923, стр. 100.

В старогръцки освен генитивната причастна абсолютна конструкция има още акузативна (*accusativus absolutus*) и дативна (*dativus absolutus*). Акузативната абсолютна конструкция се употребява в сравнение с генитивната твърде рядко. Обикновено причастие то е в среден род, без да е определение на име. Често се употребява *δόξαν* и *δεδομμένον* 'понеже е решено'¹.

Рядко се среща и дативната причастна конструкция. Цитира се често *οἱ εἰπόντι ἐπίτατο δεξιὸς ὄρνις* (Илиада XIII, 821) 'след като той каза, птицата хвъркна от дясната страна'. В случая *οἱ εἰπόντι* се намира в зависимост от сказуемото и може да се схваща като косвено допълнение с предикативно причастие. Но по смисъл това косвено допълнение е твърде самостоятелно. Затова и латинският преводач е употребил също дателен самостоятелен: *ei locuto supervolavit dextra avis*².

Още по-интересни са ония случаи от класическите автори и от новозаветния гръцки език, при които едни и същи изрази се срещат в дателен и в родителен падеж. В Ксенофонта „Анабазис“ има следните две изречения: *διαβεβηκόσι δὲ αὐτοῖς πάλιν φαίνεται Μιτραδάτης* (III, 4, 2) 'след като преминали, отново се явил Митрадат' и *οὐ πολὺν δὲ προεληλυθόντων αὐτῶν ἐπιφαίνεται πάλιν Μιτραδάτης* (III, 3, 6) 'след като отишли не много напред, отново се явил Митрадат'. В първото изречение има партиципална конструкция в дателен падеж, а във второто — в родителен падеж. Не бихме могли да приемем, че в първия случай има косвено допълнение, защото глаголът не се свързва обикновено с дателен падеж. При втория пример случаят е още по-интересен, защото глаголът *ἐπιφαίνεται* се свързва с дателен падеж, но има генитивна конструкция. Очевидно Ксенофонт употребява дативна и генитивна абсолютна конструкция.

Подобно заместване на дателен с родителен падеж се среща и в „Послание към римляните“ от апостол Павел. В първия случай има дателен самостоятелен³: *ἡ γὰρ ὑπανδρος γυνὴ τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ*

¹ Граматика на гръцкия библейски език — Ветхи и Нови завет, под редакцията на проф. Н. Н. Глубоковски, София, 1927. В същност книгата съдържа превод на известните библейски граматика на Фр. К. Кониблар и С. Дж. Сток за превода на седемдесетте и на А. Т. Робертсон за Новия завет. На стр. 345 са посочени и други места с винителен самостоятелен (Матей XII, 4 — *ἔξον* и Деяния на апостолите XIX, 36 — *δέον*). За самостоятелния винителен падеж вж. също Fr. Blass - A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, IX Aufl., 1958, стр. 240, 241.

² E. d. Schwyzler, *Griechische Grammatik*, II B., München, 1949. Vervollständigt A. Debrunner. Авторът смята, че в старогръцки език има неразвити наченки на дателен самостоятелен. Той дава и следния пример: *κελσάσῃσι δὲ ναυαὶ κατέλλομεν ἰσθία πάντα* (Одисея, IX, 149). Вж. посочената у него литература за дателен самостоятелен. R. Kühneler, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, II B, Satzlehre, III Aufl., bearbeitet V. Gerth, 1904, говори подробно за абсолютния акузатив (87—90) и за абсолютния генитив (93—96), а за абсолютния датив споменава на стр. 113, параграф 5496.

³ Съществуването на *dativus absolutus* в новозаветния гръцки език се отбелязва само в граматиката на Б. Бот: Dom Bernard Botte, *Grammer grecque du Nouveau Testament*, Paris, 1933, говори за винителен самостоятелен и за дателен самостоятелен на стр. 72. Цитира Матей XIV, 6 като пример за дателен самостоятелен, макар и с известна уговорка. В късния гръцки език авторът намира дателен самостоятелен под влияние на латинския самостоятелен аблатив. Другите граматика на новозаветния гръцки език не споменават нищо за тази конструкция. Срв. J. H. Moulton, *Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments*, Heidelberg, 1911; Johannes Wainz, *Kurzgefasstes Lehrbuch des Neutestamentlichen Griechisch*, II Aufl., Gotha, 1931; също Blass-Debrunner в цитираната вече граматика, издадена под редакцията на Н. Н. Глубоковски „Граматика на гръцкия библейски език — Ветхи и Нови завет“, стр. 341—347 и др.

(VII, 2). На латински това изречение е преведено с аблативна абсолютна конструкция: *nam, quae sub viro est mulier, vivente viro alligata est legi*. В църковнославянския текст има дателен падеж без причастие, понеже прилагателното замества причастието: *что мѣжата жена жнѣв мѣжъ привѣзана естъ закономъ*. В следващия стих на същата глава има генитивна конструкция, която е употребена в същия смисъл и значение, както дативната в предходния стих: *ἄρα οὖν ζῶντος ἀνδρός μοιχαλίσ χοιμαίσει, εἰν γένηται ἀνδρὶ ἐτέρω*. В латинския превод има аблативус абсолютус: *igitur vivente viro vocabitur adultera, si fuerit cum alio viro*, а в църковнославянския текст дативус абсолютус е с причастие от спомагателния глагол: *тъмже ѿбо жнѣв свѣв мѣжъ привѣзана бѣ* каесть, аще вѣдетъ мѣжѣн нномъ.

Интересно е, че латинският превод, който е от IV в., и двете конструкции предава по един и същи начин (*vivente viro*), макар че в гръцкия оригинал има различни падежи. Преводачът е схващал съвсем правилно, че в случая се употребяват две конструкции, които имат едно и също значение и затова ги превежда по един и същ начин. В църковнославянския превод в първия случай липсва причастието от спомагателния глагол (*ζάω* = 'жив съм'). Но изпускането на причастието в подобни случаи е възможно. В латински език сегашно причастие от сп. глагол няма в класическия период и едвам в късното средновековие се употребява. Затова в латински има т. нар. „абскондитирани“ аблативни конструкции от типа *me puero 'когато бях момче', Caesare invito 'против волята на Цезар'* и др. Църковнославянският превод *жнѣв мѣжъ* е абскондитиран дативус абсолютус със значение като *жнѣв свѣв мѣжъ*.

Дателен самостоятелен се среща и в Супрасълския сборник: *εἰσαχθέντι δὲ αὐτῷ ἐνώπιον τοῦ ἀνδράγατου λέγει ὁ ἀνδράγατος*. На старобългарски е преведен също с дателен самостоятелен: *въведѣнъ же кмѹ бѣвъшъ предъ антипатъ рече антипатъ* (105, 28—29).

От приведените примери се вижда, че *dativus absolutus* е съществувал в старогръцки език до късно време, макар че неговата употреба е твърде ограничена в сравнение с *genitivus absolutus*. В гръцкия текст на евангелията има стотици места, в които се употребява родителен самостоятелен. Акузативната абсолютна конструкция с причастие обаче почти не се среща. Отделни места се посочват в някои изследвания, но един случай си остава най-сигурен: *τυχόν* („Първо послание към коринтяните“ XVI, 6). В папирусите се среща също *τυχόν*¹, но има случаи, където винителният падеж е заменен с родителен: *τυχόντος*.

Рядко се среща в евангелския гръцки текст и дателен самостоятелен², макар че случаите са много повече от винителния самостоятелен падеж. Дателен самостоятелен намирам в следните места:

¹ За самостоятелния винителен падеж в новозаветния гръцки език вж. цитираните граматика на Бот (стр. 72), Блас-Дебрунер (стр. 240, 241), Моултон (стр. 114).

² От посочените места тука само три са предмет на разглеждане от И. Белорусов в студията му „Дательный самостоятельный падеж в памятниках церковно-славянской и древне-русской письменности“ в „Русский филологический вѣстник“, т. 41, Варшава, 1899, стр. 71—146. Авторът се спира на особената употреба на дателен самостоятелен в цър-

Καταβάντι δὲ αὐτῷ ἀπὸ τοῦ ὄρους ἠκολούθησαν αὐτῷ ὄχλοι πολλοί. *Mat. VIII, 1.*

СЪШЕДЪШЮ ЖЕ *emo y sz gorzy w szlab* Cum autem descendisset de monte, secutae sunt eum turbae multae.

ЕГО ІДЖ НАРОДИ МНОЗИ.

Εἰσελθόντι δὲ τῷ Ἰησοῦ εἰς Καπερναοὺμ προσῆλθεν αὐτῷ ἑκατόντοχος παρακαλῶν αὐτόν. *Mat. VIII, 5.*

ВЪШЕДШЮ ЖЕ *emo y w sz kaf' ermafymz pnhctk-* Cum autem introisset Capharnaum accessit ad eum centurio rogans eum.

ПИ КЪ НСМΟΥ СЪТЪННЪЗ

Καὶ ἐμβάντι αὐτῷ εἰς τὸ πλοῖον ἠκολούθησαν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ. *Mat. VIII, 23.*

І ВЪЗЛЪЗЪШОУ *emo y w sz korabyl po nsm* Et ascendente eo in naviculam secuti sunt eum discipuli eius.

ІДОША ОУЧЕНИЦИ ЕГО.

Καὶ ἐλθόντι αὐτῷ εἰς τὸ πέραν εἰς τὴν χώραν τῶν Γεργεσηνῶν ἐπήντη-

І ПРШЕДЪШЮ МОУ *na onz polz w sz stranj* Et cum venisset trans fretum in regionem Gerasenorum, occurrerunt

ковнославянски и средноруски. Посочва обстоятелството, че в превода на евангелския текст срещу родителен самостоятелен в гръцкия оригинал има дателен самостоятелен в старобългарския превод (за автора „църковнославянски език“). Наред с това Белорусов посочва и отделни места в старобългарския превод с дателен самостоятелен, които не отговарят на родителен самостоятелен в гръцкия текст. Такива места той смята Матей VIII, 5 и Матей IX, 27 и 28. За него тези места от гръцкия оригинал са „прост дателен падеж“. Повече той не се спира на тези падежи, а развива тезата си за известна самостоятелност на старобългарския дателен самостоятелен, без да е бил в пълна зависимост от гръцкия родителен самостоятелен. Другите автори, които са се занимавали в една или друга насока с дателен самостоятелен в старобългарски език, не засягат тези девет случая от гръцкия оригинал. Напр. Jan Stanislav, *Datív absolutný v starej cirkevnej slovančine*, в *Byzantinoslavica*, т. V, 1933—1934, стр. 1—97 е разгледал всичките случаи на дателен самостоятелен в старобългарските паметници, посочил е подробно каква служба имат, определил е броя им в отделните паметници, като е изчислил, че в евангелските текстове има 690 случая на дателен самостоятелен, в Супрасълския сборник — 632, а в малките текстове, известни дотогава — 51, или всичко 1373 абсолютни конструкции с дателен падеж. Посочени са и местата, предмет на разглеждане в тази статия, но само в превода, без да е взет под внимание гръцкия оригинал. Josef Kurz, *K otázce členu v jazycích slovanských se zvláštním zřetelem k staroslověňštině*, в *Byzantinoslavica*, т. VII, Прага, 1937—1938, стр. 212—340 (само първата част). Авторът се спира на ония дателни абсолютни конструкции в старобългарски език, които отговарят на членуван гръцки инфинив (281—283 и др.). Но разглежданите места от мене не са предмет на неговата студия, понеже той се занимава с друг въпрос. Radoslav Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověňštině*, Praha, 1961, цитира някои от разглежданите от мене места, но не се занимава с гръцкия оригинал. Напр. той изтъква, че мястото от Матей VIII, 5 е преведено в Савината книга с абсолютен именителен падеж, а в другите ръкописи с дателен самостоятелен (стр. 109, параграф 133). Същото прави и с мястото от Матей VIII, 28. В двата случая приважда гръцкия оригинал по изданието на Западната църква с родителен самостоятелен, без да обърне внимание на вариантите и на текста на Източната църква, който е бил в основата на старобългарския превод. А в този кодекс има дателен падеж вместо родителен, както ще се посочи в следващите редове. Не говорят за дателен самостоятелен в гръцкия текст и подробните граматика на старобългарски език. Такива може да споменем само някои: W. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, II Aufl., Berlin, 1914. А. Ваян, *Руководство по старославянскому языку*, Москва, 1952 и други.

σαν αὐτῶ δύο δαιμονίζον- τες. Mat. VIII, 28. ei duo habentes dae- monia.

ДЪВА БЪСЪНА.

Καὶ παράγοντι ἐ- κείθεν τῶ Ἰησοῦ ἠκολούθησαν αὐτῶ δύο τυφλοί. Mat. IX, 27. Et transeunte in- de Iesu secuti sunt eum duo caeci.

І прѣхѡдаштію ин- соусовн по нсмѣ идете в сѣпца.

Ἐλθόντι δὲ εἰς τὴν οἰκίαν προσήλθον αὐτῶ οἱ τυφλοί. Mat. IX, 28. Cum autem venis- set domum, accesserunt ad eum caeci.

Прншѣдъшоу же емоу въ домѣ прнстѣ- пнсте къ немоу сѣпца.

Γενεσίους δὲ γενο- μένοις τοῦ Ἡρώδου ὠρ- χήσατο ἡ θυγάτηρ τῆς Ἡρωδιάδος ἐν τῶ μέσῳ. Mat. XIV, 6. Die autem natalis Herodis saltavit filia Herodiadis in medio.

Дѣнн же бѣвъшю рождѣства ἱεροδω- палса дъштн ἱроднѣ- днна посрѣдѣ.

Καὶ ἐλθόντι αὐτῶ εἰς τὸ ἱερόν προσήλθον αὐτῶ διδάσκοντι οἱ ἀρχιε- ρεῖς. Mat. XXI, 23. Et cum venisset in templum accesserunt ad eum docentem princi- pes sacerdotum.

І прншѣдъшоу емоу въ цквѣ прнстѣ- пшса къ немоу оучащюу архнереи.

Ἐξελθόντι δὲ αὐτῶ ἐπὶ τὴν γῆν ἵπντησεν αὐτῶ ἀνήρ τις. Лука VIII, 27. Et cum egressus esset ad terram occur- rit illi vir quidem.

І ншѣдъшемъ имъ на землѣ сърете ѣ мжжъ етеръ.

Не всички ръкописи дават един и същ текст на посочените места. Приетият текст от Източната църква дава текст с дателен падеж в осем случая, а само Матей XIV, 6 е родителен самостоятелен¹. Приетият текст от Западната църква² дава това място с дателен падеж, като се посочва различие *γενεσίους ἀγομένους* вместо *γενεσίους γενομένους*. Под линия обаче се посочват и ония кодекси, които имат родителен падеж вместо дате-

¹ „Новый заветъ Господа нашего Иисуса Христа, на четырехъ языкахъ, еллинскомъ, словенскомъ, российскомъ и римскомъ“, първа книга, Петербургъ, 1886. Текстът е сверен и с най-новото издание на гръцкия евангелски текст на Цариградската патриаршия от 1955 г. Цитираните места са взети от новото издание, но не се отячават и от старото руско издание, което отначало имах под ръка. Срв. също „*Η κωνή διαθήκη κατά τὴν ἑκδοσὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου*“. *Ἐν Ἀθήναις*, 1955.

² За гръцкия текст на евангелията и на Новия завет изобщо и за различията между текста, приет от Западната и Източната църква, вж. статията на доцент А. Иванов, Новое критическое издание греческого текста Нового завета, в Журнал Московской патриархии, кн. 3, 4 и 5, 1956. Справките съм правил по изданието на Нестле: *Novum Testamentum Graece et Latine, utrumque textum cum apparatu critico imprimendum curavit D. Eb. Nestle, novis curis elaboravit D. Er. Nestle adiuvasset D. K. Aland, editio XVII, Stuttgart, 1956.* Също *Η κωνή διαθήκη, text with critical apparatus, London, 1957.*

лен. Особено подробни са сведенията, които дава Тишендорф¹. Нестле и лондонското издание дават текст с родителен падеж у Мат. VIII, 1; VIII, 5; VIII, 28; XXI, 23. Същите места са дадени с дателен падеж от Скривенер², но мястото у Мат. XIV, 6 е с родителен падеж. Тишендорф дава с родителен падеж Мат. VIII, 5; VIII, 28; XXI, 23. Само с дателен падеж е предаден текстът у Матей IX, 27; IX, 28 и Лука VIII, 27. Това колебание в падежа показва, че преписвачите са схващали мястото като абсолютна партиципиална конструкция, но за някои дателният падеж е бил вече чужд и затова са го замествали с родителен падеж. Местата с разночетение са доказателство, че в случаите имаме *dativus absolutus*, а не дателен падеж с предикативно причастие при глагол за движение, или обикновено косвено допълнение.

В латинския превод на блажени Иероним (IV в.) има конструкцията *ablativus absolutus* само при превода на Матей VIII, 23 и Матей IX, 27. В шест случая конструкцията е преведена с темпорално изречение с *cum* и конюнктив на плусquamперфект. Известно е, че в латински език няма минало действително причастие. В тези случаи латинските преводачи развиват конструкцията в изречение, както това става при нейното превеждане на модерните езици, които нямат абсолютни партиципиални конструкции. Все пак в някои ръкописи и преводи има аблативна конструкция със сегашно причастие: *descedente eo=cum autem descedisset* (Мат. VIII, 1); *veniente eo=et cum venisset* (Мат. VIII, 28); *natale autem facto=die autem natalis* (Мат. XIV, 6) и *(e)gresso autem illo=et cum egressus esset* (Лука VIII, 27)³. Тези колебания в латинския превод говорят също за конструкция в гръцкия текст. Преписвачите са заменяли по точния превод с темпорално изречение, в което е предадена предварителността на действието, с конструкция, като са смятали, че превеждат буквално конструкция с конструкция. В случая обаче те не предават предварителността на действието. Но това заместване на изречието с аблативна конструкция е важно, понеже потвърждава схващането на тези дативи като абсолютни конструкции. Само един случай е предаден с темпорален аблатив; *die natalis* (Мат. XIV, 6), но тука лесно може да се подразбира причастието *facto*, както се среща в някои ръкописи. Следователно и тука може да смятаме, че има абскондирана аблативна конструкция.

Класическата форма на абсолютните партиципиални конструкции е следната: *ἀποβήσ ης τῆς γαλῆς χορευοσων οἱ μὲς* 'когато котката отсъствува, мишките танцуват'; *duobus litigantibus tertius gaudet* 'когато двама се карат, третият печели'; *ἐξγμᾶνον βῆσιν προλαλοῦντων* (Мат. IX, 33) 'когато бесът беше изгонен, немият проговори'. Обикновено името от конструкцията не се среща в главното изречение, като подлог или допълнение. Но от тези класически образци има изключения. В посочените от нас примери обикновено името се повтаря в да-

¹ *Novum Testamentum Graece, ad antiquissimos testes denuo recensuit, apparatus criticum omni studio perfectum apposuit Constantinus Tischendorf, editio VIII, t. I, Lipsiae, 1869.*

² *Textus Stephanici, curante E. H. A. Scrivener, editio IV ab Eb. Nestle correcta London, 1906.*

³ Латинските разночетения са взети от изданието на Тишендорф.

телен падеж. Но има и без повтаряне: *γενεαίους γενομένους... ἀρχήσαστο ἢ θυγάτηρ* (Mat. XIV, 6).

В новозаветния гръцки език, който в същност е говоримият език по онова време¹, често се повтаря името от конструкцията, за да се доизясни мисълта. В изречението *εἰσελθόντα δὲ αὐτὸν εἰς τὸν πύλωνα εἶδεν αὐτὸν ἄλλη* (Mat. XXVI, 71) не е нужно да се повтори местоимението, защото и без него мисълта е ясна: 'друга (слугиня) го видя, когато беше излязъл пред вратата'. Макар че гръцкият израз е претрупан, латинският превод и старобългарският след него запазват напълно строежа на изречението: *exiunte autem illo ianuam vidit eum alia ancilla; изшъдъшю же ємоу въ врата ѱзрьє н дрѱгаѣ*.

Местоимение се явява в изречението и в редица случаи, когато има родителен самостоятелен: *ταῦτα δὲ αὐτοῦ ἐν θυμῷ θέντος ἰδοὺ ἄγγελος τοῦ κυρίου κατ' ὄρα ἐγράφη αὐτῷ λέγων* (Mat. I, 20). От гледище на класическото правило за генитивната конструкция с причастие не би трябвало да има и в случая местоимението *αὐτῷ*, но то изяснява и уточнява мисълта. В изданието на Нестле и в лондонското издание от 1957 г. се предпочитат ръкописи, в които причастието не се придружава от име: *ἰδόντι δὲ εἰς...* В този случай ние имаме абскондитирана конструкция, в която името се подразбира. Докато в латински език конструкцията може да бъде без причастие: *Caesare duce* 'когато Цезар беше водач', в старогръцки език може да липсва името: *ἰόντων* 'докато те вървяха'².

В граматиките на новозаветния гръцки език не се разглеждат случаите с дателен самостоятелен. Впрочем и други граматични не се спират на тази особеност. Бернар Бот единствен се спира на *γενεαίους γενομένους*, като дава в скоби и разночетенето *γενεαίων γενομένων*, което третира правилно като съчетание за предаване на временно отношение.

В по-късния гръцки език се явяват дативни конструкции под влияние на латински език. Срещу латинския израз *Lucio Lentulo Gaio Marcello consulibus* у Йосиф Флавий³ се среща изразът *Λευκίῳ Λέντιλῳ Γαίῳ Μαρκέλλῳ ὑπάτοις*. Но тези късни случаи не могат да се вземат като доказателство за влияние на латински език изобщо при създаването на дателния самостоятелен в гръцки език, понеже той съществува много преди времето на латинското влияние върху късния гръцки език.

Посочените девет места с дателен самостоятелен в гръцкия текст на евангелията (в същност в евангелието от Матей има 8 случая и един в евангелието от Лука, а в евангелията от Марко и Йоан не се срещат) са предадени в Зографското евангелие само с дателен самостоятелен⁴.

¹ Adolf Deissmann, *Licht vom Osten* (Das Neue Testament und die neu entdeckte Texte der hellenistisch-römischen Welt), IV Auf., Tübingen, 1923; *Bibelstudien*, Marburg, 1895; *Neue Bibelstudien*, Marburg, 1897; A. Thumb, *Die Sprachgeschichtliche Stellung des Biblischen Griechisch* в *Theologische Rundschau*, т. III, стр. 85—95.

² В класическия гръцки език такива примери има много: *ἰόντων εἰς μάχην* (Ксенофонт, *Възпитанието на Кир Млади*, III, 3,54), *οὕτω γ' ἐχόντων* (Анабазис, III, 1,40), *ἔοργτος* (Аристофан, *Оси*, 774).

³ Josephus Flavius, *Antiquitates Judaeorum*, XIV, 10, 13.

⁴ V. Jagić, *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus, olim Zographensis, nunc Petropolitani, characteribus Cyrillicis transcriptum, nobis criticis, prolegomenis, appendicibus auctum*, Berolini, MDCCCLXXIX.

Този текст е даден и в тази статия. Мариинското евангелие¹ също предава осем места с дателен самостоятелен, но мястото от Матей XXI, 23

развива в темпорално изречение: *и егда прѣде въ цркъвъ прѣстѣвшиа къ нему оучащю дхнѣрен*. В старобългарския превод има подчинено темпорално изречение, т. е. конструкцията с причастие е предадена по аналитичен начин, като е развита в обстоятелствено изречение, както се превежда вече в новобългарски.

При сравняването на деветте дативни конструкции от гръцкия оригинал с превода, който ни дава Савината (Савовата) книга², ние се натъкваме на повече особености. Този ръкопис не дава целия текст на четирите евангелия, понеже е изборно евангелие и съдържа само ония места, които се четат по време на литургия и утринна. В него липсват две места: Матей XIV, 6 и Матей XXI, 23. Останалите седем места са преведени по три различни начина. Четири от тях са предадени с дателен самостоятелен (Матей VIII, 1; VIII, 23; IX, 29 и Лука VIII, 27). Две места са преведени с номинативно причастие (Матей VIII, 5 и VIII, 28). Тези две места са посочени от Станислав и Вечерка³. Според мене, тука има *pominativus pendens*, който е наречен от Вечерка *pominativus absolutus*, а от Станислав *pominativus mena*. Те гласят така: *въ оно ѣ прѣшѣдъкъ въ каперѣнаоумъ прѣпаде سموу сътънкъ* (VIII, 5) и *въ оно ѣ прѣшѣдъкъ въ земаж геръгеснѣномъ сърътоста ѣ въсьноучѣща са* (VIII, 28). Мястото от Матей IX, 27 е преведено с главно изречение. Сказуемото е в аорист, а темпоралният характер на израза е предаден с обстоятелствените думи *в онова време*. Съвсем правилно преводачът е свързал главното изречение от гръцкия оригинал със съюза *и*, както се превежда и сега на език без тази синтактична категория, т. е. без абсолютна причастна конструкция, каквито са всички нови езици. В превода изречението е така: *въ оно ѣ мнѣмоде ис н въ следъ его идѣста ѣ съпѣца*.

Ян Станислав е направил съпоставяне на тези текстове още с Остромировото евангелие и с Асемановото евангелие. От дадената таблица на стр. 87 в неговата студия се вижда, че и в тези два ръкописа всичките девет случая са преведени с дателен самостоятелен падеж. Той обаче не се занимава с гръцкия оригинал, а само с дативната самостоятелна конструкция в „староцърковнославянски език“. Не се занимава с оригинала в тези случаи и Вечерка, макар че дава текста на гръцкия оригинал само по изданието на Западната църква.

Посочените и разгледани вече девет места в гръцкия оригинал, в които има дателен падеж с причастие са твърде интересни. Според моето убеждение, в тези случаи ние имаме дателен самостоятелен в гръцкия оригинал. Фактът, че осем от тях се срещат само в евангелието на Матей (един случай е от евангелието на Лука) може да обясни до

¹ V. Jagič, Quattuor evangeliorum versionis palaeoslavicae codex Marianus glagoliticus, characteribus Cyrillicis transcriptum, Berolini, MDCCCLXXXIII.

² Вячеслав Щепкин, Савина книга, Санктпетербург, 1903.

³ Вж. цит. съч., стр. 87 (таблицата у Станислав) и стр. 109 (у Вечерка).

известна степен тая употреба. Известно е, че това евангелие е било писано на арамейски език и след това е преведено на гръцки език. За съжаление ние нямаме оригинала, а само свидетелството на древни християнски писатели, че оригиналът е бил на еврейски език. А превеждането от арамейски може да повлияе върху една или друга синтактична особеност, както това личи от много места във вехтозаветните книги. Дадените места с дателен самостоятелен падеж у Омир, у Ксенофонт и др. говорят в полза на схващането за дателен самостоятелен. Паралелните места в послание на апостол Павел, където родителен и дателен самостоятелен се употребяват в два последователни стиха, също говорят в полза на поддържаната от мене теза. Всичките девет места са преведени с дателен самостоятелен в Зографското, Асмановото и Светославовото евангелие. Като се има пред вид точното и на места робски буквално превеждане, особено изреченията, в които се намират тези конструкции, ние можем с пълно основание да твърдим, че преводачите са смятали тези места за абсолютни дателни конструкции и така са ги превели. Мариинското евангелие предава осем места с дателен самостоятелен, а само Матей XXI, 23 е предадено със зависимо темпорално изречение. Тук се вижда твърде ранна тенденция да се разлага абсолютната причастна конструкция в обстоятелствено изречение. Този начин на превеждане е обикновен за по-късно време и напълно измества конструкцията в късните църковни и светски ръкописи, които преднамерено не са писани на изкуствения литературен език. Известно е, че авторите на църковни служби и жития дори до наше време употребяват тази конструкция, но в дамаскините тя вече е твърде чужд стилиен обрат.

Най-голямо разнообразие в превода на тези случаи представя преводът, който намираме в Савина книга. Вече изтъкнах, че от деветте случая само там се намират седем. От тях четири са предадени с дателна конструкция, два с именителен падеж на причастие и един с главно изречение. Преводачът или преписвачът си е позволил отклонение от оригинала, като е предал точно мисълта. Превеждането с номинативно причастие е изкуствено и не е в духа на старобългарския език, макар че в новогръцки език генитивната абсолютна конструкция се заменя с номинативна. Много смело е да се предположи, че този превод се намира под гръцко влияние в онова време, като се има пред вид, че византийският литературен език пази стриктно традицията на класическия атически синтаксис. Следователно в тези случаи ние бихме могли да търсим влияние на говоримия език. Към причастията се разбира сказуемо-копула, т. е. изпуснат е спомагателният глагол. В този случай преводът с номинативно причастие съвпада с превода на Матей IX, 27.

Случаите с дателен самостоятелен в гръцкия текст на евангелията са преведени в повечето от старобългарските текстове буквално с дативна конструкция. Малкото отклонения показват обаче ранна тенденция за по-свободно третиране на оригиналния гръцки текст при неговото превеждане на старобългарски език. В църковнославянската Библия всичките места са предадени с дателен самостоятелен.

ЛЕКСЕМИ ОТ КОРЕН *БРОД-* В СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Иван Буюклиев

О. О. В класическите старобългарски паметници от X и XI в. не са засвидетелствувани лексеми от корен *брод-*¹. Според устното сведение на Хр. Кодов, който работи върху индекса на новооткрития Енински праксапостол, те не са засвидетелствувани и там. Това създава илюзорната представа, че в епохата, когато се е формирал старобългарският език като писмен език, тези лексеми не са съществували.

Отсъствието на лексеми от корен *брод-* в старобългарски език обаче изглежда неестествено дори за съзнанието на непретенциозния познавач на старобългарската лексика². Поради това съществува твърде голямо колебание при отразяването на тези лексеми. Ф. Миклошич им дава твърде широко място в своя Лексикон. Включени са думите: *брѣстн*, *брѣдѣрь* (*portitor*), *брѣднтн*, *брѣднтн сѧ*, *нѣпрѣбрѣдомъ* (*ἀλέφαντος*)³. Но при разглеждането на статиите за тези думи трябва да се имат пред вид критичните бележки на Ф. Славски. Според него, този речник „...днес е остарял и... е много нееднороден географически и хронологически (разр. моя — И. Б.) това е по-скоро средноцърковен (sic!) речник“⁴. Така напр. наличието на възвратен глагол *брѣднтн сѧ* в старобългарски език е малко вероятно. Тази форма е регистрирана само в паметници от руска редакция. А. Мейе поставя думите *брѣдъ/брѣстн* в разряда „думи, характеризирани от елемента *ѣ/о*“, като изрично посочва, че не са регистрирани в старобългарски⁵.

¹ Вж. А. Sadnik, R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955.

² Интересно е да се отбележи, че в своя речник, предназначен за съвсем ограничени учебни задачи, Атанас Илиев включва съществителното *брѣдъ*. Вж. А. Илиев, Старобългарски речник, помагало за изучаване старобългарски език и новобългарски правопис, Пловдив, 1901.

³ Вж. Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865.

⁴ Ф. Славски, Принципи за съставяне на етимологичен речник на славянските езици, Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, С., 1957, стр. 268.

⁵ Вж. А. Meillet, Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, II, Paris, 1905, стр. 216.

В излезлите досега свезки на Slovník jazyka staroslověnského, Praha, ČSAV, I, 1958, не са включени лексеми от корен *брод*¹.

0. 1. Както се вижда от посочените факти, в науката са залегнали две становища по отношение на лексемите от корен *брод* в старобългарски език. Според едното, те несъмнено принадлежат към речниковия състав на старобългарския език, а, според другото, не бива да се включват в старобългарската лексика. Досега нито едно от тия становища не е научно мотивирано чрез анализ на конкретния материал от паметниците.

В тази статия ще се опитам да покажа, че лексемите от корен *брод* са били присъщи на старобългарския език.

1. 1. Както изтъква А. Достал, старославянският [старобългарският] език, като всеки друг език, който може да бъде разглеждан във времето и в развой като затворено цяло, предлага естествено възможност за квантитативно изследване на фактите. „От това се създава възможност — пише той — за различен подход към честотата на единичните явления в този език, дори когато днес добре си даваме сметка, че наличността и броят на явленията в този език, които след това показват нестабилна честота, са случайни, защото това, което ни е запазено от богатата старославянска [старобългарска] литература, са едностранчиви по съдържание текстове; това е случаен торс дори когато, при това с определена уговорка и внимателен подход, позволява много да се отброи от фреквентните числа в ограничените текстове.“²

За да се характеризират количествено явленията в старобългарския език трябва да се проучат предварително текстологически старобългарските паметници, за да се преодолее случайността на показателите. Наред с посочената от А. Достал едностранчивост на съдържанието на материала, тук оказва влияние и чуждата основа, тъй като ние разполагаме в повечето случаи с преводни текстове. Тази зависимост от чуждата основа се проявява най-силно при проучването на лексикални явления. В редица случаи наличието или отсъствието на дадена лексема зависи от наличието на съответна лексема в чуждата основа. По такъв начин много думи, присъщи на старобългарския език, остават писмено незарегистрирани.

1. 2. В славянския превод на библейските книги думата *бродъ* е употребена само на едно място — Битие. XXXII, 23³: *въставъ же тон ноци поа овъ жєнѣ свон н овъ рѣбыни н о (sic!) аи снєвъ, свонхъ н прєндє*

бродъ *Аво-ѡъ*⁴; гр. *Ἀναστὰς δὲ τὴν νύκτα ἐκελευσεν ἔλαβεν τὰς δύο γυναῖκας καὶ τὰς δύο παιδίους καὶ τὰ ἔνδεκα παιδιά αὐτοῦ καὶ διέβη τὴν διάβατον τοῦ ἄβου*⁵.

На другите места, където в гръцкия текст има *ἡ διάβασις* в славянския превод стои *прохъ*, Исаия, XVI, 2 или *преходъ* (*преходы*), Съдии, III, 28;

¹ Досега са отпечатани 6 свезки — до буква *в* — *вЪСЕЛАНТИ*.

² A. Dostál, Staroslověnský jazyk, jeho strukturní charakteristika a lokální typu, Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha, 1963, стр. 12.

³ Вж. *Сѣмрѡнѣ* или *согладе*, Москва, 1828, л. 18^а; F. Rieneker, Lexicon zur Bibel, Wuppertal, 1962, стр. 422.

⁴ Старопечатна библия от XVI в., НБ „Кирил и Методий“, сигн. XVI, 7.

⁵ Гръцкият текст е по А. Rahlf, Septuaginta, Stuttgart, I, 1950, стр. 52.

XII, 5. Това показва, че в най-ранните преводи е имало тенденция към заменянето на *бродъ* с други синоними.

В изворите за дейността на Кирил и Методий се споменава, че Методий в края на живота си за шест месеца превел цялата Библия, с изключение на книгата на Макавеите: *потомъ же отвъргъ вса мълвѣи и печаль свою на бога възложъ, прѣже же отъ обученикъ своихъ посажъ дѣла попы скорописца зѣло, прѣложн въ бързѣ вса книги — вса испълнь, развѣ макавѣи — отъ грѣчьска языка въ словѣньскѣ шестню мѣсаци, начьнъ отъ марфа мѣсца до дѣкуюдесату шестню днь октавра мѣсца*¹.

Това твърдение се приема от науката за достоверно, като се отбелязва, че в преводите се наблюдават значителни пропуски. Холандският лингвист ван Вейк твърди, че не е невъзможно да се докаже принадлежността на превода на книгата Битие към епохата на Методиевата дейност².

Следователно, отсъствието на лексеми от корен *брод-* в класическите старобългарски паметници е случайно, тъй като в запазените текстове не е имало контекст, където да бъдат употребени. Този факт обаче не е достатъчно основание да бъдат изключени тези лексеми от речниковия състав на старобългарския език. Срещу това се противопоставят няколко обстоятелства.

1. 3. Лексемите от корен *брод-* се отличават с голяма архаичност. Наблюденията върху техния семантичен развой показват, че те се отнасят към най-старата праславянска лексика, със съответствия и в други индоевропейски езици — балтийските езици, германските езици, тракийски и пр.³

Индоевропейският вид на корена е бил **bhred(h)-*, от който е образуван славянският глагол *врѣстн*. Чрез отглас на коренната гласна се образува съществителното *вродъ* и вторичен глагол *вродити*. Първоначалното значение на глагола е било 'газя' (*waten*). От него по-късно се развиват значенията 'ходя насам-нататък', 'бълнувам', които са застъпени в повечето славянски езици. Наред с тези общи значения има и други, специфични само за някои езици. Така напр. в чешки *brodití koně* означава 'кѣпя коне' в сърбохърватски *бродити* означава 'плувам на лодка, параход' и пр.

Съществителното *вродъ* също така е развило общи и диференциални значения. Първоначалното значение на думата, запазено и досега във всички славянски езици е 'плитко място в река, където може да преминава, да се гази'. Постепенно към това първично значение са се наслоили допълнителни значения, специфични само за някои славянски езици. Ето един непълнен списък на тези значения:

¹ А. Т.-Балан, Кирил и Методий, С., 1920, стр. 95.

² Н. ван Вейк, История старославянского языка, М., 1957, стр. 21.

³ Вж. А. Walde, J. Pokorný, Vergl. Wört. der indogerm. Sprachen, Bd (I), 1927, също и В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, С., БАН, 1960, стр. 99.

руски — 'преход, предвиждане в плитко място на река'; адвербиално съчетание *в брод* 'чрез газене' — „Пришлось перейти в брод реку Киор, где вода доходила мне до пояса“;

украински — 'ручей, река' — „Розлилися води на чотири броди“;

белоруски — 'следа по тревата';

сърбохърватски — 'място в блато или езеро, където се лови риба'; 'ладия, плавателен съд изобщо'¹, в експресивни изрази — *брода ми* в м. *бога ми* и т. н.²

Логично е да се мисли, че общите значения на лексемите от корен *брод-* са принадлежали към праславянската епоха, когато не са били обособени още значителни диалектни разлики. Диференциалните значения са възникнали естествено по-късно, когато се отделят славянските езици и търпят развитие и досега. В това отношение интересни данни предлага сърбохърватският език, където диференциалните значения са изместили до голяма степен общославянските. Тези лексеми там са станали термини от флотата и поради това тяхната фреквенция се е увеличила — така напр. *бродарь* 'мореплавател, матрос', *бродарење* 'плаване на кораб или на лодка', *бродарство* 'корабоплаване', *бродоградна*, *бродограђене* 'корабостроене, съдостроене', *бродолом* 1. 'корабокрушение', 2. прен. 'крушение', *бродоломац* 'корабокрушенец' и др.³

2. 0. Тези семантични напластявания са много показателни за старинността на думите. Щом като те принадлежат към най-старата праславянска лексика, трябва да се предполага, че са били присъщи и на старобългарския език. Но тъй като естествено ще възникне възражението, че този език е преди всичко писмен език, трябва да се потърсят примери в литературните паметници. Такива примери, макар и спорадично, са засвидетелствувани.

2. 1. Най-рано е засвидетелствувано селищното название *бродарьскъ*. То се среща в грамота на Василий II за правата на Охридската архиепископия, издадена през 1019 г. Селището *бродарьскъ* се е давало във владение на епископа на Браница (Браничево), но точното му местоположение не е известно. В гръцкия текст е отбелязано *των βροδαρισκων*⁴. Това наименование е много интересно, защото ни дава основание да предположим наличието на три лексеми от корен *брод-*: *бродъ*, *бродарь* и *бродарь-(ь)скъ*. Първите две се срещат и на други места⁵. Думата *бродарьскъ* е субстантивирано прилагателно от мъжки род и вероятно означава 'селище на бродари — лодкари, каякчии'. Образовано е с известния старобългарски суфикс *-ьскъ* — срв. *морьскъ*, *пльтьскъ*, *мезьскъ*, *земьскъ* и пр.⁶

¹ Днес това е основното значение на думата в сърбохърватски. Срв. Речник српско-хърватског книжевног и народног езика, кн. II, Београд, 1962, стр. 194.

² Специален интерес представлява изследването на семантичния развой на лексемите от корен *брод-* в славянските езици.

³ Според Даничић, тия значения се развиват в сърбохърватски от XIV в. насетне. Вж. D. Daničić, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio I, U Zagrebu, 1880—1882, стр. 666.

⁴ Вж. Йордан Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, стр. 553.

⁵ Срв. Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latīnum; И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, М., 1958.

⁶ Вж. A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, стр. 199.

Селищно наименование бродъ е засвидетелствувано по-късно във Виргинската грамота на българския цар Константин-Асен, издадена преди 1277 г. Тук се среща и думата броднина 'данък за преминаване през брод': село бро а в' немъ метохъ мѣнъ бжнѣ кпнскефнс. съ нивнѣмъ. съ внногѣ. съ жрѣн'камн съ лнеамн. съ лѣтовнѣн, съ знмовнѣн. съ бродни-намн съ мостиннамн. съ ловнице зѣвр'нои н роивноимз¹.

2. 2. Съществителното бродъ е засвидетелствувано в съчиненията на старобългарския писател Йоан Екзарх. Думата е употребена в Шестоднева и в превода на Богословие от Йоан Дамаскин в значение на проход: бродн же трѣнѣ ѿ коегого оуесе въ можени гредоуть. велнки кдннѣ н средннн сею же кынжо коньць доходнтъ до прнглавннѣ, а третнн нже н м'ннн кетъ всѣмъ възходнтъ моженъ сеже кетъ нже пачен стѣмнѣе ноздрѣма прнходнтъ. Шестоднев от 1263 г., л. 227². В случая бродъ же трѣнѣ превежда гръцкото *τρεις πόροι* 'три прохода'. В същото значение думата е употребена и на друго място в Шестоднева: а нжѣ нѣ(нѣств) нноухо нн слоухъ. акъи бродъ завонтъ. нмъ же уютнѣ възходнтъ въ главоу къ оумоу³. Гръцкото словосъчетание *πόρος οκολιός* е преведено с бродъ завонтъ.

Тази употреба на бродъ у Йоан Екзарх е много характерна, тъй като показва пригодността на думата и като термин във физиологията⁴. Това се потвърждава и от примера в Богословие — два брода носоу (гр. *δύο πόροι τῆς οἴτης*).

2. 3. Глаголът бродити се посочва обикновено по късни преписи. Така напр. Миклошич привежда примера на конехъ бродѣхоу от съчинението *Vita Alexandri Magni* в ръкопис от XVI в., сръбска редакция, от сборката на А. Миханович. Българският възрожденски книжовник Неофит Рилски съобщава за употреба на същия глагол в славянския превод на октоиха: его же петръ познавъ къ немуу бродѣше, ексап. X, гр. *ὁν Πέτρος υἱὸς πρὸς αὐτὸν ἐνήχητο*⁵. Октоихът е засега измежду най-малко проуче-

¹ Йордан Иванов, цит. съч., стр. 583.

² Вж. А. Горский, К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, II, 1, стр. 17—18.

³ Пак там, стр. 18.

⁴ Горский и Невоструев съобщават, че според физиолозите гръцкото *πόρος* у Аристотел, когото Йоан Екзарх превежда, означава 'нерва'.

⁵ Вж. Неофит Рилски, Българско-гръцки речник (ръкопис). — Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, II, № 791.

ните книги. Не са сигурно установени най-ранните преводи. Във всеки случай трябва да се предполага, че той бил преведен твърде рано. Дори в народната библиотека „Кирил и Методий“ се съхранява един фрагмент от XII в.¹

В по-късните преписи се наблюдават и някои нюанси в значението на думата. Интересна е замяната на бродити с плути в български ок-

тоих от XV в.: ето же петръ позна къ нѣмоу плутише, Сф., Цонев, Описа II, № 562, л. 293. Тази замяна може да се обясни, ако се предположи, че бродити в някои случаи е означавало и 'плувам'. По-вероятно е обаче реалната ситуация да е повлияла на съзнанието на преписвача. На него му е изглеждало необяснимо ходенето по водата като по суша и затова поставя на това място плутише.

3. 0. Старобългарският език е познавал лексеми от корен *брод-*. Те не са засвидетелствувани в класическите старобългарски паметници, а в паметници, възникнали през X и XI в., но запазени в по-късни преписи. Сравнителната малобройност на примерите трябва да се обясни с ниската фреквенция на думите от този корен², вероятно на това основание И. Леков не ги включва в основния речников фонд на славянските езици³.

Това обаче не означава, че те трябва да бъдат изключени от речниковия състав на старобългарския език. Лексеми от корен *брод-* би следвало да включи един речник със „среден обем“, обхващащ материал „от най-стария период на старославянската (старобългарската) писменост, т. е. паметници, запазени се от тази епоха, или паметници, възникнали в тази епоха“⁴. Безусловно произведенията на писателите от Преславския кръг принадлежат към класическата епоха на старобългарския език. Изключването на тяхното творчество от обсега на старобългарския речник лишава науката от характерно лексикално богатство. Трябва да се съжалява, че обещаният втори том на известната книга на Ван Вейк *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache* не се появи на бял свят и остана неизпълнена неговата „лексикологическа характеристика на старобългарските текстове, нямащи библейски характер“.

¹ Вж. Б. Цонев, цит. съч., № 553(87).

² Срв. J. Jelínek, J. V. Bežka, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha, 1961.

³ Вж. Ив. Леков, *Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд*, С., БАН, 1955.

⁴ Вж. *Slovník jazyka staroslověnského*, 2, Uvůd, Praha, 1959, стр. IV, 5.

БЕЛЕЖКИ ЗА ТЕМПОРАЛНАТА СИСТЕМА НА СЕВЕРНО-СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Мария Деянова

През последните години в славянското езиковедие нарасна интересът към проблемите на глаголното време в севернославянските езици. Констатацията на В. В. Виноградов, направена през 1947 г., че изучаването на категорията време в руския език е изостанало, тъй като е изместено на заден план от изучаването на глаголния вид¹ — констатация, която в пълна мяра се отнасяше и до другите съвременни източнославянски и западнославянски езици, загубили старата си многочислена темпорална система, — днес вече не звучи актуално: появиха се редица изследвания върху функционирането както на руската, така и на други темпорални системи или техни отделни членове, в които специфичните въпроси на категорията време се разграничават все по-последователно от въпросите на вида. Но общото направление по въпроса за взаимоотношенията между хронологични и видови елементи в морфологичните значения на глаголните времена остана засега вярно на традицията: повечето автори продължават да настояват на „видовременната същност“ на значенията на претерита, презенса и аналитичното бъдеще време. Много отчетливо и твърдо тази позиция се защитава напр. от А. В. Исаченко и А. В. Бондарко. „Видовые различия обуславливают и различия с точки зрения категории времени. Поэтому мы и говорим о видовременных формах“ — четем у А. В. Бондарко². „Грамматические значения старого имперфекта, аориста и перфекта перешли на форму единого претерита — пише А. В. Исаченко относно руски, чешки и словашки език. — Однако видовые различия позволили отчасти сохранить старые темпоральные оттенки значения. В современном языке значения претеритальных форм неотделимы от видовых значений.“³ Такова заключение обаче пренебрегва между другото редица факти от функционирането на севернославянския претерит, при това такива факти, които имат в повечето случаи значителна честота в речта (макар това да не играе решаваща роля). Това е първото обстоятелство, което предизвиква появата на тези бележки. На второ място, в някои от последните работи върху руската система на времената се дава отпор и на друго неточно определяне на

¹ Русский язык, Москва—Ленинград, 1947, стр. 539.

² Система глагольных времён в современном русском языке, ВЯ, 1962, № 2.

³ Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология, II, Братислава, 1960, стр. 452.

отношенията между севернославянските форми за време, който изглежда недостатъчно последователен и категоричен. Става дума за критиката от страна на Е. Кршижкова и А. В. Бондарко на прилагането на бинарната теория към руската темпорална система, което предлага А. В. Исаченко¹, развивайки мисълта на Р. Якобсон, А. Нерад (псевдоним на А. Герад), Х. Сьоренсен, В. В. Виноградов и някои по-стари руски автори² за опозицията минало ~ не-минало време като основна, а у някои дори единствена опозиция в руската и чешката темпорална система³. Правилността на тази критика ще стане още по-очевидна, като се вземе пред вид и един незабелязан още, доколкото ми е известно, тип синтактична употреба на формите за минало време в севернославянските езици. Същевременно ще бъде направен опит да се сформулират по-точно граматико-семантичните признаци, определящи отношенията между формите за време в тези езици.

А. В. Исаченко установява, че „видо-временните“ форми на руския, чешкия и словашкия глагол са противопоставени преди всичко по диференциалния признак минало спрямо момента на говоренето: „... первая и основная оппозиция, проходящая через всю систему временных форм русского языка, сводится к противопоставлению: прошедшее время (отнесенность к объективному прошлому выражена) ~ непрошедшее время (отнесенность к объективному прошлому не выражена)“. „Прошедшее время является сильным, маркированным членом оппозиции... Форма прош/вр относит процесс-событие к временному плану, предшествующему во времени „момент речи“ ... Форма прош/вр употребляется для передачи элементов опыта говорящего (или другого лица)“. ⁴ Следователно, докато формите на презенса от двата вида и на аналитичното бъдеще време могат да се употребяват както за означаване на действия, реализирани се в обективното настояще и обективното бъдеще, така и за означаване на действия, реализирани в обективното минало, формите на претерита могат да се употребяват само тогава, когато действието спада към обективното минало, към опита на субекта. Срв. и у В. В. Виноградов: „Грамматическая сфера прошедшего времени наиболее глубоко и резко очерчена в русском языке. Это сильная грамматическая категория.“ Относно чешки език А. Герад твърди, че претеритът, носител на признака „сигнализация на минало“, *дори в подчинено изречение* (к. м. — М. Д.) означава само обективно минало, докато формите за сегашно и бъдеще време, „според темпоралната ситуация в главното изречение“, „придобиват всички темпорални значения“⁵.

Е. Кршижкова и А. В. Бондарко се противопоставят с пълно основание на убеждението, че в основата на системата лежи двучленната привативна опозиция минало ~ не-минало. По-специално, не можем да не се съгласим с Е. Кршижкова, че „не трябва да се търсят бинарни отно-

¹ Цит. съч., стр. 423 и сл.

² R. Jakobson, Zur Struktur des russischen Verbums, „Charisteria G. Mathesio“, Prague, 1932; A. Nerađ, Významové funkce časových forem v soudobé spisovné češtině, SaS, 6 (1940), стр. 192—193; Н. Chr. Sørensen, Aspekt et temps en slave, Aarhus, 1949, стр. 5; В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 543 и сл.

³ А. В. Бондарко, цит. съч.; Е. Кршижкова, Некоторые проблемы изучения категории времени в современном русском языке, ВЯ, 1962, № 2.

⁴ А. В. Исаченко, цит. съч. стр. 452.

⁵ Цит. съч., стр. 193.

шения между формите на миналото време и на аналитичното бъдеще — те представят членове в еднаква степен маркирани, напълно самостоятелни¹. Правилни са, според нас, и методологичните положения, от които изхожда авторката (и които приемат и А. В. Бондарко, и други автори): 1) при установяването на общото (морфологичното) значение на темпоралната форма, тъй както и на всяка друга форма, изследователят трябва да взема пред вид *всички* нейни контекстови употреби, без да се ограничава в областта на т. нар. пряка употреба²; 2) при това установяване изследователят не трябва да се съобразява с преносната (фигуративната) употреба на времената (с т. нар. транспозиция), при която формата е в своето специфично значение (Бондарко) и която именно благодарение на противоречието между това значение и реалните условия на речта предизвиква повече или по-малко ярък стилистичен ефект (Пешковски)³. Убедително е показано, че само в изяснителни подчинени изречения темпоралните форми имат особености, с които трябва да се съобразяваме при анализа. Но като цяло гълкуването на отношенията между руските форми за време не задоволява напълно нито у Е. Кршижкова, нито у А. В. Бондарко.

Не можем да се съгласим с двамата автори, които тук следват А. В. Исаченко, В. В. Виноградов и др., относно определението на диференциалния признак, носен от формите на претерита, а именно: „за ними закрепилось общее значение предшествия моменту речи“⁴. Всички тези автори допускат само такива случаи на употреба на претерита за предаване на действия, нереализирани до момента на говоренето (МГ), които представят тяхна преносна употреба в емоционално оцветена реч и наистина не могат да повлияят върху формулировката на общото му значение. Е. Кршижкова напр. посочва: *Он сказал, что если не выручат его, он пропал* (стр. 26). В. В. Виноградов, изяснявайки „силния“ характер на руското минало време, пише: „Поэтому-то формы прошедшего времени с трудом и сравнительно редко поддаются субъективному переносу в план будущего или активного настоящего“ (цит. съч., стр. 543—544). Вижда се, че за стилистично неутрална употреба на претерита за означаване на обективно неминали действия въобще не става дума. А. В. Исаченко също намира за необходимо да отхвърли релевантността само на употреби като *Пошел!* — хортативно значение при ограничен кръг глаголи — и *Если не будет дождя — мы пропали* — стилистична транспозиция при глаголи със значение 'загивам', — за да заключи, че „семантичната стойност на претерита е просто „минало“, а не „не-сегашно“⁵. А. В. Бондарко, разглеждайки случаите на относителна употреба на темпоралните форми, когато времето на действието се определя непосредствено изключително от гледна точка на времето на друго действие, посочва само употребата на времената в допълнително и подложно изречение, както и на бъдеще време за действие, бъдещо от гледище на миналото, а като относителна употреба, при която времето на действието се определя както от гледна точка на времето на друго действие, така

¹ Някогории проблеми...

² Срв. А. В. Исаченко, ВЯ, 1963, 2, стр. 45.

³ Срв. и R. Jakobson, Zur Struktur..., стр. 74—75.

⁴ Е. Кршижкова, цит. съч., стр. 23; А. В. Бондарко, цит. съч., стр. 30.

⁵ А. Isačenko, La structure sémantique des temps en russe, BSLP, т. IV, 1960, стр. 81.

и от гледна точка на МГ, посочва само претерит с „плюсквамперфектно“ значение (вж. примера на стр. 34), т. е. със значение, което е *и обективно минало*.

В действителност, във всички севернославянски езици, загубили старата си многочленна темпорална система, съществува и стилистично неутрална относителна употреба на претерита за означаване на обективно бъдещи действия, нереализирани до МГ. Това са част от случаите, когато действието е предшествуващо, т. е. минало спрямо един ориентационен момент в бъдещия спрямо МГ период от време, и същевременно част от случаите, когато това действие не е още реализирано в МГ. Ориентационният момент, с който действието е пряко свързано, най-често е отбелязан в речта с форма за бъдеще време или повелително наклонение. Както е известно, обективно бъдещи действия се предават обикновено с формите за бъдеще време. Семантично-стилистичните и формално-синтактичните условия, в които то се заменя с формите на претерита, трябва да бъдат специално проучени. Тук ще кажем най-общо, че в този случай значението на претерита придобива „перфектна“ отсянка: така се изразява *свързаността* на действието с бъдещия ориентационен момент, актуалността му (в най-широк смисъл) за него. Няколко примера: рус. *Покажи на мне знамение во благо, да видят ненавидящие меня и устыдятся, потому что ты, господи, помог мне и утешил меня* (Библия, Лондон, 1922, пс. 85, стр. 16—17); *Первое ваше произведение, написанное не по шаблону, вы издадите в долг, и оно не разойдется, до второй книги вообще дело не дойдет. На вас обрушатся, во-первых, за вашу независимость, которой не терпят в маленьких семьях и у малых народов, во вторых, за то, что живописуя правду, вы обидели маленький мирок и маленьких людей* (Ян Неруда, Избранное в двух томах, т. II, М., 1959, стр. 119); *Если же случайно не приду, то это будем потому, что сын приехал* (Из устната реч); чеш. *První takový veskrz samostatný spis vytisknete na dluh a nezprodáte ho, k druhému ani nedojdete. Sesypou se na vás, za své za vaši samostatnost, která se v malých rodinách a malých národech netrpí, za druhé za to, že líče pravdu kopnul jste do malého světa a do malých lidí* (Sebrané spisy J. Nerudy, IV, v Praze, 1920, стр. 54); *Prokaž ke mně znamení dobroty, tak aby vidouce to ti, kteříž mne nenávidí, zahanbení byli, že jsi ty mi, Hospodine, spomohl a mne potěšil* (Bible svatá aneb všecka svatá písmena starého i nového zákona, Praha, 1945, žalm 86, 17)¹; пол. *Ty wej zryj na mnie, a w trudności Dodaj mi serca i stateści... Wtóż na mnie jawony znak swej chęci, Na który patrząc, niech przekleci Ludzie się gryzą, żeś ratował, I mnie tyraństwa ich zachował* (Psałterz Dawidowy. Przekładania J. Kochanowskiego, т. II, LXXXVI); слов.: „*Ani sa ho netýkajte!... A nevíete, že i vrchnost' bude vás trestat' ? A ja to neprenechám, ja pôjdem žalovať — a prvého teba*“, *obrátila sa k muzovi, „teba, že si to dopustil!“* (М. Кукучин, цит. съч., 24—25). В аналогични контекстове в съвременния български език стои перфект като немаркиран корелат на бъдеще предварително време (футурум егзактум), напр.: *Ще се нахвърлят на вас, първо, за вашата самостоятелност, която в малките се-*

¹ Следователно, не е прав V. I. Šmilauer (Novočeská skladba, Pr., 1947), че предшествуване спрямо бъдещето се изразява само с бъдеще време (стр. 126).

места и в малките народи не се търни, втово, защото рисувайки истината, сте засегнали малкия свят и малките хора (Ян Неруда, Малострански разкази, изд. Народна култура, стр. 59). Срв. в сърбохърватски, в езика на Даничић, където опозицията аорист ~ перфект не е още неутрализирана: *Учини са мномо чудо добротивости. Нека виде који ме ненавиде, и постиде се, што си ми, Госпоре, помогао и утјешио ме* (Свето писма старога и новога завјета, у Биограду, 1868, псалм 17).

При това положение значението „отнесеност към обективното минало“ се оказва тясно, за да бъде признато за общо (морфологично) значение на севернославянския претерит. Следователно, опозицията минало ~ неминало в смисъла, който влагат в тези термини цитираните по-горе автори, не съществува като основна опозиция в темпоралната система на руски, чешки или полски език не само като привативна опозиция, където претеритът е маркиран член; тя не съществува и като еквиполентна и, както А. В. Бондарко уточнява, антонимична опозиция, където претеритът е носител на същия признак (срв. на стр. 30: „... в отличие от форм настоящего и будущего, она выражает действие, предшествующее моменту речи“). На същото основание са неприемливи и аналогичните дефиниции на полския, чешкия или словашкия претерит, дадени в граматиките на тези езици, вкл. и в най-новите¹.

Що се отнася до формите за бъдеще време, трябва да се съгласим с А. В. Исаченко, според когото те са немаркирани спрямо признака отнесеност към обективното минало. А. В. Бондарко без съмнение е прав, че за да бъде третирано като немаркиран член на опозицията, бъдеще време трябва да е способно да функционира и в контекстове, които говорят за отнесеност на действието към обективното минало, без да се касае за транспозиция, т. е. не в контекста на сегашно историческо време (стр. 32). Но такава способност бъдеще време има, макар да я проявява рядко, колкото се отнася до аналитичното бъдеще. Напр.: *Нехлюдову стало больно и стыдно за то, что он до такой степени огорчил зетя и сестру, в особенности потому, что он завтра уезжал и больше никогда не увидится с ними* (Л. Н. Толстой, Воскресение, ч. II, гл. XXXIII); *Невольник-негр... встал в дверях дома, грозя разmozжить голову всякому, кто осмелится войти* (Б. Прус, Фараон, М., 1951, стр. 55); *Штаны у незнакомца были обтрёпанные, сапоги дырявые, — словом, он походил на человека, который либо бежал из тюрьмы, либо непременно в нее попадѣт* (Ив. Вазов, Под игом, С., 1960, стр. 33), в оригинала: *или ще иде в нея*. В последния пример би звучало напълно естествено и бъдеще време от несвършен вид: *либо будет сидеть в ней*. Такава употреба се наблюдава и в сърбохърватски език, който, както е известно, също върви по пътя на севернославянските езици в редуцирането на темпоралната си система. Напр.: *Још се мрак о влади са зрацима препираше. Но ови се скорој победи, коју ће из румених истока недара цар њин, млађано сунце, појављанем само својим, при-нети, надаше* (М. Шапчанин, Целокупна дела, Б., б. г., т. II, стр. 4—5). Затова не можем да приемем положението на Бондарко, че общото зна-

¹ Срв. напр. St. Szober, Gramatyka języka polskiego, Warszawa, 1959, стр. 239; B. Havránek, A. Jedlička, Česká mluvnice, Praha, 1960, стр. 218, и др.

чение на формите за бъдеще време в руски език е „неминало“, т. е. че е антонимично на значението „предшествуване на МГ“, че „сигнализира отсъствието на този признак, изразявайки експлицитно отнесеност към период от време, който е непредшествуващ спрямо МГ“ (стр. 33). Това се отнася и до дефинициите на бъдеще време в граматиките на чешки, полски и пр.

Какви са в такъв случай граматико-семантичните признаци, носени от формите за минало време и за бъдеще време? Според мене, тук подхождат формулировките на самия А. В. Бондарко, дадени на значенията на тези форми (неясно — като общи или като частни) в известно противоречие с неговата формулировка на основната опозиция в системата: за претерита — „отнесеност на действието към миналото, т. е. към темпорален план, предшествуващ МГ или времето на друго действие (някой момент извън времето на говоренето)“, а по-кратко — към темпорален период, предшествуващ периода на ориентационния момент; за бъдеще време — „отнесеност на действието към бъдещето, т. е. към темпорален план, следващ МГ или времето на друго действие“ (стр. 34—35), а по-кратко — към период, следващ периода на ориентационния момент. Затова, когато се твърди, че „всички инвариантни значения на темпоралните форми в руски език се определят по отношение на МГ“ (Кршижкова), налага се допълнението: „пряко или косвено“ — щом като вземем под внимание и относителната употреба на формите, а пък при нея са възможни случаи, когато без зачитане ролята на посредния ориентационен момент формулировката на общото значение би противоречила на обективното място на действието върху оста на времето спрямо МГ.

Формите на сегашно време са, както вече е изтъквано в литературата, немаркиран член и в опозиция с формите на минало време, и в опозиция с формите на бъдеще време. Но, според казаното тук, те са немаркирани спрямо признаците предшествуване на ориентационния момент и следване на ориентационния момент. Двете опозиции са равноправни, защото никоя от тях не включва другата, подобно напр. на опозициите, които, според Р. Якобсон, образуват в руски език изявителното наклонение с условното наклонение, от една страна, и с „инюнктива“, от друга¹, или на опозициите, които образува имперфектът, от една страна, с формите на плусквамперфекта и, от друга, с формите на бъдеще време в миналото в български.

*

Натрупани са достатъчно наблюдения, според мене, за разрешаване на спора относно преплитането на хронологични и видови елементи в значението на формите за минало време.

От една страна, трябва да се преодолее докрай разпространеното мнение, че миналото време от несвършен вид е неспособно да получава в подходящи контексти перфектно, плусквамперфектно и аористно значение. Според А. В. Исаченко, „Форма прош/вр ис/в типа *бросал* взяла на себя целый ряд функций, выполняемых в древнем языке формой имперфекта“ и „выражает, что процесс всецело относится к прошлому, что

¹ R. Jakobson, Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb, Harvard, 1957, 6, стр. 7.

во временном плане он разобщен с моментом речи...¹ По подобен начин раздвоява формата на полското минало време Й. Курилович: „*wypiekat*“ е несвършено спрямо минал момент, „*wypiekt*“ — свършено спрямо минал и сегашен момент². Така и Я. Седлачек, въпреки правилното си убеждение, че при анализа на граматичните форми е важно да се разграничават собствено граматичните значения от онези отсенки и модификации, които се дължат на контекста или лексикалното значение, а при глагола — и на *вида* (к. м. — М. Д.) на основата, все пак смята, че в някои случаи видовото значение е неотделимо от основното темпорално значение на формите за време, и илюстрира мисълта си с това, че резултативното значение на руското минало време е свързано със свършения вид на глагола³. Между това, още В. В. Виноградов посочи, че „определително-резултативното“ значение е възможно и при несвършени глаголи, напр.: *Ты литературен, ты читал, ты умеешь восхищаться* (Достоевски) Е. Кршижкова и А. В. Бондарко са съгласни с това, но не правят необходимия извод: „общото значение“ на претерита от несвършен вид А. В. Бондарко все пак определя като „действие, изцяло отнесено към миналото“. Е. Кршижкова и, общо взето, В. В. Виноградов изхождат от примери, в които видовото значение на глагола може да се схваща и като перфективно, от което трябва да се заключи, че според тях перфектното значение е по принцип свойствено именно на глаголите от свършен вид и на двувидовите глаголи, а за претерита от несвършен вид е периферийно явление. Срв. у Е. Кршижкова *Ты обедал?* изтъкнато като еквивалентно на *Ты пообедал?* (стр. 23—24), или примерите на В. В. Виноградов за „аористно резултативно значение“ на формите от *велеть согласовать* и под. (стр. 561). Това свидетелствува за силно стесняване на „перфектното“ значение. Ако обаче изхождаме от формулировката на това значение, предложена от Л. Андрейчин — „връзка с положението в МГ“⁴ — и уточнена от И. К. Бунина — „свързаност със сегашния период или неговите отделни действия“, при което „сегашен“ е периодът, който поне частично съвпада с дадения ориентационен момент⁵, — ние определяме като перфектно значението на претерита от несвършен вид във всички случаи, когато действието има причинна или друга връзка с актуалната ситуация или когато, в емоционална реч, на положението, произлязло от действието, „се придава някакво значение, някаква тежест“ в дадения момент (Андрейчин). Често формата се придружава от обстоятелства със значение 'от няколко месеца', 'още не' и под. или от форми на сегашно време и повелително наклонение. Ето няколко от многобройните примери. В руски език: (Нехлюдов констатира възникнала в миналото и налична в настоящето ситуация; действието на претерита с перфектно значение е причина за действията в сегашния период) *Народ вымирает, привык к своему вымиранию, среди него образова-*

¹ Грамматический строй... стр. 426.

² J. Kuryłowicz, Imperfektum et aspekt w języku staro-cerkiewnosłowiańskim, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace językoznawcze, 3, Kraków, 1960, стр. 13.

³ J. Sedláček, K otázce významové charakteristiky mluvnických tvarů, zvl. forem časových, Studie ze slovanské jazykovědy, Pr. 1958, стр. 60.

⁴ Същност и употреба на минало неопределено време в български език, Език и литература, 1956, кн. I, стр. 141.

⁵ Система времён старославянского глагола, Москва, 1959.

лись приёмы жизни, свойственные вымиранию... И так понемногу приходил народ в это положение, что он сам не видит всего ужаса его и не жалуется на него (Л. Н. Толстой, Воскресение, ч. II, гл. VI); Аналогично Не знаю как у других — я несколько месяцев не выходил из дому, — а у меня отличные (хлеба)... (Е. Ожешко, Над Неманом, М., 1954, стр. 32); Слышать их разговоры мне приходилось редко, но наблюдал я их много. Я считаю себя лишь жалкой копией этих людей... (Ян Неруда, цит. съч., стр. 149). Срв. в български: Много неща не съм чул от тях, но много неща съм наблюдавал. Считаю се само за едно бледо копие на тези същества... (цит. съч., стр. 88). В чешки език: *Mnoho jsem od nich neslyšel, ale mnoho jsem na nich pozoroval. Považuji se jen za chudou kopii bytostí těch...* (J. Neruda, цит. съч., стр. 102); ... *vzala platený saček s většími kulíčkami... a podala jej rak Václavovi. — Tys dnes ještě netáhal — napřed pravou!* (пак там, стр. 90); Срв.: ... *Tu dnes още не си теглил — най-напред с дясната!* (цит. съч., стр. 80). В полски език: ... *Nie wiem jak gdzie, bom od kilku miesięcy nie ruszył się z domu ani na krok, ale u mnie na polu wcale pięknie...* (Е. Orzeszkowa, Nad Niemnem, W., 1951, стр. 34); *W takim razie jeszcze dzisiaj trzeba uwolnić wszystkich. Ludzie nie mogą być wzięni za to, że chcieli przekonać się czy święty Nil przybiera lub że słuchali muzyki* (В. Prus, Faraon, W., 1949, стр. 107); Срв.: *Не зная как в другаде, защото от няколко месеца не съм излизал от дома...* (Е. Ожешкова, Край Неман, С., 1954, стр. 26); *Хората не могат да бъдат съдени за това, че са искали да се убедят дали свещеният Нил приижда или защото са слушали музика* (В. Prus, Faraon, С., 1957, стр. 83). В словашки език: *No dnes je sucho, lebo dávno nepršalo; preto náš hrdina nejde hradskou* (М. Kukučín, цит. съч., стр. 58); ... *kde sa viac a horľivejšie káže ako u nás? Tu zlyhá i snaha, i učnosť: ľud má tradície, a tie sú oveľa staršie ako samo kresťanstvo. Často sa zakladajú na lži — ale názory vzedlancov nikdy nezakladali sa na lži?* (пак там, стр. 28).

Напълно последователно А. В. Исаченко и други изследователи отричат на претерита от несвършен вид и способността да получава контекстно обусловено плюсквамперфектно значение, което е еднотипно с перфектното. На това убеждение противоречат употреби като следните. В руски език¹: *Слушая эти куранты, Нехлюдов невольно вспомнил то, что он читал в записках декабристов...* (Л. Н. Толстой, цит. съч., ч. II, гл. XIX); ... *генерал, .. раз напав на затверженное, говорил всё то, что он повторял много раз в доказательство их... неблагодарности* (пак там, ч. II, гл. XIX); Срв.: ... *генералът .., попаднал на позната тема, разправяше това, което беше повтарял много пъти...* (Възкресение, С., 1947, стр. 325). В чешки език: *A raní Nocarová pak pláče, ač slyšela ten sen již nescíslněkráté* (J. Neruda, цит. съч., стр. 202). Срв.: *И после госпожа Ноцарова плаче, макар да беше чувала този сън безкрайно много пъти* (цит. съч., стр. 166). В полски език: ... *Jeszcze nigdy on, syn królewski, nie czuł tak swojej matości, jak w tej chwili, kiedy jego wzrok wśród nocu błądzit ponad Nilem* (В. Prus, цит. съч.,

¹ Вж. и материалите у М. А. Леонидова, Употребление временных и видовых форм в русских переводах И. Вазова, ГСУ, ФФ, LV, 1, С., 1960.

стр. 110). Срв.: *Никога досега той... не беше се чувствувал толкова нищожен...* (Б. Прус, цит. съч., стр. 86)¹.

Аористното значение на претерита от несвършен вид е също така напълно нормално явление и, противно на мнението на В. В. Виноградов, който смята, че е възможно само „при отсъствие на ярки признаци на вида (напр. суфикси *-ыва-*, *-ива-* или *-ну-* за означаване на траещо или постоянно напругащо се действие)², то се наблюдава при всички глаголи. Обикновено в повествованието тези форми са включени във верига от перфективни глаголи с аористно значение и наравно с тях предават независими, главни в повествованието действия, чертаещи основната линия на разказа (срв. определението на А. В. Исаченко, отнесено само към претерита от свършен вид: „... значение сменяющихся, замкнутых в себе и самодовлеющих событий“³). Примери: рус. *Только один раз он (председатель) остановился и довольно долго глотал слюны, но тут же справился* (Л. Н. Толстой, ч. I, гл. XXI); *Но, как на зло ему, дело тянулось долго* (пак там, ч. I, гл. XX); *Нехлюдов несколько раз, одеваясь, выглядывал из окна и смотрел, как крестьяне собирались на площадку* (пак там, ч. II, гл. II); срв.: *Само веднъж той се запъгна и доста дълго преглъща слюнки, но веднага се оправя...* (пос. съч., стр. 88); Чеш. *Nespal jsem po celou noc* (Neguda, стр. 184); *A proč jsi šla v té nehodě domů? ... Sestra přišla pro mne* (пак там, стр. 164); *Co jsi večerěl ty? — Já večerěl jako pánbůh* (пос. съч., стр. 129); срв.: *Не спях цялата нощ* (пос. съч., стр. 152); *А защо си ходи в къщи в това лошо време?* (стр. 136); пол.: *Pewnego dnia przuptynął do niej książę z psem. Wawit tylko parę godzin, ale przez cały ten czas pies leżał u nog księcia...* (В. Pius, пос. съч., стр. 150); срв.: *Той стоя само няколко часа, но през цялото време кучето лежа в краката му* (Б. Прус, пос. съч., стр. 119)⁴.

Най-после, определянето на значението на претерита от несвършен вид като имперфектно и раздвояването, въз основа на това, на претерита на две форми е неоправдано и затуй, че това значение — действие, свързано с периода на миналите действия от основната сюжетна линия и обикновено незавършено в тоя период — може да бъде носено и от претерита от свършен вид. Наистина, той не е в състояние да предава всички контекстово обусловени варианти на значението на славянския имперфект, но той може да предава най-разпространения в речта вариант, изразяван от имперфект от свършен вид — съвременно с миналия ориентационен момент типично неограничено кратко действие. Контекстите, в които се наблюдава, са особено разнообразни в полски, чешки и останалите западнославянски езици. Тук той е възможен и в главно, и в подчинено изречение и се съчетава свободно с обстоятелства като чеш. *často, mnohdy*, слов. *vždy, neraz, často, inokedy*, пол. *czasem, często* и под. и е средство за рисуване на обичаи, навици и под. Напр.: чеш. *Barunka mnohdy ještě přivolala babičku k loži ... a babička vzala ruku*

¹ Вж. и у Бл. Лингорска, *Българските съответствия на полското минало време* Език и литература, 1963, кн. 2.

² Цит. съч., стр. 560.

³ *Грамматический строй...*, стр. 434.

⁴ При превод на полското минало вр. с аорист „видът на глагола в преводите обикновено съответствува на вида в оригинала“ (Бл. Лингорска, цит. съч., стр. 68).

vnuččinu do své ruky a začala se s děvčátkem modlit, a modlila se, ač oči zavřelo (B. Němcová, Babička, v Praze, 1913, стр. 20): **Potkal-li některého kanonika, jichž procházky také vždy šli sem, zastavil se a promluvil s ním několik přívětivých slov** (J. Neruda, пос. съч., стр. 150); **Když někoho pozdravoval, vyzdvihl jen ukazovač pravé ruky do výše a lehynce hvyzdnul** (пак там, стр. 149); срв.: **Барунка често пѣти повикваше** *Бабичка при себе си и я молеше... И Бабичка взимаше рѣчицата на внучето си в своята и се молеше с него докато то затвореше очи* (Бабичка, С., стр. 25); **Ако срещнеш някой каноник... спираще се...** (Я. Неруда, пос. съч., стр. 125); **Когато поздравяваше някого, той издигаше само показалеца на дясната си рѣка високо и лекичко подсвиркваше** (пак там, стр. 124); пол. *Po zachodzie stońca... Sara bywała smielszą. Wówczas wychodziła na taras i patrzyła na rzekę. A gdy z daleka ukazała się łódź... Sara obu rękami przyciskała swoje biedne serce...* (B. Prus, пос. съч., стр. 88), **Tatárzy i Ormianie nie próżnowali w tym czasie, zagryzając się wzajem na śmierć i mordując gdzie się tylko zdarzyło** (St. Żeromski, Przedwiosnie, стр. 52); **...zajął się tylko wyjmowaniem kijów z kół swego własnego wozu. Robota Penelopy! Co wyjął kij jeden, wtazito dwa; wyjął dwa, wyrastało cztery** (E. Orzeszkowa, пос. съч., стр. 63); срв.: **Но щом отдалече се подадеше лодка...**, *Sara притискаше с две рѣце бедното си сърце* (Б. Прус, пос. съч., стр. 68); **...нападаха се едни други и се избиваха, щом им паднеше случай** (St. Жеромски, Предпролет, С., 1955, стр. 38); **...извадеше една тояга, влизаха две; извадеше ли две, появяваха се четири** (Е. Ожешкова, пос. съч., стр. 45). „В словашки език формата за минало време от СВ от типа *každú nedel'u si obliekol* е в стилистично отношение неутрална и широко се използва в устната реч и в литературата¹. Напр.: *...mal' neraz mi povedala: „Čo sa ta vlečieš, keď idú jest“ ... Čo som mal robiť? Keď som ta prišiel, skoro vždy som ich zastihol pri stole. A keď mi dali — čo by nejedol?* (M. Kukučín, Dieľo, V, 1959, 103). В източнославянските езици, доколкото е известно, претеритът от свършен вид не се съчетава непосредствено с посочените обстоятелства и не се употребява за означаване на неограничено-кратно действие в независимо изречение². В подчинено изречение обаче той и тук може да предава неограничена кратност, включително и в съчетание, наистина не непосредствено, с обстоятелства като *не раз*, напр.: *Парабукин не раз... отыскивал службу, с ликованием приносил домой первое жалованье, но скоро пускал по свету больше, чем заработал* (К. Федин, Сочинения; т. V, М., 1953, стр. 183). Потребна свидетелствува, че следният откъс от „Повестъ временных лет“, съдържащ имперфект от свършен вид: *Аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ*, може да се преведе с *Умер ли кто, творили тризну*³. Изглежда, че и в тези езици имперфектното значение на претерита от свършен вид е възможно, но е ограничено в по-тесен кръг синтактични позиции.

Претеритът от свършен вид може да поеме функциите на имперфекта и в сърбохърватски език, и в лужишките езици. Напр. сърбохърв. *... ти си мој свагдашни пријатељ био, у твојим сам пријатељским обја-*

¹ А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 430.

² Пак там, стр. 428.

³ Из записок по русской грамматике, т. IV, Москва—Ленинград, 1941, стр. 146.

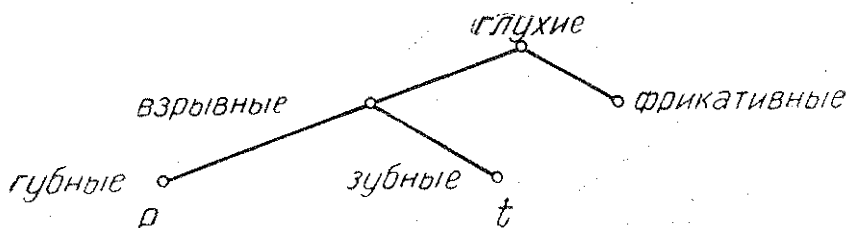
тијама свагда ја... *починуо*, на твојим сам недрама често... *плакао* (М. Шапчанин, Старе приповетке, Б., б. г., стр. 3); *Богу хвала, често смо се и споречкивали...* — *А, Бога ми, и побили* (М. Глишић, Целокупна дела, II, Б., б. г., стр. 71); *Види се и она лужина, где је Радојка често изгонила овце на попас и где су се састајали...* (М. Глишић, цит. съч., стр. 68); *И кад се десило те је који арнаутин убио Хочанина, никад село није остављало да се не освети* (Бр. Нушић, С Косова на Сиње море, Б., 1902, стр. 24); *Кмет је гледао невесело преда се, на само што је кадикад издахнуо* (Б. Јакшић, Целокупна дела, III, Б., б. г., стр. 95); горнолуж. *Husto doč je přechwatany rozsud Přinjest wjele njezboža a zrudžbu* (J. Nowak, Swobody njewjesta, В., 1954, стр. 51); долнолуж. *Za nas žeši běšo Chošebuz cety swět, dokutaž njejsmy tak cesto tam přišli* (Chrestomatija dolnoserbского pismowstwa, II, В. 1957, стр. 414).

Што се отнася до формите на презенса от свършен вид, тяхното третиране като две омонимични форми за сегашно време и за бъдеще време изглежда по-приемливо, отколкото обединяването им в една форма „сегашно-бъдеще“, именно поради липсата на отношения на производност между техните значения от съвременно гледище. Възражението на А. В. Бондарко, че двете значения в някои контексти „се сближават и съвмещават“, не изглежда основателно, доколкото тези случаи биха могли да се тълкуват като неутрализация на противопоставянето бъдеще време ~ сегашно време.

От казаното дотук се вижда, че 1. Темпоралните функции на претерита от двата вида в севернославянските езици не са разпределени по такъв начин, че да можем да говорим за преплитане на видови и хронологични елементи в техните значения. Нямаме основание да раздвояваме формата на претерита и да твърдим, че претеритът от свършен вид е „заместил“ отгрятия тук аорист, а претеритът от несвършен вид — отгрятия имперфект (възниква и въпросът, как свършеният претерит би могъл да „замести“ и аориста, и перфекта, и плусквамперфекта). 2. В севернославянската тричленна темпорална система има две *равноправни* привативни опозиции: минало време ~ сегашно време и бъдеще време ~ сегашно време, където първите членове са носители на съответните диференциални признаци, а вторият член е неутрален спрямо тях, и една еквиполентна опозиция — минало време ~ бъдеще време, където всеки член има свое положително съдържание. Следователно, не отговаря на действителността твърдението, че противопоставянето между бъдеще време и минало време, а също и всички еквиполентни опозиции „могат да бъдат сведени без остатък до снопове от привативни опозиции“, че подобно противопоставяне „може да бъде представено във вид на „дърво“, където всяко коляно означава избор... по двоичния принцип“¹. Защото няма възможност да „раздвоим“ съвкупността от трите темпорални форми по такъв начин, че да получим две *последователни*, подчинени една на друга привативни опозиции: ако приемем за диференциален признак на първата опозиция признака „отнесеност към определен граматичен период от време“, към който формите на сегашно време биха били неутрални, следващата, подчинената опозиция в рамките на маркирания член би се

¹ А. В. Исаченко, Бинарность, привативные опозиции и грамматические значения, ВЯ, 1963, 1.

оказала еквиполентна, тъй като нито формите за бъдеще време могат да бъдат неутрални към признака предшествуване спрямо ориентационния момент, нито формите за минало време — неутрални към признака следване спрямо ориентационния момент. Ако пък обявим за маркиран член на първата опозиция формите за минало време, а останалите форми обединим в немаркиран член на тази опозиция, още тук бихме влезли в противоречие с функционирането на формите за бъдеще време, които, както казахме, не могат да предават имплицитно предшествуващи действия. Същия резултат бихме получили и при обединяване на формите за сегашно и за минало време в немаркиран член на една опозиция по признака следване спрямо ориентационния момент. Нека кажем тук, че не е достатъчно убедително обосноваването на схващането за бинарната структура на езика въобще като за *иерархична* верига от двучленни корелации (привативни опозиции) с дадената от А. В. Исаченко в статията „Бинарност, привативни опозиции и граматически значения“. Според автора, тя илюстрира възможността да представим еквиполентната опозиция $p \sim t$ като „редица от привативни опозиции“:

Фиг. 1

Но схемата не говори за привативни отношения, ако под този термин разбираме, като А. В. Исаченко, такива отношения между двата члена на опозицията, при които вторият може, в условия на неутрализация на диференциалния признак, да функционира вместо първия, т. е. да не бъде маркиран с дадения признак: тук и двата члена както на първата, така и на втората опозиция са носители на различни *положителни* признаци, защото в немски език фрикативните съгласни не могат да се третираат като немаркирани спрямо експлозивните, нито денталите — като немаркирани спрямо лабиалите. Освен това не е ясно на какво основание тук са изоставени африкатите (с) и къде е мястото на задноезичните (к).

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАЛИЧИЕТО НА АГЛУТИНАТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Момчил Чалъков

Въпросът за наличие на елементи от различни морфологични типове в граматичния строеж на отделните езици стана много актуален през последните десетилетия. Той се намира в тясна връзка с изработването на убедителна типологическа класификация на езиците, с проблемата за създаване на универсална граматика и с математизирането и превръщането на езикознанието в точна наука. Най-новите типологически изследвания недвусмислено доказват, че морфологически чисти типове няма и че всеки език използва най-разнообразни похвати за изразяване на граматичните отношения¹. От друга страна, определени структурни признаци са характерни за различни езикови групи, което ни дава право да класифицираме езиците типологически и да изследваме отношенията между типове. Някои изследвачи противопоставят структурно-типологическия метод на сравнително-историческия, но това е вярно дотолкова, доколкото структурната типология изследва езика синхронно, а сравнително-историческият метод — диахронно. Но ако представим развитието на езика във времето като редуване на синхронни разрези², то можем да говорим за диахронна типология³, чиито методи се използват в сравнително-историческото езикознание и която дава възможност по-пълно да се обяснят причините и пътищата, по които се извършват измененията в езиковата система. Разрешавайки успешно основните задачи на типологията — откриването и класифицирането на аломорфните и изоморфните явления в отделните езици — ще може да се построи всеобща езикова система, т. е. метаезик, който ще служи като еталон при изследването и описването на езиците и при сравнението на езиковите структури на дадено равнище.

В граматичния строеж на славянските езици също се наблюдава известна пъстрота по отношение на различните похвати, с които се оформят начините за граматично изразяване. Елементи на аглутинация и изолация в славянските езици са открити и описани и по-рано от някои изследвачи в трудове, посветени на други проблеми, но на проф. Ив. Лекков принадлежи заслугата за събирането и охарактеризирането на най-

¹ Вж. К. Hořálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1955, стр. 19.

² Вж. Б. А. Успенский, Принципы структурной типологии, Москва, 1962, стр. 9.

³ Вж. М. И. Бурлакова, Т. М. Николаева, Д. М. Сегад, В. Н. Топоров, Структурная типология и славянское языкознание, Структурно-типологические исследования, Сборник статей, Москва, 1962, стр. 10—11.

типичните от тези явления в актуалната и получила широка известност статия „Отклонения от флективното строю в славянских языках“¹ (Вопросы языкознания, V (1956), кн. 2, стр. 18—26). В статията са подложени на анализа най-разнообразни явления от морфологията и синтаксиса, които са присъщи на аглутиниращите и изолиращите езици, умело са използвани резултатите от изследването за очертаването на ареалите, където са разпространени тези черти и ясно са разграничени старите и новите елементи на отклонение от флективния строеж.

Целта на тази статия е да се приведат допълнителни примери, които да илюстрират тези интересни явления в славянския морфологичен тип, в който понякога се крият изненади. Известно е, че руски език образува простите форми на сравнителната степен на качествените прилагателни с помощта на суфиксите *-ee* (с фонетични варианти *-ей* и *-е*) и *-ше*, при което не се различава род, число и падеж². Загубата на падежната флексия в този случай е сигурен белег на аналитизъм³, а чрез неразличаването на род и число руски език се противопоставя рязко на всички славянски езици, включително и на аналитичния български.

В разволя на славянските езици се наблюдава забележително единство в граматичния строеж и то може да бъде много ясно проследено при превръщането на така наречените словообразуващи и формообразуващи частици⁴ в афикси (суфикси и префикси). С помощта на тези частици в старобългарски и в съвременните славянски езици се образуват отрицателни⁵, неопределителни и относителни местоимения и местоименни наречия от съответните въпросителни.

В старобългарски от въпросителните форми *къто*, *кътоуын*, *къоуын*, *къоуынъ*, *къда*, *къгда* и пр. се получават съответни отрицателни *никътоже*, *никотоуынже*, *никоуынъже*, *никогдаже* и т. н., а с помощта на постпозитивната морфема *же* са образувани относителните форми *накъже*, *надеже*. От приведените примери се вижда, че в старобългарски, а по всяка вероятност и в праславянски, е съществувала тенденция към образуване на редица прономинални и адвербиални форми по аглутинативен начин. Тази тенденция е продължила да се развива в отделните славянски езици през многовековния им самостоятелен живот и днес можем да кажем, че всички славянски езици в една или друга степен в този случай са усвоили типично аглутинативни похвати на словообразуване. В целия славянски езиков свят отрицателните местоимения и наречия се образуват единствено от въпросителните с помощта на препозитивната частица *ni*, напр. рус. *кто—никто*, *где—нигде*; белорус. *хто—ніхто*, *які—ніякі*;

¹ Същата статия и в *Beogradski medunarodni slavistički sastanak 1955*, Beograd, 1957, стр. 551—558.

² Вж. интересната статия на И. И. Ревзин, *К типологии форм степеней сравнения в славянских языках*, Исследования по структурной типологии. Сборник статей, Москва, 1963, стр. 35—36.

³ Вж. Ив. Левков, *Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици*, София, 1958, стр. 53.

⁴ За класификацията на частиците вж. *Грамматика русского языка*, ч. I, Москва, 1960, стр. 638—649 и Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, *Съвременен български език*, Учебник за учителските институти, ч. II, 1957, стр. 154—163.

⁵ Отрицателните форми спадат към неопределителните, но за удобство се разглеждат отделно.

укр. *xто—ніхто, який—ніякий*; пол. *kto—nikt* (с изпадане на изгласното *o*), *gdzie—nigdzie*; чеш. *kdo—nikdo, kde—nikde*; словаш. *kto—nikto, či—ničí*; глуж. *chtó—nichtó, kajki—nikajki*; длуж. *chto—nicht* (с изпадане на изгласното *o*), *ceji—nicej*, словен. *kdo—nikdo(r), kje—nikjer*; сърбохърв. *(t)ko—ni(t)ko, gde—nigde*; бълг. *кой—никой, къде—никъде*. При образуването на тези форми прави впечатление отсъствието на синонимични видови форми¹. Словенски е запазил непроменено старото състояние, като го е модифицирал в зависимост от развоя на своята акцентуационна система: **ni—kto—že > niktže > nihče* и вариантна форма *nikdo(r)* с акцент на корена **ni—kto—že > nikdože > nikdo(r)* при което *r* е получено от *ž (e)* вследствие наротацизъм. По аналогия на останалите форми с *-r*, в някои словенски диалекти (Източна Каринтия) към *nihče* отново се е прилепила частицата *-r* и се получила формата *nihčer*². При образуване на тези местоимения и наречия в останалите славянски езици не се прилепва вече морфемата *же*, която в случая е имала само усилително значение, защото има своеобразно излишество и цялата нова информация се носи от негативната частица.

Образуването на неопределителните местоимения и наречия в славянските езици се отличава с ярко изразена синонимия, т. е. съществуват многобройни неопределителни форми, които придават различни отсенки в смисъла, принадлежат към различни стилистични пластове и са оформени с помощта на най-разнообразни препозитивни или по-често постпозитивни частици. В старобългарски не се забелязват толкова разнообразни по начин на образуване форми, а се получават от въпросителните с прибавянето на препозитивната морфема *нъ-* или в съчетание с *любъ*: *нъкъто, нъкъгда, какъ любъ, кън любъ* и т. н. Днешната пъстра картина в славянските езици може да се илюстрира със следните примери: рус. *некто, кое-кто, кто-то, кто-либо, кто-нибудь*; белорус. *нехта, хтосьці, хто-небудзь, абы-хто, хто-колечы*; укр. *хтось, абихто, хто-небудь, дехто, казна-який*; пол. *ktoś, ktokolwiek, kto bądź, niejaki, lada jaki*; чеш. *někdo, kdosi, leckdo, leda co, kdekoli*; словаш. *niekto, voľakto, všelikto, ktosi, ktokol'vek*; глуж. *něchtó, štóžkuli, někajki*; длуж. *něcht(o), chtožkuli, něceji*; словен. *nekdo, marsikdo, malokdo*; сърбохърв. *ne(t)ko, i(t)ko, (t)kogod*; бълг. *някой, еди-кой си, кой-годе, кой да е*. Във всички тези случаи начинът, по който са образувани местоименията, а същото важи и за наречията, удивително напомня прилепването на афиксите в аглутиниращите езици.

Както се спомена по-горе, в старобългарски съществуват относителни форми като *нже, ъкъже, ндже*. Образування без морфемата *же* са редки³ и ясно е изразена тенденцията постпозитивната частица да се превърне в словообразуващ суфикс, да се получи нова лексикална единица и по този начин да се промени полифункционалният характер на

¹ Системата все пак е нарушена от суплетивни форми като чеш. *žádný*, пол. *żaden*, словен. *(n)jobeden* и бълг. диал. *богдин*.

² По-подробно за тези процеси вж. F. r. Ramovš, *Morfologija slovenskega jezika*, Ljubljana, 1952, стр. 98.

³ Вж. Э. Благова, К значению и употреблению местоимения *ъ в старославянском языке, Вопросы славянского языкознания, т. VII, 1963, стр. 37 и Ф. Александров, О значениях и функциях местоимений „который“, „иже“ и „кый“ в основных памятниках древнеболгарского языка, Славистичен сборник, т. I, София, 1958, стр. 162.

въпросителните местоимения и наречия. Обаче към края на старобългарската епоха кын, което заменя кѣто, започва да изпълнява и релативна служба, което довежда до изчезването на относителното местоимение нже. От днешните славянски езици само български, словенски, чешки, словашки и двата лужишки езици притежават специални форми за относителните местоимения. Те се получават като към въпросителните местоимения и наречия се прибави в български постпозитивната частица *-то*, а в словенски, чешки, словашки и лужишките езици — старата частица *ž(e)*, която е модифицирана в словенски в г: бълг. *кой—който, къде—където*; чеш. *jenž, jež, kdo—kdo(ž), který—který(ž)*; словаш. *jenž*; глуж. *kiž, kotry—kotryž, štó—štóž*; длуж. *chto—chtož, kótary—kótaryž, kenž*; словен. *kdo—kdor, kje—kjer*.

Във връзка с образуването на отрицателните, неопределителните и относителните местоимения и наречия от съответните въпросителни се поставя въпросът за правилността на определянето от традиционната граматика на тези словообразуващи елементи като частици. Някои от тях не са загубили съвсем своята самостоятелна употреба, схващат се като отделни елементи и се пишат разделно или полуслято, но други са загубили вече напълно своята самостоятелност, не съществуват отделно като служебни думи, а имат само словообразуваща функция. Такива са *-либо, -нибудь, -то* в руски; *-сьці, -небудзь, -колецы* в белоруски; *-сь, -небудь, де-, хтозна-, казна-* в украински; *-ś, kolwiek, lada* в полски; *lec-, leda* в чешки; *-si, -kol'vek, všeli-, hoc(i)-, da-, leda-* в словашки; *-ž, -kuli* в лужишки; *-r, marsi-* в словенски; *-god* в сърбохърватски; *-то, еди-, -годе*, в български и др. Всичко това ни дава право да ги определим като местоименни (прономинални) и наречни (адвербиални) суфикси и префикси.

Фактът, че неопределителните, и отрицателните и относителните местоимения и местоименни наречия се образуват от съответните въпросителни не трябва да ни заблуждава относно самостоятелността на тези думи — лексикална и семантична. Между тях съществуват само словообразователни отношения, т. е. новополучените лексикални единици не влизат в парадигмата на словоизменението на въпросителните местоимения и наречия. Във връзка с това се поставя въпросът дали при разглеждането на характера на старобългарската морфема жє не трябва да се говори за два функционални обсега в употребата ѝ — като самостоятелна дума и като втора съставка. Не можем да се съгласим с мнението¹, че жє няма словообразуваща функция поне при образуването на относителните местоимения и наречия. Положението, че в повечето езици въпросителните местоимения и наречия изпълняват функцията и на относителни, трябва да се разглежда като граматична омонимия, която не е задължителна. Във форми като луж. *štóžkuli, kótaryžkuli* и особено в словен. *kakršen, kolikršen* най-ясно се вижда словообразуващата функция на морфемата жє, защото частицата се е превърнала в основообразуващ суфикс и употребата ѝ е задължителна, а не факултативна.

¹ Вж. Ив. Добрев, Към историята на старобългарската морфема жє, Известия на Института за български език, кн. VIII, София, 1962, стр. 115.

Накрая, за да си обясним по-добре механизма на образуването на относителните местоимения и наречия по афиксален начин, ще трябва да се спрем на няколко момента, които ще ни разкрият характера на словообразуването в дадения случай:

1. Афиксите се прилепват към различни части на речта — местоимения и наречия.

2. Афиксите са моносемантични, т. е. изразяват само едно значение: негация, индетерминация, релация.

3. Прилепването става механически, т. е. валице е аглутинативна афиксация, а не фузионна. Не коренът, а афиксите претърпяват частични промени, срв. формите *нещо*, *нечий* вм. *нящо, *нячий в български.

4. Афиксите се прилепват към съществуваща реално самостоятелна дума, при което се получава нова лексикална единица, докато при фузионната афиксация те се прилепват към основа, която обикновено не съществува самостоятелно.

Всички тези особености напълно отговарят на основните изисквания на аглутинацията¹. Като потвърждение на този извод могат да се приведат примери от аглутинирания унгарски език, който образува относителни, неопределителни и отрицателни местоимения и наречия по съвсем същия начин, както и в славянските езици, напр.: *ki* 'кой', *senki*, 'никой', *valaki* 'някой', *aki* 'който', *hol* 'къде', *sehol* 'никъде', *valahol* 'някъде', *ahol* 'където'.

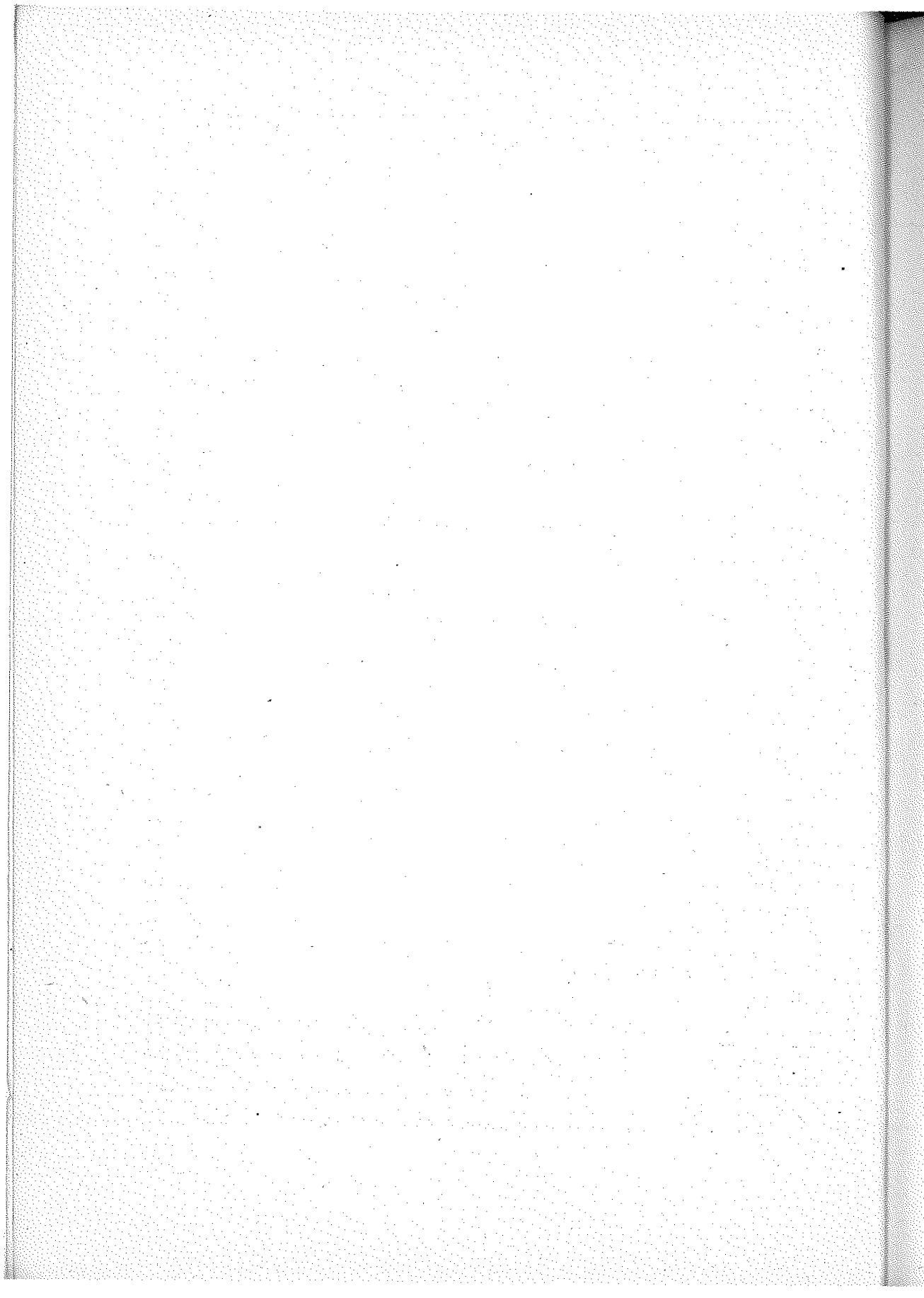
Разбира се, направеният преглед не изчерпва всички отклонения от флективния строеж в посока към аглутинативен начин на словообразуване и словоизменение. Тук биха могли да бъдат споменати и деминутивните форми *листовце*, *воловце*, *редовце* и др. в български език, които напомнят немското образуване *Kinderchen* (суфиксът за умалителност е след флексията). Според Ю. С. Маслов² окончанието *-овце* е получено от разкъсаната морфема *-ове* с вметнат суфикс *-ц*, което не противоречи на становището на Н. Костов³ за контаминация на *-ове* с *-ец*. В съзнанието на българина окончанието *-овце* се асоциира с друго окончание за мн. ч. *-овци*, срв. *чичо—чичовци*, и със суфикса за умалителност за ср. р. *-це*, срв. *слово—словце*. Тъй като втората сричка на *-овце* е започнала да се схваща като деминутивен суфикс, можем от съвременно гледище да говорим за аглутинация, подобна на тази в приведения по-горе пример от немски. В полза на твърдението за преосмисляне на *-це* като суфикс говори и деминутивната форма *воловци*, която е получена от *воловце* чрез преосмисляне на окончанието.

Цел на изследването беше да се покаже как славянските езици запазват и доразвиват успоредно в своя самостоятелен развой една тенденция към аглутинация със самобитен характер, която преобразява типологически определени дялове от прономиналната и адвербиалната система на славянските езици.

¹ Вж. белезите на аглутинацията, изложени по Сепир от А. А. Реформатски във Введение в езиковедение, Москва, 1960, стр. 220—221.

² Вж. Ю. С. Маслов, О некоторых расхождениях в понимании термина „морфема“, сб. Проблемы языковедения, Ленинград, 1961, стр. 145.

³ Вж. Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, стр. 50.

БЕСПРЕДЛОЖНЫЙ ДАТЕЛЬНЫЙ И ВИНИТЕЛЬНЫЙ ЛОКАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Дина Станишева

1. В докладе А. Галлиса перед V Международным съездом славистов¹ вновь поднимаются вопросы употребления беспредложных падежей (преимущественно дательного) в локальных функциях в славянских языках. Вопрос этот продолжает быть недостаточно ясным в истории славянских языков по той причине, что процесс опредложивания был характерен еще для праславянского состояния. Отдельные же славянские языки сохранили лишь редкие примеры старого употребления, которые поэтому приобретают особое значение в изучении процесса опредложивания падежей вообще. Опредложивание беспредложных падежей явилось одним из самых важных процессов в истории славянских языков, приведшим к существенным изменениям в синтаксической славянской системе.

Исследование В. Н. Топорова о славянском локативе², в котором славянский материал представлен на широкой индоевропейской основе, позволяет получить ясное представление о судьбе беспредложного локатива в славянских языках. Беспредложный локатив, (типа *такò пошло Новегородь*) отражен в славянских языках как реликт более ранней эпохи. Его семантическая функция может быть определена как выражение значения места, понятого как определенная точка в пространстве. В большинстве славянских языков (украинском, белорусском, польском, кашубском, полабском, сербохорватском и словенском) достоверных примеров беспредложного локатива места не зафиксировано: он сохранился лишь в форме наречий. (Некоторые данные можно, правда, получить из диалектных материалов, напр. западно-украинских говоров.) Единичные случаи употребления беспредложного локатива отмечены в старославянском языке³. Чешские глоссы сохранили немало форм беспредложного локатива. Данные лужицкого языка беспредложного локатива находят в работе В. Н. Топорова особое объяснение: он предполагает их вторичное происхождение в связи с некоторыми морфологическими процессами. Во

¹ А. Галлис, Дательный падеж направления в славянских языках, *Scando-Slavica*, т. IX, 1963, стр. 104—122.

² В. Н. Топоров, Локатив в славянских языках, М., 1958.

³ По наблюдениям Я. Бауэра в старославянских евангелиях беспредложный локатив составляет около 0,5% всех примеров локатива места. Все достоверные и сомнительные случаи употребления беспредложного локатива в старославянском языке можно найти в его работе „Беспредложный локатив в старославянском языке“ (Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 264—270).

всяком случае трудно доказать, что примеры беспредложного локатива в лужицких языках восходят к древнему беспредложному локативу.

Совершенно особое место в связи с вышеизложенным занимают материалы древнерусского языка, в ранних памятниках которого беспредложный локатив был живым явлением. В трех важнейших списках русской летописи — Лаврентьевском, Ипатьевском и Синодальном — В. Н. Топоров отмечает около 700 случаев употребления беспредложного локатива. Наблюдения над различными списками летописи, учет данных грамот и других датированных документов позволяет В. Н. Топорову определить с достаточной степенью достоверности хронологию существования беспредложного локатива в русском языке. Она может быть определена серединой XIII-го века. Условия употребления беспредложного локатива являются ограниченными: чаще всего беспредложный локатив употребляется от имен, обозначающих названия городов (особенно часто — Киев, Новгород, Смоленск, Чернигов, Полоцк, Переяславль, Туров, Псков, Курск и некоторые другие), хотя отмечен беспредложный локатив и от нарицательных имен (*там же мьсть*). В результате исследований В. Н. Топоров пришел к выводу, что „беспредложный локатив места от названий населенных пунктов, несомненно существовал в эту (праславянскую — Д. С.) эпоху и в виде архаизма дожил в славянских языках до X—XIII вв... Думается, что причиной этого было особое положение слов, обозначающих названия мест.“¹

2. В истории дательного и винительного беспредложного в локальной функции в отличие от беспредложного локатива до сих пор остается целый ряд неясных моментов. Исследования дательного падежа А. Б. Правдиным², Л. П. Якубинским³ и А. Галлисом⁴ нередко приводят к различным выводам. Их разногласия касаются в основном двух вопросов: 1. Какова была функция дательного беспредложного от неодушевленных имен существительных в славянских языках. 2. Как может быть определено отношение этого типа дательного беспредложного к винительному (беспредложному или с предлогом *в*). Эти вопросы прежде всего приходится решать на материале восточнославянских языков (старшей поры)⁵ по той причине, что только древнейшие памятники русского языка сохранили в широком употреблении дательный беспредложный от неодушевленных имен существительных. Сербохорватский материал, представленный А. Галлисом, хотя и имеет исключительное значение для изучения функций дательного беспредложного вообще, вызывает некоторые сомнения. Дательный беспредложный направления, будучи характерен для современного сербохорватского языка (напр. *Simka pride prozoru, približavato sa Beogradu*), особенно для некоторых его жанров и диалектов, в старых памятниках зафиксирован весьма редко, что действительно зас-

¹ В. Н. Топоров, цит. соч., стр. 288.

² А. Б. Правдин, Дательный прилагольный в старославянском и древнерусском языках, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XIII, 1956, стр. 3—120.

³ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953, стр. 174—178.

⁴ А. Галлис, цит. соч.

⁵ Естественно, что в собственно украинских и белорусских памятниках примеров дательного беспредложного в локальной функции не отмечено. См. напр., Безпалько О. П., М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх и пр., Исторична граматика української мови, Киев, 1957, стр. 418.

тавляет предполагать, что дательный беспредложный в сербохорватском языке, особенно в некоторых диалектных областях, расширил свое употребление уже в историческое время¹.

Другие славянские языки не дают сколько-нибудь ценных данных относительно употребления дательного беспредложного в локальной функции. В старославянском языке этот дательный беспредложный „представляет отмершую категорию сохранившуюся лишь крайне спорадически, притом нетипичными следами“². „При непереходных глаголах (если не считать адвербиализованных выражений типа *домови*), имеется всего лишь несколько примеров, где беспредложный дательный выражает лицо, к которому направлено движение. Однако дело идет скорее о „псевдопространственном“ значении, стоящем на грани семантики „предназначения“ (*Dat. commodi*)³. Западнославянские языки предоставляют в наше распоряжение лишь единичные примеры подобного употребления, причем от имен существительных одушевленных. М. Бродовска приводит единственный пример из польского языка, „который можно подозревать в функции направления...: *Idzie tobie krol zbawiciel, izby nas od wieczne smirci zbawii*“⁴. А. Галлису в Проповедях Швентокржишких, Флорианской псалтыри и Житии Св. Блажего удалось обнаружить примеры типа: *ide tobe crol smernu*, но „эти примеры кажутся застывшими привычными выражениями, почти неизменно повторяющимися в религиозных текстах; в других оборотах с глаголами сходного значения мною найдены лишь конструкции с предлогами (*do* или *ku*)“⁵. Чешские материалы, широко представленные в Исторической грамматике Я. Гебауера⁶, не могут быть использованы в полной мере, т. к. (и в этом следует согласиться с А. Галлисом) „многие из этих примеров надо считать косвенными дополнениями или *dativi commodi*“⁷. В исследованных же А. Галлисом текстах Александриды и Далимиловой хроники при глаголах пространственного передвижения обнаружены исключительно предложные сочетания, чаще всего дательный падеж с предлогом *k* или родительный падеж с предлогом *do*⁸.

На фоне этого состояния материалов большинства славянских языков тем большее значение приобретают данные русского языка. В древнейших памятниках письменности русского языка, преимущественно в языке летописей, дательный беспредложный локальной функции отнюдь не является редкостью. В нем в зависимости от лексических свойств имен существительных в дательном падеже можно выделить три неравномерные группы: 1. Дательный беспредложный, выраженный именами существительными (или местоимениями), обозначающими названия лиц, типа: *иде отцю, брату*; 2. Дательный беспредложный от нарицательных имен существительных, типа: *иде домови, горе, двору, дну*; 3. Дательный беспредложный, выраженный именами, представляющими собой названия

¹ А. Галлис, цит. соч., стр. 117.

² Р. Мразек, Дательный падеж в старославянском языке, Сб. Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 227.

³ Р. Мразек, там же, стр. 231. К тому же выводу приходит К. И. Ходова, Система падежей старославянского языка, М., 1963, 98.

⁴ М. Бродовска, *Historyczne procesy przekształceń celownika polskiego w formy przyimkowe*, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, I, Warszawa, 1955, стр. 22.

⁵ А. Галлис, цит. соч., стр. 112.

⁶ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého*, d. IV, Praha, 1929, стр. 266.

⁷ А. Галлис, цит. соч., стр. 113.

⁸ Там же, стр. 113.

городов, типа: *иде Киеву, Новгороду, Володимиру*. Этот дательный во всем объеме случаев его употребления можно, вслед за Правдиным, назвать дательным направления.

Первый и второй типы, как мы видели выше, хотя и в реликтном состоянии, но представлены в других славянских языках. Однако, совершенно исключительное явление представляет дательный беспредложный от названий городов, как известно, почти без исключения — мужского рода¹. Степень его распространенности не ограничивается отдельными примерами. Можно с уверенностью утверждать, что в памятниках русского языка, главным образом в языке летописей, дательный беспредложный наряду с двумя предложными конструкциями (дательным с предлогом *къ* и винительным с предлогом *въ*) является регулярным² средством выражения отношений направленности движения. Об этом красноречиво свидетельствуют статистические данные, представленные А. Б. Правдиным по языку Новгородской первой, Ипатьевской и Лаврентьевской летописи: В Новгородской I летописи, Синодальный список, в части, посвященной описаниям событий до 1150 г. отмечено 44 случая использования дательного беспредложного при 4 случаях употребления предложных конструкций (91,6%), с 1151 по 1175 г. — 24 примера при 9 предложных (72,8%), с 1176 по 1200 — 22 случая при 19 с предложными сочетаниями (53,6%), с 1201 по 1236 — 18 примеров употребления беспредложного дательного при 75 — предложных конструкций (19,3%). В части, писанной писцом XIII в., отмечено 108 случаев употребления беспредложного дательного от названий городов на 107 случаев употребления предложных конструкций³. Последний пример с дательным беспредложным направления в Синодальном списке датируется 1236 годом⁴.

Статистический анализ, проведенный нами на материале Ипатьевского списка летописи подтверждает результаты, полученные А. Б. Правдиным: в Ипатьевской летописи, начиная с 1146 г., кончая 1159 г.⁵ мы зафиксировали 96 случаев употребления дательного беспредложного при 112 примерах предложных конструкций (*в* с винительным). Некоторые из них: *а самъ ѣха Курьску уставливать людей, и оттуда Новгороду приде*, стр. 25; *и посла слы Чернигову къ Володимиру*, 31; *ты мя еси сину, сам позывал Киеву*, 50; *и приде вѣсть Чернигову къ Изяславу Давы-*

¹ А. Б. Правдиным отмечен лишь один случай употребления дательного беспредложного от имен женского рода: *Утреи же днь поеха от Луцеска Пересопници*, Ип. 1150 г., цит. соч., стр. 8.

² Полагаем, что вывод А. Б. Правдина о том, что дательный беспредложный является основным средством выражения направленности движения для собственных имен городов в XII в. (стр. 15) является преувеличенным. Он в значительной мере основывается на том факте, что в Сказании о Борисе и Глебе по Успенскому сборнику XII в. нет ни одного примера употребления от названий городов иных форм, кроме дат. пад. без предлога. Однако данным Сказанию о Борисе и Глебе вряд ли стоит придавать такое значение по той причине, что этот текст, сравнительно краткий (29 стр.) содержит всего 7 примеров употребления дательного падежа от имен — названий городов: *пришед Вышегороду* (стр. 4); *принесете Вышегороду* (стр. 8); *пришед Смоленьскоу* (стр. 8); *посла Смоленьскоу* (стр. 13); *поити Вышегороду* (стр. 18); *иде вышегороду* (стр. 23); *придоша вышегороду* (стр. 28).

³ А. Б. Правдин, цит. соч., стр. 13

⁴ Там же, стр. 11. О статистических данных Лаврентьевской и Ипатьевской летописи см. там же, стр. 14.

⁵ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей, издаваемое государственною археографическою комиссиею, т. II, Пг., 1923, стр. 24—86.

довичю, 74; княгыни же бѣжа к зяти Гльбови Переяславлю, 85; поеди, княже, Киеву, Гюрги ти умерлъ, 81 и т. д. В связи с этими наблюдениями не вызывает возражения вывод А. Б. Правдина о том, „что период исчезновения беспредложного дательного падежа из древнерусского языка может быть определен серединой XIII в.“¹

Таким образом существование дательного беспредложного от неодушевленных имен существительных в функции направления в памятниках русского языка старшей поры очевидно. Живой и продуктивной группой является дательный беспредложный от собственных имен — названий городов мужского рода в отличие от группы нарицательных имен, которая представлена исключительно наречными формами (типа *домови, двору, дну*).

В определении функции дательного беспредложного от имен — названий городов, однако, нет единого мнения. Л. П. Якубинский признает исключительно инклюзивную функцию дательного беспредложного, т. е. выражение отношения направления к определенному пункту с заходом в него (в отличие от дательного с предлогом *къ*, который, по его определению, был носителем исключительно эксклюзивной функций, т. е. служил для обозначения направления без захода в пункт). А. Б. Правдин находит, что беспредложный дательный направления совмещал оба оттенка местного значения: инклюзивный и эксклюзивный. А. Галлис видит в дательном беспредложном исключительно эксклюзивную функцию, находя поддержку своей точке зрения во ввелингвистическом объяснении².

Нам представляется бесспорной правота А. Б. Правдина по следующим соображениям. Инклюзивная функция дательного беспредложного может быть установлена при учете следующих фактов: Во-первых, общий контекст свидетельствует, что дательный беспредложный мог выражать направление движения, имевшего своей целью вхождение в пределы обозначенного дательным падежом предмета. Напр.: *Гюрги князь поваби Вячеслава на столь Киеву. Пришедшю же кму Кыкву... Сузд., 326; Ходи из Новагорода за море... гдѣ же ни един от князь Руских не возможе бывати и всю землю их плъни и възвратиса Новугороду. Там же, 449; поеди, княже Киеву, Гюрги ти умерлъ* Ип, 81; *хочю вы добра, а даю Романови брату вашему Киевъ, послаша по Романа Смоленську, и приде Романъ Киеву...* Там же, 107; *Олежь же вину положи матерню болъзнь, и нача ся просити у Ростислава Чернигову къ отцю...* Там же, 89; *И на зиму Смоленску идохъ*. ПовВЛ, 161 и т. д.

Во вторых, нельзя оставить без внимания, что в памятниках того же периода (и естественно позднее) на месте дательного беспредложного в качестве исторических дублетов употребляются конструкции, обладающие бесспорно инклюзивной функцией (винительного с предлогом *в*, редко, в западнорусских списках — родительного с предлогом *до*). Напр.: *Великий княз Косантин... посла старъшаго сна своѣго Василка Ростову на столь*. Сузд., 442; Ср.: *Посла великыи Гюрги сна своѣго Всево-*

¹ А. Б. Правдин, цит. соч., стр. 15.

² Возможно, что на этот вывод А. Галлиса оказал влияние тот факт, что в сербохорватском языке беспредложный дательный падеж направления имеет только эксклюзивную функцию — „означает цель, к которой направлено движение, не заходящее в пределы этой цели“, стр. 118.

лода в Великий Новгородъ на столъ. Там же, 445, 451; Святославъ же оттолъ пѣха Киеву, оставивъ сына своего Гльба въ Каневъ. Половци же слышавше, ажъ Святославъ пѣхалъ в Киевъ... Ип., 141; Ростиславъ... поиде въ свой Смолнескъ, а братъ его Володимеръ Володимирию, а Ярославъ Лучьску. Там же, 78; Вячеславъ поѣха Вышегороду, а Изяславъ въ свой Володимеръ. Там же, 51; Гюрги же поиде Киеву, а Ростиславъ у свой Смоленскъ... Там же, 77; Стополкъ... собра вои свои и посла по Ростислава брата своего Переяславлю. ПовВЛ, 219, ср. в Радзивилловском и Академическом списках: до переяславля. Там же.

Об эксклюзивной функции дательного беспредложного можно судить: Во-первых, по общему контексту. Напр.: Изяславъ... исполни вотъ свои, поиде на Святослава к Корачеву... и възрацахуться опять. Корачеву... тотъ день весь идоша оли до ночи, Кърачеву и сташа не дошедше Корачева... Ип., 27; и тако Ростиславъ поиде полкы своими Смоленську а Изяславъ братъ его иде къ Новугороду... И оттуда поиде Киеву полкы своими и пришедъ ста противу Святому Михаилу по лугови... Там же, 44. Во-вторых, известным показателем эксклюзивной функции дательного беспредложного является постоянная, чисто механическая, вставка предлога къ писцами в более поздних списках русских памятников. Напр.: Мстислав же Андрѣвичь посади Киевъ стрѣхъ своего Гльба а самъ възвратиса Володимерю с дружиною своєю. Сузд., 335 (в Радзивилловском и Академическом списках — к Володимерю); изведе на льсти князя Юрья и ведоша Прънску. ИпГ, 175 (в Хлебниковском и Ермоловском списках — къ прынску, ко пронску); и иде с миромъ въ свою землю и приде Киеву. ПовВЛ, 62 (в Хлебниковском, Радзивилловском и Академическом списках — к Киеву); поѣше ноугороду а Стославъ Переяславцю... ПовВЛ, 69 (в Радзивилловском и Академическом списках — к Новугороду; к Переяславцю); ...приведоша Киеву... Ип., 28 (в Ермоловском — к Киеву) и т. д.

Однако, употребление предлога къ с дательным падежом отнюдь не является абсолютным показателем эксклюзивной функции в древнерусском языке. Эта синтаксическая конструкция отмечена в древнерусском языке и для выражения значения 'направления внутрь'. Некоторые примеры: Посла Рюрикъ по брата своего по Давида къ Смоленську река ему: брате, се въ осталася старѣйшии всехъ в Руськой земль, а поѣди ко мнѣ Киеву. Ип., 144; И оттолъ позва сыновець его Ростиславъ Рюриковичь к собе на обедъ къ Белугороду, Давидъ же приѣха къ Бѣлугороду, и ту пребыша въ весельи велицъ и въ любви мнозъ. Там же; Изяславу же приѣзшю г Киеву повель дружинъ свои сбиратиса. Сузд., 327; И размысливъ посла по Стополка Турову а самъ иде Чернигову а Ростиславъ Переяславлю. ПовВЛ, 217 (в Радзивилловском и Академическом — к Турову, к Чернигову, к Переяславлю)¹.

Такое „неправильное“ употребление дательного с предлогом къ настолько необычно для современного языкового сознания, что А. Б. Правдин

¹ Здесь можно согласиться с Якубинским, вопреки Правдину, что в списках с белорусской диалектной основой последовательнее, чем в других летописных сводах, замена дат. беспредложного инклюзивной функции дательным с предлогом къ.

склонен объяснить его ошибкой писца¹. Однако, если учесть тенденцию развития дательного беспредложного, его двоякую функцию первоначально, то употребление дательного с предлогом *къ* в инклюзивной функции найдет свое закономерное объяснение — функции дательного беспредложного были переданы его историческому преемнику — дательному с предлогом *къ*. Кроме того, что для нас гораздо важнее, этот факт является доказательством единства судьбы дательного беспредложного и дательного с предлогом *къ* в том смысле, что не было того функционального разрыва дательного беспредложного и дательного с предлогом *къ*, который отмечает Л. П. Якубинский, точно так же, как вставка писцами предлога *къ* является закономерностью исторически совершенно объяснимой. Очевидно, употребление предлога *къ* с дательным в инклюзивной функции было недолгим — в процессе употребления предложных сочетаний уточнилось семантическое содержание этой конструкции. Дательный с предлогом *къ* стал носителем исключительно эксклюзивной функции. Напр.: *Гюргий же приде къ Бьлугороду, и рече бьлугородцемъ: „...отворите ми град“*. Ип., 62; *Царь Батый нача еоевати Резанскую землю и пойдоша ко граду къ Резани и обьступиша градъ Резань*. Пов. Бат., 85; *Тоа же весны приидоша немцы со всею силою къ Пскову... стоаше оу града три дни, и отъидоша посрамлени*. Пск. Стр., 89. Однако вплоть до 17 в. в древнерусских памятниках встречаются редкие случаи употребления дательного с предлогом *къ* в инклюзивной функции. Это — дань прежнему состоянию: *и ты... тех лебедей указал прислать к Москве*. АхМор, 25; *ехоти было к Москве в те поры к ответу не мочно...* Холоп., 341.

3. Установление инклюзивной функции дательного падежа означает, что на известном этапе развития сфера употребления винительного падежа², носителя инклюзивной функции, и дательного падежа частично совпадали. Винительный падеж, так же, как и дательный в своей локальной функции, первоначально был известен в беспредложной форме. Однако, это следует отнести к более раннему периоду, периоду, далеко предшествующему зафиксированному в славянских памятниках состоянию. Из трех падежей — локатива, дательного и винительного — только последний не оставил почти никаких живых форм беспредложного употребления в славянских языках (ср. статистические данные о локативе и дательном беспредложном). О существовании когда-то в локальной функции винительного беспредложного мы можем судить в основном по многочисленным наречным формам, порой перешедшим в предлоги (некоторые из них в настоящее время утрачены), типа старославянских: *вънъ, низъ, ванъ* и др.; чешских: *konec, kraj, místo, bok, lic, blíz, střed, vrch, ven* и др.; русских: *близ, верх, зад, конец, край, круг, лицъ, ниць, нутрь, прям, сторонь, оуть* и др., украинских: *ниц, місто, вон, край, верх, коло, криз, між* и др.;

Известным исключением из общего правила является в этом отношении древнерусский язык, хотя и здесь случаи употребления винитель-

¹ А. Б. Правдин, цит. соч., стр. 14.

² Винительный беспредложный, выражающий объектно-локальные отношения, типа: *ити поле, ехать дорогу, пройти страну* в данной работе не рассматриваем, поскольку это особый вопрос.

ного беспредложного в локальной функции являются чрезвычайной редкостью. Следует отметить, что этих примеров меньше, чем обычно приводят в грамматиках и некоторых специальных работах. Поэтому в проверке нуждался каждый уже зафиксированный пример употребления винительного беспредложного. Наибольшее число случаев употребления винительного беспредложного сохраняет Ипатьевская летопись. В ней мы находим четыре бесспорных примера винительного беспредложного: *И ꙗха Володимиръ Вышегороду... а оттуда ꙗха къ святой Богородици Печерской манастырь*. Ип., 51 (1150); *Томъ же лѣтъ посласта Давыдъ и Мьстиславъ по стрыя своего Дорогобужю вабяча ѿ Киевъ на столъ*, 107 (1173) (в Хлебниковском и Ермоловском списках — *къ(ко) Киеву*); *Олександръ убоаявѣся злаго своего створенія, поиде ко тѣстю своему Киевъ*, 173 (1234); *Романъ же передъ свой посла ко Прѣсьнску да заѣдутъ Прѣсьнескъ переди*, 137 (1188—1189 гг.). Последний пример не отмечен в книге Якубинского „История древнерусского языка“ (стр. 173), хотя в ней представлен полный список беспредложного винительного этого типа из Ипатьевской летописи. С другой стороны, не все из перечисленных Л. П. Якубинским примеров кажутся бесспорными. Двойное толкование вызывает употребление винительного падежа в следующем контексте: *Пришедшимъ же имъ лесъ Болдыжъ и ту бехуть стали обѣдати*, 28 (1146 г.), по той причине, что в *пришедшимъ* могла закрасться ошибка писца, написавшего, возможно, и *вм. е* (ср. в Хлебниковском и Ермоловском списке *прешедшимъ*). Это меняет весь смысл предложения и функциональную стоимость беспредложной формы винительного падежа: *прешедшимъ* значит 'прошедшим через'¹. В таком случае винительный беспредложный может быть определен как выражающий объектно-локальные отношения (типа *перейти реку*). Кроме того, сам факт употребления винительного падежа от нарицательных имен вызывает сомнение, если учесть, что дательный, локатив и, как очевидно, и винительный сохранились до исторического периода почти исключительно от названий городов мужского рода. Подобным же образом может быть объяснен винительный беспредложный в предложении: и *Береньдѣве дорогу половцькую поидоша по нихъ съ Михалкомъ*, 104 (1172 г.), где в самом Ипатьевском списке перед *дорогу* приписан предлог *в*. Наконец, пример *приде Холм* под 1255 г. нами в Летописи (по изданию 1923 г. „Полное собрание русских летописей, издаваемое государственною археографическою комиссией“ т. II) не обнаружен. Находим: *Потомъ же Воишелкъ... приде въ Холмъ къ Данилу, оставивъ княженіе...*, 192.

Пятым по счету надежным примером винительного беспредложного является единственный, зафиксированный в Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку (датируемой 1377 г.) пример: *Оульбъ же внида*

Черниговъ приде из Цраграда к великому князю Костянтину Володимерь... Сузд., 315. В Радзивиловском списке (конца XV в.) и в рукописи бывшей Московской Духовной Академии (XV в.) перед *Черниговъ* вставлен предлог *въ*. Употребление винительного беспредложного в случае: *того же лѣтъ Къмвѣ погоръ половину Подольъ* (стр. 312) очевидно,

¹ Не без значения отметить, что *пришедь* и *прешедъ* в Хлебниковском и Ермоловском списках неоднократно зафиксированы в значении „перейти“: *Святославъ же... перешедъ Оку и ста*. Ип., 29; в Хлебниковском и Ермоловском: *пришедь* (и *прешедъ*). Там же.

ошибочно (в Радзивиловском и Академическом — в Киве). Вставка писцом предлога *въ* перед словом *Псков* в Псковской летописи Строевского списка: *тоя же осени, месяца октября 18, в вторник Псков послалъ к великому князю 2 посадника, Коузмоу Тилкина до Гаврила Картачева...* (Пск. Стр., 206) также объясняется ошибкой, т. к. из общего контекста выясняется, что *Псков* здесь — именительный падеж, а не винительный (имеется в виду, что 'Псков, псковичи послали'...).

Приведенный Т. П. Ломтевым из Повести временных лет пример употребления винительного беспредложного *Повдучи же (домовъ, в) Русь, да емлют у царя нашего (на путь) брашно* (30)¹ требует специального рассмотрения. Прежде всего, в Лаврентьевском списке летописи этот пример представлен в следующем виде: *а иж прихѣдчи гости егда емлют мѣсячины на ѣ мѣць хлѣбъ... и ма и рыбы ѿвоцем... повдучиж Роус* (после этих слов в Троицком списке добавлено: *домовъ в) за сѧ да емлют оу црѧ вашег* (из Троицкого — *на путь*) *брашно*. ПовВЛ, 31. Неясность текста таким образом как бы поясняется двумя вставками Троицкого списка. Однако, смысл предложения трактуется писцом неверно. *Роус* в древнерусском языке было известно в двух значениях — 'Русь, Россия' (ср. *от кога любо страны приходѣщим в Роус се продами бывають по ꙗ золота и да приидоут в Греки*. ПовВЛ, 36) и 'русские, русины'. О значении 'русские' можно судить по ряду примеров из того же списка летописи: *И ѡшасѧ греци и рѣста црѧ и боѡръство все аще приидоуть Роус бес кѡпли да не взимают мѣсячины да запрѣтити кнѣзь словомъ своим приходѣщимъ Роус здѣ да не творѣтъ пакости в селѣх в странѣ нашеи...*, 31; и *Болгаре послаша вѣсть глице идутъ Рѣсь*, 45. *Роус* в значении 'русские' а не 'Русь' было употреблено и в приведенном Т. П. Ломтевым примере. Окончательно решает этот вопрос соответствующий отрывок из договора Игоря с греками: *И отходящей Руси отсюда въсимають от насъ еже надобѣ брашно на путь... ꙗко же установлено естъ преже, там же*, 49^а.

Еще один случай употребления винительного беспредложного в Повести временных лет: *дивно мы находихом чудо кгоже нѣ есмы слышали преж сих лѣт. се же третьѣ лѣ ꙗ поча быти. суть горы заидуче Луку морѧ имже высота ако до нбсе*, 235 (в Радзивиловском и Академическом — *в*). Здесь, однако, на пропуск предлога *в* могла оказать влияние глагольная приставка, о сохранении лексического значения которой судить трудно. Следующий пример употребления винительного беспредложного, отмеченный в Радзивиловском списке, — поздний (отно-

¹ Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стр. 238.

² Другие, приведенные в исследовании Т. П. Ломтева примеры также допускают иное объяснение употребления формы винительного падежа: в *пробѣже Лядскую землю* следует признать объектно — локальную, а не инклюзивную функцию; употребление беспредложного винительного в *людие же бѣжаша внѣшний град* объясняется фонетически; *достѣша палату* трактуется И. И. Срезневским как 'оковчить, соорудить палату' (вин. объекта), что представляется верным. (См. Срезн. Мат. 1, 711).

ситься к концу XV в.) и потому ненадежен: *Мьстислав... дань възложи на Касогы и пришедеъ Тьмутороканю* (в Радзивилловском — *Тмуторокань*) *заложѣ цркъвь стѣмъ Бѣа*. ПовВЛ, 147.

Материал грамот, надписей и других датированных документов также не оправдал наших надежд. Достаточно сказать, что ни Древние памятники русского письма и языка X—XIV вв. И. И. Срезневского, ни опубликованные недавно Новгородские грамоты на бересте, ни собрание грамот Новгорода и Пскова и др. не зафиксировали винительного беспредложного в локальной функции.

Приведенные примеры винительного беспредложного в древнерусском языке немногочисленны, но показательны. Они, как и дательный беспредложный и локатив отмечены исключительно в языке летописей; в большинстве случаев — от названий городов мужского рода, и во всех случаях — от собственных имен. Все сказанное требует отнести хронологию опредложивания винительного падежа в инклюзивной функции в праславянский период. Причем, последним (очевидно в поздний праславянский период) закончился процесс опредложивания (предлогом *в*) винительного падежа от имен существительных — названий городов мужского рода.

Здесь уместно привести результаты статистического анализа употребления беспредложных и предложных конструкций трех падежей-локатива, дательного и винительного в древнейшем летописном списке — Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку 1377 г.¹ Наблюдения проводились над беспредложными формами имен, обозначающих названия городов.

Падежи	Без предлогов	С предлогами	Всего
Локатив	61	77 (с пр. <i>в</i>)	138
Дательный	93	86 (с пр. <i>к</i>)	179
Винительный	1	94 (с пр. <i>в</i>)	95

Как очевидно, в Суздальской летописи отражен период относительного равновесия в употреблении беспредложных и опредложенных форм локатива и датива, после которого наступит период преобладания предложных форм. Для винительного же падежа процесс опредложивания закончен: *посла... в Полтескъ*, 301; *иде Изяславъ в мѣнескъ*, 309; *вниде в Киевъ*, 306, 307, 313 и т. д.

Поскольку опредложивание винительного произошло значительно раньше опредложивания дательного падежа в историческое время взаимодействия происходило уже не между беспредложными формами дательного и винительного в инклюзивной функции, а между дательным беспредложным (типа *ити Киеву*) и винительным с предлогом *въ* (типа *ити в Киев*). При этом конструкция винительного падежа с предлогом *в* постепенно приняла на себя инклюзивную функцию. Это произошло после XIII в. Очевидно, в течение XIV—XV вв. в процессе завершения специализации винительного беспредложного как исключительно падежа объекта, винительного с предлогом *в* как формы, выражающей инклюзивные отношения, и дательного с предлогом *к* как средства, выражающего эксклюзивные отношения.

¹ Полное собрание русских летописей, т. I, в. 2, Ленинград, 1927, стр. 290—487.

4. Если продлить тенденцию развития дательного и винительного беспредложного в праславянское состояние, можно не без основания заключить, что в праславянском языке оба падежа употреблялись в беспредложной форме значительно шире. Их опредложивание хронологически не совпадало — опредложивание винительного произошло гораздо раньше (очевидно, уже в ранний праславянский период) опредложивания дательного.

Раннее протечение этого процесса (в сравнении с дательным и локативом), полагаем, было связано с грамматическим оформлением и обособлением категории объекта. А. Галлис объясняет раннее исчезновение из употребления винительного беспредложного в функции направления тем, что форма винительного падежа широко совпадала с именительным¹. Формальное совпадение именительного и винительного, по нашему мнению, не могло сыграть в процессе опредложивания последнего существенной роли. Такому объяснению противоречат и фактические данные — что именно формы винительного, совпадающие с именительным (от имен м. р. ед. ч.), сохранились в некоторых славянских языках (древнерусском) дольше всех, вплоть до исторического периода. Представляется сомнительным также утверждение Л. П. Якубинского, якобы дательный в древнерусском языке принял на себя функции беспредложного винительного и таким образом вытеснил винительный падеж². Очевидно, что выражение отношений направления дательным беспредложным (включающее инклюзивную и эксклюзивную функцию) — древнее явление, которое в славянских памятниках является лишь реликтом прежнего состояния. Вряд ли можно предположить, что в праславянском дательный направления расширил свои функции — в этом не было нужды, т. к. для выражения инклюзивных отношений уже существовала предложная форма винительного с предлогом *въ*, а эксклюзивные отношения не выражались иными средствами, кроме дательного (беспредложного — затем опредложеного). Правдоподобнее, что дательный беспредложный унаследовал инклюзивную функцию, которая очевидно, не различалась от эксклюзивной, из индоевропейского состояния.

Таким образом в праславянском языке дательный беспредложный по отношению к винительному беспредложному (а затем — с предлогом *въ*), выражающему только инклюзивные отношения (т. е. направления с заходом внутрь), играл роль члена корреляции с нулевым признаком. Что касается исторически зафиксированного древнерусским языком периода (XI—XIII вв.) (и очевидно — позднего праславянского), то после опредложивания в большинстве случаев дательного падежа и тем самым начавшегося процесса закрепления за дательным с предлогом *къ* эксклюзивной функции, сохранившийся в древнерусском языке дательный беспредложный исключительно от названий городов, собственных имен м. р., может быть определен в системе синтаксических средств как вариант винительного с предлогом *в*. (Процесс опредложивания винительного падежа к моменту обособления этой группы имен существительных скорее всего уже закончился).

¹ А. Галлис, цит. соч., стр. 121—122.

² Л. П. Якубинский, цит. соч., стр. 175.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АхМор — Акты хозяйства боярина Б. И. Морозова, под ред. Яковлева, ч. II, М.—Л., 1945.
- Ип. — Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей, издаваемое государственною археографическою комиссиею, т. II, Петроград, 1923.
- ИпГ. — Галицко-Волынская летопись (по Ипатьевскому списку), там же, стр. 155—227.
- Пов. Бат. — Повесть о разорении Рязани Батыем. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 4. XXXIX, Спб., 1867.
- ПовВЛ — Повесть временных лет, ч. I и II, М.—Л., 1950.
- Пск. Стр. — Псковская 3-я летопись. Строевский список. Псковские летописи под ред. А. Н. Насонова, вып. II, М., 1955.
- Срезн. Мат. I — И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, 1895.
- Сузд. — Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку, Полное собрание русских летописей, т. I, в. 2, Л., 1927.
- Холоп. — А. Яковлев, Холопство и холопы в Московском государстве XVII в., т. I, М.—Л., 1943.

ПО НЯКОИ ВЪПРОСИ НА БЪЛГАРСКИТЕ И СЛАВЯНСКИТЕ ЧИСЛИТЕЛНИ

Петър Пашов

В съвременните славянски езици думите, които се явяват „отвлечени обозначения на числата и изразеното в числата количество, брой“¹, образуват обособена граматическа категория числителни имена. Тази граматическа категория, характеризираща се днес в славянските езици със свои особености, не е съществувала в праславянския език, не е съществувала и в старобългарски език. Известно е, че в старобългарски днешното числително 1 е спадало към местоименията-прилагателни, а 2, 3 и 4 са били прилагателни. Всички те са се съгласували по род с придружаваното от тях съществително, което при 1 е било в единствено число, при 2 — в двойствено, а при 3 и 4 — в множествено число. Думите, означаващи числа от 5 до 10, 100 и 1000, са били съществителни и следователно са притежавали свой род и число, а съществителните, употребявани след тях, са били в родителен падеж (родителен количествен).

В по-нататъшния развой на славянските езици постепенно се установява и обособява числителното име като самостоятелна част на речта със свои характерни особености, но много остатъци от старото състояние, от старите отношения, макар и „видоизменени, но не докрай преосмислени“ се пазят още, поради което числителните представят в днешния български език, както и в руски и в другите славянски езици, много „пъстра морфологическа картина“². Тук ще ни занимава, на първо място, въпросът за зависимостта между числителното и съществителното в конструкции числително + съществително. Тази зависимост се определя преди всичко от природата (старата морфологическа природа) на числителното (в български и македонски език в определени случаи зависи и от рода на съществителното — при т. нар. бройна форма).

По интересувания ни въпрос в историческия развой на славянските езици настъпват редица промени. Процесите не са протичали равномерно в отделните езици и, както може да се очаква, едни от тях са отишли напред, изпреварили са значително, други пък са запазили до голяма степен старото състояние (като излизаме от старобългарски език). Българският език, както и в редица други случаи, е отишъл много напред, най-напред в сравнение с всички останали славянски езици.

¹ Вж. В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947, стр. 288.

² Пак там.

Старото двойствено число е изчезнало отдавна в повечето славянски езици, като е оставило във вид на остъгъци по-големи или по-малки следи¹. Дуалът е жива категория днес само в словенски език и в двата лужишки езика², а освен това се пази до известна степен в някои кашубски и украински говори³. Разлика следователно по отношение на зависимостта между числителното и съществителното в конструкции с 2, от една страна, и 3 и 4, от друга, както е било в старобългарски език, не се прави днес в останалите славянски езици (освен словенски и лужишки). Но различието между 2, 3 и 4, от една страна (съгласуващите се числителни-прилагателни), и 5 и нагоре (старите числителни-съществителни) се прави във всички славянски езици, с изключение на български и македонски. Следователно пълно изравняване между всички числителни в това отношение е настъпило само в български и македонски език, само в тях съществителното след което и да било числително (освен, разбира се, 1) ще бъде в една и съща форма. Докато в словенски и лужишки различаваме три форми: една след 2 (двойствено число), втора след 3 и 4 (именителен падеж множествено число)⁴ и трета след 5 и нагоре (родителен падеж множествено число), в чешки, словашки, полски, белоруски и украински⁵ има две форми: една след 2, 3 и 4 (именителен падеж множествено число) и друга след 5 и нагоре (родителен падеж множествено число), също две форми в руски и сърбохърватски: първата след 2, 3 и 4 (родителен падеж единствено число) и втората след 5 и нагоре (родителен падеж множествено число), то в български и македонски език имаме една единствена форма — множествено число (падежи в български и македонски език, както е известно, няма)⁶. Това е едно указание, че в български и македонски процесът на обособяването на числителното име като единна граматическа категория част на речта е напреднал най-много и е близко до пълното си завършване.

Това обособяване и установяване е свързано преди всичко със загубата на рода. Числителното име като част на речта не се характеризира с граматическа категория род. Думата един със своите форми (*един, една, едно; едни*) само семантически се отнася към числителните, морфологически не е числително, а местоимение-прилагателно, съгласуващо се по род и число със съществителното, към което се отнася⁷. Съгласу-

¹ По въпроса за двойственото число в славянските езици вж. у Ив. Лекков, Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици, София, 1958, стр. 13—16.

² Понеже по интересуващите ни в тази статия въпроси различия между горнолужишки и долнолужишки не се наблюдават (тъй като не се навлиза в подробности, където биха се явили и различия), ще бъде използвано условно името лужишки, като се подразбира горнолужишки и долнолужишки.

³ Вж. А. Супрун, О русских числительных, Фрунзе, 1959, стр. 131.

⁴ Тук, както и навсякъде в тази статия, се има пред вид именително-винителната функция на конструкцията числително + съществително.

⁵ Тук не се вземат под внимание някои подробности и особености в отделните славянски езици, напр. в украински и белоруски (в някои случаи) след 2—4 формата е за им. п. мн. ч., но по ударение прилича на род. п. ед. ч.

⁶ Неточно и неправилно А. Супрун говори за именителен падеж при тези случаи в македонски и български (вж. в Ученые записки Филологического факультета Киргизского гос. у-та, V, Фрунзе, 1958, стр. 15).

⁷ От казаното дотук логически следва, че така наречените „числителни редни“ не са числителни, а обикновени прилагателни, затова не се имат пред вид, когато в тази статия се употреби терминът числително име.

ването си по род е запазило и *два, две*¹. Това числително пази двете си форми за род във всички славянски езици без изключение, като в украински, белоруски, руски и сърбохърватски (в полски при неличната форма) мъжката форма е започнала да служи и за среден род, докато в останалите славянски езици, както и в старобългарски, тази функция изпълнява формата за женски род. Но силно напредналият процес на установяване на числителните като особена част на речта в български език ни позволява да очакваме загуба на рода и при 2, както е станало и при 3 и 4, където общи са станали формите за женски и среден род, а мъжките са отпаднали. Това наше очакване става още по-логично, като прибавим, че при множествено число на съществителните родовите различия изчезват и самите съществителни, както и техните определители, вече не показват род. Обаче, въпреки тези наши очаквания, не се наблюдават *даже* и признаци на разколебаване при употребата на родовите форми *два* и *две*. Мисля, че за това специално в български език спомага донякъде и наличието на така наречената бройна форма² за множествено число. Известно е, че освен обикновената си форма за множествено число, съществителните от мъжки род в български език (също и в македонски, но не така последователно и в такава степен задължително)³ имат един особен облик (по произход старо двойствено число), който се употребява изключително след числителни (и някои количествени думи): срещу *вол, волове* — *два вола*; *кон, коне* — *пет коня, няколко коня*; *молив, моливи* — *три молива, колко молива*; *сън, сънщица*, — *два съня* и т. н. С тази си форма съществителните от мъжки род се отделят от останалите съществителни. Съществува, струва ми се, взаимна зависимост между облика *два* и бройната форма на съществителните от мъжки род, която завършва винаги на *-а (-я)* — нещо като вокална хармония (?). По начало, както се знае, занимаващата ни форма, като дуална, се е употребявала само след формата *два*. След това се е разширила и при 3 и 4 (старите числителни-прилагателни, както е днес в руски и сърбохърватски), а после и при всички числителни (в български и македонски). След като това е станало, от своя страна новосъздадената бройна форма подпомага задържането на формата *два* и днес този облик се свързва почти изключително с бройна форма на съществителните. Ако съществителното от

¹ В словенски език родови различия се пазят и при 3 и 4: *trie* (м. р.) и *tri* (ж. и ср. р.); *štirje* (м. р.) и *štiri* (ж. и ср. р.).

² В нашата граматическа литература се срещат и други названия на тази форма: *броев облик* или *броево число* (А. Л. Т.-Балаи, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 50; също в *Нова българска граматика за всякого*, свезка II, София, 1955, стр. 156), *броен облик* (Д. Попов, *Българска граматика*, София, 1942, стр. 117), *определена множествена форма* (Н. Костов, *Българска граматика*, София, 1939, стр. 50), *второ множествено число* (*pluriel second*) (L. Beauclieux, *Grammaire de la langue bulgare*, Париж, 1933, стр. 53), *бройна множествена форма* (Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944, стр. 128). Сега е общоупотребителен терминът *бройна форма за множествено число*. Във възрожденските ни граматики тези облици не са отбелязани, макар че и по онова време са били широко употребителни (разбира се, срещат се и в текста на самите граматики). На бройната форма в съвременния български език ще бъде посветено специално изследване.

³ За употребата на бройната форма (*избројана множина*) в македонски език вж. у Б. Конески, *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, д. II. Скопие, 1957, стр. 30—34. Също у Рада Угринова, *Број со именка*, сп. *Македонски јазик*, III, бр. 3, стр. 52—57.

мъжки род не завършва на съгласна¹ и следователно не може да образува бройна форма, с него не можем да употребим в никакъв случай *два*. Тъй като в тези случаи се касае за съществителни за лица, можем да употребим и най-често употребяваме мъжколичната форма *двама*: *двама слуги, двама войводи*, както *двама кметове, двама четници*. Но докато форми *два кмета, два четника* са напълно възможни, ако и не препоръчителни, то *два слуги, два войводи, два вълхви, два бабанки* и под. са изключени. Да прибавим тук, че *три слуги, три войводи, пет вълхви* и т. н. се употребяват много често вместо *трима слуги, трима войводи, петима вълхви* и т. н. На *три слуги, пет слуги* съответствуват народните *две слуги, две войводи*², *две бабанки, две владики, две старшини* и под. — когато думите се схващат като съществителни от женски род според формата си, макар и да означават лица от мъжки пол. Невъзможно е да се каже също така *два слепи*³, *два куци, два ранени, два служайци* (а може *два чиновника*!) и т. н. при субстантивирани прилагателни и причастия.

Че такова едно предположение за взаимно влияние между *два* и бройната форма е напълно допустимо, свидетелствува и обяснението, което се дава за причините, довели до разширяването на *два* като форма и за среден род в руски език. П. Я. Черных смята, че формата *два* е започнала да се употребява и при съществителните от среден род вместо *две* под влияние на близостта в склонението на имената от мъжки род и от среден род⁴. В случая решителна роля е играела близостта (еднаквостта) на родителен падеж единствено число след преосмислянето на именителен падеж двойствено число като родителен падеж единствено число: и в двата случая се касае за окончание *-а*. Същото, вероятно, може да се каже и за сърбохърватски език.

¹ За удобство обикновено се казва, че бройна форма имат съществителните от мъжки род изобщо. В същност такава форма имат само съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна. К. Мирчев в Историческа граматика на български език, II изд., София, 1963, стр. 176, като пише, че формите на *-а*, които са се употребявали след *два* при имената със стара *о*-снова м. р., по-късно „са започнали да се употребяват при всички имена от м. р. и след всяко друго числително“, явно няма пред вид съществителните от м. р. с окончание *-а*.

² А ако се запази формата за мъжки род *два*, може да се срещнат и необичайни случаи, при които съществителното остава в единствено число, за да се запази най-характерната особеност на бройната форма — окончанието *-а*, срв. следния пример от известната партизанска песен „Ой горице горунова“ (Христоматия за IX кл., 1963, стр. 36):

У четата два *войвода* —
млади Денчо и млад Славчо,
четата им все юнаци,
все юнаци партизани.

³ Във връзка с това интересно е да се изтъкне неупотребителността на термини, получени, от субстантивирани прилагателни и причастия от м. р., докато напр. от ж. р. има много: *вългополовяща, съгласна, допирателна* и пр. Ст. Стоянов в учебника си по българска граматика (под печат в изд. „Наука и изкуство“) предлага и употребява на мястото на термините *гласна* и *съгласна* съответно *гласен* и *съгласен* (за да не се свързват с буква, а със звук). Съчетания *три гласни, четири съгласни* не правят, разбира се, впечатление, но съчетания *два съгласни, два гласни* (употребени като термини, без съществителни — самите те субстантивирани) звучат доста неестествено.

⁴ Вж. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1954, стр. 218.

Въз основа на направените наблюдения по отношение на зависимостта на формата на съществителното от числителното в съчетание числително + съществително е изготвена дадената тук таблица, която ни показва, че по отношение на третираните въпроси славянските езици много ясно се делят на няколко групи, които не съвпадат с традиционната им тридялба (старобългарски език се дава за сравнение, навсякъде в скоби).

№ по ред	Езици	Форма на съществ. имена												
		след 2				след 3 и 4				след 5 и нагоре		Унификация на зависимостта при всички едителни	Наличие на спец. форма при съществ. от м. р.	
		имен. пад. дв. ч.	имен. пад. мн. ч.	род. пад. ед. ч.	мн. ч. (без пад.)	имен. пад. мн. ч.	род. пад. ед. ч.	мн. ч. (без пад.)	Различаване на 2 от 3 и 4	род. пад. мн. ч.	мн. ч. (без пад.)			
1	Български	—	—	—	+	—	—	+	—	—	+	—	+	+
2	Македонски	—	—	—	+	—	—	+	—	—	+	—	+	+
3	Руски	—	—	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—
4	Сърбохърватски	—	—	+	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
5	Чешки	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Словашки	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Полски	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Белоруски	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	Украински	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Словенски	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	Лужишки	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(12)	(Старобългарски)	+	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—

Групите са следните (езиците са наредени, приблизително, по степен на новото качество, обратно на архаичността).

А. Класификация по формата на съществителното след 2

- I. Български и македонски;
- II. Руски и сърбохърватски;
- III. Чешки, словашки, полски, белоруски и украински;
- IV. Словенски и лужишки, (старобългарски).

Б. Класификация по формата на съществителното след 3 и 4

- I. Български и македонски;
- II. Руски и сърбохърватски;
- III. Словенски, лужишки, чешки, словашки, полски, белоруски, украински, (старобългарски).

В. Класификация по формата на съществителното след 5 и нагоре

I. Български и македонски;

II. Всички останали славянски езици (и старобългарски).

Най-обособени групи са групата на най-напредналите (български и македонски) и групата на най-архаичните (словенски и двата лужишки езика). Български и македонски се противопоставят на всички останали славянски езици както по отношение на неразличаването на взаимността между числителното и придружаваното съществително при 3 и 4, от една страна, и 5 нагоре, от друга, така и по пълната унификация на тази зависимост. Това деление съвпада и с делението по наличие на специална форма на съществителните от мъжки род (бройната форма). Единствена тя представлява един преосмислен архаизъм в двата „авангардни“ езика. Няма нито един случай в приведените класификации (на брой осем), когато в групата на български и македонски да влиза и старобългарски, т. е. двата езика не пазят нито един архаичен структурен белег по отношение на зависимостта на съществителното от числителното в разглежданите конструкции.

Г. Класификация по различаване на зависимостта на съществителното след числителните 3 и 4, от една страна, и 5 и нагоре, от друга

I. Български и македонски;

II. Всички останали славянски езици (и старобългарски).

Д. Класификация по унификация на зависимостта на съществителното след всички числителни

I. Български и македонски;

II. Всички останали славянски езици (и старобългарски).

Е. Класификация по наличие на специална форма на съществителните от мъжки род след числителните (бройна форма)

I. Български и македонски;

II. Всички останали славянски езици (и старобългарски).

Групата на лужишките езици и словенски език се противопоставя пък на всички останали славянски езици по различаване на зависимостта на съществителните имена след 2, от една страна, и 3 и 4, от друга (т. е. по запазването на двойственото число). Освен това трябва да се отбележи, че, обратно на българо-македонската група, няма нито един случай в дадените класификации, когато старобългарски език да не влиза в групата на лужишки и словенски, т. е. по разглежданите признаци тези езици са изцяло архаични, не са развили нито едно ново качество, нито един нов структурен белег.

Ж. Класификация по различаване на зависимостта на съществителните имена след 2, от една страна, и 3 и 4, от друга

I. Всички славянски езици (без лужишките и словенски);

II. Словенски, лужишки, (старобългарски).

И накрая, с употребата на родителен падеж единствено число (под влияние и аналогия на именителен падеж двойствено число) след числителните 2, 3 и 4 руски и сърбохърватски се противопоставят на всички останали славянски езици, които обаче не са единни в това отношение (срв. с класификация А и класификация Б).

З. Класификация по употреба на родителен падеж единствено число след числителните 2, 3 и 4 (разширение на преосмислен дуал)

I. Руски и сърбохърватски;

II. Всички останали славянски езици:

а. Български и македонски;

б. Чешки, словашки, полски, белоруски, украински;

в. Словенски, лужишки, (старобългарски).

*

Старите морфологически различия между трите групи числителни, както видяхме, се пазят в другите славянски езици където повече, където по-малко. Макар че като структурни белези те са изчезнали в български език, те могат да се видят добре в окаменял вид във формите на нашите сложни числителни. Различието между 2 и групата 3 и 4 личи при имената на стотиците: срещу *триста* (стблг. *три съта*; *съта* — имен. п. мн. ч. от *съто*) имаме форма *двесте*¹ (стблг. *дъвъ сътъ*; *сътъ* — имен. п. дв. ч. от *съто*). Различието пък между (2), 3 и 4, от една страна, и 5 и нагоре проличава при названията на десетиците: до 40 включително носят удължение върху първата си част (*двадесет*, *тридесет*, *четиридесет*), а от 50 нагоре — върху втория си компонент (*петдесет*, *шестдесет*, *седемдесет*, *осемдесет*, *деветдесет*)². На това старо различие се дължи и

¹ Исторически тази форма е по-правилна от по-употребителната днес форма *двеста*. Л. Андрейчин в Основна българска граматика, стр. 347, я посочва като установена в книжовния език и по-правилна. Речникът на съвременния български книжовен език, издание на БАН, дава *двеста* и *двесте* като дублетни форми, като само поставя на първо място *двеста*. Ал. Т. Балабан в Нова българска граматика за всякого, св. II, стр. 211, пише: „По край *двеста* се употребя книжовно и говорското *двесте*...“ *Стб. *дъвъ съта* за им. п. дв. ч. в мъж. р., а *дъвъ сътъ* в жен. и ср. р.“ Тук по отношение на историческото обяснение има явно недоглеждане — думата *съто* е от среден род и като всяко съществително не може да се мени по род. Правилно е обяснението, което дава К. Мирчев в Историческа граматика на български език, София, 1963, стр. 173: *двеста* се е получило по аналогия на *триста*. Може да се прибави, че този процес е бил вероятно улеснен от редукцията *e > 'ъ* или *'а*, характерна за повечето източни говори: *двѣст'а* или *двѣст'ъ* се различават от *двеста* само по мекостта на съгласната *т*, която лесно се елиминира.

² За по-голяма яснота се привеждат само „пълните“ форми, които са „прозрачни“ етимологически и структурно. Избройването и на формите *двайсе*, *трийсе*... и *двайсет*, *трийсет*... няма да ни покаже нищо ново и тук е излишно.

различният начин за образуване на имената на стотиците: от 500 нагоре с компонент *стотин*¹ — род. п. мн. ч. от *стотина* (*петстотин*, *шестстотин*, *седемстотин*, *осемстотин*, *деветстотин*), само че тук „стройността“ се е нарушила, тъй като по тези форми се е повело и 400 и вместо очаквано *четиреста (срв. с руското *четыреста*) имаме *четиристотин*.

Във връзка с числителните 400—900 можем да прибавим тук, че употребата на формата *стотин* самостоятелно е спомогнала съчетанията да се превърнат постепенно в сложни думи и да ги пишем заедно. Инак и двата компонента имат свое ударение (едното вече се схваща като вторично) и, което е по-важно, може да се членува първата част на тези сложни съществителни: *петте стотин*, *шестте стотин* или *петтях стотин*, *шесттях стотин*. Формите *петстотинте*, *шестстотинте* и т. н., когато се членува думата като цяло, са по-нови и може би днес по-употребителни. Интересно е да се отбележи, че съществуването на съчетания *колко стотин*, *няколко стотин*, също като *няколко хиляди*, *колко милиона*, при пълна невъзможност да се каже нещо като *колко десет, *няколко десет (вм. *няколко десетки*), също ни показва че композитата за названия на стотиците със съставка *-стотин* са много по-малко сраснали от съответните сложни числителни за десетиците. В сърбохърватски за 200 и 300 освен *двеста* и *треста* се употребява и *две стотине*, *три стотине*, а от 400 нагоре само *четири стотине*, *пет стотина*, *шест стотина* и т. н. Там, както се вижда, се пишат и разделно, защото съществува, освен *сто* и форма *стдтина*; *стдтине* е род. п. ед. ч., а *стдтина*² е род. п. мн. ч. В македонски език съответните числителни са *сто*, *двесте*, *треста*, *четиристотини*, *петстотини* и т. н. Както се вижда, втората част се е превърнала в обикновено множествено число на *стотина* и имената на стотиците от 400 нагоре са се изравнили с имената на хилядите: *три илјади*, *пет илјади*. При това заедното писане в македонски език на имената на стотиците 400—900 едва ли е оправдано, още повече, че там единственият възможен начин на членуване е *четиристе стотини*, *петте стотини* и т. н. (писани разделно)³.

В руски език, както бележи А. Супрун (О русских числительных, стр. 10), имената на стотиците също не са се окончателно срасли като цели думи. Макар че отсъствува в живия език форма *ста*, рядко компонентите на тези числителни се схващат като отделни, напр. при разместването им за изразяване на приблизителност: „Богато жили, *ста три* овец, рогатого скота водили“ (Серафимович, Пески — пример на Супрун).

Във връзка със сложните числителни 11—19 с втори компонент *-найсе(т)* или *-надесет* интересно е да се приведат занимливите форми *николконијсе* (от родното ми с. Буря, Севлиево) и *хичнајсе* (от с. Драганово, Горнооряховско, по устно сведение от Хр. Първев) за изразяване на *николко*. Тези форми се чувствуват като особени и в самите говори, в които се употребяват. По структура те напълно съответствуват на полското *kilkanaście* и на украинското *кілканадцять*⁴.

¹ Във връзка с тази стара родителна форма срв. народното *годин*: за много *годин*, 20 *годин*; у Ботев: *толкоз годин* си хранила; у Вазов: *девет годин* той скитѝ се.

² Вж. R. de V. G. a. u. Guide to the slavonic languages, Лондон, 1951, стр. 332.

³ Вж. Б. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, дел II, Скопие, 1954, стр. 92.

⁴ Вж. А. Супрун, О русских числительных, Фрунзе, 1959, стр. 10.

Разгледаният дотук материал ни позволява да видим, че в българските числителни, както и при числителните в другите славянски езици, се наблюдават редица случаи на влияния по съседство в системата на числителните, възможни благодарение на установените (съществуващите) парадигматически отношения¹. При това влиянията са се движили в две посоки — или „отгоре надолу“ („отзад напред“, „назад“), или „отдолу нагоре“ („напред“)². Изглежда, че влиянието „отгоре надолу“ е по-силно преди всичко когато се касае до загуба на някои особености. Напр. по отношение на рода — загубата му е стигнала до 2, което има две родови форми, а 1 не е засегнато (т. е. може да се каже, че 1 и 2 по редица причини (главно поради преплитане с други граматически категории) не са станали изцяло числителни, тъй като пазят категорията род³.

Движение „отгоре надолу“ наблюдаваме и при влиянието, което групата на стотиците 500—900 е оказала върху втория член на групата 300—400 (*четириста ← *петстотин*, *шестстотин*... = *четиристотин*, *петстотин*...⁴ Същото „по посока“ е и влиянието, което групата 300—400 оказва върху 200 (*двесте* ← *триста*, *четириста = *двеста*, *триста*)⁵. Наблюдаваме като че ли едно изтикване на компонента *-ста* от компонента *-стотин* с един член напред за сметка на *-сте*, употребяван само при едно числително. Такива придвижвания има и в сърбохърватски и македонски, напр. в сърбохърватски *двеста* е също форма, получена под влияние на *триста*. В руски език се среща народна форма *два́ста* (вместо *двести*), която се обяснява също с влияние от страна на *триста*, *четыреста*, срв. у М. Горки, „Челкаш“: „Рублев два ста тягну“ (цит. по А. Супрун, О русских числительных, стр. 10).

Друг случай на влияние „отгоре надолу“ или „отзад напред“ имаме в източнославянските езици. Касае се за формата на прилагателното,

¹ Разяснение на термините парадигматически отношения и синтагматически отношения (който се употребява по-нататък в статията) вж. у Т. Милевски, Предпосылки типологического языкознания, сб. Исследования по структурной типологии, Москва, 1963, стр. 4—5. Термините са на Фердинанд де Сосюр, от известния Курс по обща лингвистика.

² „Напред“, ако си представяме естествения ред на числата в редица отляво надясно (както пишем), и „отдолу нагоре“, „нагоре“, ако си ги представяме в колона, като най-отдолу е *едно*, върху него е 2 и т. н. (обратно на обикновения начин за писане на колони). Противоположно: „отзад напред“ и „отгоре надолу“.

³ В български език „истински“ числителни са *едно* и *две*, когато напр. броим: *едно*, *две*, *три*, *четири*... Те нямат род, или по-добре — те са в „неутрален“ среден род, както и всички числителни, срв. *едно пет*, *едно дванадесет*, *ново двайсет* и пр. Единствено формите *едно* и *две* могат да се употребяват абсолютно (термин, заимствуван от В. Винogradov, Русский язык, стр. 301), извън съчетание със съществителни, в математически формули и изчисления, напр. *две по едно* равно на *две*, *две и едно* — *три* и т. н. Невъзможна е в такива случаи употребата на *един*, *една*, *два*. Ясно е, че трябва да се прави разлика между формата *едно* (ср. р. от съгласуващата се дума *един*, *една*, *едно*, *едни*) и числителното *едно*. Същото трябва да се каже и за *две*. Въпросът за неутрализацията на рода в български език и за „неутралния“ среден род е много интересен и заслужава задълбочено проучване.

⁴ Със знакове →, ← означавам посоката на влиянието.

⁵ За въздействието на формата за 300 върху първоначалната форма на 200 в южнославянските езици (с изключение на словенски) вж. и у Ив. Леков, Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици, София, 1958, стр. 55.

определящо съществителното в съчетание числително + съществително. Числителните от 5 нагоре с управлявания от тях родителен падеж множествено число са оказали влияние на числителните от 2 до 4 и сега в руски език при тях се употребява и родителен, и именителен падеж мн. ч. на прилагателните, срв. казаното у Пешковски: „Впоследствие тази последната форма (род. п. мн. ч. — П. П.) на съчетанията, като много употребителна, била пренесена и при *два, три, четири*, така че по образеца *пять красивых коней* започнали да казват *три красивых коня*. А тъй като тази форма все още не е изместила и старата форма (*три красивые коня*), то при тези думи са се оказали възможни две различни конструкции“¹.

Обратно „по посока“ парадигматично влияние имаме напр. при синтагматичното отношение, каквото представлява в български език бройната форма за множествено число на съществителните от мъжки род. Движението на дуалните форми „нагоре“ е започнало, след като се е разколебала и е изчезнала граматическата категория двойствено число. В тези славянски езици, които са я запазили (лужишки и словенски), такова придвижване не е настъпило. Интересно е да се отбележи, че докато в български и македонски език движението се е развило само „във височина“ (от 2 през 3 и 4 засяга 5 и нагоре, но само в рамките на съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна)², в руски и сърбохърватски език то се е развило повече в широчина, отколкото във височина — „нагоре“ засяга само още 3 и 4, а в ширина, благодарение на преосмисляне като родителен падеж единствено число³, обхваща всички съществителни от трите рода без изключение. Това може да се представи на следната схема.

¹ А. М. Пешковски, Руский синтаксис в научном освещении, стр. 395. За украински език вж. у М. П. Івченко, Числівники української мови, Киев, 1955, стр. 104—106. Пешковски е цитиран по него.

² В същност и в български имаме известно разширение, но то е все в рамките на мъжки род, затова не се взема под внимание: дуалната форма именителен падеж на твърди и меки *о*-основи се пренася и при останалите съществителни от мъжки род, без да засегне групата на *а*-основи.

Неаргументирано и неправилно е мнението на Леон Болийо, изказано в цитираната граматика на български език (стр. 53 и 59), че и някои съществителни от среден род имат бройна форма (наричана у него, както се каза, *pluriel second*); *въжета* срещу обикновената форма за множествено число (*pluriel commun*) *въжа, морета* срещу *моря*. Вярно е, че поради някои особености в семантиката си, форми като *моря, въжа* трудно се употребяват след числителни, но това е недостатъчно да приравним форми *морета, въжета* с бройната форма при мъжки род. *Въжета, морета* се употребяват напълно добре и самостоятелно, докато бройната форма има само свързана употреба. Освен това и форми като *въжа* могат да се употребят след числително, срв. следния пример из народна песен: „Къту Мъринчъ бесихъ/и въжиту съ прикъсна/;с девик' гу *въжа* весихъ,/и девик'к'ах съ скъсъхъ (СБНУ, X, стр. 71).

³ Че и в български език старият дуал вероятно е започнал да се схваща като родителен падеж единствено число, освен казаното от Ив. Гълъбов за форми *кракѣ* и *крака* (в статията Пет, петях, петмина, сп. Български език, 1954, кн. 3, стр. 252 — могат да се прибавят и *рога, рѣга*), свидетелствуват и западнобългарски форми *два кон'а*, *три попа*, *два ножа*, *два волѣ*, *девет овна*, *два огн'а* и под. (вж. Цв. Тодоров, Северо-западните български говори, СБНУ, XLI, 1936, стр. 281). Тяхното ударение (в литературния език бройната форма никога няма крайно ударение, а в някои източни говори — само при изпадане на непостоянна гласна, напр. *два овна*, при *петла*, *пет котла*) явно ги свързва с родително-винителната форма, употребителна в редица западни говори, срв. напр. бройните форми у Цв. Тодоров с подчертаните форми от народни изрази от Брезнишко (по устно съобщение на Ц. Младенов): „Кѡй вѣче (да целива) *попа* у руку, он че попадѣу у товарѣу“ и „По петѣна на *кон'а*“ или „По петѣна (= поп, попище) на *кон'а*“.

Като пример за друго влияние „отдолу нагоре“ може да се посочи, че под влияние на числителните съществителни от групата 5—9, които са се скланяли по женското *ī*-склонение (като *костъ*), скланящото се по мъжкото консонантно склонение числително съществително *десѣтъ* е за-

Числа	бълг. и мак.			рус. и сръхр.		
	м.р.	ж.р.	ср.р.	м.р.	ж.р.	ср.р.
и т. н.	■					
7	■					
6	■					
5	■					
4	■			■	■	■
3	■			■	■	■
2	■			■	■	■

почнало да се скланя до известна степен също по *ī*-склонение. А че се е схващало като съществително от мъжки род, свидетелствува много ясно формата на сложното числително *двадесет*: във всички славянски езици без изключение първият компонент е *два*, а не *две*, както би било, ако *десѣтъ* беше от женски или среден род.

Трети случай на такова „възходящо“ влияние е създаването в български език на формата *хилѣдо* вм. *хилѣда*, получена по аналогия на *сто*: *сто* → *хилѣда* = *сто*, *хилѣдо*.

*

Освен загубата на граматическата категория род, друга много важна особеност на обособената в славянските езици част на речта числително име е загубата на категорията число¹. Вече разгледахме случаите с 1 и 2. По-нататък обикновено се сочи, че числителните *хилѣда*, *милион*, *милиард* и пр. имат форми за множествено число като съществителни. Но, както пише Л. Андрейчин, формата *хилѣда* е чисто числително, а *хилѣди* (напр. *втора хилѣди*) е съществително от женски род². Трябва да се прибави, че числителното *хилѣда* като числително няма множествено число, като напр. *сто* (под чието влияние се е явила и формата *хилѣдо*, която е само числително и следователно от нея не можем в никакъв случай да образуваме множествено число — би било *хилѣдѣ!). Съществителното *хилѣди* (рядко употребително в единствено число) не влиза в „парадигмата“ на числителните, затова и числителното *сто* не може да му повлияе, то съответствува на съществителното *стотица*: *стотици* и *хилѣди* трудещи се. Изобщо *хилѣди* трябва да се отдели от *хилѣда* (за смесването им допринася и това, че в нашата писмена практика не

¹ По този въпрос вж. повече у Виноградов, цит. съч., стр. 294—296, и у А. Супрун, О русских числительных, дополнение 1, стр. 123—125.

² Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 354.

се поставя ударение — редно е обаче да ги разграничим графически, като пишем ударение именно върху по-малко употребявана форма *хйляда*¹ и да се изброява в редицата на числителните-съществителни: *единица — единици, стотица — стотици, хйляда — хиляди, милион — милиони, милиард — милиарди*². Числителното *хйляда* (от редицата *едно, две, три, четири... десет, единайсет... двайсет... трийсет... сто, двеста... петстотин... хйляда*)³ няма също и род (или пък, като другите числителни, е от „неутрален“ среден род: *едно хйляда*, съвсем различно от *една хйляда*). Освен това след съществителното *хйляда* нормално няма да употребим бройна форма, напр. срещу *първите хиляда трактора* имаме *първата хйляда трактори*, а не *първата хйляда трактора*.

За отбелязване е, че и в руски език, както пише Виноградов, думата *тысяча*, която заема междинно положение между съществителните и числителните, „все по-силно се вмъква в орбитата на числителните. Срв. употребата на творителен падеж *тысячью* по аналогия с *пятью* и т. п., а също и конструкции като „невеста с *тысячью душами*“ (Писемский, „Тысяча душ“) — вм. очакваното с *тысячью душ*“⁴. Но докато *тысяча* не загубва рода си (поради окончанието *-а*) и има множествено число, българското *хйляда*, както видяхме, е станало вече изцяло числително, оставяйки си за заместник като съществително *хйляда*.

¹ Не бих могъл да кажа дали е напълно прав А. А. Реформатски, който във формата на бележка под черта в статията си „Число и граматика“ (Вопросы грамматики, сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова, Москва—Ленинград, 1960, стр. 385—400) казва по отношение на немски език, че не е необходимо, както правят немските речници, да се различават *tausend* пиш. 'тысяча' числ. и *Tausend*, п. 'тысяча' средн. р. и да се отбелязва това различие и правописно (малка буква за числителното и голяма за съществителното, както изобщо се пише всяко съществително в немски език). „Однако — продължава авторът — это плод досужего мудрствования: может быть ein tausend и ein Tausend без смыслового и грамматического различия. Надо, следуя немецкой орфографии, всегда писать Tausend“ (стр. 386). Българският език обаче е развил числително за 1000, което се различава от съответното съществително и ако действително съществува в немски език различие между *tausend* и *Tausend*, то би се изразило много ясно и лесно в българската част на речника: *tausend* пиш. хйляда и *Tausend* п. хйляда.

² Тези числителни съществителни, както и някои други, морфологически са съществителни, а само по лексикален признак условно ги отнасяме към числителните.

³ Както се вижда, най-голямото числително е *хйляда*. Другите наименования на големи величини са само съществителни (условно отнасяни към числителните — вж. предходната забележка под черта), тъй като се мислят, по думите на Виноградов, като предметно-събирателни обозначения на множество. От *милиард* нагоре в обикновената практика не се употребяват и най-често не се знаят (а няма и единство в названията им).

⁴ В. Виноградов, цит. съч., стр. 293.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА МОДАЛНОСТ ПО ЛЕКСИКАЛЕН ПЪТ

Кристалина Чолакова

Лексикалните единици въз основа на своите морфологични, семантични и синтактични признаци се обединяват в отделни лексико-граматични групи, известни в граматиката под термина части на речта. Съвременните граматики, опирайки се на многовековната традиция, създадена още в древността и възприета после от западноевропейската граматическа наука, както е известно, обикновено приемат десет категории части на речта (съществително, прилагателно, местоимение, числително, глагол, наречие, предлог, съюз, частица и междуметие).

Като се излиза обаче от езиковите факти, вижда се, че въпросът за частите на речта все още не е окончателно разрешен: Съществуващата класификация на думите, според която те са разпределени в десет лексико-граматични разреда, е или непълна в някои случаи, тъй като не обхваща всички типове лексикални единици, или пък известни категории думи понякога се отнасят неправилно към други части на речта, а не към съответната част на речта, към която принадлежат.

Като се има пред вид обаче, че, от една страна, известни типове думи, главно поради своите специфични семантични и синтактични особености, остават извън границите на приетите десет категории части на речта, от друга страна — има редица преходни случаи, при които трудно може да се определи към коя част на речта може да бъде отнесена дадена лексикална единица, тъй като често се явява кръстосване на границите на някои категории думи (напр. при служебните думи) и, от трета — отделните лексикални единици в зависимост от своите различни функционални особености, които проявяват в рамките на изречението, не са статични и не остават затворени в границите на онази част на речта, към която принадлежат по начало, а преминават от една категория част на речта в друга, променяйки понякога при този преход отчасти или напълно и своята семантична структура, едва ли би могло да се създаде една строго определена и свършена лексико-граматична класификация на думите.

В някои съвременни граматики и в някои теоретични трудове се правят опити да се коригира досегашната класификация на частите на речта. Така напр. Л. В. Щерба, а след това и В. В. Виноградов отделили като част на речта под термина „категория състояние“ думи, които изразяват състояние и имат функции на сказуемо в изречението¹.

¹ Л. В. Щерба, О частях речи в русском языке, Русская речь, II, 1928; В. В. Виноградов, Русский язык, Москва — Ленинград, 1947, стр. 42, 43, 399—421.

В. В. Виноградов определя като отделна особена лексико-граматична група думите, с които се изразява субективно-обективно отношение към достоверността на съобщаваните факти от действителността, под термина „модални думи“. Според В. В. Виноградов, отделните лексикални единици въз основа на своите семантични белези, граматични форми и синтактични функции, могат да бъдат класифицирани в две отделни групи — части на речта и частици на речта. Към частите на речта В. В. Виноградов отнася и думите, характеризирани като „категория състояние“, обаче модалните думи той отделя като особен структурно-семантичен разряд думи. В дадената схема на различните структурно-семантични типове думи („Русский язык“, стр. 44) модалните думи стоят като отделна особена група думи, чието място подобно на междуметията е извън частите на речта и частиците на речта¹. Към традиционно групирани части на речта А. В. Исаченко също прибавя като отделни части на речта модалните думи под названието „модальные (или вводные) слова“, както и думите, отнесени към категорията състояние под термина „предикативы“².

Въпросът дали модалните думи, както и думите, известни под термина „категория състояние“, представят отделни лексико-граматични групи в системата на частите на речта, остава все още неразрешен окончателно в граматичната литература. Затова не случайно в „Грамматика русского языка“, АН СССР, т. I, която е нормативна, тези категории думи не са разработени като отделни части на речта.

Възможността да се изразява модалност в речта чрез лексикални средства е отбелязана в руската езиковедска литература още от началото на XIX в., без обаче думите с модално значение да са отделени като самостоятелна категория. Те са били отнасяни обикновено към наречията, като същевременно не са били разграничавани от модалните частици, поради близостта на функциите им до функциите на тях частици³. Отнасянето на думите с модално значение към категорията на наречията е критикувано от В. В. Виноградов и А. В. Исаченко⁴. Съвременните грамматики на славянските езици обаче не разглеждат модалните думи като самостоятелна категория част на речта⁵. Българските езиковеди, автори на грамматики, също не разглеждат този тип лексикални единици като отделен разред думи. Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ отделя група наречия за логически обстоятелства. Тук са намерили място

¹ В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 30, 31, 41, 43, 44, 725—744.

² А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, ч. I, Братислава, 1954, стр. 34, 37, 38, 51, 353—357.

³ Подробни сведения за историята на въпроса за модалните думи в руската лингвистична литература дава В. В. Виноградов в Русский язык, стр. 726—730 и в статията „О категории модальности в русском языке“, Труды Института русского языка, т. II, М.—Л., 1950, стр. 63—67.

⁴ В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 726; А. В. Исаченко, цит. съч., стр. 350.

⁵ Имат се пред вид следните грамматики: Грамматика русского языка, АН СССР, т. I, Москва, 1952; F. Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny, Praha, 1951; B. Havránek, A. Jedlička, Česká mluvnice, Praha, 1960; St. Szober, Gramatyka języka polskiego, Warszawa, 1959; T. Maretić, Grammatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1899; Iv. Brabec, M. Hraste, Sr. Žiković, Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika, Zagreb, 1952; M. Стевановић, Граматика српскохрватског језика, Нови Сад, 1954; A. Bajec, R. Kolarić, M. Rupel, Slovenska slovnica, Ljubljana, 1956.

редица думи с модално значение като: *действително, наистина, сигурно, очевидно, разбира се* и др., както и модални и други частици, като: *надали, уж, да, дано, не, нека* и др.¹ В сравнително по-новата граматика „Съвременен български език“ положението остава непроменено. М. Иванов, автор на частта за наречията, говори също за наречия за логическо уточняване, като преповтаря схемата за разните типове наречия за логически обстоятелства, дадена от Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“². К. Попов в своя труд „Съвременен български език. Синтаксис“ само споменава за модални наречия, когато говори за произхода на вметнатите думи³.

Така думите, с които се изразява субективно-обективно отношение на говорещия към достоверността на съобщаваните факти от действителността, като: *действително, наистина, несъмнено, безспорно, безусловно, естествено, очевидно, положително, разбира се, вероятно, навярно, може би, струва ми се* и др.; в руски: *действително, правда, подлинно, несомненно, бесспорно, безусловно, очевидно, положително, конечно, разумеется, вероятно, на pewno, наверное, по-видимому, может быть, кажется* и др.; в полски: *rzeczywiście, naprawdę, niewątpliwie, bezspornie, bezwzględnie, oczywiste, rozumie się, prawdopodobnie, na pewno, chyba, zdaje mi się* и др.; в чешки: *vsutku, skutečně, opravdu, nesporně, nepochybně, zajisté, ovšem, určitě, zřejmě, samozřejmě, očividně, pravděpodobně, asi, možná; možno* и др.; в словашки: *skitocne, pravda, pravdaže, isté, určite, samozrejme, rozumie sa, nepochybné, očividné, zrejme, pravdepodobné, asi, možno, možbyť, zda sa* и др.; в сърбохърватски: *заиста, уистини, уистину, несумњиво, неоспорно, јамачно, разуме се, свакако, вероватно, ваљда, можда* и др.; в словенски: *gotovoda, prav, res, resda, seve, seveda, kajpada, verjetno, menda, morda, bržkone* и др. поради своеобразното положение, което заемат между другите типове думи, все още в съвременните граматики на славянските езици остават не съвсем точно охарактеризирани по отношение на мястото, което имат в системата на речта.

*

В тази статия ще се спрем на два въпроса: 1) на въпроса за изразяване на модалност в речта по лексикален път, като имаме пред вид само ония думи, които придават модални отсенки на изречението и то преди всичко тези от тях, които заемат особено положение в системата на частите на речта⁴ и 2) на въпроса дали този тип думи могат да се считат като особена лексико-граматична група, равностойна на отделна част на речта.

В съвременния книжовен български език лексикалните средства, с които се придава модална окраска на изречението, са обикновено модалните частици, от една страна, и от друга — думите с модално значение,

¹ Основна българска граматика, София, 1944, стр. 401.

² Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, стр. 115—116.

³ Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 217.

⁴ Не ще бъдат предмет на статията устойчиви словосъчетания с модално значение, както и някои лични и безлични глаголи, които означават вероятност, необходимост, наложителност, използвани като лексико-синтактични средства за изразяване на модалност.

които по форма най-често са наречия, по-рядко съществителни, или пък представят отделни глаголни форми, някои от които съществуват в езика като петрифицирани.

Модалните частици по своя характер са разнородни и придават най-разнообразни смислови оттенъци на думите или изреченията, към които се отнасят. С тях лицето, което говори, изразява своето отношение към съдържанието на изказаните от него мисли. С модалните частици говорещият може да изрази своето волево отношение към известни факти от действителността, които съобщава, или да покаже как схваща тези факти. Затова с употребата на тези частици фактите могат да бъдат представени като желани, напр.: „Дано ми найдет пушката, /пушката, майко, сабята“ (Хр. Ботев); като положителни, сигурни, напр.: „Дядо Славчо нищо не жалеше за нея... *Нали* тя им е единичка за всичко“ (Т. Г. Влайков); или пък съмнителни, несигурни или предполагаеми, напр.: „Рано беше още, *надали* имаше и осем часа“ (Й. Йовков); или „Стигнахме *май*, дете заръча войводата“ (Ст. Загорчинов); „Да направи това добро... *беки* и бог се умилистави и поживи детето“ (Ив. Вазов). С модалните частици също така могат да се потвърждават или отричат известни факти, напр. „Аз ви попитах скоро ли ще имате заседание... — *Да*, довечера, господине!“ (Ив. Вазов); „*Ни* думица горката му невеста не смея да каже“ (П. П. Славейков); или може да се изрази, че се изисква отговор за изясняване на нещо, напр.: „Познаваш *ли* Калина Пшеничката?... Познавам. — Хубаво момиче, *нали*?“ (Елин Пелин)¹.

Както вече споменахме по-горе, освен модалните частици други средства за изразяване на модалност в речта по лексикален път са и думите с модално значение, които са различни по своя морфологичен строеж. Към този тип лексикални единици се отнасят: 1) предимно думи, които външно, по своята формална структура са наречия, обаче в известни свои синтактични употреби се различават от функциите на наречието, напр.: *действително, вярно, наистина, буквално, сигурно, положително, естествено, очевидно, видимо, вероятно, на pewno, явно* и др.; 2) отделни глаголни форми, като *разбира се, види се, речи, струва ми се* и др., някои от които съществуват в езика като застинали форми, откъснали се от парадигмата на съответния глагол, като *разбира се, види се*; 3) някои съществителни имена, като *истина, факт* и др., които също само при известни синтактични употреби добиват модално значение.

Тези лексикални единици, разнообразни по своята морфологична структура, изразявайки субективно-обективни отношения на лицето, което говори, към явленията от действителността, се обединяват семантично. Те служат, за да се посочи степента на достоверността на съобщението, като изразяват увереност или неувереност в реалното съответствие с действителността, предположение, съмнение, възможност или вероятност.

С думите *действително, наистина, безспорно, безусловно, буквално, вярно, естествено, очевидно, положително, сигурно, разбира се, истина, факт, явно* и др. се изразява увереност в реалността на съобщението и се подчертават факти, които не будят съмнение, напр.: „*Действително*, чужди човек имаше там в сянката, между кокошарника и обора“ (Ив.

¹ По-подробно за модалните частици вж. Кр. Чолакова, Частиците в съвременния български книжовен език, София, 1958, стр. 52—72.

Вазов); „Истина, тая вечер той на два-три пъти пълни шишенцето с ракия“ (И. Йовков); „Сега трябва да те арестувам и ще чакаме нареждане от Велево... *Безспорно*, ще има дознание, разтакане“ (Ив. Хаджимарчев); „Я чакай да запалим лампата!... Ей, *вярно*, бе — точно седем без пет“ (П. Незнакомов); „Аз не видях вече какво стана... Атаката, *разбира се*, усля“ (И. Йовков); „Тя се вслуша още малко, но *явно*, вътре нямаше никого“ (М. Грубешлиева); „Истина, и стрина Илчовица надари зетя и сватовете, според както му е реда“ (Т. Г. Влайков).

Съобщаваните факти могат да бъдат представени като предполагаеми, възможни или вероятни. В този случай се употребяват думите *навярно*, *видимо*, *възможно*, *вероятно*, *види се*, *може би*, *речи*, *струва ми се* и др., напр.: „Мама не дойде веднага при мене. Остана отатък — *навярно* чакаше да се поуспокоя“ (П. Славински); „Лицето му беше неподвижно и безкръвно... а разтрепераната му ръка едва криеше цигарата. *Видимо* той правеше неимоверни усилия да се овладее“ (Г. Райчев); „*Вероятно*, той знаеше вече какво се готвеше в Бяла черква“ (Ив. Вазов); „Те бяха далечни братовчеди и се наричаха братя помежду си, *види се*, по някогашен обичай в рода им“ (Д. Талев); „Тя иска да прогледя мисълта му. *Може би*, и той е преживял някоя история — предполага тя“ (Ив. Карановски); „Вие сте млади и нищо не знаете, па и аз сам бях дете тогава... *Струва ми се*, бай Хаджия беше майстор през тия години“ (Ст. Чилингиров).

При някои от тези думи с модално значение се развиват и полярно противоположни значения. Една и съща лексикална единица в едни случаи изразява субективно-обективни отношения на категоричност, а в други — на хипотетичност. Такива са напр. думите *очевидно*, *сигурно*, *види се*. В известни случаи те означават пълна увереност в достоверността на съобщаваните факти и са синоними на думите *несъмнено*, *безспорно*, *явно*, напр.: „*Очевидно*, пладне е минало; слънцето отдавна е превалило зенита“ (Л. Стоянов); „Пристианището беше много неприветливо... Към това се прибавяше и мъката, че се разделям от доброто и лошото в Нюйорк, мисълта, че не може би, а *сигурно*, няма да видя вече Америка“ (Г. Белев); „*Види се*, далеч в планината още валеше проливен дъжд и поточето в дерето изведнъж придойде и се превърна в буйна, страшна стихия“ (М. Марчевски). В други случаи те означават непълна увереност в реалното съществуване на съобщаваните факти или предположение. Тогава същите тези лексикални единици са синоними на думите *вероятно*, *навярно*, *може би*, напр.: „Камионът е пълен с хора. Какви са те? Все холерни, *очевидно*, защото противното би било престъпление“ (Л. Стоянов); „*Сигурно* и през тази година цената на тютюна ще бъде добра“ (Г. Караславов); „Аз рекох, че през тая война хората ще поумнеят. Ама, *види се*, трябва още две-три такива касапници, за да се оправи светът“ (Г. Караславов).

От приведените примери се вижда, че въпреки различния си морфологичен строеж тези думи се обединяват семантично. Подобно на модалните частици смислово те могат да се отнасят както към цялото изречение, така и към отделни негови части, вследствие на което изречението получава модална окраска, независимо дали те се отнасят към отделна негова част, или към цялото изречение.

Синтактично тези лексикални единици се употребяват обикновено като вметнати думи и като думи-изречения¹. Употребени като думи-изречения, смислово те се свързват с по-широк контекст.

Във функция на вметнати думи те обикновено се отделят интонационно, напр.: „*Навярно*, потерята се заблуди, но не за дълго“ (Ив. Вазов); „Бяла черква, *действително*, не била въстанала“ (Ив. Вазов); „*Разбира се*, вечерта хлябът не дойде“ (Л. Стоянов). Тези думи могат и да не бъдат интонационно отделени, но пак да са употребени вметнато. В такъв случай те представят една интонационна цялост с думата, към която се отнасят, напр.: „И *действително* тоя същия ден на Васил Соколски са прочели присъдата“ (З. Стоянов); „— Как мислиш, Милено, дали ще зарадваме нашия човек? — *Положително* ще го зарадваме, бай Гергане“ (К. Калчев).

Като думи-изречения думите с модално значение се употребяват в диалог обикновено като утвърдителен отговор на казаното преди, напр.: „Кекво ми донесе от село? — пошегува се тя. — Донесох. Ела да видиш! — Хайде бре, ...? — *Вярно*. Ела“ (Г. Райчев); „— Вие бяхте заняти... — *Истина!* — изсмя се тя, — слисаха ме графът и другите“ (Ив. Вазов); „Доволен ли сте от вечерята? — Много съм доволен, г-це, ... Да, *факт!*“ (Й. Йовков); „Колко много бяха [птичетата], на облаци, на облаци, небето почерня... — *Наистина* — каза Сарандовица низко“ (Й. Йовков); „— И се с чадъри ходят, нали? — *Разбира се*“ (Елин Пелин).

Някои от думите с модално значение се употребяват и предикативно², напр.: „А, *вярно* е, че той ни веднъж не беше го чул да вие, защото по това време беше спал“ (Й. Йовков); „*Истина* е, че който се наеме да иде сега в Русчук, то се вика, че отива в устата на ламята“ (Ив. Вазов); „Не зная дали властите са били причастни в тия изгезания, но *вероятно* е, че са ги знаели“ (К. Величков).

От казаното дотук е очевидно, че тези думи се обединяват и по своите синтактични функции. Следователно думите с модално значение, различавайки се морфологически помежду си като думи, които по форма принадлежат към различни части на речта, имат общи семантични и синтактични признаци.

Въпреки че думите с модално значение се обединяват семантично и функционално, все пак разгледани откъм цялостната им семантична структура и цялостните им синтактични функции, те се очертават и като разнородни думи. Можем да разграничим при тях два типа думи:

1. Думи, които съществуват в българския език само с модално значение, като *вероятно*, *навярно*, *несъмнено*, *разбира се*, *види се*, *може би* и др. Тези от тях, които по форма са наречия, като *вероятно*, *навярно*, *несъмнено*, нямат нищо общо с функциите на наречието, характеризизирано в традиционната граматика като дума за означаване на различни видове

¹ Срв. Современный русский язык, Морфология, Москва, 1952, стр. 407—408.

² В. В. Виноградов (Русский язык, стр. 734), Е. М. Галкина-Федорова (Современный русский язык, стр. 410) и А. В. Исаченко (в цит. произв., стр. 372) отнасят такива употреби към „категория състояние“. В Словарь русского языка, т. I—IV, Москва, 1957—1961 г., предикативната употреба на тези думи и употребата им като вметнати думи са разработени в отделни значения, вж. при *видно*, *возможно*, *очевидно*, *правда*, *слышно*, *слыхать*.

обстоятелства или признак на действието. Изразявайки само субективно-обективни отношения за достоверността на съобщаваните факти, те се употребяват само като вметнати думи, като думи-изречения и някои от тях и предикативно. А думите от типа на *разбира се*, *види се* са се откъснали от парадигмата на съответните глаголи и се употребяват само като вметнати думи за изразяване на отношения на категоричност или хипотетичност.

2. Думи, които съществуват в езика като наречия, глаголи или съществителни, от една страна, и като думи с модално значение — от друга. От гледище на семантичната им структура при тази група различаваме два типа думи:

а) Лексикални единици, които, употребени като думи с модално значение, почти не се различават семантично от значението си като наречия, респективно съществителни или глаголи. Такива са напр. думите *действително*, *наистина*, *сигурно*, *истина*, *струва ми се* и др. Срв. напр. употребата на думата *действително* като наречие: „Постоянно мислеше как може да се помине и без това, което е *действително* необходимо“ (Т. Г. Влайков) и като дума с модално значение за подчертаване на достоверност: „Бяла черква, *действително*, не била въстанала“ (Ив. Вазов); *сигурно* като наречие за начин означава 'с увереност, уверено', напр.: „Щях да успея, знаех, че ще успея! Работех мълчаливо, точно и *сигурно*“ (П. Вежинов), а като дума с модално значение, употребена вметнато, означава почти пълна увереност в реалността на съобщавания факт, напр.: „Със своите, проникнати от топла обич, думи, тя, *сигурно*, ще ме насърчи в моето начинание“ (Т. Г. Влайков); или срв. различните употреби на думата *истина*, напр.: „Тя чу цялата *истина*“ (същ.) с „Горане, ... кажи ми, *истина* ми кажи: женят ли се те“ (Ц. Церковски) (като наречие в значение 'наистина, действително') и „*Истина*, нас навсякъде ни очаква смърт“ (Ив. Вазов) (като дума с модално значение за подчертаване на достоверен факт).

б) Лексикални единици, предимно наречия за начин или степен, чието лексикално значение е различно от значението им, когато са употребени като думи с модално значение. Такива са думите *безспорно*, *безусловно*, *буквално*, *видимо*, *възможно*, *вярно*, *естествено*, *положително* и др. Напр.: *безусловно* като наречие за начин има значение 'без каквито и да е възражения, напълно', напр.: „Всичките наши предложения... се приеха *безусловно*, с малки някои забележки и предупреждения“ (З. Стоянов), а във вметната употреба има модално значение и служи за подчертаване на факти, които не будят никакво съмнение, напр.: „Равнището на материалната култура на Балканите, *безусловно*, не е така високо, както в другите европейски страни“ (Г. Димитров); *естествено* като наречие означава 'по природа, природно', напр.: „*Естествено* въздържан и с кротък нрав, той следеше обаче с жив интерес потайните приготовления“ (К. Величков), а като дума с модално значение във вметната употреба служи за подчертаване на увереност в реалността на съобщаваните факти и е синоним на *разбира се*, *сигурно*, *положително*, напр.: „Огнянов разбра, че тя [потерята] го дири в букака и като го не вижда там, *естествено*, ще помисли за дола“ (Ив. Вазов).

Следователно въпреки общите семантични и синтактични белези думите с модално значение не са напълно еднородни помежду си по отно-

шение на цялостната си семантична структура и всичките си синтактични функции. От една страна, различаваме думи само с модално значение и съответни синтактични функции, типични за тях, а от друга страна — думи, които принадлежат към различни части на речта, а имат и модални значения и в зависимост от това са с разнородни синтактични функции.

При това фактическо положение в езика възниква въпросът, възможно ли е тези думи въз основа на техните общи семантични и синтактични признаци да бъдат квалифицирани като отделна, обособена лексико-граматична група в системата на частите на речта, или не. Този въпрос се разглежда различно от изследвачите на славянските езици.

Според А. В. Исаченко и Л. Дюрович, тези думи са се обособили и представят отделна самостоятелна част на речта¹, за която А. В. Исаченко употребява термина „модальные (или вводные) слова“, това вече отбелязахме по-горе, а Л. Дюрович — *modálne uvádzacie slová* (вводные модальные слова)².

В. В. Виноградов характеризира думите с модално значение като обособена лексико-граматична група думи. Тази структурно-семантична група, както вече споменахме, той поставя извън обсега на частите на речта и частиците на речта³ с уговорката, че мястото на модалните думи в системата на частите на речта все още не е напълно определено и че лексико-граматичните граници на този разряд са все още неясни⁴. Становището, застъпвано от В. В. Виноградов, се поддържа от Н. С. Поспелов и Е. М. Галина-Федорук⁵.

Други езиковеди, като А. Мирович, Е. Йона, М. Стеванович, отнасят думите, които означават в една или друга степен достоверност към реалността на съобщението, предположение или възможност, към частиците⁶.

А. Мирович смята, че наречията, които имат функции, еднакви с функциите на наклонението, т. е. модалните наречия, са еднородни функционално с частиците. Приемайки този тип наречия за служебни лексеми, той предлага да се разшири значително обсега на категорията частици, като в нея се включат два типа думи — същински частици от гледище на морфологичното им устройство и вторични — функционални частици, оформени като самостоятелни думи, именно наречията с модално значение. Към частиците той отнася и вкостенени глаголни форми с модално значение от типа на *може би* (*može*)⁷. Следователно А. Мирович въз основа на функционалния критерий приобщава думите с модално значение към категорията на частиците.

¹ А. В. Исаченко, цит. произв., стр. 38, 353; L. Ďurovič, *Modálnost', Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine*, Bratislava, 1956, стр. 183.

² L. Ďurovič, цит. произв., стр. 175, 197.

³ В. В. Виноградов, *Русский язык*, стр. 44, 725—744.

⁴ В. В. Виноградов, *О категории модальности*, стр. 62—63.

⁵ Современный русский язык, стр. 40—41, 405—411.

⁶ A. Mirowicz, *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, *Biuletyn Polskiego towarzystwa językoznawczego*, Kraków, VIII, 1948, стр. 134—148; А. Мирович, *Основные функции частиц в современном русском языке*, *Лексикографический сборник*, вып. V, 1962, стр. 106; Eugen Jóna, *Slovenská reč*, XVII, 1951—1952, стр. 263 — този автор е цитиран по А. В. Исаченко, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким*, стр. 354; М. Стеванович, *Грамматика српскохрватског језика*, стр. 117—118.

⁷ A. Mirowicz, *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, 143, 144.

Най-често обаче в граматиките на съвременните славянски езици думите с модално значение са отнесени към наречията, без обаче да бъдат точно и пълно характеризирани¹. В полската лингвистична литература някои автори, като А. Красновошки и Х. Гертнер, ги назовават с термините „формални наречия“ или „наречия на наклонението“. А. Красновошки в „Systematyczna składnia języka polskiego“ (§ 325, 326, 327, стр. 213—215) отбелязва, че освен обстоятелствени наречия съществуват значителен брой „формални наречия“ или „наречия на наклонението“, които не са части на изречението и имат помощна функция в него и посочва като примери думите: *zaprawdę* (наистина), *zaiste* (в същност), *niechybnie* (несъмнено) и т. н.²

Без да смятаме, че в обсега на една статия може да се даде окончателно разрешение на въпроса за мястото на думите с модално значение в системата на частите на речта, ще се опитаме да изложим нашето схващане по този въпрос.

Известно е, че частите на речта представят отделни лексико-граматични групи, които се характеризират със свои морфологични, лексикални и синтактични признаци, намиращи се в сложно взаимодействие помежду си³. Думите с модално значение са обединени, както видяхме, помежду си по лексикални и семантични белези. Техният морфологичен състав обаче не е еднороден. Към тях се отнасят думи по форма наречия, съществителни или глаголи. Преобладаващ и най-продуктивен тип думи в тях са думите, които по форма са наречия. Това положение важи както за българския език, така и за другите славянски езици. Едва ли бихме могли обаче да приемем, че думите с модално значение представляват обособена категория част на речта при положение, че им липсва един от основните, съществени белези, които трябва да притежава даден разряд думи, за да се счита за отделна част на речта. Към този важен довод могат да се прибавят и други.

Ако решим, че може да се игнорира морфологичният признак и приемем, че общите лексикални и синтактични признаци са достатъчен критерий за определяне на този тип думи като самостоятелна част на речта, ние се натъкваме на други факти, които не са в подкрепа на становището, че думите с модално значение са отделна част на речта. Така, с включването на тези думи като самостоятелна лексико-граматична група в системата на частите на речта, трябва да признаем съществуването на омонимия между тези думи и съответните наречия, глаголи или съществителни, с които се свързват по форма. Внимателният анализ на семантичната структура на думите с модално значение обаче отхвърля такава омонимия.

Омонимия има само тогава, когато е налице пълната семантична диференциация, която понякога може да бъде придружена и със съще-

¹ Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 401; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, цит. съч., стр. 115—116; Ф. Trávníček, цит. съч. стр. 792—793; В. Navránek, А. Jedlička, цит. съч., стр. 264; Iv. Brabec, М. Hrást, Sr. Živković, цит. съч., стр. 123; А. Bajec, R. Kolarič, М. Rupel, цит. съч., стр. 261, 262.

² Авторите А. Красновошки и Х. Гертнер са цитирани по А. Миревич, *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, стр. 140, 141.

³ Н. Поспелов, *Современный русский язык*, 1952, стр. 36; П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва, 1953, стр. 30; А. Н. Савченко, *Части речи и категории мышления*, Изд. Ростовского У-та, 1954, стр. 35.

ствена промяна и в граматическото значение на думата. В дадения случай това явление се наблюдава само при някои отделни думи от типа на *разбира се, види се*, които, обособени като лексикални единици, са омоними на същите форми на глаголите *разбирам* и *видя*, тъй като са загубили напълно както семантичната си връзка с лексикалното значение на съответните глаголи, така и граматичното си значение за означаване на действие. Във всички останали случаи обаче положението е друго. Езиковите факти, разгледани по-горе, показват, че в една или друга степен семантичната връзка съществува при употребата на тези думи, от една страна, като наречия, глаголи или съществителни и, от друга, като думи с модално значение. Дори в известни случаи при думи като *действително, наистина, сигурно* и др. разликата е само функционална, а омонимия, въз основа на функционални различия не може да съществува.

Така не само морфологичният критерий, но и семантичният критерий не ни позволява да смятаме думите, развили модални значения, за лексико-граматична група, обособена като част на речта.

На същото основание не бихме могли да ги отнесем и към модалните частици, тъй като пак трябва да ги приемем като омоними на думите, с които са свързани по форма. Освен това, въпреки функционалната им близост с частиците, по своя морфологичен строеж те нямат нищо общо с тях.

Следователно обединяването на думите с модално значение въз основа на техните общи семантични и синтактични белези като отделна част на речта или като лексико-граматична група, почти равностойна на част на речта, или пък тяхното приобщаване към частиците въз основа на функционални белези води до разкъсване на семантичната структура на самите отделни думи, които се обединяват. Такова разкъсване е неоснователно, тъй като думите, които се употребяват, от една страна, като наречия, глаголи или съществителни и, от друга, като модални думи, в тези си употреби са свързани семантично в по-малка или по-голяма степен и само отделни думи, съвсем малко на брой, съществуват в езика само с модално значение, напр. *навярно, вероятно, разбира се, може би* и др.

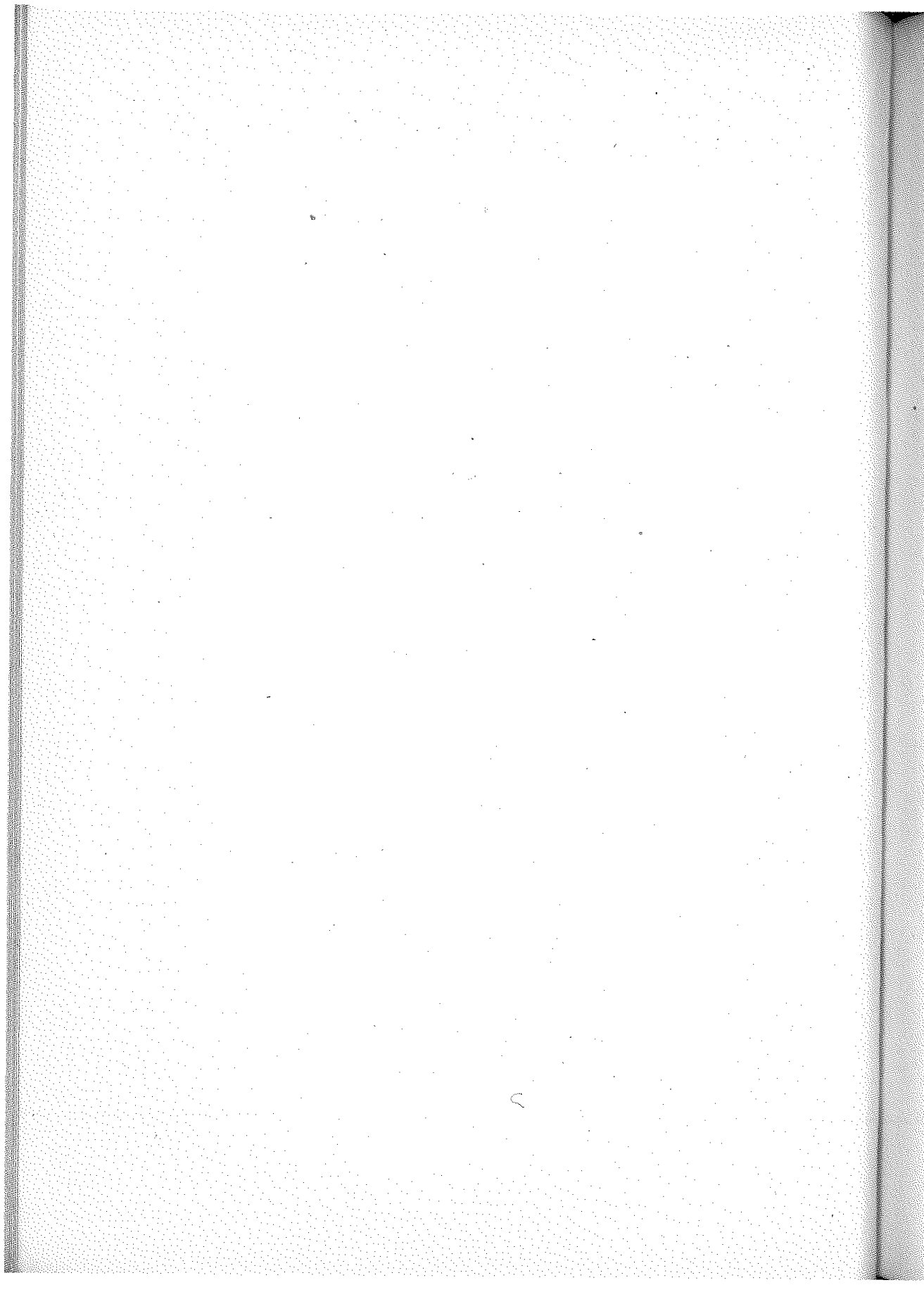
От всичко това става ясно, че думите, които развиват модални значения, заемат особено място в семантично-функционално отношение. От една страна, те запазват семантична връзка в една или друга степен с тази част на речта, към която принадлежат, а от друга — изразявайки субективно-обективно отношение към достоверността на съобщаваните факти от действителността, придават модална окраска на изречението и, развивайки служебна функция, се приближават до модалните частици. Така, без да се откъсват обикновено морфологично от тези части на речта, към които принадлежат по начало, те заемат в семантично-функционално отношение междинно, преходно положение.

Следователно при думите с модално значение ние се натъкваме на една междинна категория думи, и то главно по форма наречия, които именно поради служебната си функция в случая се намират на границата между наречията и частиците. Затова на нас ни се струва, че най-близко до истината са схващанията на ония полски езиковеди, които определят този тип наречия като „формални наречия“ или „наречия на наклонението“. Такива наречия биха могли да се наричат „модални наречия“. Би могло

да се употребява и терминът „модални думи“, тъй като думи с модално значение са не само наречия, но и някои глаголи или съществителни, без обаче да се смята, че този термин назовава отделна категория част на речта.

В заключение трябва да подчертаем, че този тип думи трябва да намерят място в една нормативна граматика на съвременния български книжовен език. Освен това, като се има пред вид, че в излезлите до сега тълковни речници на българския език модалните значения обикновено са пропуснати при съответните думи или в някои случаи, сравнително рядко, са тълкувани със синоними, при което най-често се достига до тълкуване в кръг, в бъдещия многотомен Речник на българския език, този тип значения на думите трябва да се тълкуват с описателни дефиниции, така че да проличи и служебната функция на думата при съответното модално значение.

ВЗАИМООТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ГРУПА СЛАВЯНСКИ ДУМИ С ОГЛЕД НА ПРОИЗХОДА ИМ

Моско Москов

Между известен брой думи от славянските езици съществува несъмнена фонетична и семантична общност. Но тази общност не е добре установена, не малка част от думите ние ги отнасяме за пръв път към нея, известните вече думи имат противоречиви обяснения, за много от тях не се допуска да са родствени помежду си. Освен това не са изяснени връзките на част от славянските думи с индоевропейските им съответствия — дали се касае до заемане или родство. Освен това някои думи могат да бъдат свързани със съответствия в тюркски езици. При това положение нашата задача ще бъде да посочим произхода на неразгледаните досега думи, да дадем нови тълкувания на думи, погрешно разяснени или смятани за неясни, да уточним дали се касае за родствени отношения или за заемане с оглед на индоевропейските им съответствия.

Тази общност от думи притежава следните значения:

1. бавно вървя, влача се, мъкна се, разхождам се наоколо;
1. I. скитам се без работа, шляя се, ходя нагоре-надолу;
2. бавно, трудно, нерезултатно правя, върша нещо, туткам се, пипкам се;
2. I. мързелувам, лентяйствувам, ленив, отпуснат съм; бягам от работа поради мързел;
3. с мъка старателно търся, грижливо диря;
3. I. ровя се, тършувам в нещо.

Значенията 1., 2., 3. са свързани от общ семантичен признак — бавно извършване на дадено движение, напр. бавно вървене, бавно ходене (1.); бавно вършене на нещо, бавно работене (2.); за старателното дирене, за грижливото търсене е характерно тъкмо бавното извършване на тези движения (3.). Всяко едно от тия значения е развило производни значения (1.>1.1), (2.>2.1), (3.>3.1), като същността на семантичния преход е очевидна и не се нуждае от специални разяснения.

Думите, носители на тези значения, могат да бъдат разпределени с оглед на фонетичния и морфологичния строеж на корена в три групи (представени и чрез корените им):

а) Думи с коренни гласни *и:у* (отглас) и с крайни коренни съгласни *т, д, н*:

бълг. <i>литам</i> (1. 1.)	}	бълг. <i>литам</i> (1. 1.)
рус. <i>лытать</i> (1. 1.)		
		запслв. * <i>lutati</i> (чрез метатезирани форми)
		чеш. <i>toulati</i> , пол. <i>tulać</i> (1. -1. 1.)

Бъл. *лидам* (1.1) — чеш. *ludati* (1. -1. 1), слш. *ludat'* (1.1); рус. *лынять* (1.1 -2.1) — бълг. *луням* (1.1).

Думите от тази група са от индоевропейски произход и имат съответствия в други индоевропейски езици¹.

б) Думи с крайни коренни съгласни *-nd(r)-*, *-nt(r)-*, *-jd(r)-*, *-jt(r)-*:

а) <i>lajd-</i>	<i>lajdr-</i>	<i>lajt-</i>	<i>lajtr-</i>
б) <i>land-</i>	<i>landr-</i>	<i>lant-</i>	<i>lantr-</i>
в) <i>lund-</i>	<i>lundr-</i>	<i>lunt-</i>	<i>luntr-</i>

в) Думи с крайни коренни съгласни *-nc-*, *-nk-*, *-ng-*:

а) <i>lanc-</i>	<i>lank-</i>	<i>lang-</i>	<i>ling-</i>
-----------------	--------------	--------------	--------------

Между думите от тези три групи въз основа на фонетичната общност — обща начална съгласна, общи коренни гласни, отделни общи крайни коренни съгласни — и на семантичната общност — всички са носители на значенията 1., 1. 1., 2., 2. 1., 3., 3. 1. — има несъмнена връзка. Главният въпрос с оглед на техния произход е в какво взаимоотношение се намират думите от втора и трета група към думите от първа група — дали са производни от тях или са заемки. Въпросът за произхода им не е със сигурност решен. Разглеждането им като цялостна система дава възможност да се изкажат нови съображения и направят допълнителни изводи, още повече, че по-голямата част от материала ние привеждаме за пръв път.

1. Произходът на думите от втора група

а) Думи от корени *lajd-*, *lajdr-*, *lajtr-*

Чеш. *lajdati* 1.1 'скитам се, шляя се без работа; 2. 'работя бавно, липкаво, без ентусиазъм'; *lajdák* 2.1 'лентяй, негодяй, недобросъвестен работник, вагабонтин' (ЧБР, 216); чеш. диал. *lajdat se* 1.1 'без работа се скитам'; *lajda*; *lajdák* 'скитник'; *lajda* 'немарлива, небрежна жена; разпусната, безпътна жена' (ČNS, I, 873); слш. *lajda* — същото значение (ES, 256).

Пол. *tajdak*, *teidak*, *tajdus*, *tajduś*, *tajdun*, 2.1 'развратник, негодник, безделник, хаймана'; *tajdaczyś* 'вода разгътен живот' (SGP).

Укр. *лайдак* 2.1 'безделник, мерзавец'; *лайдачка* 'безделница, мерзавка' (СУМ, II, 341), рус. *лайдак*, 'лентяй, мързеливец, безделник, готован; скитник, хайта, хаймана; хитър измамник, мошеник; прахосник, нехранимайко' (ТС, II, 235).

Пол. *lajdrak*, *lajndrawu* 2. 'за човек и кон — ленив' (SGP, III, 5).

Слов. *lâidra* 'скитница; мръсна, нечиста жена'; *lâider* 'скитник'; *lâidrati* 1.1 'наоколо скитам; вода безпътен живот' (SNS, 497).

Чеш. *lajtrovati* 1.1 'скитам, шляя се'; *lajtrovník* 'скитник' (ČNS, VI, 808).

Въпросът за произхода на думите от корен *lajd-*, *lajdr-*, *lajtr-* (думите от последните два корена досега не са привеждани като съответствия и не са разглеждани) се свежда главно до това, дали те могат да

¹ Разгледани са подробно в моята статия „Произходът на няколко славянски думи с оглед на индоевропейските им съответствия“, сп. Език и литература, 1964, кн. 2. стр. 49—56.

произлизат от думите от корен *land-, landr-, lantr-*. Този преход е възможен и се подкрепя от убедителни доказателства. Махек с право го приема за чешките думи. Без да обясняваме неговата същност и причините за настъпването му, ще посочим паралелни примери в чешки и полски: срв. чеш. *mandak* 'левак' > мор. *š-majdak*, слш. *š-majtak* 'левак', *š-manda* > *š-majda* 'лява ръка' (ES, 284); срв. пол. *tańcuch, teńcuch* 'верига, синджир, окови', заемка от нем. *Lancette*, с диалектни разновидности *tajcuch, teicuch*, със същото значение (SGP, II, 794); срв. същия преход и при слов. *lâjdra* 'скитница, мръсна, нечиста жена', заемка, според Плетершник, от итал. *landra* 'скитница, развратна жена', която от своя страна е заета от немски. Следователно думите от корен *lajd-, lajdr-, lajtr-* са се получили в резултат на особен преход ($n > j$) от думите от корен *land-, landr-, lantr-*.

Спорният въпрос в същност е дали този преход е възможен само в чешки и при думата *lajdak* се е получило едно презаемане от чешки към полски, от полски към украински и руски, от славянските езици към балтийските, както изтъква Махек, и са склонни да приемат Бернекер, Брюкнер, Холуб, Фасмер, или е станал самостоятелно в тези езици и поспециално в полски и украински. Без да отричаме възможността за едно такова презаемане от чешки към другите езици, в полза на това мнение трябва да се посочи общият суфикс *-ak* и общото ударение — на последната сричка, не могат да се пренебрегнат някои данни, говорещи за противната възможност, напр. в полски и украински съществуват начални форми — *landzić, lamdać* < **landać, ландати, ланда*; в полски този преход е самостоятелно явление. — *tańcuch* > *tajcuch*; формите *tajduś, tajduś, tajdun* нямат подобно на *tajdak* преки съответствия в чешки. Изобщо мъчно е да се установи и датира пътят на разпространението на думите от корени *laid-, laidr-, laitr-* в славянските езици. Важното за нас е, че и в двата случая те са получени от думи от корени *land-, landr-, lantr-*. Следователно въпросът преди всичко опира до произхода на думите от корен *land-*.

б) Думи от корени *land-, landr-, lant-, lantr-*

Чеш. *landati se* 1. 'бавно вървя'; *landovati* 1. 1. 'скитам, шляя се; обикалям по просия, наоколо прося' (ČNS, I, 877); укр. *ландати* 1. 1 'скитам се без работа, шляя се'; 3. 1 'ровя се, тършувам в нещо; грабя, ограбвам, обирам'; *ланда* 'скитник' (МНСІ, 396); срх. *ландати* 1. 'наоколо се разхождам бавно и спокойно'; 1. 1 'скитам, шляя се' (СР, 333); 2. *landati* 1. 'дръзко се разхождам наоколо'; *landati se* 'ходя зимно време без да е нужно и без да съм достатъчно обут и облечен' (RHSJ, V, 897) са явни съответствия едно на друго. Специално сърбохърватската форма е останала досега неизвестна и ние за пръв път я привеждаме като съответствие.

Укр. *чаландати* 'бягам в тръс, тичам без подскачане, бързам, газя в кал, мръсотия' е образувано от префикс *ча-* и самостоен глагол *ландати* 'скитам се без работа, шляя се'. В значението 'бягам в тръс, тичам без подскачане, бързам; газя в кал, мръсотия' се крие семантичният признак бавно извършване на действието — бягането в тръс, тичането без подскачане е възможната най-бавна степен на бягането; при газене

в кал, мърсотии, също и при скитането без работа характерният момент е бавното ходене, т. е. и тук е налице семантичният признак бавно извършване на действието. Срв. чеш. *landati* 'бавно вървя; скитам; шляя се', срх. *ландати* 'бавно се разхождам'. Срв. чеш. *ko-landrovati* 'лениво вървя' с префикс *ko-*, който заедно с префикс *ча-* са префикси от една особена префиксална система в славянските езици¹.

Чеш. *ko-landrovati* 1. 'лениво вървя' е образувано от префикс *ko-* и несамостоятелна форма **landrovati*, паралелна на самостоятелно засвидетелствуваните *landovati* 'скитам, шляя се', *landati* 'бавно вървя'. Срв. за появата на консонант *r* след *d* пол. *lajdrak* < **landrak* 'ленив човек, ленив кон'; слов. *lajdra* 'скитница'; мръсна, нечиста жена'; *lajdrati* 'наоколо скитам, вода безпътен живот'; итал. *landra* 'скитница, развратна жена'. Срв. укр. *чаландати* 'бягам в тръст, тичам без подскачане; газя в кал, мърсотия' с префикс *ча-*.

Пол. *tandyga* 2. 1 'лентяй, безделник' (SGP, 794); укр. *landyha* 'празноскитац, безделник' (SEW, 686); чеш. *landygovat* 1. 1 'скитам, шляя се' (ČNS, VI, 813), образувано от форма **landyga* паралелна на полската и украинската, са също точни съответствия помежду си.

Чеш. *landža* 1. 1 'скитник'; *lanžovak* 'наоколо ходяц просяк'; *lanžovati* 'прося' (ČNS, VI, 813, 814); пол. *tandzić* 'с плач моля'; *landzić* 'моля упорито, до отегчение, до досада'; *łędzić* 'моля, досаждам, отегчавам с молбите си'; *lamdźić* 'натрапчиво моля'; *lamdać* 'прося милостиня' (SGP, III, 7, 63) са съответствия помежду си. Значението 'моля упорито, натрапчиво, досадно' се е развило от значение 'скитам'. Срв. за същия развой на значението чеш. *landovati* 'скитам; шляя се; обикалям по просия, наоколо прося'.

Чеш. *lantati*, *lantovati* 1. 1 'скитам, шляя се'; *lantoš*, *lantucha* 'скитник' (ČNS, VI, 813, 814); слш. *lantošit* 1. 1 'скитам, шляя се' (ES, 256) са паралелни форми с *t* вместо *d* на чеш. *landati*, *landovati* — със същото значение.

в) Думи от корен *lund-*, *lunt-*, *luntr-*

Чеш. *lundati se* 1. 1 'скитам, шляя се'; *lundovati* 1. 1 'скитам, шляя се'; *lunda*, *lundala* 'скитница; тънка и висока млада жена'; *lundak*, *lundal* 'скитник'; *lundačka* 1. 'бавно ходене, мудна походка' (ČNS, VI, 901, VII, 1318).

Чеш. *lunták* 2. 1 'лентяй, безделник, негодник, нехранимайко'; *luntati* 1. 1 'скитам, шляя се'; *lunt* 'дрипльо' (в смисъл на скитник, срв. чеш. *lancuch* 'скитник, дрипльо'; рус. *лодырь* 'скитник; дрипльо, парцалан'); чеш. *luntrat* 'лентяй, безделник; скитник' (ČNS, VI, 902).

Чеш. *luchati* 1. 'влека се, мъкна се' (ČNS, VI, 899), неразгледано от Махек, с оглед на възможността думите от корени *lund-*, *lunt-* да бъдат обяснени по експресивен път, е неразривно свързано с тях (вж. по-долу).

¹ Вж. Моско Москов, Особая префиксальная система в славянских языках применительно к украинскому языку, сб. Праці Одеського державного університету, рік ХСVII, т. 152, серия філологічних наук, випуск 15, Одеса, 1962, стр. 154, 149—155; М. Москов, Произходът на няколко южнославянски думи (че-гъртам, ча-грълати и др.), Език и литература, 1962, кн. 3, стр. 71—73.

Въпросът за произхода на думите от корени *land-, landr-, lant-, lantr-, lund-, lunt-, luntr-* се свежда главно до това дали те са заемки от немски, или са славянски по произход. Трудно е да бъде решен този въпрос, понеже има достатъчно основания и възражения в полза на едното мнение за сметка на другото и обратното. Досега с някои от тези думи са се занимавали главно няколко езиковеди. Бернекер смята славянските думи от корен *land-* (думите от корени *landr-, lant-, lunt-, luntr-* досега не са привиждани като съответствия и не са разглеждани) за неясни, а възможността да бъдат заемки от немски — за съмнителна, като все пак ги сравнява с диалектно нвнем. *landern, lendern* 1. 'разхождам се бавно'; срвнем. *lendern* близки по форми *luntern* — със същото значение; срвнем. *lunzen* 1. 'движи се бавно, 2. 'върна нещо много бавно, тугна се, пипкам се' (SEW, 686). Фасмер, Брюкнер, Холуб (REW, II, 8) поддържат заемането от посочените немски глаголи, но без да са правили специални изследвания, основавайки се на Бернекер.

Според Махек (ES, 256), чешкият глагол *landati* е резултат на следното развитие поради експресивни причини: *lutati (засвидетелствувана чрез метатезирана форма *toulati* със съответния бълг. *лутам*, срх. *лутати* и др. — всички със значение 1. 1 'скитам се, бавно вървя') > *lundati* > *landati* > *lajdati*. Следователно Махек поддържа тезата за славянския произход на чеш. *landati, lajdati* и за презаемане от чешки на думите от корен *lajd-* в останалите славянски езици.

Към така изказаните досега мнения за заемане на разглежданите думи от немски и за славянско потекло ние, от своя страна, въз основа на допълнителни данни и съображения, ще приведем доказателства с оглед и на двете становища.

Възможността славянските думи от корени *land-, landr-, lant-, lantr-; lund-, lunt-, luntr-, lajd- < land, lajdr < landr-, lajtr- < lantr-* — със значение 1. 'бавно вървя, разхождам се наоколо'; 1. 1 'скитам, шляя се, обикалям по просия, прося, моля настойчиво, скитник, празноскащац'; 2. 'работа бавно, пипкаво'; 2. 1 'лентяй, безделник'; 3. 1 'ровя се, тършувам в нещо' да бъдат заемки от съответни немски думи е голяма. Евентуалните, послужили за заемане немски форми (едни от тях посочени от Бернекер — SEW, 686), могат да се намерят като съответствия на нем. *schlendern* в етимологичния речник на Клуге — Гьотце: дат., норв. *slentre* 'скитам, шляя се'; днем. *slentern* 'ходя, разхождам се бавно и спокойно'; хол. *slenteren* 'скитам, шляя се'; днем. *sluntern* 'небрежен, немарлив, нехаен'; нвнем. *schlenzen, schlunzen* 'небрежно, отпуснато вървя, ходя, разхождам се бавно' (всички с герм. *t*) и днем. *slenderen*; хол. *slenderen* 'скитам, шляя се'; нвнем. *schlendern* 'ходя, разхождам се бавно и спокойно'; срвнем. *lendern* 'ходя, разхождам се бавно и спокойно'; стисл. *slunda* — *samliga* 'бавец, ленив, мъзралив'; хол. *lunderen* 'скитам, шляя се' (всички с герм. *d*) се извеждат от индоевропейски корен *(s)lend(h)- (EWDS, 656; VWJS, II, 715), от които са получени само германските форми, срв. сродни на тях думи, но от не. *sleikh. Така че славянските думи от корени *land-, landr-* могат да бъдат заети от нвнем. диал. *landern, lendern* 'разхождам се бавно', слав. *lant-, lantr-* — от днем. *slentern* 'ходя, разхождам се бавно и спокойно'; слав. *lund-, lundr* — съответна немска форма

липсва, срв. обаче хол. *lunderen* 'скитам'; исл. *slunda*; слав. *lunt-, luntr-* — от *luntern*.

В полза на възможността разглежданите славянски думи от съответните корени да бъдат заемки от посочените немски форми могат да се изтъкнат следните съображения:

1. Коренът *land-* не може да бъде изведен от индоевропейски корен поради фонетични причини. Съотношението между думите от корени *land-* и *lund-* може да бъде обяснено чрез съотношението между съответните немски форми *landern, lendern: lundern*, които се намират в закономерното съотношение — втората се е получила от първата в резултат на отглас.

2. Коренът *land-, landr-* освен от нем. *landern* може да бъде изведен направо от нем. *lendern*. Вероятно нем. *e* се запазва в чешки и по-късно преминава в *a*, или пък в едни диалекти се заема като *e*, в други като *a*. Срв. същия паралелен преход в чешки: *ladry* 'кожени конски тъкани', производни *ladrovati* и *ledrovati* 'поставям, слагам кожени конски тъкани', е заемка от нем. *Leder* 'кожа' (Махек, ES, 255).

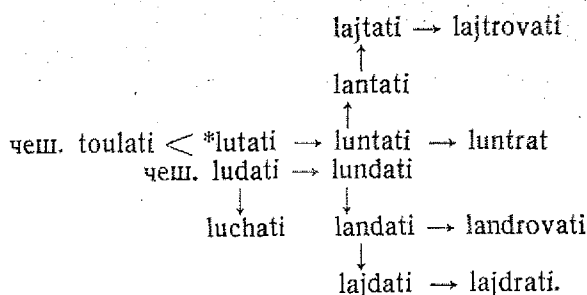
3. Махек, когато е обяснявал чеш. *landati*, не е имал пред вид чешките и други славянски думи от корени *landr-, lantr-, lajdr-, lajtr-, luntr-*, т. е. думите с консонант *r* след *d*. Тъкмо това *r* подкрепя тезата за немски произход на тези думи. В един случай при заемането на немските форми *lendern, luntern* и др. от тях е бил заеман само коренът, послужил за образуването на съответните славянски думи, без суфикса *-ern*, в други случаи е бил заеман и консонантът *r* от суфикса *-ern*, като предхождащият го вокал *e* е отпадал; *lendern* > *landr-, luntern* > *luntr-*, срв. *Leder* > *ladry*. По този начин се обясняват тези паралелни и в някои случаи дублетни думи в славянските езици.

С приемането по принцип, че разглежданите славянски думи от посочените корени са заемки от немски език, възникват редица допълнителни въпроси за уточнение и разрешение, като напр.: дали във всеки славянски език заемането е станало пряко от немски, напр. чеш. *landati*, срх. *ландати*, укр. *ландати*, чеш. *ladjak*, пол. *tajdak*, укр. *лайдак*, рус. *лайдак* и т. н., или една част са преки заемки от немски, а друга са презаемки от чешки към полски и от полски към украински и руски, или пък изобщо всички без изключение са презаемки от чешки. На тези въпроси, поради липсата на необходимите данни от писмени източници и паметници, ние не можем да отговорим.

*

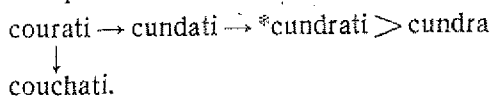
На тезата за заемане от немски на славянските думи от посочените корени може да бъде противопоставено и развито в по-широк аспект въз основа на приведения от нас нов материал мнението на Махек — всички тези думи от корените *land-, landr-, lant-, lantr-, lund-, lunt-, luntr-, lajd-, lajdr-, lajt-, lajtr-* да бъдат произведени поради експресивни причини от две форми *lutati, ludati*. Това развитие може да бъде представено във вид на следната схема:

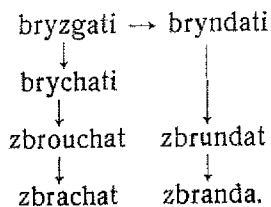

Фонетичните промени поради експресивни причини са следните: 1) поява на съгласна *n* пред *t*, *d*; 2) поява на съгласна *r* след *t*, *d*; 3) преход на коренната гласна *u* в *a*; 4) преход на *n* в *j*; 5) преход на *d* в *ch*. В чешки език специално много от думите общославянски по своя характер имат различни производни, получили се в резултат на изменения на коренния вокал и крайния коренен консонант. Махек смята, че тези изменения настъпват поради експресивни причини. Важното за нас е, че в много случаи те се повтарят и се долавят известни закономерности. Срв. следните паралелни примери и съпоставяния като потвърждение на посочените фонетични преходи:

а) Чеш. *courati* 1) 'наливам невнимателно и разливам; прахосвам, пилея, разхищавам течност; 2) влача, мъкна, гътря'; *courati se* 'влача се, мъкна се; скитам, шляя се; точа се един след друг; пипкам се'; *coura* 'уличница, скитница' (ЧБР, 41) посочва Махек (61) има производни думи, от една страна: *cou-chati* 'влача, мъкна' *couchati se* 'ходя насам-натам'; *cuchati* 'разливам, разхищавам течност'; *cuchta* 'уличница, скитница, безсрамница', от друга — *cundati se* 'скитам, шляя се'; *cunda*, *cundra* 'нечиста жена, порочна жена; уличница, скитница'; *cundr* 'парцал, дрипа' (срв. рус. *лондыр* 'скитник; дрипльо, парцалан'). Получава се следната схема с фонетичните преходи *r* в *nd*, *r* в *ch*, поява на *r* след *d*:

а) Чеш. *bryzgati* 'разливам течност, пръскам; бърборя', беззвучен вариант *pryskati* 'пръскам', със съответствия в другите славянски езици има следните производни думи, посочени от Махек: *brychati* и *bryndati*, 'разливам поради невнимание'; *z-brouchat* и *z-brundat* 'изплаквам пране'; *z-brachat se* 'цапам в рядка кал' и *z-branda* 'рядка кал' и др. (ES, 46, 398). Получава се следната схема с фонетичните преходи: *zg > ch*, *zg > nd*, *y > ou > a*:

Срв. за съотношението между чеш. *bryzgati* (*pryskati*) 'разливам' — *bryndati* 'разливам' паралелно съотношение в руски: *лыскать* 'скитам' —

лындаць 'скитам'. И в двата случая на крайните коренни консонанти *zg (sk)* отговаря *nd*.

Въз основа на тези паралелни примери могат да се обобщят следните фонетични промени, дължащи се на експресивни причини:

а) Заменяне на крайната коренна съгласна или група съгласни (независимо какви са) със съчетанията *nd*, *nt* или гласната *ch*; ако крайната коренна съгласна е *t* или *d*, може да се приеме, че те се заменят с тези съчетания или че се вмъква пред тях съгласната *n*:

- 1) *r* → *nd* чеш. *courati* > *cundati*
- 2) *zg* → *nd* чеш. *bryzgati* > *bryndati*
- 3) *t* → *nd* чеш. *lutati > *luntati*
- 4) *d* → *nd* чеш. *ludati* > *lundati*
чеш. *paluda* > *palunda*
бълг. *лидам* > *линдам*
рус. *лыдаць* > *лындаць*
- 5) *t* → *nd* рус. *лытаць* > *лындаць*
бълг. *литам* > *линдам*

*

- 1) *n* се вмъква пред *t* чеш. *lutati > *luntati*
- 2) *n* се вмъква пред *d* чеш. *ludati* > *lundati*
чеш. *paluda* > *palunda*
бълг. *лидам* > *линдам*
рус. *лыдаць > *лындаць*
пол. *lydać > *lyndać*
- 3) *n* се вмъква пред *k* чеш. *blukat* > *blunkat*

*

- 1) *r* → *ch* чеш. *courati* > *couchati*
- 2) *zg* → *ch* чеш. *bryzgati* > *brychati*
- 3) *t* → *ch* чеш. *lutati > *luchati*
- 4) *d* → *ch* чеш. *ludati* > *luchati*

*

б) Преминаване на коренната гласна (независимо каква е) в *и*, *а*. Особено важно е, че това преминаване настъпва, ако е станало заменянето на крайната коренна съгласна:

- 1) *y* → *и* чеш. *bryndati* > *z-brundat*
чеш. *brychati* > *z-brouchat*
- 2) *и* → *а* чеш. *z-brundat* > *z-branda*
чеш. *z-brouchat* > *z-brachat*
чеш. *lundati* > *landati*
чеш. *luntati* > *lantati*

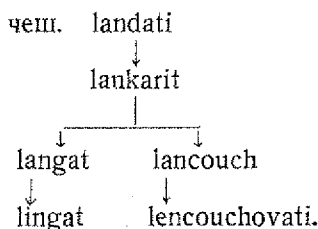
Възможността чешките форми *landati*, *lantati*, *lundati*, *luntati* да бъдат обяснени чрез експресивни причини при наличието на други подобни паралелни образувания може да се допусне. Това обаче дава основание да се предположи същият начин на получаване в полски, сърбо-

хърватски и украински, особено в първите два езика, защото там съществуват самостоятелни начални форми: пол. *lutati > *lutać się*, срх. *лутати*. И тогава мнението на Махек и други за презаемане от чешки към полски, от полски към украински и руски може да бъде поставено под съмнение.

2. Думи с крайни коренни съгласни -nc-, -nk-, -ng-

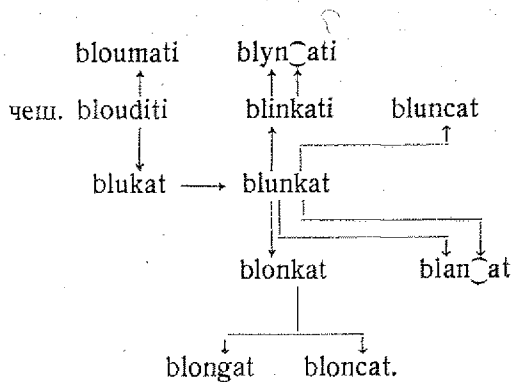
Чеш. диал. *lancouch*, *lancúch*, *lancoch* 'скитник, дрипльо, простак', *lancovat* 'скитам', *lencouchovati* 'скитам' за Махек (ES, 258) са неясни по произход, като допуска по отношение на *lancovat*, че може би е свързана някак си с *landati* 'бавно вървя, скитам', напр. чрез форма *lancati. Чеш. диал. *langat'se* 'скитам се, шляя се', *lingat* 'скитам' са приведени от Махек под заглавна дума *lajdati*, без да са изяснени (ES, 256). За него вероятно са останали неизвестни чеш. *lankár* 'скитник', *lankarit* 'скитам' (CNS, VI, 813). Формата *lencouchovati* 'скитам' е образувана от *lencouch с паралелна форма *lancouch*. Наличието на коренен вокал *e* говори по начало за връзка с чеш. *lenoch* 'ленивец', *lenivý* 'мързелив' — думи праславянски, но вероятно е това *e* да е вторично по произход, следователно тази форма не може да се отдели от формите от корен *lanc-*.

Връзката на тези думи с чеш. *landati*, *lantati* 'скитник' е много вероятна. Възможно е те да бъдат експресивни образувания от тях:

Фонетичните промени поради експресивни причини са следните: $d > k$, $k > g$, $k > c$, $a > i$, $a > e$. Тези промени могат да бъдат потвърдени с паралелни примери:

Думите — стб. влжднтн, бълг. диал. *блѣда*, *блѣдая* 'скитам се, шляя се' (БЕР, 57), рус. *блудить* 'скитам се, шляя се' (ТС, 99), чеш. *blouditi* 'скитам, блуждая, след като съм объркал пътя' (ЧБР, 25), пол. *blądzić* 'скитам, бродя' (ПБР, 41) и подобни в останалите славянски езици — са общославянски със съответствие лит. *blañdas* 'мързел', лет. *bluõdites* 'скитам' и др. в германските езици (вж. БЕР, 57; SEW, 62, REW; SEJP, I, 36). Специално за чеш. *blouditi* Махек (ES, 35) посочва експресивни диалектни новообразувания: *bloumati* 'ходя без цел, скитам се, шляя се', *blukat se* 'скитам се', *blunkat*, *bluncat*, *blouncat*, *bloncat*, *blonkat*, *blongat* — всички със същото значение; за вероятни подобни новообразувания от *blouditi* той смята и чеш. *blýnat* 'скитам', слш. *zbliñat*, *zblyñat* същото значение (ES, 36); към този глагол Махек отнася и чеш. *blinkati* 'скитам се; безцелно ходя', *bláñat* — същото значение с пейоративен оттенък. Получава се следната схема с фонетични преходи: поява на *n* пред *k*, $u > a$, $u > o$, $u > i$, y :

Въз основа на тези паралелни примери могат да се обобщят следните съотношения — фонетични промени, дължащи се на експресивни причини:

- а) съотношение между *d* и *k* — blouditi: blukat;
landati: lankarit;
- б) съотношение между *k*, *g* и *c* — blonkat: blongat: bloncat;
lankarit: langat: lancouch;
- в) съотношение между *a* и *i* — blanat: blinkati;
langat: lingat.

Бълг. *ланкам* 'бавно се движа, влача се' (РР, VIII, 135), *линкам* 'скитам се' (Банско, СБНУ, X, VIII, 475), *линкане* 'бавен ход, бавно вървене на добитък' (Смолянско — СБНУ, I, 2, 33), *ланкам* за кон — 'при ходене вдигам краката си кръстом — преден десен със заден ляв', т. е. 'бавно вървя за кон' (с. Плевня, Драмско, РБЯ, доп. 195), *лингам* 'влача се' (с. Берсин, Кюстендилско), *лангало* 'скитник' (с. Беренде, Годечко), *лангаза* 'скитник', *лангазувам* 'скитам' (с. Бреже, Девинско) досега не са обяснени. За произхода им, въз основа на определени факти, могат да се направят известни изводи в противоречиви насоки:

1) бълг. *линкам*, *лингам*, *ланкам*, *лангало* могат да бъдат експресивни образувания към бълг. *литам*, *лутам* — думи праславянски и индоевропейски, подобно на това както са експресивни образувания чеш. *blinkati*, *blanat* към чеш. *blouditi* — също дума праславянска и индоевропейска; чеш. *langat*, *lingat* към чеш. *landati*.

2) бълг. *линкам* 'бавно вървя' (за кон, добитък); 'скитам се, шляя се' и особено бълг. *лингам* 'влача се', чеш. *lingat' se* 'скитам' могат да бъдат от тюркски произход, срв. тур. *линг* 'тръс — вид конски ход' (изразяващо се в бавно, равномерно бягане) (ССТТ, II, 191). Бълг. *ланкам* 'бавно се движа, скитам се', бълг. *лангало* 'скитник', бълг. *лангаза* 'скитник', чеш. *langat' se* 'скитам се, шляя се' също могат да бъдат от тюркски произход, защото на българската форма *лангаза* 'скитник', еднаква по корен с бълг. *лангало* 'скитник', чеш. *langat' se* 'скитам' могат да се приведат не само еднакви по суфикса форми: бълг. *джангаза* 'сприхав човек, който за дребни неща вдига шум, връва' (с. Драгана, Ловешко), заемка от тур. *sangaza* 'човек, който вдига връва, шум', срв. паралелни турски форми *sangaza* 'същото значение', *yangaza* 'духовит разказвач на забавни неща', но и точни съответствия на корена: чув. *ланка* 'скитам'.

Руското *лындаць*, 'кръшкам от работа, отклонявам се от работа'; 1. 1 'скитам, бродя, шляя се, лутам се'; пол. *tyndać się* 1. 'влача се, мъкна се'; 1. 1 'скитам, бродя, обикалям'; бълг. *линдам* 'вървя, ходя след някого' (т. е. 'влача се'); рус. *лыnguзитъ* 'кръшкам от работа, отклонявам се от работа'; 1. 1 'скитам, шляя се, лутам се; мързелувам, лентяйствувам'; чеш. *lundati* (1. 1). При положение, че съгласната *n* (*n*) се приеме за крайна коренна съгласна, а съгласните *d* (*d*) и *g* за коренни разширения могат да се включат към отгласния ред: рус. *лынять* (1. 1): бълг. *луням* (1. 1), съответно паралелен на отгласния ред рус. *лытатъ* (1. 1), бълг. *литам* (1. 1): бълг. *лутам*, срх. *лутати* и др.; но наред с това те могат да бъдат обяснени и по друг начин — като експресивни образувания от рус. *лытатъ* (1. 1), бълг. *литам* (1. 1), пол. **lytać* (1. 1) въз основа на приведените вече паралелни примери: чеш. **lutati* > *luntati* (1. 1), *ludati* > *lundati* (1. 1) — бълг. *литам*, *лидам* (1. 1) > *линдам* (1.), рус. *лытатъ* > *лындаць*; рус. *лытатъ* > *лыnguзитъ* — чеш. *ludati* (1. 1) > *lundati* (1. 1) > *landati* (1. 1) > *langat'* (1. 1) > *lingat* (вж. тези същите примери и други по-горе).

3. За редуването *l: tr (dr)* на началните коренни консонанти в някои славянски езици

При някои славянски глаголи се забелязва едно особено редуване на началните консонанти *l: tr, др* в български, *tr: l* в полски и чешки и в словашки спрямо чешки:

бълг. *линкам*, 'бавно вървя — за кон' — бълг. *дринкам* 'бавно вървя за кон' (РБЯ, доп. 103, 195)
 бълг. *линкам* 'люлея се' . . . . . — бълг. *тринкам* 'люлея се' (ДА)
 бълг. *линдам* 'люлея се' . . . . . — бълг. **триндам*
 пол. *tyndać się* 'влача се, скитам' . . . — пол. *tryndać się* 'влача се, скитам' (SGP, III, 428)
 пол. *tynda* 'скитник' . . . . . — пол. *trynda* 'скитник'
 чеш. *lajdati* 'скитам се' . . . . . — чеш. *trajdati* 'скитам' (ES, 533, 256)
 сли. *lantošit* 'скитам' . . . . . — чеш. *trantočit* 'скитам' (ES, 533).

Еднаквостта в строежа на значенията на тези противопоставени по двойки глаголи и принадлежността на първите (с начален консонант *l*) към разглежданата общност недвусмислено говорят, че между всички тях има някаква връзка, че са от общ произход. Първични са глаголите с начален консонант *l, l*, следователно възниква въпросът как да се обяснят глаголите с начални консонанти *tr, др*. Едно от възможните обяснения е замената на *l, l* с *tr, др, tr* да се дължи на самостоятелни за всеки славянски език или на общи за всички славянски езици експресивни причини. Във втория случай може да се търси някаква закономерност на общославянска почва. Специално в чешки са известни и други замени на началния консонант *l* или поява на друг пред него. Махек посочва формите *rajdati* 'мотая се някому в краката', *cajdati* 'скитам се', *plajda* 'скитник' (ES, 256). Специално за формата *trajdati* той смята, че е малко ясна. Привежда и нейни варианти: *trejdati* 'скитам се', *trejc(n)iti* 'бягам'. Допуска, че може би е резултат на контаминация на *trtati* 'бър-

зам с малки крачки, с *cajdati*, *glajdati* 'скитам се' и други подобни (ES, 533). При наличието на подобни замени на *л* с *тр*, *др* в български и на *т* с *тр* в полски едно такова обяснение е неубедително освен ако и тези замени се обяснят по същия начин. Но в тези езици липсват думи с начално *др*, *тр* и близко значение, следователно обяснението чрез контаминация за тях и за чешки е мъчно допустимо. Това се потвърждава и от друг факт. Замяната на *л* с *тр* става и при думи с други значения. Срв. чеш. *trajdati* 'много говоря, бърбя' (ČNS, IV, 129), *tryndaty* 'бърбя' (ČNS) и чеш. *trajdati* 'скитам', пол. *tryndać się* 'скитам', — срх. *ландати* 'бърбя, плещя' и *ландати* 'скитам' (CP, 333), чеш. *landati* 'скитам' (за прехода $n > j$ вж. по-горе). Особено интересно е съотношението на срх. *транав* 'бавен, ленив, мързелив, неподвижен' (CP, 770) спрямо срх. *леньив*, лијен 'бавен, ленив, мързелив' (CP, 339, 348). Пълното покритие на значенията не остава съмнение, че и тук се касае за същата замяна на *л* с *тр*.

Чеш. *trajkati* 'бавно вървя' (ČNS, VI, 917) може да бъде експресивен вариант на *trajdati* 'скитам' < *laidati* < *landati* 'бавно вървя, скитам' (за съотношението $d : k$ вж. по-горе чеш. *blouditi*—*bloukati* и др.), или да се е получило чрез същите фонетични преходи ($n > j$; $l > tr$) но от друга начална форма: *trajkati* < *lajkati < *lankati срв. чеш. *lankar* 'скитник', бълг. *ланкам* 'скитам'.

4. Славянски думи с несъмнена връзка с предходните думи

Рус. *лантрига*, *латрига*, *лотыга*, *лотрыга*, *лотыр*, *лотрыжник*, *лодарь*, *лодырь*, 'скитник, безделник, лентяй, нехранимайко, прахосник, негодяй, дрипльо, парцалан' (ТС II, 236, 240, 262, 269) са думи с неизяснен напълно произход. Фасмер (REW, II, 62) специално формите *лотрыга*, *лотыга* ги свързва с укр. *лотр*. 'безделник, мошеник, негодяй, грабител, разбойник, крадец', *лотра* 'развратница' (СУМ, II, 373) и чрез пол. *totr* 'негодяй, разбойник, мерзавец', чеш. *lotr* 'безделник, негодник, мошеник, разбойник' (ČNS, I, 944) приема извеждането им от срвнем. *loter* 'лекомислен, безгрижен, безпътен, разхайтен'. Консонанта *п* във формата *латрига* той смята, че се е явил по аналогия на рус. *ланстрыга* 'скитник', заемка, според него, от ивнем. *Landstreicher* 'скитник' (REW, II, 13). Махек (ES, 276) за чеш. *lotr*, стчеш. *latr* 'безделник, разбойник' и съответствия слов. *loter*, срх. *lotar* — същото значение, приема произход от лат. *latrō* 'разбойник, грабител'. Без да вземаме отношение по дадените обяснения, ние само искаме да изтъкнем, че между тези думи и разгледаните от нас думи от корени *land-*, *lant-*, *landr-*, *lantr-* има несъмнена връзка. Срв. чеш. *lajtrovati* < *lantrovati 'скитам, шляя се' и рус. *лантрига* 'скитник' и пр., а от своя страна, *лантрига* не може да се отдели от *латрига*, *лотрыга* — същите значения. Срв. чеш. *lajstrovati* < *lanstrovati 'скитам' (ČNS, VI, 915 вж. *to-tilati*) и рус. *ланстрыга* 'скитник'. Срв. за значенията укр. *ландати* 'скитам се без работа; грабя, ограбвам, обирам' и укр. *лотр* 'безделник, грабител, разбойник, крадец'. Срв. редуването на консонантите *d*, *t* в думите от корени *land-*: *lant-* и рус. *лодырь*: *лотыр* срв. и липсата и появата на консонант *r* след *d*, *t* в думите от корени *land-*: *lantr-*, *lant-*: *lantr* и рус. *лотыр*, *лотыга*: *лотрыга*. Срв. за редуването

на коренния вокал *a:о* примери и в двата типа думи — слш. *lajda* < *landa* 'скитница, блудница'; чеш. *lojda* (ES, 256), с паралелен пример чеш., слш. *lagan* 'лентяй, мързеливец, безделник, негодник, нехранимайко': длуж. *logan* 'ленив момък, бавно, будно момче', глуж. *logan* 'юноша, момче на 15—18 г., простак' чеш. *logan* 'юноша, момче на 15—18 г., момък' (Махек ES, 255) и рус. *лотрыга*: *лотрыга* — същите значения.

*

Въз основа на възприетите и предложените тълкувания на думите от разглежданата общност могат да се направят следните изводи:

1. Думите от корени *lit-*, *lut-*, *lid-*, *lud-*, *lin-*, *lun-* са несъмнено праславянски и индоевропейски съответствия.

2. Думите от корени *lajd-*, *lajdr-*, *lajt-*, *lajtr-* са се получили от думи от корени *land-*, *landr-*, *lant-*, *lantr-* в резултат на преминеването на *n > j*.

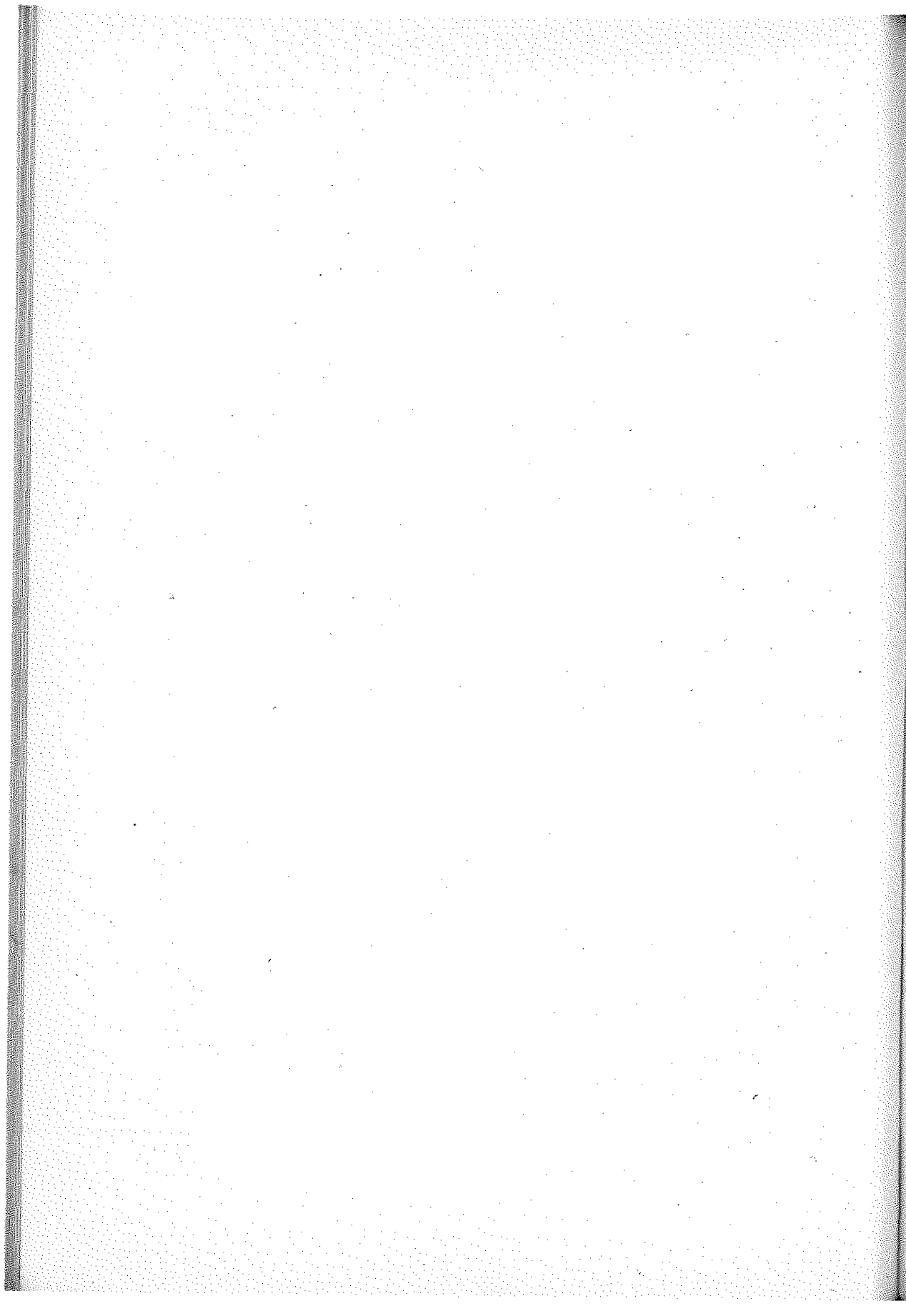
3. За думите от корени *land-*, *landr-*, *lant-*, *lantr-*, *lund-*, *lunt-*, *luntr-* не могат да се направят със сигурност крайни изводи — от една страна, те могат да бъдат заемки от немските форми *landern*, *lendern* и др., в полза на това говори особено много наличието на *r* в някои от корените, от друга страна, да бъдат евентуални експресивни образувания на славянска почва от корени *lut-*, *lud-* — тази възможност за обяснение се подкрепя от паралелни експресивни образувания от други славянски глаголи, срв. преди всичко образуванията от общославянско *blqđq*, *blqđiti*, от чеш. *courati*.

4. Думите от корени *lank-*, *lang-*, *link-*, *ling-* също могат да бъдат експресивни образувания от корени *lud-*, *lut-*, това се доказва от паралелни експресивни образувания, но не е изключена възможността от заемане от определени тюркски езици — поради наличието в тях на подобни съответствия.

5. Думите от всички тези корени могат да имат и паралелни форми със замяна на началния консонант със звукосъчетанието *tr*, *dr*. Едно от възможните обяснения на това обективно съществуващо фонетично явление в славянските езици е то да е настъпило поради експресивни причини.

Тези изводи могат да се сумират в две основни заключения: а) разглежданата система от думи с общ семантичен признак и преливащи се едно в друго значения като цяло може да бъде от индоевропейски произход: за едни от думите това не подлежи на съмнение и те именно са послужили като основа за получаване на останалите; общността с германските форми се дължи на родство, а с тюркските е случайно съвпадение или те са евентуални славянски заемки; б) само част от думите от тази система са от индоевропейски произход; останалите са заемки от германски или тюркски езици.

Изобщо взаимоотношенията между думите от тази система са крайно сложни и преплетени. Възприемането на едно от тези заключения поражда не един въпрос и контравъпрос. Необходимо е тази обективно съществуваща в славянските и индоевропейските езици система от думи, които с оглед на отделните славянски езици изобщо не са или са недостатъчно осветлени откъм своя произход, въз основа на допълнителен материал да бъде предмет на по-нататъшни изследвания.

СТЕСНЯВАНЕТО НА СЕМАНТИЧНАТА СТРУКТУРА НА ДУМАТА КАТО ИСТОРИЧЕСКИ ПРОЦЕС

Дора Иванова-Мирчева

Наред със словообразуването и заемането и калкирането на чуждици, многозначността е най-важният път за създаване на нови средства за назоваване на нови понятия. Не винаги обаче многозначността е положително явление. В езика понякога се наблюдава многозначност, която говори за неизясненост на назоваваните понятия и явления и която води до неяснота или смесване на значения, двусмисленост и пр. Езикът като средство за общуване не може да търпи такава многозначност и се стреми да се отърси от нея. В такива случаи се развива процес, обратен на разширяването: стесняване на семантичната структура на думата, намаляване на нейните значения и нюанси на употребите ѝ. Този процес върви паралелно с избистряне и утвърждаване на онези значения, или дори онова единствено значение, което остава. Той се развива в рамките на семантичното поле, към което думата принадлежи. Онези значения, от които думата трябва да се освободи, обикновено се поемат от други членове на семантичното поле. Затова изследването на стесняването на семантичната структура на дадена дума не може да се разглежда изолирано, извън семантичното гнездо, към което тя принадлежи.

Докато многозначността е често предмет на изследване, стесняването на семантичния обхват обикновено остава незабелязано. Синхронната лексикология и лексикография почти не се занимават с него. В речниците понякога се поставя забележка, с която се сочи, че някое значение е стеснено по отношение на друго от системата на значенията на думата. Но в тези случаи съотношението е само обемно: обикновено стесненото значение представя видово понятие по отношение на родовото.

Историческата лексикология разполага с данни за стесняване на семантичната структура на някои думи в процеса на историческото развитие на езика. Нещо повече: наблюденията показват, че това е исторически процес, в който закономерно се проявява една от основните тенденции в развитието на езика — търсенето на яснота, точност и недвусмисленост в езиковите изразни средства, на превръщането им в общо-валидни средства за общуване.

Тази страна от развитието на лексиката на езика не е подлагана на изследване.

Настоящата статия си поставя за цел да илюстрира този процес чрез семантичното развитие на думите *вина* и *ужас* в българския език, служейки си със сравнителен материал от други езици.

Съвременният българин означава с думата вина понятието за провинение, виновност. В миналите етапи от развитието на българския език в тази дума са се влагали и още няколко значения. Миклошич в своя речник¹ обяснява вина с *aitia*, causa.

По-широката разработка, дадена в пражкия старославянски речник² където е привлечен и голям илюстративен материал, дава възможност за много по-точни наблюдения. Ясно проличава, че вина е широко употребявана в старобългарските паметници с три значения. Основното ѝ значение, познато още от най-старите паметници, е 'причина' causa, *aitia*: что есть вина ениже ради придоште (и аitia). На второ място е дадено значението 'предлог' *proforasus*, occasio: възови ма от ннхъ возъ, нъкъю внноу сътворнъ.

Значението 'провинение', 'виновност', 'отговорност за лоша постъпка' стои на трето място в речника, което показва, че в старобългарския период от развоя на езика това значение е било най-рядко срещано. Ще вземем един от най-старите примери от Зографския кодекс³, Йо 18, 38:

Аз инеднннѡмъ виннѡ не обрѣтаѡмъ въ немь (гр. *aitia*).

Материалът, с който разполагаме, показва, че това положение в езика съществува дори до XVII в. Ако не в живия език, то поне в книжовния в паметниците от среднобългарския и ранния новобългарски период все още най-често срещано е значението 'причина'. Ето един от многото примери из съчиненията на Евтимий⁴: блаженна оубо, како сего видъ. възрашааше виннъ неджга (стр. 88).

Подобни случаи намираме и в Житието на Иван Рилски, писано от Владислав Граматик, XV в.⁵: внноу пришествѡмъ нхъ прѣвѡмъ вгражданъ оубѡвъше оубо ... (стр. 79). В същия смисъл е употребена думата вина и в Житието на Николая Софийски от XVI в.⁶; како н ѡкоудомъ н что вина распреженю гдадоху любезнншаго ... н недоумѡдоху се ѡноуд, ниже оубѡдти что шнннмь можаху.

В същите паметници се среща често и вина в значение на 'повод':

¹ Fr. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, 1862—1865.

² *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha, 1958—1961, 4.

³ V. Jagić, *Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitani*, — *Éditiones monumentorum slavica veteris dialecti*, Graz, 1954.

⁴ E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901.

⁵ Й. Иванов, *Жития на св. Ивана Рилски*, София, 1936.

⁶ П. А. Сырку, *Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XV веках*. Спб., 1901.

съзвѣдаеть нас вина настожшаго праздника къ доуховномуу тѣжествоу (Евт. 147).

В редица, и то не малко, случаи не може да се установи точно дали се касае за 'причина' или за 'повод': н въпрашаше вниж таковаго несутѣшимаго плача (Евт. 82).

Особен интерес представя прилагателното *виновьнь*: царь же іако ѿт лѣва прѣнде н въплъ мнѣгъ, плачевныѣ испѣущающѣ гласы, слышавъ, въпрашаше снхъ вничу. они же виновное по дробномуу томѣ исповѣдаше (Евт. 112).

Тук става дума за причина за нещо. Царят си идва от лов и чува плачевните стонове и пита за причината. Те подробно му разправят за 'причинното' — *виновное*. На същото място срещаме и друг пасаж, в който съ-

щото прилагателно носи смисъл съвсем еднакъв с дадения: лѣчшее мнѣ снцѣ недѣлгѣм дѣлжнѣм быти . . . нежели толнкихъ доушъ погнѣбанъ виновньм быти. Че прилагателното се употребява в две значения в тези паметници личи и от друг текст: кто бѣ не ѡудѣнит се н похвалятъ толнкынѣмъ бл҃гымъ виновнаго? вина же бл҃гынѣмъ въсьмѣмъ вѣанкынъ іестъ царь (Евт. 103).

Очевидно в тоя случай и двете еднокоренни думи *вина* и *виновьнь* преди всичко означават 'причина, причинител'. Именно тук е мостът между *вина* — *causa* и *вина* — *causa*. Това най-добре проличава при прилагателното. Причинителят на нещо, оня, който е станал причина да се извърши, да стане нещо, може да е причинител на нещо лошо, на някакво зло, да носи отговорността, в крайна сметка вината за нещо. От гледна точка на обема това значение е стеснено по отношение на 'причина' и 'причинител' на нещо изобщо. Но в замяна на второто значение е по-точно, при него вече няма място за двусмислие. Поради своята точност и недвусмислие това значение започва да се предпочита и постепенно се налага като единствено значение на думата *вина*, а другите значения се поемат от други думи. Значението *causa* се поема от *причина*, значението *initio* от *поводъ*. Особен интерес представя появата и развитието на думата *причина*. Тази дума се среща в речника на Миклошич едва в материал от началото на XVIII в.

В речника на Найден Геров¹ намираме и *вина* и *причина* в техните съвременни значения. Любопитно е, че *вина* е дадена и със старото си значение 'причина': Той е *вина*, той стана *вина* на това. Многобройните примери, които Геров дава при двете думи, както и при производните от тях, показват, че и двете са много употребявани в нашия език от XIX в.

В българската литература от края на XIX в. вече съвсем ясно са разграничени употребите и значенията на думите *вина* и *причина* в днешния им вид. Бихме могли да приведем многоброен материал от лите-

¹ Н. Геров, Рѣчникъ на българскій языкъ, т. I—V. Пловдив, 1895—1904.

ратурата от Възраждането, но ще се задоволим с няколко примера, като означаваме само годината, в която е издадено съчинението, където ги срещаме: „със съзнание за своята вина и с чисто сърдечно разкаяние“ (1859) „... да се свикат представители от народа, които да земат отгоря си вината за налагане на нови даждия“ (1872); „... хвъргаше вината си върхо други...“ (1888).

И думата *причина* се среща в книжнината от същия период. Ето някои типични съчетания: „ставам причина“ (1873); „поради същата причина“ (1873); „по причина на зимата и на лятото“ (1873); убиваме без причина“ (1888). Употребявайки думата *причина* Берон в скоби дава и доста разпространената в онова време турска дума *себен*, която има същото значение и в разговорния език е била както изглежда много жива: „... да изяви причината (себенът)“ (1824).

Интересно за отбелязване е, че в някои случаи *причина* замества не само *вина*, но и *повод*, т. е. поема и другото значение на старобългарската и среднобългарската *внна* „След малко погребението... даде отново причина на народа за демонстрации“ (1872). Дори у някои автори се срещат и *причина* и *повод* в едно и също значение 'повод'. Примерите, които ще дадем са из произведенията на Кр. Пишурка: „туй ще ви даде причина да ся чудите за премъдростта и знанието на създателя“ (1870); но същевременно: „... защото на сичко аз съм причина и аз съм дал повод (1871). Това би могло да послужи за доказателство, че в своето развитие думата *вина*, изгубвайки постепенно своите няколко значения и стеснявайки своя семантичен обем не може веднага да намери точни заместници за значенията, от които се освобождава. Явява се колебание в употребите и значението и на другите думи от това семантично поле, на *причина* и на *повод*, които постепенно се установяват и утвърждават в езика. А в превода на П. Р. Славейков „Цариградските потайности“ (1881) може би за първи път намираме философското значение на думата *причина*: „... размишлявам, че няма следствие без причина... и казвам туй следствие е произлязло поради висша причина“.

В съвременния български език единственият остатък от значението *causa* намираме в една книжна употреба на съществителните *виновник* — *виновница*: „Виновникът, виновницата (на тържеството)“, т. е. 'оня (оная), който е причината, поводът да има някакво тържество'. И независимо от това, че съществуването им е напълно оправдано от историческото развитие на думата *вина* в българския език, все пак най-вероятно е те да представят заемка от руски, където съществуват в точно същата книжна употреба. Може да се смята, че в руския език от XIX в. думата *вина* вече означава почти изключително *culpa*, а не *causa*. В стария руски книжовен език съществува *внна*. От речника на Срезневски¹ личи, че тя има същите значения, които има и старобългарската дума *внна*. Между значенията на думата *вина*, които отбелязва Даль в своя речник има и такива, които могат да се свържат с 'причина, повод'. Той дава следните примери: „Поздние утренники виною гибели овощей“, „В чем искать вину общему искажению нравственности?“ Тези случаи разкриват, че вече значението на думата *вина* се доближава все повече до 'винов-

¹И. И. Срезневский, Материалы для словаря дневнерусского языка, т. I—III, Спб., 1895—1903.

ност, грях за нещо, отговорност за извършването на нещо не добро, зло'. За отбелязване е фактът, че дадените от Даль примери са от книжовна, а не от диалектна реч.

И в историческото развитие на руския език има свързване и взаимно заместване между *вина* и *причина*. Освен това *причина* е имала по-друго значение. Примери ни дава Срезневски. В неговия речник думата *причина* е определена като 'начало, почин', подкрепена от примера: отъ неашка *причина* бѣла, в паметник от 1479 г. Примерът е твърде кратък, за да се схване по-точно дали този 'почин' е добър или лош, дали е водел до добри или до лоши последици. Така както е даден примерът, може да се каже, че *причина* в края на XV в. в руския писмен език е означавала не днешното *causa*, а *initio*, *initiator*.

Интересни наблюдения и обяснения на думите *вина* и *причина* в историята на руския език намираме у Якубински¹. Важни са сведенията, дадени от Якубински, че *причина* е срещана в руските диалекти, напр. в Смоленск, където тя имала значение 'беда, неприятен случай, неприятност'. Това значение се е промъкнало и в литературата. Авторът сочи примери из съчиненията на Крилов и др. Той подчертава, че в диалекта *причина* означава и 'вина' *сибра*, а *причинен* като прилагателно означава 'виновен'. Същото е и в Олонецкия диалект. Приведеният пример е много ясен: „Щото свинѣи картошки накапали тут нет маей ни якѣи причины“. Авторът много правилно отбелязва, че тук именно е мостът към разбиране на руското *вина* в значение на 'причина'. Особено е интересно онова обяснение за връзката между значенията на *вина* и *причина*, което е дадено под линия на стр. 264². Посочват се и случаи от руските диалекти, в които *причина* означава 'нешастие', напр. *причинный случай* 'нешастен случай'. Авторът признава, че не може да намери разрешението на този, според него, „особен“ въпрос. Той предполага, че свързването на двете думи и размянето на значенията им е във връзка с факта, че на гръцки съществува дума *αἴτια*, която означава и *сибра* и *causa*, но изтъква, че предпоставките за това смесване са съществували в езика.

Тъкмо това гръцко влияние по руските диалекти обаче не е много лесно обяснимо, а авторът не си и поставя за задача да го обясни. Действително в книжовния староруски език съществува *вина* в значение на *causa* и *сибра*. То е лесно обяснимо и ни се струва, че би могло да се обясни не само като пряко гръцко влияние, а и като влияние на книжовния старобългарски език върху книжовния староруски. Но съществуването на тези думи и значения по руските диалекти карат да се мисли по-скоро за паралелни семантични явления и паралелно семантично развитие. Основата за обяснението на това движение в развитието на някои думи в отделните езици би могло да се постави на семантична основа, като, разбира се, не се изключва възможността засилването на употребата на някои от значенията в даден период от развоя на езика да е ставало под чуждо влияние.

¹ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва, 1953, стр. 255, 263—265.

² Л. П. Якубинский, цит. съч.

В същност тук могат да се поставят два въпроса: Единият е, кои са били причините в една дума като *вина* (*aitia*) да се влагат значения, почти омонимни от днешна гледна точка. И второ: каква нужда е налагала стесняването на семантичната структура на *вина* в историческия развой на български, руски и гръцки език. На първия въпрос е трудно да се намери точен отговор. Би могло да се предположи, че все още се е търсел езиков израз за близките, сродни понятия като *causa* — *causa*, от които второто в обемно отношение е могло да се схваща в известен смисъл като видово спрямо родовото — *causa*. Историческият развой на езика дава обяснение на втория въпрос.

Основната причина за пътя на развитието на значенията на разглежданата тук дума *вина* *causa* — *initio* — *causa* е стремежът да се достигне до истинско и точно, еднакво схващано значение на думата, като се избегнат онези значения и употреби, които водят до двусмислие и преплитане на значенията. За да се развие многозначност в една дума трябва редица исторически условия. Но важна предпоставка за утвърждаването на тази многозначност е необходимостта между отделните значения на думата да няма преливане от едно значение в друго. Има ли такива колебания, езикът предпочита да стесни обема на назоваваните понятия, т. е. семантичната структура, но да изясни значението на думата.

Същите въпроси се повдигат и при изследване развоя на *стб. оужасъ, оужасть и оужасъ*, заедно с цялото гнездо производни като *оужаснѣти (сѣ), оужаснѣти сѣ* и др.

Думата *ужас* е общославянска. В старобългарския език, както личи от речника на Миклошич, тя има няколко облика. Съществителното *оужасъ* означава *φόβος, timor*. Със същото значение се употребяват и глаголите *оужасати, оужаснѣти сѣ* гр. *φοβεῖσθαι, φοβέω, terrere, stupefacere*. Миклошич дава отделно и съществително от мъжки род *оужасъ*, което отговаря на гръцките *ἐκφοβισμός, ἐκπληξίς, θάμβος*.

На това съществително отговоря по значение и употреба даденото от Миклошич съществително от женски род *оужасть*, което се среща в евангелския гръцки език.

Миклошич прави разлика между първото съществително и двете втори. Първото той превежда с *φόβος* — изобщо 'страх, боязън, бягство от нещо; предмет на страх, средство, което възбужда страх, ужас; заплаха, опасност'. Но примерите говорят за по висока степен на страх. В сравнение със значението на другите две думи това значение изглежда по-конкретно. Уплахата, страхът може да бъде от нещо конкретно, осезаемо, и степента на състоянието на уплаха да бъде по-слабо, така както в съвременния български език между *страх* и *ужас* има степенна разлика. Думата *оужасъ* се среща още в най-старите писмени паметници. Ето един пример от Марииинското евангелие¹: *и ншедъша бѣжаша отъ гроба и нмваше же ѿ трепеть и оужасъ и ннкомоуже ннксоже не рѣша воѣхъ во сѣ* (Мр. 16,8). На мястото на *оужасъ* в гръцкия текст стои *ἐκφοβισμός*. От самия контекст личи, че се касае за много голям страх, който

¹ И. В. Ягич, Марииинское четвероевангелие, — Editiones monumentorum slavlicorum veteris dialecti, Graz, 1960.

са изпитали жените, които са отишли да посетят гроба на Исуса след кръстната му смърт и не са намерили тялото там.

В малко по-друг смисъл е употребена може би думата оужасъ в Mr. 5, 42 от Мариинското евангелие: *1* *αβνε* *вѣста* *дѣвнца* *и* *хождааше* *бѣ* *бо* *лѣтома* *дѣвѣма* *на* *десѣте* *и* *оужаснѣша* *са* *оужасомъ* *вѣанемъ* (гр. *καὶ ἐξέστησαν ἐν φόβῳ ἐκστάσει μεγάλῃ*). Текстът разкрива състоянието на онези, които са присъствували на възкресяването на дванадесетгодишното момиче. Тук освен големият страх, би могло да се допусне, че е имало и голямо удивление, дори възторг, възхищение от станалото. По такъв път се е достигнало до значението 'голям възторг, възхищение от нещо'.

Ще дадем още някои примери от старобългарски паметници, в които намираме разглежданите съществителни. Ето случай от Синайския псалтир¹: *вѣрвахъ* *тѣмъ* *же* *вѣз* *глаголахъ*: *азъ* *же* *сѣмѣрихъ* *сѣа* *сѣло*: *азъ* *же* *рѣхъ* *въ* *оужасъ* *моемъ* *весь* *чкъ* *ложъ* (151в 11). Текстът не е съвсем ясен, твърде е откъснат, но изглежда, че оужасъ означава по-скоро 'удивление', отколкото 'страх'. Следващият пример е вероятно 'голям страх': *азъ* *же* *рѣхъ* *въ* *оужасъ* *моемъ* *отъ* *вѣрженъ* *сѣмъ* *от* *лица* *очю* *твоею* (37а 21).

В Супрасълския сборник² се срещат две думи: оужастъ с. ж. р. със значение *δειλία* и оужасъ с. м. р. с общо значение *ἐκπλήξις*, *ἐκστάσις*, *θαμβος*. Към първата дума могат да се дадат следните примери: *їедннѣ* *бо* *отъ* *їеленно* *чловѣчьскомъ* *гласомъ* *глагола* . . . *и* *оужастъ* *обѣдѣржитъ* *ма* *о* *чловѣчстѣ* *гласѣ* *їаене* (224, 21—26), където оужастъ означава 'удивление, изумление', но същевременно и 'страх, ужас' (стр. 468, 14): *єгоже* *вндѣвѣ* *адамъ* *сѣзъданын* *прѣжде* . . . *и* *оужасомъ* *вѣзнемъ* *прѣсн.* *вѣзпн* *къ* *всѣмъ*. И тук не е ясно дали Адам е изпитвал голям страх или удивление, или възторг. И трите са възможни, понеже се отнася до описание на едно състояние, предизвикано от зрелището, създадено от господата, което очевидно би могло да предизвика едновременно всичките чувства. В същност това е резултат и на религиозния мироглед. В душата на религиозния човек се смесва именно страхът с удивлението и възхищението от Божиите чудеса.

Така би могъл да се обясни и фактът, че дълго време в българския книжовен език се употребява думата оужасъ (оужастъ) с такова не съвсем изяснено значение. Тази дума и нейните производни се срещат в пасажи, където се говори за извършени чудеса. Ето един пример пак от

¹ С. Северьянов, Синайская псалтырь, — Editiones monumentorum slavico-rum veteris dialecti, Graz, 1954.

² С. Северьянов, Супрасълская рукопись, — Editiones monumentorum slavico-rum veteris dialecti, Graz, 1956.

Супрасълския сборник, стр. 566, 15; въведе въ свои хлѣвъ къ ѿслаемъ. Може въсьмь днѣнтѣ са н оужаснѣтѣ сътворенымъ чюдесемъ. Същевременно в друг контекст глаголт оужаснѣ означава 'смушавам, плаша, тревожа'; едно же тъкмо оужасааше его н едно оустрашааше. Иако да не на оустннѣана пакы скрипта прѣнджѣтъ. Това е пример от Манасиевата хроника¹, стр. 139. В същото значение, може би при по-висока степен на страх е употребен глаголт оужаснѣтѣ са, пак от същата хроника стр. 48: н въ единѣ ноць видѣ сънъ накупа господжа н оужасе са н възта от сна своего.

Религиозният мистицизъм, изразен в редица съчинения от старобългарската и среднобългарската книжнина се проявява и при употребата на другите производни на оужасъ. От примерите, които ще дадем по-долу, много ясно се вижда преливането на голям страх с удивление и голям възторг: мнѣга же н днѣнаа н оужаснаа чюдеса въ землѣ вжгръстѣн сътвори (Евт. 22). Тук е използвано прилагателното оужаснѣ със същото общо, неизбистрено значение (с различни възможности за тълкуване). А ето и пример от Житието на Николая Софийски, XVI в.: чьстннѣ моцн его мнра въбыло подавают н въсакнѣмъ страстемъ нескѣланнѣмъ пре-славна н оужасна нецѣлѣнѣа быкають (стр. 39). Същото наблюдаваме и при употребата на думите от гнездото на оужасъ в Тиквешкия ръкопис от XVII в.², от където също ще дадем примери: изетъ зѣннцѣ н подаде нѣмъ видѣхъ зѣннцоу н познаше н вжасоше, й поклонншесе зѣннцѣ (VIII, 400). В примера, който следва, може да се види по-чисто значение на оужаснѣ в неговия съвременен смисъл: палата потрѣбесе вѣмн. авгъстѣ вжаснѣ вѣс вѣанко (VIII, 401). Смесено, неизяснено значение намираме дори в Коприщенския дамаскин³, 181: внждѣ чудо повъславно н вжасно.

Докато в дамаскините все още може да се намери *ужас* и нейните производни могат да срещнат с такова значение, което може да се схване и като 'голям страх' и като 'учудване, удивление', което може да се превърне и във 'възторг, възхищение', прави впечатление, че в речника

¹ I. Bogdan, Cronica lui Manasses, București, 1922.

² Н. А. Начов, Тиквешки ръкопис, СбНУ, т. VIII.

³ Л. Милетич, Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в. — Български старини, кн. II, София, 1908.

на Геров думите не са дадени. Може би са смятани за книжни. Нямаме данни да се срещат по диалектите. В речника на Дювернуа¹ е дадена форма *ужасть*, илюстрирана с пример от 1875 г.: „С голяма *ужасть* видях на него распет нигр“. В съчинения, писани между 1844 и 1871 г., т. е. във втората половина на XIX в. думата *ужас* се среща в българския език само в съвременното ѝ значение. Следователно от времето на дамаскините до втората половина на XIX в. се губи по някакъв начин употребата на тази дума. Разбира се, това би могло да се обясни и с липса на повече и по-надежни източници, от които да се вземе материал. Явява се въпрос: тъй като думата и нейните производни са характерни за книжовния стил на езика, дали не трябва да допуснем възможността те да са били повторно заети от руския език, както е станало с редица думи от същия книжовен стил на езика. Макар и да са съществували в старобългарския и среднобългарския, дори до новобългарския период от развитието на българския език, тези думи подновяват своята употреба, като се заемат отново, вече развити, в новите им значения и функции, придобити в руския език². Но този въпрос не е предмет на настоящата статия. Където и да са се извършили промените в значението, независимо от това дали са на българска или руска почва, или пък са станали паралелно, важно за подчертаване е, че и в този случай, както и при *вина*, когато има преливащи се значения или дори само употреби, които трудно се разграничават, езикът предпочита да се отърси от тях, като се освобождава от многозначността с нейните неясни и двусмислени значения, стеснява обема на назоваваните понятия и достига до точно и общовалидно, схващано по един начин, значение на думата. Същото колебание и преливащи се значения наблюдаваме при гръцкото съответствие на *ужасть* — *ἐχθράς*. Тя точно като нашата старо-

среднобългарска дума *ужасть* (*ужасть*) изразява чувство и състояние, което може да варира от страх, стресване, до възторг, възхищение. Но за разлика от българския език гръцката дума се развива в съвсем обратна посока — тя запазва само значението 'възторг, възхищение', а изгубва онези значения, които я свързват със 'страх, уплаха'. Онова, което свързва тези полярни значения, както и в старобългарския и ранния новобългарски е именно силната степен на учудване, удивление. То може да се развие в две посоки — или към страх, ужасна уплаха или към възторг, възхищение. И тук, както и при *вина*, възниква, от една страна, въпросът как и защо се създават в една и съща дума такива далечни от днешна гледна точка значения, и, от друга — коя е причината в историческия развой на езика да не се запази създалата се многозначност. На първия въпрос би могло да се отговори с факта, изтъкнат вече по-горе, че тук има влияние на религиозния мироглед. В основата на свързването на значенията стои силната степен на учудване, удивление. За обикновена степен на учудване езикът е имал установена дума. Това би могло да се илюстрира със следния пример от съчиненията на Евтимий: *и стѹда мнѹга испазнше са, сташа ѹкоже рѹбѹ безгласнѹи и*

¹ А. Дювернуа, Словарь болгарского языка, Москва, 1889, sub verbo.

² Срв. Д. Иванова-Мирчева, Една неизследвана страна на руско-българските езикови връзки, Български език, год. X, 1960, кн. 2—3.

ϋϋждаахъ са баагодѣтн н снаѣ, нхѡдащїи нзъ оустъ нстнннаго па-
стырѣ (Евт. 40). В случая няма силно чувство на удивление, смесено с
религиозен мистицизъм. Глаголът ϋϋждаахъ са означава 'учудване'. Съ-
щият случай има и при глагола днелати са, употребен от Евтимий (стр.
148): днелѣхъ са оубо, съ небесе са зраше, аггелн, радоваахъ са апо-
столи, красовахъ н са патрїархи. И тук има учудване, удивление, но не в
такава силна степен, както при оужасати са.

Що се отнася до втория въпрос, той вече бе изяснен при разглеж-
дането на думата *вина*: не винаги многозначността е положително явление
в езика. Ако създава двусмислие и неяснота тя се избягва. И в гръцкия
език става стесняване на семантичната структура, намаляване на нейните
значения и употреби с цел да се избегне неудобната многозначност¹.

В речника на Даль думите *ужас* и *ужастъ* са дадени в гнездото
на глагола *ужасать* с обяснение 'Състояние на оня, който се ужасява,
внезапен и много силен страх, изплашване, трепет от страх и отвращение'.
Като остатък от някогашното значение може да се сметне третият нюанс,
даден у Даль 'Извънреден, поразяващ, изумителен'. Може да се направи
извод, че до средата на XIX в. в руски език все още съществуват оста-
тъци от старото значение на думата, изчезнало постепенно, докато у
Срезневски могат да се видят всичките познати от старобългарските
паметници значения.

*

Стесняването на семантичната структура на думата не е рядко яв-
ление в езика. То е исторически процес, който се наблюдава в живота
на много думи. Историческата лексикология и лексикография трябва да
му отделят повече внимание.

¹ Срв. А. Δημητράκου, *Νέον Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι, 1955, при думите
αἴτια и *ἔκστασις*.

СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СТЕПЕНИТЕ ЗА СРАВНЕНИЕ ПРИ НЯКОИ НАРЕЧИЯ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Кети Ничева

Характерна черта на някои видове наречия (напр. на повечето наречия за начин, а също и на някои наречия за степен, място и време) в славянските езици е свойството им да образуват степени за сравнение. При някои (не много на брой) степенувани наречия наблюдаваме една интересна особеност, обща за всички славянски езици, която се състои в следното: тези наречия, при все че по форма представят сравнителна или превъзходна степен от дадено наречие, в едни от значенията си действително се свързват с това наречие, като не само по форма, но и по значение представят определена степен на това наречие, а в други свои значения повече или по-малко се откъсват от значението на изходното наречие и получават ново, самостоятелно значение. При тези случаи наблюдаваме откъсване на значението от формата — тези наречия само по форма, но не и по значение, са в сравнителна или превъзходна степен.

Тук ще разгледаме няколко типични подобни случаи в различните славянски езици, като се спрем както на особеностите в семантиката на съответните наречия, така и на начина, по който тези семантични особености са дадени и трябва да бъдат давани в речниците на различните славянски езици.

Подобно десемантизиране на степените за сравнение срещахме в български език при наречията *рано*, *късно*, *скоро*, *после*, *напред*. Повечето от тези наречия имат десемантизирани степени за сравнение и в останалите славянски езици. Тук обаче трябва да отбележим следните особености:

1. Докато в български език десемантизираните сравнителни степени имат и значения на обикновени степени и се свързват по значение със съответните наречия в положителна степен, в полски и чешки език в много случаи наблюдаваме откъсване и самостоятелно заживяване на съответната сравнителна степен, която престава да се схваща като сравнителна степен, още повече, че съответното наречие в положителна степен вече не се употребява (в български език по този път е получено само наречieto *повече*, сравнителна степен от *вече*, което днес формално и правописно няма връзка с *вече*).

2. Десемантизацията в различните славянски езици се проявява понякога при еднакви по значение наречия, но от различни корени (така напр. докато в български, руски и украински се десемантизират степените за сравнение на наречieto *рано*, в полски и чешки десемантизацията наблюдаваме не при *rapo*, а при *drzewiej* и *dřive*).

3. В различните славянски езици е различен семантичният обем на отделните десемантизирани степени за сравнение (в български език обикновено е по-малък), като понякога наречията от един и същ корен или близки по значение (напр. рус. *раньше* и българското *по-рано*, или пол. *drzewiej* и българското *по-рано*) се покриват само в едно от десемантизираните си значения, а останалите десемантизирани значения на наречието в руски, полски или чешки отговарят на десемантизирани значения на други български наречия (напр. руското *раньше* има десемантизирани значения, които съвпадат не само с *по-рано*, но и с *по-напред*, *най-напред*, значенията на полското *drzewiej* също съвпадат не само със значенията на *по-рано*, но и със значенията на *по-напред* и пр.).

Десемантизирана сравнителна степен откриваме при наречието *рано*, т. е. при *по-рано*. Наречието *рано* има следните значения: 1. 'В самото начало на някакъв период, на някакъв отрязък от време (обикн. с оглед на денонощието или на определен сезон от годината)'. Обикновена сравнителна и превъзходна степен от това значение виждаме в следните примери: „Че йе она девойче, що рано ранит на вода, от сите моми *по-рано*“ (Нар. пес.); „В празник дядо Славчо отиваше в черкова много рано, *най-рано* от всичките“ (Влайков); „Снахо Дафинке, Дафинке, ти стани заран *по-рано*, омий са и юплети са“ (Нар. пес.); 2 'В началото на някакъв определен, обичаен, уговорен период от време': „Ний обядваме в 5 часа обикновено, но днес можем да обядваме и *по-рано*“ (Ал. Константинов); „Вечерта в деня на литията Еньо се прибра вкъщи *по-рано* и остана да вечеря“ (Елин Пелин); 3. 'Преди обикновения срок, преждевременно': „*Рано* умря“; „*Рано* се състари“. От това последно, трето значение не може да се образуват степени за сравнение.

С известни особености се отличават примери като следния: „Тертере, ти измени *по-рано* на Мария, а аз по-късно“ (Вазов). При останалите, посочени по-горе примери, времето се схваща като периодически повтарящи се отрязъци от време, напр. периодически повтарящи се денонощия или сезони и пр. Вероятно от случаи като посочения в първия пример, в който сравнението става между действията на няколко субекта („от сите моми *по-рано*“), са се развили случаи като горепосочения пример от Вазов (цитираният първи пример би могъл да се видоизмени така — „че йе она девойче, що ранит на вода *по-рано*, а сите моми *по-късно*“). По този начин времето вече се схваща не като периодически повтарящи се отрязъци от време, а като единен поток, течещ от минало към бъдеще. Именно от тези случаи се развива и новото, десемантизирано значение на сравнителната степен на това наречие, като се изравнява по значение с наречието за време *преди* и почва да означава сравнение между два периода от време, от които единият хронологически предхожда другия. Примери: „Албена си беше същата Албена, само че не се смееше, очите й не играеха както *по-рано*“ (Йовков); „На седмата година от царуването си... цар Йоан Александър поведе тежка сватба с император Андроника, както това бе уговорено *по-рано*, след битката при крепостта Русокастро“ (Ст. Загорчинов).

В български език освен посоченото десемантизирано значение на *по-рано* се среща, по-рядко, и друго десемантизирано значение — 'предварително': „Телеграфирайте ми *по-рано* кой ден ще дойдете“.

Първото, посочено по-горе десемантизирано значение на *по-рано*, се среща при съответните наречия от същия корен в руски и украински:

срв. в руски език *раньше* 'В прежнее время, прежде' (разг.): „Здесь *раньше* помещалась канцелярия; *Раньше* мы были друзьями“ (Ушак.)¹. В украински *раніш, раніше*: „Я бачила тебе і *раніше*, але не так прозоро, а тепер я пішла до тебе всею душею“ (Л. Укр., УРС).

Освен разгледаното десемантизирано значение, руското *раньше* има още две десемантизирани значения. Едното е: 'До какого-нибудь момента, срока, прежде какого-нибудь времени': „Не *раньше* трех часов; Сдать работу *раньше* срока; Это было не в прошлом году, а гораздо *раньше*“ (Ушак.). Това значение отчасти съвпада със значение на *по-рано* в примери като следния: „Ка не запя, Латино, два дни *по-рано*..., дурде не бях се, Латино, покалугерил“ (Нар. пес.). Другото десемантизирано значение на *раньше* съответствува на десемантизираното значение на българското наречие *по-напред*. Това значение е формулирано в речника на Ушаков така: 'Прежде другого, в более близкую очередь, сначала': „Не знаю, за что *раньше* приняться; *Раньше* выслушайте, а потом, если угодно, браните“. Ето и примери за същото значение на наречието *по-напред*: „*По-напред* мери, па тогаз режи“ (Погов.); „*По-напред* убий мене, че тогава другите“ (Чилингиров).

Както вече отбелязахме, в полски и чешки език подобни значения не се развиват при наречията, които са от един и същ корен със съответните южнославянски и източнославянски наречия, а при други наречия. Тук наблюдаваме еднакво развитие в двата западнославянски езика — чешки и полски: и при двата значения 'преди', 'прежде, в прежнее время' се развива при наречия, произлезли от праславянското *drev-je, а именно чешкото *dříve*² и полското *drzewiej*. Така в полски език *drzewiej* има значение 'pierwej, dawniej, przedtym, niegdyś, ongi': „Szedł zasie za Jordan, gdzie św. Jan drzewiej chrzcił. Op.; Było opym diabłom *drzewiej* dobrze“ (Sienk. (Варш.)). Същото значение има и чешкото *dříve* 'v minulé době, jindy': „*dříve* se u nás nosily kroje; *dříve* to bylo jinak“ (Trávn.).

Освен при *drzewiej* в полски такова значение забелязваме и при наречието *pierwej* 'przedtym, dawniej, poprzednio, w przeszłości': „Co *pierwej* było dobre, to dziś nie uchodzi“ (Варш.).

Други десемантизирани значения на степените за сравнение на тези две наречия, също както посоченото по-горе значение на руското *раньше*, отговарят на десемантизираното значение на българското наречие *напред*. Така във Варшавския речник са посочени следните значения на *drzewiej*: 'prędzej, rychlej, pierwej, wprzód': „Władysław Płockiego zamku Konradowi

¹ Данните за значенията на наречията и примерите към тях са взети от следните речници, които означаваме съкратено така: Ушак. — Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, Москва, 1935—1940; СРЯ — Словарь русского языка, АН СССР, Москва, 1957—1961; УРС — Украинско-російський словник, АН УРСР, Київ, 1962; РУС — Русско-украинский словарь, гл. ред. М. Я. Калинович, ИАН УССР, Киев, 1961; Trávn. — Fr. Trávníček, Slovník jazyka českého, Praha, 1952; PSJČ — Příruční slovník jazyka českého, vydává třetí třída České akademie věd a umění, v Praze, 1944—1948; Варш. — известният под името „Варшавски“ речник от J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, Państwowy Instytut Wydawniczy, wydanie fotooffsetowe, Warszawa, 1952—1954; РНЈ — Dr. F. Iveković i Dr. Ivan Broz, Rječnik hrvatskoga jezika, u Zagrebu, 1901; РСБКЕ — Речник на съвременния български книжовен език, София, БАН, 1954—1959.

² Срв. Josef Holub, František Korečny, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952: *dříve*.

drzewiej puścić nie chciał, aż mu też Gostynia jego puścił. Biel. M... (=przedewszystkim); Powiedz ty nam *drzewiej* swój rodzaj i ojców twoich, tedy ja też powiem tobie rodzaj nasz. "March". (=wpierw, naprzód)¹.

Същото значение има и *pierwiej* 'wpierw, wprzód, naprzód, z początku, przedewszystkim, przed rozpoczęciem czego': „*Pierwiej* się namyśli, zanim co powiesz“ (Варш.).

В чешки език подобни значения са се развили при превъзходната степен на съответното наречие: stup. *nejdříve*(e) = 'nejprve, předně, především': *nejdříve* se najím... , pak (potom); *nejdříve* chtěl = 's počátku, nejprve' (Trávn.).

В български език тези десемантизирани значения се развиват и при сравнителната, и при превъзходната степен на наречието *напред*. При това тук повечето значения на *по-напред* се покриват почти напълно със значенията на *най-напред*. Така напр. първото посочено по-горе значение на *nejdříve* 'най-първо, първо, преди всичко друго' (употребявано при последователни действия, от които едното предхожда другото или другите) се среща както при *по-напред* (вж. тук стр. 163), така и при *най-напред*: „Свети Никола *най-напред* направил своята брада, тогаз на другите“ (Послов.); „Чакайте *най-напред* да се чукуем с по едно яйце! — извика домакинята“ (Св. Минков). Второто значение на *nejdříve* 'първоначално, отначало' се среща също и при двете степени на наречието *напред*, по-често при *най-напред* (при *по-напред* само в съчетание *по-напред... после*): „Ах, тоя мръсник!... и аз него подозирах *най-напред*!“ (Вазов); „Мъчно ни беше *най-напред*, ама няма какво: дал го господ — трябва да се търпи“ (Влайков); „Откак бяха напуснали с Хаджият хотела, те живееха накрай града, *по-напред* в една пуста воденица, а *по-после* в една никаква колиба с продънен покрив и разбити прозорци“ (Вазов).

По-напред има още едно значение, което е равно на десемантизираното значение на *по-рано* (вж. тук стр. 162): „Сетний уме, къде беше *по-напред*“ (Погов.); „Ала гласът ѝ сякаш не е нейният; не е такъв ясен и звънлив, какъвто беше *по-напред*“ (Влайков); „Привечер... Зуза оставаше сама. Тогава тя ставаше неспокойна, но не излизаше като *по-напред* да се скита из селото“ (Елин Пелин).

Интересно е да се отбележи, че в народната реч, а оттам и у някои писатели, тези десемантизирани значения се срещат при положителната степен на наречието *напред*: „*Напред* прескочи, та подир се хвали“ (Погов.); „Кажи, дядо, че аз помна, какъв юнак *напред* беше“ (Ботев); „Току дуунал ветър и офците станали на чафки, какви си били *напред*“ (Нар. прик.).

При формата *най-напред* наблюдаваме и едно десемантизирано значение, при което абстракцията е достигнала най-високата си степен, като наречието е изгубило всякакво местно и временно значение и е започнало да се използва за означаване на логически категории. Това значение е равно на устойчивото съчетание *преди всичко* и би могло да се дефинира така: 'като оставим настрана всички други съображения и факти, преди всичко трябва да имаме пред вид, че...' Примери: „Какво

¹ Цитатите са дадени със съкращения, като от примерите са подбрани само някои за илюстрация.

семејство ще бъдем ние... че *най-напред* ние за хляб пари няма да имаме“ (Йовков); „Велко, какво се пенявиш — каза Илия... *Най-напред* ти нямаш нива, какво ще ореш“ (Йовков); „[Дончо]. — Няма да запърши аз ръкави, агнета на шиш да пека за турци и кърджалии... [Трети момък]. — *Най-напред* те не са турци. Всички нехранимайковци отсам-оттатък Балкана са се събрали“ (П. Ю. Тодоров).

Ако се съди по речниците на различните славянски езици, от които черпим сведения за значенията на проучваните наречия, горното значение не се среща в другите славянски езици. Възможно е обаче то да съществува в някои от тях, но да не е отбелязано в речниците.

Значение, противоположно на посоченото значение на *най-напред*, се развива при превъзходната степен на наречието *после* — *най-после*. И тук абстракцията достига най-високата си степен, като *най-после* се употребява за означаване на логически категории. Както *най-напред* се изравнява смислово с устойчивото съчетание *преди всичко*, така *най-после* се изравнява пък смислово със съчетанието *в края на краищата* и почва да означава 'ако оставим настрана всички други съображения и не ги вземем пред вид, все пак поне едно нещо, поне това трябва да вземем под внимание'. Примери: „Какво и да е, тате, ама не трябва толко да се отчайваш... Имаш деца, *най-после*“ (Елин Пелин); „Вие ми дайте *най-напред* пет хиляди, пък за другите може и да почакам. Хора сме *най-после*“ (Дим. Ангелов).

Подобно значение на *после* срещаме, доколкото може да се съди по следния пример, и в сърбохърватски език: „А *najposlije*, nikomu ništa ne pamešet, nego samo išteš sebi slobodu“. Ogled VII (RHJ).

За да изчерпим значенията на чешкото *dříve* ще отбележим, че то има и едно диалектно, народно значение = *spíše* 'по-скоро': *bude to dříve něco jiného* (Trávn).

При наречия-антоними десемантизирани значения се развиват и при едното, и при другото наречие. Трябва да посочим обаче, че в речниците не винаги във всички случаи са доловени и отбелязани десемантизираните значения на сравнителните степени на някои наречия. Така докато посочената по-горе десемантизирана сравнителна степен на наречието *порано* = *преди* е отбелязана, както вече изтъкнахме, в речниците на почти всички славянски езици (изключение правят само сърбохърватските речници, в които липсва подробна разработка на разглежданите наречия), съответното десемантизирано значение на сравнителната степен при наречието *късно* не е посочено нито в един речник. Това значение в български език гласи 'след това, след момента, за който се говори или е говорено': „*По-късно*, когато работата им закрепна и децата им порастнаха, те се разделиха“ (Йовков); „След идването на турците светогорските манастири значително упадат и едва *по-късно* почват да се съвземат“ (Б. Пенев)¹. Че това значение съществува напр. при украинското *пізніше*, при все че не е посочено като отделно значение, личи от следния пример: „Головою цілого повіту бував теж-таки виборний дворянами маршал, *пізніше* — предводителъ дворянства“ (Мири., УРС)². Същото значение

¹ В РСБКЕ пример с това десемантизирано значение погрешно е даден към значение 2 'След установеното, определено време': „*По-късно* Яна се залови да мете двора“ (К. Петканов).

² В руските речници при *позже* това значение не е отбелязано, обаче по сведения от Дина Станишева то се среща в руския език (срв. напр. „Она *позже* стала учительницей“).

откриваме и в следните чешки и полски примери: „*Później będziesz żałował*“ (Варш.); „*Později se to již nestalo*“ (Trávn). Даденото от Травничек тълкуване на *později* 'za nějakou dobu po něčem (o minulosti i přítomnosti)', след което е поставен цитираният пример, отговаря именно на това десемантизирано значение на наречието, но след тоя пример е цитиран и един пример с обикновена сравнителна степен, а именно: *přijdu později (než obvykle)*.

И в PSJČ в статията на *později* (при наречието *pozdě*) не са разграничени двете значения (десемантизираното и обикновеното), като след тълкуване 'v pozdější době' са посочени примери и от едното, и от другото значение (първият пример от цитираните тук е за десемантизирано значение, а вторият — за обикновено значение, срв.: „*Nikdo o nem [harfenistovi] nevěděl a ani později nemohl jsem se ničeho dopátrat*“. Ner.; „*Dílo vychází mnohem později než bylo slíbeno*“. Zel.

Във всичките славянски езици се срещат десемантизирани значения на наречието *скоро*. Подобни значения при думи, които по произход са сравнителна степен на наречия, срещаме и в някои западни езици (напр. френското *plutôt*)¹. Това ни дава известно основание да предположим, че в случая се касае за семантични калки от западните езици. Във всеки случай десемантизираните значения на *по-скоро* в български език са безспорно калки от руски език. Тези значения навлизат в български език още по време на Възраждането, при превеждане на книги от руски език². Срв. напр. следния случай: „Най-големият от сичките казал смело, че той и братята му са готови *по-скоро* да умрат, нежели да съгрешат“ (Н. Михайловски, Сократение на свещенната история (превод), 1867, стр. 89—90). Употребеното тук значение на *по-скоро* напълно съответствува на даденото под буква б) в СРЯ десемантизирано значение на руското *скорее*, а именно „Употребляется для сопоставления в предложениях со сравнительным оборотом в знач. а) 'больше': „Несчастный был *скорее* похож на мертвеца... , нежели на живое существо лет двадцати“ (Герцен); „Лиза была среднего роста, *скорее* полная, чем худая“ (Л. Толстой); б) 'лучше, охотнее': „Она *скорее* согласилась бы умереть, чем поделиться властью с другой хозяйкой“ (Тургенев). В съвременния български книжовен език *по-скоро* има значение 'повече': „В погледа му имаше *по-скоро* възторг и умиление, отколкото просто любопитство“ (Йовков); „Ако се решише да сподели нещо с някого, правеше го *по-скоро* пред чужди хора, отколкото пред свои“ (Йовков) и 'по-възможно, по-вероятно': „*По-скоро* звездите ще попадат от небето, отколкото отец Иван ще да излъже или ще да клевети“ (Друмев). *По-скоро* в български език има и друго значение — 'по-точно', което също отговаря на руското *скорее* 'вернее, точнее': „[Князь.]: Я не ищу любви. [Маска] Искать ты не умеешь. [Князь] *Скорей* устал искать“ (Лермонтов); „Павел Петрович медлено похаживал назад и вперед по столовой... произнося какое-нибудь замечание или *скорее* восклицание, вроде „а! эге! гм!“ (Тургенев, СРЯ).

¹ Срв. A. Dauzat, Dictionnaire étymologique de la langue française, Paris, 1938: tdt... comp.: tantôt, plutôt.

² Възникването на тези значения под книжовно влияние личи и от факта, че те не са посочени в речника на Н. Геров „Ръчникъ на българский языкъ“, Пловдив, 1895—1899.

Примери за същото значение в български език: „Много сте любезен. [Кръстанов] — По-скоро практичен!“ (Д. Димов); „Стана ми тежко, и аз се разкаях, по-скоро — уплаших се“ (Елин Пелин).

В украински език на руското *скорее* съответствуват *скоріше, скоріш, радніше, швидше*: „Він *скоріше* (*скоріш, радніше*) загине, ніж зрадить свої переконання; Він *скоріше* (*швидше*) програє, ніж виграє на цій справі“ (РУС); „Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а *скоріш* хозіяном“ (Коцюб.); „... Юзю прийшлося *скоріш* нести, ніж вести“ (Л. Укр., УРС).

Както личи от посочените по-горе форми, в украински език наред със *скоріше*, което е от един корен с руското *скорее* и българското *по-скоро*, се употребява и формата *радніше*, която пък се свързва със съответни по значения наречия от същия корен в сърбохърватски език (*radje*)¹ и в полски език (*raczej*, от по-старо *radziej, radniej*). Полското *raczej* има и двете посочени по-горе значения на *по-скоро* и *скорее*, както личи от следните примери: „Łaskawość bez miary słabością jest *raczej* duszy, niżeli cnota. Nar. (=więcej, właściwiej); Żadnemu się nie godzi własną mocą, albo *raczej* swym uporem, kościoła zwyczajai odmieniać. Kucz. (=właściwiej mówiąc)“ (Варш.).

Интересно е да се посочи, че в полски език подобни значения се развиват и при наречия, образуванни от други корени, семантично еднозначни със *скоро* и *скорее*, а именно при *rychlej* и *prędzej*, срв. *rychlej* 'raczej, prędzej, właściwiej': „Szlachectwo *rychlej* jest ku chlobie naszym przodkom, niż nam samym. Górн.; *prędzej* 'raczej, snadniej, łatwiej': „Ona *prędzej* miła, niż przystojna (=chyba więcej); *Prędzej* mi włosy na dłoni wyrosną, aniżeli ona powróci na prawą drogę“ (Варш.).

В чешки език разглежданото значение (освен при посоченото по-горе наречие *dríve*) се среща при формата за сравнителна степен *spíše*, която е от един корен със старобългарския глагол *spěti, spēja*², т. е. тук това значение се развива при наречие от друг корен, което обаче е равно по семантика на наречието *скоро* (и в двата корена лежи идеята за бързина). *Spíše* означава 'polde mého miněni, jak se zdá, ukazuje, pravděpodobněji': „je *spíše* pilný než nadaný; *spíše* bych se smrti nadál než tebe; neomluvím se mu, *spíše* on by se měl omluvit mně“ (Trávn.).

Любопитно семантично съответствие откриваме при наречията *spíše* и *dríve* — докато *dríve* има диалектно значение, равно по семантика на *spíše* (вж. тук стр. 165), *spíše* пък, наред с основното си посочено по-горе книжовно значение, има и диалектно значение, равно по семантика на *dríve*: *spíše* — pářeč.=(časově) *dríve* (Trávn.).

Руското наречие в сравнителна степен *лучше* също има значение, близко до значението на *скорее* — 'В знач. вводн. сл. Точнее, вернее, скорее': „Хотите, я вам расскажу жизнь мою..., или, *лучше*, несколько черт из моей жизни?“ (Тургенев); „Меня поразило выражение или, *лучше*, отсутствие всякого человеческого выражения на его лице“ (Серафимович, СРЯ). В български език, предимно по време на Възраждането, срещаме точното съответствие на руската форма — наречието *по-добре*. Ясно е, че употребата на *по-добре* в това значение е семантична калка от руски

¹ Срв. J. Hoľub, Fг. Корещьнѹ, цит. речник, в статията на *spíše*.

² Пак там.

език. Срв. следните примери в преводни и оригинални творби: „Едно време Венеция беше република, или *по-добре* носяше туй име“ (С. С. Бобчев, 1873); „Може да ви каже самичък. Той е наистина лишен от очите си, или, *по-добре*, лишиха го от очи“ (Т. Шишков, 1873); „Той изпитваше пръв път страшната, могъщата сила от очарованието на жената, или, *по-добре*, лъх от тая сила“ (Вазов). В съвременния български книжовен език *по-добре* в това значение не се употребява — изместено е от *по-скоро*.

Десемантизирани значения има и руското наречие *больше*. Тези значения съответствуват на десемантизирани значения на полското *więcej*, на чешкото *více*, на значения на българското *повече* (в някои случаи и на *вече*), и на сърбохърватското *više*. Така първото значение на *больше* — ’В отрицателном предложении означает: далее, впредь; уже’: „Мы продолжали разговаривать, но Петя *больше* не слушал меня“ (Каверин, СРЯ) напълно отговаря на следното значение на *więcej* ’odtąd, nadal, dłużej, w przyszłości, na przyszłość, już, wcale’: „Nie chodź tam więcej; Już nas żaden nie złączy więcej“ (Варш.), и има съответствие и в българското *повече* — ’В отрицателни изречения означава спиране, прекъсване на някакво действие или състояние; след това, по-нататък, вече’: „Не мога да търпя *повече*. Аз си знам как съм изтърпял досега“ (Дим. Талев, РСБКЕ).

В чешки език същото значение срещаме при *víc(e)* — ’po záporu *víc(e)*, nikdy *více* = již nikdy od té doby, chvíle..., nikdy jindy, příště, nadále později’: „neshledali se v životě nikdy *víc*. Vrchl; to vše zmizelo a nevrátí se *více*“ Jir. (Trávn.). Посоченото десемантизирано значение във всички славянски езици се среща само в отрицателни изречения. Тази особеност е отбелязана в повечето речници (срв. по-горе цитираните руски, български, чешки речници). Срв. също в цитирания вече речник на хърватския език от Iveković и Broz при *više* ’u rečenici u kojoj se što poriče *više* znači kao (ne) već, (nicht) mehr, (non) amplius’: „Ali se *više* ne vraćaj ako ti život mio. Npr. 22; Da li ti nijesam rekao da *više* nijesi moja žena.“ 108.

В украински език това значение срещаме при *більше* (*більш*): „Розмова наша *більше* не велася“. Л. Укр.; „Не буде *більше* бідних і багатих“ (Коцюб., УРС).

Второто десемантизирано значение на *больше* ’преимущественно, главным образом’: „Шли мы *больше* горами“ (Короленко, СРЯ) също има съответствия в полски и български — в полски при превъзходна степен: „То ти *najwięcej* zaszkodziło“ (= gównie) (Варш.); в български при *повече* — ’Понякога членувано — предимно, главно’: „Той пееше тихичко, сладичко, *повечето* на себе си“ (Елин Пелин, РСБКЕ).

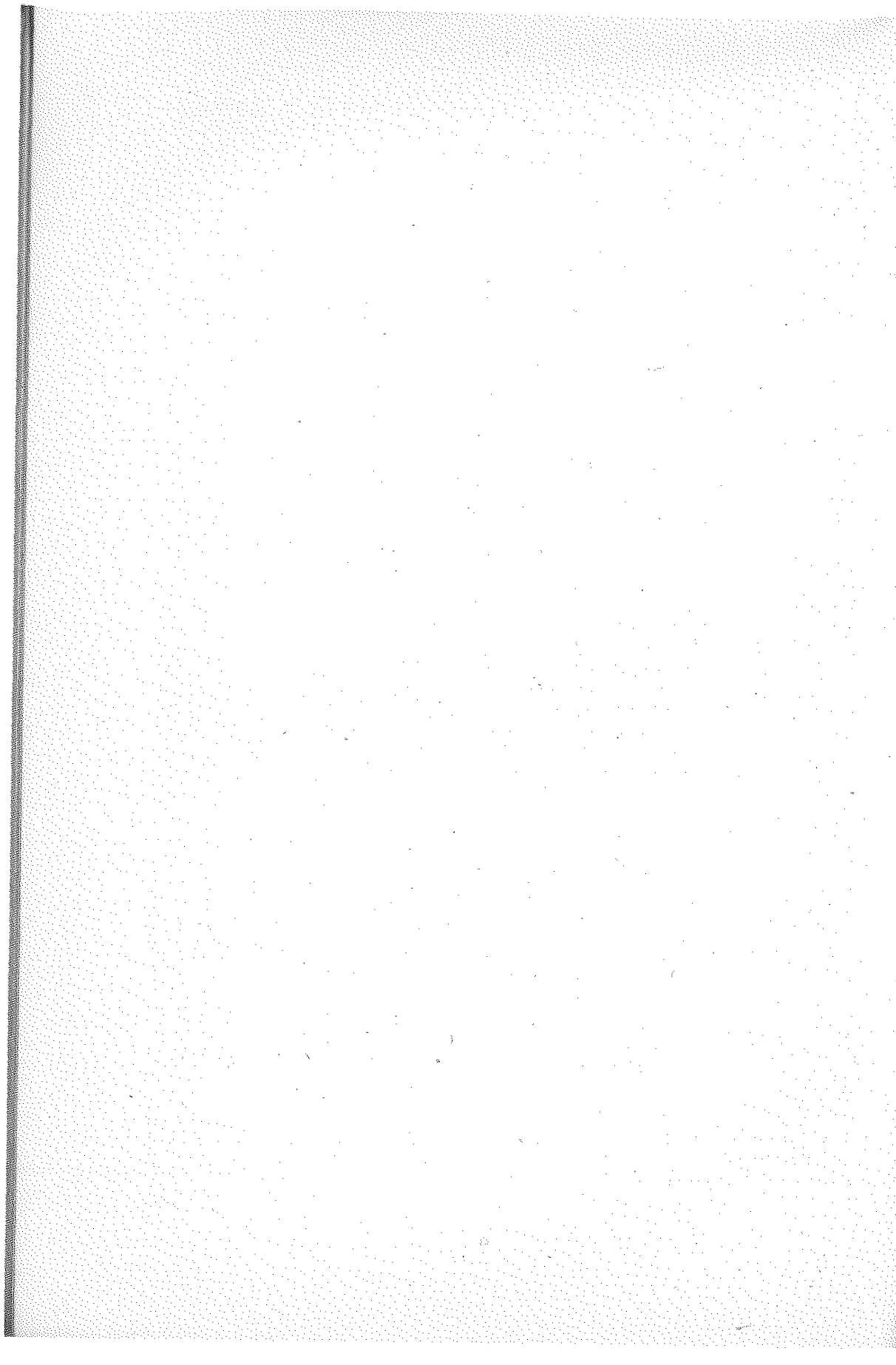
Чешкото наречие *více* има още едно десемантизирано значение, равно по значение на *spíše* (*по-скоро*): „Škrábal se mezi hrudami a ta ohromná jeho hůl *víc* mu překážela, než pomáhala v chůzi.“ A. Mrš. (PSJČ).

Разгледаните тук десемантизирани значения на сравнителната и превъзходната степен на някои наречия представят интересна страна от семантичния им развой. Тези значения непременно трябва да бъдат посочени при лексикографската работа, като при това се отбележи откъсването им от значението на съответното наречие в положителна степен. В това отношение в речниците на различните славянски езици забелязваме известни слабости. Като оставим настрана онези речници, в които статиите на думите не са подробно разработени, и тънкости като разглеж-

даните тук не са намерили отражение (напр. в речника на В. Караджич „Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, 3 изд. у Биограду, 1898), трябва да посочим, че понякога подобни десемантизирани значения не са доловени, или примери с подобни значения погрешно са дадени към други, недесемантизирани значения на наречието (вж. тук стр. 165—166 казаното за *късно* и *později*). Добре е отразена тази семантична особеност в съветските речници (в речника под ред. на Ушаков и в Словарь русского языка) — в тях съответната сравнителна степен е включена като отделна заглавка и в тълкуването най-напред се дава като първо значение 'сравнителна степен от еди-кое си наречие' и след това, като други значения, с граматична бележка нареч. (с която се посочва, че тук вече представата за степен е избледняла, че наречието само по форма е в сравнителна степен, а по значение е равно на обикновено наречие), се изброяват останалите, десемантизирани значения на наречието, напр. *скорее* 1. Сравн. ст. к прил. *скорый* и к нареч. *скоро*... 2. Нареч. (Ушак.); *лучше* 1. Сравн. ст. к прил. *хороший* и к нареч. *хорошо*. 2. нареч. И в т. нар. Варшавски речник са разграничени обикновената и десемантизираната сравнителна степен на различните наречия, като обикновената сравнителна степен се дава на първо място с препратка към основното наречие и след това се изброяват като отделни значения десемантизираните значения на наречието, срв. *prędzej* st. w. od *prędko* = a) p. *Prędko*. b) *raczej, snadniej, łatwiej; więcej*... przys. 1) p. *wiele*. 2) w wyższym stopniu, *bardziej, prędzej, raczej*. Също така и в „Речник на съвременния български книжовен език“ в повечето случаи са посочени като отделни значения или след □ при устойчивите съчетания десемантизираните значения на разгледаните тук наречия, напр.: □ *най-напред* — преди всичко; *скоро*... 5. Само в сравнителна степен... а) По-възможно, по-вероятно... б) По-точно. Трябва да отбележим, че е неправилно подобни форми да се поставят в края на речниковите статии при устойчивите съчетания след знак □ — те трябва да се дават като последни значения на съответните наречия, като се отбележи, че тези значения са свойствени само на съответната сравнителна или превъзходна степен (вж. по-горе примера с нареч. *скоро*). Освен това, онези значения, при които абстракцията достига най-висока степен и с които се означават логически категории, не трябва да се тълкуват синонимно, защото в такива случаи често се получават дефиниции в кръг¹, а пък и не се изчерпва добре значението им — тук трябва да се приложат разгърнати, подробни дефиниции, от рода на тези, които сме дали по-горе (вж. тук стр. 164, 165 дефинициите на *най-напред*, *най-после*).

Разгледаните семантични особености на степените за сравнение при някои наречия са свойствени в повечето случаи на всички славянски езици. Тези семантични особености ни разкриват, от една страна, че при семантичния развой на славянските езици владеят еднакви закономерности, и, от друга страна, ни показват съществуването на взаимни влияния при семантичния развой на славянските езици, а именно възникването на нови значения по пътя на калкирането, на семантичните заемки от един славянски език в друг.

¹ Вж. напр. в РБСКЕ — *преди всичко* е тълкувано 'най-напред', а *най-напред* — 'преди всичко'.

ДЕЯТЕЛНИ ИМЕНА ОТ МЪЖКИ РОД СЪС СУФИКС *-АЧ (-ACZ)* И *-НИК (-NIK)* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И ПОЛСКИ ЕЗИК

Елка Станкулова

Деятелните имена на лица от мъжки род в съвременния български и полски език са предмет на изследване в някои граматика, студии и популярни статии и бележки. Така напр. в студията на проф. Ив. Левков Словообразователни склонности на славянските езици, София, 1958, на стр. 25—27 и 29—30 са разгледани в сравнително-описателен план наставките за образуване на деятелни имена в славянските езици. Изтъква се славянският и неславянски произход на наставките, тяхната продуктивност и общностите и различията в наличието и употребата им. Сред съвременната българска граматична литература, в която намира тълкуване интересуващият ни въпрос, значително място заема Основна българска граматика, София, 1944, на проф. Л. Андрейчин¹. В дяла за съществителни имена на лица, на стр. 91—94, авторът прави подробен преглед на наставките, с помощта на които са образувани деятелните имена от мъжки род в съвременния български книжовен език. При класификацията на наставките е взето пред вид с каква основа — глаголна или именна — се свързват те. Деятелните имена в съвременния български книжовен език са отчасти разгледани в статията на Е. А. Захаревич Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке, сб. Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 100—156, чийто предмет на изследване са личните имена от мъжки и женски род в съвременния български книжовен език. Като разработва богат материал от новообразувани лични имена в български език, авторката посочва продуктивността на словообразователните елементи и словообразователните типове. Въпросът за деятелните имена в съвременния български книжовен език е предмет на специално изследване в работата на М. Димитрова *Nomina agentis* в книжовния български език, Известия на Института за български език, София, 1962, кн. IX, стр. 141—210. В нея са разгледани деятелните имена от мъжки род в книжовния български език от началото на XIX в. до днес. Авторката посочва вида на основите, с помощта на които те са образувани, и обръща внимание на продуктивността на отделните суфикси от домашен произход. Изследваните имена са разгледани и в семантично отношение, като са посочени семантичните групи при деятелните имена с определен суфикс.

¹ По-бегло е разгледан интересуващият ни въпрос в Граматика на българския език от Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Съвременен български език, учебник за първи курс на учителските институти от Л. Андрейчин, К. Попов и М. Иванов и др.

Деятелните имена от мъжки род в полски език са предмет на изследване в Gramatyka historyczna języka polskiego¹. Авторите на граматиката правят подробен преглед на суфиксите, с помощта на които са образувани деятелните имена. При всеки суфикс те спират вниманието си върху давността на типа, като едновременно с това отбелязват и неговата продуктивност. Суфиксите за образуване на деятелни имена в полски език са разгледани и в Podstawy gramatyki polskiej от W. Doroszewski (стр. 284—297) и Gramatyka języka polskiego от St. Szober (стр. 123—127). И в двете граматика, както и в Gramatyka historyczna języka polskiego, в дяла за образуване на названия за лица се посочва продуктивността на отделните суфикси. Деятелните имена със суфикси *-acz* и *-ca* са предмет на специално изследване в статията на W. Zółtowa Rzeczowniki dewerbalne osobowe we współczesnej polszczyźnie, Poradnik Językowy, 1962, кн. 7—8, стр. 310—321. Разгледана е продуктивността на суфиксите през по-ранните периоди от историята на полски език (преди XIX в.). Авторката използва богат лексикален материал, който е взет от Słownik języka polskiego на Самуел Б. Линде. Подробно е проучена склонността на суфиксите да се свързват с различни основи. Не малко място авторката отделя и на семантиката на имената. Посочени са и случаите, при които суфикси *-acz* и *-ca* разширяват производственото си поле.

*

Един от най-продуктивните суфикси за образуване на деятелни имена от мъжки род в съвременния български и полски език е суфикс *-ач* (*-acz*)². В български език той се свързва само с глаголни основи, докато в полски език се срещат малък брой деятелни имена, които са образувани от именни основи. Наставка *-ач* в български език се свързва най-често с глаголни основи от III спрежение (*продавач, изследвач, бегач, тласкач* и др.), а сравнително по-рядко с глаголи от I и II спрежение (*плетач, чистач, предач, издач, возач, готвач* и др.). Срещат се имена, които са образувани от глаголни основи от чужд произход. Това са преди всичко имена на лица, които упражняват някаква професия: *щамповач, сортировач* и др.

В съвременния полски език деятелните имена от мъжки род на *-acz* са образувани от несвършени глаголни основи³, които най-често окончават на *-a*, а по-рядко на *-ywa-* (*-iwa-*), *-owa-* и *-i-*.

Сред деятелните имена от мъжки род на *-ач* в съвременния български език се откроява една група сложни имена. Първата им част е име на предмет, а втората — деятелно на *-ач* (*колоездач, кьнкобегач, свинегледач, зеленчукопродавач* и др.). В полски език суфикс *-acz* проявява, в сравнение с български, по-слаба продуктивност при образуването на сложни деятелни имена (*szybkobiegacz, radiostuchacz* и др.). В случая по-голяма продуктивност проявява суфикс *-ca*, който се прибавя към глаголни основи и се свързва най-често като втори член със съществителното. При една част от сложните деятелни вторите членове се употребя-

¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, стр. 197—205.

² Произхожда от по-стар суфикс *-ач(ь)*.

³ Вж. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, цит. съч., Warszawa, 1955, стр. 197.

ват и като самостоятелни имена. Такива са напр.: *twórcą (cudotwórcą), znawcą (językoznawcą)* и др. Има обаче и случаи, при които вторият член на сложната дума не се употребява като самостоятелно име, напр. при *domokrądcą* и *sprawozdawcą krądcą* и *zdawcą* не се употребяват като самостоятелни деятелни имена от мъжки род. В български език вторият член е винаги употребим и като самостоятелно деятелно име от мъжки род. В полски език двата члена на сложното съществително се свързват посредством съединителната гласна *-o-*, а в български — посредством *-o-* и *-e-*.

При разглежданите имена прави впечатление, че и в двата езика се срещат сходни семантични групи. Така напр. по-голямата част от деятелните имена означават лица, които упражняват някаква професия или занаят (някои от тези имена са тясно специални): бълг. *готвач, коминочистач, рендосвач, сортировач, товарач, гресировач, извозвач* и др.; пол. *sewiacz* 'този, който произвежда макари, бобини, масури', *ciskacz* 'извозвач', *tkacz* 'тъкач', *krójacz* 'крояч', *lutowacz* 'заварчик', *motacz* 'мотач', *normowacz* 'нормировчик', *odbijacz* 'работник на преса', *pakowacz* 'опаковач', *polewacz* 'поливач', *sortowacz* 'сортировач' и др.

Втората, обща и за двата езика семантична група, обхваща имена на лица, които упражняват някакъв спорт. В тази група съвременният български език превъзхожда полския по разнообразие и брой на имената (бълг. *кѐнкобегач, колоездач, бегач, катерач, хвъргач* и др.; пол. *miotacz* 'хвърляч', *szybkobiegacz* 'бързоходец' и др.).

Докато в съвременния български език все още има деятелни на *-ач* за лица, които са свързани с някакво еднократно или временно действие (*продавач, разказвач* и др.), то в полски език подобни деятелни вече са излезли от употреба, напр.: *ogryzacz* 'този, който гризе', *kotysacz* 'този, който люлее' и мн. др. Липсата на подобни деятелни имена в съвременния полски език по всяка вероятност се дължи на факта, че понастоящем деятелните на *-acz* се образуват само от несвършени глаголи.

В съвременния полски език се среща сравнително голяма група имена на лица, които извършват действие, което характеризира лицето с качество, свързано с действието в основата на думата: *ścigacz* 'преследвач', *natwalcz* 'този, който подвежда', *podburzacz* 'подстрекател' и др. Случаите в български език са много по-малко (*преследвач* и др.)¹.

Деятелните имена на *-acz* в полски език твърде лесно приемат различен емоционален оттенък — ироничен, шеговит, пренебрежителен. Това се обуславя преди всичко от словообразователната основа: *krętcz* 'пройдоха, мошеник', *rięncz* 'лице, което обича да се съди', *krzykacz* 'врескач', *wujadacz* 'тунеядец' и др. Обаче при деятелните имена на лица, които упражняват някаква професия или занаят, липсва такъв емоционален оттенък. В някои случаи в значението на този суфикс в книжовния български език изпъкват извещен пренебрежителен оттенък: *писач, рисувач, свиращ* и др. Това обаче не се чувства винаги².

При прегледа на суфикс *-ач (-acz)* в съвременния български и полски език прави впечатление, че той образува и имена на оръдия за дей-

¹ Тази семантична група е извънредно добре представена в български език от суфикс *-тел*: *нападател, поробител, мъчител, завоевател, подстрекател* и др.

² Л. Андрейчик, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 91.

ствие¹: бълг. *бръснач, влекач, прекъсвач* и др.; пол. *rozpruśacz, siekacz, ochraniacz* и др.

От направеното до тук изследване личи, че голяма част от имената на *-ач* (*-acz*) в съвременния български и полски език означават лица, които упражняват някаква професия или занаят. По-малка семантична група образуват имената на лица, които упражняват някакъв вид спорт (в полски език в сравнение с български тя е застъпена по-слабо). Прави впечатление и по-голямата склонност на суфикс *-acz* в полски език да придава емоционална окраска на съществителните, които означават деятелно лице (което обаче не се занимава с професия). Голямата продуктивност на суфикс *-ач* (*-acz*) в съвременния български и полски език можем да обясним със склонността му да се свързва с основното значение на различни, широко разпространени в говоримия език глаголни основи². Днес той е един от най-продуктивните суфикси за образуване на деятелни имена на лица от мъжки род в съвременния български и полски език.

С изгледи на широко разпространение при деятелните имена от мъжки род в съвременния български и полски език е и суфикс *-ник* (*-nik*)³. И в двата езика той проявява почти еднаква съчетаемост и към глаголни, и към именни основи: бълг. *помощник* (от *помощ*), *стачник* (от *стачка*), *правник* (от *право*), *участник* (от *участие*), *работник* (от *работя*), *скитник* (от *скитам*), *измамник* (от *измама*) и др.; пол. *oszczepnik* (от *oszczep*), *nartnik* (от *narty*), *podróżnik* (от *podróż*), *baletnik* (от *balet*), *drzeworytnik* (от *drzeworyt*), *czytelnik* (от *czytelnia*), *ogrodnik* (от *ogród*), *rzeźnik* (от *rzeźnia*), *prasownik* (от *prasować*), *polerownik* (от *polerować*), *rytownik* (от *rytować*), *współpracownik* (от *współpracować*), *pracownik* (от *pracować*), *nitownik* (от *nitować*) и др.⁴ Прави впечатление, че новите деятелни имена от мъжки род в съвременния български език са образувани предимно от именни основи. Това важи в по-малка степен за полски език, тъй като разликата в числеността на случаите с именни и глаголни основи тук е сравнително по-слаба. И в двата езика има малък брой деятелни, чиято основа е от чужд произход: бълг. *физкултурник* — от гр. *φύσις* и лат. *cultura*, *ремонтник* — от фр. *remonte* и др.; пол. *akcyźnik* — от фр. *accise*, *awanturник* — от фр. *aventure*, *cementownik* — от лат. *caementum*, *polerownik* — от лат. *polio* и др.

Някои от деятелните имена на *-ник* (*-nik*) в български и полски език съдържат разширен суфикс *-овник* (*-ownik*) и по-рядко *-енник*, *-евник*: бълг. *бунтовник*, *книжовник*, *нашественик*; пол. *buntownik*, *cementownik*, *brązownik*, *stalownik*, *tapownik* и др. Не е малък броят и на сложните деятелни на *-ник* (*-nik*). И в двата езика те са предимно имена, чиято втора част е самостоятелно деятелно на *-ник* (*-nik*), а първата част — определящо име или именна основа: бълг. *политработник*, *електротехник*, *радиотехник*, *военачалник* и др.; пол. *radiomechanik*, *kinomechanik*, *hydrotechnik*, *pirotechnik*, *elektrotechnik* и др. Като свързващ елемент при тях най-често се явява съединителната гласна *-о-*. Има и имена, в чиято конструкция не фигурира свързващ елемент.

¹ За полски език вж. M. Szymba, Uwagi słowotwórczo-semantyczne o polskim współczesnym słownictwie technicznym, Poradnik Językowy, 1961, кн. 6, стр. 269—278.

² Вж. М. Димитрова, Nomina agentis в книжовния български език, Известия на Института за български език, 1962, кн. IX, стр. 168.

³ Произведен е от *-ик*, когато се свързва с основи от страдателни причастия на *-н*.

⁴ Към групата деятелни имена, образувани от именна основа, спадат и бълг. *десетник* (от числителното *десет*) и пол. *darennik* (от наречието *darennie*).

Деятелните имена на *-ник (-nik)* в съвременния български и полски език могат да се класифицират в няколко семантични групи. В съвременния български език сравнително най-голяма е групата на деятелните, които означават лица, извършващи някакво действие или дейност независимо от професията си: бълг. *бунтовник, проповедник, книжовник* и др. В полски език тази семантична група е по-слабо застъпена: *buntownik* 'бунтовник', *kierownik* 'ръководител' и др.

Група деятелни на *-ник (-nik)* означават лица, които упражняват професия или занаят. Тук, за разлика от горната група, полски език превъзхожда българския: *pracownik* 'работник, трудец се', *górnik* 'миньор', *odlewnik* 'леяр', *stalownik* 'стоманолейар', *hutnik* 'металург', *powroźnik* 'производител на въжа', *brązownik* 'бронзировач', *cementownik* 'този, който прави цимент', *nitownik* 'този, който произвежда нитове', *polerownik* 'този, който полира', *rzeźnik* 'колач', *ogrodnik* 'градинар', *baletnik* 'балетист', *prawnik* 'юрист' и др.; бълг. *правник, киноработник, радиотехник, механик* и др.

В полски език се срещат деятелни имена, които посочват по-конкретно вида на професията, известна разновидност в нея, напр.: *drzeworytnik* 'гравьор на дърво', *miedziorytnik* 'гравьор на мед', *radiomechanik*, *kinomechanik*, *hydrotechnik*, *pirotechnik*, *elektrotechnik* и др. В български език тези случаи са по-малко.

Част от деятелните на *-ник (-nik)* означават лица, които извършват еднократно или за известен период от време действие, напр.: бълг. *съветник, сътрудник* и др.; пол. *czytelnik* 'читател', *uczestnik* 'участник', *wysłannik* 'кореспондент', *sądownik* 'съдебно лице', *współpracownik* 'сътрудник', *użytkownik* 'потребител', *współzawodnik* 'съревноваващ се, участник в състезание' и др.

В съвременния полски език, за разлика от български, се срещат ограничен брой деятелни имена на лица, които упражняват вид спорт: *oszczepnik* 'копиехвъргач', *nartnik* 'скиор' (по-често *narciarz*), *napastnik* в значение 'нападател' и др.

Горните семантични групи обединяват имена на лица, които извършват дадено действие, което не посочва някакво отрицателно или положително качество. Среща се обаче и обща и за двата езика семантична група, която обединява имена на лица, които глаголно действие характеризира в известно отношение, посочва някакво тяхно положително или пък отрицателно качество: бълг. *изменник, насилник, закрилник* и др.; пол. *klusownik* 'браконьер', *tapownik* 'рушветчия', *wędownik* 'странник, скитник', *napastnik* 'агресор', *szkodnik* 'вредител' и др.

Суфикс *-ник (-nik)*, подобно на *-ач (-acz)*, разширява производственото си поле в техническата терминология, като проявява склонност към образуване на имена на оръдия за действие: бълг. *поаялник, радиоприемник* и др.; пол. *pralnik* 'валяк за изстискване на бельо', *granatnik* 'миномет', *śrótownik* 'зърнодробилка', *radioodbiornik* 'радиоприемник' и др.

При проследяване на образуването и значението на деятелните имена от мъжки род със суфикс *-ник (-nik)* в съвременния български и полски език личи, че и в двата езика суфиксът проявява склонност да се свързва както с именни, така и с глаголни основи. Българският език обаче предпочита повече именните основи. И в двата езика срещаме деятелни, образувани от чужди основи. Техният брой е сравнително голям в полски език. По-голямата част деятелни на *-ник (-nik)* са прости по строеж. Срещат се обаче и сложни по състав имена. Що се отнася

до семантиката им, и в двата езика се срещат твърде разнообразни и доста сходни семантични групи. Така напр. срещат се имена на лица: а) които извършват еднократно или за известен период от време действие, б) при които отрицателно качество, в) които упражняват някаква професия, г) които извършват някакво действие независимо от професията си, и др. Обаче докато в полски език най-голямата семантична група обхваща имена на лица, които упражняват дадена професия или занаят, то в български език преобладаващата част от имената са имена на лица, които извършват някакво действие независимо от своята професия. И в двата езика суфиксът е разширил производственото си поле, като проявява склонност към образуване на имена на оръдия за действие.

Проучването на въпроса за образуването и значението на деятелните имена от мъжки род със суфикс *-ач (-acz)* и *-ник (-nik)* в съвременния български и полски език ни дава възможност да направим следните изводи:

1. Суфикс *-ач (-acz)* и *-ник (-nik)* са най-продуктивните суфикси за образуване на *nomina agentis* в съвременния български и полски език.

2. При образуването на деятелните имена суфикс *-ач* в български език се свързва само с глаголни основи. В полски език обаче се срещат неголям брой имена със суфикс *-acz*, които са производни от именни основи. Суфикс *-ник (-nik)*, за разлика от *-ач (-acz)*, се свързва и в двата езика както с именни, така и с глаголни основи. Обаче български език, за разлика от полския, предпочита именните основи. И в двата езика се срещат неголям брой имена, които са производни от чужди основи.

3. В структурно отношение е интересно да се отбележи, че по-голямата част от деятелните имена са прости. Срещат се обаче и сложни го строеж имена, първата част на които е определящо, а втората — самостоятелно деятелно име. Докато в български език и двата суфикса проявяват продуктивност при образуването на сложни деятелни имена, то в полски език суфикс *-acz*, в сравнение с български, е по-слабо продуктивен.

4. По отношение на семантиката на деятелните на *-ач (-acz)* и *-ник (-nik)* е интересно да се отбележи, че и в двата езика се срещат твърде сходни и разнообразни семантични групи. Така напр. обща и за двата езика е семантичната група, която обединява названия [със суфикс *-ач (-acz)*] на лица, които упражняват някаква професия или занаят. При суфикс *-ник (-nik)* в български език най-голяма семантична група образуват имената на лица, които извършват някакво действие, независимо от професията си, а в полски — имената на лица, които упражняват дадена професия. При имената със суфикс *-ник (-nik)* се среща обща и за двата езика семантична група, която обединява имена на лица, при които глаголното действие посочва някакво тяхно положително или отрицателно качество. При суфикс *-ач (-acz)* съответната група е застъпена много по-добре в полски език, докато в български случаите са твърде малко. В полски език, в сравнение с български, суфикс *-nik* проявява по-голяма склонност към образуване на имена на лица, които упражняват вид спорт. В български език тази семантична група е представена по-добре от суфикс *-ач*.

5. И в двата езика суфикс *-ач (-acz)* и *-ник (-nik)* са разширили производственото си поле, като проявяват склонност към образуване на имена на оръдия за действие.

К ВОПРОСУ О ЧАСТИЦАХ В РУССКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Галина Тагамлицкая

Можно считать уже утвержденным русской грамматической наукой принятое Добиашем и Шахматовым (в конце прошлого и начале этого века) выделение частиц как одного из разрядов служебных частей речи¹. Преодолены в основном и терминологические неудобства, долгое время существовавшие вследствие того, что так называемые служебные слова (служебные части речи) считались частицами „в широком смысле слова“ (частицами речи), противопоставляясь не только „частям речи“, но и „частицам в узком смысле слова“². Нынешнее понимание всех называемых слов как частей речи (группирующихся в классы — разряды частей речи знаменательных и служебных) позволяет понимать термин „частицы“ только в узком смысле слова: как один лишь из разрядов служебных слов³.

Обособлены частицы, как отдельный разряд частей речи, и в болгарской грамматике. С различными вариантами классификации и разной широтой охвата конкретного материала, они представлены в трудах по болгарской грамматике приблизительно с девяностых годов прошлого столетия⁴, а в последнее время в болгарской грамматической литературе имеется монография, специально посвященная частицам, трактующая теоретически проблемы этой области и рассматривающая конкретные материалы болгарского языка⁵.

Как будто в значительной степени преодолены и трудности, проистекающие из того разнообразия значения и функций, признаков и свойств, которые в разные времена бывали отмечены грамматистами и в наше время легли в основание классификации этого разряда слов. Согласно последней официальной классификации, частицы распределяются между

¹ Краткий исторический обзор литературы о частицах см. в курсе лекций „Современный русский язык. Морфология“, изд. МГУ под ред. акад. В. В. Виноградова, 1952, стр. 412—413. См. также у акад. В. В. Виноградова, Русский язык. Грамматическое учение о слове, 1947, стр. 663 и сл.

² В 1947 г. акад. Виноградов (Русский язык, стр. 664) все еще не возражает против такого двойственного употребления термина „частицы“.

³ Грамматика русского языка, АН СССР, т. I, изд. II, 1960, стр. 19 и 637.

⁴ Напр. Л. Милетич, Старобългарска граматика с упражнения, образци из старобългарските паметници и речник, Среден, 1888, или А. Теодоров, Ръководство за изучаване на старобългарския език в средните училища, Пловдив, 1892 и др.

⁵ Кристиалина Чолакова, Частиците в съвременния български книжовен език, Изд. БАН, София, 1958. Там же (стр. 3—11) см. исторический обзор литературы, преимущественно о частицах в болгарском языке.

следующими четырьмя разрядами: а) разрядом частиц, придающих различные смысловые оттенки (указания, определения, выделения и ограничения, а также усиления) значениям слов в речи; б) частиц, придающих речи модальные и модально-волевые оттенки; в) частиц, выражающих эмоциональные, экспрессивные оттенки слов в речи и г) частиц со словообразовательной и формообразовательной функциями¹. Эти же значения и функции частиц лежат и в основе классификации болгарских частиц с некоторой разницей, однако, в понимании количества и состава разрядов. Так, в монографии о частицах даются три разряда: а) разряд частиц „со служебной функцией в предложении“ (куда входят все частицы, за исключением словообразующих и формообразующих); б) разряд словообразующих частиц и в) разряд формообразующих частиц².

В действительности, однако, конкретный языковой материал, связанный с частицами, по нашему убеждению, требует тщательного пересмотра. Многие в нем всё еще не выяснено, противоречиво, многое не уместается в рамках существующих классификаций. Всё еще в шкале равновидностей не нашли своего места иногда даже те слова, которые по всем своим показателям должны быть признаны частицами (и даже отдельными авторами именно так и характеризуются). Это означает, что всё еще не вполне уточнен и конкретный состав разряда частиц. В таком случае, естественно, в различных языках могут быть выявлены и отдельные добавочные, специфически национальные элементы в составе этого разряда частей речи. Вместе с тем, анализ конкретного языкового материала, уже указанного различными авторами, как и установление новых единиц, которые должны быть отнесены к разряду частиц, могут быть чреваты последствиями и в отношении классификации: может возникнуть необходимость пересмотра даже принципов классификации, изменения или хотя бы уточнения основных ее положений. В результате такого пересмотра выводы принципиального порядка могут оказаться одинаково существенными и в равной мере оправданными для любого из интересующих нас русского и болгарского языков (а, возможно, и не только для этих двух языков).

Ввиду того, что близость интересующих нас языков бесспорна, как языков не только индоевропейских, но и близко-родственных славянских, мы считаем, что сначала следует обсудить основные положения, касающиеся частиц в этих языках, и в непосредственной связи с этим обсуждением приступить к конкретным языковым материалам, в которых могут воплотиться и черты языковой специфики, национальной языковой характеристики.

Главные общие вопросы, которые касаются разряда частиц, как нам представляется, состоят в следующем:

1. Что в действительности составляет содержание разряда частиц: только отдельные слова определенного типа (т. е. частицы-части речи, хотя бы среди них и были слова-морфемы) или же в этот разряд включаются и частицы как части слов (т. е. частицы, представляющие собой морфемы-аффиксы)?

2. Какие последствия для разряда частиц может иметь то обстоятельство, что, согласно общепринятому мнению, частицы самостоятельного номинативного значения не имеют?

¹ Грамматика русского языка, АН СССР, т. I (II изд.), стр. 638 и сл.

² Кр. Чолакова, лит. соч., стр. 41—83, а также стр. 84 и 86.

3. Какие последствия может иметь то обстоятельство, что влияние частиц на сопровождаемое слово (или на всё предложение в целом) может быть в области лексического значения, в области грамматического значения, может быть эмоционально-экспрессивного и стилистического порядка?

4. Какое значение может иметь то обстоятельство, что частица является частью речи, но не может быть членом предложения?

И, наконец, 5. Являются ли частицы обязательно неизменяемыми словами или же в этом разряде частей речи возможны какие-либо типы словоизменений?

*

Попытаемся установить положение вещей в связи с первым из поставленных вопросов.

В русской грамматической литературе довольно единодушно принято определение частиц, как морфологического разряда служебных слов, придающих какие-нибудь смысловые оттенки значениям отдельных слов в предложении или всему предложению в целом¹. Подобное же определение находим и в болгарской грамматической литературе². Исходя из этого определения, следует иметь в виду, что в разряд частиц входят слова, отдельные, обособленные структурно и, в соответствующей степени, семантически. Частицы же, функционирующие как аффиксы, как морфемы уже вошедшие в состав какого-то слова или каких-то слов, в этом разделе морфологии рассматриваться не должны.

Если с этих позиций подвергнуть переоценке языковой материал, представленный в разряде частиц (возьмем, к примеру, то, что дано для русского языка в Грамматике русского языка, изд. АН СССР, т. I, а для болгарского языка — конкретный материал из специальной упомянутой уже выше монографии К. Чолаковой), то придется признать, что значительное число приведенных образцов действительно относится к составу этого разряда служебных слов, так как вне всякого сомнения являются прежде всего отдельными словами. Это на первом месте касается всех тех примеров, которые вследствие своей относительной позиционной свободы в предложениях³ воспринимаются как слова, а не как части слов (независимо от

¹ В общих линиях такое определение дается в Грамматике русского языка, АН СССР, т. I, стр. 637.

² Кр. Чолакова, цит. соч., стр. 23.

³ Естественно, свобода позиции слов в предложении, в том числе и частиц, как известно, обычно действительно весьма относительна, даже в тех случаях, когда частица кажется наиболее „свободной“ в том смысле, что ее можно встретить почти в любом месте предложения. Фактически оказывается, что нет такой частицы, которая могла бы быть употреблена абсолютно в любом месте в предложении. Так, одни из довольно подвижных частиц не могут находиться в абсолютном начале предложения. Другие частицы не могут быть последним словом предложения и т. д. Редко, к тому же, частица может менять место в предложении так, чтобы при изменении позиции сопровождаемым не оказалось другое слово в предложении. Поэтому, говоря о свободе позиции частицы в предложении, мы имеем в виду следующие три случая: 1) возможность употребления какой-нибудь частицы в любом из ряда мест в предложении без изменений вследствие этого в оттенках значений отдельных слов или в общем смысле высказывания; 2) способность частицы сочетаться с различными словами в предложении (причем соответствующие оттенки значений при перемещении частицы придают то одному, то другому слову в предложении) и 3) употребление частицы как перед сопровождаемым словом, так и после него (во всех трех случаях могут быть свои предпочтения и тенденции).

характерной для частиц специфики в области значения, независимо и от того, относится ли данная частица ко всему предложению в целом или же к отдельному слову в предложении). Частицами такого типа являются, например, все русские указательные частицы (*вон, вот, это*), выделительно-ограничительные частицы *уже (уж), всё, лишь* и многие другие. Конечно, не может интересовать нас позиционная закрепленность тех частиц, которые относятся ко всему предложению в целом (как утвердительные *да, так, еще, бы, точно*, отрицательная *нет*, вопросительные *а?, да?* и нек. др., употребляемые обычно в абсолютном начале или абсолютном конце предложения), так как их позиционная закрепленность не имеет прямого касательства к процессам аффиксации.

Особо следует рассмотреть частицы, которые позиционно закреплены за отдельными словами (в том числе и за одним и тем же словом в любом предложении или присоединяются к словам определенного типа). Вполне очевидно, что именно такая закрепленность послужила основанием для выделения в русской (а также и в болгарской) грамматике частиц, определяемых как словообразующие и формообразующие.

Главным образом эти — словообразующие и формообразующие — частицы, а также и некоторые другие рассмотрим в связи с первым поставленным нами вопросом — с точки зрения их оценки как слова или как аффикса.

В академической Грамматике русского языка¹, в начале раздела, посвященного частицам словообразующим и формообразующим сказано так: „Некоторые слова, теряя признаки отдельного слова и становясь частицами (разрядка наша — *Г. Т.*), служат для образования грамматических форм слова или для образования новых слов“. Мнение автора высказано недвусмысленно: хотя словообразующие и формообразующие частицы и отнесены к разряду частиц, как к морфологическому разряду слов, частей речи, оказывается это не слова, они потеряли признаки отдельного слова. Но так ли это в действительности? И если это так, то касается ли это утверждение в равной мере всех тех частиц, которые перечислены в составе словообразующих и формообразующих? Рассмотрим их в отдельности.

Не и *ни*, по нашему убеждению, могут быть — в одних случаях — частицами-словами, а в других случаях — частицами-аффиксами. И хотя при отграничении *не* и *ни* слов от аффиксов² можно было бы опереться на их раздельное или слитное написание, нам представляется, что не это является решающим (так как тут может сказаться, напр., лишь влияние традиции). Основными же показателями мы считаем: а) значение, приобретаемое с присоединением *не* или *ни* — служебных слов или аффиксов и б) возможность между *не* (или *ни*) и сопровождаемым словом употребить какое-нибудь третье слово, хотя бы и служебное³. Таким образом *не* и *ни* в следующих примерах:

¹ II изд., т. I, стр. 648. Тот же автор в курсе лекций, изд. МГУ (Современный русский язык. Морфология, стр. 430) дает почти то же определение, которое уводит нас от разрядов слов к составу слов.

² В некоторых грамматиках (ср. Современный русский язык. Морфология, стр. 430) говорится о переходе слов *не* и *ни* в „морфемы“ (т. е. аффиксы?), в других ничего об этом не сказано (ср. Грамматика русского языка, АН СССР, стр. 649).

³ К сожалению, в данном случае не может быть критерием наличие или отсутствие ударения на частицах *не* и *ни*.

не тот, который ... , а ...

не кто иной, как ...

не высокий (но и не низкий)

не глупо (а как-нибудь иначе)³

ни когда⁴

не и *ни* + глагольная форма (так как всегда между ними и глаголом может оказаться какое-нибудь примкнувшее к глаголу или управляемое им слово)

некоторый¹

некто Иванов

невысокий (т. е. низенький)²

неглупо (=умно)

никогда

не и *ни* в словах, которые без этих аффиксов не существуют (напр., *неуемный*, с *незапамятных* времен, *негодяй*, *невежа*, *невежда* и др.)

Не и *ни* в этих и подобных сочетаниях должны быть отнесены к разряду служебных частей речи и в трудах по грамматике должны быть представлены как частицы-слова.

Не и *ни* в этих и подобных примерах, как аффиксы, не могут быть предметом внимания, если рассматриваются частицы как части речи.

На том же основании как будто следует признать частицами-словами *не* и *ни* в местоимениях *некого*, *нечего* и *никто*, *ничто*, *никакой*, *некоторый*, *ничей*, так как в предложных конструкциях, как известно, предлог ставится между отрицательной частью и местоименной частью этих местоимений (*не с кем*, *ни с кем*, *ни с какой* и т. д.). Однако эти предложные конструкции несколько отличаются от тех предложных конструкций, к которым присоединяются другие частицы, не проявляющие пока что склонности стать аффиксами (напр., препозитивные частицы *вот*, *ведь*, *только*, *просто* и др.). Разница состоит в том, что между частицами *не* или *ни* и собственно местоименной частью не может быть употреблено ни одно слово (как полнозначное, так и служебное), кроме предлогов (т. е. невозможна даже аккумуляция частиц, которая с другими частицами нередко наблюдается, ср. *Он даже к ним не заходил* и *Он даже вот как будто и к ним не заходил*). И даже больше: предложные сочетания с отрицательными местоимениями, построенные по общеизвестной схеме — *не* (или *ни*) + предлог + местоимение (*кто*, *что* и т. д.), могут включать только первообразные предлоги. Производные предлоги или вообще не употребляются с отрицательными местоимениями (большинство из них) или же (лишь очень немногие из числа тех отыменных или отглагольных, которые комбинируются с каким-нибудь первообразным предлогом, напр., *в связи с*, *по отношению к*, *несмотря на* и под.) могут быть вовлечены в предложную конструкцию с отрицательным местоимением⁵, но очень специфическим образом: такой предлог

¹ Так как слово представляет собой нерасторжимое целое. По смыслу слово *некоторый* не может быть связано с *не* + *который*.

² В болгарском языке слитное написание *не* с прилагательными в их атрибутивной функции создает, нам кажется, не совсем верное впечатление о таком *не* лишь как о морфеме-аффиксе и отнимает возможность передачи некоторых оттенков значений при употреблении прилагательных.

³ Напр., *Он поступил не глупо, а просто легкомысленно*.

⁴ Напр., *Он не отвечал ни когда его спрашивали, ни ...*

⁵ Причем местоимения *некого*, *нечего* даже при этих условиях сочетаться с производными предлогами не могут.

и такое местоимение как бы врезаются друг в друга. Первообразный предлог, отрываясь от своего сочетания, оказывается на своем обычном при отрицательном местоимении месте (между *ни* и местоименной частью), а отрицательное *ни*, отрываясь от собственно местоименной части отрицательного местоимения, вмещается между первообразным элементом и остальной частью этого предлога. Иными словами, *несмотря на + ничто* = *несмотря ни на что*.

Способность сочетаться только с первообразными предлогами и возникающие от этого последствия (распадение отрицательного местоимения на составные части)¹ показывает, что отрицательные местоимения участвуют в такого рода предложных конструкциях не в обычном порядке предложно-падежных синтаксических связей. Нам кажется, что здесь скорее наблюдается подчинение образцам исторически сложившихся синтаксических структур-рудиментов. Сочетаясь с первообразными предлогами, отрицательные местоимения включаются в своеобразные устойчивые синтаксические сочетания сообразно определенным моделям остаточного характера, заключенные узким кругом возможных комбинаций и возможных составных частей². Поэтому мы считаем, что отделение элементов *ни* и *не* от местоименной части отрицательных местоимений при употреблении в предложных конструкциях отнюдь не является доказательством их качества отдельных слов. Скорее, эти местоимения иллюстрируют несколько необычные процессы словообразованая, осложненные остатками прошлых синтаксических состояний, поддерживаемых употребительностью этих оборотов, как и полной приемлемостью такого выражения предложно-падежных связей с точки зрения современника.

Таким образом, вполне реальной оказывается близость современного *не* (аффикса) в *некто*, и даже в *некуда*, *некогда*, *негде*, с *не* в *некого*, *ничего* (или *ни* в *нигде*, *никогда* и др. с *ни* в *никто*, *никакой* и т. д.). Всё это аффиксы словообразующие, также, как и в болгарском языке (хотя в болгарском языке в предложных конструкциях они не отрываются от местоименной части, ср. болгарские предложные конструкции с *нищо*, *от никого* и под.). А так как *не* и *ни* в отрицательных местоимениях частицы-аффиксы, а не частицы-слова, то и рассматриваться они (и их особенности) должны в разделе той части речи, в словообразовании которой они участвуют (т. е. в разделе грамматик, посвященном отрицательным местоимениям, а не служебным частям речи — частицам). Такие же и даже еще большие признаки аффикса (несмотря на делимость на составные части в предложных конструкциях: *кое с кем*, *кое от кого*) наблюдаются и в словообразующем элементе *кое-* из структуры неопределенных местоимений (*кое-кто*, *кое-что*, *кое-какой*)³. Эти местоимения сочетаются не только с первообразными предлогами, но и с любым

¹ Отмечено, что, функционируя как существительные, *никто* и *ничто* в предложных конструкциях не распадаются (Грамматика русского языка, т. I, стр. 404). Ср. также выражение *согласиться на ничью* от существительного *ничья*.

² Если такие предложные конструкции нам представляются полуокаменелыми синтаксическими структурами, то окончательно застывшими являются они в наречиях: *низа-чем*, *нипочем*, *низа что* и под.

³ Такие же черты словообразующих префиксов в разряде неопределенных местоимений налицо в просторечном *невесть* (уже бытующем только в местоимениях типа *невесть кто*, *невесть какой* и под.), в устаревшем сочетании *бог знает* или *бог весть кто* и др. (ср. болгарское *кой знае какъв* и др.).

производным предлогом. Однако, включаясь в предложную конструкцию с производным предлогом, местоимения с префиксом *кое-* сохраняют свою структуру в целости: *кое на кого*, но в *отношении кое-кого*, *кое к кому*, но *благодаря кое-кому* и т. д.

С постпозитивными частицами *-то*, *-либо*, *-нибудь* дело обстоит несколько иначе в том смысле, что между ними и собственно местоименной частью не может быть употреблено никакое слово — даже такое формальное, синтаксически несамостоятельное, как предлог или какая-нибудь частица. Поэтому между этими постпозитивными словообразующими придатками и собственно местоименной частью осязается очень тесная связь. Но, вместе с тем, единство в структуре таких неопределенных местоимений осязается само собой и бесспорно лишь в местоименных наречиях — *как-нибудь*, *где-нибудь* и под. (так же, как это происходит и с отрицательными аффиксами *не* и *ни*). При местоимениях-существительных и местоимениях-прилагательных основное впечатление получается от того, что словообразующие *-то*, *-либо* и *-нибудь* присоединяются не к основе местоимения, а к его флексии, примыкая как агглютинируемые аффиксы (*кто-нибудь*, *кого-нибудь*, *кому-нибудь* и т. д.). Поэтому в местоимениях, обладающих парадигмой надежного словоизменения, эти составные части воспринимаются как нечто добавочно прилепившееся к сопровождаемому слову, но всё еще не сросшееся с ним. Очевидно, поэтому автор раздела о частицах в Грамматике русского языка и включил их в разряд частиц-слов, т. е., несмотря на непосредственно выраженное мнение о них, как о частицах-суффиксах¹, рассматривает их в одном ряду с частями речи.

Однако, несмотря на такой способ присоединения, аффиксы *-то*, *-либо* и *-нибудь* все же не отдельные слова, не являются частями речи, а частями слов. Поэтому их место не в разряде частиц, а в разделе местоимений: каждый из них составная часть местоимения определенного типа.

Агглютинация не упоминается среди важнейших способов образования слов и форм в русском языке². Этот способ, однако, и не совсем чужд русскому словообразованию и формообразованию. Так, напр., отмечено, что неопределенные местоимения в русском языке могут быть образованы также с участием морфем *угодно*, *попало*³. К ним клонят сочетания *бы то ни было*⁴, просторечное *ни на есть* и др. Мы бы прибавили также частицу *ни* (кто *ни* = *всякий* или *каждый*, *кто*), частицу *же* (примыкающую к местоимениям *тот*, *такой*, *там*, *так*, *туда*, *тогда* и др. со значением подтверждающего указания и отождествления с кем или чем-нибудь, ср. также значения наречий *сейчас* и *сейчас же*).

Исключительно с глаголами сочетается агглютинируемый суффикс *-ся* (*-сь*), а также *-же*, *-те* и *-ка* (последние два — почти исключительно),

¹ Грамматика русского языка, т. I, стр. 649. Ср. также Современный русский язык. Морфология, стр. 430.

² Грамматика русского языка, т. I, стр. 15—17.

³ Грамматика русского языка, т. I, стр. 649. Ср. также Современный русский язык. Морфология, стр. 430.

⁴ Акад. Виноградов (Русский язык, стр. 669) считает, что частицы *бы то ни было* и *угодно* имеют несколько больший словесный вес, нежели *то*, *либо*, *нибудь*. Доказательства и соображения не приводятся. Очевидно, это только впечатление, не ставшее предметом анализа.

которые так или иначе участвуют в образовании повелительного наклонения¹ или придают ему какие-то оттенки значений. Примыкая как к глаголам, так и к другим словам в предложении, агглютинируемыми суффиксами уже становятся и вопросительное *ли* (*ль*), как и довольно многозначное *бы* (*б*) и некоторые другие (ср. их полное включение в состав сопровождаемого слова, напр., в русских *если*, *кабы*, *чтобы*, *дабы*, в болгарских *нали*, *дали*, *надали* и др.).

Поскольку все эти так называемые частицы как самостоятельные слова не употребляются, а лишь примыкают либо для образования нового слова с определенным значением, либо для образования или уточнения, нюансирования какого-нибудь грамматического значения, то их, как аффиксы, рассматривать следует опять-таки не как образцы определенной служебной части речи (частиц), а в связи с теми частями речи, в словообразовании или формообразовании которых они участвуют².

В болгарской грамматике относительно частиц исходным считается все то же положение: частицы это слова, служебные части речи³. Однако и здесь наблюдаются отступления от воспринятых позиций. В последнем — специальном и подробном труде о частицах автор всё же иногда переходит от частиц к перечислению и рассмотрению аффиксов — частей слов⁴. Указываются не только те, которые выделяются отдельным написанием⁵, но и такие, которые по существу уже слились с сопровождаемым словом (т. е. не только словообразующие в области местоимений *да е*, *и да е*, *не*, *си*, как *кой да е*, *който и да е*, *кой не*, *някой си*, а также словообразующие исключительно или преимущественно в области глагола *ще*, *нека*⁶, *ли*, *да*, но и формообразующие при степенях сравнения — *по-* и *най-*, а также словообразующие *-що*, *-годе*, *еди-* (причем о последних двух сам автор говорит, что они как отдельные самостоятельные слова не существуют)⁷. Интересно отметить позицию, занимаемую по отношению к бесспорным с точки зрения их современного состояния аффиксам, как префиксы *ня-* и *вся-* (в местоимениях — *някой*, *всякой*), как суффиксы *-в*, *-ва*, *-я*, *-то* и др. (также в местоимениях: *такъв*, *такава*, *такова*, *тоя*, *тая*, *където*, *който*, *която* и др.), как, наконец, аффикс, осуществляющий членную форму (*-т*, *-та*, *-то*, *-те*: *човекът*, *жената* и т. д.)⁸. По мнению автора, функционально это час-

¹ Кроме аффиксов *же* (*ж*) в местоимениях (*такой же*) и в глаголах (*иди же*), существует и частица *же* (*ж*) с эмоционально-экспрессивным или выделительным значением, напр., *Он же приходил сюда*, приблизительно соответствующее выражениям *Он ведь приходил сюда* или *Так он . . .* и т. д. Как известно, существует и противительный союз *же* (*ж*): *Ему поверили, он же не оправдал доверия*.

² Естественно, могут быть и омонимы (как у *не*, *же* и др.), которым место в ряду частиц.

³ Кр. Чолакова, цит. соч., стр. 13, 19 и др.

⁴ Более последовательным является Л. Андрейчин (Основна българска граматика, София, 1944, стр. 78 и 416—418). Он считает, что частицы — такие слова или части слов (слоги), которые 1) усиливают значение других слов и форм (*абе*, *зер*, *ха* и др.); 2) участвуют в образовании других слов или форм (*ня-*, *ни-*, *вся-*, *еди-*, *си*, *-годе*, *-що*; *не*, *ни*, *ли*, *ще*; *-ва*, *-зи*, *-я*, *-ка*; *по-*, *най-*; а также членные аффиксы).

⁵ Мы уже отметили, что это не может быть для нас аргументом, но известное влияние, бесспорно, имеет.

⁶ Мы бы прибавили также частицы при повелительных формах — *де*, *я*.

⁷ Кр. Чолакова, цит. соч., стр. 17, 77.

⁸ Впервые высказывается мнение о *се* (*си*), как о словообразующей и формообразующей частице, а не о местоимении (там же, стр. 81, 83, 84).

тицы, а структурно это словообразующие (или соответственно — формообразующие) „элементы“¹.

Итак, если исходить из посылки, что частица есть слово, есть, хотя и служебная, но все же часть речи, то следует сначала установить, что в этом сложном языковом материале действительно может быть признано словами. Нам представляется, что, при отсутствии собственного предметного значения в частицах, словами могут быть признаны те, которые отвечают хотя бы на одно из следующих трех условий, расположенных по степени важности: 1. Если существует возможность их самостоятельного употребления в качестве отдельного высказывания (ср. русские *пусть, едва ли, даже*, болгарские *нека, надали, нали*). 2. Если существует известная свобода позиции по отношению к сопровождаемому слову: частица может быть употреблена как препозитивно, так и постпозитивно (русск. *Он даже не знал* и *Он не знал даже*, болг. *Той май се е върнал* и *Той се е върнал май*). Или если между частицей и сопровождаемым словом могут встать другие слова. 3. Если слово ясно, четко выделяется собственным ударением. Если все три условия не налицо, то о частице-слове не может быть и речи, а лишь о частице-аффиксе.

*

Теперь несколько слов в связи с тем, что (как отмечает и русская и болгарская грамматическая литература) частицы собственного предметного значения не имеют (см. выше, стр. 178, п. 2): значением этих слов оказывается тот оттенок, который они придают значению (лексическому или грамматическому) какого либо слова в предложении или всему предложению в целом. Это обстоятельство оказывается весьма существенным при выявлении состава разряда частиц, так же как и диапазона выражаемых частицами значений (вследствие чего одни частицы приближаются к другим разрядам служебных слов, а другие соприкасаются с полнозначными² частями речи). Главным образом по этим причинам, как и вследствие неопределенности структурных признаков многие частицы ускользают от нашего внимания. В данной работе мы не будем задаваться целью анализа многих отвлеченных, иногда очень тонких, почти неуловимых нюансов и переливов в оттенках значения. Нам хочется показать, что даже в пределах уже установленных наукой значений состав частиц и в русском, и в болгарском языках должен быть восполнен новыми образцами.

Известно, например, что специальное подтверждение положительного значения в высказывании в русском языке может быть выражено частицами *да, так, ага, точно*³. Добавочные значения к подтверждению содержат, напр., и частицы-сочетания *ну да, как же, вот-вот* и др. К неречисленным уже вопросительным частицам (*а, ли, разве, неужели, ужели*, сочетанию *да ну*)⁴, уместно было бы прибавить следующие час-

¹ Кр. Чолакова, цит. соч., стр. 18, 19.

² Ср. А. М. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, изд. 6-ое, М., 1958, стр. 68—69; В. В. Виноградов, *Русский язык*, стр. 663 и сл.; *Грамматика русского языка*, т. I, стр. 637 и др.

³ *Грамматика русского языка*, т. I, стр. 643.

⁴ Там же, стр. 644.

тицы и сочетания, нередко с довольно разнообразным содержанием нюансов: *что?* (в знач. *а?* Ср. просторечное *чего?*), *как?* (*напр. Как? Он еще не вернулся?*), *вот как? что ли? да* и др. Разнообразны и многочисленны в русском языке частицы с эмоционально-экспрессивными функциями. Их состав также не исчерпывается перечисленными частицами *ведь, просто, прямо, просторечным страсть* или сочетаниями *то—то, ну и, что за*¹. Разговорная речь и просторечие избоблуют и такими частицами и сочетаниями с эмоционально-экспрессивными функциями, как *вот (вот лентяй!)*, *ишь (ишь хитрюга!)*, *ай (ай умница!)*, *ай да (ай да молодец!)*, *не ахти* (присоединяющееся к местоимению *какой* или местоименному наречию *как—не ахти какая роль*), *вот тебе, вот те* или *вот те и (вот те и новость)* и др.

Несмотря на настойчивые и явно результатные усилия автора монографии о болгарских частицах (см. выше), представленный ею богатый список также можно пополнить значительным числом новых образцов. Так, кроме перечисленных в монографии *ли, дали, нали, нима, мигар, беки, белки, е, а, зер, хе, негли*², как вопросительные частицы в болгарском языке употребляются также *да? та? е та? какво? или как?* (в значении — *каково казахте?*), как эмоционально-экспрессивные — *ама че, ох че* и др., как частицы определяющие и уточняющие³ — *все, все пак, само, тъкмо, поне* и т. д.

Недостаточная исчерпательность списков нам представляется результатом не столько многочисленности состава частиц, сколько следствием главным образом всё еще недостаточной изученности этой служебной части речи.

*

На третьем месте (см. выше, стр. 178) мы предполагаем остановиться на некоторых особенностях в характере выражаемого частицами значения. Точнее, нас интересует, во-первых, всегда ли действительно утверждение, что своим значением частицы влияют или на все предложение в целом или же относятся к какому-нибудь отдельному слову в предложении. Нет ли какого-нибудь третьего положения? Во-вторых, небезынтересно рассмотреть, насколько конкретный материал — образцы частиц — укладывается в рамки принятой классификации, построенной на основании выражаемых частицами значений (т. е. и на основании их функций).

Неосновательно было бы возражать против утверждения, что частицы относятся или ко всему предложению, или к какому-нибудь слову в предложении. Однако, в основном верное, это утверждение следует несколько уточнить. Дело в том, что в большинстве случаев частицы, относящиеся ко всему предложению, не только потенциально относятся ко всем словам этого предложения, но обычно и реально касаются какого-нибудь определенного слова: того слова, которое выделено интонацией, а иногда также определенным порядком слов или прибавлением и других подходящих частиц. И обратно. Многие частицы, связанные как будто лишь

¹ Грамматика русского языка, т. I, стр. 647. См. также § 983.

² Кр. Чолакова, лит. соч., стр. 65.

³ Там же, стр. 64; 49; 72.

с определенным словом, в действительности отражаются на характере, на смысле и на общем эмоционально-экспрессивном облике всего предложения. Такое своеобразное расширение влияния за пределы сопровождаемого слова может быть отмечено при частицах, выражающих вопрос и отрицание, при частицах со значением допущения, побуждения, как и со значением условным и уступительным, а также при использовании частиц с эмоционально-экспрессивными функциями. Следовательно, частицы, при употреблении которых наблюдается эта особенность, очень разнообразны по своему значению, вследствие чего в грамматиках и распределяются между различными группами частиц (модальными, формообразующими и др.).

Когда какая-нибудь частица (*не, ли, пусть, бы* и др.) относится к сказуемому и находится с ним в непосредственной близости, от этого обычно и зависит освященное традицией понимание соответствующего предложения как отрицательного, вопросительного, побудительного и восклицательного. Таким образом многие частицы при сказуемом вне всякого сомнения отличаются двойным отношением и влиянием: относятся не только к сопровождаемому слову, но и определяют характер всего предложения. Если те же частицы выделяют в соответствующем плане (отрицания, вопроса, побуждения и т. п.) какое-нибудь другое слово в предложении, тогда по существу получается тот же результат, т. е. частица, выделяя в соответствующем смысле сопровождаемое слово, влияет вместе с тем и на характер всего предложения. Однако именно такие частицы (напр., *бы пусть*) мы обычно (в особенности при грамматическом анализе) связываем именно со сказуемым, независимо от того, что они могут быть приставлены к другому слову в предложении, выделяя его как субъект, как важнейший объект или обстоятельство и т. д. вопроса, побуждения, экспрессии и др., выраженных частицей. Из-за этого двойственного отношения многих частиц одновременно и к отдельному слову, и ко всему предложению в целом, нам представляется очень условным и относительным, а иногда и просто рискованным принятое в грамматиках и даже в специальных трудах деление частиц на две совсем обособленные группы в зависимости от того, относятся ли они ко всему предложению или к какому-нибудь слову в предложении¹.

Точно так же, несмотря на существующее мнение, нет непреодолимых границ и между группами, выделенными на основании значения частиц (в частности, между частицами словообразующими и формообра-

¹ Частица, присоединившаяся к какому-нибудь слову в предложении, иногда настолько связана и со всем предложением, что из-за этого трудно выяснить значение и характер самой частицы: настолько иногда воздействует на наше сознание всё предложение со своей какой-нибудь яркой характерностью, что мы эти качества предложения готовы приписать и употребленной в предложении частице. Так, напр., частицы *просто, прямо* считаются эмоционально-экспрессивными лишь потому, что они употреблены (и очень часто употребляются) в восклицательных предложениях (Гр. русс. яз., т. I, стр. 647), усиливая их эмоционально-экспрессивный характер (ср., однако, напр., *Это была просто какая-то тряпочка* или *Он очень хорошо читает стихи — прямо настоящий актер*, где значение этих частиц — выделительно-ограничительное — *просто* и усилительное — *прямо*). Правда, иногда при определении характера частицы может вестись в заблуждение и лексическое значение сопровождаемого слова (см. Частиците в съвременния български книжовен език, стр. 44 о частице *я*, якобы указательного значения, тогда как значение ее побудительное, или стр. 54 о частице *му*, выполняющей близкие к словообразовательным функции, а не эмоционально-экспрессивные).

зующими и, с другой стороны, всеми остальными группами). Убеждение наше основывается на то, что а) есть много общего в значении остальных видов частиц со значениями, приносимыми частицами словообразующими и формообразующими; б) вследствие этого при известных условиях (в особенности при позиционных ограничениях) частицы различных видов по своим функциям приближаются к частицам формообразующим или словообразующим (существует немало переходных случаев); и, наконец, в) на этом основании возможны некоторые возражения против отдельных решений при распределении частиц в принятой ныне классификации. Итак, рассмотрим несколько наиболее показательных примеров.

Начнем с того, что повторяются некоторые примеры в различных рядах частиц. Так, напр., частицы *пусть*, *пускай* указаны в разряде модально-волевом и в разряде формообразующих частиц; *не* и *ни* даны в разряде модальных и в разряде словообразующих частиц. Этого уже достаточно, чтобы не считать, что частицы словообразующие и частицы формообразующие — это частицы „резко отличающиеся по своим функциям от рассмотренных выше разрядов частиц“¹. Если рассмотреть конкретный языковой материал подробнее, то число подобных примеров увеличится. В болгарском языке, например, в двух рядах должна быть указана частица *ли* — как модальная, но и как формообразующая, так как вопросительная форма глагола (как вообще вопросительное предложение) в болгарском языке в основном образуется с помощью этой частицы².

Существуют и обратные случаи — включения родственных частиц в различные разряды. Например, близкие по своему происхождению русские частицы *было* и *бывало* включены в различные разряды частиц. *Было* считается уже частицей модальной, выражающей отношение к действительности³, а *бывало* отнесена к формообразующим частицам на том основании, что она „придает глагольным формам настоящего, прошедшего несовершенного и будущего времени совершенного вида значение действия, нерегулярно повторявшегося в прошлом“⁴, унаследовав в известной степени значение давно прошедшего времени⁵. Однако частицы эти должны по меньшей мере фигурировать в каком-то общем разряде, а может быть даже поменяться местами: как ни изменилась частица *было* в отношении исходной глагольной формы, приобретает способность новой характеристики действия (начавшегося, но чем-то прерванного, всё же она продолжает относиться к действию, т. е. к глаголу и оторвать ее от глагола как по значению, так и по месту в предложении не так-то легко. Частица *было* характеризует именно действие и действие как процесс⁶, придавая ему сложное и своеобразное значение — начинательное незавершенное. Частица *бывало* значительно свободнее. Она мо-

¹ Грамматика русского языка, т. I, стр. 648.

² Вопрос в болгарском языке вообще не может быть оформлен без какой-нибудь вопросительной частицы. При косвенном вопросе или при совмещении других, добавочных значений с значением вопросительным употребляются вопросительные частицы *дали*, *нали*, *нима*, *мигар* и нек. другие (см. Чолакова, Частиците в съвр. бълг. книж. език, стр. 65).

³ Грамматика русского языка, т. I, стр. 646.

⁴ Там же, стр. 648.

⁵ Современный русский язык. Морфология, стр. 431.

⁶ Не случайно о частице *было*, попавшей в разряд выражающих отношение к достоверности высказываемого, сказано, что она занимает „особое место среди подобных частиц“ (Грамматика русского языка, т. I, стр. 646).

жет находиться почти в любом месте и сочетаться чуть ли не с любым словом в предложении. Вместе с тем она характеризует как нерегулярно повторявшиеся в прошлом не только действия-процессы, но и состояния, т. е. и проявления качества и т. д. Поэтому возможно употребление частицы *бывало* и в предложениях с не глагольным, а с именным сказуемым (ср. *Он, бывало, и устал, и нездоров, но всегда на своем посту*). Поэтому не без основания можно принять, что частица *бывало* уже не является составным элементом (хотя бы и остаточным) сложной глагольной формы¹, а становится (в ряде случаев уже стало) только лексическим средством передачи значения неоднократного повторения в прошлом².

Из приведенных примеров видно, что действительно частицы формообразующие и словообразующие и частицы иных разрядов (в особенности модальные) имеют очень сложные взаимоотношения. Несмотря на явные как будто различия в их функциях, есть между ними и много точек соприкосновения. Вполне естественно, поэтому, что в составе некоторых слов, не только сочетаний со значением слова (в особенности союзов и частиц) могут встретиться бывшие модальные и другие частицы, уже вполне утратившие черты частей речи (даже служебных), как напр., *ли* в упомянутых уже русских словах и сочетаниях *если, вряд ли, едва ли* или в болгарских *нали, дали, надали* и т. д., в которых *ли* не только обязательный компонент, но и значительно отошло от частицы *ли*; или *бы* в русских *чтобы, дабы, кабы*, в болгарском *да не би*, как *ни* в *нивесть, ничейный, не* в множестве слов (*неловко, нескладница, недоумение* и мн. др.) и т. д.

Небезынтересно отметить, что частицы, выполняя словообразовательные функции, лишь иногда становятся обязательной и неотделимой частью нового слова (или сочетания со значением слова). Иногда же, наоборот, утрата первоначального значения (при переходе какого-нибудь слова на других частей речи в разряд частиц) не возмещается ярким или хотя бы мотивированным содержанием в связи с новой функцией, с новым качеством. И если частица к тому же всё еще осязается как отдельное слово, то бывает, что это слово не просто — как любая частица — лишено собственного предметного значения, а, пожалуй, лишено даже значения вообще. И потому это слово оказывается лишним, т. е. словом, которое легко может опускаться. Так, например, одинаково могут употребляться с частицей *что* или без нее следующие частицы: *пока, что, почти что* (т. е. *пока* и *почти*; ср. союз *потому что* и его просторечный вариант *потому* или даже *потому как*, где легкость взаимной замены частиц *что* и *как* или их опускания свидетельствует об их полной в данном случае десемантизации). Ср. также *ли* в сочетании *чуть ли не* и *чуть не*; *быть* в сочетаниях *может быть* (наряду с разговорным *может* — как вводные слова), *должно быть* (и возможное

¹ Может быть только при глагольных сказуемых осязается некоторая связь со старинным значением давнепрошедшего времени (при условии, что это не прошедшее время от бесприсоставочного многократного глагола).

² Т. е. таким же словом, как *нередко, неоднократно, часто* и под. Таков характер частицы *бывало* при именных сказуемых, а также при многократных глаголах (*хаживал, писывал, говаривал* и др.), которые в присущей им форме прошедшего времени и без частицы *бывало* имеют значение „прошедшего отдаленного от настоящего и выражающего нерегулярную повторяемость действия“ (Грамматика русского языка, т. I, стр. 478—488).

просторечное *должно*); как в частице *как будто* (параллельно с *будто*) или же разговорное¹, а иногда и просторечное употребление вопросительных местоимений (и местоименных наречий) как неопределенных без частицы *-нибудь* (*какой* вм. *какой-нибудь*, *где* вм. *где-нибудь* и т. п.). Подобные явления можно наблюдать и в болгарском языке, но в значительно более ограниченном объеме (ср. *като че ли* и *като че*).

*

То обстоятельство, что частица, будучи частью речи, не может быть членом предложения, дает возможность отличать частицы от сходных с ними полнозначных слов. В грамматической литературе отражены результаты отграничения частиц, напр., от наречий², с которыми частицы во многом соприкасаются. В таком ограничении, пожалуй, не нуждаются неизменяемые частицы, образовавшиеся от глагольных форм, так как перепутать их невозможно (ср. *ишь*, *пусть*, *ведь*, *хотя*, *бы*, *де* и др.)³. Значительно ближе к своим исходным формам стоят частицы, возникшие на базе местоимений. Переходы от местоимения к частице иногда очень тонки, почти неуловимы. Поэтому и в русском, и в болгарском языках немало слов, которые мы продолжаем считать местоимениями, в то время, как это уже вполне частицы: их синтаксическая функция члена предложения уступила место функциям иного порядка, когда местоимение, также в известном смысле лишенное собственного предметного значения⁴, легко наполняется добавочным, а затем и совсем новым значением. Так местоимения (в особенности возвратное и личные, но и некоторые другие также) стали средством усиливающим, подчеркивающим или выделяющим или даже меняющим значение других слов, стали средством, придающим речи экспрессивность или определенный стилистический колорит (а иногда эти частицы совмещают несколько таких значений).

Многие частицы такого типа всё еще напоминают местоимения не только потому, что от местоимений ведут свое начало, но и тем, что примыкают в каких-то устойчивых связях к сопровождаемому слову (или словам), как бы продолжая подчиняться законам управления. Так, например, уже не являются настоящим подлежащим, ни настоящим дополнением „местоимения“ *ты* и *тебе* (*те*) в сочетаниях *Вот тебе на* (*вот те и на*), *смотри ты*, *ишь ты*, *поди ты* и под. В словарях отмечена и частица *себе*: *идет себе*, *сидит себе*⁵. Но существует и частица *себя*: при глаголах, в сочетании с которыми она не передает возвратного значения и не является их дополнением (ср. сочетания с глаголами *ведет себя*, *чувствует себя*, как и *представь себе*, встречающееся и без этой частицы — *представь*). Именно в результате своего нового качества (частицы) *себя* при некокорых из этих глаголов не только может опускаться без нарушения или изменений в значении глагола, но также легко может и заменяться частицей *-ся* (ср. *держат себя* и *держатся*).

¹ Грамматика русского языка, т. I, стр. 405.

² Грамматика русского языка, т. I, стр. 639, ср. также В. В. Виноградов, Русский язык, стр. 673 и др. (О близости частиц к предлогам и союзам см. там же, стр. 666 и др.; но это уже касается отношений частиц к служебным словам).

³ Грамматика русского языка, т. I, стр. 637.

⁴ А. М. Пешковски й, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6, стр. 162 и сл.

⁵ С. И. Ожегов, Словарь русского языка, изд. 3-е, стр. 652.

Существует и частица *собой*, напр., при глаголе *представлять* или же в оборотах, как *хорош собой* и под.¹, причем частица эта явно влияет на значение прилагательного (хотя оно может употребляться и без нее)².

Болгарские частицы, образовавшиеся от возвратного и личных местоимений, далеко не выяснены. Так, болгарское *се (си)* характеризуется довольно противоречиво. Во всей грамматической литературе до сих пор оно считалось возвратным местоимением. В упомянутой уже выше монографии о частицах его причисляют к частицам³. Если же разобраться в его функциях и значении, то станет очевидным наличие омонимов — *се (си)* местоимений и *се (си)* частиц. Как местоимения *се* и *си* участвуют в предложениях в качестве полноценного члена предложения (напр., *Аз се гледам в огледалото, те си помагат*; или *си* в сочетании с некоторыми предлогами: *Той сложи храната отпреде си*). Частицами *се* и *си* являются в составе некоторых так называемых возвратных глаголов с безличным или страдательным значением, присоединяясь к глаголам перепеходным и в некоторых других случаях⁴.

Интерес представляют частицы, возникшие на базе болгарских кратких личных местоимений: их состав и функции далеко не исследованы, а вместе с тем их возникновение представляет собой процесс сравнительно новый, но весьма продуктивный, прогрессирующий и незавершенный в наши дни, т. е. с явной тенденцией к расширению. О частицах, омонимических таким кратким личным местоимениям в последнее время кое-что сказано. Некоторые из них означены в толковых словарях современного болгарского языка, а также указаны и в известной мере проанализированы в монографии о болгарских частицах⁵. Это частицы *ми, ми ти, ти и му*⁶. В действительности же этих частиц значительно больше⁷, так как вообще существуют частицы, омонимические всем кратким личным местоимениям в болгарском языке (ср. *оплескахме я, какви ги приказва, удари го на бяг* и мн. др.).

Но в болгарском языке оформилась еще одна группа или, точнее, система частиц, омонимических кратким личным местоимениям. Это частицы формообразующие или близкие к формообразующим: для обозначения лица испытывающего или оценивающего в предложениях безличного типа (т. е. частицы, которые в какой-то мере превращают безличные предложения в личные, напр., *страх ме е* или в предложениях со сказуемым в третьем лице и грамматическим подлежащим, которое, однако, испытывающего лица не обозначает, хотя такое лицо существует, напр.

¹ Ср. в Грамматике русского языка, т. I, стр. 390.

² Без этой частицы прилагательное может иметь несколько значений. С этой же частицей прилагательное значит только одно — красив, обладает красивой внешностью (даже ирония не может быть выражена этим сочетанием, а только прилагательным *хорош*).

³ Кр. Чолакова, цит. соч., стр. 81, 83, 84.

⁴ Там же, стр. 16, 22, 38 и 77—79 указаны словообразовательные функции частицы *си* (*някой си, някъде си*). Об употреблении частицы *си* в сочетаниях, как *той си седи и си гледа* (ср. русские *сидит себе, смотрит себе*) не сказано ничего.

⁵ Кр. Чолакова, цит. соч., стр. 16, 20, 29, 32, 38, 39, 44, 84, 85. Тут рассматриваются только частицы *ми, ми, ти, ти* и *му*.

⁶ Там же, стр. 32, кроме того, прямо сказано: „Известни форми на личните местоимения са се десемантизирали като местоимения и са добили само стилистична функция“ (разрядка наша — Г. Г.), дополняя указание о появлении одной из групп частиц.

⁷ Ср. в нашей работе „Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език“. Сб. „Славянска филология“, БАН, София, 1963, т. III, стр. 260 и сл.

Яде ми се грозде, Боли ме главата (т. е. в таком случае происходит логико-психологическое перемещение представления о „лице“, влекущее за собой и грамматическую трансформацию выражения „лица“). Однако признание этих слов частицами неизбежно должно привести к признанию наличия в разряде частиц и каких-то последовательных систем, а, может быть, даже и систем словоизменения.

*

О неизменяемости частиц в русском языке в академической Грамматике русского языка прямо не сказано ничего. Всё же рассмотренные на ее страницах образцы частиц, как и сопоставление с разрядами слов неизменяемых (союзами, предлогами, наречиями, междометиями) создает впечатление, что в частицах словоизменение отсутствует. Однако некоторые ученые — авторы крупнейших трудов по русской грамматике — смотрят на этот вопрос более определенно и несколько иначе. Так, Пешковский утверждает, что формообразующими частицами следует считать также глагол-связку *быть* и слова, используемые для описательных форм степеней сравнения (*всего, более, самый*), т. е. не только неизменяемые, но и слова спрягаемые и склоняемые¹. Вслед за Л. В. Щербой и акад. Виноградов считает глагол *быть* частицей (в его функции связки)². В лекциях по современному русскому языку³, читанных в Московском университете, даже уделяется специальное внимание „связкам“, в том числе и связкам спрягаемым (глаголам-связкам), составляющих целую группу слов, охарактеризованных как частицы. В болгарской грамматике (напр., в указанной выше монографии о частицах), частицами считаются только слова неизменяемые⁴.

Но, повидимому, принадлежность некоторых изменяемых слов (отколловшихся от глаголов, местоимений и др.) к разряду служебных слов (частиц) должна быть признана и для русского, и для болгарского языков постольку, поскольку особого, самостоятельного предметного значения они уже не имеют: их значение в современных русском и болгарском языках совпадает с их функцией в речи так, как это вообще происходит в разряде частиц. Глагол *быть* в его функции связки, глагол *являться* (в той же функции), также как и „местоимение“ *самый* в составе превосходной степени — всё это в современном русском языке формообразующие частицы, обладающие словоизменением, благодаря которому они способны придать различные грамматические значения сопровождаемому слову, сообразно с явившейся в том необходимостью. Т. е. эти изменяемые частицы участвуют в построении целой системы форм сопровождаемого слова. Это их особенность. Но в принципе *буду* (*читать*) не отличается от (*читал*) *бы*, так как *буду читать*, равно как и *читал бы* — не словосочетания в принятом ныне значении этого понятия⁵. Известно, что в полнозначном слове, как и в каждом из основных компонентов словосочетания (так как это полнозначные слова), обычно совмещение предметного значения и грамматической формы. В сочетаниях

¹ А. М. Пешковский, *Русский синтаксис* . . . , стр. 68—9.

² В. В. Виноградов, *Русский язык*, стр. 675.

³ Современный русский язык. Морфология, стр. 468—9.

⁴ Кр. Чолакова, *цит. соч.*, стр. 13, 23.

⁵ См. *Грамматика русского языка*, изд. АН СССР, т. II, ч. I, стр. 21.

же *буду читать* и *читал бы* или *самый умный* это совмещение нарушается: предметное значение и значение грамматическое распределяются между составляющими его словами. В результате такого распределения для данной грамматической формы становится необходимым и обязательным тот компонент сочетания, который и оформляет грамматическое значение (как *бы*, *буду*, *самый* в указанных сочетаниях). Разница между *бы* (признанным формообразующей частицей) и *буду* (в отношении которого существуют колебания) не принципиального характера, не касается их принадлежности к тому или иному разряду частей речи, ни сути их функций. Разница между ними в том лишь, что *буду* меняется, обозначая лицо и число, а *бы* их не обозначает. Затем, в равной мере *читал бы* и *буду читать* не могут считаться словосочетаниями, так как лишь одна из их составных частей является полнозначным словом (хотя и грамматически недостаточным). Второе слово их состава — исключительно грамматикализовано, но утратило предметное значение и качества полнозначного слова (*бы*, *буду*). Поэтому ни одна из составных частей отдельно от второй составной части этих сочетаний не может быть членом предложения.

При такой близости в характере и функциях нет основания считать, что *бы* — частица, а *буду* — не частица лишь потому, что *бы* — слово неизменяемое, а *буду* спрягается, как спрягается соответствующий глагол. *Быть* в составе именного сказуемого также следует считать частицей формообразующей (точнее — вербализирующей именную часть составного сказуемого). По тем же причинам следует считать служебным словом (формообразующей частицей) и глагол-связку *являться*. Мы, однако, не думаем, что настоящими служебными словами можно считать и глаголы-связки, сохранившие хотя бы в известной степени свое предметное значение, так как тем самым они сохраняют и свою связь с разрядами полнозначных слов (как, напр., *казаться*, *называться*, *считаться* и др.). А сочетания, в которых они участвуют (образуя группу сказуемого), находятся на грани между сочетанием, являющим в разложенном виде форму и предметное значение, и обычным полнозначным словосочетанием.

В болгарском языке глагол-связка *съм* всей своей системой не менее явно выполняет функции служебного слова, если не употребляется в качестве самостоятельного и полнозначного слова со значением бытия или пребывания. Однако этот глагол-связка (как средство вербализации имени в составном сказуемом: *Те са студенти*. *Тя беше болна*), обязательно выражая значения лица (или рода) и числа, в отличие от русского языка не всегда оказывается в состоянии придать и значение времени. Так напр., несмотря на содержащуюся в нем перспективу вперед, слово *бъда* только с именем, без частицы *ще*, не может образовать составное сказуемое в будущем времени (Ср. толко *Той ще бъде запитан*, как и *Той ще е запитан*). Кроме того, в системе глагола-связки *съм* существуют формы, не способные вообще к самостоятельным функциям сказуемого (напр., *аз бих*, *ти би*, *той би*, *ние бихме* и т. д., ср. также *щях*¹, не указанное

¹ Интересно отметить, что глагол *ща* в значения *хотеть* утратил почти все свои формы, так как многие из них приняты на себя преимущественно или даже исключительно служебные функции. Поэтому глагол этот регулярно спрягается лишь в отрицательных формах настоящего времени: *не ща* = *не искам*, *не щеш* = *не искаш* и т. д. Любопытно также, что частица *ще* (образующая будущее время болгарских глаголов) в отрицательной форме явно отступает перед всё большей употребительностью в той же функции сочетания *няма да* (ср. *Утре не ще дойда* и *Утре няма да дойда*; значительно более употребительное напр. в разговорной речи).

среди частиц, в то время как *ще* признано частицей, хотя принципиальной разницы между ними нет).

Нет оснований считать, что местоимениями остались и слова, отколовшиеся от кратких личных местоимений в болгарском языке. Эти слова стали обязательно сопровождать некоторые глаголы, предикативные наречия и др., не будучи с ними связаны в устойчивые фразеологические словосочетания (*досрамя ме, срам ме е*). Вместе с тем, присутствие этих „местоимений“ не вызвано необходимостью определенных синтаксических связей и не имеет признаков синтаксического порядка, так как синтаксические связи не определяют употребление именно тех или иных морфологических разрядов и уж во всяком случае не обязывают использовать именно определенные слова. Поэтому иллюзорности их синтаксических функций можно убедительно противопоставить их функцию личных частиц, придающих сопровождаемым словам облик личной формы, а в результате этого влияющих и на характер всего предложения¹.

*

Итак, многое, даже то, что выглядит уже бесспорным в разряде частиц, в действительности оказывается требующим пересмотра, принципиального выяснения и обильной проверки на соответствующем конкретном материале. Кроме того, многие из спорных вопросов также вызывают необходимость пересмотра и нового анализа конкретного материала и унификации взглядов.

Область частиц, как область служебных слов, играет в структуре нашей речи огромную роль и как источник словообразующих аффиксов, и вообще как средство, придающее высказыванию множество смысловых, эмоционально-экспрессивных и стилистических оттенков, а также и как средство образования новых форм, предлагающее возможности выражения различных грамматических значений или выбора наиболее точных и удачных способов выражения².

¹ См. „Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език“, стр. 254—275.

² Уже довольно давно обращено внимание на преобладающую частотность употребления служебных слов в речи (ср. В. В. Виноградов, Русский язык, стр. 30).

ЕКСПРЕСИВНИ СВОЙСТВА И СТИЛИСТИЧНИ ФУНКЦИИ НА ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ В СТИЛОВЕТЕ НА СЪВЕТСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА И ОБЩЕСТВЕНО-ПУБЛИЦИСТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

Пенка Филкова

Църковнославянският език, разпространен в Русия като език на религията и на християнската църковна книжнина, става неизчерпаем извор, по думите на В. В. Виноградов, на художествено въздействие върху стиловете на руския език¹. Сред различните изразни средства, черпени от този извор, значително място заема църковнославянската фразеология. Фразеологичните единици от богослужебната (преводна от гръцки език и оригинална старобългарска и староруска) литература, религиозните сентенции, цитатите от псалтири, молитви, притчи и пр., много от които са влезли в употреба с преносни значения, приели са общозначим смисъл и са се превърнали в афоризми, са носители на житейска мъдрост, добре известна на масовия читател. Ето защо художниците на словото често са се насочвали към изразните средства и по-специално към фразеологичния материал от религиозната книжнина. В техните умели ръце религиозното слово в повечето случаи се преосмисля, освобождава се от вложената в него идея, актуализира съдържанието си за съответната общественно-политическа обстановка; религиозните изрази се откъсват от старата християнска нравствено-философска основа и „завучават с гласа на новите идеи на своето време, добиват нов граждански и социален смисъл“².

Традицията в употребата на изразни средства от религиозната книжнина в различните стилове на руската литература, а по-късно и публицистика³ (това се отнася и до българската художествена литература и публицистика)⁴, продължава до наши дни. Нерядко съветски писатели и жур-

¹ В. В. Виноградов, Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв., М., 1938, стр. 93.

² В. Попова, Някои особености на фразеологията в политическите статии на Л. Каравелов, Език и литература, 1962, кн. I, стр. 57.

³ Вж. А. И. Ефимов, Язык сатиры Салтыкова-Щедрина, М., 1953; Ф. А. Краснов, Церковнославянская фразеология в художественных произведениях Н. С. Лескова, „Ученые записки Филолог. фак. Киргизского гос. университета“, вып. 8, 1962, и много други работи, посветени не специално на църковната фразеология.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, Език и стил на Хр. Ботев, в Сборник Христо Ботев, София, 1949; Ив. Леков, Опит за оценка на езика и стила на Г. Димитров, Език и литература, 1949—1950, кн. I; З. Генадиева-Мутафчиева, Към въпроса за езика и стила на Хр. Ботев, Език и литература, 1960, кн. 6; Св. Петрова и В. Малеева, Езиковото майсторство на Георги Кирков, Известия на Висшата партийна школа при ЦК на БКП, 1961, № 13 и др.

налисти, политически и културни дейци, научни работници, преводачи и пр. си служат с подобни изразни средства. Фразеологичните единици от религиозната книжнина, които се срещат в някои техни трудове, нямат еднакви исторически корени.

Част от църковнокнижните фразеологични единици, религиозни сентенции, цитати и други словесни образи произхождат от библейски старозаветни и новозаветни източници (Закон, Пророки, Писания, Евангелия, Апостол, Апокалипсис и пр.), напр. *алчущие и жаждущие; вера без дел мертва есть; всему свое время, и время всякой вещи под небом; глас вопиющего в пустыне; довлеет дневи злоба его; звезда от звезды разнствует во славе; имеющий уши слышать да слышит; кто сеет ветер, пожнет бурю; левая рука не знает, что делает правая; между небом и землей; много званых, мало избранных; не от мира сего; отделять овец от козлищ; отойти от зла и сотвори благо; святая святых; страха ради иудейска* и пр.

Друга част от фразеологичните единици от религиозната книжнина се формират на базата на различни библейски и евангелски митове, напр. *авилонское столпотворение; всякой твари по паре; египетская работа; заднюю созерцать; запретный плод; зарыть талант в землю; змий-искуситель; иерихонские стены; изгнать из храма; Иуда-предатель; манна небесная; отделять плевелы от пшеницы; отрекаться, как Петр от Христа; отсылать от Понтия к Пилату; под своей смоковницей; превращение Савла в Павла; Суд Соломона; тридцать сребреников* и пр.

На руска почва въз основа на библейски и евангелски образи се формират много фразеологизми. Така напр. от словосъчетанието *ветхий Адам* (Послание ап. Павла к римлянам, 6, 6) възниква изразът *совлечь (стряхнуть) с себя ветхого Адама, от довлеет дневи злоба его* (Матфей, 6, 34) — *злоба дня и писать (рассказывать, петь) на злобу дня, от ... древо жизни и древо познания добра и зла* (Бытие, 2, 9) — *вкушать от древа познания добра и зла и познание добра и зла, от дом на песке строить* (Матфей, 7, 26) — *строить на песке, от семя упало на добрую землю* (Матфей, 1, 8) — *упасть на добрую почву и добрая (благодатная, благоприятная) почва, от никто не может служить двум господам* (Лука, 16, 3) — *служить двум господам, от и вот зачнешь во чреве, и родишь сына* (Матфей, 1, 21) — *во чреве матери* и т. н.

Религиозните термини от типа на *воздевать руки; возносить очи горе; возложение рук; закон божий; Петров ден; раб божий; сын божий; тайная вечеря; Христова невеста; царские врата* и пр. получават широко разпространение в руската църковна литература.

Целият този разнообразен по произход фразеологичен материал се обединява в настоящата работа под общото наименование „църковнославянска фразеология“ („фразеологични единици от религиозната книжнина“), при което се отчита главният източник — религиозната църковнославянска книжнина.

Фразеологичните единици от религиозната книжнина се отличават с редица особености. Така напр. наблюдаваме различия в семантичната споденост на техните компоненти. Едни от фразеологичните единици са характерни с това, че отсъства връзка между значението на отделните съставни думи и значението на цялото фразеологично съчетание, напр.

темна вода во облацех. Значението на други фразеологични единици е обусловено от смисъла на компонентите, които ги съставят, напр. *выпить чашу до дна.* Има фразеологични единици, при които един от компонентите обладава несвободно значение, напр. *крошешная тьма.* Срещат се и фразеологизми, съставени изцяло от думи със свободно значение, напр. *суббота для человека, а не человек для субботы.*

Фразеологичните единици от религиозната книжнина имат нееднакъв лексикален състав. Докато едни от тях се състоят изцяло от думи, принадлежащи към активния речник на съвременния руски литературен език, напр. *бросать камень; мертвая буква; соль земли; умывать руки* и пр., то други съдържат в своя състав архаични от съвременна гледна точка компоненти, напр. „как зеницу ока (беречь)“, „притча во языцех“, „посыпать главу пеплом“, „лепта вдовицы“, „своя своих не познаша“, „яко тать в нощи“ и др. Тези и някои други особености биха могли да станат обект на специално проучване. Тук ще бъдат разгледани само експресивните свойства и преди всичко стилистичните функции на фразеологичните единици от религиозната книжнина в стиловете на съветската художествена и публицистична литература.

Разглежданите фразеологични единици се отличават по своите експресивно-стилистични свойства. Отличията се обясняват с това, че литературният език представлява сложна съвкупност от различни стилове, на всеки от които са „присъщи специални езикови средства и похвати, привлечени от говорещите от общонародния речников запас за изразяване на определено съдържание“¹. Отделните фразеологизми от религиозната книжнина се използват в нееднаква степен в различните стилове. Това води до преимуществена употреба и закрепване на някои от тях в определени стилове и следователно до възникване на експресивно-стилистични различия.

За повечето от фразеологизмите е характерно и това, че те служат не само като средство за изразяване на определена мисъл, но и на определено чувство, на отношение към явленията на обективната действителност, тъй като емоционалността се съдържа в комуникативната функция на езика.

Фразеологичните единици от религиозната книжнина биха могли да бъдат разпределени в няколко групи с оглед на експресивно-стилистичните им свойства. Към една от тях се отнасят фразеологичните единици, които се употребяват предимно в писмената реч, имат книжен оттенък и в много случаи служат като средство за изразяване на реторичност и патетичност. Повечето от църковнославянските изрази, поради самия си произход, се отнасят именно към тази група, напр. *алчущие и жаждущие; во главу угла ставить; во многой мудрости, много печали; глад и мор; глас вопиющего в пустыне; запретный плод; знамение времени; имя им легион; камни возопиют; краеугольный камень; мерзость запустения; святая святых; терновый венец; что есть истина?* и др. Срв. напр.:

Проницателен и мудр был этот человек, а во многой мудрости, много печали²; Небывалые в мире великие события перевернули в нашей стране всю жизнь, не оставивши камня на камне от прежних устоев³.

¹ Н. М. Шанский, Фразеология современного русского языка, М., 1963, стр. 127.

² М. Горький, В. И. Ленин, Собр. соч., т. 17, стр. 6.

³ Н. Д. Телешев, Записки писателя, М., 1952, стр. 241.

Друга група съставят фразеологичните единици, които са загубили връзка със своя църковно-книжен източник и се употребяват свободно в различните стилове на руския език. За тях е свойствена, по определението на О. С. Ахманова, „нулева стилистична характеристика“¹, напр. *всей душой; всем сердцем; невзирая на лица; по образу и подобию* и др. Срв.:

— Единственное, что мы можем и обязаны сделать, — жестоко, беспристрастно, *невзирая на лица*, просмотреть всю нашу работу и найти для каждого факта, для каждого неверного решения имя и фамилию виновника². Он *всем сердцем* верил тому, что Анна — родная дочь покойного дядюшки³.

Обособено би трябвало да бъдат разглеждани фразеологичните единици, които се употребяват предимно в устната реч, имат разговорно-битов характер и се отличават обикновено със своята „снижена“ експресивно-стилистична окраска, напр. *боже мой; будь я анафема; во время оно; дьявольское наваждение; Иуда-предатель; Фома неверный* и др. Вж.:

Ничего, гляди, щупай, удостоверься *неверный Фома!*⁴; Скажу прямо, старик, *надрываюсь и кричу денно и ночью* — караул!⁵

Последна група съставят фразеологичните единици, които се отнасят към пасивния запас на руския език. Това са фразеологични архаизми, част от които преди са се употребявали или в писмената, или в разговорната реч. Архаизирането на подобни фразеологизми се дължи на различни причини, но най-често това са устойчиви словосъчетания, в които са намерили израз старите религиозни вярвания и понятия, напр. *агнец божий; адовы врата; божей милостью; господа ради; исчадие ада; лоно Авраамово; Христова невеста; царствие ему небесное; юдоль плача* и др., употребявани, макар и много рядко, от отделни съветски автори с определени стилистични цели. Срв. напр. фразеологизмите *юдоль плача, юдоль скорби и горести* и *греховное древо*, използвани като средство за речева характеристика:

Бабка продължала бубнить о том, что „коршун всегда выше курицы взлетит“, а жизнь человеческая — это *юдоль скорби и горести*...⁶ — О порождения ехидны! О греховные плоды *греховного древа*! Какое дело слугам господним до ваших земных дел?⁷

Разпределението на църковнославянската фразеология на групи в зависимост от експресивно-стилистичните ѝ свойства е относително, защото под перото на много автори в художествената практика се извършва постоянна преоценка на експресивната окраска на отделни фразеологизми. Те преминават от един стил в друг в резултат на това, че попадат в контекст, контрастен по форма и съдържание на свойствената им експресия. Даже църковните термини с нулева стилистична характеристика получават пародийно-сатирична окраска в зависимост от контекста, от отношението на автора към изобразяваните от него явления на действи-

¹ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 243.

² В. Кетлинская, Мужество, 3, 12 (Н. С. Ашуккин, М. Г. Ашуккина, Крылатые слова, М., 1960, стр. 408).

³ В. М. Бахметьев, У порога, 15 (Словарь современного русского литературного языка, т. 13, стр. 682).

⁴ Л. Леонов, Когда заплачет Ирма (Словарь современного русского литературного языка, т. 7, стр. 731).

⁵ Юрий Герман, Дорогой мой человек, М. — Л., 1963, стр. 621.

⁶ А. Глебов, Правдаха, Рассказы 1961 года, М., 1962, стр. 117—118.

⁷ Лесь Гомин, Голгофа, М., 1962, стр. 116.

телността. Срв. напр. книжния израз *не о хлебе едином жив будет человек*, привлечен в следния контекст:

Они разыскивали работников торговли, о которых было известно, что „не хлебом единым живы“ и не зарплата одна лежит в основе их материального благополучия¹.

Срв. също църковния термин *страстная седмица*, използван от Д. Бедни при характеризиране на отец Феогност, който

Прихожанамы был на *страстной на седмице* [уличен в полуночных прогулках к вдовице . . .]²

Фразеологичните единици от религиозната книжнина изпълняват и други стилистични функции. Една от основните е да служат като художествено средство, което прави речта ярко образна. В такъв аспект църковнославянската фразеология се употребява както в повествованието на автора, така също и в речта на героите. Срв. напр. употребата на фразеологизми като *безплодная смоковница*; *ветхий Адам*; *воскресение Лазаря*; *геенна огненная*; *гробы повапленные*; *книга за семью печатями*; *неопалимая купина*; *трубный глас*; *Фараоновы тощие коровы*; *целомудренный Иосиф* и пр.

Но если посмотреть на подлинные деяния господина Аденауэра, то надо прямо сказать, что никаких перспектив попасть в рай у него нет. За такие дела по евангельским сказаниям уготовано совсем другое место — в *геенне огненной*³; — Наверное, это *ветхий Адам* во мне бушует или атавизм, с которым надо бороться . . .⁴

Църковнославянската фразеология се използва като средство за създаване на речева характеристика на лица, свързани с църковния култ. Църковнославянският език, който с течение на времето „постепенно се модифицира, запазва обаче своите съществени особености и продължава своето съществуване в църковната среда“⁵. Ето защо съветските автори при създаване на речеви портрети на духовници и лица, свързани с църквата и религиозния култ, прибягват до изразните средства на църковнославянския език. Срв. напр.:

Бабушка снова крестилась . . . — Иисусе Христе, *сыне божий*, буди милостив ко мне . . .⁶; Сигнали все село на площадь смотреть, как наших мужиков казнили. И батюшка туда же, с крестом: „*Ныне отпущаеши*“ . . .⁷

Църковнославянската фразеология се използва при обрисване на църковния бит, портрета на служителите на религиозния култ и пр. В този случай намира широка употреба църковнославянската терминология. Тук би трябвало да се отнесат и примерите на употреба на подобни фразеологизми, към които отделни автори прибягват тогава, когато става дума за смъртта, за задгробния живот, за бога, за чудеса и пр. В това отношение асоциацията с църквата и езика на църковното богослужение е несъмнена. Срв. напр.:

¹ А. л. Шпееер, Потерпевшие?, „Литературная газета“, 3 септември 1963.

² Д. Бедный, О попе Панкрате, о тетке Домне и явленной иконе в Коломне, Собр. соч., т. 2, стр. 966.

³ Н. С. Хрущев, О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959—1965 годы. Доклад на XXI съезде КПСС, М., 1959, стр. 87.

⁴ Юрий Герман, Дорогой мой человек, стр. 108.

⁵ Д. Н. Шмелёв, Архангелские формы в русском языке, М., 1960, стр. 109.

⁶ М. Горький, Детство, Избранное, М., 1946, стр. 288.

⁷ В. Овечкин, Упрямый хутор, М., 1960, стр. 300.

Умерла Клавдия Ивановна, — сообщил заказчик. — Ну, *царствие небесное*, — согласился Безенчук¹; кипело оскорбление, панесённое ему, имеющему немало заслуг перед престолом и *Святейшим Синодом, пастирю православного стада*².

Съветските писатели въвеждат църковнославянска фразеология в художествената тъкан на свои произведения и в случаите, когато по един или друг повод цитират откъси от богослужебни книги, молитви и пр. Понякога те указват даже и източника на използвания цитат. Вж.:

— И насчет смерти не думай . . . Безумно живому человеку о смерти думать. „Еклезиаств“ лучше всех о ней подумал, подумал и сказал, что *даже живому псу лучше, чем мёртвому льву*³; Песнотворец, словотер, балагур . . . Эх, вы-и! Скакаше, играя *всёлыми ногами*, а далеко доскачете⁴?

Църковнославянската фразеология се използва като средство за историческа стилизация в случаите, когато авторите въвеждат речеве средства, характерни за езика на определена епоха, на определени социални среди от дадена епоха. Подобна употреба на църковнославянската фразеология се наблюдава преди всичко в историческите романи, повести разкази и пр. Вж.:

Иоаким вынул из-под черной мантии тетрадь. . . перекрестясь, начал читать: „ . . . Скорбит душа моя, не видя единомыслия и процветания в народах. *Град престольный* — безмestные чернецы и черницы, попы и дьяконы, бесчинно и неискусно, а также гулящие разные люди, — *имя им легион* . . .“⁵; — А разве можно ее винить? По-старозаветному — все грех, что ты женщина — и то грех, — *сосуд дьявола, адовы врата*⁶.

Фразеологичните единици от религиозната книжнина се употребяват като названия на отделни произведения, заглавия на статии, разкази, използват се като епиграфи, в качеството си на мото или обобщения към отделни глави и части на някои произведения. Срв. напр. названието на книгата на Марков „*Соль земли*“ (М., 1963), заглавието на статията на В. И. Ленин „*Что делаешь, делай скорее!*“ (Соч., т. II, стр. 22), заглавието на статията в „Литературная газета“ от 12 декември 1961 г. „*Имеющий уши слышать да слышит*“ и много други.

Творческо използване на църковнославянската фразеология. Към посочените стилистични функции на църковнославянската фразеология би трябвало да се добавят още няколко случая. Те обаче се разглеждат отделно, защото както в лексико-семантичния състав на фразеологизмите, така също и в употребата им се наблюдават някои особености, възникнали в резултат на индивидуално-авторска обработка и творчески, новаторски подход към фразеологичния материал. Би могло да се набележат следните по-характерни случаи:

а) Един от най-често срещаните случаи е този, при който отделни автори преосмислят, актуализират и осъвременяват значението на някои фразеологични единици от религиозната книжнина по такъв начин, че те, както бе изтъкнато по-напред, зазвучават с гласа на новите, съвременни идеи на своето време, добиват нов граждански и социален смисъл. Срв. напр. употребата на фразеологизмите: *вера горами двигает; кто не работает, тот не ест; кто не с нами, тот против нас; кто сеет ве-*

¹ И. Ильф и Е. Петров, Двенадцать стульев, М., 1959, стр. 131.

² Лесь Гомин, Голгофа, стр. 137.

³ М. Горький, Фома Гордеев, Избранные соч., т. 4, стр. 740.

⁴ М. Горький, Детство, стр. 281.

⁵ А. Н. Голстой, Петр I, М., 1947, стр. 199.

⁶ Пак там, стр. 738.

тер, пожнет бурю; невзирая на лица и др. Различните автори достигат до откъсването на разглежданите фразеологизми от старата нравствено-философска основа и до приобщаването им към новата общественно-политическа обстановка с различни похвати: чрез разширяване на вложената в съответния фразеологизъм по-ограничена идея, чрез замяна на едни компоненти с други, чрез привличане на нови компоненти или съкращаване на лексикалния състав, чрез вмъкване на някои фразеологизми в контекст с противоположна експресивна окраска и пр.

Срв. някои преосмислени, но с непроменен лексикален състав фразеологични единици от религиозната книжнина. Така напр. с фразеологизма *кто не работает, тот не ест*, който първоначално е означавал „обикновена в робовладелското общество формула на робска трудова повинност“¹ („Если кто не хочет трудиться, тот и не ешь“ — Второе послание ап. Павла к фессалоникийцам, 3, 10), в наше време се изразява един от главните принципи в живота на социалистическото и комунистическото общество — недопустимост да се води паразитно съществуване, да се експлоатира човек от човека. Срв.:

Солдаты и рабочие считают, что власть должна принадлежать тем, кто работает, *кто не работает — тот не ест*²; Коммунизм и труд неотделимы. Великий принцип *кто не работает — тот не ест* будет действовать и при коммунизме, на деле станет священным принципом для всех³.

Срв. също евангелския израз *кто не со мной, тот против меня* (Матфей, 12, 30), преосмислен и актуализиран в наше време:

Нас упрекают за диктатуру пролетариата, за железную, беспощадную, твердую власть рабочих, которая ни перед чем не останавливается и которая говорит: *кто не с нами — тот против нас*, и малейшее сопротивление против этой власти будет сломлено⁴.

Много често преосмислянето на отделни фразеологизми е съпроводено (или е резултат) от промени в лексико-семантичния им състав. Срв. напр. израза *кто сеет ветер, пожнет бурю* (Книга пророка Осии, 8, 7), видоизменен и актуализиран от Калинин:

*Фашисты сеют ветер, пожнут и бурю*⁵.

Срв. още израза:

Вера горами двигает (Матфей, 17, 20):

Мы именовем партии горы сдвигаем.

В ней черпая силу свою⁶.

Вж. също актуализацията и видоизменението на израза *всякой твари по паре* у Хрущов:

Помните библейское сказание о Ноевом ковчеге. Там, как гласит предание, было *семь пар чистых и семь нечистых*. Мы считаем, что мы чистые, а капиталисты — что они чистые. Не будем спорить, давайте торговать, развивать экономические отношения⁷.

б) В други случаи съветски писатели и публицисти обновяват лексикалния състав и променят значението на отделни фразеологизми не само

¹ Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова, стр. 318.

² В. И. Ленин, Речь на I Всероссийском съезде горнорабочих, Соч., т. 30, стр. 463.

³ Н. С. Хрущев, Отчет ЦК КПСС XXII съезду партии, М., 1961, стр. 133.

⁴ В. И. Ленин, Речь на I Всероссийском съезде горнорабочих, стр. 464.

⁵ М. И. Калинин, Статьи и речи 1937 г., М., 1938, стр. 263.

⁶ М. В. Исаковский, Наша партия, „Правда“, 5 октября 1952.

⁷ Н. С. Хрущев, Речь на приеме в Кремлевском Дворце съездов, „Правда“, 8 ноября 1963 г.

с цел да ги приобщят към новата общественно-политическа обстановка и новите идеи на своето време, но и в този обновен вид ги използват като средство, с помощта на което те изразяват своето иронично или саркастично отношение към отделни явления на действителността. Срв. напр. израза *придите ко мне труждающиеся*, модифициран под перото на Д. Бедни по такъв начин, че променя експресията си и прозвучава иронично:

*Придите вси нетруждающиеся,
Рабоче-крестьянской власти чуждающиеся . . .*¹

Срв. у Ленин експресията на израза *да минует меня чаша сия*:

Они (филистеры новой „Искры“ — б. а.) инстинктивно шепчут: чур меня, чур меня! *да минует меня чаша революционно-демократической диктатуры!* как бы не погибнуть! господа! вы уже лучше „медленным шагом, робким зигзагом“! . . .²

Вж. също у Ленин употребата на израза *что ты посеял, то и жни*:

Либеральная буржуазия жнёт то, что сеяла она годами своей двуличной и колеблющейся политики, своих перебежек от революции к контрреволюции. Примириться с старой властью-порвать с борющимся народом?

Тон на ирония се създава в резултат от обединението на два или повече фразеологизми, контрастни по експресивна оцветеност или с обновен лексикален състав и ярко изразена контрастност между традиционната експресия на фразеологизмите, от една страна, и предмета на речта и отношението на автора, от друга. Срв. напр. у Ленин:

В стороне стоят новоисковцы и, *вознося горё свои целомудренные очи, бия себя в свои морально-чуткие сердца*, изрекают: *благодарим тебя, господи, что мы не похожи на этих мытарей*, что мы не осквернили себе уста такими сочетаниями слов . . .⁴

в) Много често фразеологични единици от религиозната книжнина с обновен лексико-семантичен състав се използват от отделни съветски писатели и публицисти като средство за достигане на комичен ефект, тон на ирония или сарказъм, а също така като художествено средство, което прави речта ярко образна и изразна, без обаче изразите да са актуализирани и свързани специално с нови лица и събития. Срв. напр. у Горки библизма *отойди от зла и сотвори благо* (Псал., 36, 27):

—Врешь, учёная дура! Политике я учу, а не лакейству политике жизни . . . Ты вот что — *удались! Отойди от зла . . . и сотвори нам закуску*⁵.

Срв. също така промените, които претърпява изразът *стать притчей во языцех* под перото на Паустовски:

Урусов багровел от гнева, чувствуя, что этот смерд находчивее его, князя, чьё остро-словие *стало притчей игорных домов*⁶.

Както и в по-горе разгледания случай, тон на ирония може да се създаде в резултат на обединяването на два или повече фразеологизми,

¹ Д. Бедный, Революционный парад, Собр. соч., т. 3, стр. 45.

² В. И. Ленин, Социал-демократия и временное революционное правительство Соч., т. 8, стр. 261.

³ В. И. Ленин, Дума и народ, Соч., т. II, стр. 11.

⁴ В. И. Ленин, Революционни демократическая диктатура пролетариата и крестьянства, Соч., т. 8, стр. 273—274.

⁵ М. Горький, Фома Гордеев, Избр. соч., т. 4, стр. 4.

⁶ К. Паустовский, Судьба Ш. Лонсевия, 9 (Словарь современного русского литературного языка, т. II, стр. 821).

контрастни по експресивна окраска или с обновен, а понякога допълнен с нови компоненти, лексико-семантичен състав. Срв. напр. у Ленин:

Кто чувствует себя виновным, тот может каяться. Но при этом *пусть он посыпает пеплом свою голову и раздирает свои одежды, а не чужие*¹.

Срв. още във фейлетона на Г. Риклин „Чёртов палец“:

Автор статьи раскаляется и продолжает: „Камни раскололись, дали трещины, горы осели. Упал „Монах“ . . . сломался даже „Чёртов палец“ . . . И газета радостно живописует: „В этом крымском землетрясении символ. И люди и камни вопиют о возмездии“. Словом это *не чёртов палец, а перст божий* . . .²

Вж. също контаминацията на изразите *юдоль плача и плач и скрежет зубов*:

. . . Индивидуальность Гете должна быть заново изучена и обязательно врезрез с устаревшим мнением о его мнимом равнодушии к „*юдоль печали и скрежета зубовного*“ . . .³

г) Срещат се и случаи, при които отделни съветски писатели и публицисти привличат някои църковнославянски изрази като средство за сравнение и съпоставяне. Сравнявайки изказани свои мисли с подобни фразеологични единици, добре известни на масовия читател, авторите целят да му помогнат да схване по-точно и по-дълбоко същността на явленията с помощта на познати образи, за които са изградени определени представи и които будят съответни асоциации. От друга страна, такъв похват също съдействува за разнообразяване на речта, за създаване на образност и различни експресии. При подобно използване на църковнославянската фразеология наблюдаваме две разновидности:

Първо. Употреба на фразеологичните единици от религиозната книжнина без промени в лексико-семантичния състав. Срв. напр. израза *левая рука не знает что делает правая* (Матфей, 19, 19), използван от Н. С. Хрущов:

Но если президент Соединённых Штатов Америки говорит о необходимости догонять Советский Союз, то государственный секретарь США г-н Раск всё ещё продолжает призывать к проведению политики „с позиции силы“ . . . Получается так, что *правая рука не знает, что делает левая* . . .⁴

Вж. още:

С зловещим шумом пролетел огненный морской бомбардировщик над „Метелью“ и упал в воду. Это был наш. Из воды и пламени, *словно из неопалимой купины*, вынырнули трое . . .⁵

Второ. Употреба на фразеологични единици от религиозната книжнина с известни промени в лексикалния състав. Срв. напр. библеизма *фараоновы тощце коровы* (Бытие, 41, 4), използван от Ленин с оглед на изходното му значение („египетский фараон увидел во сне, как семь тощих коров съели семь тучных, но не стали от того тучными“):

Совершенно верно, господа, но история учит нас, что иногда отношения между „*группами*“ и партиями бывает *подобно отношению между тощими и тучными фараоновыми коровами*. Разные ведь бывают „*партии*“ . . .⁶

¹ В. И. Ленин, Как пишется история . . ., Соч., т. II, стр. 241.

² Вж. Н. М. Шанский, Фразеология современного русского языка, стр. 144.

³ Плеханов—литературный критик. Новые материалы. М., 1933, стр. 196.

⁴ Н. С. Хрущев, Заключительное слово на XXII съезде КПСС, М., 1961, стр. 13.

⁵ В. Величко, Подвиг Тихоокеанского флота, „Правда“, 29 июля 1946 г.

⁶ В. И. Ленин, Вульгарный социализм и народничество, Соч., т. 6, стр. 240.

Срв. у Горки израза *воскресение Лазаря* (Иоанн, II, 38—44):

Это-романтизм, а он — давно скончался. Очень сомневаюсь что *сей Лазарь достоин воскресения*¹.

д) Наблюдават се случаи, при които на базата на отделни фразеологични единици от религиозната книжнина някои съветски автори създават аналогични образи и изрази, сходни по структура и близки по значение. Изграждането на подобни аналогизми става най-често посредством замяната на едни компоненти с други. При това общият дух, звученето на изходния фразеологизъм се запазва, връзката между стария израз и новия, възникнал по аналогия, ясно се очертава. И този похват дава възможност на художниците на словото да достигат различни експресии, образност, живот, а понякога да актуализират и осъвременяват значението. Срв. напр. израза *страха ради иудейска* (Иоанн, 19, 38) и възникналия под перото на Ленин аналогизъм *страха ради полицейска*:

... партийная агитация будет говорить о партиях вообще, намеренно умалчивая о лицах, *страха ради полицейска*².

Срв. още фразеологизма *блудный сын* (Лука, 15, II—28) и възникналия по негово подобие *блудный отец* (и даже *блудная дочь*):

Ребята держали себя стойко, по-мужски, и разглядывали с любопытством *блудного отца*³.

Вж. също и израза *легче верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в царствие небесное* (Лука, 18, 25) в интерпретация на Плеханов, който създава съответен аналогизъм:

*Легче верблюду пройти сквозь игольное ушко, чем „ликвидатору“ переварить идею гегемонии пролетариата*⁴.

Нерядко аналогичните изрази се изграждат по такъв начин, че се достига до пародизация, до създаване на експресия на ирония. Срв. напр. *божья благодать* (или *тишь да гладь, да божья благодать*):

А разобрано дело—и опять в комитетах *тишь, гладь и канцелярская благодать*⁵.

Срв. още у Горки пародизацията на израза *кесарево кесарю, а божие богу* (Матфей, 22, 15—21):

—Господа почтенная компания! — сняв шляпу с головы, возгласил Кононов, низко кланяясь гостям. — Как теперь *мы*, так сказать, *воздали богу—богови*, то позволяете, дабы *музыканты воздали кесарю—кесарево*⁶.

Вж. също и пародизацията на израза *в руке божией*:

Впрочем, все *мы в руке божией*, а я кроме того, побывал ещё *в руках медиков*⁷.

е) Отделно би трябвало да се разглеждат случаите, при които някои съветски писатели и публицисти въз основа на определени изрази от религиозната книжнина, по тяхно подобие, следвайки тяхната структура, създават други образи, със съвършено различен лексико-семантичен състав, за разлика от по-горе разгледаните фразеологизми, из-

¹ М. Горький, В. Г. Короленко, Собр. соч., т. 15, стр. 37.

² В. И. Ленин, Социал-демократия и избирательные соглашения, Соч., т. II, стр. 256.

³ А. л. Блинов, Рота уходит с песней, „Новый мир“, 1957, № 8, стр. 48.

⁴ Г. В. Плеханов, Соч., т. XIX, М. — Л., 1927, стр. 289.

⁵ „Правда“, 4 августа 1954 г.

⁶ М. Горький, Фома Гордеев, Избр. соч., т. 4, стр. 13.

⁷ Вж. Р. Н. Попов, Лексические архаизмы в устойчивых сочетаниях современного русского языка, Научные доклады высшей школы, 1959, № 3, стр. 52.

градени по аналогия. Църковнославянският израз обикновено се дава наред с изказаната мисъл на автора, която в някои случаи има белезите на афоризъм. Често такива паралелни образи дават началото на сложни структурни и смислови единици. Срв. напр. у Ленин:

Но Кокошкин и прочие вожди кадетов не дети. Они прекрасно знают изречение: „не человек для субботы, а суббота для человека“. Не народ для государства, а государство для народа¹.

Срв. още у В. Овечкин:

— Так, так Фомич! — склонив голову набок, скрѣб пером по бумаге Опенкин. — Был колхозником и опять в колхоз. От земли взят, в землю изыдеши².

ж) Отделни фразеологични единици от религиозната книжнина се използват и в друг аспект. Някои съветски писатели и публицисти ги вмъкват в художествената тъкан на свои произведения в случаите, когато искат да развият определени свои мисли въз основа на обобщеното значение на религиозната сентенция. Срв. напр. у Ленин:

Кому много дано, с того много спросится. Петербургским рабочим приходится вести выборную кампанию в Петербурге . . . На их плечи падает великое и трудное дело. Они служат образцом. Они должны развернуть максимум инициативы, энергии, настойчивости . . .³

Срв. още у А. Макаренко:

„Не судите, да не судимы будете, ибо каким судом судите, таким и вас будут судить“. Это значит — не обращайтесь внимания на всё то, что вокруг вас происходит, не ввязывайтесь в неприятности . . . Этика индивидуалиста на каждом шагу оттакакивает человека от общественных явлений . . .⁴

ж) Някои фразеологични единици от религиозната книжнина се използват от отделни съветски писатели и публицисти и в обратни случаи. Авторите развиват определени свои мисли и накрая като обобщение, „своего рода заключителен акорд“⁵, привеждат съответни религиозни сентенции. Срв. напр. у Ленин:

Кто говорит о политике, демократии, о свободе, о равенстве, о социализме, не ставя этих вопросов, не выдвигая их на первый план, не воюя против прятания, скрывания, затушевывания этих вопросов, — тот худший враг трудящихся, тот волк в овечьей шкуре . . .⁶

Вж. също и у Горки:

Нужно знать по возможности всё, но лучше не увлекаться ничем. „Всё приходит и всё проходит, а земля остаётся вовеки“ . . .⁷

з) Понякога съветски писатели и публицисти привличат църковнославянски изрази с цел да предадат иносказателно някои свои мисли. Изграждането на подобни метафорични образи се улеснява от обстоятелството, че за повечето от фразеологичните единици е характерно наличието на преносни значения. Наблюдават се дори случаи, при които ав-

¹ В. И. Ленин, К вопросу о национальной политике, Соч., т. 20, стр. 201.

² В. Овечкин, Упрямый хутор, стр. 380.

³ В. И. Ленин, Значение выборов в Петербурге, Соч., т. 18, стр. 125.

⁴ А. С. Макаренко, Педагогические сочинения, М., 1948, стр. 56 (3 и 4 пример са дадени в съкращение).

⁵ А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, М., 1961, стр. 285.

⁶ В. И. Ленин, Советская власть и положение женщины, Соч., т. 30, стр. 100.

⁷ М. Горький, Жизнь Клима Самгина, Собр. соч., т. 20, ч. 2, стр. 321.

торите за по-голяма яснота тълкуват отделни иносказателно употребени думи. Срв. напр. у Ленин:

Именно девятое января ещё и ещё раз показало всю важность там же формулированной задачи: „готовить жнецов, которые бы *умели и косить сегодняшние плевелы*“ (т. е. парализовать сегодняшний разврат зубатовщины) „и *жать завтрашнюю пшеницу*“ (т. е. революционно руководить движением, сделавшим шаг вперед при помощи легализации). А. Иванушки новой „Искры“ ссылаются на пышный урожай *пшеницы*, чтобы принизить значение крепкой организации *революционных косцов*¹.

*

Такива са, набелязани в най-общ вид, основните характерни експресивно-стилистични свойства и стилистични функции на църковнославянската фразеология в стиловете на съветската художествена и публицистична литература.

Разнообразното творческо използване на църковнославянската фразеология от много съветски автори е още едно доказателство за значителната роля на църковнославянския език в обогатяването на изразните средства на руския литературен език.

---

¹ В. И. Ленин, Две тактики, Соч., т. 8, стр. 134.

ЗА УПОТРЕБАТА НА ВИНИТЕЛЕН ПАДЕЖ ОТ МЕСТОИМЕНИЕТО САМА В РУСКИ ЕЗИК

Блажо Блажев

Относно колебанията при употребата на винителен падеж единствено число от местоимението *сама* в Академичната граматика се отбелязва следното: „... Из двух употребляющихся форм — *самой* и *саму* — первая является более литературной, но форма *саму* уже с XIX в. получила широкое распространение, которое привело к сосуществованию этих двух форм“¹. Същата или дори още по-рязка стилистична оценка на формите *самой* и *саму* намираме в някоя учебници по съвременен руски език; напр.: „Особенностью этого местоимения является также наличие колеблющихся форм женского рода в винительном падеже: *самой*, *саму*, из которых литературной является первая“². От това логически следва, че формата *саму* тук се квалифицира като нелитературна. Подобни стилистични указания се дават и в някоя учебници по руски език, издадени у нас³.

Въпросът за предпочитането на едната или другата форма отдавна е привличал вниманието на граматичите. „Для нас, — пише В. И. Чернышев, — необычны народные винительные падежи: *всёй*, *одной*, *той*, хотя они встречаются у писателей, но *самой* более принято, чем *саму* хотя и последнее встречается в печати“⁴. В своето обстойно изследване „Об употреблении местоимений *сам* и *самый* в русском языке“ А. Б. Шапиро се ограничава със следната забележка: „Здесь интересно попутно отметить факт продолжающегося разнообразия в форме винительного падежа ед. ч. ж. р.: наряду с преобладающей формой *самой* время от времени встречается *саму* ср. „... наш незаметный Пьер смеет любить, да еще кого, *саму* Ольгу Сур, первую артистку цирка“ (Куприн, Легче воздуха)⁵.

Ако се съпоставят приведените по-горе цитати, ще се види, че едни автори квалифицират формата *саму* като нелитературна, а други не се решават да я нарекат нелитературна. В Академичната граматика формата

¹ Грамматика русского языка, т. I, М., изд. АН СССР, 1960, стр. 401.

² Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапукевич, Современный русский язык, М., изд. Высшая школа, 1961, стр. 211.

³ Срв. напр. в „Грамматика русского языка для всех вузов НРБ“ (София, изд. Наука и искусство, 1955, стр. 142): „В винительном падеже ед. ч. женского рода возможны две формы: *самой* (лит.) и *саму*“.

⁴ В. И. Чернышев, Правильность и чистота русской речи, изд. 2-е, вып. 2, Петроград, 1915, стр. 216.

⁵ Вж. Труды Института русского языка, т. III, М. — Л., изд. АН СССР, 1950, стр. 24.

самоё се характеризира като „по-литературна“, от което следва, че в сравнение с нея формата *саму* се смята за по-малко литературна, но, както изглежда, до известна степен все пак литературна. Като отбелязва липсата на установени правила и съгласуваност при употребата на тези форми, А. Б. Шапиро не ги характеризира стилистически. В „Литературно редактиране“ на К. И. Билински и Д. Е. Розентал формата *самоё* се определя като книжен вариант, а *саму* като разговорен¹.

Отбелязаните различия в стилистичната характеристика на формите *самоё* и *саму* в граматичната литература съвсем не са случайни. Те произтичат от различията във възприемането на съответните форми: в едни случаи едната от тях може да изглежда или по-точно да се окаже поуместна от другата и, обратно, в други случаи същата форма може да се окаже по-неуместна или дори неприемлива. Ако граматичите вземат под внимание само едните случаи и изпуснат из пред вид другите, техните изводи и правила няма да бъдат обективни. Какви граматични условия за употребата на формите *самоё* и *саму* трябва да се имат пред вид, за да се избегне субективизмът в тяхната стилистична оценка?

Преди да минем към разглеждането на този въпрос, ще напомним, че препоръчването на една или друга форма е оправдано и резултатно само тогава, когато се основава на някакви предимства — смислови, структурно-граматични, фонетико-стилистични и др. п. . . Оправдано е напр. в предложните съчетания с личното местоимение *она* в творителен падеж единствено число да се препоръчва употребата на формата *ею*, а не *ей*, защото това спомага за избягването на възможно двусмислие (срв. напр.: „Письмо было передано *ею*“ и „Письмо было передано *ей*“).

При местоимението *сама* употребата на едната или другата форма за винителен падеж единствено число не е свързана с никакви различия в тяхното значение и на пръв поглед това обстоятелство дава още повече основания да се препоръчва само едната от тези форми. Но досега подобни препоръки не са се спазвали и вероятно няма да се спазват и в бъдеще, тъй като някои структурно-граматични условия постоянно и, може да се каже, неизбежно довеждат до нарушаване на съответното граматично правило.

Първоизточник на разглежданите колебания е самата форма за винителен падеж (*самоё*), която няма структурно-морфологичен аналог сред другите думи от адективно-атрибутивен тип. По своята структура формата *самоё* прилича по-скоро на форма за среден род, отколкото на форма за женски род (срв. *моё, твоё, своё*). Не случайно това външно сходство понякога довежда до погрешно ударение и произношение на някои форми за среден род (срв. *самоё слово* вм. *самое слово*) или дори до необичайна замяна на формата за среден род с посочената форма за женски род (срв. у В. Тендряков в повестта „За бегущим днем“: „—А может случиться, что человечество, открывшее тайну атома, уничтожит *самое себя*, как некогда монах Шварц убил себя им же изобретенными порохом“).

Структурната разлика между формата *самоё* и останалите форми на това местоимение (срв. *сама, самой* и т. н.) спомага за изгласкването ѝ

¹ К. И. Билинский, Д. Э. Розенталь, Литературное редактирование, изд. второе, испр. и доп., М., „Искусство“, 1961, стр. 216.

от формата *саму*, която не само запазва парадигматичната си еднотипност с формите *сама*, *самой* и т. н., но и влиза в отношения на падежно-морфологична аналогия, унификация с другите думи от адективно-агрибутивен тип (срв. *одна — одной — одну; та — той — ту* и *сама — самой — саму*).

Но аналогията с една или друга форма се осъществява в кръга на определени синтактични условия.

В съчетанията с личното местоимение *её* почти изцяло господства употребата на формата *самой*, срв.: „Ее восхищение перед ним часто пугало *её самой*, она искала и не могла найти в нем ничего не прекрасного“ (Л. Толстой)¹. В споменатата книга на В. И. Чернишов се привежда само един пример с формата *саму* при лично местоимение („Жанна де-Морангу... предугадала участь, ожидавшую *ее саму*“). В работата на А. Б. Шапиро, където е събран обширен и разнообразен илюстративен материал във връзка с употребата на местоименията *сам* и *самый*, не се привеждат примери с формата *саму* при личното местоимение *её*.

Няма съмнение, че широката употреба на формата *самой* в съчетание с личното местоимение *её* се поддържа изключително благодарение на частичното звуково съвпадение между тези форми: *её самой*.

В съчетание със съществителни имена формата *самой* продължава да се среща доста често, особено в книжните стилове на писмената реч. Ето някои примери: „Пантелей Прокофьевич сокрушено плюнул и так погнал лошадей, словно намеревался раздавить *самой Анютку*“ (М. Шолохов, Тихий Дон); „Я думал, что Игорь Александрович раскричится на нас, но он спокойно рассказал нам, сколько государство тратит денег на обучение каждого ученика и как важно хорошо учиться и беречь школьное имущество и *самой школу*“ (Н. Носов, Веселые рассказы и повести); „Аркадий вдруг почувствовал, что он по крайней мере столько же желал видеть Катю, сколько и *самой Анну Сеергеевну*“ (И. С. Тургенев, Отцы и дети); „Естественно, что использование новых методов в значительной степени преобразовало и *самой проблематику* стиховедения“ (И. И. Ревзин, В. Н. Топоров, Новое исследование по стиховедению, Вопросы языкознания, 1962, № 3, стр. 127); „Но они заблуждаются, ибо игнорируют *самой структуру* общества“ (Джеймс Олдридж, В чем призвание интеллигенции, Правда, № 6 от 6 января 1962 г.); „Значение — это самостоятельная категория, в значительной степени определяющая *самой категорию* отношения“ (Р. А. Будагов, Несколькo замечаний о понятии отношения в грамматике, Вопросы грамматики, Сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова, М. — Л., изд. АН СССР, 1960, стр. 268); „Подобные указания включаются в *самой формулировку* правил...“ (О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина, О точных методах исследования языка, Изд. Московского университета, 1961, стр. 48); „Отражение как общее свойство материи, всех сфер взаимодействия в материальном мире заключается во-первых в том, что внешние взаимодействия обуславливают и *самой внутреннюю природу* вещей и явлений...“ (С. Л. Рубинштейн, Принципы и пути развития психологии, М., изд. АН СССР, 1959, стр. 11); „Так, стук в дверь имеет определенное отно-

¹ Отбелязаните със звездичка примери са взети от Академичната граматика (стр. 401).

шение к предполагаемой деятельности, направленной на *самой дверь*“ (В. А. Звегинцев, История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, М., Учпедгиз, 1960, ч. II, стр. 179); „Эй! Человек, *землю самой* зови на вальс!“ (В. В. Маяковский, Эй!)*.

Може би авторите, от чиито произведения са взети приведените примери, са употребили формата *самой* без всякакво колебание или влияние на граматични правила и препоръки. Но в много други аналогични случаи може да се допусне и известно влияние на препоръките, които се дават в някои граматика и според които за литературна се смята изключително формата *самой*. Обстоятелството, че въпреки всички препоръки формата *самой* все повече и повече се измества от *саму* именно в тези съчетания, говори, че в дадените синтактични условия формата *самой* фактически престава да се смята за по-приемлива.

Това се потвърждава и от данните на една анкета, в която участваха 10 души, предимно преподаватели по руски език в някои московски вузове. Всеки участник в анкетата трябваше да прочете някои от приведените по-горе примери с конструкции от типа *самой школу* и да отговори на въпроса коя форма би предпочел в този случай — *самой* или *саму*. Всички анкетирани решително се отказаха от употребата на формата *самой*. Някои от тях дори заявяваха, че изобщо не биха употребили тази форма. И чак когато им се предлагаша конструкции с личното местоимение от типа *ей самой*, те се съгласяваха, че в тях биха могли да употребят формата *самой*. Но в конструкциите от типа местоимение + съществително те решително заменяха *самой* със *саму* или *самую*. Такава замяна срещахме напр. в уводната статия на сп. „Вопросы языкознания“ (1961, № 6): „Проявилось даже стремление по-новому проанализировать *самую природу* того, что обозначают словом „смысл“ (стр. 6); „Никогда не следует забывать, что только язык как „практическое действительное сознание“ обеспечивает *саму возможность* исторически реальной познавательной деятельности“ (стр. 8). Срв. „В тени слишком тепло взяла — перекрапачила. Потому и *саму руку* за жаривать приходится. Загар дала, словно эта дама вчера с курорта приехала“ (В. Тендряков, За бегущим днем); срв. също приведения в работата на А. Б. Шапиро пример: „Это усложнит *саму постановку* вопроса“ (акад. В. В. Виноградов).

По-горе беше отбелязано, че към употребата на формата *саму* вместо *самой* подтиква парадигматичната еднотипност на местоимението *сама* с някои други думи (срв. *сама, самой, саму* и *одна, одной, одну, та, той, ту, эта, этой, эту*). Тук трябва да отбележим, че за предпочитането на формата *саму* пред *самой* в съчетанията със съществителни имена голямо влияние оказва окончанието на съществителните от женски род на *-а (-я)*. Наличието на окончание *-у* във формата за винителен падеж единствено число от съществителното име (*школу, Ольгу, постановку*) подтиква към употребата на окончание — *у* и в местоимението *сама: саму школу, саму Ольгу, саму постановку вопроса*.

За това, че формата *самой* не се възприема като абсолютно задължителна, свидетелствуват и случаите, когато у един и същи автор наред с тази форма се среща и формата *саму*. Срв. у В. А. Звегинцев: „Так, стук в дверь имеет определенное отношение к предполагаемой деятельности, направленной на *самой дверь*“ (История языкознания XIX и XX

веков, ч. II, стр. 179); но: „Это, правда, не всегда удается, поскольку в данном направлении работа только начинается, но *саму эту тенденцию* нельзя не признать плодотворной“ (вж. предговора на В. А. Звегинцев към книгата на Г. Глисон „Введение в дискриптивную лингвистику“, М., 1959, стр. 26).

Като недопустима дори от гледище на онези, които в други случаи я смятат за възможна или задължителна, формата *самое* може да се квалифицира по отношение на обстоятелствената конструкция *сама по себе* във винителен падеж, срв.: „Но стараться понимать „форму как форму“, т. е. *саму по себе*, значит создавать небывалые в действительности и непреодолимые затруднения“ (А. А. Потемня, Из записок по русской грамматике); „Кушайте икру *саму по себе* или, ежели желаете, с лимончиком“ (А. П. Чехов, Сирена)*.

Участниците в анкетата, за която стана дума по-горе, отбелязваха, че в обстоятелствената конструкция *сама по себе* във винителен падеж те биха употребили формата *саму* не само при съществителни имена срв.: „рассматривать *проблему саму по себе*“, но и при местоимението *её*, при което в други случаи те допускат употребата на формата *самое* (срв.: *её самое*, но „рассматривать *её саму по себе*“).

Самое се употребява също в съчетание с местоименните форми *меня, тебя и себя*: „— И какая я им мать буду, когда *меня* еще *самое* подурчиться с подружками тянет...“ (Е. Мальцев, От всего сердца); „— Где ж бы их спрятать? — спросила Пелагея Ильинична как бы *самое себя*“ (А. Фадеев, Молодая гвардия); „Ее раздражение на сложность и неопределенность своего положения и на *самое себя* искало выхода“ (Г. Николаева, Жатва). Понякога, твърде рядко, определяемото местоимение може да липсва, срв.: „Ладно, — говорю, — приходите“. „А *самое* всю трясет от злости“ (А. Вьюрков, Рассказы о старой Москве).

Липсата на окончание -у в определяемите местоименни форми *меня, тебя, себя* или пък липсата на определяема дума въобще при местоимението *сама* във винителен падеж естествено не дава структурно-морфологичен подтик за задължителна или широка употреба на формата *саму*. От друга страна, пък и при тези форми (*меня, тебя, себя*) липсва и она структурно-фонетичен стимул за употребата на формата *самое*, който се наблюдава при личното местоимение *её*. Стремещът към употребата на *самое* в тези конструкции може да се подхранва само от местоименната еднотипност на формите *меня, тебя и себя* с формата *её*.

От всичко изложено дотук могат да се направят следните изводи:

1. В съвременния руски език формата *самое* не може да се характеризира като литературна и допустима във всички случаи, както не може да се квалифицира като нелитературна във всички случаи и формата *саму*. При едни синтактични условия литературна и допустима е формата *самое* и, обратно, при други синтактични условия по-приемлива се оказва формата *саму*.

2. Употребата на формата *самое* може да се препоръча в конструкцията с личното местоимение *её* (*её самое*).

3. В съчетание със съществителни имена може да се препоръча формата *саму*, срв.: *саму Ольгу, саму школу, саму постановку эзпроса* и др. п.).

4. Формата *саму* трябва да се смята за задължителна в конструкцията *сама по себе* във винителен падеж както при съществителни имена, така и при личното местоимение *её* (срв.: „рассматривать проблему *саму по себе*“, „рассматривать *её саму по себе*“).

5. В конструкциите с определяемите местоименни форми *меня, тебя, себя*, както и в случаите, когато те липсват, биха могли да се смятат за допустими и двете форми (срв. *меня самое* и *меня саму*). Предпочитание би могло да се даде на формата *самое*, доколкото в този случай би се спазвало известно единство при употребата на местоименните форми *меня, тебя, себя* и *её* (срв. *её самое, меня самое, себя самое*).

Препоръчването само на една от разгледаните форми не би отговаряло на онези мотиви и предпоставки, които създава самият език и които практически не могат да бъдат пренебрегнати.

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С СУФФИКСОМ *-ИНК-А*, ОБРАЗОВАННЫЕ ОТ ИМЕННЫХ ОСНОВ, В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Ирина Червенкова

В современном русском литературном языке существует немалое количество имён существительных, содержащих суффикс *-инк-а*. С точки зрения семантической они распределяются в несколько групп. Выделяются, например: 1) имена, обозначающие мясо животного (*телятинка, поросятинка, осетринка*); 2) имена, обозначающие результат или орудие действия (*впадинка, перекладинка, подпалинка*); 3) имена, обозначающие единичные предметы (*льдинка, пушинка, снежинка*); 4) имена, обозначающие определённые свойства предметов (*горчинка, кислинка, тухлинка*). Они образуются от основ существительных (имена 1-ой и 3-ей групп), прилагательных (имена 4-ой группы) и глаголов (имена 2-ой группы). Сравнение с болгарскими существительными, в основы которых входит суффикс *-инк-а*, показывает, что в этом отношении между русским и болгарским языками есть сходство и различие. Так, и в болгарском находим имена на *-инк-а* отмеченных семантических групп, кроме первой (ср.: *падинка, пукнатинка; перушинка, пращинка, снежинка; зеленка, светлинка, топлинка*). Имена 1-ой группы не свойственны болгарскому. С другой стороны, в русском языке, например, почти нет существительных на *-инк-а* типа *третинка, четвертинка, седминка, осминка*, образованных от числительных и обозначающих определённую часть целого. Исключение составляет слово *четвертинка*, имеющее значение четверти и (просторечное) значение бутылки с какой-нибудь жидкостью ёмкостью в четверть литра.

Имена двух первых групп представляют из себя уменьшительные формы, и суффикс *-инк-* в них сложный: суффиксы *-ин-* и *-к-*, причём суффикс *-к-* — уменьшительный. Эти существительные можно далее анализировать в плане семантико-стилистическом и структурно-грамматическом именно как уменьшительные.

Имена двух последних групп (обозначения единичных предметов и свойств предметов) в этом отношении выделяются. Объединяясь семантически, в пределах каждой из этих групп существительные структурно-морфологически не однородны.

В именах первой группы обнаруживаем суффикс *-инк-а* в соединении с основами имён существительных женского и мужского рода со значением массы вещества или совокупности предметов; в роли производящей основы может выступить основа отвлечённого существительного. Например: *пушинка, льдинка, изюминка, соломинка, хворостинка, волосинка, кофеинка, крупинка, песчинка, пылинка, росинка, соринка, чайинка, кровинка, ворсинка, дождинка, икринка, золотинка, холодинка, грустинка, смешинка*¹. Ср. в болгарском: *снежинка, пращинка, песчинка, перушинка, животинка, правдинка*.

Образованные таким способом имена существительные называются маленкий предмет, представляющий из себя как бы наименьшую целостную единицу, частичку, выделяющуюся в массе вещества (*снег — снежинка*), совокупности предметов (*волосы — волосинка*) или отвлечённом свойстве (*грусть — грустинка*).

Этим именам свойствен оттенок уменьшительности, однако далеко не все из них являются уменьшительными существительными, если под уменьшительными существительными понимать производную форму имени существительного, в основе которой содержится определённый (уменьшительный) суффикс и которая, сохраняя семантическое значение производящей, исходной формы, в отличие от неё отражает реальное уменьшение предмета или субъективное отношение к нему.

Сравним существительные *льдинка* и *пушинка*².

Эти существительные не отличаются друг от друга своей общей семантикой: оба имеют значение единичности и уменьшительности. Их словообразовательная структура, однако, различна. *Льдинка* содержит основу существительного с вещественным значением *лёд* и суффикс *-инк-а*. Но *льдинка* не является образованием непосредственно от *лёд*: есть промежуточная ступень *льдина*, образованная при помощи суффикса *-ин-а* со значением единичности от основы существительного *лёд*. Существительное *льдинка* образовано от основы существительного со значением единичного предмета *льдина* при помощи уменьшительного суффикса *-к-а*. Словообразовательный анализ существительного *льдинка* можно представить так: (*льд-ин*)-к-а.

Существительное *пушинка* образовано от основы существительного с вещественным значением *пух* при помощи суффикса *-инк-а*. Суффикс *-инк-а* присоединяется непосредственно к основе существительного *пух*. Здесь нет промежуточной ступени с суффиксом *-ин-а* (*пушина*)³. Сло-

¹ См. Грамматика русского языка, АН СССР, М., 1952, т. I, стр. 268.

² Ср. Н. М. Шанский, Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1959, стр. 10.

³ Имеется в виду литературный язык. В русских говорах имена с суффиксом *-ин-а* представлены значительно шире. В. И. Нейштадт в статье „Суффикс единичности *-ина* (Из наблюдений над народной речью)“ отмечает: „В говорах суффикс *-ина* со значением единичности более продуктивен, чем в литературном языке. Говоры средневеликорусского типа образуют форму единственного числа (сингулятивы) при помощи суффикса *-ина* от всех существительных с вещественно-собирательным значением: как от тех, от которых в литературном языке образуются сингулятивы лишь при помощи сложного суффикса *-инка*, так и от других, от которых в литературном языке сингулятивы совсем не образуются.“ (Институт языкознания. Доклады и сообщения, т. IV, стр. 40).

вообразовательный анализ этого слова можно представить так: *пушинка-а*.

Существительное *льдинка* является уменьшительным по отношению к *льдина*. В основе существительного *льдинка*, в сущности, два суффикса¹, образующих производный суффикс *-инк-*. Оба суффикса выражают значение предметности, кроме того суффикс *-ин-* выражает значение единичности, а суффикс *-к-* — уменьшительности.

Аналогичными уменьшительными являются *изюминка, соломинка, хворостинка, виноградинка, горошинка, жемчужинка* (ср. болгарские *перушинка, животинка, правдинка*).

Существительное *пушинка* не является уменьшительным. В литературном языке нет существительного *пушина*, по отношению к которому *пушинка* могло бы играть роль уменьшительного. Существительное *пушинка* нельзя рассматривать как уменьшительное к *пух*, от основы которого оно образовано, уже потому, что оно не сохраняет семантического значения существительного *пух*². Существительное *пушинка* имеет своё, особое лексическое значение по сравнению с существительным *пух*. Т. В. Шанская относит слова типа *пушинка (песчинка)* к производным именам существительным с сингулятивно-предметным значением³.

Кроме того, существительное *пушинка* не может рассматриваться как уменьшительное потому, что оно не сохраняет грамматического рода имени, от основы которого образовано, в то время как сохранение категории рода — характерный признак уменьшительных существительных русского языка⁴.

Не образуя в данном случае уменьшительного, суффикс *-инк-а* в существительном *пушинка* сохраняет те же значения предметности, единичности и уменьшительности, что и в уменьшительном *льдинка*, но здесь нет характерной для последнего дифференцированности в материальном выражении этих значений: не выделяется морфема *-к-* как носитель уменьшительного значения. При помощи производного суффикса *-инк-а* по образцу готовой модели (*льдинка*) непосредственно от основ собирательных, вещественных и отвлечённых существительных⁵ образуются производные имена существительные с сингулятивно-предметным значением и оттенком уменьшительности (*пушинка, песчинка, крупинка, пылинка, соринка, рошинка* и т. д. Ср. болгарские *снежинка, песычинка, пращинка, власинка*).

2

В именах второй группы суффикс *-инк-а* выступает в соединении с основами качественных прилагательных. Например: *горчинка, кислинка, тухлинка, желтинка, живинка, косинка, наглинка, хитринка, лукавинка, веселинка, голубинка, злинка, раскосинка, теплинка, черствоватинка, шершавинка, противинка, чудинка, греховинка, жестоковинка*⁶.

¹ Это объединяет существительное *льдинка* с существительными на *-инк-а* двух первых групп (см. на стр. 213).

² Уменьшительной формой существительного *пух* является *пушок*.

³ Т. В. Шанская, О родовой принадлежности слов с суффиксами субъективной оценки, ж. „Р. яз. в шк.“, 1961, № 6, стр. 15.

⁴ См. указанную статью Т. В. Шанской.

⁵ Эти основы неизпроизводны, чаще односложны.

⁶ См. Грамматика русского языка, АН СССР, М., 1952, т. I, § 447.

Прилагательные называют свойства и качества предметов (в частности человека), которые могут быть представлены в большей или меньшей степени (*горький, кислый, хитрый, весёлый* и т. д.). Образованные от них при помощи суффикса *-инк-а* существительные обозначают как бы очень малое количество указанного в их производящей основе качества.

Эти существительные чаще образуются от прилагательных с непроизводной основой с точки зрения современного русского языка (ср.: *желт-инк-а, жив-инк-а, хитр-инк-а, лукав-инк-а*, но (*тух-л-инк-а, черств-оват-инк-а*). При образовании от прилагательного с суффиксом *-н-* этот суффикс в существительном на *-инк-а* не сохраняется: *противный — противинка, чудной — чудинка, греховный — греховинка*. (Ср. в болгарском языке *хладнинка* наряду с *хладинка*.) Возможно образование существительного с производным суффиксом: *жестокый — жесток-овинк-а*.

Для существительных с суффиксом *-инк-а*, образованных от основ прилагательных, в современном русском литературном языке не характерно наличие парных имён с суффиксом *-ин-а*¹. Там, где такие парные имена существуют, мы имеем уменьшительные: *старинка — ставина (старый)*. Здесь наблюдается такое же соотношение, как между *льдинка* и *льдина*. Существительное *старинка* является уменьшительным к *старина*. Аналогично положение в болгарском языке: существительные на *-инк-а* с основами прилагательных образованы непосредственно от существительных с суффиксом *-ин-* и по отношению к ним являются уменьшительными (*зеленина — зеленинка, топлина — топлинка, светлина — светлинка, дебелина — дебелинка, преднина — преднинка* и др.). Возможно, непосредственно от основ прилагательных существительные на *-инк-а* в болгарском языке не образуются.

В русском языке существительные, образованные присоединением суффикса *-инк-а* к основе прилагательного (*горчинка, кислинка, тушлинка* и т. п.), не являются уменьшительными, несмотря на значение уменьшительности, выражаемое суффиксом. Они не могут быть признаны уменьшительными потому, что (как и имена типа *пушинка*) не имеют своих исходных существительных, по отношению к которым выполняли бы роль уменьшительных, и (в отличие от имён типа *пушинка*) семантически и словообразовательно соотносятся непосредственно с прилагательными, от основ которых образованы.

В данном случае роль суффикса *-инк-а* сложнее, чем в именах от основ существительных. Благодаря соединению с суффиксом *-инк-а* от основы прилагательного образуется производная основа имени существительного. В именах типа *горчинка* суффикс *-инк-а* прежде всего выражает значение предметности. Значение предметности сопровождается оттенком уменьшительности, который связан с суффиксом *-инк-а*. Эти имена называют не просто маленький предмет, который выделяется как составная единица в массе вещества или совокупности предметов (*пушинка, снежинка, волосинка*), а опредмеченное качество, представленное в очень малом количестве. В отличие от слов типа *пушинка* эти имена не выражают значения единичного предмета. Они называют качественный признак, свойство какого-нибудь предмета. Показательно характерное для этих

¹ В Словаре современного русского литературного языка, изд. АН СССР, находим слова *кислина* и *косина* с пометой „простореч.“ и *желтина* с пометой „устар.“

слов употребление в функции определения в форме творительного падежа с предлогом *с*: *яблоки с кислинкой, ягоды с горчинкой, глаза с голубинкой, взгляд с хитринкой*.

Слова типа *пушинка* и *горчинка* образуются при помощи одного и того же суффикса *-инк-а*, содержащего значение предметности, единичности и уменьшительности. Но эти значения представлены в них по-разному, что объясняется различием производящих основ данных слов: в словах типа *пушинка*, образованных от основ существительных с предметным значением, прежде всего выступает значение единичности и затем уменьшительности и предметности; в словах типа *горчинка*, образованных от основ прилагательных, выражающих значение качественного признака, прежде всего выступает значение предметности и уменьшительности.

Существительные на *-инк-а* от основ прилагательных возникли под влиянием существительных на *-инк-а* от основ существительных, по образцу словообразовательной модели *пушинка* сложилась модель *горчинка*.

Итак, в современном русском литературном языке среди имён существительных на *-инк-а*, обозначающих единичные предметы с оттенком уменьшительности и свойства предметов с оттенком уменьшительности, обнаруживаются уменьшительные формы с суффиксом *-к-* имён существительных с суффиксом *-ин-а* и неуменьшительные производные имена существительные с суффиксом *-инк-а*.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

Алберт Кошелев

Русск. диал. *залётка*, прасл. *zalety*.

Среди многочисленных синонимичных обозначений для понятия „милёнок, возлюбленный“ в русских говорах отмечаются как безусловно поздние, собственно русские, образования типа *прихехе, хэхаль, подкат* и др., так и более древние лексемы общеславянского характера, ряд которых можно возвести к праславянскому периоду¹.

Русское *залётка* и его производные образуют одну семантическую группу с *ягодичка, милка, дуся, матаня, дрбля* и т. п. Как и *дрбля, залётка* является существительным общего рода² и также неотделимо от произведений устного народного творчества, представляя собой как бы традиционную форму обращения к возлюбленному в частушке, припевке, „страданиях“ и т. д., ср. *товарка, подружка* — при обращении к подруге. Напр.:

„Подходила к телефону,
Попросила букву „о“,
Дайте милого *залётку*
Из школы ФЗО.“

„По *залётке* я скучаю
Не ем хлеба, не пью чаю.“³

„Я иду, а мой милёнок
Со столба смеется мне:
„Электричество проводится,
Залётка, к тебе.“⁴

Сравнение с другими славянскими языками показывает, что *залётка* принадлежит к тому семантическому гнезду, корни которого ведут нас к праславянскому периоду. До сих пор слово *залётка* не было предметом этимологического рассмотрения. Можно установить надежные западнославянские параллели, ср. польск. *zaletnik, zalotnik* 'бабник, волокита', *zaletnica, zalotnica* 'кокетка'⁵, а в диалектах 'возлюбленная', ср. „*Tancuj zalotnico moja*“⁶, *zalotniczek* 'любимый', ср. „*Otwórz Maryś, otwórz, bo*

¹ См. А. К. Кошелев, Этимологические заметки. 2. Русск. диал. *дрбля*, *Език и литература*, 1964, № 1.

² Но ср. *залётка* только мужского рода (северно-русс., Усть-Цилемский р-н, — „Песни Печоры“, М.—Л., АН СССР, 1963, стр. 177.

³ „Русская частушка“, М., ГИХЛ, 1956, стр. 407, 433.

⁴ Там же, стр. 271.

⁵ Samuel Bogumil Linde, Słownik języka polskiego. Wydanie trzecie fotootsetowe, PIW, MCMLI, т. 6, стр. 802, 804.

⁶ Jan Karłowicz, Słownik gwar polskich, т. 6, стр. 293.

ja *zalołniczek*¹, чешск. *záletník* 'волокита, бабник', *záletnice* 'любительница любовных приключений', а также польск. *zaloty* (мн.) 'волокитство'; *chodzić w zaloty, zalotny* 'кокетливый', *zalotliwy*², *zalecać się* 'ухаживать' (за кем-л.), *zalecani* 'ухаживания'³, чешск. *záletný* (реже *záletní* 'любящий поволочиться, поухаживать', *zálety* нар. 'ухаживание за девушкой'⁴ словацк. *záletník, záletný muž* 'бабник', *záletnica* 'ветренная женщина', *záletníciť* 'бабничать', *záletnictvo* 'волокитство', *zálety: chodiť na zálety* 'волочиться за девушками', *zaliečať sa* 'заигрывать с кем-л.')5.

А. Брюкнер польск. *zaloty* через старопольск. *lecieństwo* 'свобода' (XIV и XV вв.) сводит к корню **lēt-*, ср. церковнослав. лѣтъ ꙗсть 'можно, licet', и отклоняет всякие возможные предположения о связи с глаголом *lecieć* („bo nic z *lecieciem* (*lecieć*) nie mają spólniego“)6 Й. Голуб и Ф. Копечный возводят чешск. *záletný* на основе *zálety* к праслав. *zalētiti 'жить беспечно, поселиться', который, по их мнению, также является производным от праслав. *lěť* 'можно, свободно'7. В. Махек предполагает исходным здесь другой глагол *za-lēt-jati или *za-lēt-sati лексико-синтаксического происхождения, на основе оборота *jiti za lěť* (к девушке), где *lěť* должен означать 'благосклонность, приязнь', что по его мнению, подкрепляется древн. инд. *rāti-* 'приязнь'8. Для аргументирования столь смелого сопоставления В. Махек в поисках славянского материала также обращается к церк. слав. лѣтъ ꙗсть, несмотря на значительные трудности семантического порядка.

До сих пор при этимологизировании *zalety и всех производных привлекались лишь данные западнославянских языков. Однако, как оказалось, они могут быть существенно расширены за счет восточно- и южнославянского материала.

Классические работы в области славянского этногенеза проф. Л. Нидерле показывают, что в *zalety мы имеем дело с древнейшим обычаем, когда-то свойственным всем славянам. В своем обобщающем труде „*Rukovět slovanských starožitností* (русск. перевод „Славянские древности“)9 он писал: „Все это, как и славянские *zalety*, то есть период предсвадебного ухаживания за девушкой (курсив мой — А. К.), причем период этот не бывает и никогда не был чисто платоническим, так и вечерницы украинской молодежи, заканчивающиеся общим ложем, является отголоском древней вольности половых отношений“10. В польских диалектах сохранилось указание на этот период предшества свадьбы в *zaloty* несколько трансформированное в соответствии с принятым ритуалом свадеб-

¹ Jan Karłowicz, цит. соч., т. 6, стр. 293.

² S. B. Linde, цит. соч., стр. 802—804.

³ Podręczny słownik języka polskiego. Przedruk fotooffsetowy na podstawie wydania M. Arcta z 1939, Warszawa, 1957, стр. 450.

⁴ Příruční slovník jazyka českého, т. 7, стр. 1004.

⁵ A. V. Isačenko, Slovensko-ruský prekladový slovník. Druhý diel, Bratislava, 1957, стр. 694.

⁶ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, przedruk, 1957, Warszawa, стр. 644.

⁷ J. Holub, F. Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952, стр. 431.

⁸ V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стр. 581.

⁹ Л. Нидерле, Славянские древности, М., ИЛ, 1956.

¹⁰ Там же, стр. 191.

ного обряда. Я. Карлович дает два значения: 1) oświadczeniu 'брачное предложение', 2) zażęczeniu 'помолвка'¹. Думается, что это значение 'предсвадебное ухаживание' в праслав. *zalety не исконно. Этнографические описания и произведения художественной литературы дают нам возможность глубже взглянуть на содержание этого обычая. *Zálety* чехословацких горцев в Бескидах — это ночные похождения молодых парней у домов, где живут девушки, немалый элемент которых составляет попытки насильственного проникновения в ее комнату². Нельзя не вспомнить в этой связи украинских парубков и их проделок в майскую ночь у Н. В. Гоголя в повести „Майская ночь или утопленница“. Хотя не все восточнославянские языки в равной степени сохранили старое обозначение для предсвадебного отношения полов (его нет в великорусск. говорах), однако ср. укр. *зальоти* 'ухаживание, волокитство', *зальотний* 'любящий ухаживание, волокитство', *зальотник* 'ухаживатель'³, белорусск. *залётник* 'волокиста, ухажер', *залёты* 'волокистство', *залётніцкі* 'ухажерский'⁴. Тем не менее в обычаях и традициях как украинского и белорусского, так и русского народа до последнего времени сохранялось обыкновение вечерних и ночных собраний молодежи обоих полов с явной эротической направленностью. Ср. записанный Р. Якобсоном в деревне Костюшино, б. Рогачевской волости, б. Демидовского уезда, б. Московской губернии обычай приглашать молодых людей в отсутствие родителей (кстати, не имеющих ничего против) на *домовник*, напоминающий существовавший в Германии обычай „пробных ночей“⁵. К указанному *домовнику* можно прибавить *вечеріна*, *вечерінка*, *вечорка*, *вечеруха*, *вечерушка*, *посідки*, *посиделки*, *обсветки*, *супрядки*, укр. *вечернійці*, *сіданка* и др. Замечательно, что в некоторых русских диалектах *вечорки*, *вечеруха* может также означать 'канун свадьбы у невесты, девичник, плач'⁶, таким образом частично совпадая по значению 'период, предшествующий свадьбе' с польск. диал. *zality*. В южнославянских языках, видимо, как и в русском, произошло, при сохранении в основном обычая предсвадебных встреч молодежи, вытеснение древнейшего образования новыми, ср. болг. *седянка*, сръбхрв. *седелька*. Несомненно, что как забвение прежнего обозначения, так и изменение самого содержания древнего славянского обычая, объясняется последовательным искоренением всех остатков языческих обрядов со стороны духовенства и церкви.

Итак, общеславянский характер *zalety не вызывает никакого сомнения. Со стороны словообразовательной это существительное отглагольного происхождения со значением абстрактного действия от глагола *zaletěti, представляя собой древнейший индоевропейский корневой тематический тип „отглагольных имен“. В славянских языках этот тип имен со

¹ Jan Karłowicz, цит. соч., т. 6, стр. 293.

² См., Jarmila Glazarowa, Horal chodí na zálety. — „Chudá prádlena“. Výbor Praha, 1961, стр. 49, 57, 60.

³ Б. Д. Гринченко, Словарь украинского языка, т. 2, Киев, 1908, стр. 61, см. еще раньше у Ф. Пискунова „Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи“. Изд. 2-е, Киев, 1882, стр. 82.

⁴ Белорусско-русский словарь, М., 1962, стр. 292.

⁵ См. В. Шкловский, Связь приемов сюжетосложения с общими приемами стиля, „Поэтика. Сборники по теории поэтического языка“, Петроград, 1919, стр. 139.

⁶ В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I, переизд. 1955, стр. 189.

значением абстрактного действия был очень продуктивен, в то время как образования (этого типа) со значением деятеля были редки¹, и в них развились суффиксальные новообразования. Позднее, уже в период самостоятельного существования отдельных славянских языков, в них определилась категория существительных корневого типа с агентивным значением, ср. русск. *залёт* 'удалец, сорвиголова, гуляка', болг. диал. (Ботевградско) *налет* 'забияка, драчун', и суффиксальное *налетин*, ср.:

„Бабко, — простена тя..., — кажи му да ме пусне...“

— Да му кажа, баби, защо да не му кажа, ама чува ли ме, вампиринът му... Нали го видиш какъв е облак... Тю-ю, как се пръкна такъв *налетин*...“ (Г. Караславов, Танго, Събр. съч., т. VI, С., 1958, стр. 51).

Суффиксальные же образования со значением деятеля отмечаются для праславянского языка. Причем, одним из продуктивных образований были имена с суффиксом *-ik*, ср. ст. слав. *длѣжьникъ, грьшѣникъ*, и с новообразованным суффиксом *-bnik*, ср. ст. слав. *пѣнѣжьникъ* 'меняла'². Следовательно, чешское, словацкое, польское, украинское и белорусское параллельное образование со значением 'волокита', легко сводится к праславянскому **zaletъ-nikъ < *zaletъ-nъ < *zaletъ-nъ*. Для реконструируемого прилагательного **zaletъ-nъ* находим точные соответствия в польск. *zalogny* из *zalogny*, чешск. *záletný*, словацк. *záletný*, укр. *залётний*, белорусск. *залётны*. При этом, если западнославянские примеры показывают на значение 'склонный к волокитству, ухаживающий за женщинами', то восточнославянские, наряду с этим значением, свидетельствуют и о 'удалой, лихой'. Это же значение 'удалец' обнаружено нами в севернорусских говорах с усложненным суффиксом *-аник*, а именно *залётаник*. В „Онежских былинах“ *залётаник* употреблено в значении 'лихой человек, сорвиголова', с оттенком 'чужой', т. ск., 'чуж-чуженин', ср. в былине о Дюке:

Как прогѡворят князи бояра,
А также говорят и мелка чета:
„А не быть это мѡлоду Дюку Степановичу!
А какой-нибудь детинушко *залётаник*.
Он убил князя, либо боярина,
Он на платьеце свое да вель поглядывает“³.

С учетом вышеизложенного приходится отказаться от имеющихся этимологий для прасл. **zalety*, поскольку все они, в конечном счете, сводятся к *lěť*, которое само нуждается в этимологизировании. В этом, кроме всего прочего, убеждает нас недавняя работа советского этимолога В. В. Мартынова, давшего безусловно убедительную аргументацию для сближения церк. слав. *лѣть* „можно, свободно“ с глаголом **lětati* в его исходном значении с указанием на „свободное, ничем не сдерживаемое движение“⁴. Германские параллели, приведенные В. В. Мартыновым, показывают, что от общего значения 'свободное, ничем не сдерживаемое движение' в отдельных языках происходил конкретизирующий переход к значениям 'движение по воздуху, воде или суше'. Таким образом, *лѣть*

¹ А. Мейе, Общеславянский язык, перевод с франц., М., ИЛ, 1951, стр. 274.

² А. Мейе, указ. соч., стр. 290.

³ Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 г., СПб., 1873, стлб. 820.

⁴ В. В. Мартынов, Из славянских этимологий. 2. *lětati, lěť, lěto*. — „Этимологические исследования по русск. яз.“, вып. 2, М., 1962.

в его модальном значении встает в ряд каких то очень древних образований от корня **lēt-*, ср. *лѣто*. Существует лишь одна сложность в целом безукоризненной гипотезы В. В. Мартынова. Германские параллели показывают, что в праслав. *lētati должен быть корневой гласный дифтонгического происхождения, тогда как до сих пор видели здесь характерное для итеративов вторичное удлинение исконно краткого *e*, ср. ст. слав. *лѣтън*, болг. *лѣтя*, србхрв. *лѣтети*, словенск. *letēti*, русск. *летѣть*, укр. *летіти*, белорусск. *ляцець*, польск. *lecieć*, кашубск. *licęc*, чешск. *letěti*, в. луж. *leceć*, н. луж. *lešeć*. В. В. Мартынов предполагает, что *letēti возник вторично по существующей модели дуратив/итератив типа *бостн/бадати*, *горьти/гарати*, *дольти/далати* и т. д.

Применительно к русск. *залѣтка* и другим славянским параллелям следует констатировать краткое *e* в корне, что связывает их с *летѣти*. Несмотря на решительное возражение А. Брюкнера против такого толкования польск. *zaloty*, мы не считаем возможным отказаться от такого сближения. К этому нас вынуждает ряд обстоятельств как экстралингвистического, так и собственнолингвистического характера. Л. Нидерле в цитированном выше труде указывал, что до введения института брака у славян господствовала свободная форма общения полов, на что прямо указывает (имея в виду некоторые восточнославянские племена) летописец „Повести временных лет“: „Брака оу нихъ не бываше, но оумыкиваху оуводы двѣ“, или „Схожахуса на игрища, на пласанье... и ту оумыкаху жены собѣ“. И даже в позднее время у разных славянских народов с различными модификациями выступает все та же древнейшая форма брака, ср. русск. *умычка*, *увѣд*, *увѣдины*, *ухѣд*, *убѣг*, *краденая свадьба*, *увѣз невесты* и др. При этом интересно постепенное изблечение первичного содержания обычая и превращение его иногда чуть ли не в серпетированное „действие“. В. И. Даль указывает, что „краденая свадьба“ (имеется в виду середина XIX века) бывает почти исключительно с согласия родителей, для виду, когда невеста ослабилась, или когда во избежание трат, по бедности, не хотят справлять свадьбу¹. Параллельные примеры из других славянских языков приводит Л. Нидерле: польск. *porwanie*, чешск. *únos*, србхрв. *дѣтмица*, болг. *завличана*, *влачена*, *грабена мома*², сюда можно прибавить *грабелка*, *грабенка*, *отмица*, *завѣдойка*.

Для решения поставленной задачи представляется важным указание Л. Нидерле на то, что „основу брака составляло похищение девушки из другого рода или племени (подч. нами — А. К.) или ее выкуп“³. Следовательно в древнейшие времена у славян похититель невесты был человеком чужого рода, пришельцем со стороны. В русских народнопоэтических произведениях нередко „удалый добрый молодец“ уподобляется „вольной птице, соловью“. Ср. в песне (б. Уфимской губернии, Мезелинский уезд):

- 4 Ох, да под конец житва насмеюсь я во глаза,
Ох, да во глазах дружка я залетом назову:
Ох, да ты залет, залет, вольна пташка соловей,
Ох, да горемычная, знать, кукушечка⁴.

¹ В. И. Даль, указ. соч., стр. 462.

² Л. Нидерле, указ. соч., стр. 186 (в тексте опечатки).

³ Там же, стр. 185.

⁴ А. И. Соболевский, Великорусские народные песни... т. 4, СПб, 1898, стр. 128.

А также из б. Вятской губернии, Елабужского уезда:

Ты залет, залет, вольна пташка соловей,
Соловей птица, знать, горькая кукушечка,
Холостой парень, мой светик, душечка¹.

Упоминание о „горькой, горемычной кукушечке“, видимо, объясняется стремлением подчеркнуть одиночество холостого парня. *Залёт* в севернорусских диалектах имеет богатую гамму оттенков, ср. 'хват, хватина, удалой щеголь'², 'лихой удалец, хват'³, 'кутило, сорвиголова' (Архангельская губ.)⁴, то же в прилагательном *залётный* 1) 'случайно или на короткий срок залетевший', 2) 'то же о человеке (с оттенком: милый, желанный)': *Залётный ты, залётный, милый мой*⁵. Чаше прилагательное в оценочном употреблении имеет значение 'лихой, удалой': *залётная голова*⁶, а при субстантивации прилагательное имеет значение 'кутила, мот' (б. Псковская губ. и Тверская губ., Осташковский уезд)⁷. Для украинского *зальотний* Ф. Пискунов показывает все ступени перехода от 'залетевший' до 'сватающийся', ср. 'залетевший, удалой, влюбленный, присватывающийся, строящий куры'⁸. Естественная необходимость отваги, смелости у „искателя невесты“ в древние времена проступает и в более позднее время в качестве дополнительных значений у *залёт, залётный*. Интересным типологически является употребление в русских говорах глагола *отважиться* (б. Московская губ., Верейский уезд): 'Молодечествовать, стоя с девушкой или женщиною, любезничать с нею'⁹ и прилагательное *отважный* (б. Владимирская губ. Владимирский уезд; Рязанская губ., Касимовский уезд; Симбирская губ., Ярославская губ.): 'ласковый, словоохотливый, приветливый'¹⁰. Типологическое сходство с образованиями от *лететь* показывают другие глаголы движения, ср. белорусск. *убеги* 'слышком великое ухаживание, уходы' *Даремные твои убеги, я не пойду за тебе*¹¹, русск. *уход, ухаживать*, диал. *набегной* 1) 'нездешний, пришедший откуда-то, чужой, посторонний', 2) 'незаконный, незарегистрированный, фактический (о муже)', напр., *Лысый-ть у Сари нъбыгной, а пер'вый-ть у уней помир*¹².

¹ А. И. Соболевский, указ. соч. т. 3, СПб, 1897, стр. 218.

² В. И. Даль, указ. соч., т. 1, стр. 597.

³ Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым отделением Имп. Акад. наук, т. I, Изд. 2-е, СПб, 1867, стлб. 65.

⁴ А. И. Подвысоцкий, Словарь областного архангельского наречия..., СПб, 1885, стр. 51.

⁵ В. Водарский, Областные слова Рыбинского уезда Ярославской губернии, „Живая старина“, 1902, год. 12, вып. 3—4, отд. 2, стр. 394; Словарь церковно-славянского и русского языка... т. I, Изд. 2-е, СПб, 1867, стлб. 65. еще раньше П. Соколов. Общий церковно-славяно-русский словарь... Ч. I, СПб, 1834, стлб. 854.

⁶ Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный, ч. 2, СПб, 1809, стр. 632.

⁷ Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Имп. Акад. наук, т. 2, вып. 5 (7), СПб, 1895.

⁸ Ф. Пискунов, указ. соч., стр. 82.

⁹ Опыт областного великорусского словаря, изданий Вторым отделением Имп. Акад. наук, СПб, 1852, стр. 145.

¹⁰ Там же.

¹¹ И. И. Носович, Дополнение к Белорусскому словарю. Слова, извлеченные из составленного им рукописного собрания Белорусских песен и сказок, Сб. ОРЯС, т. XXI, № 6, стр. 19.

¹² Н. М. Малеча, Сборник словарных статей словаря территориального диалекта уральских казаков, Уралск, 1960, стр. 54 (На правах рукописи).

Вернемся к нашему слову. Для установления безусловной связи русск. *залётка* с глаголом *залететь* через все ступени словообразовательной лестницы необходимо привести также севернорусск. *залётка* 'вид рыбы (Онежский уезд, Кемский уезд)¹, внутренней формой которого будет '*залетающая* (т. е. *заплывающая*)', что еще раз подкрепляет догадку В. В. Мартынова о сравнительно поздней конкретизации движения у общеслав. глагола **letěti/letati*. Русская топонимия дает примеры на *залет* 'пришлый со стороны, чужак', ср. казенная деревня (переселенцы?) Алексеевская (*Залеты*), Вятский уезд — Списки населенных мест Российской империи, X. Вятская губерния, 1876, стр. 8; казенный починок при мельнице малых Трубиц (*Залыты*) — Нолинский уезд — т. ж., стр. 413, где, по видимому дается неофициальное название населенного пункта как вариант.

Следовательно, нет никаких сомнений в том, что *залётка* вторично образовано от бессуффиксального *залёт*, которое, в свою очередь, связано с *залётник* или *залётаник*, ср. *скáред* — *скáредник*, *безобраз* — *безобразник*, а также *ябеда* — *ябедник*, *паскúда* — *паскúдник*. После деэтимологизации и укрепления в нем единственного значения 'милёнок' *залётка* потеряло ясные словообразовательные связи, включившись в ряд существительных общего рода качественно оценочного значения. Однако *залёт* еще сохраняет следы более древнего 'лихой парень, сорвиголова', которое уже явственно сближает с *zaletěti в одном из его древних значений. Это значение мы определяем на основе исследования южнославянских и отчасти восточнославянских языков, ср. словенск. *zaletěti se (za kom)* 'начать преследовать кого-л.', *zaletěti se (v koga, v koj)* 'напасть, броситься на кого-л., что-л.': *pes se zalěti v človeka*², болг. *залетя (се)*, *залитам (се)* 'понестись, нестись'³, *налетя*, *налитам* 'кидаться, накидываться, бросаться на что, нападать, налетать', напр., *кучето не налита на човек*⁴; ср. „Костовица трепереше. Шо пък? Това добиче може да си помисли, че работата му е опечена и да *налети* някой път, при сгода, *върху* момичето. Кой ще го възпре — с кутлето ще ѝ запуши устата, та и гък няма да каже...“ (Г. Караславов, Селкор, Избр. съч., т. 5, С., 1957, стр. 12). Русские диалекты сохранили *налёт* в значении 'наглец и обидчик' („почему и борзой нередко дается кличка Налет“ — Д. II, 433), проникшее и в язык литературы, ср. перепалку свата Кочкарева и свахи Фёклы в „Женитьбе“ Н. В. Гоголя (акт I, явл. XVII):

Фёкла (*вполголоса*). Тут тебе ворон нет, все честные люди.

Кочкарев (*ей*). Гости-то несчитанные, кафтаны обшипанные.

Фёкла. *Гляди налёт на свой полет*, а и похвастаться нечем: шапка в рубль, а щи без круп.

Кочкарев. Небось, твой разживные, по дыре в кармане.

— т. е. „ты, нахал, на себя посмотри!“ (конкретно, на своего протеже Подколесина), сюда же топоним *Налеткино* — деревня б. Старицкого уезда (Списки населенных мест Российской империи, XLIII, Тверская губерния, 1862, стр. 371) от прозвища *Налётка.

¹ А. И. Подвысоцкий, указ. соч., стр. 51; А. Грандильевский, Родина Михаила Васильевича Ломоносова... — Сб. ОРЯС АН, т. 83, № 5, (1907), стр. 267.

² М. Pieteršnik, Slovensko-nemški slovar, Drugi del, V Ljubljani, 1895, стр. 847.

³ А. Дювернуа, Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати, т. I, М., 1889, стр. 692; Н. Геров, Ръчник на българский языкъ..., ч. 2, Пловдив, 1897, стр. 86.

⁴ Н. Геров, указ. соч., ч. 3, стр. 177—178.

Таким образом, для праслав. **zaletьnikъ* исконным было значение 'чужак (из другого рода, племени) нападающий на девушек (с целью похищения их)', которое отражает древнюю форму брака у славян. Изменение самого содержания этого обычая, ослабление элемента насилия, можно заметить уже в древнейших свидетельствах о славянах, поскольку летописец в „Повести временных лет“ с негодованием записывает: „и ту умыкаху жены собѣ, с нею же кто *съвещашеса* (подч. нами — А. К.)“. Таким образом, на определенном этапе умыканию сопутствовал также процесс соблазнения, ухаживания, на что показывают польские, чешские, украинские и белорусские изоглоссы. Как это часто бывает, изменение значения производного слова повлекло за собой и развитие новых оттенков в производящем глаголе, отсюда значение польск. *zalecać się* 'ухаживать' (за кем-л.), укр. *залицітися* 'ухаживать, увиваться' (за кем-л.)¹, русск. диал. *залётывать* 'искать чьего-либо расположения, заискивать' (Смоленская область, Слободский район, деревня Мочары)², болг. *залитам* (по някого) 'увлекаться кем-л.', ср. „И му стана неловко и срамно не от други ремсисти, а от Кануша, тази чудна мома, по която залитаха всички ергени...“³ Естественно, глаголы с приставкой, особенно столь широкого объема, как приставка *за-*, продолжали самостоятельное развитие значений, приводящее к распаду прежних семантических связей, ср. смоленск. *залётывать* 'заступаться': *Матика за дачку залётываить, як птушка тая*⁴. Замечательно, что к этому обнаруживаем болгарскую параллель *залетя/залитам* 'заступаться за кого-л.', напр., *залитам за Цветка*⁵ 'заботиться о ком-л., чем-л.', напр., *Първа длъжност и първа чест за един казак е да залита за дружината*⁶, *залита за работата си*⁷, а также с другой приставкой *налетя/налітам* 'стараться хлопотать, пещься о ком-л.', напр., *налита за Иван, налита за тая работа*⁸.

Таким образом, для русск. *залётка* предполагаем следующую деривацию: *залётка* ← *залёт* ← **залётникъ* (*залётаник*) ← *zaletьnъ* ← **zaletъ* ← **zaletěti*. Предполагаем следующую последовательность семантических модификаций: 'молодой смельчак из чужого племени, похищающий девушку, чтобы взять ее в жены' → 'молодой удалец, ухаживающий за девушкой, соблазняющий ее' → с последующей бифуркацией: 1) 'удалец, сорвиголова', 2) 'ухажер; возлюбленный миленок'.

¹ Украинско-русский словарь, т. 2, Киев, 1958, стр. 68—69.

² А. И. Иванова и др., Материалы для „Смоленского областного словаря“, Уч. зап. (Смоленск. пед. ин-та), вып. 9, кафедра русск. яз., 1958, стр. 115.

³ В. Н. Добровольский, Смоленский областной словарь, Смоленск, 1914, стр. 241.

⁴ Г. Караславов, Нови пътища. Повести и разкази, „Бълг. пис.“, С., 1959, стр. 38.

⁵ Н. Геров, указ. соч., ч. 2, стр. 86.

⁶ А. Дювернуа, указ. соч., т. 1, стр. 692.

⁷ Н. Геров, указ. соч., ч. 2, стр. 86.

⁸ Там же, ч. 3, стр. 177—178.

ВОСІАН — ПОЛСКОТО НАЗВАНИЕ НА ЩЪРКЕЛА

Светомир Иванчев

Това название няма общоприета стабилна и задоволяваща във всяко отношение етимология. В най-новия славянски етимологичен речник (Етимологичен речник на украинския език от Й. В. Рудницки) двата варианта на това название, които се срещат и в украинския език, *бочан* и *боцян*, се разглеждат отделно едно от друго като самостоятелни образования. *Бочан* се свързва с *бок*, 'птица с контрастиращи страни'¹, а вариантът *боцян* не се обяснява, авторът само препраща читателя към етимологичните речници на Бернекер, Брюкнер, Славски, както и към работата на Г. П. Клепикова върху названията на щъркела, ластовицата и гарвана в славянските езици².

Етимологичните речници, които съдържат думата *боцян*, а това не са всички речници на славянските езици, тъй като думата се среща само в северните славянски езици, и то преди всичко в полски език, обикновено свързват двата варианта и ги разглеждат заедно. Впрочем трябва да се изтъкне, че думата има много повече фонетични и словообразователни варианти. Така само в полски тя се среща при корен *вос-/воś-/воś-* със суфиксите *-ап*, *-оп*, *-ип*, *-ек*. В работата си Клепикова дава всички варианти и, като прави кратък преглед на съществуващите етимологии, които тук не е нужно да се повтарят, се присъединява към Соболевски, възприемайки една праформа *botъjanъ, в която вижда корена *bot-*, известен ни от руската дума *забота*, смята, че „названието на щъркела първоначално е било шеговито и е било дадено на птицата заради нейния сериозен и загрижен вид“³.

Славски обаче в речника си правилно обръща внимание, че глагол с подобен корен липсва в полския език, където именно се среща названието⁴. Фасмер, на когото принадлежи един от най-авторитетните славянски етимологични речници в последно време, е твърде въздържан, не дава собствена етимология и не се присъединява към никоя съществуваща досега. От обяснението обаче, което дава на думата *забота* <зо-

¹ J. S. Rudnyckij, An etymological dictionary of the ukrainian languages, part I (1962), II (1963), Otava.

² Г. П. Клепикова, Славянские названия птиц (аист, ласточка, ворон), Вопросы славянского языкознания, 5, Москва, 1961, стр. 149—185.

³ Пак там, стр. 154.

⁴ F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, I, Kraków, 1952—1956, стр. 38.

бота, корен *зоб-* (както в български *гриз-*), личи, че не възприема етимологията **boťjaпъ*¹.

Трябва да се отбележи, че и трите варианта на корена, които намираме на полска територия — *bos-/boś-/boć-*, не могат да се свържат лесно с праформата *boťjaпъ, а те не биха могли да се свързват и с евентуалните *botjaпъ/**boťeпъ*. При липсата на действителен корен *бот-* с ясно определена и приложима към случая вътрешна форма, реконструкцията *boťjaпъ остава неприемлива.

Налага се названието *bośan* да бъде обяснено другояче. Във всички славянски езици съществува думата *бодец* 'остен, шип, шило, жило', лат. *stimulus*, праславянската форма на която е *boďьсь < *bodikos (лит. *badikas* 'който боде, муши')². Като имаме пред вид българското название на дивата свиня *глиган* (изолирано само в този език) от *klyk* ('силно развит кучешки зъб') с наставка *-an*³, т. е. 'животно с характерни силно развити кучешки зъби', би трябвало да приемем за напълно възможно образованието *boďьkaпъ, евентуално *boďьkjaпъ/**boďьkěпъ*, което би означавало 'шипоносец, копиеносец' и под. При характерния по форма и контрастиращ по цвят кълон на щъркела това название на птицата от семантично гледище би било напълно приемливо.

От гледище на фонетичния развой на двете праформи и днешните им заместници наистина има някои несъобразности. Известно е напр., че в полския език групата *dьc > dźc* и в края на 15 в. > *jc* (**radьca > rajca*, **voldьca > włajca* и под. В днешния полски език обаче от *bodziec* род. ед. *bodźca*, дори и *radca*, *władca* с възстановено *d* по аналогия на *gada* и *włada*. При споменатите думи обаче осезателно се чувства връзката между съответните производни, връзката с корена и ясната му вътрешна форма, съответната дума поддържа здрава връзка с определен семантично-словообразователен кръг. При *boďьkaпъ обаче може да се допускат ранна десемантизация. При названието на птицата първоначалният художествен образ, който се съдържа в него, бива заместен скоро от натуралистичното отражение на птицата като предмет в съзнанието на говорителя, което е улеснило ранното, още преди 15 в., опростяване на групата *dźc > c* (ć).

Развитието на изходните форми *boďьkjaпъ/**boďьkěпъ* би било > *bodźčan* > *bośan* или *boćan*.

Разделението на полските говори на мазуречи и немазуречи, а и на такива, в които *ś, ź, ć, ż* се смесват с *š, ž, č, ž*, едни, *ś, ź, ć, ż* се смесват с *s, z, c, ż*, други⁴, може да даде много добра мотивировка на трите днешни форми *bośan*, *bosap*, *boćan* — тук в различни случаи е играла роля вероятно обратната аналогия — независимо от това дали изходната форма е била *boďьkaпъ или *boďьkjaпъ/**boďьkěпъ*. Биха могли в края на краищата да се допускат и двете изходни форми.

Поради обстоятелството, че думата *боцял*, която се среща в някои украински говори, може да се изведе напълно закономерно от праформата *boďьkaпъ, не е нужно да се говори за заемането ѝ в украински, тъй като в случая може да се касае за една обща праславянска изоглоса.

¹ M. V a s m e r, Russisches Etymologisches Wörterbuch, I—II, Heidelberg, 1953—1955, стр. 113.

² Этимологический словарь славянских языков, проспект — пробные статьи, Москва, 1963.

³ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i Ń s k i, S. U r b a Ń c z y k, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, стр. 133.

⁴ S. U r b a Ń c z y k, Zarys dialektologii polskiej, Warszawa, 1962, стр. 31, карта No 1.

В постоянното взаимодействие между полския и украинския език бихме могли да открием още една причина за фонетичното и словообразователно разнообразие, което наблюдаваме при разглежданата дума. В развитието *vosap*, *vošap*, а не *vošap* също бихме могли да виждаме подкрепата от страна на украинската форма *боцяп*.

В белоруски формата *боцяп* — при затвърдяването на белоруското *ц* — би могла да бъде заемка от украински или полски.

Редкият вариант с *-т-* в корена, като *bot'ap* в чешки, украински и руски езици, които не познават цекането, може да се изведе по пътя на обратната аналогия.

От основна форма *vosap/vošap* със суфикс *-ap* биха могли да бъдат изведени по фонетичен път останалите форми със суфикси *-on*, *-un*¹, макар че те биха могли да бъдат разглеждани и като самостоятелни словообразователни синхронни или по-късни варианти на *vosap/vošap*. Такъв вариант безспорно е *vosек/vošек*.

По тоя път ние стигаме до вариантите с редуцирано *o > u* в корена на думата в някои западноукраински говори, като *višep*, *višapu*, *dva viška*².

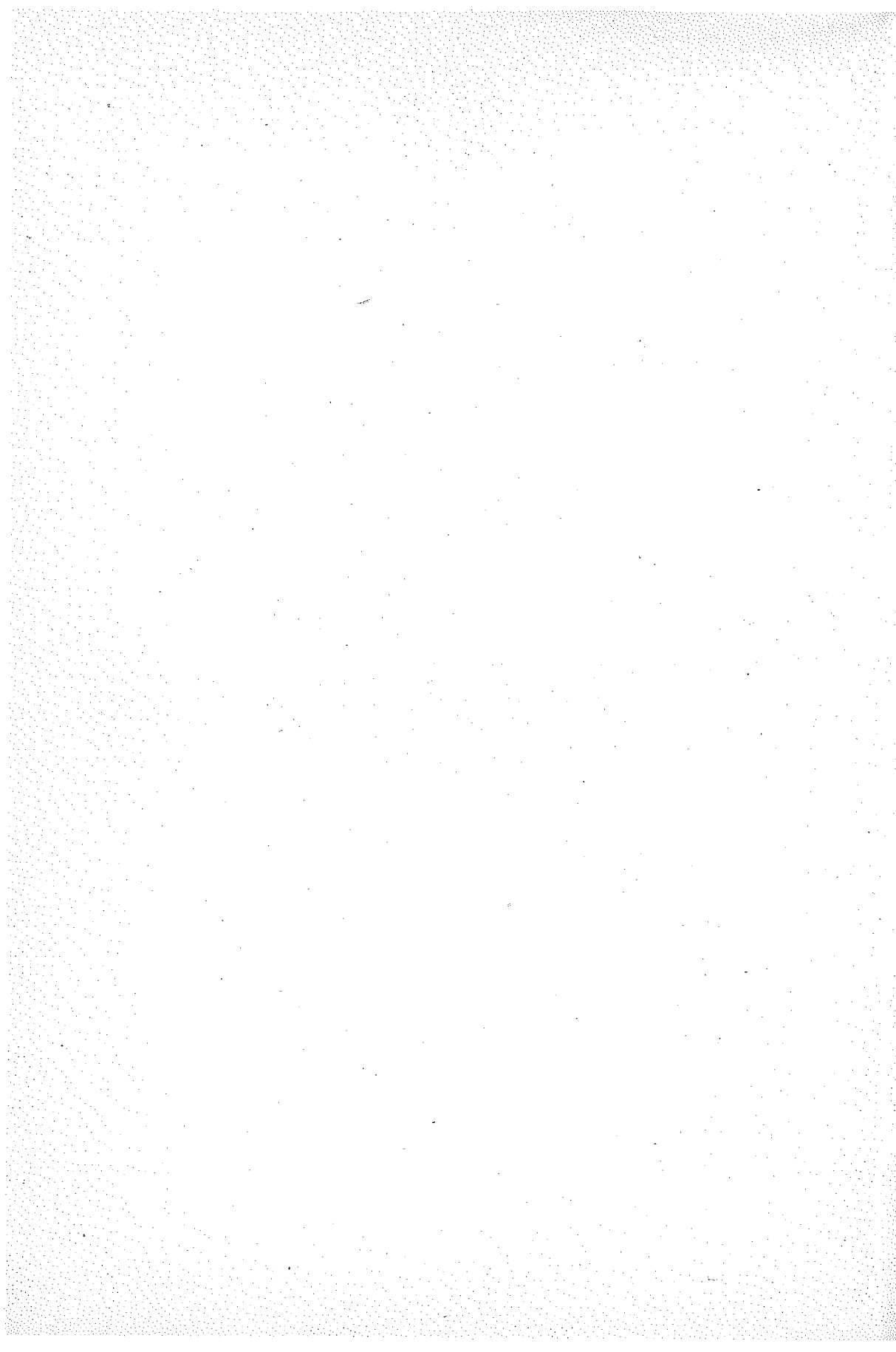
Трябва да се предполага, че неясният корен **bus-*, от който се извеждат широко разпространените названия на щъркела в източните славянски езици, като рус., укр., белорус. *бусель* и вариантите му, не е самостоятелен, отделен корен, а се свързва със същия корен *bod-*, който открихме в *vosiap*, на който е само фонетичен вариант. На публикуваната от Клепикова карта³ прави впечатление, че двата корена *vos/š-* и *bus-* са териториално непосредствено съседни. Формите *višap*, *višep* и особено *viško* са могли да дадат добра основа и добро начало (*viško > viško...*) за нови словообразователни варианти като *бус-ель*, напр. (срв. в български *щърк-ел*, *-ол*, *-ил*, *-укел*⁴). Формите с озвучено, с' *bus- > buz-* трябва да се обясняват със стремеж към подчертана експресивност, с обратна аналогия, а в края на краищата може би и с преосмисляне по пътя на народната етимология.

¹ Г. П. Клепикова, цит. съч., стр. 155.

² Пак там, стр. 157.

³ Пак там, стр. 151.

⁴ Н. Геровъ, Ръчникъ на българскый языкъ, 5, Пловдив, 1904, стр. 598.

БЪЛГАРСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ

ЗА ЧЛЕННИТЕ ФОРМИ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ

Кирил Мирчев

В среднобългарските паметници членната форма се вестява крайно рядко, при все че по времето, когато са писани тези паметници, тя е била вече напълно развита в българските народни говори. Очевидно членната форма е била грижливо отбягвана от среднобългарския книжовник, защото нейната употреба би дала своеобразен и недопустим изглед на българския книжовен език от XII, XIII, XIV в., отдалечавайки го от класическите норми на Кирило-Методиевия език. По такъв начин ние сме лишени от ценен езиково-исторически материал, който би ни помогнал да хвърлим по-изобилна светлина върху много съществени страни от разволя на българската членна форма.

Досега известен брой членни форми се откриха само в Добрейшовото евангелие, среднобългарски паметник от XIII в. Тяхното присъствие тук не бива да ни изненадва, защото в паметника намираме и други много важни езикови новости, предимно от морфологично естество. Някои от членните форми в Добрейшовото евангелие изненадват със своята типичност, със своята завършеност. Такава е напр. членуваната форма зльѡтъ, която едва ли може да предизвика някакво възражение. Останалите случаи, които представят съчетание от име и следващо слабо показателно местоимение, определяме като членни форми само след по-грижлив анализ, от който проличава, че показателното местоимение в конкретния случай е загубило старите си деиктични качества и се е превърнало в детерминиращ елемент. Така постъпихме, когато на известна част от подобни съчетания в Добрейшовото евангелие приписахме близост или пълна идентичност с членувани форми (вж. За членните форми в Добрейшовото евангелие, среднобългарски паметник от XIII в., Бълг. ез., год. VI, 1956, кн. 3, стр. 223—228). Такъв подход, който би ни предпазил от опасността да обявяваме за членувана форма всяко съчетание от съществително или прилагателно и следващо слабо показателно местоимение, е крайно наложителен при издирване следите от членна форма в българските паметници от старобългарски и среднобългарски тип.

Членна форма за множествено число откриваме в Битолския триод, български паметник от XII в. Както е известно, преписвачът на този ръкопис е оставил прекрасни приписки, предадени на проста, непринудена народна реч. Съвсем естествено, при таково предразположение у него, той лесно е могъл да наруши традиционния езиков строеж на своя ори-

гинал и да вмъкне на места членни форми, които положително е употребявал в своята реч от XII в. В една песен на неговия триод из седмидцата за блудния син поетично се описват страданията на неразумния момък, който, изпаднал в нишета, започва да живее и да се храни с говедата на чужди хора. Съответният пасаж в Битолския триод гласи така: *жнвъ влѣдно съ скотытѣмн н похотѣмъ работѣж не насыштахъ са.*

Нигде в предходния текст на песента не се говори за животни, следователно слабо показателно местоимение, което придружава формата скоты, не може да бъде от обикновен тип. То е детерминатив и цялата композиция има смисъла на съвременна членувана форма със *скотовете*, т. е. „като живях блудно със скотовете“. Това нещо се потвърждава и от паралелни триодни текстове. Ще приведем съответното място из български триод от XIII в., който се пази в Пловдивската народна библиотека (№ 57): *жнвъ влѣдно пасомъ въхъ съ скоты сластемъ работѣж н не насыштахъ са.* Членната форма в Битолския триод представя механично свързване на творителни падежни форми за множествено число на име от мъжки род и на показателно местоимение тѣ. Тя е безспорно от много архаичен тип. Употребата на член от местоимение тѣ, изразяващо общо, индиферентно показване, в случая е напълно уместна. В описваното положение не се чувствува нужда от изтъкване на близост или отдалеченост на членуваното име.

В Боянското евангелие, среднобългарски паметник от XII—XIII в., откриваме една много ясно изразена членна форма на следното място: *въ же тоу стадо свинно много пасомо въ горѣтѣн — ἦν δὲ ἐκεῖ πρὸς τῷ ὄρει ἄγελῃ χοίρων μεγάλῃ Βοοχομένῃ* Mr. 5, 11. Както се вижда и от гръцкия текст, формата тѣн не може да има в никакъв случай показателно значение. Тя съответствува напълно на членната форма в гръцкия оригинал и на безусловното членуване в новобългарския превод на пасажа — *имаше голямо стадо от свине, пасено в планината.*

Шест членни форми намираме в един български сборник със смесено съдържание от XV в., писан на език от среднобългарски тип. Ръкописът се пази в Пловдивската библиотека (№ 105). Върху четири от тях обърна внимание Б. Цонев в своя „Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека“, стр. 109. Трябва да признаем, че Цонев правилно е схванал кои съчетания от съществителни и следващи показателни местоимения в текста на ръкописа могат да се определят като членни форми. Но той само ги изброява, без да ги придружи с някакви бележки, а така също не посочва на кои места в описвания от него сборник от XV в. те се срещат. В следващите редове ние ще попълним тая празнина, като се спрем и върху неоткритите от Цонев членни форми.

Една от членните форми в Пловдивския сборник от XV в., отбелязана и от Цонев, се среща в словото на Йоан Златоуст за „убогите и смирените“ (7а—10а) в следния негов пасаж: *аштѣ съкрышн его (богатството) въ зѣмла тѣ змрѣшн.* Местоимението тѣ в съчетанието въ *зѣмла тѣ* не може в никой случай да има показателно значение. „Земята“

като уникално, но познато понятие никога не се нуждае от посочване. Членната форма та в нашия случай положително не се е срещала в първите преводни редакции на съответното Златоустово слово. Тя е била вмъкната по-късно, когато членуването в български език е било напълно развито и когато в народния говор винителната форма за жевски род на показателното местоимение тъ поради енклитичния си характер е звучала вече като та. Така се е получило несъгласуваното съчетание въ зѣмла та.

Всички останали членни форми се намират в словото на Макарий в нхѣдѣ дѣшн (226—286). Това налага да се издирят и проучат по-ранни преписи от българския превод на това слово. Ясно е, че употребените в него членни форми не могат да бъдат свързани с преписвача от XV в., който в противен случай би си позволил да ги използва и на други места в своя сборник.

Четири членувани форми в словото представят нормално съгласувани съчетания на съществителното доуша със слабо, т. е. постпозитивно показателно местоимение та. В един пример само съчетанието е неправилно — доушѣ тож (вм. тѣ), обикновено обвъркване в късните среднобългарски паметници. Членуването на името доуша лесно се обяснява с описваните в словото положения. Християнският отшелник Макарий слуша разказ за преживяванията на душата, след като тя напусне човешкото тяло. Следователно говори се за познатото уникално понятие „душа“, което в нормална реч не се нуждае от допълнително оточняване чрез показателно местоимение, но както всички имена от неговата категория, се подлага на редовно обчленяване в български език, срв. напр. морето, небето, земята. Ще приведем най-напред примерите, които изброява Цонев, но придружени с по-голям контекст, какъвто не се изнася у казания автор. Фактът, че не навсякъде в словото на Макарий думата „душа“ получава членна форма, не бива да ни очудва. И тук, както навсякъде в среднобългарските паметници, новото не успява да се наложи с необходимата последователност.

и пакы послеть д/оу/шѣ тѣ ѿт прѣстола на зѣмла къ ер/оу/с/а/лнмѣ
ннжнемоу.

поставлена бѣдетъ д/оу/ша прѣд прѣстолѣмъ, да того радн м/о/антѣ-
вннцн възпѣтъ и м/н/л/о/стн твораште за д/оу/шѣ тѣ ннштнм.

да м/н/л/о/стна великоа възрѣвъ б/ог/ь на д/оу/шѣ тѣ и абѣ аште
бѣдетъ д/оу/ша праведна, то послеть а г/оспод/ь въ свѣтаѣна мѣста.

Цонев привежда и следния пример с членна форма: показан въ
мѣжы тѣх. За да бъде разтълкуван по-добре, привеждаме и този пример,
придружен с по-голям контекст: и ведше а тоу и показѣтъ ен аггелы
въса мѣжы нан праведна нан гѣшина. того радн похъ .м. м/о/антѣвннцн

и слобужѣ, да не внишѣ съ радостѣа прѣаштѣ доушѣ тоа показанн ен
 мъкы тѣх. Тук имаме в същност две членни форми. Първата, както по-
 сочихме по-горе, е неправилно съчетание доушѣ тоа (вм. тѣ). Цонев не
 е обърнал внимание върху нея. Втората е от по-особен тип и не е свър-
 зана с името доуша. Касае се за съчетанието мъкы тѣх. Слабото пока-
 зателно местоимение тук е в родителен падеж. Очевидно това се дължи
 на отрицанието при глагола в условно наклонение, обект на който е
 съчетанието: да не внишѣ... показанн ен мъкы тѣх (за първоначално
 мъкъ тѣхъ). Замяната на родителния падеж при глагол с отрицание с
 винителен падеж е обикновено явление в среднобългарските паметници.
 Това е станало в нашия случай с името мъкы, но не и със слабото по-
 казателно местоимение, което не се е преобразило в ты. За това са съ-
 ществували специфични причини. Няма съмнение, че в говоримата бъл-
 гарска реч от XV в. при имената от мъжки и женски род членната
 форма за множествено число е била вече -тѣ. При това положение пре-
 образилото се в член старо слабо показателно местоимение тѣхъ е
 могло лесно да се запази, тъй като съчетанието мъкы тѣх е отразявало
 по-точно реално съществуващи в говоримата реч факти, отколкото съ-
 четанието мъкы ты. Следователно в тълкувания тук пример от словото
 на Макарий смело можем да видим крайно рядък случай, в който ни е
 засвидетелствувана членна форма -те за множествено число в бъл-
 гарски език.

Привеждаме по-долу пак така с по-значителен контекст втората от
 незабелязаните от Цонев членни форми в словото на Макарий. И в тоя
 случай членувано се явява името доуша: ...прѣд прѣстоломъ страшнымъ
 поставлена бждеть д/оу/ша та, нан праведнаа нан грѣшнаа.

Изнесените и разтълкувани в това кратко проучване членни форми
 из среднобългарски паметници понѣват до известна степен огромната
 липса на езиково-историческа документация относно една от най-важните
 граматични особености на българския език. Със своето голямо значение
 в изтъкнатия материал се откроява преди всичко примерът мъкы тѣх,
 който сега за сега е единствен като пряко отражение на развит член
 -те за множествено число в български език. В познатото от Добрейшо-
 вото евангелие съчетание вса дѣвы тѣ показателното местоимение няма
 значение на член. То е само косвено доказателство за съществуването в
 български език през XIII в. на член -те.

РАЗКАЗВАТЕЛНИТЕ НАКЛОНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОТО ПОВЕСТВУВАНЕ НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Любомир Андрейчин

В новобългарската в основата си реч на Паисиевата „История славеноболгарская“ прозвучава за пръв път в нашите писмени паметници с пълна сила преизказното наклонение, това оригинално нововъведение в нашата глаголна система, възникнало при някои особени обстоятелства в историческата съдба на българския народ и неговия език. Може да се предполага, че по времето, когато у нас се развива дамаскинската книжнина (XVII—XVIII в.), преизказното наклонение е било вече установено в граматичната система и широко употребявано в народната реч, въпреки че в езика на дамаскините то прониква твърде рядко¹. Появило се в нашия език не по-рано от XVI век², това наклонение е трябвало постепенно да преодолява в езиковата практика традиционната употреба на аориста и имперфекта, особено в някои по-специални случаи, като напр. в библейското (религиозното) повествуване, където наследените още от старобългарско време образци, запазени и в черковнославянския език, са действували силно консервативно.

В Паисиевата история преизказното наклонение е основна форма за предаване на несвидетелското повествуване. Това се вижда от самото начало и до края на историческото повествуване на Паисий за миналото на българския народ. Ето за пример някои пасажи:

Он Телерик *се противил* царю грческому, *защо била* войска грчская *шла* с корабли на Болгарию, но *погибли* бурей и *вланием* морским и *паки* на другое лето *имали* грци бран с болгари. Ега *пришел* цар по море и по Дунав и *пришел* до Варна, *напало* на него страх и ужас, *тако сътворил* мир с болгари (21³).

Паки *пойдем* на првая повест *како възстал* Асен на грци и *победил* их и *прогнал* конечно от Болгария. Егда *слишали* грци *како поставили* болгари себе *ц/а/ра* в Трново-Асена, *смели се* от ужаса и *събрали* воинство много, *поишли* на Асена *ц/а/ра*. *Не можел* Асен одолети грком и *преишел* Дунав в Влахию с све воинство и *събрал* тамо много воинство, *пък преишел* Дунав и *обратил се* на грци, и *било* бран страшна (37).

В време Михаила царя Иконоборца *бил* Кирил и Методиа. *Родили се* у Солун град от отца именован Лъва сановита и богата и добродетелна човека. *Св/е/ти* Методиа *стал* воевода славенски или болгарски и *научил се* язык славенски. По десет лета *оставил* сан воински и *въспрел* чин монашески. Кирил свети *бил* по-млади брат, *учил се* послежде

¹ Срв. Е. И. Демин, Система прошедших времен в новоболгарских текстах XVII—XVIII веков, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, XIX, Москва, 1960, стр. 10—11; T. Szupański, Wprowadź zależna w Damaskinie swiszowski, Rocznik Sławistyczny XXII, cz. I, Kraków, 1962, стр. 21—25.

² Срв. К. Мирчев, Българският език през вековете, София, 1964, стр. 51.

³ Цитатите от Паисиевата история тук се дават по изданието на Й. Иванов, История славеноболгарская, София, 1914 (графиката и правописът са осъвременени).

философия в Цариград... и бил философ изреден и славен в Цариград и по съвета брата его Методия *оставил* мир и *въсприях* и он монашески чин и *провождал* свето житие (67—68).

Тук употребата на преизказното наклонение не може да бъде обяснена по друг начин, освен чрез влиянието на народната реч. Това личи съвсем ясно и при сравнение на непосредно повлияните или заимствувани пасажии из произведенията на Цезар Бароний и Мавро Орбини (в първия от тези основни Паисиеви източници разказът се води по черковнославянски маниер с помощта на старите аористи и имперфекти, а във втория се срещат доста рядко отделни случаи на употреба на руското „прошедшее время“).

Бароний

Никифоръ Кесарь *собра* великое воинство на болгары¹.

Симъ временемъ Круинъ предѣлы и тѣсная мѣста и входы древами *заградилъ*.

Паисий

Никифор *свбрал* воинство безчисленое (22).

Крун *повеле* заградити тесная места и клисури (23).

Орбини

Сей (Асень) *пойде* с войскимъ своимъ противу Гвалдовъ, втораго Калифы Арапскаго... Посемъ Асень наследникъ *бысть* зовомый Добре².

Асен Велики *свбрал* войска болгарская, *пошел* на Кафила царя арапскаго... По Асена *настал* Добрица (19—20).

Вижда се, че аористните форми от текста на Ц. Бароний и М. Орбини са последователно заменяни с българските народни преизказни форми у Паисий.

Както е вече обърнато внимание в нашата езикова литература, когато Паисий вплита в своя исторически разказ и някои моменти от своя личен биографичен план, той разграничава съвсем последователно формите на преизказното и на изявителното наклонение³. Напр.:

Тако и аз вам *написах* по реду известно за в/а/ш род и язык. Читайте и знайте да не бивате от други родове и язици подметаеми и укораети. Аз излиха *поревновах* по рода и по отечество българское и много труд *сътворих* събирати от различни книги и истории додеже *сбрах* и *свкупих* деяние рода българскаго в книжицу сию ради ваша полза и похвала (5).

Аз много книги и премного *прочетох* и *взисках* за много време прилежно и *не възмогах* никако обрести у много истории рукописни и щ/а/м/би по малко и редко и в кратце обретае се. И некая кратка история некой Маврубир латинин *преписа*л от гръчка история за български царе, но весма кратко, едва се найде нихни имена и кой по коего царствувал. Сам туй Маврубир *написа*л тако как/а/т грци от завист и ненавист шо *умеля* на болгари, *не писа*ли храбрие поступки и славная деяния ц/а/рей и народа българскаго (7—8).

Аз, Паисия иеромонах и проигумен Хиландарски, *свокупи*х и *написа*х, от руски речи прости *обрати*х на български речи прости и словенски. По мало *снедаше* ме ревност и жалост по рода своего българскаго... Аз *зрех* по многих книгах и историях ради болгари много известие написано; того ради *въсприях* труд много за две лета собирати по мало от много истории, и у Немска земля повече за то намерение *ходи*х. Тамо *обретох* история Маврубирова за сербие и болгари в кратце за ц/а/ри, а за с/ве/ти никако *не писа*л: латинин *бил*, не исповедует с/ве/тиих болгарски и сербски, кои *просия*ли последи, от како *се отдели*ли латини от гречи (84—85).

В езика на Паисиевата история се наблюдава разграничение и между изявителните и преизказни форми на минало предварително време в зависимост от другите (изявителни или преизказни) форми в контекста:

¹ Срв. В. Велчев, Отец Паисий Хиландарски и Цезар Бароний, София, 1943, стр. 53.

² Срв. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. II, София, 1932, стр. 271—272.

³ Вж. В. Попова, Някои езикови особености на Паисиевото повестуване, сп. Български език и литература, V, 1962, кн. 4, стр. 19—20.

В то време да яше Хиландар дан турком три хиляди гроша и *задолжил са беше* двадесет и седем хиляди гроша, и бе много смущение и несогласие братско.

И разорил 2 места, нарицаемие Мизии, що ги *бил дал* о/те/ц негов болгаром ради мир (17).

Узел все имене, что *бил пленил* Никифор от Крунов двор (23).

Симеон ц/а/р послал Александру: хоцет ли стояти на они първи мир, що *бил учинил* с братом его Левом. Но Александър не приял с почетоми послы Симеонови (28).

Тези факти също говорят, че при употребата на различните модални форми на глаголните времена в Паисиевата история се проявяват закономерностите на една напълно установена система.

*

Все пак на някои места, макар и в съвсем редки случаи, се забелязва като отклонение в историческото повествуване на Паисий употреба на единични аористно-изявителни вместо преизказни форми. Как могат да се обяснят тези случаи? Могат ли те да се вземат като свидетелство за някакво още колебливо положение в народната реч, или причините им трябва да се търсят в някои други обстоятелства в хода на историческия разказ на Паисий?

Прави впечатление, че в повечето такива случаи формата на аориста е черковнославянска, а не българска народна, напр.: *изнемогоша, смиришиа се, падоша, преидоша, приведоша, бист, биша* (народни форми в 3 л. мн. ч. се срещат много по-рядко, напр. *биха, нарекоха се*). Това говори, че по начало в тези случаи трябва да се търси някакво въздействие от книжовните източници на Паисий, а не от народната реч. Но при какви обстоятелства е могло да проникне влияние от книжовните източници в речта на Паисий? Тук можем да разграничим три основни случая.

На първо място можем да отбележим случаите, когато се споменават събития из религиозната история:

Аз на то в кратце ти скажу. От Адама до Давида и праведнаго Йоакима, Йосифа обручника колико *биха* праведни и с/ве/ти пророци патриарси, *нарекоха се* велики на земли и пред Бога. Не *беше* от них никой трговец или прехитр и грделив (6-7).

И сам Христос у дом простаго и нишетагна Йосифа *слезе* и *поживе* (7).

В такива случаи Паисий не е могъл винаги да преодолее традицията на библейския разказ, която не случайно е останала господстваща и в дамаскините, въпреки че, както се каза по-горе, има основания да се смята, че в народната реч преизказното наклонение е имало по онова време много по-широка употреба и вън от сферата на битовата тематика.

В други случаи изявителното наклонение се среща в изречения, които имат характер на цитати от изворите, които е използвал Паисий, макар и без ясно графическо оформление:

Тако писали за Уалента в деяния его (:) *Обезуми се* Уалент ц/а/р и *пусти* готи, *преидоша* Дунав и *вселиши се* в Тракию, последи от них побежден и сожежен *бист* (13).

Глаголет Теофан летописец (:) Егда убо болгари с великою силою на Кесара *приидоша*, изволил (преминаване към преизказно наклонение) примирити се и обещал се на всако лето дан давати им (16).

Маврубир пише (:) Мургагон *прие* крщение, а Барон пише (:) Болгарис, но е то име по грчески Воргарос (26).

Пишет с/и/и его Йоан блажени (:) О/те/ц мой ц/а/р Асен все свое имание и съкро-вища *простре* и *истоци* на милостини нищим и пркавам (39).

Очевидно в тези случаи аористните форми са били употребени в цитираните оригинали и са били запазени от Паисий като присъщи на заимствуваната пряка реч.

В трета група случаи аористните и имперфектни форми в речта на Паисий се дължат на недоглеждане. Заедно с други някои архаични форми те са проникнали от текста на източниците и стоят съвсем немотивирано между редовно употребяваните форми на преизказното наклонение в Паисиевия разказ.

Батоя крал български, сътворив себе незабитна памет, *учини* себе даниками кесари римски и грчески Константина, сина Ираклиева, и Юстиниана втораго. Имал велика жалост крал Батоя при смрти, защо не умрел на войска. Ка ял се и глагола л... (17).

Видев же себе Сабин ненавидима от воинство и от поданих, побегнал в град Заморна и от туду *прииде* в Цариград под зашишение ц/а/ря Копронима и отложил почитание с/ве/тих икон, що бил почитал в Бо/л/гарию (20).

И дал обет, ако престанет они глад и смртоносие съвршено, да възпримет веру хр/ис/тиянскою и абие ушлишан *бист*. В мало време престал они гнев б/о/жию, що бил на Болгария (25).

Послал папа римски Николая два епископа из Рим Павла и Формоса и тако вес народ к с/ве/тому крщению *приведоша* и Формоса поставили архиепископа (26).

Единичното, а не групово присъствие на аористните форми в такива случаи също показва ясно, че те са проникнали механично от източниците, оставайки случайно неасимилирани в системата на използваните от Паисий преизказни форми. Само в предговора „Полза от истории“ намираме групово употребени под влияние на оригинала на Ц. Бароний аористни и имперфектни форми (но тук още нямаме истинско историческо повествуване, затова източникът може да влияе по-силно):

Внезапу *изнемогоша, смириша се, падоша, погибоша, изчезоша* (3—4).

Възможно в летописних и историях еврейских познати како многожди *предаваше* их в пленение и запу/стение и паки *събираше* и *укреплаше* их на ц/а/рство (4).

В някои от третата група случаи би могло да се предполага и писмено недоглеждане: ръквата може би случайно е пропуснала да изпише крайното *-л* на преизказната форма на глагол от второ спрежение и по този начин се е получила аористната форма за 3 л. ед. ч.:

Да не может бог да нас погубит како що *погуби* први чловеци на земли (9).

Он ги ододел и поробил их, *прати* ги ц/а/ру грческому Юстину, он ги разнел по Аморея и Армения (15).

Тако сътвори мир с болгари, *възврати се* в Цариград, но паки лета того месеца октомриа уразумел Копроним ц/а/р защо не стоял на миру Телерик (21).

Имеея три с/и/ни. Први стал крал Радослав и изгнал его брат его Владислав; он стал *представи се* с миром (45).

В някои от последния тип примери би могло евентуално да се допусне и употреба на сегашно историческо време от свършен вид, но за доказване на такава възможност би трябвало да се направи по-специално изследване на текста на Паисиевата история.

Направеният преглед на отклоненията от употребата на формите на преизказното наклонение в Паисиевата история показва, че тези отклонения не могат да бъдат свидетелство за колебливост в тогавашната народна реч. По всичко изглежда, че преизказното наклонение е било вече добре установена граматическа категория в български език през втората половина от XVIII век. Незначителният брой отклонения се дължат, така или инак, на влияние от езика на източниците на Паисиевата история, обяснимо със строежа на речта или със силата на традицията. В някои случаи това влияние е оправдано или допустимо, а само в част от случаите то се дължи на механически допуснато недоглеждане.

ИНФИНИТИВНАТА ФОРМА В ЕЗИКА НА ПЪРВИЯ НАШ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПИСАТЕЛ

Венче Попова

В граматическата структура на съвременния български книжовен език инфинитивът е вече неактуална граматическа категория. Склонността на старобългарския език да предава и описателно това глаголно съдържание, което се е изразявало синтетично чрез инфинитивната форма, се е разширила успоредно с общия процес на развитието на езика от синтетизъм към аналитизъм, и в ранния новобългарски период инфинитивът бива почти изцяло изместен от „да-изреченията“. От XVI в. насам, т. е. от ранния новобългарски период, той се запазва като форма само в една разновидност на бъдещето време, при това в своя съкратен вид. Напр.: „и азе щем *зае* от други думи и *показа* щем ви да се възвеселят благословенните вашите души“ (Копривщенски дамаскин, стр. 34), „и щът *до* та ги щът *извади*“ (Свицовски дамаскин, стр. 255). Съкратени инфинитивни форми се срещат, както е известно, и до днес в българския език след глаголи като *мога*, *недей*, *смея*: *не мога гледа*, *недей лъга*, *смееш ли го би* и пр.

Тази съдба на инфинитивната форма в нашия език е причина тя да бъде изследвана до сега главно от историческо или сравнително-историческо гледище¹, а през новобългарския период да представя твърде слаб интерес за изследвачите. В различните новобългарски народни текстове от XVII и XVIII в. (дамаскини, седмоградски текстове и др.) употребата на инфинитивна форма остава неизследвана. Тя не е будила интерес за по-цялостно проучване поради факта, че макар да се употребява в езика на някои от нашите първи възрожденски писатели (Паисий, Софроний и др.), след тях, в езика на съвременната ни литература, е изоставена. В това отношение съдбата на инфинитивната форма е по-различна от съдбата на други езикови форми и категории, свързани като нея с езиковата старина (падежните форми напр.). Причината за това обаче е обяснима:

¹ Вж. К. Мирчев, Към историята на инфинитивната форма в българския език, Год. на Соф. унив., Ист.-фил. фак., т. XXXIII, 12, стр. 3—34; Историческа граматика на българския език, София, 1963 (изд. II), стр. 200—204, 210—213; F. Sławiński, Podstawy staro-cerkiewno-słowiańskie zaniku infinitiwu w języku bułgarskim, Sprawozdania PAU, XLVI, 1946, стр. 80—84; Iv. Galabov, Bulgarisch-rumänische Berührungen bei der Umwandlung des Infinitivsystems, Zeitschrift für slavische Philologie, V. XXIX, 1961, стр. 275—287; А. Милев, Членуваният гръдък инфинитив в евангелския текст и неговото предаване в старобългарския превод, Известия на Инст. за бълг. език, кн. VIII, 1962, стр. 75—91.

употребата на инфинитива в народните говори, когато се полагат основите на съвременния български книжовен език, е почти напълно отряла, а книжовниците, следвали редица особености на църковнославянската писменост, са търсили опорни точки за тяхната употреба и в народния език. При падежите такива опорни точки са съществували, тъй като в говоримата реч употребата на някои падежни форми е била още жива и запазена, а инфинитивът е бил запазен в ограничени случаи, при това в своя съкратен вид и без да се схваща вече като истинска инфинитивна форма.

Обстоятелството, че в съчиненията на първите наши новобългарски книжовници инфинитивната форма се използва твърде широко, представя за нас проблем, чието изследване може да разкрие не само страна от конкретната езикова характеристика на съчиненията на тези автори, но да свидетелствува и за някои процеси от по-общ характер при формирането на българския книжовен език и съответно при развитието на някои граматични категории в него. Въпросът, който в случая ни интересува, се отнася до състоянието на инфинитивната форма в езика на първото произведение на новобългарската литература — „История славеноболгарская“. До сега този въпрос е бил поставян¹, но цялостно не е изследван, а наблюденията показват, че той има и по-принципно значение.

В езика на първото съчинение на новобългарската литература инфинитивната форма и съответните изречения представят формален израз на едно и също глаголно съдържание. Поради това се среща употребата на двата типа форми. Напр.:

Преписуйте историйцу сию и платите, нека вам препишат кои умеют *писати*, и имейте ю да се не погуби!² (стр. 5). И срачат се *да се наречат* болгаре (стр. 5).

Да би възмогал *научити* и *уловити* болгари в вери християнстей (стр. 68). Како ему заповедя Муртагон цар *да му напише* на она палата зверове, птици и подобие ловитви (стр. 68) и др.

Количествената съпоставка между употребата на инфинитива и *да*-изреченията в съчинението на Паисий показва, че той е дал преимущество на архаичната форма. Срещу 163 инфинитива в „История славеноболгарская“ са употребени 71 *да*-конструкции, или инфинитивът към *да*-изреченията е в съотношение 7:3, т. е. инфинитивът е употребен близо 2,3 пъти повече от *да*-конструкцията.

Тази количествена страна на употребата на инфинитива свидетелствува, че Паисий се е опрял в този случай по-силно на езиковата старина, отколкото на живия говорим език, който по негово време е познавал инфинитива в крайно ограничени случаи.

Лексикалният характер на управляващите инфинитивната форма глаголи потвърждава връзката на инфинитива у Паисий с инфинитива в църковнославянски. Инфинитивната форма у Паисий се придружава от значителен кръг глаголи, които не се срещат в съчетание с инфинитив нито в дамаскинската книжнина, отразяваща особеностите на народния език, нито в съвременния български книжовен език. Като глаголи, управ-

¹ Л. Андрейчин, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език, сп. Български език, год. XII, 1962, кн. 6, стр. 481—490.

² Примерите се привеждат въз основа на „История славеноболгарская“, София, 1914, изд. от Йор. Иванов. Текстовете се дават с нормализиран правопис и графика, като се запазват фонетичните, морфологични и синтактични особености на езика на Паисий.

ляващи инфинитивната форма в езика на „История славеноболгарская“, можем да отбележим следните няколко типа: първо, глаголи, означаващи начало на действието, изразено от инфинитивната форма: *начел* обличавати (стр. 18), *начел* сказувати (25), *почели* творити (9), *почели* писати (50) и др., второ, означаващи възможност: *можел* стати (15), *възможеши* снизкати (3), *възмогл* възети (28) и др., трето, означаващи желание, склонност: *хоцет* бжати (21), *желает* и разумети и знати (5), *въсхотел* имеати (54), *преклонил* убити (39), *обещал се* (дан) давати (16) и др., четвърто, означаващи умение: *умеют* писати (5), пето, означаващи необходимост: *потребно* въспоменути (67), *са должни* чювати и давати (78), шесто, означаващи прекратяване или неосъществяване: *престали* творити (39), *оставил* пребивати (78), *отложил* дати (18). Инфинитивната форма се свързва още с глаголи като *повелел* убити (24), *заповедал* пребивати (18), *казал* ити (54), *любат* знати (5), *обучал ся* презирати (4), *учат ся* читати и думати (5).

Несъмнено е следователно, че тематичният кръг от глаголи, с който се свързва инфинитивната форма у Паисий, е много по-широк от групата глаголи, с които се свързва съвременният съкратен инфинитив в българския език, но голямата част от тези глаголи са, ако можем така да се изразим, „традиционно-книжовни“. И този факт показва, че инфинитивната форма, макар и надделяваща над *да*-изреченията, макар и с доста по-значителна фреквенция от тяхната (срв. данните по-горе), остава ограничена само при тези глаголи, с които се е свързвала в църковнославянски език и само при тези случаи, при които Паисий е чувствувал някаква задължителна норма за нейната употреба (срв. напр. пос. глаголи *хоцет*, *начел*, *повелел*, *въсхотел*, *отложил*, *понууждаем ся* и пр.).

При установяване на характера на глаголите, с които се свързва употребата на инфинитивната форма у Паисий, не е без значение и обстоятелството, че в редица случаи инфинитивната форма е използвана в езика на възрожденския автор под непосредственото влияние на чужди книжовни източници. Така напр. сравнението между „История славеноболгарская“ и съчинението на Цезар Бароний, което за Паисий представя един от основните извори на исторически сведения и знания, показва, че редица инфинитивни форми в езика на Паисий съответствуват точно на употребените инфинитивни форми у Ц. Бароний. Напр.:

Паисий

Откуда же ведения сих възможеши
снизкати...

Сами собою умудрити се не
можем...

Чѣти историю и от нея познав
суету мира сего обучан ся *презирати*
его... (стр. 3).

Бароний¹

Ѣкѣдѣже вѣдѣнїе снхѣ възможетѣ
снискати... (л. 1а).

самн собою оумѣдритнса не
можемѣ... (л. 1а).

чтн исторїю: н ѡ неѣ познавѣ
сѣтѣ мира сего ѡвѣчанка презн-
ратн его... (л. 2а).

¹ Примерите от Ц. Бароний се привеждат въз основа на текстовете в книгата на В. Велчев „Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний“, София, 1943.

Това сравнение потвърждава, че Паисий, следвайки или придържайки се към съдържанието на едно авторитетно съчинение, се придържа до известна степен като към образец и норма и по отношение на неговите езикови особености. Тези езикови особености обаче в езика на Паисий имат и свое индивидуално осъзнаване и използване, съобразено и с друга езикова действителност, а именно с особеностите, състоянието и развойните тенденции на народния език. И ако наблюденията върху употребата на инфинитива у нашия възрожденски автор показват придържане към езиковата старина, към езика на църковнославянската и руска книжнина, и по косвен начин свидетелствуват все пак за ограничения периметър на влиянието на старинния езиков образец, то наблюденията върху съответника на инфинитивната форма — *да-изреченията* — дават възможност непосредствено да се види, че възрожденският писател се придържа и към практиката на народния език.

При употребата на *да-изреченията* се забелязват в езика на Паисий две основни положения. Първо, *да-изреченията* се явяват в съчетания с глаголи, с които се свързва и инфинитивната форма, т. е., управляващите инфинитива „традиционни“ глаголи се свързват с *да-конструкцията* като модални глаголи и образуват от гледище на съвременния синтаксис съставни сказуеми. Напр.: *хоцете да имате* (53), *хоцет да се бие* (21), *хотели да (их) покорат* (13), *послал да собира* (22), *послал да учини* (23), *повелел да напише* (25), *послал да утвърди* (27), *любил да идет* (25) и др.

От структурно гледище двата типа конструкции — инфинитивната и *да-конструкцията* (*хоцет бежати* и *хоцете да имате*) се явяват съотносителни: вторият член в двете конструкции е различен и различителен между тях, а първите членове са еднакви. Съществуването на такава съотносителност между инфинитивната конструкция и *да-изреченията* в езика на Паисий е показателно за характера на употребата на инфинитива. Тя показва, че личният глагол плюс „да“ се явява и при тези глаголи, които по образец на черковнославянски език Паисий свързва с инфинитива. С други думи казано, под влияние на новобългарската *да-конструкция* се разколебават и тези случаи, които се опират най-ярко и несъмнено на църковнославянски.

Второто, по-важно положение при употребата на *да-конструкцията* е, че тя се свързва с модални глаголи от народен произход, които не се срещат в езика на Паисий, свързани с инфинитивната форма. Напр.: *искал да зида* (10), *искал да (му) напише* (68), *искал да имеют* (28), *не смеял да (му) са противи* (29), *молил да (му) даде* (30), *оставил да водит* (32), *срамат се да се наречат* (5), *се срамши да се наречеш* (6).

Тези примери свидетелствуват несъмнено за усета на възрожденския книжовник към граматичните особености на живата народна реч и за съобразяване на неговата индивидуална езикова практика с тези особености. Ако инфинитивната форма, по силата на образците от църковнославянски език, е могла да се използва с редица традиционни глаголи, то явно е, че за Паисий тя е недопустима в случаи, при които народната езикова практика е утвърдила *да-конструкцията*.

Каква е по-нататъшната съдба на инфинитива в книжовния език след Паисий е въпрос, на който може да се отдели внимание, за да се очертае цялостният исторически развой на инфинитива в българския език. Тук обаче към бъдещото разглеждане на такъв въпрос ще посочим само някои наблюдения върху съдбата на инфинитива в различните преписи на „История славеноболгарская“, които могат да потвърдят и изводите ни във връзка с употребата на инфинитивната форма в Паисиевата история.

Сравненията по отношение на употребата на инфинитивната форма се правят въз основа на Зографския препис (1762 г.), изд. от Й. Иванов, София, 1914, Тошковичевия препис (1830—1840 г.), изд. от А. Т. Балан, Пловдив, 1898 (по второто изд. на Лонгинов), и Никифоровия препис (1772), изд. от Б. Ст. Ангелов, София, 1961.

Въз основа на сравненията между трите преписа се очертават следните случаи: Първо, случаи на пълно съвпадение на употребата на инфинитивната форма в трите преписа. Това са преобладаващото число случаи.

Второ, случаи на лексикално несъответствие на инфинитива, но запазване на глагола в инфинитивната му форма. Напр.:

Зогр. препис

Но ся учат четати и *думати* по грчки (5).

Хощеш ли в дому седети и въсех царства мира сего... *уведети* (3).

Трето, случаи на заместване на инфинитива с *да*-конструкции. Те се отбелязват само при съпоставката между Зографския препис и Никифоровия препис, в който инфинитивната форма при четири случая е заместена от *да*-конструкция:

Зогр. препис

Имал намерение *разорити* сву Болгарию (22).

За то не может *се разумети* и то самое, що е право и истина (51).

Не въсхотел *сътворити* никое зло Страшмиру (54).

В то време хотел султан Мурат *въздвигънути* войска на Болгарию (54).

Тошк. препис

Но ся учат читати и *говорити* по гречески (26).

Никиф. препис

Хощеш ли в дому седети и всях царства мира сего... *знати* (42).

Никиф. препис

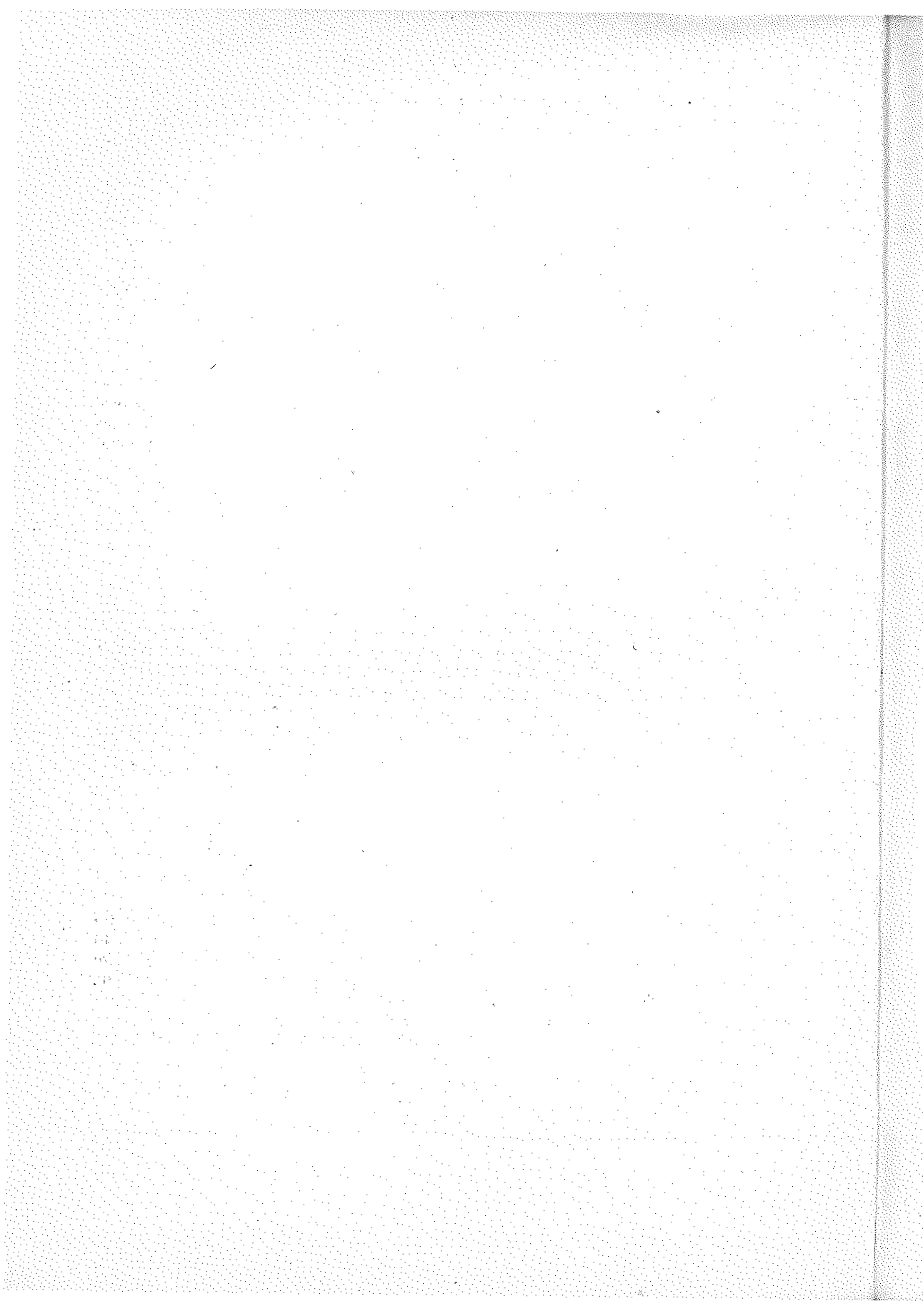
Мислил *да разорит* всю Болгарию (70).

Зато не может *да се разбереет* и то, що е право и истина (111).

Не хотел *да му сътвори* никое зло (114).

В то време хотел султан Мурат *да дигне* воиска на Болгарию (115).

Макар и ограничени на брой, случаите на заместване на инфинитивната форма с *да*-конструкции в Никифоровия препис показват определено тенденцията инфинитивът в езика на възрожденската книжнина да бъде заместван от *да*-изречения така, както това е станало и в народния език.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРЕФИКСАЦИЯТА НА ДВУВИДОВИТЕ ГЛАГОЛИ ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Калина Иванова

Тази статия е посветена на едно периферийно явление от областта на глаголната префиксация, което свидетелствува, че механизмът на граматичния процес се разкрива и при разглеждане на материал, оставащ извън рамките на дадена система.

Грамматичните категории, по силата на своята организираща роля, се стремят да подчинят целия лексикален материал на своите основни структурни модели. Изключенията се подлагат на въздействието на аналогията, за да бъдат обхванати от системата.

Изолирани от процесите перфективация и имперфективация са двувидовите глаголи от чужд произход. Те представляват изключение във видовата система на глагола и във връзка с опита за подчиняването им от нея се появяват „паразитни“ представки, на които ще се спрем сега.

Българските глаголи обикновено принадлежат към определен вид — свършен или несвършен. Наистина, срещат се и двувидови глаголи, обстоятелство, върху което напоследък подробно се спря Ю. С. Маслов¹, но и той подчерта, че двувидовите основи „съществуват на фона на едновидовите“ (стр. 12) и че твърде често са фреквентно несъотносителни. (В същност в редица случаи имаме, напр., несвършен глагол, който в някои употреби може да придобие, поради пределността си, значение на свършен вид, и въз основа на това бива определян като двувидов). Голямото мнозинство глаголи обаче са едновидови. Преминаването от един вид в друг, със или без лексикални отклонения, става посредством съчетаване с представки или наставки.

Във от тази система остават някои архаични книжни глаголи, които в едни контексти означават свършен, а в други — несвършен вид, напр. *благодаря*, *благоприятствувам*, *свидетелствувам* и др. Те са сравнително малко на брой.

Много повече (над 500) са двувидовите глаголи — чуждици: *агитирам*, *анализирам*, *формализирам*. Този тип глаголи се среща във всички славянски езици и подчертава общността им в областта на словообразуването. Изтъквайки това, проф. Ив. Леков заключава: „... единството на славянските езици не се нарушава дори от наличието на чужда

¹ Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке, М.—Л., 1962.

суфиксация (срв. -igova, -izova, -izigova), защото всички славянски езици имат нови глаголи с това качество. Разликите са само степенни, количествени, но не и по същество“. Възможностите да се търси „по-подчертано специфично развитие на славянските езици“ тук са малки: „... и в тази област традицията в развоя е много силна и единството несъмнено“¹.

Разглежданите глаголи често са били префигирани вече в езика, от който са дошли: *абсорбирам, дисхармонирам, транскрибирам*. Заети от западноевропейски езици, които не познават славянската категория вид, тези глаголи се противопоставят дълго на организиращата роля на системата и означават, според контекста, свършен или несвършен вид — т. е. подчиняването им на системата дълго (или въобще все още) не получава морфологичен израз. Така че в момента, когато, по силата на аналогията, те започнат да се свързват с представки, представката не внася ново граматично значение, а само подчертава, уточнява вече съдържащото се в основния глагол значение на свършен вид. Или, както пише съветският аспектолог А. Н. Тихонов, тези представки са „само външен езиков показател на вътрешно изразеното значение на свършения вид“². Затова Тихонов ги нарича видови детерминатори или видови уточнители.

Процесът на свързването на глаголите от книжната лексика, заети главно от западноевропейските езици, с представки, почти изпразнени не само от лексикално, но и от граматично значение, е свидетелство за организиращата роля на категорията вид. Той се разпространява неравномерно в различните славянски езици. Докато за български език е сравнително нов и, въпреки вътрешните условия за осъществяване — универсалността на видовата система и структурните ѝ типове, — се установява в резултат от гласъка на външно (руско) влияние, в други славянски езици той е по-последователно или съвсем последователно прокаран.

Така Кр. Нетеберг свидетелства, че в полски език тенденцията за изчистване на двойствеността във вида, най-често при помощта на префиксацията, е много по-силна, отколкото в руски, и че е „на път да трансформира системата на видовете в една система, където всеки глагол е или свършен, или несвършен, и където няма глагол с двоен аспект“³.

За наличието на подобен процес в словашки език говорят Ян Хорецки⁴ и А. В. Исаченко. Съпоставителните изследвания на Исаченко показват, че „в словашки език представъчните образувания от „интернационални“ глаголи се образуват много по-свободно, отколкото в руски“⁵.

Я. Седлачек и Зд. Седлачкова, които се спират на руските двувидови глаголи, посочват, че съществува разлика „между руски език и чешки, който по-последователно осъществява принципа на морфологизация на видовите значения“⁶.

¹ Ив. Лекков, Словообразователни склонности на славянските езици, С., 1958, стр. 8.

² А. Н. Тихонов, О приставках — видовых уточнителях в русском языке, Узбекский государственный университет им. А. Навои, Кафедра русского языкознания, Самарканд, 1959, стр. 22.

³ Kristine Netteberg, Etudes sur le verbe polonais, Copenhague, 1953, стр. 72.

⁴ Ján Horecký, O tvorení slovíet predponami, Slovenská, reč, XXII (1957), стр. 141—155.

⁵ А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, Морфология, II, Братислава, 1960, стр. 148.

⁶ J. Sedláček, Zd. Sedláčková, Ruská slovesá vidově obojaká, Sovětská jazykověda, 4, 1954, стр. 307.

И така подвеждането на двувидовите глаголи към съществуващата формална система е най-характерно за западната група от славянските езици.

В руски език този процес също се наблюдава сравнително доста широко, макар че все още остават голям брой двувидови глаголи. Изследователите показват, че той е нов¹, но се развива възходящо. Исаченко пише: „При „интернационалните“ глаголи образуването на представъчни глаголи със значение на свършен вид става все повече и повече продуктивно“². Разглеждайки типа *откомандировать*, И. П. Мучник изтъква, че по такъв начин се налагат основните структурни модели на категорията вид³.

Положението в южната група славянски езици е по-различно. Ю. С. Маслов изрежда в цитираната монография към 45 български глагола без представки и суфикси, които биха могли да бъдат определени като двувидови. Наистина част от тях са остарели, или просто вече се употребяват само като едновидови, което показва тенденция към ограничаване на двувидовостта.

С по-значително изобилие от двувидови глаголи се характеризира сърбохърватската глаголна система. И. Грицкат изтъква недостатъците на хипотезата, според която причина за появата им е невъзможността за срастване с представки, посочвайки, че свързването с представки в славянските езици е продуктивно, макар че наистина е по-ограничено за сърбохърватски, и се опитва да намери семантични основания за двувидовостта⁴. Тук обаче възниква въпросът за различието в броя на двувидовите глаголи в отделните славянски езици — независимо от общността на семантиката.

Извънредно важно е указанието на Маслов, че в пределните несвършени глаголи се крие потенция за перфективно функциониране.

Що се отнася до типа *телефонирам*, който в момента ни интересува, в сърбохърватски подчиняването му от славянската видова система не получава морфологичен израз. Разглеждайки глаголите от този тип, А. Белич изтъква, че „шом като се появят в славянските езици, те се вплитат в готовата система на вида: съответно на свършения вид в претериталните форми се образува свършен вид в сегашно време, а съответно на несвършен вид в сегашно време се образува и несвършен вид в претериталните времена“⁵. С това обаче и завършва процесът на асимилацията. В сърбохърватски вплитането в системата не получава формален израз.

Морфологична асимилация на двувидови глаголи⁶ от църковнославянски и западноевропейски произход се наблюдава в български език едва

¹ Вж. напр. Л. А. Быкова, Несоотносительные глаголы несовершенного вида в современном русском языке, Труды филологического факультета Харьковского ДУ, т. 6, 1958, стр. 131.

² Цит. съч., стр. 147.

³ И. П. Мучник, О видовых корреляциях и системе спряжения глагола в современном русском языке, Вопросы языкознания, 1956, кн. 6, стр. 103.

⁴ Ирена Грицкат, О неким видским особеностима српскохрватског глагола, Јужнословенски филолог, XXII, стр. 106.

⁵ А. Белич, О глаголима са два вида, Јужнословенски филолог, XXI, стр. 13.

⁶ След подробен преглед на данните от съвременните български речници Ю. С. Маслов стига до извода, че „за българските безпредставъчни видови основи на *-ира-* е най-типична двувидовостта. Основи на *-ира-* с изключително несвършено значение се срещат по-рядко“ (цит. съч., стр. 96). Възникването на двувидовостта е „средство за преодоляване на видовата дефективност“ (пак там, стр. 126).

през последно време. По-стар (но продуктивен и сега) е процесът на диференциране посредством имперфективизираща представка: *гипсирвам, мобилизирам, организирам, интернирам, пласирвам, констатирам, ориентирам се* (регистриран е пример от 1918 г.), *окупирам, окупираване* (среща се още у Ал. Константинов) и др.

Изказаното схващане¹, че руското влияние е изиграло голяма роля за появата и разпространението на представките — видови уточнители (нека приемем тук да ги наричаме *уточняващи представки*), се подкрепя в основни линии, както ще видим, от изследвания тук материал.

Широкото разпространение на този тип префигиране в последно време обаче, както и имперфективизацията, която се наблюдава на българска почва, е подпомогнато от естествената тенденция към ликвидиране на една граматична аномалия, към генерализиране на основните структурни типове. Така че руското влияние е намерило благоприятна почва за развитие.

Материалите, с които разполагам, показват опит за ликвидиране на изключенията във видовата система посредством уточняващи представки при около 45 глагола. Цифрата е относителна: тъй като става дума за неологизми, въпрос е дали всички срещнати два-три пъти префиксални образувания ще си пробият път и ще получат гражданственост. Освен това редица от тях са стилистично ограничени — срещаме ги в разговорния език, но не и в изискана писмена реч².

Но нека се спрем и разгледаме наличния материал. С изключение на няколко глагола, принадлежащи към книжната лексика на старобългарския език и вторично заети (презаети) от руски: *благодаря, благоприятствувам, свидетелствувам*³ и русизма *козирувам*, глаголите са от западноевропейски произход — френски, немски или латински, като латинските най-често са минали през френски: *агитирам, анализирам, ангажирам, бинтовам, бракувам, бродирам, гравирам, групирам, декламирам, демонстрирам, диктувам, дирижирам, електризирам, интересувам се, интригувам, конспирирам, контролирам, консумирам, копирам, коригирам, кристализирам, магнитизирам, маскирам, номерирам, парфюмирам се, планирам, пробвам, публикувам, реагирам, регистрирам, редактирам, фабрикувам, фиксирам, формирам, формулирам, характеризирам, циментирам, цитирам, шлифовам.*

Разбира се, в редица случаи е възможно посредничеството на руски език при заемането.

Класификацията по словообразователен тип показва, че повечето глаголи (31) имат сложна наставка *-и-р-ам*, 11 се образуват посредством *-увам (-овам)* или *-ствувам, пробвам* има наставка *-вам*, а *благодаря* не притежава наставка и стои съвсем изолирано. Глаголите, в състава на чиито наставки се съдържа *-вам*, не могат да бъдат вторично диференцирани посредством наставка за имперфективизация по формални причини.

¹ Кр. Чолакова, За образуването на глагола *заангажирам* и неговата употреба Български език, год. V (1955), стр. 277—280.

² Напоследък в терминологичната лексика се срещат все повече подобни образувания, срв. напр. *изгранулирам, изкюретирам.*

³ Двувидови са и някои глаголи с представки, напр. производните на *-следвам (изследвам, обследвам, разследвам), съдействувам* и др., но по формални причини те не могат да бъдат вторично диференцирани нито посредством представка, нито посредством наставка.

Интересно е да се знае кои представки встъпват в ролята на уточняващи и се свързват с посочените глаголи. На първо място стои за- (*заангажирам, забинтовам, забракувам, заинтересувам се, заинтригувам, законспирирам, запланирам, зарегистрирам, засвидетелствувам, зафиксирам, зациментирам*), също така често се използва про- (*проагитирам, проанализирам, продемонстрирам, продиктувам, продирижирам, проконтролирам, прономерирам, процитирам*) и из- (*избродирам, изгравирам, издекламирам, изконсумирам, изкоригирам, изпробвам, изфабрикувам, изкристализирам*), среща се и от- (*откозирувам* — наред с *изкозирувам, откопирам* (в значение 'правя, семам копие'), *отреагирам, отредактирам, отшлифовам*). По-слабо са застъпени на- (*наелектризирам, намагнитизирам, напарфюмирам се*) и с- (*сгрупирам, сформирам, сформулирам*), о- се среща в два глагола (*опубликувам* и *охарактеризирам*) и в по един — пре- и у- (*прекопирам* и *урегулирам*).

Казахме вече, че представките, които се свързват с двувидовите глаголи, не внасят ново граматично значение, а само подчертават перфективността. Как стои въпросът с лексикалното им значение?

Глаголната представка не може да бъде лишена от лексикално значение „по начало“. Тя може да претърпи по-голяма или по-малка десемантизация в процеса на свързването си с глаголната основа. Във всички цитирани случаи представките са носители на резултативно значение. Но докато в някои случаи то се чувства (главно при префигираните посредством из- глаголи — напр. *издекламирам, изпробвам, изфабрикувам* и др., вж. също *прекопирам*), в други е избледняло и е сведено до минимум: *опубликувам, заангажирам, сформирам, сфдрмулирам* и др. и фактически не прибавя почти нищо към значението на глагола — практически не променя (или почти не променя) лексикалното му значение.

Да разгледаме сега начините, по които руското влияние се настанява в нашия език. На първо място трябва да отбележим прякото заемане на префиксални образувания. То е най-разпространено. Можем да го предпологаме с твърде голяма сигурност навсякъде, където на българския представъчен глагол отговаря руски, префигиран със същата представка: *проанализирам (проанализировать), заангажирам (заангажировать), забинтовам (забинтовать), поблагодаря (поблагодарить), забракувам (забраковать), сгрупирам (сгруппировать), продемонстрирам (продемонстрировать), продирижирам (продирижировать), продиктувам (продиктовать), наелектризирам (наэлектризовать), заинтересувам се (заинтересоваться), заинтригувам (заинтриговать), откозирувам (откозырять), законспирирам (законспирировать), проконтролирам (проконтролировать), замаскирам (замаскировать), запланирам (запланировать), изпробвам (испробовать), публикувам (опубликовать), зарегистрирам (зарегистрировать), урегулирам (урегулировать), засвидетелствувам (засвидетельствовать), зафиксирам (зафиксировать), формирам (сформировать), формулирам (сформулировать), охарактеризирам (охарактеризовать), процитирам (процитировать), отшлифовам (отшлифовать). Всички цитирани глаголи, с изключение може би на *наелектризирам* и *охарактеризирам*, които на българска почва се образуват с други наставки, могат да бъдат преценени като преки заемки от руски език. *Намагнитить, намагничивать* (срещу *намагнитизирам*) принадлежи също към друг словообразователен тип.*

Но има и такива случаи, в които за пряко заемане не може да става дума. На българска почва е префигиран напр. глаголът *агитирам* (бълг. *проагитирам*, рус. — *сагитировать*). Същото можем да кажем за *изгравирам* (на рус. — *выгравировать*), *издекламирам* (*продекламировать*), *откопирам*, *прекопирам* (*скопировать*), *изкорцирам* (*прокорректировать*), *прономерирам* (*занумеровать*), *отреагирам*¹ (*прореагировать*), *отредактирам* (*средактировать*), *изфабрикувам* (*сфабриковать* — само към второто значение), *защиментирам* (*сцементировать*); *изкристализирам* (*скристаллизовать*). В руски език не се срещат префиксални образувания от *благоприятствовать* и *фабриковать* (в първото му значение). *Козирятъ* не се свързва с представка *из-*, а само с *от-*.

Най-после трябва да отбележим, че процесът обхваща и такива глаголи от западноевропейски произход, които в руски език не се срещат: (*из-бродирам*, *из-консумирам*, *на-парфюмирам се*) и които показват, че процесът придобива до известна степен продуктивност на българска почва.

Във всички изброени тук случаи прякото заемане се изключва, но префигирането е станало под въздействието на руските образци и на вече употребяваните се у нас, макар и в много случаи стоящи извън нормите на книжовния език, руски заемки.

Казахме вече, че глаголите, които се префигират с уточняващи представки, са двувидови — т. е., че те функционират като глаголи от свършен или от несвършен вид съобразно с контекста, в който се употребяват. РСБКЕ наистина дава една част от разглежданите глаголи само като несвършени. Характеристика *несв.* четем след *агитирам*, *благодаря*, *бракувам*, *гравирам*, *диктувам*, *интересувам се*, *интригувам*, *пробвам*, *свидетелствувам* и *фабрикувам*.

В повечето случаи обаче тази характеристика може да се оспорва. Срв. напр.: „Той *благодари* на сестрата, взе подаръка и излезе.“ „Сърдя му се, задето отиде и *свидетелствува*, че мъжът ѝ я биел.“ „Минчо дойде да гласува — брат му го *агитирам*.“ „Успокоиха се, чак като *бракувах* стоката.“ „Като ти *пробват* роклята, ще отидем на кино.“ „На медальона щял да *гравира* любимото си изречение.“

Не е изключена възможността наличието на префигиран глагол да спомага за прикрепянето на значението на несвършения вид към непрефигирания. Това би било естествена, логическа последица от префиксацията и следваща крачка към подчиняване на двувидовите глаголи от морфологичната система на вида, заедно с вторичната имперфективация на веднъж префигираните глаголи.

Казахме вече, че свързването на глаголите на *-ирам* с имперфективираща наставка се наблюдава в български език сравнително по-отдавна. И тук често новите образувания остават извън нормите на книжовния език, но все повече се употребяват, отговаряйки на вътрешната необходимост на глаголите да се диференцират по вид.

От глаголите, завършващи на *-вам*, не се образуват вторични несвършени по формални причини. При останалите глаголи появата на вторичен несвършен е естествено явление и би трябвало да се очаква. В речниците на съвременния български език засега са включени следните глаголи:

¹ Срегнах в един случай и *прореагирам*, пряка заемка от руски език.

поблагодарявам, сгрупирвам, издекламирам, изконсумирам, откопирвам и прекопирвам, изкоригирам, отредактирам, наелектризирам, замаскирам, проконтролирам и урегулирам. В цитираната статия Кр. Чолакова дава сведения за употребата на глагола *заангажирам*. Теоретически в български език могат да се очакват вторични несвършени от всички представячни глаголи с наставка *-ирам*.

Остава най-деликатният въпрос, свързан с уточняващите представки. Наистина ли те във всички случаи изпълняват ролята на видов детерминатор, подчертавайки значението на свършения вид, съдържащо се вече в основата?

Ако се съди по РСБКЕ, случаят не е така ясен. Наистина, повечето префигирани двувидови глаголи принадлежат към свършения вид, но след някои от тях четем: *несв. и св.* Излиза, че в някои случаи видът може да остане непроменен дори след присъединяване на представка, т. е. че тази представка не играе роля даже на видов детерминатор, че е абсолютно „паразитна“. РСБКЕ квалифицира като двувидови 13 от разгледаваните тук префигирани глаголи. В някои случаи обаче тази „двувидовост“ може да се оспорва: *продемонстрирам, заинтересувам се, изкозирувам, проконтролирам, изфабрикувам* не могат фактически да се свържат със значението на несвършения вид. Няма основание *наелектризирам* да се смята за свършен глагол, а *намагнитизирам* — за несвършен и свършен. Много трудно можем да си представим във функция на несвършен вид и глаголите *охарактеризирам, заинтригувам*.

И, макар че останалите 5 глагола могат да се срещнат и като несвършени, срв. „*Засвидетелствувам* тука своята благодарност към ония, които се изказаха за труда ми.“ „Тъкмо сега ти *запланираме* пари.“ „Тъкмо сега *сформираме* бригадите.“ „Много ме *заангажират* уроците на детето.“ „Всеки ден *изпробвам* различни методи“, но и те много често се срещат именно като свършени и не могат да отменят детерминирателната роля на представката. Интересно е да се отбележи, че тези отклонения се срещат при глаголи, преки заемки от руски език.

Свързването на двувидовите глаголи с уточняващи представки е ново явление в български език. То идва под влиянието на руски език, в който също тъй обаче не е последователно прокарано. На сегашния етап от развитие то се чувства като чуждо и нормата на книжовния език се опитва да му се противопостави. Въпрос е обаче дали този опит ще има успех.

Може да се очаква, че български език ще поеме пътя на руски и особено на западните славянски езици и ще сподели общата тенденция към ликвидиране на двувидовостта. Тук известно място ще има, може би, и глаголната префиксация. От днешно гледище обаче в този случай тя стои на границата на езиковата норма.

НЯКОИ ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОСТИТЕ СЪЮЗИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Зара Генадиева-Мутафчиева

Съюзите заемат по-особено място между другите лексико-граматични категории. Това се дължи на техните специфични качества. Те са неизменяеми части на речта, които изразяват „логико-граматични отношения“¹ и служат като връзка между частите на простото изречение и на цели изречения в рамките на сложното изречение. Основната същност на техните значения е — да служат за синтактична връзка в изречението. Това рязко ги отличава от всички други лексико-граматични категории, дори и от предлозите, до които те са най-близки, защото в някои случаи изразяват близки отношения² (напр. *аз и приятелят ми* и *аз с приятеля си*). Поради това разглеждането на семантичната същност на съюзите, т. е. на техните значения и на развоя им трябва да става в такава плоскост, която да отговаря на спецификата им.

Съюзите като лексико-граматична категория представят една система, чиито елементи са взаимно обусловени. Броят на нейните членове в сравнение с другите лексико-граматични категории в езика е твърде малък. Поради неизменяемостта на съюзите тяхната продуктивност е също малка. Въпреки това през многовековния си исторически живот съюзите имат свой своеобразен развой. Така някои съюзи, които са имали широка употреба в старобългарски език, днес са изчезнали (напр. *яко*, *же* и др.)³, тъй като функциите им поемат други, обикновено по-нови съюзи. Някои други части на речта поемат съюзни функции (напр. частици, местоимения и др.), или се образуват сложни съюзи.

За сметка на своята сравнително слаба продуктивност съюзите през многовековния си живот обикновено развиват многобройни и разнообразни значения. Многозначността е една от типичните им черти.

Като лексико-граматична категория съюзите представят своеобразна езикова система за изразяване на синтактични отношения. От своя страна тя се състои от две основни подсистеми — съчинителни и подчинителни съюзи. В рамките на тези две подсистеми се развиват още по-малки системи, които изразяват по-детайлно синтактичните отношения

¹ Срв. В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва—Ленинград, 1947, стр. 705.

² Срв. Г. Пауль, *Принципы истории языка*, Москва, 1960, стр. 439; А. Т.-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 340.

³ Срв. К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София, 1958, стр. 233—234.

(напр. при съчинителните съюзи — отношения на съединяване, противопоставяне, разделяне, при подчинителните — на допълване, определяне, обстоятелствено поясняване и пр.). С оглед на реалното съдържание на обединяваните от съюзите елементи, както и на някои синтактични конструкции, с които се свързват, в тях се развиват още по-специални нюансировки (напр. съюз *и* свързва изречения с едновременни, последователни или причинно-следствени действия; може да стои пред последния от изброяваните членове, към всеки от тях и пр.). Между значенията на членовете на отделните подсистеми съюзи обаче не съществува непреодолима граница. Типично за съюзите е, че съюз от една подсистема може да влезе с някои свои значения в структурата на друга подсистема (напр. съчинителни съединителни съюзи могат да изразяват и противително-споставителни значения и обратното). Особено ясно изпъкват тези типични черти на съюзите при простите съчински съюзи.

И така една от основните типични черти на съюзите и особено на простите съюзи е тяхната многозначност. Причините, които я предизвикват, можем да търсим преди всичко във факта, че всеки съюз се свързва с цял кръг от синтактични отношения, които при някои случаи могат да добият превес. Тук играят роля още и други обстоятелства — произходът на съюза, някогашният му морфологичен състав, старата му употреба, модалните качества, ако има такива, и пр.

Излизайки от принципа, че всяка семантична новост е специфично историческо явление, чиито причини трябва да се търсят и разглеждат в цялостната структура на системата¹, ще се опитаме да посочим и разясним някои от взаимните отношения и специфични особености на простите съюзи в съвременния български език, без претенция да дадем изчерпателно осветление на въпроса. С това смятаме, че ще подпомогнем правилното разработване на тази лексико-граматична категория в нашата съвременна лексикография.

С оглед на задачата, която си поставяме, ще се спрем на три случая, които смятаме за типични в разволя на съюзите като система, като се ограничим в наблюденията си само с някои прости съюзи:

1. Възможността на един съюз да бъде заместваан изцяло от друг съюз от същия тип и вид².

2. Възможността на съюзи от един и същ тип, но от различен вид да развиват значения, които съвпадат, както и на съюзи от различен тип да съвпадат със значения на съюзи от друг тип.

3. Необходимостта от специфициране на функциите на два съюза от един и същ тип в еднакви им значения.

Цялостно заменяне на един съюз с друг

За забелязване е, че в българския език съществуват често пъти по няколко съюза, които изразяват едни и същи синтактични отношения, не само в най-широките техни рамки на съчинение и подчинение, а и в по-

¹ Срв. К. Baldinger, *Die Semasiologie, Versuch eines Überblicks*, Berlin, 1957, стр. 26.

² Под „тип“ съюзи разбираме в най-общи черти съчинителни и подчинителни съюзи, а под „вид“ — видовете съюзи, които се включват в рамките на съчинение или подчинение.

тесен смисъл, т. е. изразяват един и същ вид или няколко еднакви вида съчинителни или подчинителни отношения. Така напр. в съвременния български език съществуват няколко съчинителни съюза за противопоставяне — *но, обаче, ала, ама*; или за съпоставяне — *а, пък*; няколко разделителни съюза с близки значения — *а — а; ту — ту* и др. Този вид съвпадане на съюзите е различно от съвпадането им само в някои значения. Типичен пример за цялостно съвпадане на съюзи имаме при съчинителните съюзи за противопоставяне *но, обаче, ама, ала* и техните диалектни варианти *нъй, най, на, нело*. Първите четири съюза са регистрирани в речниците на българския език като съюзи за противопоставяне с близки по развой значения¹.

Посочените съюзи обаче имат днес различна стилистична функция. Не всички са от български произход. Някои от тях влизат в българския език през по-късен период на неговото развитие. През различни етапи от разволя на българския език някои добиват по-широка употреба, а други по-ограничена или областна.

Най-широко употребяван съюз за противопоставяне и ограничаване в съвременния български книжовен език е неутралният в стилистично отношение съюз *но*, дошъл в българския език под руско влияние като заместник на старобългарския съюз *нъ* и среднобългарския *нж*². През ранния период на новобългарския литературен език се правят опити да бъде възстановен в старобългарската му форма *нъ*. В говорите този съюз намираме във формите *нъй, най, на, нело*.

Ето няколко примера от употребата на съюза *но* в съвременния български книжовен език и на съответната употреба на диалектните му варианти: „Пътят е страшен, *но* славен“ (Хр. Ботев); „— Не сте ли ги питали? ... — Питаме ги, *но* мълчат“ (П. Вежинов); „Къйял ни е стъналь / *нъ* и ис селу тръгналь“ (Нар. пес.); „Чи ни мери ни гор'ъ ни долу / *Най* си мери Маркъ уф глвътъ“ (Нар. пес.); „... / Ни е билó приз лятуту, / *на* и билó зъ три годин“ (Нар. пес.); „Не найде си шесдесе юнаци, / *нело* найде Деге Докадинче“ (Нар. пес.).

В съвременния български книжовен език другите два заместника на съюза *но* — *ама* и *ала* имат своя стилистична функция. Двата съюза са сравнително нови и от чужд произход. Съюз *ала* (от гръцкото *ἀλλά*, съвпаднал с по-стария наш съюз *али*) се явява в писмени паметници от 16 в., а съюз *ама* (от турско *ama*) — от 17 в.³ Днес съюзите *ала* и *ама* се употребяват в разговорната реч. Съюзът *ала* има народен колорит, а *ама* се среща повече в просторечието. И двата съюза намираме и в народното творчество. Ето някои примери от употребата им: „Тъжно ми й, дядо, жално ми й, / *ала* засвири — не бой се“ (Хр. Ботев); „... запали лулата и направи усилие да стане, *ала* болният крак не му

¹ Всички наблюдения върху значенията на съюзите са съобразени със статията на съответните съюзи в следните речници: Н. Геров, Ръчник на българский языкъ, ч. I—V, Пловдив, 1895—1904; Речник на съвременния български книжовен език, т. I—III, София, 1954—1959; Ст. Божков и З. Геннадиева, Речник на езика на Христо Ботев, т. I, А—К, София, 1960.

² К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 232.

³ К. Мирчев, цит. съч., стр. 233; Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 5; Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, София, 1962, стр. 8, 10.

позволи“ (Елин Пелин); „Ют юста ти прошкъ даъм, / *аь* ют сърце ни даъм“ (Нар. пес.); „Хубвви днаца дубивъм, / ... /, *ала* ми дича ни трайт“ (Нар. пес.); „Каза, че таз година ще има берекет, и ей-на, сбъдна ти се думата... *Ама* как позна, я кажи!“ (И. Йовков); „... ще стане командир за чудо и приказ... —Ще стане, *ама* не стана!“ (П. Вежинов); „Тейо да дйдем, Стойане, / *амá* ме мáкъа не пущи!“ (Нар. пес.); „Щъ викнъ, горо, щъ пейъ / *Амъ* мъ пу гласъ пузнавъ“ (Нар. пес.).

Съюзът *обаче*, който има стар произход и се среща в старобългарските паметници¹, днес има книжовна употреба и го срещаме предимно в езика на интелигенцията. Той е също широко разпространен в случаи, които отговарят на неговата специфика. Докато съюз *но* стои винаги в началото на воденото от него изречение, съюз *обаче*, който има емфатична функция, се поставя пред тази част на изречението, чието противопоставяне трябва да бъде изтъкнато. Така *обаче* може да стои в началото, в средата или в края на воденото от него изречение. (Срв. напр. „*Обаче* той не дойде“. „Той *обаче* не дойде“. „Той не дойде *обаче*“.) Ето и примери на неговата употреба: „Кой не е тичал подир Албена? ... *Обаче*, като дойде до женене, всеки се тегли назад...“ (И. Йовков); „Кирияк Стефчов размени няколко поздравления с глава, без *обаче* да се здрависа със Соколова“ (И. Вазов); „Храна твърде скромна, мляко има *обаче*...“ (И. Вазов).

Разгледаните съюзи за противопоставяне показват ясно, че цялостно съвпадане на съюзите по значения имаме само в случаи на различна стилна или териториална употреба. То ще рече, че като пълно съответствие на един съюз от книжовния език могат в различните стилове на речта да бъдат употребени други съюзи, които внасят известно стилистично оцветяване или имат ограничена областна употреба.

Частично съвпадане на значенията на съюзи от един или от различен тип

Друга типична черта на съюзите в съвременния български език е тяхното свойство съюзи от различен вид, а дори и от различен тип да могат да развиват еднакви значения. Съюзите като лексико-граматична категория представят една сложна система, в която, както вече казахме, често пъти един съюз се прелива с някои свои вторични значения с основни значения на друг съюз, т. е. изразява разнообразни синтактични отношения. Всеки съюз става център на едно основно типично значение, изразяващо едно синтактично отношение (напр. съединяване, противопоставяне и пр.), в рамките на което могат да се развият и специфизират други по-частни отношения. Освен основното си значение *обаче* той може да развие и други вторични значения, свързани с друг вид синтактични функции, които отговарят на основните значения на друг вид съюзи. Ще направим някои съпоставяния като доказателство на казаното.

Съчинителният съюз *и*, който граматиките² и речниците на съвременния български език посочват като съединителен съюз, може да развие

¹ К. Мирчев, цит. съч., стр. 233.

² Срв. А. Т.-Балан. Нова българска граматика, София, 1940, стр. 341; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 405.

в рамките на съединителните отношения и други по-частни отношения (напр. за едновременност или последователност или за причинно-следствено отношение на действията в двете изречения). То става въз основа на „реалното съдържание на обединяваните части на сложносъчиненото изречение“¹. Напр. „Забрави туй време, 'га плачех / За поглед мил и за въздишка“ (Хр. Ботев); „Те вървят хванати за ръце и пеят“ (Ив. Вазов); „Но иди, майко, у дома / и с сърце всичко разкажи / на мойте братя невръстни“ (Хр. Ботев); „На сутринта времето омекна и заваля сняг“ (Елин Пелин); „Жерави, вие, Дунави! / Като високо фърчите / и на широко гледате, / та видяхте ли млад Стоян“ (Нар. пес.). Същият съюз обаче може да свързва и съпоставително-противопоставителни изречения. Напр. „А тя, Елка, светица е станала, синко, от скърби. И пак устата ѝ не проронват хулна дума“ (Елин Пелин); „Минаваме в работническата партия... — Тъй ли? — рече учудено Ибришима. — И на мене да не кажеш!...“ (Г. Караславов); „Пред твоите витрини блескави / на куп застават често те, / и колко скръб в очите трескави, и колко мъка се четат!“ (Хр. Смирненски). Възможността на съединителния съюз и да изразява и съпоставително-противопоставително отношение е във връзка и с неговата функция за засилване. Съюзът и може да бъде употребяван с известна експресивност. Като заместник на съюзите *а* и *но* срещаме съюз и все в случаи, когато трябва да се подчертае нещо, напр. недоволство, възмущение от действието на глагола в първото изречение (срв. „Знаеш и не ми казваш“).

С подобна, дори и с по-широка амплитуда — от съединяване до съпоставяне и противопоставяне, се развиват и значенията на съюза *па*, употребяван предимно като съединителен съюз със значение на *и* в народно-разговорната реч, а в книжовния език за придаване на народен или битово-разговорен колорит. Обикновената му употреба е при изреждане, изброяване на предмети и явления. Напр. „И плеснат с ръце, *па* се прегърнат, / и с песни хвъркнат те в небесата“ (Хр. Ботев); „Пусти Рале! *Па* се препасал през тънка половина с ален пояс... *Па* облякъл църно менте с бели конци нашарено от тегели, на тегели... *Па* като се хване на хорото, на челото,... та да емрендишеш!“ (Елин Пелин); „Хайдете, марé, да вечераме, / да вечераме, *па* да легаме“ (Нар. пес.); „*Па* са назадя пувърна, / *па* ядé Дáймен, *па* пий / сас негови дéвят ми сáна“ (Нар. пес.).

Същият съюз може да изразява и съпоставително-противителни отношения, които са основни отношения, изразявани от съюзите *а*, *пък*, *но*. Напр. „И врабчето е мъничко, *па* и то гнездо си вие“ (Елин Пелин); „Чéли са два ння, чéли са три ння, / *па* ни мужлий пíсмо да рашчítят“ (Нар. пес.). Така типични съединителни съюзи развиват вторични значения, в които имат противително-съпоставителна функция. Рязка граница, между изразяваните от различните съчинителни съюзи отношения за съединяване, противопоставяне, разделяне няма. Изразяваното от основното значение на един съюз отношение може да бъде вторично значение на друг вид съюз.

Подобно явление наблюдаваме и в развоя на значенията на съюзите за противопоставяне.

¹ Грамматика руского языка, т. II, Синтаксис, ч. II, Москва, 1954, стр. 180.

Съюзът *a*, който служи предимно за съпоставяне на части на изречението и изречения в рамките на сложно-съчиненото изречение, може да изпълнява функцията и на съюз *но*, който изразява ясно противопоставяне. Разбира се, основна функция на съюз *a* остава съпоставянето. Напр. „Ти си ми като брат, *a* той ми е чужд“ (К. Петканов); „И смъртта ѝ там мила усмивка, / *a* хладен гроб сладка почивка!“ (Хр. Ботев); „Не в тикви, *a* в кратуни“ (Погов.)

Ясно противопоставяне обаче може да изрази и съюз *a* в случаи като: „... пише, *a* адрес не съобщава“ (Ив. Кирилов); „Чий може да е тоя приятен и добър глас? ... познава го, *a* не може да си спомни чий е“ (Н. Райнов); „... С дружина да те не води, / *a* да те далеч проводи, / на книга да се изучиш“ (Хр. Ботев); „Лозето не ще молитва, *a* мотика“ (Погов.).

Тази вторична функция за противопоставяне можем да смятаме като засилване на основната функция на съюза *a*, която придава по-естествен, разговорен характер на стила.

От своя страна съчинителният съюз *но*, чиято основна функция е да противопоставя части на изречението и изречения, също може, макар и рядко, да изразява някои от съпоставителните функции на съюз *a*.

Като синтактична връзка за противопоставяне намираме съюза *но* в болшинството случаи на негова употреба. Напр. „Той иска да извика, *но* из устата му излиза слаб, задавен глас“ (Й. Йовков); „Той отиде. *Но* към обед се върна сърдит и недоволен“ (Елин Пелин); „В миг уплашен спира коня, *но* наново той догоня / стъпките на ескадрона, в общий призив устремен“ (Хр. Смирненски).

Сравнително рядко намираме съюз *но* в съпоставителна функция в случаи като: „Джапар не малко се зачуди, като видя Сали Яшара да иде у дома му, *но* още повече се обърка и слиса майка му“ (Й. Йовков). „Не дойдох да ям и пия, *но* дойдох бой да се бия“ (Нар. пес.).

От казаното дотук се вижда ясно, че съюзи от един и същ тип (в случая съчинителните съюзи *и*, *a*, *па*, *пък*, *но*), могат да развиват вторични значения, които отговарят на основните значения на друг вид съюзи. Така че различните видове съюзи (съединителни, съпоставителни, противопоставителни и пр.) навлизат със значенията си един в друг. Рязко отделяне на значенията на един вид съюз от друг вид няма. Количествена разлика обаче в употребата на вторичните и основни значения на един съюз съществува. Вторичните значения имат много по-малка фреквентност. Напр. съюзите *и* и *но* се използват много по-рядко в съпоставителното значение на съюз *a*, а последният пък много по-малко се употребява във функциите на съединителния съюз *и* или на съюза за противопоставяне *но*. Известни различия в стилната им употреба също могат да се доловят.

Както вече казахме, връзки и замяна на функциите на един съюз с друг съществуват не само между съюзи от една и съща подсистема, т. е. от един и същ тип, а и от различни типове (между съчинителни и подчинителни). Така типичните подчинителни съюзи *че* и *да* също могат да изпълняват функция на съчинителни съюзи. Съюзът *че* като съчинителен съюз има доста широка употреба в народно-разговорната реч и в

някои говори¹ и замества съюзите *и, а, но, па, та*. В книжовния език се употребява, за да придаде на речта разговорно-битов колорит. Съюзът *да* като съчинителен съюз има само ограничена диалектна употреба². Рязка граница между съчинителни и подчинителни съюзи не съществува. Някои подчинителни съюзи могат да изразяват и съчинителни отношения.

Ще разгледаме казаното върху конкретен материал. В посочените речници на българския език, както и в някои трудове по българска граматика³, съюзът *че* е представен като подчинителя и съчинителен съюз, като се отбелязва и стилистичната му функция. Така съюзът *че* се употребява предимно в народно-разговорната реч, и то обикновено с известна експресивна функция. За забелязване е, че като съчинителен съюз *че* развива няколко вида значения — за съединяване, за съпоставяне и противопоставяне, в които отговаря на съюзите *и, а, па, та, но*. С функция на съединителен съюз, близък до съюз *и, че* се употребява в случаи като: „... *че* заклал крава ялова / и събрал всички роднини — / нейните и неговите“ (Нар. пес.); „Стоян на порти похлопа. / Мама му стана, отиде, / *че* на Стояна отвори“ (Нар. пес.); „Оногова там, видете ли го, — казваше той... — с катран да го облееш, *че* да го запалиш“ (Ал. Константинов).

Съюзът *че* замества и съюзите *та* и *па* за съединяване и последствие в случаи като: „Стори ме, боже, престори / на каква годе гадинка“ /.../ *Че* се на бога смилило, / стори я господ, направи / на сиво постро гълъбче“ (Нар. пес.); „Търколило се гърнето, *че* си намерило похлупака“ (Погов.); „— Не може, вика, абсолютно е забранено... Трябва, вика, таксата си да платите, *че* тогава“ (Чудомир). Подобно на съюза *и* и съюзът *че* в своята съчинителна функция развива и съпоставително-противопоставителни значения, като замества съюзите *а, пък* и *но, ала обаче* в битово-разговорна реч и в някои говори и придава на речта известна експресия. Напр. „По-добре малко, *че* сладко“ (Погов.); „Туй търпи ли се бе! *Че* оставете тъмното, него кой му го гледа, ами резил пред сърбите станахме“ (Ал. Константинов); „Легнахме, завихме се с шинели. *Че* през нощта като почна, брате мой, една виелица...“ (Ал. Константинов).

Употребяван в тази си функция в книжовния ни език съюзът *че* придава битово-разговорен характер на речта. Обикновено го срещаме в речта на героите, която той оживява. Използуван в авторска реч, той внася известна експресия и се доближава до частицата за засилване *че*.

И така подчинителният по същество съюз *че* развива и съчинителни функции, използвани в книжовния ни език със стилистична цел, а обикнати и в някои диалекти. Съюзът *да*, както отбелязахме, има като съчинителен съюз много по-ограничена, диалектна употреба. В речника на Н. Геров са дадени два омонима на съюз *да* — като подчинителен и като съчинителен съюз. „Речникът на съвременния български книжовен език“ не отбелязва диалектната му употреба. Употребата на *да* като съчинителен съюз посочва и А. Т.-Балан като „първичното зна-

¹ Срв. А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 365.

² Срв. Н. Геров, Ръчникъ на българскый языкъ, стр. 270; St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin — Leipzig, 1929 стр. 272.

³ А. Т.-Балан, цит. съч., стр. 365; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 405; К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 248.

чение на съюз *да*¹ („да ви събрала триста калфи“), близко до руското *да* — със значение на *и*.

Ето и някои примери на тази употреба на съюза *да* в диалектите: „Легна Стоян, *дъ* позаспа“ (Нар. пес.); „Вала, Марко, *да* мой чорбаджийо!“ (Нар. пес.); „Леле сине, *да* дека а виде?“ (Нар. пес.); „Да я ораш земьата и да я копаш, дури си жив, *да* така со леп да се раниш“ (Нар. прик.).

И така специфичните свойства на съюзите като лексико-граматична категория са такива, че един съюз може да изразява с вторичните си функции значения, присъщи на основните значения на друг вид, а дори и на друг тип съюзи. Така един подчинителен съюз може да има и съчинителни функции, които имат своя специфична стилна или областна употреба.

Посочените особености на съюзите можем да представим в следната схема:

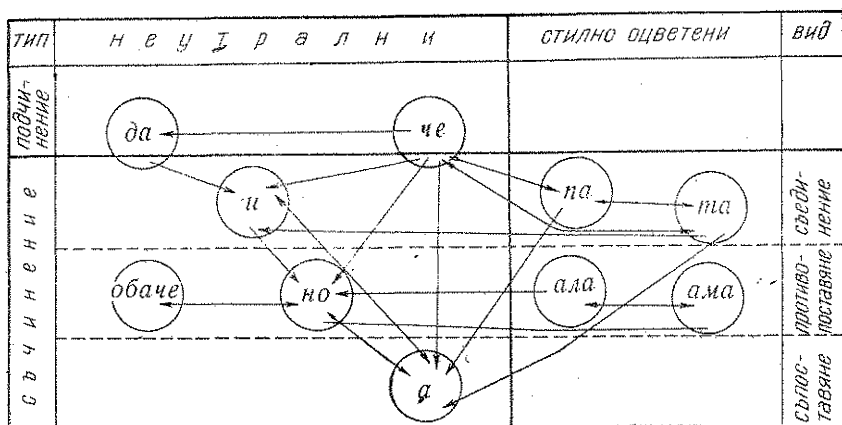

Схема 1

От всичко казано дотук личи, че съюзите представят една своеобразна лексико-граматична категория, чиито членове се намират в разнообразни взаимоотношения, в зависимост от синтактичните връзки, които може да изразява всеки един от тях, както и с оглед на различния им произход, на стилистичните им функции или на ограничената диалектна употреба на някои от тях.

Специфициране на функциите на съюзи с еднакви значения

Третата характерна особеност на съюзите в български език, на която ще се спрем тук, е специфицирането на функциите на някои съюзи от един и същ вид и тип в случаи, когато имат някои еднакви значения.

Известно е, че една от основните черти на езика е неговото обогатяване с различни, често пъти равнозначни думи, форми, типове и съче-

¹ Нова българска граматика, стр. 352.

тания. Появата на равнозначни думи в езика е неизбежна. Но те не могат да се запазят за дълго, тъй като „на езика е чуждо всяко излишество“¹. Най-простият начин за премахване на такова „излишество“, чрез който езикът се оформя като точно средство за израз, е изчезването на паралелния начин за израз. При всички лексико-граматични категории, както и при съюзите, подобно явление се наблюдава.

Наред с пълната замяна на една дума с друга съществуват и множество случаи на диференциране значенията или функциите на две думи, чиито значения съвпадат.

При някои многозначни съюзи, някои от значенията на които съвпадат, наблюдаваме една сложна и тънка диференциация, от една страна, на различните им значения, а от друга — във функциите на всеки един от съюзите в рамките на едно и също значение. Тук ще набележим някои от основните насоки на подобна диференциация при някои съюзи, като използваме предимно материали за това явление от съюзите *да* и *че*.

Характерните черти на подобна диференциация при съюзите са, според нас, следните:

1. Натовареността с много значения съюз се разтоварва от част от тях, като друг съюз или други съюзи поемат функциите му. Напр. поновият съюз *че* се употребява вместо съюз *да* в някои от функциите му в допълнителни, определителни, сказуемноопределителни, подложни и др. изречения, съюз *за да* — в целни изречения, а съюз *ако* — в условни изречения.

2. Съществува тенденцията най-старите основни значения на съюзите да не се заменят, въпреки че през продължителния свой исторически развой те вече са се превърнали във вторични или по-малко употребявани значения от развилите се нови значения. Напр. съюз *да* не се заменя в основното си старо значение на целен съюз от съюз *че*, стар причинен съюз, а само от сложния съюз *за да*. А *че*, от своя страна, не съвпада с *да* в своята основна стара функция на причинен съюз.

3. Сложна и тънка диференциация настъпва в употребата на два съюза в едно и също значение. При нея играят роля няколко основни фактора: а) споменът за стария произход на съюза и свързаното с това някогашно негово основно значение; б) семантичните му връзки, т. е. след какви семантични кръгове думи (глаголи, съществителни, прилагателни) от главното изречение следва съюзът; в) граматичните особености (темпорални отношения на глаголите и някои синтактични особености и конструкции), с които се свързва даден съюз; г) модалните отношения, които може да изразява той.

Във основа на посочените особености ще разгледаме диференциацията на някои значения, напр. на съюзите *да* и *че*.

Развойт на старият съюз *да*, който в старобългарски се явява предимно като съюз за цел, е свързан в новобългарски език със замяната на инфинитива с *да*-изречения² и с разширяване на употребата на частичката *да* в изречения с косвена заповед или желание. В тях тя добива

¹ Г. Пауль, Принципи истории языка, стр. 302.

² Св. St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, стр. 300; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 212, 235.

съюзна функция¹. По-новият съюз *че*, появил се през 13—14 в. като подчинителен причинен съюз, а от 17 в. нататък и като допълнителен причинен съюз² замества съюз *да* в някои негови функции. Днес и двата съюза въвеждат следните видове подчинени изречения: допълнителни, определителни, сказуемно определителни, подложни и понякога отстъпителни и следствени. Напр. „И високо им заръчва *да* носят много здраве на Рада“ (И. Йонков); „Тя се озърна и едвам сега видя, *че* улицата е пуста“ (И. Вазов); „Мисълта, *че* ще се върна скоро в къщи, ме радваше“; „Имаш син *да* те гледа“; „Хубаво е *да* живееш честно“; „Хубаво е, *че* не излъга“; „Често дядо Кола я виждаше *да* плаче“ (Елин Пелин); „Сега те видях, *че* си спял“ (Погов.); „Може *да* е отишел за вода — помисли Еньо“ (Елин Пелин); „Сигурно е, *че* ще си дойде довечера“; „И *да* ме мама не дава, азе ще тебе *да* зема“ (Нар. пес.); „*Да* е живо, *че* нека е диво“ (Погов.); „Кат мъжът ти не съм стар, / *да* не видя в темна нощ“ (Хр. Ботев); „Тъй сладко и милно пееше, *че* дядо Славчо ... се просъзри“ (Т. Г. Влайков).

Съюзът *да* не се замества от съюз *че* в своето старо значение като финален съюз (напр. „Петър и Божан отидоха на горната нива *да* връзват ръкойки“ (Елин Пелин); „Той е годин *да* работи“), както и в типичното по своята модалност условно значение (напр. „*Да* би мирно седяло, не би чудо видяло“ (Погов.); „*Да* имах, щях *да* ти дам“).

Двата съюза специализират своята употреба в еднаквите функции, които изпълняват, въз основа на посочените вече свои особености. Така напр. в допълнителната си функция съюзите *да* и *че* се употребяват в строго ограничени семантично и граматично случаи, като в тях играе роля и модалната функция на съюза *да*, спомен от неговия произход от желателната частица *да*. Така след глаголи, които изразяват волева проява, като *стремя се*, *мъча се*; *гледам*, *старая се*; *заповядам*, *карам*, *възлагам*, *заръчвам*; *забранявам*, *спирам*; *искам*, *желая*; *смятам*, *каня се*, *готвя се*; *успявам*, *сварвам*; *умея*, *мога* и др., само съюз *да* води допълнително изречение. Напр. „Той сърба кротичко лютивата фасулена чорба, подсмърча и гледа *да* скрие сълзите...“ (Елин Пелин); „... отдалечени гласове го накараха *да* се обърне“ (И. Вазов); „... и заповяда на возача *да* спре колата“ (И. Вазов); „... и заръча за свадба *да* идем“ (Нар. пес.); „... и когато кажеше нещо, искаше *да* бъде изпълнено“ (Елин Пелин). Употребата на съюз *да* е свързана с известни граматически ограничения — глаголът във воденото от него изречение обикновено е в сегашно и рядко в минало неопределено време. Съюз *че* не се употребява никога в подобни случаи.

След съществителни, сродни по произход на тези глаголи, които съдържат същия елемент на волева проява като *стремеж*, *заповед*, *забрана*, *желание* *умение* и др., се употребява пак само съюз *да* за въвеждане на допълнителни по смисъл, а определителни по служба изречения³. Напр. „Имам заповед три пъти *да* го повикам *да* се върне, после ще стрелям“ (И. Вазов); „Причината на отчаяното му решение *да* прекрати

¹ З. Геннадиева-Мутафчиева, За една от допълнителните функции на съюзите *да* и *че* в съвременния български език, Известия на Института за български език, кн. VIII, София, 1962, стр. 484.

² Срв. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 235—236.

³ Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 530.

дните си сам, не може да бъде друго“ (И. Вазов); „Желанието ми да замина час по-скоро, бе силно“. „Способността да разбираш другите е рядкост“.

Още по-тънка диференцияция в употребите на двата съюза *да* и *че* намираме след *verba sentiendi, cogitandi* и *declarandi* в подчинени допълнителни изречения. Употребата на съюзът *да* при тях се ограничава семантично и граматично. Той се употребява след такива значения на глаголите, в които се съдържа известна волева проява и то, за да придаде модалност на действието в подчиненото изречение, т. е. за да представи осъществяването на действието като възможно, вероятно, необходимо или съмнително. Същевременно съюз *да* се свързва и с темпорални ограничения в подчиненото изречение — обикновено глаголт е в сегашно или в минало неопределено време. Съюзът *че* се използва при спокойна констатация или при спокойно съобщение на факти както и при наблюдение на реално извършващо се действие, без да се свързва с никакви временни ограничения и без свързване с модалност¹.

Така при глаголи *sentiendi* като *виждам, гледам, чувам* съюзите *да* и *че* се употребяват равностойно само при наблюдение на действието в процеса на неговото извършване, като употребата на съюз *да* е ограничена темпорално — използва се само глагол в сегашно или минало неопределено време в подчиненото изречение, а употребата на *че* е свободна. Срв. „Виждах, че идваше насам едно момче“ и „Виждам *да* идва насам едно момче“; „Чух *че* беше часовникът“ и „Чувам *да* бие часовникът“. Напр. „Той ... слушаше, *че* клепалото ту престане, ту пак забие“ (И. Вазов); „Почти от сутринта, с малки паузи, чувахме *да* бие камбана“ (И. Йовков).

Когато в главното изречение има отрицание, се употребява съюзът *че* при реално извършване на действието в подчиненото изречение, а съюзът *да* при съмнение, несигурност в извършването му. Напр. „Не чува ли, *че* плаче детето?“, но „Не чух *да* плаче детето“. Тук съюзът *да* е близък по значение на *дали*.

При глаголи *cogitandi*, като *помня, забравям* намираме подобно разпределяне на употребите на двата съюза. Напр. „Помня, *че* ми даде два лева на заем“. „Не помня *да* ми е давал пари на заем“.

При глаголите *declarandi* като *казвам, говоря, съобщавам* съюз *че* се употребява при спокойно съобщение на нещо, а съюзът *да* при изразяване на заповед или желание за извършване на действието в подчиненото изречение. Срв. напр. „Казах му, *че* ще дойда“ и „Казах му *да* дойде“. В последния случай може да се употреби *че*, но в друга конструкция, напр. „Казах му, *че* трябва да дойде“.

Специфициране на допълнителните функции на съюзите *да* и *че* намираме и след някои семантични кръгове прилагателни, които означават емоционално-волево състояние. Така след прилагателни като *склонен, принуден, решен, длъжен, съгласен*, които означават притежаване на качество за извършване на бъдеще действие, се употребява съюз *да*. Напр. „Всеки гражданин е длъжен *да* се занимава с обществено полезен труд ...“ (Конституцията); „... той беше склонен *да* отхвърли всяко подозрение“ (Вл. Полянов).

¹ Срв. моята статия „За една от допълнителните функции на съюзите *да* и *че* в съвременния български език“, стр. 483—492.

След прилагателни и причастия като *убеден, уверен, съгласен*, които изразяват качество, като резултат на мисловен процес, подчиненото изречение се води от съюз *че*. Напр. „Убеден съм, *че* това не е истина“; „Сигурен съм, *че* той ще си дойде скоро“.

Диференциация на употребата на двата съюза въз основа на същите принципи съществува и в определителното им значение. Само съюзът *да* води определителни изречения след някои конкретни съществителни. Напр. „... той си момчета събира, / момчета се неженени, / *да* немам булки *да* плачат, / *да* немам майки *да* жаят“ (Нар. пес.); „*Че* няма ли някой от вас / *да* нагази бял тих Дунав“ (Нар. пес.); „Но ... стига митая награда — / *да* каже нявга народът: / умря сиромаш за правда, / за правда и за свобода“ (Хр. Ботев); „Дали не е Бойчо — *да* е слязъл в Манастирската река ... и *да* я е пратил с известие до Соколова?“ (И. Вазов).

Съюзите *да* и *че* диференцират своята употреба след съществителни, които означават изказване, резултат от мисловен процес, или душевно преживяване, като: *съобщение, известие, думи; убеждение, заключение, оплакване, мнение, мисъл; радост, скръб, чувство, вяра* и др. И тук съюзът *че* се употребява в неутрално изказване, което конкретизира съдържанието на предмет от главно изречение, без да се свързва с темпорални ограничения. Напр. „Мисълта, *че* има въстание в Бяла черква ... — му повърна всичките физически и нравствени сили“ (И. Вазов); „В щаба се получи съобщение, *че* турците настъпват от крепостта“ (И. Йовков); „Ришна ми Чавдар от радост, / *че* при татка си ще иде“ (Хр. Ботев).

Съюз *да* след същите съществителни води подчинено определително изречение, ако извършването на действието в него е съмнително, несигурно или желано, и глаголът е обикновено в сегашно или минало неопределено време. Напр. „Изведнаж той вдигна ръка и даде знак *да* спрат“ (И. Йовков); „Мисълта *да* отидалиме мъчеше“; „Съобщението *да* тръгваме веднага дойде неочаквано“; „Радостта *да* се върна в къщи за празника ме вълнуваше“.

Смятам, че посочените примери са достатъчни за да онагледят слушачите на диференциация и спецификация на употребата на двата съюза в една и съща функция в нашия език.

Разгледаните типични особености на някои от простите съюзи не изчерпват специфичните им черти. От тях обаче можем да заключим, че съюзите в българския език представят една система, членовете на която са взаимно обусловени. Типични за тази система черти са: а) Многозначност, развивана в рамките на синтактичните отношения, които изразяват съюзите; б) Цялостното или частичното съвпадане на съюзи по значения става, когато те се употребяват в различни стилистични сфери или с различна стилистична функция, или в различни говорни области; в) При съвпадането на някои значения на съюзи от един и същ стилистичен пласт на езика става специфициране на функциите им в едно и също значение с оглед на произхода и старото значение на съюза, на семантичните кръгове от думи, както и на някои граматически особености, с които той се свързва.

В посочените специфични особености на съюзите проличава основната тенденция в езика — да служи като точно и ясно средство за израз и общуване.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФРЕКВЕНЦИЯТА, СЕМАНТИКАТА И ГРАМАТИЧЕСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЪЮЗА АЛА

Константин Попов

Съюзът *ала* принадлежи към противопоставителните съюзи, чрез които се маркира логическото и синтактичното противопоставяне на две синтактични цялости в по-широк контекст, на две мисли или изречения в рамките на сложното изречение, или на две еднородни части в простото изречение. Известно е, че броят на противопоставителните съюзи в българския език е значителен: *а, ала, ама, ами, но, обаче, пък, само че, камо ли, нежелли, току*. Противопоставителната сила на тези съюзи е в различна степен. Освен това, фреквенцията им е също така нееднаква, а условията, при които се употребяват, им придават различни семантични и стилистични отсенки. В някои езици противопоставителните съюзи са по-малко, но, общо взето, броят им не е малък. При това основното им значение е нюансирано по един или по друг начин.

Съюзът *ала* сравнително по-рядко се употребява. Поради ограничената му фреквенция или поради по-старото схващане, че той е от неславянски произход, в предиосвобожденските граматика почти нищо не се говори за него. Не го споменават дори автори като Н. Рилски, Н. Бозвели, Й. Груев, Г. Веселинов, Д. П. Войников, Ив. Момчилов, Т. Икономов¹. Кратки сведения за него намираме в граматиките, излезли след Освобождението. Така напр. Ат. Т. Илиев го разглежда като синоним на съюза *обаче* и за да изясни неговата функция, съпоставя го със съюза *но*². Д. Мишев също така мисли, че съюзът *ала* е заместник на съюза *обаче* и че се употребява „за връзка между изречения, ограничавани по мисъл“³. Ал. Теодоров след него посочва същия съюз само в пример, без да му дава граматическа и семантическа характеристика⁴. По-късно той се присъединява към казаното от други и подчертава, че *ала* изразява „разлъка“ в средна степен⁵. По-точни и по-пълни сведения за употребата и семан-

¹ Н. Рилски, *Българска граматика*, Крагуевац, 1835, стр. 156; Н. Бозвели, *Славяноболгарско детоводство*, Крагуевац, 1835, стр. 43; Й. Груев, *Основа за българска граматика*, Белград, 1858, стр. 82; Г. Веселинов, *Кратка българска граматика*, Цариград, 1862, стр. 55; Д. П. Войников, *Кратка българска граматика*, 1864, стр. 173; Ив. Н. Момчилов, *Грамматика на новобългарския език*, Търново, 1879; Т. Икономов, *Българска граматика*, Пловдив, 1881, стр. 99.

² Ат. Т. Илиев, *Синтаксис на българския език*, Пловдив, 1888, стр. 92.

³ Д. Мишев, *Ръководство по български език — Синтаксис*, Пловдив, 1891, стр. 63.

⁴ А. Теодоров, *Българска граматика*, Пловдив, 1899.

⁵ А. Теодоров-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 346.

гическите особености на противопоставителните съюзи ни дава К. Карагюлев в своето „Ръководство по правописа на български език“¹. Тук съюзът *ала* е разгледан твърде подробно, като са посочени и отсенките на неговото значение: недостатъчност, лишение от нещо, ограничение, противно следствие, отстъпване, превъзходство, пряко противопоставяне. Известна неточност се забелязва в примерите. Народните пословици се цитират неточно: с *ала* вместо с *ама*, както са в оригинала на П. Р. Славейков, отдето са взети: „Господ дава, *ала* (в оригинала: *ама*) в кошара не вкарва“; „Брат брата не храни, *ала* (в оригинала: *ама*) се го брани“; „Дал господ мед, *ала* (вм. *ама*) не е навред“; „Да ти дава ум всеки може, *ала* (вм. *ама*) няма кой да ти помогне“. Това оригинално изследване на К. Карагюлев, изглежда, по-късно е забравено. Все пак някои от неговите формулировки са проникнали в граматическата литература. Това се вижда от излезлите след него и по-късно граматики: М. Иванов, Синтаксис на българския език за III клас, Пловдив, 1905, стр. 90; П. Ст. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив—София, 1938, стр. 389; Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, стр. 167; А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 346. В речниците и по-новите граматики сведенията за съюза *ала* са кратки и неизчерпателни, дори съвсем недостатъчни: Д. Попов, Българска граматика, София, 1941, стр. 197; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 407; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, стр. 348; К. Попов, Съвременен български език — Синтаксис, 1962, София, стр. 253; Л. Андрейчин и др., Български тълковен речник, София, 1956, стр. 10; БАН, Речник на съвременния български книжовен език, София, 1955, стр. 10. Най-малко сведения за съюза *ала* дава Геровият речник (ч. I, стр. 7), попълни — речникът на Ст. Младенов (Български тълковен речник, т. I, стр. 66) и Речник на езика на Хр. Ботев от Ст. Божков и З. Генадиева (София, 1960, стр. 14).

Ат. Т. Илиев изказва без достатъчно основание мисълта, че съюзът *но* се употребява само след отрицателни изречения, а съюзът *ала* след положителни: „За съюзите *нъ* (*най*, *токо*) и *ала* (*обаче*) трябва да се запомни, че *нъ* се употребява, кога във второто изречение се потвърждава нещо, което в първото се отрича, напр.: не вали, *нъ* слънце грее; а пък щом таквози отричане не предхожда, но има само пресрещане на смисъла, туря се *ала*, напр.: иска вода, *ала* вода няма“². Това недостоверно твърдение за съюза *ала* безкритично приема Ст. Младенов: „При това в гръцки *а*ла се употребява след отрицание, а в български след утвърдителни изкази! В български след отрицателни изкази се явява *но*, *най*, *нъй*, *ами*“³. А. Теодоров-Балан по-точно определя мястото на съюза *ала*: той изтъква, че *ала* се употребява най-вече в отрицателни изречения, но също така може да стои и след отрицателни изречения, и при утвърдителни изречения, където би могъл да бъде заместен с *обаче*⁴. Казаното от Балан не е под-

¹ К. Карагюлев, Ръководство по правописа на български език, ч. II. Синтактични бележки, Казанлък, 1896, стр. 50—75.

² Ат. Т. Илиев, цит. съч., стр. 93.

³ Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, стр. 317.

⁴ А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 346.

крепено с доказателствен материал. Фактите показват, че съюзът *ала* се употребява досущ като *но*: в отрицателни изречения, след отрицателни и в утвърдителни изречения. В последния тип изречения *ала* и *но* най-често се срещат. Разбира се, честотата на съюза *но* е по-голяма. Наблюденията върху 168 изречения с *ала*, взети от архива на Института за български език, показват, че след отрицателни изречения съюзът *ала* се среща 20 пъти, в отрицателни изречения — 57, в утвърдителни — 90, в отрицателни изречения след отрицателни — 1. Наблюденията върху 72 изречения със съюз *но* показват почти същото: *но* след отрицателни изречения — 13, в отрицателни изречения — 22, в утвърдителни изречения — 35, в отрицателни изречения след отрицателни — 2. Посочените съотношения, разбира се, не са абсолютни. Напротив, те са твърде много относителни, но са показателни. Ето примери.

След отрицателни изречения

Тя смъртта ми е добра. . .
И не жала моята младост,
ала исках да умра
някога на барикада.

(Н. Й. Ващаров)

Тъй зъл не съм, ала несретата
разбрах защо на нас е гост.

(Хр. Смирненски)

В моята химна любов не трепти,
ала аз зная, че, майко велика,
пак ще ме срещнеш усмихната ти!

(Н. Лилиев).

Юнакът тегло не търпи,
ала съм думал и думам. . .

(Хр. Ботев)

Недей ма млада разпъжда,
ала ме млада погуби,
та на ма, либе, разпори.

(СбНУ, 44, стр. 449)

„В Чуй-Петльово не съм ходил от година време, ала и там, докато бях много неща станаха“ (Ст. Загорчинов). „Много пъти му готви примка, не би, ала днеска ще му бъде върнато същото“ (Ст. Загорчинов). „Стоян не се боеше от работа, беше млад и силен, ала понякога в къщи или нягде по селото людете казваха: „Като вола за сламата“ (Д. Талев).

Обикновено съюзът *но* след отрицателно изречение се употребява в народните песни. Това вероятно е дало повод на граматичите да направят едно пресилено обобщение. Ето примери.

Не ѝе зора невидена,
но ѝе Рабръ с добра коня.
(СбНУ, 46, стр. 32)
— Момиче тънко, леле, високо,

не гледай долу-нагоре, леле,
но гледай байчо в очите.
(СбНУ, 46, стр. 187)

Не ѝе била змия, мила мамо,
но ѝе била Севда.
(СбНУ, 46, стр. 181)

Задала се е зора зорница,
не ми е било зора зорница,
но ми е било Вишна гркния,
Вишна гркния, турска робия.
(СбНУ, 44, стр. 458)

Нито са бели лебеле,
нито са тежки свягове,
но е Вергия притекла,
Юзун кюприя отвлекла.
(СбНУ, 46, стр. 218)

Ала и но в отрицателни изречения

Жениш ме, мамо, годиш ме,
ала ме, мамо, *не* *питаши*,
че женя ли се таз зима.

(Нар. пес.)

Не зная как да те зова, любима!
Сърцето ми сияе в звукове,
ала за мойта обич *няма* име
и няма тъй сърдечни стихове.

(В. Георгиев)

„Младата девойка се загледа нататък, *ала* нищо *не виждаше*“ (Д. Талев)
„Докторете давали надежда, *ала* опасността се още *не била минала*“
(Т. Г. Влайков). „Гласът му беше дрезгав, *ала* никой *не придиряше*“ (Ст. Дичев). „Колчо се мъчи да показва като че нищо не е било, *ала* *не върви*“ (Т. Г. Влайков). „И недовършеният скелет на тепавицата цял месец стоя непокрит на дъждовете, докато Дъбакът и Корчан кроеха план за дарак, *ала* и от него нищо *не излезе*“ (Ел. Пелин). „Аз вечерях, мила мамо, *но* сърце *не ляга*“ (СБНУ, 46, стр. 49). „Приета бе, *но* *не* където иска“ (Бл. Димитрова). „Селяните ме гледаха любопитно, мигаха, *но* никой *не започваше* разговор“ (Г. Караславов). „Гого зина, *но* *не* *извика*“ (Г. Караславов). „Голямо богатство беше натрунал дядо Йорго, много ниви имаше, *но* една нива на „Займица“ *не можеше* да прежали“ (Г. Караславов). „Тежък щеше да бъде животът ѝ, *но* *нямаше* какво да се прави“ (Св. Минков). „Всички лекари на земята се опитваха да го приспят, *но* никой *не можеше* да му помогне“ (Св. Минков).

Ала и но в утвърдителни изречения

„Ще идеш утре при него, *ала* те клетва заклинам. . .“ (Хр. Ботев). „Погледни ти — *в* косите различни, *и* в очите различни са те, *ала* в думите /многоезични/ една мисъл /и дух/ се чете“ (Хр. Радевски). „Той идеше жъм нея като ловец и тя като малка безпомощна птичка искаше да се скрие някъде, *ала* пред нея стоеше тая бездънна пропаст и никъде *нямаше* притулно място“ (Ел. Пелин). „Играл едва има време да се отклони вдясно, *ала* острието на кинжала разпори ръкава и го поряза в дебелината на лявата ръка“ (Ст. Загорчинов). „Той беше голям син на своето време, *ала* за него рядко ставаше дума в една страна, където шумяха стотина политически, литературни и други нули“ (А. Каралийчев). „Аз направих всичко, зависеще от мене, *но* въпроса го решаваше чужда воля“ (Ив. Вазов). „Тя може да е съгласна, *но* да видим какво ще каже баща ѝ“ (К. Петканов). „Тъмнееше вече, *но* аз разгледах стайте“ (Г. Караславов). „Питаха ги, *но* мълчат“ (П. Вежинов).

Ала и но между отрицателни изречения

Съвсем редки са случаите, при които *ала* и *но* са между две отрицателни изречения.

„Тодорка плаче и *не* *ще*, *ала* ѝе братец *не слуша* /най си я зорлен юдаде“ (СБНУ, 46, стр. 133). „Бонка на Шанко думаше: /Аз та, Шанко, *не лягах*, *но* мен ма мама *не даде*“ (СБНУ, 46, стр. 199). „— На ти сега

магаре! — извика усмихнат Иван — И аз *немам* магаре, *но* и ти *не ще* *имаш*!" (Св. Минков).

Колкото се отнася до потеклото на съюза *ала*, най-напред се появява предположение, че този съюз е от гръцки произход поради пълното му звуково и семантично съвпадение с гръцкия съпоставителен съюз *ἀλλά*, П. Р. Славейков именно поддържа това предположение, след него К. Карагюлев, П. Ст. Калканджиев, К. Мирчев и др.¹ Ст. Младенов на няколко пъти защитава противната теза, че българският съюз *ала* е от славянски произход, че той е в генетична връзка с стб. *aln*, пол. и чеш. *ale*, стчеш. *ali*, укр. *але*, слов. *ali*, сърбохър. *ali*². Според Ст. Младенов и Фр. Миклошич, съюзът *али* произхожда от съюза *a* и частицата *ли*³. В новия български етимологически речник се приема една компромисна теза: „в бълг. *ала* са съвпаднали един славянски и един гръцки съюз с приблизително еднакъв звуков състав и значение“⁴. Трябва да се прибави, че съюзът *али* (със значение на *ала*, *но*) е не само сърбохърватски, но и български: той е широко разпространен в народните песни и в живата реч на Западна България (Софийско, Брезнишко, Трънско) и Македония. Все пак не бива да се изключва и едно влияние на гръцкия съюз *ἀλλά*, чрез преводите на дамаскините и на други произведения през епохата на Възраждането, а също така и на турския съюз *ама*. Ето примери от народни песни, където *ала* се употребява наред с *али*, *a* и *ама*:

Али Марко ни чуе, ни ае,
право кара при нея да ойде.

Тамо иди вино да си пиеш,
ала, брате, у кърчма не улази.

(Нар. творчество, I, стр. 479, с. Радуй, Брезнишко)

Засакали я и дадоа му я,
али му са много засакали.

(Нар. творчество, т. I, стр. 596, с. Негован, Софийско)

Тогай рекли до седъм кральове:
— Сичко пълно по честна трапеза
и си има вино за пиене,
али си се тебе подсмивае,
защо още неженато одиш.

Имам пари сватба да направим,
имам пари три кули иманье,
ала нема убава девойка.

(Нар. творчество, т. I, стр. 467, 8, с. Железница, Софийско)

Както въпросът за произхода на *ала*, така и някои особености в значението и употребата на този съюз могат по-добре да се обяснят, когато се обърне внимание върху честотата на неговата употреба.

Приблизителна представа за фреквенцията на противопоставителните съюзи в народната реч можем да добием, като разгледаме някои сборници

¹ П. Р. Славейков, Бълг. пословици, София, 1954, стр. 110; К. Карагюлев, цит. съч., стр. 67; П. Ст. Калканджиев, цит. съч., стр. 389; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 233.

² Ст. Младенов, Бълг. тълковен речник, стр. 66; Граматика на бълг. език, стр. 317; Етимологически и право. речник, София, 1941, стр. 4; Geschichte der Bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, стр. 296.

³ Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1865, стр. 4

⁴ Вл. Георгиев и др., Бълг. етимологичен речник, София, 1962, стр. 8.

с народни умотворения. Славейковите „Български пословици“ съдържат около 17 500 пословици от всички български земи, влизали по-рано в границите на турската държава, и добре представят особеностите на българските говори. Фреквенцията на противопоставителните съюзи там е представена по следния начин: *a* — 520, *ама* — 135, *ами* — 46, *но* — 17, *ала* — 8, *пък* — 5, *нъй* — 2, *а пък* — 1. От тази статистика се вижда, че в народните пословици най-разпространен е съюзът *a*, след него следват *ама*, *ами*, *но*, докато *ала* е на пето място и е застъпен с малко примери.

Приблизително в същото съотношение се намират противопоставителните съюзи и в „Български пословици“ (София, 1931) под редакцията на проф. М. Арнаудов: *a* — 142, *ама* — 19, *ами* — 13, *ала* — 4, *но* — 3, *пък* — 1, *току* — 1.

Статистиката на 16 народни приказки се изразява в следното: *a* — 149, *ама* — 67, *ами* — 11, *ала* — 9, *а пък* — 3, *но* — 2. Осем от тези приказки са от Източна България и осем от Западна България: „Ленивата мома“ — от Бяла Черква, Търновско; „Бабичката, дето викала смъртта“ — Тетевен; „Какви се дърпат като кучета“ — Търновско; „Не си давай имота приживе“ — Трявна; „Мотовила-вила“ — Бяла черква, Търновско; „Както се обичат топла пита и сирене“ — Тетевен; „Дето дяволът не може, той праца жената“ — Габрово; „Как глупава жена обогатява мъжа си“ — Еленско; „Как разглезената мома станала работна невеста“ — Брезнишко; „В петък рано не ставай“ — Банско; „Каквото сториш, това ще наидеш“ — Охрид; „Избирай жена по акъл“ — Брезнишко; „Каквото ръчици работили, това снажица носила“ — Брезнишко (Бълг. народно творчество, т. X, София, 1963).

Тук съюзите могат да се разпределят по области: Североизточна България — *a* — 27, *ама* — 21, *ами* — 10, *ала* — 9, *а пък* — 2, *но* — 1; Западна България — *a* — 122, *ама* — 46, *а пък* — 1, *но* 1. Тези данни показват, че съюзите *a* и *ама* имат по-голяма фреквенция в Западна България, а съюзите *ами* и *ала* в Североизточна България.

Том първи от Българско народно творчество (София, 1961) съдържа 90 юнашки народни песни, от които около 10 само са от Източна България. Останалите са от Западна България и представят доста добре фреквенцията на съюзите: *a* — 420, *току* — 26, *ама* — 19, *ала* — 20, *али* — 11, *ала* — 10, *камо ли* — 6, *ами* — 5, *но* — 6, *нъ* — 11, *нъл* — 2, *нъло* — 5, *нало* — 4, *нел* — 5, *нело* — 3, *най* — 9, *нъло* — 5, *нъй* — 1. Съюзите *нъ*, *нъл*, *нъло*, *нало*, *нел*, *нело*, *нъй* са фонетични варианти на *но*. Следователно най-голяма фреквенция на тия народни песни имат съюзите *a*, *току*, *но*, *ама*, *ала*.

В „Букварь с различни поучения“ (1824) от П. Берон фреквенцията на съпоставителните съюзи е изразена така: *a* — 246, *но* — 87, *ачи* — 63, *ами* — 46, *пак (пък)* — 7, *ала* — 1.

В превода на „Новия завет“ от Н. Рилски (Букуреш, 1853), по-точно в евангелието от Матей, не се среща съюзът *ала*, а само съюзите *a* и *но*: *a* — 258, *но* — 38. Това се забелязва и в други преводни книги, където не рядко се вестява и съюзът *обаче*, напр.: „Разговорник греко-болгарский и една кратка болгарска история“ (Белград, 1835) от Христиаки П. Дупничанина: *но* — 32, *a* — 11; „Приятелски съвети на родите-

лите“ (Смирна. 1851): *a* — 21, *оба*че — 10; *но* — 6; „Душесловие за поучение на децата“ (Смирна, 1852), преведено от К. Фотинов: *a* — 28, *но* — 46, *оба*че — 7.

В творчеството на Хр. Ботев най-много се среща съюзът *a*, след него *ала*: *a* — 1795, *ала* — 20, *ами* — 18, *ама* — 1 (вж. Речник на езика на Хр. Ботев от Ст. Божков и З. Геннадиева, София, 1960).

В новата българска литература съюзът *ала* е слабо застъпен. По-добре е изразена употребата му в творбите на Т. Г. Влайков, Д. Талев, Ел. Пелин, Н. Й. Вапцаров, Ст. Загорчинов, доста слабо в творчеството на Г. Караславов, Ран Босилек, П. П. Славейков, А. Каралийчев, Н. Райнов, Ив. Вазов, К. Христов, Хр. Смирненски, П. К. Яворов, Д. Дебелянов, Св. Минков, съвсем слабо в творчеството на Й. Йовков, Н. Лилиев, Кр. Велков, К. Петканов, Л. Каравелов и Д. Димов.

В „Избрани стихотворения“ от Н. Й. Вапцаров (София, 1946) противопоставителните съюзи са застъпени така: *но* — 75, *a* — 56, *ала* — 15.

В разказите на Ив. Вазов — „Белимелецът“, „Из Кривините“, „Иде ли“; на М. Георгиев — „Лъжовна клетва“, „От късмета е всичко на тоя свят“, „Патил, та знае“; на Ел. Пелин — „Косачи“, „Летен ден“, „На она свят“; на Ил. Волен — „Дядо Панко Князът“, „Диви души“, „Съдба“; на Йордан Йовков — „Балкан“, „Седемте“, „Българка“ — противопоставителните съюзи са представени по следния начин.

Ив. Вазов: *a* — 37, *ама* — 3, *ами* — 12, *но* — 44, *оба*че — 1;

М. Георгиев: *a* — 83, *ама* — 40, *ами* — 3, *но* — 11, *a пък* — 6, *a камо ли* — 1;

Ел. Пелин: *a* — 10, *ама* — 14, *ами* — 4, *но* — 11, *пък* — 4, *ала* — 3;

Ил. Волен: *a* — 40, *ама* — 30, *ами* — 45, *но* — 34, *пък* — 30, *ала* — 10, *a пък* — 10;

Й. Йовков: *a* — 15, *ама* — 2, *ами* — 2, *но* — 52, *пък* — 1.

Друга една статистика, изработена от студентите по българска филология под ръководството на доц. М. Янакиев, ни дава по-точни данни за фреквенцията на същите съюзи:

	<i>a</i>	<i>ала</i>	<i>ама</i>	<i>ами</i>	<i>но</i>	<i>оба</i> че	<i>пък</i>
Ст. Ц. Даскалов, ром. „Път“, 20 000 думи	82	—	50	19	79	1	13
Г. Караславов, Предговор към съчин. на Смирненски, 20 000	60	1	—	—	110	4	3
Г. Караславов, ром. „Снаха“ 10 000 думи	32	3	16	14	56	—	20
Ел. Пелин, Разкази, I, 20 000 думи	80	16	28	32	48	—	17
Й. Йовков, „Старопланин. легенди“, 20 000 думи	103	—	10	5	146	—	8
Г. Цанев, „Страници от историята на бъл. л-ра“, 15 000 думи	61	—	—	—	61	3	1
Всичко: 105 000 думи	418	20	104	70	500	8	62
%	0,39	0,019	0,09	0,066	0,47	0,007	0,059

От приложената статистика за фреквенцията на противопоставителните съюзи в текст от 105 000 думи се вижда, че употребата на съюза *обаче* е незначителна (% 0,007), след нея иде употребата на съюза *ала* (% 0,019). При това съюзът *обаче* се употребява предимно в теоретически трудове, а *ала* се среща и в художествени произведения, най-вече в авторската реч. Съюзите *а* и *но* имат най-голяма фреквенция (% *а* — 0,39, *но* — 0,47). В народния език *а* има много по-голяма фреквенция от *но*. Очевидно за изразяване на по-остри противопоставяния и контрасти, на обикновени противопоставяния, съпоставяния и присъединявания в книжовната реч се предпочита съюзът *но* пред *а* в много случаи. Не е безинтересно да се посочи фреквенцията на съюзите *а*, *но*, *однако* в руски текст от 400 000 думи: *а* — 4074, *но* — 1966, *однако* — 103¹. Тази статистика показва, че в руската книжовна реч съюзът *а* има по-голяма фреквенция от съюза *но*.

Противопоставителното свързване се употребява, както се изтъкна вече, при някои еднородни части на простото изречение, в сложното изречение и при съпоставяне на по-големи синтактични цялости. И в трите случая фреквенцията на съюзите не е еднаква. Наблюденията върху 313 примера със съюз *ала* показват следното: 168 — в сложно изречение, 130 — за свързване на синтактични цялости при контекстуално съпоставяне или противопоставяне, 15 — в простото изречение. Съюзът *ала* следователно най-рядко се използва за противопоставително свързване на части в простото изречение, а най-често в сложното изречение.

Семантиката на съюзите се разкрива по-силно или по-слабо в зависимост от характера на синтактичния материал, на лексико-семантичните елементи в него, от логическото съдържание на изреченията, от отношението между мислите в тях, от контекста, от целта на изказването. Противопоставителните съюзи функционират в речта като еднородни елементи с определени общи и постоянни семантични и функционални признаци, и същевременно с някои специфични особености и отлики. Трудности се срещат както при дефиниране на най-общото им значение, така и при определяне на спецификата им, която често се свежда до едва забележими нюанси, контекстуално обусловени. Според К. Карагюлев, противопоставителните съюзи свързват мисли, които се разиждат, посрещат и противопоставят една на друга². Тази обща характеристика, в която влизат и елементи на по-предишни изказвания, в основата си е вярна. Към нея нищо не прибавят по-сетнешните автори на граматиките.

От наблюденията върху езиковата практика и върху илюстративния материал на речниците се установява, че отрицателните изречения или съждения играят по-особена роля при противопоставителното свързване. При участието на отрицателните изречения най-ярко изтъкват функциите и същността на това свързване. Този факт не е случаен: отрицателните съждения твърде добре разкриват разликата между предметите и явленията. Някои философи, като Лайбниц и Кант, свързват утвърдителните съждения със закона за тъждеството, а отрицателните със закона за противоречието. Правилно отбелязва А. Бънков, че законът за противоре-

¹ З. А. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка, Таалин, 1963.

² К. Карагюлев, цит. съч., стр. 51.

чието не бива да се свързва само с отрицателните съждения, но и с утвърдителните, които също така могат да разкриват разликата между предметите и явленията¹. За нас е важно основното положение, че „обективната основа на закона за противоречието е отношението, което характеризира предметите като различни“². Хегел отива по-нататък, като говори за логически закон за различието: „всички вещи са различни“, „няма две вещи, които да са еднакви“.

Логическите закони, които обобщават формите на мисленето и познанието, се отразяват по определен начин върху формите на езика, върху строежа на изреченията. Изреченията са корелативно свързани с логическите съждения и граматическите категории не съществуват изолирано от логическите категории, макар че не всякога между тях има пълно съответствие. Основната функция на противопоставителното свързване се изразява в това, че то спомага да се разкрият предметите и явленията като различни. Разликата е семантично ядро на това свързване: разлика между предмети, явления, действия, състояния, признаци, качества, субекти, предикати, причина и следствие, основание и заключение. Формите, чрез които се разкрива разликата между предметите и явленията, са отричането, противопоставянето и съпоставянето на мислите, отстъпването от дадена мисъл. Външен израз противопоставителното свързване получава чрез противопоставителните съюзи, чиято семантика се обуславя от определено логическо и психологическо съдържание на синтактичната цялост, от контекста. Ето примери с отрицателни изречения, които се използват като средство за характеристика на предметите и явленията, като се изтъква преди всичко разликата между тях:

Млад съм аз, *но* младост не помня (Хр. Ботев)
В първата редакция:
Млад съм аз, *а* младост не помня (Хр. Ботев)
Над къщи зло се виеше, *а* зла не чу се дума (П. П. Славейков)
Тя, смъртта ми, е добра. . .
И не жалия мойта младост,
*а*ла исках да умра
някога на барикада. . . (Н. Й. Вапцаров)

И чрез утвърдителните съждения и изречения може да се разкрие разликата между предметите и явленията, напр.:

Лихварят го гълчеше, *а* първенците го увещаваха в честност (А. Страшимиров).
Младата родилка лежеше изтощена и бледа, *а*ла в погледа ѝ сияеше тиха радост (Д. Талев).
Водил е дружина верна / млад войвода през гората, / *а*ла мъка, болест черна, / тегнела му на душата (Н. Ракинтив).

Степента и силата на разликата, изразявана чрез противопоставителното свързване, зависи от логическото съдържание на мислите, от естествения контраст между тях, от съотношенията им и от намерението на говорещото лице. Прието е по традиция да се подчертава, че при по-остър контраст между мислите, т. е. когато противните мисли са „в жива борба“, употребява се съюзът *но*, по-рядко *обаче*, а при по-слабо противопоставяне или при обикновено описание на два предмета с различни признаци употребява се съюзът *а*. Съюзът *а*ла, който генетически е свързан с *а*, заема средна позиция между *но* и *а*. Необходимо е да се добави, че

¹ А. Бънков, *Логика*, София, 1958, стр. 62.

² Пак там, стр. 62.

почти всички семантични, функционални и синтактични особености, присъщи на *но* и *а*, не са чужди и на *ала*. В известни случаи съюзът *но* може да се употребява и при по-слабо противопоставяне или съпоставяне на мисли, действия, качества и предмети, а съюзът *ала* да се използва при по-силно противопоставяне, ограничаване или отричане на мисли, действия и качества.

Друг семантичен признак, присъщ преди всичко на засиленото противопоставяне, е отстъпителният (концесивният) характер на изреченията, свързани с *но* и *ала*, поради което тези изречения се доближават по функция до типичните отстъпителни изречения. Тази концесивност не всякога е открито изявена. Напротив, в повечето случаи тя е имплицитна или потенциална, напр.:

Девет са цели годинки,
откакто сме се женили,
ала (= ала въпреки това) си рожба нямаме.
(Нар. песен)

Тъжно ми й, дядо жално ми й,
ала (= ала въпреки това) засвири, не бой се —
аз нося сърце юнашко.

(Хр. Ботев)

В същност семантичните категории разлика и отстъпителност (концесивност) обобщават всички останали отсенки на противопоставителното свързване: противопоставяне, засилено противопоставяне, съпоставяне, присъединяване, 'недостатъчност, лишение от нещо, което предполага първата мисъл', 'ограничаване значението или следствието на първата мисъл', 'противно следствие', 'разлика и превъзходство'. За съжаление, нашите лексикографи никъде не пишат за концесивния характер на свързване с *ала* и *но*. Трябва да се отбележи, че концесивният признак няма обобщаващото значение на семантичния признак разлика. Той е присъщ на много изречения, но не на всички изречения, свързани с противопоставителни съюзи.

За да бъде по-пълна граматичната характеристика на съюза *ала*, тук ще бъде приведен материал, който да илюстрира всички употреби и всички общи и „частни“ значения на този съюз.

Както се изтъкна вече, най-многобройни са ония изречения, въвеждани със съюза *ала*, които по семантична отсенка се доближават до отстъпителните (концесивните) изречения. При тях действието настъпва въпреки условието в предходното изречение. То настъпва независимо от това условие и въпреки това условие. Все пак противопоставянето тук е леко и нюансирано. То не е остро и категорично както при същинските отстъпителни изречения. В много случаи е скрито и едва доловимо, затова въвежданите с *ала* изречения не са подчинени обстоятелствени изречения, а са компоненти на сложно съчинено изречение.

Аз бях много малко дете, *ала* (= ала въпреки това) твърде добре помня как баща ми утешаваше и милваше майка ми (Л. Каравелов). Ние сме сиромаси хора, *ала* (= ала въпреки това) такива гости като тебе са ни драги (Г. Караславов). А гордостта Аспарухова не търпеше рани и десницата му не понасяше иго. Той реши да се опре на цял свят, *ала* да спазва основното и да разшири синорите на своето царство (Н. Райнов). И запя: Тая пролет една птичка. . . Гласът му беше дразгав, *ала* никой не придирише. Мнозина, напротив, изказаха своето одобрение (Ст. Дичев). Колчо се мъчи да се показва като че нищо не било, *ала* не върви (Г. Г. Влайков). Младата девойка се загледа нататък, *ала* нищо не виждаше (Д. Талев). Васил добре знаеше източника на това богатство; *ала* все пак отиде при някогашния другар (Ст. Дичев).

Днес тревожния покой
дебне в малката ни къща,
стихна боя, мили мой,
ала ти се не завръщаш.

(Н. Й. Вапцаров)

Може би си прав, нали?
Може би си прав, любимий,
ала мене ме боли
и тежи ми, и тежи ми
тая страшна пустота.

(Н. Й. Вапцаров)

Нервира се, ръце размахва, вика,
че ясна била нашта политика,
ала речта му, с извинение —
оставя друго впечатление.

(Хр. Радевски)

Ази ще утихна,
слънце ще да пекне,
ала не мислете,
че ще ви олекне.

(П. Р. Славейков)

Димитър майци отвръща:
изходих села болярски,
до море и зад планина,
много съм места изминал,
по-много неща научил,
ала ма й никой не запряд
със око да ма погледне,
със уста да ми продума.

(Ц. Церковски)

Отстъпителният характер на действието във второто изречение често пъти е мотивиран. Приведени са основания, мотиви, причини, поради които действието във второто изречение се осъществява независимо от казаното в предходното изречение или въпреки онова, което става в това изречение, напр.:

Има и такива, разбира се, които смятат, че господинът с рошавите мустаци не е бил толкова страшен, . . . и да е попаднал по погрешка на чужда сватба, *ала* никой не смее да се обади, защото старият генерал е непоклатим в губернията си като Хеопсовата пирамида (Св. Мишков). Сега тя му избяга, подигра се с него хитрушата, *ала* той не е по-глупав от нея! Как как Пейо ще я хване (П. Бобев). Преди да повярваме, че си убил змея, ти трябва да разкажеш как си го убил и да докажеш, че думите ти са истини. *Ала* и да си го убил, ти не можеш да заемеш мястото, защото не си нито змей, нито безсмъртен, а цар на змейовете може да стане или някой безсмъртен, или някой змей (Н. Райнов).

Чуя те, либе, слушам те,
ала не мога да стана:
тяло ми е в земя обрасло,
лице ми е в мъх покрито,
очи мий зъмя изпила,
и в перчем ми гнездо завила.

(Нар. песен)

Съюзът *но* може да се изпуска, без да изчезва противопоставителната ситуация в изречението. Това става, когато някои от лексико-семантичните елементи в сложното изречение са в естествен контраст или когато едно от изреченията е отрицателно, напр.:

Душа давам — коня си не давам, / коня давам — мома не меням (Ц. Церковски).

В моята химна любов не трепти,
ала аз зная, че, майко велика,
пак ще ме срещнеш усмихната ти!

(Н. Лиливев)

Всички сме дошли на свят
точно по еднакъв начин,
ала не за всеки врат
същ хомот е бил назначен.

(Д. Дебелянов)

Кой що ще да каже,
ала е кураж,
заек да нарами
пушка с патрондаш.

(Чичо Стоян)

Става, що става — рекла Лиса,
злюбна, — *ала* аз тука грозде
ще си зобна!

(Ас. Разцветников)

Но мен ме притиска
жестоката, дълбока тъга.
За вашто „сега“
е горест стаена във мен.

Ала
не бойте се, деца,
за утрешния
ден.

(Н. Й. Вапцаров)

И в летен пек и в зимен мраз
ще идваш, майко, ще нареждаш,
ала напраано: прах бездушен,
ще мога ли да чуя аз?

(П. К. Яворов)

Този факт показва, че по-силните противопоставяния се изразяват с помощта на съюза *но* и че при изпускането на *но* противопоставителната ситуация в изречението се запазва или подразбира. Съюзът *ала* не може по начало да се изпуска, без да изчезва противопоставителната ситуация в изречението или без да изчезне специфичният нюанс, който *ала* придава на изречението. Но все пак елипсата при *ала* е също така възможна, но по-рядко се използва, напр.: „Пелинко дадох в съд, [ала] някой си вдовец отведе Милена нейде в загорските села и работата се потуши“ (Ел. Пелин). „Нервира се, ръце размахва, вика, / че ясна била нашта политика, [ала] речта му, с извинение — / оставя друго впечатление“ (Хр. Радевски). Когато субектите, предикатите са противоположни по смисъл или пък едно от изреченията е отрицателно, противопоставителното свързване с *ала* добива по-голяма сила, напр.:

Изведнъж —
нещо шракна,
засада! . . .

— Залегни!
Тинина! . . .
Ала късно,

от куршуми земята завря.
(В. Георгиев)

И днес по нея всеки поглед жали,
че *те цъфтят, ала повехна тя.*
(Д. Дебелянов)

Той, като ожаднял много, вмъкнал се във въбела и като се напил, *взел да излезя*; *ала* ниганинът се *препечил*, та го не пушал и искал да го тикне да се удави (Народна приказка). Христина умря, още шест години не натъкмила. Тамам бе взела да цъфти, като бялото кочиче под снега. *Ала* лошата шарка не *пожали* това кочиче (Т. Г. Влайков).

Противопоставянето е значително, когато въвежданото с *ала* изречение разкрива неочаквано положение, немотивирана от първото изречение последица, напр.:

Сутринта Кирилица стана рано, с грижа да се отличи пред милия си братанец, когото цели години не беше виждала, *ала* леглото на госта беше празно. А новите чешири на вуйчо Кирил и долните му дрехи, които снощи висяха на стената — липсваха (Ел. Пелин). Той [европеецът] сяда при тях и им показва самодоволно своя африкански трофей, *ала* в същия миг очите му съзират с ужас дребните издайнически букви, изрязани отвътре на гривата: Made in Czechoslovakia (Св. Минков). Играл едва има време да се отклони влясно, *ала* острието на кинжала разпори ръкава и го поряза в дебелината на лявата ръка (Ст. Загорчинов). Класурецът ги [кърджалините] забелязъл отдалеч. . . Той изтръпнал, пообърнал се, завтекъл се в къщи да види любимката си Свиленка и да я предупреди за опасността, *ала* излязъл с подкосени крака. В стаята я нямало (Кр. Григоров).

Противопоставянето е по-слабо, когато въвежданото с *ала* изречение не се намира в семантична или граматична връзка с предходното изречение, или пък има описателен характер, напр.:

Войвода от чердак
си им пари фърля,
ала клета Пенка
под порти стояла,

еранки чекала,
коги да излезат
на лозе да идат.

(СБНУ, 46, стр. 40)

Старите постройки с опрашени прозорци са хлътнали в земята. Само белият храм на средата и мавзолеят до него се усмихват приветливо. *Ала* по стъпалата на мавзолея — не-стопен сняг, вратата — разтворена, подът — измърсен (К. Константинов).

Въвежданото с *ала* изречение ограничава обсега на мисълта в предходното изречение или намалява нейното значение, или пък изтъква едно

обстоятелство (препятствие), което пречи да се реализира действието за което се говори в предходното изречение, напр.:

Докторите давали надежда, *ала* опасността се още не била минала (Т. Г. Влайков). В дъното на душата и се усещат още тръпки от досегашните болки и мъки. *Ала* тя иска да ги забрави, всичко иска да забрави и да прости (Т. Г. Влайков). А над откритата полянка Трееше ранно пролетно слънце. *Ала* неговите лъчи не можеха още да стоплят шуливните потъмнели преси (Ст. Загорчинов). Тук Борис започваше някоя от своите проповеди и простите люде жадно го слушаха. *Ала* виждаше се, че те не разбираха думите му, не достигаха до тях неговите мисли (Д. Талев). Той идеше към нея като ловец и тя като малка безпомощна птичка искаше да се скрие някъде, *ала* пред нея стоеше тая бездънна пропаст и никъде нямаше притулно място (Ел. Пелин). В тъмнината като че се мярка човешка фигура. Да, да, човек пълзи към сламката. . . В миг той премисли да викне що глас го държи, *ала* она ще побегне (Кр. Григоров). Нейната сестра Черната Лиска е по-смела, *ала* и двете, според мене, са глупачки (Ем. Станев).

Въвежданото с *ала* изречение означава лишние от нещо или ограничава очакваната последица от предходното изречение, напр.:

И ония,
    кокто с чудесни
и възторжени думи възпя,
днес умира

    със песни —
ала ти. . .
не си между тях.

(В. Георгиев)

Расла Марийка, порасла,
голяма мома станала.
къща ще вече да върти;
та я майка ѝ годила,
годила и оженила:
ала си рожба нямаше.

(Народна песен)

Ровил той кесията, дано е забравил някоя пара по тъмните къшета, *ала* освен изтритата монета друго нямало (Кр. Григоров). На мегдана, пред поповата къща, имаше стар излак, водата на който наистина бе по-вкусна от водата на чешмата. *Ала* тоя излак нямаше кофа и хората черпеха от застоялата му вода с всевъзможни съдове, уливките от които се втичаха пак вътре (Ел. Пелин).

Въвежданото с *ала* изречение разкрива действие, несъвместимо от определено гледище с казаното в предходното изречение; напр.:

Те [еничерите] са заемали важни места в управлението, *ала* вместо да съдействуват за съвземането на гурската държава, ограбвали са християнското и мохамеданското население и са разорявали страната (Б. Пенев).

Снахо ле, мила снашице,
оженихма си байо ми,
намерихме му невяста:
и хубава е като тебе,

и сговорна ѝ е с комшиите,
ала децата не гледа.

(СбНУ, 46, стр. 56)

Ти седиш още и пиеш,
ала си дома не знаеш,
кво ми ѝ е чудо станало —
сестра ти го ѝ е свършила:
вляла въф нови яхъре,
пробила девет атове.

(СбНУ, 46, стр. 73)

Въвежданото с *ала* изречение разкрива последица, противоположна на казаното в предходното изречение, напр.:

Ако всичко е в ред и работният свят мирно почива, аз лягам на тревата, спокойно заспивам и се усмихвам на сън. *Ала* тая нощ за мене няма сън (А. Каралийчев). Ружа беше бременна в последните месеци, а те двамата никак не бяха говорили до сега за нейното необикновено положение. Тя беше селянка и знаеше, че това си беше женска грижа и дори беше срамно да се говори и със собствения мъж за бременност и раждане. Така си мислеше и той, че това бяха женски грижи и женски тайни. *Ала* сега отеднаж са уплаши за Ружа (Д. Талев). — Ти знаеш — отвърна никак нехайно стрина Венковица. Искаше, сякаш, да каже, че ѝ е се едно. *Ала* в същност не беше все едно (Т. Влайков). Сенегалците изпитват почти езически ужас от фотографическия апарат. . . *Ала* същите тия сенегалци с най-голямо спокойствие и дори с усмивка застават пред обектива, ако човек им обещае един франк (Св. Минков).

Въвведаното с *ала* изречение изразява в известен смисъл превъзходство над онова, за което се говори в предходното изречение. В него често пъти се употребяват степенувани прилагателни и наречия, напр.:

Тази новина зарадва всички българи, *ала* най-много пловдивчани (РД, 37/64). — Къде ме занасяш, бре момче, . . . — вика дядо Матейко и се дърпа да погледне, *ала* ангелът лети и го носи в по-светло ширине (Ел. Пелин). Те излезли толкова високо, че не се виждали вече. *Ала* върхът на опасните скали бил още по-високо (Ел. Пелин). Бисера е малко зрънце, *ала* има голяма почит (Пословица). Над Пирот замръкнахме, когато избухна една страшна буря, *ала* каква буря (Ив. Вазов.) Малко ли хубави чешми има у нас, . . . , *ала* поповия кладенец е един (Ел. Пелин). — Що, що рече? Още тая нош ли? — завикаха недоволно с дрезгави и груби гласове останалите, . . . *Ала* най-вече викаше един великан с червеникава брада (Ст. Загорчинов). Като дигне дългите си клепащи и те стрелне с оние живи въглени, сякаш че те прикове на място — такава сила имаха! *Ала* в същото време сещаш, че тоя поглед те и опойва с някаква тиха сладост (Т. Г. Влайков). Гледаш я на пътя — дребничка, сухичка, слабичка. *Ала* виж я на работа (Т. Г. Влайков). Не зная как да те зова, любима! / Сърцето ми сияе в звукове /, *ала* за мойта обич няма име / и няма тъй сърдечни стихове (В. Георгиев).

В същата функция може да се употребява и съюзът *ама*, напр.

Зад къщата на Марикиния двор има градинка, а тая градинка има трендафил, *ама* какъв трендафил! (М. Георгиев).

Що се отнася до съюза *а*, той се употребява твърде често в отрицателно изречение след изречение, с което се изразява някакво превъзходство. В такива случаи съюзът *а* е равнозначен на съюза *отколкото*, напр.:

По-добре голям залък да изядеш, *а* не голяма дума да изречеш (Посл.).

По-добре е да се подхлъзнеш с крак, *а* не с език (Посл.).

По-добре вярвай очите си, *а* не хората (Посл.).

По-добре да плаче детето, *а* не майката (Посл.).

По-добре да служиш на добри хора, *а* не да заповядаш на лоши (Посл.).

Въвведаното с *ала* просто или сложно изречение изразява причина условие или цел, напр.:

Не беше още навикнал на ергенлъка Ненко. Истина, и права му беше такъв, *ала* още не беше му ударил и часа за това (Т. Г. Влайков). Радо мари, дай крамаля да го пухна, *ала* ма страх (Посл.). Мечката, макар тромаво и тежко, се отбраниваше дълго време, *ала* виждаше се, че това строе на задните крака я изморява (Ст. Загорчинов). Славина заплака, *ала* не от малодушие, а от обидата, която трябваше да понесе (П. Петров). На поляната се събраха двайсет души въоръжени мъже и някак чудно изглеждаше между тях присъствието на Дона. *Ала* тъкмо защото тя беше сред тях, . . . — тия груби мъже приказваха кротко, дори и любезно помежду си (Д. Талев). — Ще ти дам водица — отвърща реката, — *ала* донеси ми листец от липата! (Ран Босилек). За всички има, *ала* трябва ум; / и тайно само — да не става шум (Ем. п. Димитров). Ще идеш утре при него; / *ала* те клетва заклинам, / ако ти й мила майка ти, да плачеш, синко, да искаш / с дружина да те не води (Хр. Ботев). Чичо ми е много богат човек и ще ми даде, колкото пари искам, *ала* ако му се мърна с моите скъсани дрехи, няма в къщи си да ме пусне (Г. Караславов). Не можем всичко описа хладнокръвно, не можем всичко издума; *ала* за да приведем един бляскав пример от турското правосъдие, се принуждаваме и ще кажем за убиването на Добря (Хр. Ботев).

Употребата на съюза *ала* в състава на простото изречение е твърде ограничена. Там той служи най-често за връзка между еднородни части и за противопоставяне или съпоставяне на признаци на предмети и действия. По този начин се постига по-ярка характеристика на предметите и действията. Въведаните с *ала* определения означават признаци, различни от изброените преди това. Тези признаци се противопоставят на предходните, ограничават значението им, превъзхождат ги или им отстъпват. Те могат да принадлежат на един и същ предмет или на различни предмети, напр.:

Името на загубения беше Обрад — мъж ни млад, ни стар, *ала* от другите по-затворен и неприказлив (Ст. Загорчинов). Около него се защура Стоилка . . . , кокалеста женица . . . , *ала* добра и грижлива къщовница (Ел. Пелин). Селото не е гръцко, *ала* е гърчаво (Посл.). Тя беше мъничко и хубаво селско зверче, свободна и шеговита, *ала* и не много срамежлива (Ел. Пелин). Тук, високо в планината, пролетта идваше малко по-късно, *ала* винаги по-свежа, по-зелена, по-весела (Д. Талев). Колчо е станал нещо много весел, *ала* и малко като смутен, като гузен (Т. Г. Влайков). Наша си, булне, наша си, *ала* си, булне, бачкова (Посл.).

Радке ле, мома убава,
много си, Радки, убава,
ала си малко глупава.
(СБНУ, 46, стр. 48)

Хубава Лало баюва,
пустата ваша махала,
че имате моми хубави,
ала ергени глупави.
(СБНУ, 46, стр. 189)

Дал бог добро, пръно калугерче,
добре дошел, ти наш гост ненадан,
гост ненадан, *ала* много чекан.
(СБНУ, 44, стр. 15)

Момиченце чернойочко,
чернойочко, белолико,
не си толкоз ни убаво,
ни убаво, ни гиздаво,
ала си ми в сърце вяляло,
в сърце вяляло омияляло.
(СБНУ, 46, стр. 218)

Въвежданите с *ала* обстоятелствени пояснения разкриват различни признаци и особености на начина, по който се осъществява глаголното действие. Понякога те добиват характер на полуобособени или присъединени части, напр.:

Те се приближаваха бавно, *ала* стремително, повлякоха със себе си и башибозука (Д. Талев). — Виж я ти, жена с жена! — промърмори с дебелия си глас косматият Смил, *ала* вече по-мекко и примирително (Ст. Загорчинов). Той бе завършил, *ала* без диплом (Ем. п. Димитров). Затварям пламнали очи, / *ала* напразно — няма сън (П. К. Яворов).

Субектите в сложното изречение могат да бъдат еднакви, тъждествени или различни, а действията едновременни или последователни, напр.:

Тя посегна да го вземе, *ала* той го подръпна назад (Т. Г. Влайков). Тебе, булка, може да ти е криво, това го знам, *ала* и на нас ни е мъчно (Г. Караславов). Не бях с него, *ала* той ми разказа как я застрелял на пясъчния нос (Ем. Станев).

Може би сега и тя
като мен напразно чака,
ала влажната земя
го държи в прегръдка яка...
(Н. Й. Вапцаров)

Давам мюхлет три месеца
да калесаш сичка рода,
ала саде не калесвай
сестрини ми девет сина.
(СБНУ, 46, стр. 49)

Превързани са лютни рани, / *ала* по дрехи изподрани / струи от кърви се вият / и капят по планинският път (П. П. Славейков).

При противопоставителното свързване в сложното изречение са възможни още няколко вариации: субектът на първото изречение може да бъде обект на второто и обратно, еднакви обекти при различни действия, различни обекти при еднакви действия, различни действия и различни обекти и пр., напр.:

Нако го изглеждаше от време навреме подозрително, *ала* новият механик си даваше вид, че не забелязва това (Кр. Велков). Нарядко *тя* дохождаше на себе / и все, напусто, с думи и со поглед / за *рождбата* си пита; *ала* никоой не посмя и дори да *й* загатне / къде е *тя*, какво со нея стана (П. П. Славейков). Тя посегна да го вземе, *ала* той го подръпна назад (Т. Г. Влайков). Почна деге / да полива / низ градина *цвете* / — *ала* не полива го / — а го залива (Ст. Михайловски). Невястата посегнала да вдигне *трапезата*, *ала* брат *й* спрял и казал: „Ситите могат да станат, *ала* гладните ще се нахранят“ (Нар. приказка).

Въвежданото с *ала* изречение може да започва с обособена, с вметнатата част или изобщо да съдържа такава част, напр.:

Смятах тогава да продължа издаването на книжовните си трудове. . . *Ала увлечен, по силата на обществените условия и по повеление на граждански дълг*, аз изоставах и издаването на своите разкази и повести (Т. Г. Влайков). Ненко с нетърпение чакаше другия празник. . . *Ала за проклетия*, случи се та на уйчови му се загуби нейде една кобила (Т. Г. Влайков). Между хората отново се надигна ропот, *ала по-слаб и недружен*, защото повечето бяха заети да изваждат от торбите си убития дивеч (Ст. Загорчинов).

Въвежданото с *ала* изречение може да означава присъединително отношение, т. е. да изразява допълнително съобщение и изяснение, свързано със съдържанието на предходните изречения. Тази функция на *ала* е свързана с разнообразни семантични и стилистични вариации. В това отношение *ала* се доближава до съюза *обаче*. Изобщо свързаните с помощта на *ала* части и изречения добиват лека отсенка на вметнати, обособени или присъединени части, напр.:

У лелини й дворове широки,
като че слънце грееше — и всички,
що Ралица споходиха, от там
излязоха, като че ли и тях
да бе огряло слънце. . .

Ала слънце,
що за един тъй драголюбно греи,
на други мрак състъява на душата.

(П. П. Славейков)

Ти помниш ли професора Григорий?
Играем покер ний, а той бърбори.
И после ни изгони! Как те беше страх!
Но аз тогава още не разбрах,
че ще излезеш славен мошеник.
(*Ала* недей да се обиждав, моля).

(Ем. П. Димитров)

„Убийте го!“ — извика царят. И вариантите ме изведоха отвън. *Ала* царщата не даде (Н. Райнов). Боляринът Витомир бавно пусна бича си, погледна към пътя и ошъна поводитите на коня, сякаш искаше да го подкара по дирите на Играла. *Ала* след малко продума мрачно на себе си (Ст. Загорчинов). Това са шестнадесет години протекли без радост, *ала* и без мъка (Н. Й. Вапцаров). Хлапако, нямаш ли сърце, — завика в отчаяние той, *ала* никой вече не се обади (Ел. Пелин).

Въвежданото с *ала* изречение, макар и по-рядко, може да бъде подбудително (повелително), въпросително или възклицателно, напр.:

Ази ще утихна, / слънце ще да пекне / *ала* не мислете, / че ще ви олекне (П. Р. Славейков). Върни се, остана, *ала* самичък (Г. Райчев). Гледаш я на пътя — дребничка, сухичка, слабичка. *Ала* виж я на работа (Т. Г. Влайков). Ясно му е: свето / Освобождение на свои; / *ала* ще бъде ли? (К. Христов). Наидохме ги, *ала* защо е? — По-добре да не бяхме ги нашли (Хр. Ботев). Сам можеше и той да види ясно, /невястата му че ще става майка / наскоро, *ала* кой ти я поглежда! (П. П. Славейков).

Употребата на *ала* отстранява повторението на други еднородни съюзи дава възможност да се степенуват противопоставителните отношения или да се образува синтактичен паралелизъм от симетрично изградени цялости въз основа на една антитеза, напр.:

Но в месец, или пък
в седмица само
властта го открила и . . . съд.
Ала в съдът
не потупват по рамото,
А го осъждат на смърт.
(Н. Й. Вапцаров)

Медени песни се вече не пеят,
огън дими в разнините,
тътне земята и се люлее,
с кости и кърви покрита.
Ала се никога нищо не губи,
дойде ли времето мирно,
някой отново ще страда и люби,
някой ще пее безспирно.
(М. Петканова)

При подходящи условия в системата на противопоставителното свързване с помощта на *ала* може да се образува градация или един поант:

Във жилите полека-лека
кръвта изстива
                  като щик.
Ала една усмивка лека
по устните се плъзва в миг.
И после устните синеят,
ала в очите
                  жар гори,
ала очите сякаш пеят:
„Liberté chérie . . .“
(Н. Й. Вапцаров)

Но мен ме притиска
жестока, дълбока тъга.
За вашто „сега“
е горест стаена във мен.
Ала
не бойте се, деца,
                  за утрешния
                                  ден.
(Н. Й. Вапцаров)

Такава е картината на фреквенцията, на семантичките, стилистическите и граматическите особености на съюза *ала*. Той наистина няма широка употреба в художествената практика, обаче влиза в системата на изразните средства на нашия език, понеже нюансира противопоставителното синтактично свързване по особен начин: смекчава острите противопоставяния, а засилва слабите. А освен това ограничената фреквенция на дадена категория, при определени условия, може да се използва за стилистически цели.

КОНСТРУКЦИИ С ПРЕДЛОГ *ОСВЕН*

Йордан Пенчев

Конструкциите с предлог *освен*, когато той не е част на сложен съюз (т. е. когато не влиза в съчетания като *освен да*, *освен че*), в български език могат да се явят в следния вид: 1) *Това знае всеки освен Иван*; *Това не знае никой освен Иван*. 2) *Срещнах всички освен него*; *Не срещнах никого освен него*. 3) *Търсих навсякъде освен тук*; *Не търсих никъде освен тук*. 4) *Събирам всякакви марки освен унищожени*; *Не събирам никакви други освен унищожени*. 5) *Освен него видях и тебе*.

Такива конструкции се срещат в други славянски езици. Руски: Я встретил всех кроме него. Полски: Spotkałem wszystkich oprócz niego. Чешки: Potkal jsem všichni mimo něho. Сърбохърватски: Susreo sam sve osim njega.

На посочените конструкции е обръщано малко внимание. Не е достатъчно, според мен, и казаното в „Грамматика русского языка“ (АН СССР, т. II, ч. 1, § 935). Тук конструкциите се разглеждат в рубрика „Обособленные слова или группы слов с предлогами *кроме, помимо, сверх, вместо* и т. п.“: „Среди обособленных членов предложения выделяется именная конструкция в форме косвенного падежа имени существительного или местоимения с предлогами *кроме, помимо, сверх, вместо* и нек. др., обозначающая лицо или предмет, замещаемый, включаемый или, напротив, исключаемый из ряда других лиц или предметов. Слова с таким значением в предложении являются относительно самостоятельными и лишь условно могут рассматриваться как дополнения. Обособление здесь в значительной степени вызывается функциями самих названных предлогов.“ Предложеното от Академичната руска граматика описание обаче предизвиква някои възражения. Напр. твърдението, че обособяването се налага от функцията на предлога, може лесно да се опровергае, като се посочат примери от други езици, където предлогът има точно същата функция (значение), но обособяване няма: *Да излязат всички освен Иван*. Липсата на обособяване тук се обяснява с основното намерение на говорещия, което се изказва в съчетанието с *освен*. От друга страна, прави впечатление, че конструкциите с посочените предлози се тълкуват само като допълнения; с думата „условно“ авторите не намекуват, че свързаната с предлога част може да има и друга синтактична роля. Но в следния пример очевидно не можем да говорим за допълнение: *Всички освен него са добри*.

Ако се опитаме да изтълкуваме подобни конструкции с понятията на традиционния синтаксис, ще срещнем затруднения. В този пример съчетанието явно се съотнася с подлога, но не е втори подлог. Но то не може

да се съотнася и със сказуемото и да се означава като негово пояснение. Може би най-добре би било да вземем съчетанието за особен вид определение, защото наистина определението може да се отнася към различни части на изречението. В такъв случай ще говорим за „ограничаващо определение“ като една от разновидностите на несъгласуваните определения.

Предлог *освен* може да свързва част на изречението и по друг начин: *Освен него дойде и Иван*. Тук не можем да открием в разглежданото съчетание черти на определение, защото то в нищо не пояснява подлога. В същност то се отнася към сказуемото така, както и думата *Иван*. Ето защо в случая ще трябва да говорим за особена разновидност на еднородните части.

Различието между двата вида конструкции може да се покаже, като се изведат техните трансформационни възможности. 1. *Дойдоха всички освен брат му* → *дойдоха всички, брат му не дойде*. 2. *Освен него дойде и брат му* → *той дойде, дойде и брат му*. Частта, която в изходното изречение стои след предлога, в първия трансформ се отнася към отрицателно сказуемо, а във втория към положително. Това именно обяснява изключващата и включващата функция на предлога в двете конструкции.

Друга характерна черта на „ограничаващото определение“ е, че групата с *освен* се съотнася смислово с група, която се представя от обобщаващо или отрицателно местоимение. Където липсва такова местоимение, съответната дума или група думи лесно се преобразува в група с такова местоимение. *Той не разбира поезията иначе освен като оръдие за пряката цел на времето*: иначе = по никакъв друг начин. *Какво друго освен въстание могат да направят те*: какво друго = нищо друго. *Събирам различни марки*: различни = всякакви. Тия съответствия навещат на мисълта, че между подобни изрази може да има трансформационни зависимости, но за нас в случая е важно общото в структурата на приведените примери и няма да ги разглеждаме от трансформационно гледище.

В конструкциите от втория тип обобщително или отрицателно местоимение не може да се яви. При съотносителната дума пък се явява съюз *и* (*също и*).

*

Тук няма да разглеждаме подробно характера на връзката от гледище на традиционния синтаксис, защото това би означавало да ги поставим в системата на категориите определение и еднородни части. Ще покажем как тая връзка може да се опише по-просто, ако описанието се представи като част на трансформационна граматика. Ще се занимаваме само с първия тип конструкции. За краткост няма да посочваме правила, според които морфемните класове се заместват с морфемите от зададен списък. Освен това конституентната структура на конструкциите няма да представяме в оня вид, който е необходим за прилагане на морфофонемните правила. С други думи, от конституентното равнище ще преминаваме направо на равнището на думите като готови словоформи.

Нека най-напред покажем необходимостта от трансформационно правило, като представим конструкциите в генеративния модел на непосред-

ствените съставки. На това равнище разглежданият тип конструкции се поражда от следните правила¹:

$$\begin{aligned} \text{Изр} &\longrightarrow \Gamma\Phi + \text{Иф} \\ \Gamma\Phi &\longrightarrow (C_1) \Gamma \\ \text{Иф} &\longrightarrow (п_1) \left\{ \begin{array}{l} M \\ (C_2) \end{array} \right\} + \text{пф} \\ \text{пф} &\longrightarrow п_2 + \left\{ \begin{array}{l} C_2 \\ П(C_2) \\ п_1 + \left\{ \begin{array}{l} П(C_2) \\ C_2 + п_3 + C_3 \end{array} \right\} \\ M \end{array} \right\} \end{aligned}$$

Сложността на приведените правила вече е достатъчно основание да се откажем от тях. Но има по-сериозни основания да направим това. Преди всичко чрез тия правила можем да представим конституентната структура и на други типове конструкции. Напр.:

(Виждам (всичко (освен масата))).

(Виждам (всичко (на масата))).

Различията в структурата лесно се открива чрез намиране на възможностите за преобразуване. Установената система от правила обаче не позволява да се направи това разграничение.

От друга страна, изборът на един или друг клас от морфемите (или съчетания от такива класове) зависи от структурата на предходните съставки. Така напр. елемента C_2 можем да изберем само ако не е избран вече елементът (п) и ако глаголът е преходен. Обратно, елемента $п_1 + X$ можем да изберем само ако глаголът е непреходен и т. н. Двухзначността на формулата, от една страна, и съобразяването с „историята на деривацията“, от друга, са ограничения, които, както е известно, не позволяват да останем на равнището на непосредствените съставки на конструкцията. За да останем на това равнище, трябва да зададем допълнителни правила, които да обуславят избора на морфемните класове. Но това ще доведе до усложняване на описанието.

Работата значително се опростява, ако представим конструкцията на трансформационно равнище. Тоя тип конструкции може да бъде породен с трансформационно правило, което може да се нарече „ограничаващо“, имащо следната форма:

$$T_{\text{освен}} : \begin{array}{l} \Gamma + \text{Иф} \\ \text{не} + \Gamma + \text{Иф} \end{array} \Bigg| \longrightarrow \Gamma + \text{Иф}_1 + \text{освен} + \text{Иф}_2$$

$$\text{Напр.:} \begin{array}{l} \text{Виждам} + \text{всички} \\ \text{не} + \text{виждам} + \text{него} \end{array} \Bigg| \longrightarrow \text{виждам} + \text{всички} + \text{освен} + \text{него}.$$

Структурното изменение, което предизвиква $T_{\text{освен}}$, личи по-ясно, когато представим случая с общи символи:

$$\begin{array}{l} X_1 + X_2 \\ \text{не} + X_1 + X_3 \end{array} \Bigg| \longrightarrow X_1 + X_2 + \text{освен} + X_3.$$

¹ Значение на символите: Изр — изречение. Гф — глаголна фраза. Иф — именна фраза. С — съществително. Г — глагол, положителен или с отрицание. п — предлог. М — местоимение, общително или отрицателно. пф — предложна фраза. П — прилагателно. ( ) — потенциално наличие. { } — алтернативно наличие.

Очевидно е, че изменението се състои в изпадането на групата $не + X_1$ от второто изходно изречение при сливането на двете изречения и появата на предлог *освен*.

Това правило ни дава възможност да разграничим конструкциите с предлог *освен* от конструкциите с други предлози и главно да изпуснем изобразяването на всички ония ограничения, които бяха необходими, за да получим тия конструкции, но които излизат от рамките на конституентното равнище. Тук без специални уговорки значенията на символите $Иф_1$ и $Иф_2$ са строго определени чрез предлог *освен*. Това е така, защото предлог *освен* в конструкция, получена именно от това правило, задължително изисква обобщителен характер в съответната група, за да има какво да ограничава. Обратно, явното изразяване на предлога в структурата на конструкцията автоматически поражда и семантичното съотнасяне между съответните групи.

Конструкциите с отрицание (*не виждам никого освен него*) могат също да се представят като трансформация на две изречения:

$$\begin{array}{l} не + Г + Иф \\ Г + Иф \end{array} \Bigg| \longrightarrow не + Г + Иф_1 + освен + Иф_2.$$

Пораждането на тия изречения обаче бихме могли да представим и като трансформация за отрицание на друго изречение с *освен*:

$$Г + Иф_1 + освен + Иф_2 \longrightarrow не + Г + не + Иф_1 + освен + Иф_2.$$

Естествено е, че $T_{освен}$ винаги ще се прилага след $T_{не}$, защото едното от изходните изречения за този тип конструкции трябва да съдържа отрицание. Правилото за $T_{не}$ ще предвижда и пораждането на отрицателните местоимения.

Най-добрият подход обаче би могъл да бъде следният. Съществува само едно правило $T_{освен}$, което поражда положителни или отрицателни изречения според това, към кое от изходните изречения се прилага предварителната $T_{не}$. Ако първото изходно изречение е положително, трансформът на $T_{освен}$ също е положителен; ако то е отрицателно, и трансформът е отрицателен.

Правилото за $T_{освен}$ ни обяснява липсата на съгласуване в примери като следния: *Всеки освен децата е длъжен*. Очевидно причината е в това, че съчетанието с предлог *освен* се отнася към друго ядрено изречение.

**ФИНАЛНА И СТАТИЧНА УПОТРЕБА НА ПРЕДЛОГА
В В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И НЕЙНИТЕ СЪОТВЕТСТВИЯ
В ДРУГИ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ**

Сийка Спасова-Михайлова

Повечето предлози определят пространствени отношения, които от своя страна са твърде разнообразни и нюансирани. Те могат да определят място вътре в известни граници (предлозите *в, у*), място като повърхност (предлозите *на, по, върху*), място на действие в близост до обекта или до една страна от него (предлозите *при, до, край, над, под, пред, зад*), място, към което е насочено действието (предлозите *към, до, за*), място като изходна точка на действие (предлозите *от, из*) и др.

Характерно за повечето пространствени отношения е, че те се схващат както във финален, така и в статичен аспект. По какъв начин ще се възприемат тези отношения, е в зависимост от това дали са мислими във връзка с направление, посока на определено действие, движение или се схващат статично като положение, състояние. Вследствие на това и предлозите, с които се определят единият и другият вид пространствени отношения, могат да посочват както място, към което е насочено, отправено дадено действие или от където почва действието с посока за отдалечаването му, така и място, където става, се извършва действие без определена посока или положение, състояние. Тази разновидност на пространствените отношения е в зависимост от възможността на предлозите да определят връзките на имената с глаголи за движение (финални глаголи) и с глаголи за състояние (статични глаголи). С оглед на това и пространствените отношения се разглеждат като финални и като статични. Те могат да бъдат две страни на един и същ вид пространствени отношения. И действително при повечето от предлозите в български език финалните и статични отношения са паралели за двустранно определяне на един вид пространствени отношения.

При едни от предлозите двустранната функция е стара, съществуваща още в старобългарски език, а при други тя е резултат на развой и се е осъществила в съвременния български език¹. Ще посочим предлозите, които се употребяват при финални и статични глаголи както сега, така и в миналото. Такива са главно предлозите *в, на, над, под, пред, зад*. Между характера на финалните и статичните пространствени отношения, определяни от тях, няма ясно изразена разлика, тъй като нито едно от двете паралелно съществуващи отношения не се свързва с някакъв

¹ Вж. Л. Андрейчин, Из семантичния развой на българските пространствени предлози, сп. Училищен преглед, XXXIX, 1940, кн. 5—6, стр. 679—687.

допълнително определящ елемент, който да нюансира пространственото отношение и да влияе за неговото семантично определяне. Освен това тези предлози още в по-ранен етап от развитието на нашия език са се употребявали при глаголи за движение и при глаголи за състояние. В старобългарски език те съответно се свързват със съществително в два падежа — във винителен падеж при финални глаголи и в предложен падеж (предлозите *въ* и *на*) или творителен падеж (предлозите *надъ*, *подъ*, *предъ*, *задъ*) при статични глаголи. Следователно тяхната двойна функция е стара. По разпространеност в езиковата практика тя е паралелна, без да може да се твърди, че едната от тях има превес. Ето защо при тези предлози по-правилно е, според нас, да се говори за едно основно пространствено значение, което има двойна употреба (финална и статична) в зависимост от това дали с тези предлози се определя отношение на съществително спрямо глаголи за движение или спрямо глаголи за състояние. В единия и в другия случай характерът на пространственото отношение не се изменя — следователно и семантично между двете употреби няма разлика.

В другите славянски езици като сърбохърватски, руски, чешки, полски, които имат синтетичен строеж, финалните и статични употреби на тези предлози формално се разграничават, както и в старобългарски език, по това в какъв падеж се поставя съществителното, свързано с предлога. В съвременния български език, който е аналитичен по строеж, такова разграничение не може да има, тъй като и във финалните, и в статичните употреби предлозите се свързват все с общата форма на съществителното след тях. Морфологично различие на съществителното след предлога, определящ финални пространствени отношения, от съществителното, което се свързва с предлог, определящ статични пространствени отношения, няма. До голяма степен вследствие на това, че двустранността на пространственото значение на предлозите не е свързана с формална промяна на съществителното след предлога, в съзнанието на българина различието между финалната и статичната употреба в пространственото значение на много от предлозите не изпъква ясно. Следователно в другите славянски езици съществува много по-ясно разграничение между финалните и статични значения и употреби на предлозите, отколкото в български език.

За тези от предлозите в български език, които в миналото и сега имат двойна — финална и статична употреба, може да се каже, че и в другите славянски езици имат аналогични съответствия — употребяват се същите предлози, също така с двойна употреба в основното си пространствено значение: предлогът *на* (бълг., рус., срх., чеш., пол.); *над* (бълг., рус., срх., чеш., пол.); *под* (бълг., рус., срх., чеш., пол.); *пред* (бълг., рус., срх.), *przed* (чеш.), *przed* (пол.); *зад* (бълг.), *за* (рус., срх., чеш., пол.). Изключение от цялата тази група предлози прави само предлогът *в*, за който в повечето славянски езици за изразяване на същите пространствени отношения има други съответствия — употребяват се други предлози.

Нека разгледаме поотделно значението и употребите на предлога *в* в български език и посочим неговите предложни съответствия на финалната и статичната му употреба в другите славянски езици.

Предлогът *в* в български език в основното си пространствено значение означава място във вътрешността на нещо или в пределите на нещо. Във финалната си употреба този предлог означава място вътре в нещо, където прониква действие, насочено отвън, напр.: *Влизам в стаята*; *Отивам в града*;

Качвам се във влака; Поставям тетрадката в чантата. При статичната употреба пак се посочва място вътре в нещо, но където се намира нещо или се извършва действие без определена посока, напр.: *Седя в стаята; Живея в града; Пътувам (намирам се) във влака; Тетрадката е в чантата ми; Чета в библиотеката; Разхождам се в парка.* Следователно пространственото значение на предлога *в* има две страни в зависимост от това какви пространствени отношения определя — спрямо финални или спрямо статични глаголи.

В старобългарски език тези две употреби са много по-ясно разграничени благодарение на различното свързване на предлога със съществително във винителен или в предложен падеж, напр.: с винителен падеж — *и въшѣдъ въ домъ фарисѣвъ възлеже* (Зографско евангелие, Л. VII, 36) и с предложен падеж — *бытъ възлежаштѹ смѹ въ дѣмоу егѹ* (пак от Зографско евангелие, Мар. II, 15).

Същото разграничение се прави и в руски език. Когато се определят пространствени отношения спрямо глаголи за движение, предлогът *в* се свързва със съществително във винителен падеж, напр.: *Он вошел в комнату; Я положил книгу в сумку; Они едут в Москву; Ученики идут в школу.* А когато се определят статични пространствени отношения, предлогът *в* стои пред съществително в предложен падеж, напр.: *Он был в комнате; Книга лежит в сумке; Я живу в Москве; Я родилась в Москве; Ученики учатся в школе.* Понякога финалната употреба на предлога *в* в руски език съответствува на финалната употреба на предлога *за* в български език. Това съответствие се наблюдава в случаите, когато в пространствените отношения особено е подчертана целенасочеността на движението към определен обект, напр. в руски *Уезжаю в Москву* съответно на български език ще се изрази с предлога *за* — *Заминавам за Москва*; в руски *Самолёт летит в Москву*, а на български *Самолетът лети за Москва*; в руски *Параход отходит в Варну*, а на български *Параходът тръгва за Варна*. Това съответствие на предлога *в* с предлога *за* в български се дължи на обстоятелството, че предлогът *за* в нашия език има по-широка финална функция, отколкото е функцията му в другите славянски езици. Вследствие на това някои от финалните пространствени употреби на предлога *в* в руски език се изразяват с предлога *за* на български език.

За изразяване на същите пространствени отношения, за които в български и руски език се употребява предлогът *в*, в другите славянски езици се употребяват други предлози — в сърбохърватски език предлогът *у*, а в западните славянски езици — чешки и полски — предлозите *у*, *у* и *do*.

В сърбохърватски език в основното си пространствено значение предлогът *у* е равен по значение на предлога *в* в български език. Той също така има паралелни финална и статична употреби. Когато показва направление на движението за проникване във вътрешността на нещо, той се свързва със съществително във винителен падеж и съответствува на предлога *в* във финалната му употреба в български език, напр.: *Он улази у собу; Мећем свеску у ташну; Деца иду у школу; Отишао у Београд; Идемо у позориште; Из твојих уста у божје уши* (Поговорка). Когато показва състояние, положение или движение вътре в определени граници, предлогът *у* стои пред съществително в предложен падеж и съответствува на статичната употреба на предлога *в* в български

език, напр.: *Седи у соби; Деца уче у школи; Био сам у позоришту; Он живи у Београду; Свеска је у таши.*

Трябва да се отбележи, че предлогът *у* се употребява и в български език. В съвременния книжовен български език обаче употребата на предлога *у* е твърде стеснена в сравнение с употребата на този предлог в народните говори. В тях предлогът *у* (подобно на *у* в сърбохърватски) се употребява равен по значение на предлога *в* с жива финална и статична употреба, напр. финална употреба: *Лисицата влязла у воденицата, та изяла кашата* (Народна приказка, Българска христоматия, Ив. Вазов и К. Величков, ч. I); *Яхна Марко коня Шараяна, та си ойде у Клисуре града* (Народна песен, СБНУ, 43). Статична пространствена употреба има предлогът *у* в примери като: *А Шарко бил у Вилибе града, вода носил, та ѝе свето пошил* (СБНУ, 43); *Седела ѝе нему мила сестра, седела ѝе у мала градина, та си шише ситна свиленица* (СБНУ, 43). Н. Геров¹ дава примери също с финална и статична употреба: *Затворили го у тъмница; Отивам у Цариград; У тия места има много дивеч; Още рибата у морето, он турил тавата на огъня* (Поговорка). А. Т.-Балан посочва, че предлозите *в* и *у* в съвременния български език „са се разместили по говори така, че в едни двата стоят с особните си значения в реч, в други са се слели в полза само на *в*, а в трети в полза само на *у*“². В тези случаи днес в книжовния език се употребява вместо предлогът *у* винаги предлогът *в*.

В съвременния книжовен български език предлогът *у* се употребява в случаите, когато пространствените отношения са свързани с представата, че някой се намира, живее или отива в дома, семейството на някого. Има както статична, така и финална употреба, напр.: *Той отиде на гости у роднини* (финално) и *Той е на гости (живее) у роднини* (статично); *Отидох у приятеля си и У приятеля си се чувствавам като у дома си; Намини у Иванови да провериш дали са се върнали и Останах за няколко дни у Иванови*. Тази употреба на предлога *у* е във връзка с неговото старо значение за определяне отношение на близост. То е запазено и във всички славянски езици (в статична употреба). В сърбохърватски това значение на предлога *у* не се употребява вече така често. В тези случаи той е изместен от предлога *код*, който в основното си значение е предлог за определяне на отношение за близост, напр.: *Био сам у Јована* и по-често *Био сам код Јована; код мене; код саме куће*. Следователно в сърбохърватски език предлогът *у* по значение и употреба съответствува преди всичко на предлога *в* в български език.

По-различна е употребата на предлога *в* в западните славянски езици чешки и полски. В тях той се употребява почти само когато се определят статични пространствени отношения за посочване на положение, състояние вътре в определени граници, напр. в чешки език: *Jsem (nalézám se) v pokoji; Sešit je v tašce; Žiji v Praze (ve městě); Cestující sedí ve vlaku; Nalézám se ve vašem bytu*; в полски език: *Byłem we Lwowie; Mieszkam w Krakowie; Siedzę sobie w domu; Znajduję się w pokoju; Urodzony jestem w Warszawie; Zeszyt jest w teczce*. За изразяване на статични пространствени отношения предлогът *v* (*w*) се свързва със съществително в предложен падеж.

¹ Вж. Н. Геров, Ръчник на българския език, ч. V, Пловдив, 1904, стр. 402—403.

² Вж. А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 320.

Във финална употреба предлогът *v* почти не се среща. Фр. Травничек¹ в своя речник отбелязва, че тази употреба в чешки език е само книжна и поетична. Дава примери като: *Usednout v křeslo*; *Zabořit v ulici*; *Letět v jinou krajinu*. Той посочва, че е запазена и в някои изрази с преносно значение: *Bítí se v prsa*; *Složit ruce v klín*. За полски език може да се каже същото. Употребата на предлога *w* в наречливи изрази като *w lewo*, *w dół* също би могла да се свърже с неговата финална функция².

За финалните пространствени отношения, които в български език се определят от предлога *v*, в западните славянски езици — чешки и полски — почти редовно се употребява предлогът *do*. Съществителното след предлога стои в родителен падеж. Примери от чешки език: *Vstupuji (vcházím) do pokoje*; *Ukládám do skříně*; *Jdu do města*; *Nasedám do vozu*; *Vcházím do vašeho bytu*; *Vlak vjíždí do tunelu*. Примери от полски: *Wchodzę do pokoju*; *Wkładam do szafy*; *Wkroczyłem do miasta*; *Przybyłem do Warszawy*; *Wsiadłem do powozu*.

Значението на предлога *do* в чешки и полски език за посочване на пространствени отношения, еднакви с определяните от финалната употреба на предлога *v* в български език (проникване вътре в определени граници), е по-ново значение. Фактът, че в тези езици съществуват, както посочихме, редки случаи на финална употреба на предлога *v*, *w*, показва, че в миналото значението на този предлог също е имало двустранна функция, аналогична на предлога *v* в български и руски език. Впоследствие една от употребите на предлога *v*, *w*, именно финалната, се е поела от предлога *do*, който по начало е предлог с основно финално значение във всички славянски езици. Това стесняване на функцията на предлога *v*, *w* и разширяването ѝ при предлога *do* се дължи вероятно до голяма степен на това, че в чешки и полски език, както правилно отбелязва Ст. Геродес³, „значения предела действия переплетается со значением простой направлености“. Вследствие на това отношенията за посочване направление на дадено действие, движение с неговите нюанси (насочване с приближаване към обекта, достигане до обекта и проникване вътре в границите на обекта) в чешки и полски език се схващат много по-обобщено, отколкото в другите славянски езици, особено сравнително със съвременния български език. Така значението на предлога *do* за посочване направление на движение, което прониква вътре в границите на обекта, се е наложило в чешки и полски език и се явява като съответна финална употреба спрямо употребата на предлога *v*, *w* за определяне на същите пространствени отношения, но в статичен аспект.

Може да се отбележи, че в народно-разговорния български език понякога предлогът *do* се употребява също равен по значение на предлога *v* в неговата финална употреба, напр.: *Отивам до града*; *Ще се отбия до библиотеката*; *Иди до аптеката да вземеш лекарствата*. В посочените примери предлогът *do* означава не достигане до определена граница, а подобно на предлога *do* в чешки и полски, проникване вътре в тези граници. Следователно тука значението на предлога *do* е еднакво с посоченото значение на *do* в западните славянски езици.

¹ Вж. Fr. Trávníček, *Slovník jazyka českého*, Praha, 1952, стр. 1617—1618.

² Вж. М. Ф. Розвадовская, *Польско-русский словарь*, Москва, 1955, стр. 638.

³ Вж. Ст. Геродес, *Старославянские предлоги*, Сб. Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 358.

В заключение за финалната и статичната употреба на предлога *в* в български език и нейните съответствия в другите славянски езици ще кажем, че предлогът *в* няма във всички славянски езици аналогични употреби на тези в български език. В нашия език предлогът *в* определя пространствени отношения при глаголи за движение и при глаголи за състояние. В семантичното определяне на двете отношения няма съществена разлика. Това са две страни на едно пространствено отношение. Аналогичен е случаят в руски език. В сърбохърватски език вместо предлогът *в* за определяне на същите пространствени отношения се употребява предлогът *у* с финална и статична употреба. В руски и сърбохърватски различието между двете употреби е по-ясно поради синтетичното свързване на предлога със съществително във винителен падеж (за финалната употреба) и в предложен падеж (за статичната употреба). В западните славянски езици обаче същите пространствени отношения се определят днес с два различни предлога — предлозите *в*, *у* и *до*. Предлогът *в*, *у* за определяне на статични пространствени отношения, а предлогът *до* за определяне на финални пространствени отношения.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СИНТАКТИЧНИЯ СТРОЕЖ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПОСЛОВИЦИ. ПОСЛОВИЦИ С ЕЛИПТИЧНА СТРУКТУРА

Иванка Васева

Не веднъж българските пословици са привличали вниманието на изследвачите, но всички досегашни публикации се спират главно на съдържанието, на идейно-смисловата страна на пословиците, засягайки бегло стилно-художествените им особености¹. Синтактичният строеж на пословиците не е проучван. А между това тъкмо строго обмисленият отбор на синтактични средства придава на езика на пословиците характера на художествено обработен жив разговорен народен език. Ето защо този въпрос представлява голям интерес като проява на езиковото и художествено майсторство на народа и като частен случай, свързан с проблема за стилистичната роля на синтактичните средства.

В настоящата статия се разглежда само един от най-разпространените синтактични типове, а именно — пословици с елиптична структура. Тук те се анализират от структурно-семантично и стилно гледане, като бегло се засягат и някои ритмични особености. При анализа се правят съпоставки със руски пословици с елиптичен строеж. Наблюденията са правени върху материал от сборника на Петко Р. Славейков „Български притчи или пословици и характерни думи“ под ред. на М. Арнаудов, Бълг. писател, С., 1954 и сборника на М. Арнаудов, „Български пословици и гатанки, отбор и характеристика“, Хемус, С. Руският материал е взет от сборника на Вл. Даль „Пословицы русского народа“, ГИХЛ, 1957. След всеки пример в скоби се дава страницата по посочените издания; за да се отличат двата български сборника, с буква А. се означава сборника на М. Арнаудов.

*

Още в началото трябва да подчертаем, че формално-граматическата непълнота на пословиците представлява не национална синтактична особеност, а жанрова. Тя се наблюдава в пословиците и афоризмите на всички езици.

¹ Хр. Вакарелски, Нещо за живота на пословиците, Бълг. реч, 1929/1930, стр. 135—146. М. Арнаудов, Очерки по българския фолклор, С., 1934, стр. 465—485. Кр. Генов, Народните пословици, сб. Бълг. народно творчество, Бълг. писател, 1950. Н. Кравцов, Болгарские народные пословицы, Уч. записки Тамбовского ГПИ, т. IV, 1951, стр. 5—57. Цв. Романска, Български народни пословици и поговорки, Бълг. език и литература, кн. 3, 1959, стр. 20—30. Р. Русинов, Някои пословици и поговорки у Г. Димитров, Бълг. език и литература, кн. 2, 1960, стр. 23—27. С въпроси на стила се занимава В. Попова, Стилистична употреба на пословиците и поговорките в статиите на Л. Каравелов, Бълг. език, кн. 1—2, 1962, стр. 47—56.

Както е известно, пословицата е философски жанр народно творчество, отличаващ се с пределна лаконичност. В кратко просто или порядко сложно изречение тя изразява ясна, определена, завършена мисъл, широко обобщение, продиктувано от многовековния народен опит. Тя е афоризъм, сентенция, на която е присъща обаче дълбока емоционалност и идейно-възпитателна насоченост: пословицата поучава, внушава, осмива, порицава. Тази нейна същност определя и особеностите на синтактичната и стилистичната ѝ форма: единство и строгост на композицията, пестеливост в думите и художествените средства, строг подбор и подчертана изразителност на лексико-стилистичните средства.

Основният композиционен принцип в пословиците е краткостта. Тя подчертава най-характерното в тях — обобщението, придава му сила и сама по себе си има художествено-естетично значение¹. Най-висша проява на краткостта, на лаконизма в пословиците е самото явление елипсис.

Вторият композиционен принцип в пословиците е яснотата — както в смисъл на лексико-семантична яснота на съставлящите ги словесни форми, така и структурна яснота, композиционна релефност. И този принцип придобива особено голямо значение тъкмо в елиптичните структури: за да остане изречението пълно в логическо и психологическо отношение, въпреки формално-граматичната си непълнота, лексическото значение на наличните словесни форми трябва да бъде пределно ясно. Само при това условие те могат да изпълняват разширените си комуникативни функции. Срв. *Бели ръце, чужд труд* (141); *Според челяка и кафето му* (536). Още по-характерна за пословиците с елиптичен строеж е структурната яснота: тук тя не само поддържа връзката им със съответните пълни структурни типове, чиито варианти са непълните, и съдействува те да се възприемат като изречения, дори когато отсъствуват и подлогът и сказуемото напр.: *Веднъж, ама като мъж* (148); *От два стола, та ни един* (415); но изпълнява, както ще видим, важна семантична и художествена функция. Нещо повече: самият елипсис съдействува за структурно най-релефното оформяне на пословицата чрез паузата, която се появява на мястото на изпуснатото звено. И тъй като най-често отсъствува сказуемото, при характерния за пословиците прав, неинвертиран словоред² паузата ги разделя на две половини — най-често строго симетрични: *Бащина поука, синова сполука* (117); *Късна женитба, ранни сираци* (А., 74); *Копричена жена, вълнен мъж* (А., 72); *Голяма вода, големи риби* (142) и пр.

И най-сетне, за всички пословици — и за тези с елиптична структура особено — голямо значение има силата на емоционалното въздействие. Тя е не само цел, но и важен композиционен принцип, който определя особеностите на формата им: използването на ритмизирана реч, вътрешни рими, подбор на силни и резки изразни форми, въвеждане на редица стилистични средства (перифраза, антитеза, хипербола), на словесна образност (сравнения, метафори, метонимия). Всичките, както ще покаже анализът, са широко застъпени в пословиците с елип-

¹ Н. Кравцов, цит. съч., стр. 49.

² Само в изключително редки случаи при елипсис на сказуемото паузата не е в средата на пословицата, напр. *Всяка коза за свой крак* (А., 34). Често такива изречения се възприемат като риторични въпроси с „изпуснато“ сказуемо в края, напр.: *От заец сирене и от сврака масло* (417) „става ли, правят ли?“.

тична структура. Проява на стремежа към емоционално въздействие е и елипсисът — като стилно-художествен похват.

От казаното дотук е ясно, че основните характерни особености на пословицата намират своя най-ярък, изкристализирал израз в разглежданите формално непълни структури и че самият елипсис с лаконизма и емоционалността си придава на пословицата живот, лекота, простота, стремителност, организира ритмично и обогатява емоционално. Ето защо не случайно толкова много пословици имат елиптична структура.

ПОСЛОВИЦИ С ЕЛИПСИС НА СКАЗУЕМОТО

В повече от три четвърти от пословиците с елиптична структура отсъства словесна форма в позицията на сказуемо¹. По състав те могат да бъдат както прости, така и сложни изречения (безсъюзни и сложни съчинени; двучленни, тричленни и с още по-усложнена структура). За всички тях са характерни две граматични особености: 1) многобройни случаи на необичаен за българския език елипсис на спомагателния глагол-връзка *съм* (дори повече, отколкото в руски език, където изпускането на глагола-връзка *быть* в сегашно време е норма) и 2) съвсем ограничена употреба на второстепенни части на изречението, особено на определения и обстоятелствени пояснения. Анализът показва, че посочените второстепенни части се срещат главно в три случая: 1) когато лексически по дчертават обобщението, напр.: *Сяко село и закон* (550); *Малка кокошка сякой ден ярица* (339); 2) ако са структурно необходими, т. е. ако върху тях се изгражда синтактичният паралелизъм, напр.: *Днес везир, утре резил* (А., 47); 3) ако са семантично необходими, напр.: *Вересия, гола шия*; *Вересия, празна кесия* (148). За пословиците не са характерни определения-епитети. Те се срещат почти само когато са необходими за римуването, напр.: *Борч неплатен, грех непростен* (133). Същото се наблюдава и в руските пословици.

Що се отнася до семантиката, то и в двата основни структурно-граматични типа преобладават съпоставителни отношения (както в българските, така и в руските пословици). Наред с това пословиците със структура на просто и сложно изречение имат своите граматични, семантични, стилни и ритмични особености и затова тук те се разглеждат отделно.

Пословици със структура на прости елиптични изречения

Интересуващите ни пословици в образно-емоционална форма съветват, внушават определени норми на поведение, възпитават здрави принципи, доброжелателно и шеговито предупреждават от какво да се пази човек. На фона на това голямо идейно-смысловое разнообразие се открояват две най-важни семантични групи: 1) пословици, в които чрез съпоставяне се установява някакво закономерно съответствие, близост

¹ В статията е възприета отчасти терминологията на Т. П. Ломтев — за „позицията“ на словесната форма като елементарна синтактична единица, вж. „Основы синтаксиса современного русского языка“, М., 1958, стр. 43—44.

(по-рядко — закономерна взаимообусловеност) и 2) пословици с ироничен емоционално-оценъчен характер.

1. Най-често пословиците със структура на прости елиптически изречения съдържат емоционално-образно определение на едно явление, назовано в първата половина, чрез друго, в известно отношение близко, сродно нему явление, изразено във втората половина. Напр.: *Бащино огнище, топло пепелище* (117); *Без гайда веселия, гола неволия* (118); *Без жена къща — без кофа кладенец* (А., 26); *Без време гост, от турчина по-лош* (118) и др. В същност във всички случаи двете именни структури се съпоставят и между тях се установява сходство, прилика, в известно отношение — равнозначност. Самото съпоставяне пък е дадено във форма на словесна образност: метафора или сравнение. Трябва обаче да отбележим, че и тук, както в народната песен¹, метафоричността не се изгражда върху някаква конкретна образност, а представлява по-скоро психологичен паралелизъм, почиващ върху една особеност, едно сродно качество на съпоставяните обекти, напр.: *Добра дума, злат ключ* (224). В този контекст „златният ключ“ означава нещо всемогъществото на добрата дума. В пословицата *Човек неучен, дърво недодеяно* (608) неукният се сравнява с дърво също по един признак: примитивност, грубост. Пословицата *Верен слуга, десна ръка* (167) е изградена върху общия признак „незаменимост, безценност“; обединяващото звено в *Две премествания, един пожар* (213) са загубите, щетите.

В отделни случаи разглежданите пословици изразяват закономерна обусловеност на втората половина от съдържанието на първата. Тези отношения се подчертават понякога от анафора на елементи, разположени симетрично в началото на двете именни структури, напр.: *С малко брашно, малка пита* (502); *Добра мома, по-добра булка* (224). Тук анафората има функция, аналогична на вътрешната рима: тя подчертава началото, а римата — края на двете полустихия; не случайно в пословици с анафора няма вътрешна рима.

Както показват примерите, пословиците, изразяващи закономерна близост (чрез съпоставяне) или взаимообусловеност, се характеризират със строго съответствие между смислово съдържание, от една страна, и синтактично и ритмично оформление, от друга: почти винаги те представляват две симетрични именни структури, съставени от едни и същи, симетрично разположени части на речта (ПС:ПС; ПСС:ПСС² и пр.), съотносителни по съдържание. За техен структурен център служи паузата, която се появява на мястото на неназован спомагателен глагол-връзка (или понякога — пълнозначен глагол), и изпълнява ролята на цезура, разделяща пословицата на две еднакви половини със строго симетрично редуване на ударени и неударени срички. Обикновено границите на ритмизуваните полустихия са подчертани от вътрешна рима, която изпълнява не само

¹ Цв. Боров, Върху някои особености на фолклорната поезика, Език и литература, кн. 3, 1963, стр. 72—73.

² За по-голяма краткост частите на речта се означават с началните им букви: С—съществително, Пл.—прилагателно, М—местоимение, Ч—числително, П—предлог, Сз—съюз, Мж—междуметие. С двоеточие се означава паузата (цезура) или границата между двете съставлящи прости изречения.

ритмо-мелодична функция, но и акцентува тъкмо съпоставяните, сродни в известно отношение обекти, напр.:

Бащино огнище, топло пепелище (117) |---| : |---|—|
Вярна дружина, яка твърдина (167) |---| : |---|—|
Попски очи, като плочи (466) |---| : |---|—|
Работа без мъж, святкане без дъжд (490) |---| : |---|—|
Борч неплатен, грех непростен (133) |---| : |---|—|

В редки случаи двете полустипия имат нееднакъв брой ударени и неударени срички с разлика една неударена сричка, прибавена в началото на лявата или в началото на дясната половина, напр.:

Без брашно — страшно (118) —|— : |—
Сол и хляб, готов обяд (534) |---| : |---|—|
Малка кокошка сякоя ден ярица (339) |---|—| : |---|—|

В тези случаи понякога липсва и римата (вж. последните примери).

2. Втората група пословици със структура на прости елиптически изречения съдържат, както беше отбелязано, отрицателна емоционална оценка. В тях отсъства пълнозначен глагол-сказуемо, мястото на който не винаги е в средата на пословицата. Изградени са обикновено върху антитеза, обхващаща изцяло двете именни структури. Напр.: *На гол корем чифте пицове* (356); *Под пепелец, възленец* (458); *На къораво око — пауново перо* (А., 82); *Криво перо на къораво око, желти чехли на спужани пети, кован гердан на келева шия* (325) и др. Във всички посочени примери имаме качествено несъответствие между съдържанието на двете половини, което създава и характерния за тях ироничен ефект. Напр. в първата пословица „гол корем“ изразява недостиг, нямаме, беднотия, а „чифте пицове“ са белег на богатство, охолство, слободия. Чрез противопоставянето им се подсказва съдържанието на пропуснатото сказуемо „не прилича, не подхожда“. Макар и неназовано, то именно става „зовна дума“, „парола“, определяща кръга на употреба на цитираната пословица, която дава иронична, емоционално-негативна преценка на най-различни жизнени ситуации, сродни по този единствен белег — качествено несъответствие.

В други случаи иронията или подигравката почива върху количественото несъответствие между съдържанието на първата половина и това на втората. Напр.: *На сто вълци кози крак* (364) или: *На петима кози крак* — т. е. на мнозина дали нещо съвсем малко; *Две циганки цяло хоро* (214) и пр. Думите, които не служат непосредствено за подчертаване на това несъответствие (*вълци, циганки*) имат силно избледняло лексическо значение и изпълняват почти служебна функция — разкриват „формалната образност“.

Близки по иронично звучене до току що разгледаните случаи са пословици без антитеза, но все пак с някакво вътрешно противопоставяне, несъответствие в съдържанието. В тях обикновено отсъства глагол-сказуемо, изразяващ движение (а често — и подлог). Напр.: *На женски кола до в дола* (359). В тази пословица образно се изразява присмех и недоверие към жената — към нейния труд, ум, съвет: ако се качиш на женски кола, ще се преобърнеш, ще паднеш в дола.

За женско чак до Френско (254): обикновено жена се люби или взема от същото или съседно село, а тук намира израз присмех по ад-

¹ С / се отбелязват ударените, с — неударените срички, с : цезурата.

рес на някой, който е готов да иде зарад жена много надалеч — чак до Френско.

Тепърва баба за дърва (560): на дърва се ходи за много време и то още отрано, от лятото; а тук се иронизира човек неуреден, който отдавна е трябвало да свърши нещо, а едва сега се сеща.

И в двете разновидности пословици с ироничен емоционално-оценъчен характер не наблюдаваме структурната хармония, стройност, строгия смислов, синтактичен и ритмичен паралелизъм, типични за пословиците, изразяващи определени закономерности. В тях паузата не играе толкова важна роля (на структурно ядро), въпреки че все пак активно участва в ритмичното организиране на фразата; сравнително по-рядко се среща вътрешна рима, по-рядко двете половини съвпадат по брой и редуване на ударени и неударени срички, напр.: *Две циганки ияло хоро* (214) /—/ — : /—/—. В повечето случаи в началото на едната половина имаме една неударена или две (ударена и неударена) срички повече. Напр.: *Прошка с кокошка* (484). *Тепърва баба за дърва* (560) —/—/—: —/—/. По-изразена несиметричност —/ с две-три неударени срички повече в едната половина, което довежда до избързвания — напр.: *За либе за доброто и обичката от ухото* (254) — не е типична за разглежданите български пословици.

В изследването си върху българските пословици Н. Кравцов отбелязва, че несиметричната ритмика, наред с неточната рима е характерна особеност на пословиците с иронично съдържание и изказва предположение, че именно те усилват ироничния ефект (вж. цит. стат., стр. 56).

В руски език в кръга на пословиците със строеж на прости елиптически изречения наблюдаваме значително по-рядко, отколкото в българските пословици, строго симетрични структури с елипсис на сказуемото тъкмо в средата (вж. по-долу а), б). Затова пък там се среща по-голямо разнообразие в синтактичния строеж на интересуваните ни пословици. Най-разпространени са следните структурно-граматични типове:

- а) *Счастье без ума — дырявая сума* (66); *Ласковое слово—что весенний день* (127).
- б) *Счастья искать — от него бежать* (69); *Добро творить—себя веселить* (126); *Счастье пытать — деньги терять* (60).
- в) *Не в бровь, а (прямо) в глаз* (146); *Из огня да в полымя* (159); *От дождя да под капель* (159); *За виски да в тиски* (145).
- г) *Как серпом по шее; Как ножом по сердцу* (65); *Мимо Сидора, да в стену* (68).
- д) *Либо в стремя ногой, либо в пень головой* (77); *Либо в сук, либо в тетерю* (77).
- е) *Ни коня, ни возу, ни что на воз положить* (90); *Ни седельца, ни уздицы, ни той веицицы, на что надеть уздицу* (90); *Ни кола, ни двора, ни пригороды* (90).

Както показват примерите (вж. д), е), в руските пословици с елиптически строеж доста често се срещат тричленни и двучленни структури, съставени от еднородни части на изречението (със съюз *либо—либо, ни—ни*). В българските пословици еднородни части почти няма (срв. *Вада, ливада, с комшия свада* (146) — с тройна вътрешна рима).

Пословици със структура на сложни елиптически изречения

Елипсис на сказуемото се среща често и в пословици, представляващи по състав сложни съчинени или особено — сложни безсъюзни изречения. Както в български, така и в руски език, обикновено те се състоят от две прости изречения, между които съществуват съпостави-

телни отношения. При това тук се наблюдават два случая: 1) с елипсис на повтарящо се сказуемо (само във второто изречение) и 2) с елипсис на една и съща словесна форма в позиция на сказуемо и в двете изречения.

За пословиците със структура на сложни изречения е характерно това, че в тях обобщението и изводите се дават във форма на съпоставяне и противопоставяне из кръга на историческите, социални, битови и етични отношения. Напр., сравняват се гърци и българи, поп и турчин, богати и бедни, учени и умни, луди и умни, млади и стари, жена и мъж, брат и либе, жена и чедо; зет, снаха — син, дъщеря; мома от чуждо село; дълбока дума и голяма дума; външност и същност, нож и зла дума и пр.

1. Сложни изречения с елипсис във второто изречение

Разглежданите елиптически структури могат да се отнесат към тъй наречените контекстуални непълни изречения, за които е характерно изпускане на някои звена от второто, съдържащи се в предходното изречение. В български език в монологичната реч (както в разговорния, така и в книжовния стил) обикновено се изпуска словесна форма в позицията на подлог. В пословиците — изключително повтарящо се сказуемо. Напр.: *Гърците ги съсила салтанатът, а българите — инатът* (186); *На жената дяволът е парата, а на мъжа — жената* (А., 81); *Един гледа сватба, а друг бравда* (А., 51); *Един гледа попа, други попадията* (А., 51); *Един се родил да сее, а други да пее* (А., 52).

За разлика от разговорната, а често пъти — и книжовната реч, където изпускането на повтарящото се сказуемо цели опростяване, облекчаване на фразата, в пословиците то представлява преди всичко важно-стилно-художествено средство за по-тясно обединяване и изтъкване на двете съпоставяни или противопоставяни изречения.

Че повторението само по себе си не се избягва, е очевидно: редица пословици с елипсис на сказуемото във втората част имат симетрична структура, изградена тъкмо върху повтаряне:

а) на подлога или елемент от него, напр.: *Един луд струва за сто, един умен — за хиляда* (240);

б) на допълнението, напр.: *Старите приказват какво са правили, младите — какво ще правят* (540);

в) върху лексическо съвпадение при разменени функции на подлога и допълнението в двете съпоставяни половини, напр.: *Жена мъжа пази (носи) на образа си, а мъж жената — на ризата си* (248). И тук, разбира се, повтарянето не е случайно: покрай структурно-ритмичната си роля, то служи и за смислово акцентуване на думите, незасегнати от него (в последния случай — *образа* и *ризата*, които стават показатели за характера и отношенията на съпрузите).

Особен интерес представляват случаите, когато в двете половини на пословицата имаме противопоставяне на сказуемите: първото е в положителна, второто — в отрицателна форма, но с елипсис на глаголната му част. В такъв случай мястото на сказуемото във второто изречение е маркирано или от паузата и отрицателната частица *не* (напр.: *Пушка мъже, сопа не* (486), или от *не* + модален спомагателен глагол (напр.:

Булка са купува, чедо не може (136); *Капа са купува, ама памет не може* (А., 64); *Голо се ходва, гладно не може* (А., 39), или от някоя дума от групата на сказуемото, съдържаща отрицание, напр.: *От нож рана зараства, от зла дума никога* (421).

За разгледаните сложни изречения, както виждаме, не е типична ритматата и сравнително рядко се наблюдава, макар и приблизително съвпадащо по брой и последователност, редуване на ударени и неударени срички, напр.: *Пушка лъже, сопа не* (486) /—|—: /—|. В повечето случаи дори при приблизително еднакъв брой срички двете изречения имат съвсем различна ритмична линия, напр.: *Зет син не става, | /—|— нито снаха — дъщеря |—|—: —|—|* (266).

Посоченият структурен тип е значително по-широко разпространен между руските пословици. Напр.: *Злой плачет от зависти, добрый от радости* (140); *Ръжа железо ест, а печаль сердце* (140); *Убогий во многом нуждается, а скупой во всем* (109); *Бог любит веру, а деньги счет* (86); *Счастье скоро покидает, а добрая надежда — никогда* (122); *Богатому жаль корабля, убогому кошельа* (99) и пр.

2. Сложни изречения с елипсис в двете прости

Сложните двучленни изречения с елипсис на сказуемото и в двете прости са широко разпространени и много характерни за пословиците. И тук симетричният елипсис на едно и също сказуемо в двете изречения подчертава, от една страна, съществуващите между тях съпоставителни отношения, т. е. играе семантична роля, и от друга — съдействува за създаване на съответстващ на съдържанието синтактичен и ритмичен паралелизъм. Освен това, както в простото изречение, така и тук, всяка от двете съпоставяни половини е изградена от едни и същи, симетрично разположени части на речта в аналогична синтактична функция. Напр.:

- 1) СПС: СПС — *Птица на летане, люди на страдане* (484);
Свраката по църтенето, сокола по хвърченето (513);
Попът със книга, а турчинът със сила (466);
- 2) ПСС: ПСС — *С мома годееж, с пари тъкмеж* (502);
- 3) ПСПС: ПСПС — *За брата до море, за либе през море* (253);
- 4) ПСМ: ПСМ — *От ходене нищо, от седене нищо* (426);
- 5) НМж: НМж — *Днес пох-пох, утре ох-ох* (222);
- 6) НПл: НПл — *Отвънка гиздава, отвътре гнидава* (429);
- 7) СПл: СПл — *Очи пълни, ръце празни* (А., 101);
- 8) ССзС: ССзС — *Зет като мед, син като пелин* (А., 58) и пр.

Посочените напълно симетрични по морфологичен състав и синтактични функции структури преобладават и между руските пословици, съставени от две прости елиптични изречения. Напр.: СС:СС — *Птице крылья — человеку разум* (690); *Делу время — потехе час* (678); МС:МС — *Кому свинья, а нам семья* (94); *Кому телята, а нам ребята* (58); СПС: СПС — *Богатый в пир, убогий в мир* (97); *Рак клешнею, а богатый мощною* (80); МПМС: МПМС — *Ты к нему спиной, а оно к тебе рылом* (159) и пр. Наред с тях, там често се срещат и пословици като *Люди пировать, а мы горевать* (63); *Я за порог, а черт поперек* (64) с противопоставени съотносителни съществително и лично местоимение, а понякога и с по-чувствително нарушение на паралелизма. Напр.: *Я его калачом, а он меня в спину кирпичом* (138).

Както в български, така и в руски език, в пословиците от този тип съпоставянето е изградено: а) върху анафори и антитези или б) само върху антитези, обхващащи всички словесни форми в пословицата.

В първия случай се повтарят на първо място служебните думи, а се противопоставят онези, които играят най-голяма роля в комуникацията. Напр. в пословицата *Младо без парица, старо без душица* (346) се повтаря *без* и пропуснатият глагол-връзка *е*, а се противопоставя *младо-старо, парица-душица*. В пословицата *От свой село мома, както в стъкло вода, от чуждо село мома, като в стовна вода* (423) се повтаря *от, село, мома, като, вода*, и пропуснатият глагол-връзка *е*, а се противопоставя *свое — чуждо, стъкло (=прозрачно) — стовна (=непрозрачно)*. Срв. също: *Ум да дават — много, пари да дават — никой* (584); *Да е учено — добро, да е умно — по-добро* (192); *Гърди от камък, сърце от восък* (186) и пр.

В редки случаи имаме повтаряне на пълнозначни и противопоставяне на служебни думи, напр.: *Вино с пяна, ракия без пяна, хляб с дупки, сирене без дупки* (153).

Във втория случай всички словесни форми от едно изречение се противопоставят на симетрично разположените и морфологично еднотипни словесни форми в другото изречение. Съвпадат само неназованите сказуеми. Напр.: *Денем светец, нощем крадец* (216) |—|—| : |—|—|—|. *Днес челяк, утре прах* (222) |—| : |—|. *Отвънка гиздава, отвътре гнидава* (429) |—|—|—| : —|—|—|. *Отвън за лице, отвътре трици* (428) —|—|—| : —|—|—|. *Днес с пари, утре на вересия* (222) |—| : |—|—|—|. *Ката ден зелник, на великден попарник* (294).

Това са най-съвършените в структурно отношение пословици, с кристална форма и пълно съответствие между форма и съдържание. В тях почти винаги имаме строго симетрична ритмика в двете изречения, подчертана от вътрешната рима (понякога асонантна).

Антитезата тук придобива много важно семантично значение: тъкмо тя определя в кое от многото си възможни лексически значения са употребени съотносителните (противопоставени) словесни форми. Така в цитираните по-горе примери именно по линията на лексическо противопоставяне се изяснява конкретното значение на *светец* (=честен) — *крадец* (=нечестен), *челяк* (=жив) — *прах* (=мъртвец), *гиздава* (=спретната, чиста) — *гнидава* (=нечиста), *за лице* (=хубав) — *трици* (=лош), *зелник* (=богато, празнично ядене) — *попарник* (=сиромашко, делнично ядене).

Но антитезата играе тук не само семантична и структурна роля. Както в простото изречение, така и тук тя придава острота и жило на преценката, внася ирония, емоционално-образно подчертава несъответствието между съпоставяните обекти или признаци.

Още по-ярка иронична окраска имат пословици с привидно противопоставяне, а в същност — с перифраза (напр.: *Вчера боб, днес бобец* (162); *Ракия на вересия, а вино на вяра* (А., 112); *Заран леща, вечер мержумек* (=леща, на турски) (261).

В отделни, сравнително редки случаи в съпоставяните прости изречения участвуват сравнения и метафори, напр.: *Дълбока дума — кладенец; голяма дума — бивол* (236); *Думаньето сребро, мълманьето злато* (235) (Срв. руското: *Горе, что ногти, счастье, что кудры*, 140) — или пък самото съпоставяне е във формата на сравнение, напр.: а) *Нето*

шипка без трънъе, нето севда без свада (391); Нити от тиква съдина, нити от влах другар (392); б) У мъж вера, колкото у куче вечеря; У него покъщнина, колкото по тъпана прах; У нас икрам, колкото по жабата косми (582).

В някои случаи пословиците със структура на сложни изречения с елипсис на еднакви сказуеми в двете части представляват афоризми, изразяващи не съпоставяне, а определена закономерност, най-често — закономерна взаимообусловеност. И при тях, както при съответните по семантика прости изречения, наблюдаваме строг паралелизъм в структурата на двете взаимообуславящи се половини, подчертан тук от съотносителни (съюзни и показателни) думи в началото на всяко изречение *колкото—толкова; дете—там*). Те усилват връзката, синтактичната взаимозависимост, подчертават смисловата обусловеност на двете симетрични половини. Съотнесени със съответните пълни структурни типове, тези безсказуеми двучленни изрази представляват сложни съставни изречения. Напр.: *Колкото глави, толкова и умове* (320); *Колкото хора, толкова и табихети* (320); *Дето обич и любов, там и господ е готов* (218); *Дето хубост, там и завист* (220); *Дето цвет, там и мед* (220); *Дето овчерея, там и стадото* (218) и пр.

Понякога ролята на съотносителни думи поемат симетрично разположени в началото на всяко изречение сравнителни степени, напр.: *По-много место, по-много хляб* (455); *По-дълбоко доле, по-тъмно усое* (454).

Пословиците, които изразяват закономерна взаимообусловеност, имат сравнително по-рядко вътрешна рима и доста често — несиметрична в двете половини ритмична линия. Напр.: *Дето овчерея, там и стадото* (218) /— —/— : /—/— —.

*

В отделни случаи между простите елиптични изречения, съставлящи пословицата, съществуват формално неизразени, но лексически загатнати подчинителни отношения (условни, отстъпителни, причинни, темпорални).

а) Най-често първото изречение съдържа условието, а второто — следствието, напр.: *Хубава жена, хубаво вино — достове много* (597); *Страхлив търговец — ни печала, ни щета* (542); *Пил не пил — плащай* (444); *Сит — весел, гладен — плакал* (523); *Бистра водица, мирна главица* (123); *Празни долапи, върти комати* (472); *Кратка вечеря, дълъг живот* (325); *Даровна ръка — сиромашка майка* (212).

б) Отстъпителни отношения долавяме в: *И пош и грош, и пак лош* (275).

в) Причинно-следствени отношения изразяват пословиците. *Аврам, Исак, пълен дисаг* (83); *Чаша пълна, жена гладна* (А., 134) и пр:

г) Темпорални отношения изразява напр.: *Пила—пяла, плащала—плакала* (А., 103).

Както виждаме, в тези изречения краткостта е доведена до краен предел — нередко цялото изречение е изразено с една дума. За тях е характерно римуване на думите, които имат най-голямо комуникативно значение, и несиметричен ритмичен строеж в отделните компоненти (особено ако съдържат ирония).

Подобни отношения изразяват понякога и руските пословици, напр.: *Конь тощой — хозяин плохой* (110); *Хорош молодец : ни коз, ни овца* (88).

3. Сложни синтактични построения с повече от две прости изречения

Въпреки изтъкнатата вече простота и релефност в структурата на пословиците въобще и особено на тези с формално непълен граматичен състав, понякога се срещат и твърде сложни, макар и изразени лаконично, синтактични конструкции с елипсис на сказуемото във всички съставящи ги изречения или само в няколко (обикновено в две), симетрично разположени. Измежду тях най-разпространени са две структурни групи :

1) пословици, представляващи по състав тричленни сложни безсъюзни изречения със съединителна връзка между първите две и съпоставителна или противителна — между тях и третото изречение. Напр.: *Веднѣж тиква на вода, два път' тиква на вода, трети път — без вода и без тиква* (148); *Турчин със сила, поп с молитва, за нас нищо не остана* (577); *Кол на рамо, два на пояс, бягай страх от пътя* (319); *Седни — ох, стани — ох, сложи пита, не се дига* (516); *От ам отзад, от бик отпред, от калугер отвред* (412) — срв. рус.: *Козла спереди бойся, коня сзади, а злого человека со всех сторон* (148).

Както виждаме, във всички аналогични примери, съответно на съдържанието, първите две изречения имат симетричен синтактичен и ритмичен строеж и елипсис на едно и също сказуемо, а в третото наблюдаваме съвсем различна ритмична линия. Напр.: *Тому грах, оному боб, а на себе си празен джоб* (571) — / | : — — / | : — — / — — / — — / . *От ам отзад, от бик отпред, от калугер отвред* (412) — / — / | : — / — / | : — — / — — / . Римата не винаги съпътствува тази ритмична структура, но ако има рима, често пъти тя е двойна съседна (срв. последните два примера).

2) Към втората група спадат четиричленни сложни изречения, съставени от по две симетрични съпоставени сложни съставни изречения с елипсис на сказуемото: а) и в главните и в подчинените, напр.: *Ако в гора — вълци, ако в черква — гърци; Ако в гора — вуци, ако в село — турци* (89) — срв. рус.: *Хлеб на стол, так и стол престол; а хлеба ни куска — так и стол доска* (87); б) само в главните изречения, напр.: *Който лъже — на въже; който не — на две* (313); *Който лъже — на две въжа, който не лъже — на четири* (313); *Га ти трябам — баче Койо, га не трябам — луди Койо* (170).

В последната група се включват редица примери, обединяващи непряка и пряка реч: в подчиненото обстоятелствено изречение се дава непряката реч, а в главното — пряката (като допълнение при неназовано сказуемо, означавашо говорене. Напр.: *Млад бях : „Мълчи, ти не знаеш“ ; остарях : „Че кой те пита“* (346); *Млад си — зелен си, стар си — изкуфял си* (356); *Драг ли ти е : защо дойде. Враг ли ти е : добре дошел* (232).

Характерно за разглежданите пословици е това, че във всяка от тях се кръстосват двустепенни съпоставяния: а) първото сложно съставно изречение като цяло се съпоставя с второто; б) всяко подчинено от пър-

вото се съпоставя или противопоставя на съответното подчинено от второто (*който лъже — който не ; млад си — стар си*) и всяко главно — на другото главно. При съпоставянето се установява обикновено някакво противоречие с назованите в изречението условия: който не лъже, не трябва да се беси, а го бесят на две въжета; в село (в черква) човек бяга, за да се спаси от вълци, а налита на по-страшно — турци и гърци и пр. Върху това противоречие на очаквано (редно) и реално (нередно) се изгражда иронията, ярката емоционална окраска — упрек, огорчение, укор, — която отличава всички подобни пословици.

В интонационно отношение тази, както и по-горе разгледаната група, се отличава с много по-голяма разчлененост и разнообразие. Това се дължи, от една страна, на обстоятелството, че пословицата се състои от три-четири изречения с няколко неназовани сказуеми, на чиито места се появяват няколко предикативни паузи, — от друга страна — на двойното съпоставяне между двете сложни съставни изречения и между всяко от съставлящите ги — със съответното от втората половина, което усложнява още повече интонационната линия на цялото. И тук, както при всички случаи на съпоставяне, наблюдаваме симетрично разположение на ударени и неударени срички в двете сложни съставни изречения (и съответно — в отделните съпоставяни прости) и несиметрично — в двете изречения, съставлящи всяко сложно. Напр.: *Ако в гора — вълци, ако в черква — гърци* —|—|:|—: —|—|:|—.

ПОСЛОВИЦИ С ЕЛИПСИС НА ДРУГИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Наред с основния структурен тип с неназовано сказуемо, между пословиците с формално непълен граматичен строеж, се срещат и такива с елипсис на подлога и — по изключение — с елипсис на други части на изречението: допълнение, обстоятелствено пояснение, определяемо (при наличие на определение).

1. Елипсисът на подлога в пословиците представлява, вероятно форма за изразяване на неопределено-лично действие. Това дава възможност съдържателята се в пословицата характеристика да бъде отнасяна към различни субекти. Напр.: *Дорде са не съдере, не го кърпят* (231); *За вода ходил, а вода не пил* (А., 55); *Цързули няма, гайда иска* (А., 133). Елипсис на подлог се наблюдава обикновено в двете половини на двучленни безсъюзни или сложни съчинени изречения, изразяващи съпоставяне или противопоставяне. И те, както двучленните пословици със симетричен елипсис на сказуемите, са изградени най-често върху антитези и лексически повторения (на първо място — на предлози), обхващащи всички словесни форми, и се отличават със симетричен ритмичен строеж и вътрешна рима. Напр.: *Не гледа валмото, а гледа влакното* (А., 87); *На месечина попреда, на слънчице поспала* (А., 87); *С игла ги събира, с лопата пилее* (А., 120); *Яде като мечка, а работи като булечка* (А., 141); *Дава слама на кучето, а кокали на мулето* (А., 41).

И тук за по-голям ироничен ефект понякога се прибегва към привидно противопоставяне и перифраза: *С едно око кървав, с другото не види* (А., 120).

За разлика от разговорната устна реч, в пословиците твърде рядко наблюдаваме елипсис на назован вече в първото изречение подлог, напр.:

Господ не гледа, а всичко види — не чува, а всичко знае (181) и много по-често от разговорната реч — едновременно изпускане на подлог и сказуемо: *Веднѣж, ама като мъж* (148).

Още по-често се среща елипсис на подлога в руските пословици, въпреки че в руския език подлогът много рядко се изпуска (в разговорната реч), дори когато той се съдържа в предишното изречение или се подсказва от флексията на глагола-сказуемо. При това в пословиците елипсис на подлога се наблюдава при най-различни структури. Напр.: *Пошел в мир, попал в вир* (65); *Метил в лукошко, а попал в окошко* (68); *Шилом горох хлебает, да и то отряхивает* (109); *От вълка бежал, да на медведя напал* (66); *И холодовал, и голодовал, и нужу знавал* (96); *И с умом, да с пустой сумой, а и без ума, да туга сума* (70); *Тонул-топор сулил; вытащили — и топорница жалъ* (139).

2. Допълнението не е част, без която не може изречението, и затова в много редки случаи възприемаме пословицата като непълно изречение само поради липсата на допълнение. Напр.: *Празник изпразня* (472); рус.: *Таланный и в море сыщет* (70). Малко са случаите като: *Бързият не ходи за вода, а жадният* (А., 30).

3. Трудно е да се установи — и то само въз основа на смислов анализ — извънредно редкия възможен (?) елипсис на обстоятелствени пояснения, напр.: *Рибата в морето — ний туряме котлето* (495). Тук се съдържа противопоставяне, за изясняването на което са необходими обстоятелствените пояснения *още — вече*.

4. Елипсис на определеяемо при назовано определение се среща значително по-често. Тук различаваме два случая: а) в сложни противоположни изречения, чийто смисъл почива върху съпоставяне или противопоставяне на определенията, се изпуска второто съвпадащо определяемо. Напр.: *Да та лае едно куче, а не сяко* (204); *Да та лае знайна кучка, а не незнайна* (204); *Суха пола риба не яде, а мокра* (А., 119); *Който дава хляб на чуждите кучета, скоро ще го даят неговите* (А., 69); *Сестра милей брат като пръстен съд, а брат милей сестра като меден* (520).

За изтъкване на второто определение, което заема най-важно място в комуникацията, съдествува може би и обстоятелството, че с него завършва пословицата.

б) В други случаи определяемото въобще отсъствува и може да се „възстанови“ само въз основа на смисъла на цялото изречение, напр.: *Вълкът и четено яде* (163); *Облякъл се Алия, погледнал се — пак в тия* (398); *Покрай сухото гори и суровото* (462); *Намерила баба скубано, а че иска и щипано* (371); *Като удари горния, ще види долния* (297) и пр. Тук, както показват примерите, антитезата на определенията помага да се изясни значението на неназованото определяемо: *сухо — сурово* (дърво); *скубано — щипано* (пиле); *горния — долния* (праг). Някои от последните примери са достигнали такава степен на стабилизация вследствие широката употреба, че почти не се възприемат като непълни.

Малкото материал не ни дава възможност да правим подробна семантична класификация, но е достатъчен да покаже, че и тук преобладават пословиците, изразяващи съпоставяне.

Въз основа на наличния материал, без да претендираме за изчерпателност, може да набележим следните най-разпространени структурно-семантични типове пословици с елиптичен строеж: 1) в кръга на простото изречение различаваме две основни семантични групи, изразяващи закономерно съответствие, близост (чрез съпоставяне) или по-рядко — взаимобусловеност и 2) иронична емоционално-отрицателна оценка. В кръга на сложното изречение наблюдаваме значително по-голямо разнообразие от структурни типове, но семантичните отношения се свеждат към два вида: 1) отношения на съпоставяне или противопоставяне, изразени особено ярко в двучленни сложни изречения със симетричен елипсис на едно и също сказуемо в двете прости и 2) отношения на взаимобусловеност — наблюдават се сравнително рядко в същия тип двучленни сложни изречения.

Всеки от посочените структурно-семантични типове елиптични изречения представлява висок образец на единство на съдържание и художествена форма. Така в пословици, изразяващи съответствие, близост или съпоставяне/противопоставяне имаме идеална стилизация и най-строга симетрия: а) едни и същи части на речта в еднаква синтактична функция са разположени симетрично в двете половини; б) двете полустигия имат еднаква ритмична линия с анафора на началните или вътрешна рима на крайните думи във всяка половина. Тук римата изпълнява тройна функция: структурно-граматична (отбелязва края на полустигията), семантична (акцентува тъкмо съпоставяните обекти) и музикално-ритмични; в) симетрично са използвани анафори и антитези, които обхващат всички словесни форми в пословицата — всяка дума от едното изречение съвпада или се противопоставя на симетрично разположена дума от другото изречение.

Пословици, изразяващи закономерна взаимобусловеност, също така имат обикновено симетричен синтактичен строеж и симетрично използване на анафори и антитези, но ритмичната линия на двете половини не съвпада така последователно и по-рядко се среща вътрешна рима.

В пословици, които имат ироничен емоционално-оценъчен характер, съдържат някакво вътрешно качествено или количествено, несъответствие, паузата рядко служи за структурно-ритмично ядро, по-често се среща несиметричен брой и редуване на ударени и неударени срички и по-рядко — рима.

Това органическо единство на съдържание и художествена форма ни дава основание да разглеждаме всяка от интересуващите ни пословици като миниатюрно, дълбоко обмислено и избистрено художествено произведение, в което нищо не е случайно, неподчинено на общия замисъл. Изтъкнатата композиционна стройност придава много голяма сила на пословицата, прави я сигурно идейно оръжие за възпитаване на народа и облекчава запомнянето и цитирането ѝ, което е много важно за фолклора, като устно народно творчество.

Посочените белези характеризират, както видяхме, и руските пословици с елиптична структура. Освен това съпоставителният анализ на българския и руски материал посочва редица интересни прилики и отлики, които ни дават възможност да разберем по-пълно спецификата на жанра, и тази на езика.

1. И в двата езика наблюдаваме най-често елипсис на сказуемото;

2. И в двата езика повечето пословици с елиптична структура са сложни (безсъюзни или сложни съчинени) изречения, въпреки че за пословиците въобще е по-типична структура на просто изречение. Това се дължи вероятно на обстоятелството, че сложното изречение дава по-големи възможности за съпоставяне — най-често срещаната форма за изразяване на изводите и обобщенията в анализиранияте пословици;

3. Както в българските, така и в руските пословици съпоставянето се изгражда обикновено върху повторения и антитези и се подчертава от морфологичния, синтактичен и ритмичен паралелизъм и вътрешната рима.

Особено голяма е приликата в пословици със структура на сложни изречения, където се срещат същите по форма и съдържание разновидности.

Всичко това потвърждава мисълта, че тук се касае за жанрови, а не за ясно-национални особености.

Наред с това се забелязват и някои разлики, обусловени вероятно от национални фактори. Най-важните от тях са: 1) в руските пословици, изразяващи съпоставяне или противопоставяне, среща се сравнително по-рядко абсолютния морфологичен, синтактичен и ритмичен паралелизъм, който характеризира обикновено българските пословици; 2) в кръга на руските пословици със структура на прости елиптични изречения се наблюдава по-голямо разнообразие от ясно очертани структурни типове; 3) между руските пословици има доста елиптични структури, които представляват тричленен (понякога двучленен) ред от еднородни части на изречението — нещо чуждо на българските пословици; 4) по-често се наблюдава там елипсис на сказуемото само във второто изречение и елипсис на подлога.

И най-сетне, при съпоставянето се наблюдава едно твърде интересно явление. В български език (писмен и устен) спомагателният глагол-връзка не се изпуска. В пословиците, напротив, изпускането му е много често явление. В руския език пък, където в сегашно време глаголът-връзка *быть* не се употребява, има съвсем малко пословици с елипсис на този глагол. Същото отдалечаване от общоезиковата норма наблюдаваме и при елипсиса на подлога: в българския език подлогът, особено ако е изразен с лично местоимение, се изпуска толкова често, че дори не възприемаме изречението като непълно (срв. Ходи ли там? Отивам на работа. Срещнахме се на улицата). В пословиците, напротив, елипсис на подлога се среща твърде рядко. Значително по-често той се наблюдава в руските пословици, макар че в руския език (особено в литературния) изпускането на подлога почти не се допуска (срв. Ходил ты туда? Я иду на работу. Мы встретились на улице). Това ни навежда на предположението, че пословицата преднамерено се отдалечават от общоприетите за разговорната реч норми, за да може самият елипсис на части на изречението, които иначе рядко се изпускат, да се възприема като художествен похват.

*

Накрая ще се опитаме да отговорим на въпроса с какво се отличава пословицата с елиптична структура от обикновените елиптични изречения.

1. Анализът показва, че формално-граматическата непълнота в състава на пословиците не е резултат на непълно или небрежно изразена, неди-

ференцирана мисъл, както в разговорната реч, а преднамерен, функционално насочен художествен похват — поетически елипсис. Не случайно в пословиците, както и в личното художествено творчество, се изпуска обикновено сказуемото и на негово място се появява „предикативна пауза“ (израз на Л. В. Щерба)¹. Елипсисът на сказуемото обогатява изречението интонационно-смысловое, организира го структурно и музикално-ритмично и му придава голяма действеност, художествена и емоционална изразителност.

2. За разлика от разговорната реч, в която са разпространени главно непълни изречения, като взаимосвързани реплики от диалог, в пословиците срещаме изключително самостоятелно непълни изречения във форма на монологична реч, т. е. без предхождащ въпрос или друго съждение, което да съдържа и подсказва „изпуснатите“ в пословиците звена. Тук лингвистичният контекст се ограничава в рамките на самото непълно изречение-пословица, тъй като тя се употребява изолирано. Ето защо семантиката на съставлящите я елементи придобива изключително голямо значение — това обяснява и защо в пословици със структура на непълни изречения почти не се срещат многозначни думи, не конкретизирани в самото изречение. Липсата на широк контекст като фактор, който може да съдейства за разкриване на смисъла и синтактичните отношения между позициите, получили или неполучили словесна форма, тук се компенсира с увеличената роля на другия езиков фактор — интонацията. Интонацията — и преди всичко характерната за елиптичните структури пауза — съдейства за тяхното синтактично, ритмично и музикално оформяне. Освен това тя подсказва пропуснатите звена много по-изразително, по-богато и емоционално, отколкото конкретното им назоваване. Паузата в пословиците с елиптична структура има изключително богат подтекст, чийто експресивни възможности не могат да се предадат с една „пропусната“ словесна форма.

3. В разговорната устна реч често пъти съдържанието на отсъстващата неназована позиция се подсказва с жестове и мимики. В пословиците (и в писмената реч) този фактор липсва. Вторият неезиков фактор — ситуацията, обстановката на речта, има еднаква тежест в устната и писмена реч и съвсем своеобразно значение — в пословиците. Докато в първите два случая ситуацията е винаги конкретна, реална и служи като фон, върху който се открива по-ясно смисълът на непълното изречение, при пословиците тя само потенциално съществува (в обобщен вид) — като възможност дадена пословица да се употреби в преносен смисъл при множество различни, но сродни в някакво отношение жизнени ситуации. Ако пък пословицата е употребена в някакъв по-широк контекст, отнесена към една от възможните ситуации, то по-скоро пословицата, непълното изречение, изяснява, онагледява, обогатява и уточнява емоционално дадената ситуация, отколкото обратното. Оттук е ясно, че в същност в изясняването на съдържанието на разглежданите елиптични изречения липсва и вторият неезиков фактор — ситуацията. За сметка на това пък тук получава особено голямо значение третият фактор — общият опит на говорещите, широкият национален опит, натрупан в течение на много години и предаван от поколение на поколение

¹ С. Г. Бархударов, Л. В. Щерба о русском синтаксисе, Сб. акад. В. В. Виноградову, М., 1956, стр. 58.

ние. Самата пословица е обобщен израз на житейския опит на народа, на мъдростта му и затова разбирането ѝ предполага познаване на този опит. Едва ли някой чужденец, съвсем незапознат с историята, бита, психологията на българина, би разбрал пословици като: *Без време гост, от турчина по-лош* (118); *Без гайда сватба — същи помен* (118).

Чувствителното намаляване на езиковите и неезикови фактори, които съдействуват за разкриване на съдържанието и изясняване структурата на разглежданите пословици, може да доведе в отделни случаи, на изолирана употреба до неразбиране или затъмняване на смисъла, напр.: *Без одного, без двама — на панаир за слама* (118); *Два човека, един поп* (212) или на структурата им, напр.: *Два ореха шупливи, три лешиника граниви* (212). Това е възможно само при малко разпространени, пословици, повечето от които някога са били взети от по-големи фолклорни творби (народни песни и приказки), а сетне се откъснали и заживели самостоятелен живот. Напр.: *Още три, та кон, и право на хаджилък* (436).

4. Формално-граматическата непълнота на изреченията в устната и писмена реч не е постоянна, стабилизирана, а е възможно само в конкретните условия, в конкретните обстоятелства, когато наличните елементи могат да компенсират неназованите. Ако изречението се стабилизира, „консервира“ в непълен състав, то може да загуби връзката си с изходните пълни структурно-граматични типове и да се обособи като самостоятелен структурен тип. Такива са руските „всего хорошего“, „пока“ (= довиждане), превърнали се във формули на речево общуване.

Пословиците с елиптична структура са също така стабилизирани непълни изречения, устойчиви фразеологични единици, но, за разлика от посочените по-горе формули на речево общуване, те имат много по-сложен синтактичен състав, по-висока степен на разчлененост и поради това се възприемат като изречения и не загубват връзката си със съответните пълни структури. Разбира се, когато прочете или чуе *Шума-вълна, дупка пълна* (613); *От мотиката на владиката* (420) никой не се опитва да допълва неназованата словесна форма а само приблизително си представя лексическото ѝ съдържание въз основа на „показанията“ на наличните елементи. Ако унищожим стабилизираната елиптична структура на дадена пословица, ние унищожаваме самата пословица, тъй като тук елипсисът не е случаен и не второстепенен или контекстуално обусловен, а — както показва анализът — изключително важен семантичен, структурен, ритмичен и художествено-естетичен момент.

БИБЛИОГРАФИЯ

- М. Арnaudов, Очерки по българския фолклор, С., 1934, стр. 465—485.
Барсова О. М., Двусоставные безглагольные предложения в современном английском языке, НДВЦ, филол. науки, 1959, № 2, стр. 113—124.
С. Г. Бархударов, Л. В. Щерба о русском синтаксисе, Сборн. акад. В. В. Виноградову, М., 1956, стр. 58.
Цв. Боров, Върху някои особености на фолклорната поетика, Ез. и лит., кн. 3, 1963, стр. 71—77.
Хр. Вакарелски, Нещо за живота на пословиците, Бълг. реч, IV, 1929/1930, стр. 135—141.
Г. С. Варлакова, О некоторых особенностях бессоюзных сложных предложений в пословицах, Известия Крымского ПИ, т. 23, 1957, стр. 353—374.

- В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 21—27.
- В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, Акад. Шахматов, Сб. статей, ИАН СССР, М., 1957.
- В. В. Виноградов, Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения, ВЯ, 1954, № 1, стр. 3—29.
- А. Н. Гвоздев, Современный русский литер. язык, ч. II, Синтаксис, М., 1958, стр. 144—157.
- Кр. Генев, Народните пословици, сб. Бълг. народно творчество, Б. пис, 1950.
- Грамматика русского языка, т. II, Синтаксис, ч. 2, ИАН СССР, М., 1960, стр. 88—120.
- О. А. Гумилевская, Эллиптические обороты в английском предложении, Иностран-
ные языки в школе, 1952, № 5, стр. 18—28.
- Н. Крайков, Болгарские народные пословицы, Уч. записки Тамбовского ГПИ, вып. IV,
1951, стр. 5—57.
- Т. П. Ломтев, Основы синтаксиса современного языка, М., 1958, стр. 130—133.
- Т. П. Ломтев, О некоторых вопросах структуры предложения, НДВШ, Филол. науки,
1959, № 4, стр. 3—17.
- А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, 1938, стр. 361—362.
- А. С. Попов, К вопросу о неполных предложениях в современном русском языке,
НДВШ, Филол. науки, 1959, № 3, стр. 25—36.
- К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1962, стр. 91—95.
- В. Попова, Стилистична употреба на пословиците и поговорките в статиите на Л. Кара-
велов, Бълг. език, 1962, кн. 1—2, стр. 47—56.
- И. А. Попова, Неполные предложения в современном русском языке, Труды Института
языкознания, т. II, М., 1953, стр. 3—136.
- Цв. Романска, Български народни пословици и поговорки, Бълг. език и литература,
1959, кн. 3, стр. 20—30.
- Р. Русинев, Някои пословици и поговорки у Г. Димитров, Бълг. език и литература,
1960, кн. 2, стр. 23—27.
- Съвременен български език, ч. II, Учебник за I и II курс на учит. инст. С., 1957, стр.
216—220.
- В. Л. Юхт, Некоторые вопросы теории неполных предложений (на материале соврем. ан-
глийского языка), НДВШ, Филол. науки, 1962, № 2, стр. 59—69.
- Г. А. Вейхман, Признаки неполноты предложения в совр. англ. языке, НДВШ, ФН,
1962, № 4, стр. 89—100.

ЛИЧНО-МЕСТОИМЕННИ ФОРМИ ВЪВ ФУНКЦИЯ НА ПОКАЗАТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ

Стефан Стефанов

В свои трудове по въпросите на сравнителната граматика на славянските езици проф. Ив. Леков винаги при случай е изтъквал общността, единството на славянските езици и в техния речник, и в граматичния им строй¹. В съвременните славянски езици могат да се наблюдават редица общи развойни тенденции, чиято степен на фиксиране в нормативните граматика на отделните славянски езици може да бъде различна. Понякога функциите на една категория думи могат да се разпрострат (смесят) и върху други категории думи — т. е. може да се наблюдава както морфологическа преливност между едни части на речта и други части на речта (а и вътре в подразделите на една и съща група думи — част на речта)², така и функционална преливност, напр. на някои словообразователни модели³.

„В областта на местоименията като съставна част на лексиката славянските езици пазят твърде добре старото свое единство. Местоименията съставят здрава, устойчива, непроницаема категория с непоколебимо място в основния речников фонд. Никой от славянските езици не е заел от чужд неславянски език местоименна форма“⁴. Това твърдение на Ив. Леков може да бъде достатъчна основа, за да се сметне, че някои явления, присъщи на българския език, които са предмет на наблюдения в настоящата статия, биха били вероятно подобни и в другите славянски езици, тъй като „единството на славянските езици в областта на местоименията е достатъчно добре запазено“⁵. Разбира се, конкретни изследвания на подобни факти в другите славянски езици биха допринесли да се закръгли представата за състоянието на разглеждания въпрос в общославянски аспект.

В последните години в българската книжовноезикова практика видимо се активизира употребата на някои форми за трето лице на личните

¹ Срв. Ив. Леков, Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд, София, 1955; Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици, София, 1958.

² Така напр. у Ив. Леков, Общност и многообразие..., стр. 44, се изтъква, че специално „местоименията познават диалектическата преливност“.

³ За функционалната преливност на някои суфикси в полски и български език срв. Ив. Леков, Функционална преливност и обособеност на словообразователните модели в славянските езици, Известия на Института за български език, VIII, 1962, стр. 589—592.

⁴ Ив. Леков, Единство и национално своеобразие..., стр. 93.

⁵ Ив. Леков, Общност и многообразие..., стр. 47.

местоимения във функция на показателни местоимения. Имат се пред вид съчетания от лично местоимение + съществително име в случаи от практиката на вестници и списания или в художествената литература, напр.: „На 7 август в консервния комбинат бяха приети за първо качество круши от ТКЗС — Крушовене и Коиловци. Проверката показа, че те отговарят за второ качество. Само от приетите *него ден* количества държавата е ошетена със 156 лева“ (Ззн, 13. VIII. 63, 2)¹; „Тая нощ бе слезнал заедно с тримата си сина, долу на пътя — да помогне с нещо в бурята... От *него ден* Домузът и синовете му останаха да работят на обекта при трудоваците“ (Тд, 6. I. 63, 4); „Щом напече пролетното слънце — опасената леха повторно се повдигна, пораснаха отново нейните стръкчета и бързо отидоха нагоре. *Нея година* Минка пожена лехата със сърп и паламарка, три недели преди да нагазят бисерските кооператори в своите узрели жита“ (Вн, 1. IV. 53, 4); „Ужасът започваше с настъпването на вечерта. Тогава на вратата се появяваше офицер и извикваше имената на ония, които трябваше да бъдат разстреляни. И *нея вечер* арестантите мълчаливо стояха в тъмното и с трепетни сърца очакваха кога ще се отвори вратата“ (Стр, 24. IX. 63, 6); „Момичето и доктор Рифи започнали своя роман в един летен следобед. По *него време* докторът бил четиридесет и пет годишен“ (Лн, 27. II. 63, 5); „*Нея вечер* тръбата за сбор свири по-рано — щяха да ни водят някъде“ (ДрА, 62); „*Него ден* цялата им група за съдействие на милицията беше излязла“ (БТр, 28).

Тези примери са от авторска реч. Много по-голяма фреквентност на такива съчетания се наблюдава в речта на герои в художествени творби, или пък — което е почти еднакво — в авторски разкази от първо лице, т. е. когато автор и герой се сливат: „— Една лятна вечер на връщане от новия ресторант... — Този човек се прави на будала! Ами че аз му зашлевих такъв шамар *нея вечер*, че ще ме помни цял живот!“ (КК, 232); „— Аз те питах *по него време*, помниш ли? Ти сезасмя тогава и врътна глава, не ти бил оставил нищо“ (ИР, 14); „— Сè се каня да те питам за *него камък*... — Кое? — Що не го тури още като разорахте синорите“ (Сеп, 1962, 11, 127); „— Ами да речем *него ден* е насрочен мач. Или пък кварталната баня е мъжка... Наскоро например пуснаха някакви модерни шлифери. *Него ден* май че бях останал самси“ (Ст, 14. VI. 63, 3); „Седях в една сладкарница и тъкмо ядях паста, когато в сладкарницата влезе човек с кошница. От нея подаваха глави три страшно симпатични кученца... Човек понякога изпада в настроение, което го кара да върши невинни глупости. *Нея вечер* вероятно съм бил в такова настроение, понеже купих едното кученце“ (АтЦ, 127); „Аз само свих недоумяващо рамене, защото спомняте си какво безводие и безснежие беше *нея година*“ (АтЦ, 140).

Известно е, че с форми на личните местоимения се заместват споменати преди това съществителни (и други) имена — собствени или нари-

¹ Използват се следните съкращения: Ззн — в. Земеделско знаме; Тд — в. Трудово дело; Вн — в. Вечерни новини; Стр — в. Студентска трибуна; Лн — в. Литературни новини; ДрА — Драгомир Асенов, Нашият взвод, София, 1962; БТр — Боян Трайков, Акция К-8, София, 1958; КК — Камен Калчев, Семейството на тъкачите, София, 1960; ИР — Иван Руж, Тайнственото отвлечение, София, 1963; Сеп — сп. Септември; Ст — в. Стършел; АтЦ — Атанас Цанев, Човекът умножен по нула, Варна, 1963.

цателни¹. Като една от най-характерните особености на личните местоимения може да се приеме това, че се употребяват винаги като самостоятелни думи, без да придружават друга пълноценна дума (съществително име). Обратно, показателните местоимения почти винаги придружават съществително име — *този (той) човек, онзи (оня) молив, тази (тая) къща, онази (оня) сграда, това дете, онова куче, тези (тия) хора, онези (оня) гори*. Поради тази особеност на показателните местоимения те се назовават от някои автори още и местоимения-прилагателни².

Използването на лични местоименни форми във функция на показателни местоимения почти не се описва в нашите граматични ръководства. В по-нови граматиките на българския език само Н. Костов и А. Т.-Балан отделят бегло по няколко реда за тази употреба. У първия³, макар и твърде кратко, фактите от езиковата действителност се преценяват доста трезво: „За правилно книжовна се смята и употребата на винителните форми *него* и *нея* като показателни местоимена, когато определяме време — *него ден, по него време, нея нощ*“. В граматиката на А. Т.-Балан това явление се отбелязва като присъщо само на народната реч: „А *вм. оня* в народна реч се употребя и *той*; *по него време* *вм. по онова*; *него ден* = *оня същия*“⁴. В граматиката на Ю. С. Маслов се поддържа подобно на Балановото твърдение: „В бытовой речи некоторых областей Болгарии иногда встречаются в функции указательных местоимений формы *него* и *нея*, напр., *него ден, по него време, нея нощ*“⁵.

Явлението действително има основа, която се корени в по-стара фаза от развоя на българския език, и е с народен облик. У автори от втората половина на XIX в. употребата на лично-местоименни форми във функция на показателни местоимения е твърде обичайна и със значителна фреквентност. Така напр. в практиката на д-р Ив. Богоров — един доста плодовит книжовник — се наблюдава нормална употреба не само на винителни форми *него, нея, тях*, но и на именителни (*той предмет, тя книжка, то време, те пари*); не само преобладаващо свързани със съществителни имена, означаващи време, но и с всякакви други съществителни (*нея наука, нея география, тях дрехи* и пр.). Ето някои по-интересни примери от практиката на Богоров: „... блънувахме заради заплата Българска народност, която по *то време* едвам са пробуждаше. Единъ день между нашта сдушена дружина са разчу, че нъкой-си Френець по име Бланки, придруженъ отъ одного пръвождача Българинъ, пжтуваль изъ Българія. Така съ нъколцина от нашитъ другари са наканихме

¹ В Граматика на българския език от Ст. Младенов и Ст. П. Василев, София, 1939, стр. 363: „Личното местоиме замества име на лице“. У Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 359: „Личните местоимения заместват имена на определени лица и предмети“. Подобно и у Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, София, 1954, стр. 239.

² Срв.: „Показателно местоиме... изтъква признак, та е прилагателно местоиме — А. Т.-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 93; „Показателните местоимения, играйки роля на прилагателни имена (подч. мое — Ст. Ст.), се съгласуват като тях по род и число“ — Л. Андрейчин, пос. съч., стр. 366; вж. също и Л. Андрейчин и др., пос. съч., стр. 240 и 245.

³ Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, стр. 100.

⁴ А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 107.

⁵ Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 152.

та отйдохме и здрависахме *него пръвождачъ*, който беше днешна войвода във Пловдивъ Александръ Екзархъ¹ (стр. 3).

а. Лични местоимения *в именит. пад.* за 3. л. е. ч., м., ж. и ср. р. и за 3. л. мн. ч. (*той, тя, то, те*) вместо показателни местоимения: „Да започнем да изваждами един известник, който трябва да понареди поне малко нещо нашът народ... *Той известник* ще е на име Български орел“ (115); „Най-главний имот за Котел е изворът, при коренът на Сухи дял... *Той извор* с течението си прави Стара река силна“ (76); „... ако заповядахте вещи човещи по *той предмет*, за да разгледат реченото ми предлагание“ (130); „През една година даскалувание можах да спиша една българска граматика, та след напустнувание Вета Загора тръгнах за Букурещ, дето и дадох, та са потисна *тя книжка* с презиме: „Първичка българска граматика“ (83). „Сливен е честит, че има една немска фамилия: Сливненки добре струваха, ако ходят по-често там и да гледат как *тя немкия* си върти къщата“ (59); „... тии имат през реката по-хубаво място. И ако би направили един мост от Али паша насреще, *то място* щяше да бъде по-прилично за град“ (26); „*То* Неофитово школо съборка в това, че...“ (119); „Село Котел..., обиколено от четири ръта, голи, без дървета, които го правят да са види също като в един котел. *Те рътове* имат всякой и името си... *То село* изпървом е било твърде малко и сетне, като се развалило село Новачка... *То село* има 1120 къщи, повечето два ката“ (75); „Французите надонесоха по нашите места множество пари... Де отйдоха *Те пари*, кой ги зе?“ (109).

б. Лични местоимения *във винит. пад.* за 3. л. е. ч., м., ж. и ср. р. (*него, нея*) и за 3. л. мн. ч. (*тях*) вместо показателни местоимения: „Залових са, та издадох една география... По няколко книги от *нея география* разирагих по сичките градове“ (89); „Тогаз булката зима ибрик и през софрата полива на всичките домашни, които са в *нея къща*“ (60); „На сутрента, като станат, жените набират едно цвете, наречено и то росен, което само *нея сутрена* расте, и кога си отийдат на Чирпан, варят него цвете и с водата му ся поливат“ (48); „По *него време* българите мислеха... че сичкото языкознание стои в граматиката“ (83); „Според *нея наука* парите ся печелят и ся въртят там, дето има много альш-вериш“ (111); „... иде един дрипав и мързелив слуга... носи метла и една разкъсана рогозка, да премита стаята, после да простира почтено на гола земя *нея* великолепна *постелка*“ (15); „... нейните [на науката за печелене на пари] правила, казват, са тъй точни, както и в аритметиката две и две прават четири, и търговците са принудени, щат не щат, да вървят по *тях правила*“ (110); „... като видял куп жълтици в една сарафница, т. е. или да грабне *тях пари* да си иди на велиат, или да го обесат“ (109); „... ако даде двеста лири заради Мидхад паша, ще бъде ослободен. Гиоката... поръчал на приятелите си да наброят на Карагиозоглу *тях лири*“ (101); „Карнабатците добре струваха да вдигнат *тях кахвенета* и на мястото им да теглят един прост зид“ (63); „Тъй ескизагорки трябва да хвърлят съвсем гащите, а вместо тях да ся облячат с фистан или сукман, кога са на тежка работа, и под *тях дрехи*

¹ Този пример се дава според правописа на Ив. Богоров в „Живота ми описанъ отъ мене (Изводъ отъ „Наковалия“ издадена прѣзъ 1879 г.)“, София, 1887. По-нататък илюстрационният материал е с нормализиран правопис според изданието Иван Богоров, Избрани произведения. Под редакцията на Р. Русев, София, 1963.

да носят бели гащички с широки крачоли до коление на жените и до глезението на момите“ (52); „... гудинякой на дюкяна три оки сол, две оки фасул и ока риба;... да стоят двама души с кръстосани ръце и да вардят *тях* три вида драгоценни *стоки*“ (49).

Интересно е да се отбележи, че случаи от първата група (а) в практиката на други автори, съвременници на Богоров, почти не се срещат. Спорадично се наблюдава употребата на лично-местоименни винителни форми във функция на показателни местоимения, съчетани със съществителни, които не означават отрязък от време (1). Така напр. в практиката на В. Друмев намираме само няколко съчетания от лично местоимение + съществителни *пустиня*, *баир*, *градина*: „Никога не му е дохождало на ум да пита татка си по каква причина те живеят в *нея* *пустиня*“ (Нещ. фамилия, 1873, 20); „Заведе ны в една прекрасна градина. В *нея* *градина* ний доволно време ся веселихме“ (49); „Джамал бей, който не снемаше очите си от *него* *баир*, видя...“ (62). У Ив. Д. Шишманов: „Тук-там в някои списания и досега се срещат малки мостри от *тях* *наречия*“ (СбНУ, I, 1889, 27). Срещу тях се намират вече с много по-голяма фреквентност съчетания от лично-местоименни форми и съществителни за време (2) — *час*, *ден*, *нощ*, *пролет* и др., напр.: „Два дни напред *него* *ден*, от когато ся начнава тази повест, Велику и Стоян отидоха на лов“ (Друм., 13); „Той може в *него* *час* да умре, а аз трябва да ся убия“ (39); „... който повелява в *него* *час* да го убесят“ (60).

У други автори от втората половина на миналия век пък се намират само случаи от последната група, напр.: „По *него* *време* хората твърде са не надявали на божията промисъл“ (Блъсков, Рада клюкарката, 1873); „*Него* *време* аз не знаях нищо за Рупаланското наречие“ (ПРСлав., Бъл. притчи); „За това мое стихотворение, новост в *него* *време*,... се разчу не само в Търново“ (ПРСлав.); „Сичките затворници, от които мнозина не мигнаха *нея* *нощ*, бяха вече на крак“ (З. Стоянов, Записки, 17); „... достигнаха *нея* *пролет* до максимум между двата народа“ (ЗСт, 39); „Тръгнахме, и после два часа бяхме вече в цветущото *него* *време* българско селце Беброво“ (ЗСт, 208); „Преди да потеглим, заклахме около 13 души блажни, които са намериха на *него* *час* в селото и на около“ (ЗСт, 39).

В това отношение по-особено място заема практиката на Ив. Вазов. В неговото творчество (то обхваща период от около 50 г.) наблюдаваме случаи и от 1. група (лично местоимение като показателно, съчетано със съществителни *пръст*, *дружина* и др.): „... закачил малко *пръст*. *Нея* *пръст* Господ я турил над водата и станало малка земя“ (Христоматия, 1884, 46); „В *нея* *дружина* беше и една хубавица, стройна, с черни очи и с много вкус облечена“ (Нова земя, 83); „В *нея* *къща* беше и помещението на градския съвет тогава“ (Драски и шарки, 168); „Тъмните горички там приметно хвърляха сенки и прохлада в *нея* *местност*“ (Каз. царица, 42). Все пак преобладаващи са примери, които се отнасят към група 2.: „Из най-напред се уплаши от него на цардака, *нея* *нощ*“ (Под игото, 95); „Сопот го не закачиха *нея* *година*“ (Драс. шар., 44); „*Нея* *нощ* по 11 часът ме преведоха жандарите...“ (Драс. шар., 168); „Къде 10-й юлий ще имам нужда от около 500 лева. Ще имате ли възможност да ми изпратите по *него* *време*?“ (Непубл. писма, 1955, 27); „Не знам дали в *нея* *година* (1347) Теодосий е бил вече патриарх в Търново“ (Непубл. писма, 47); „Фратю чорбаджи и днес живее с възпомина-

нията на това славно минало и от *нея дата* започваше неговото летоцисление“ (Чичовци, 72); „— Кажй, дека беше по *него време*, челеби? — Не мога да кажа... — Кажй, челеби! Де си бил по това време?“ (Случаят е твърде интересен: в една и съща ситуация има употреба *по него време* и *по това време* — изглежда второто се схваща като принадлежащо към по изискан начин за изказ).

В книжовноезиковата практика в началото на ХХ в. отношението на група 1. към група 2. явно се изменя в полза на 2. Докато вече съвсем рядко се срещат съчетания от 1. (тип *него въпрос*), във 2. съчетанията от типа *нея вечер* са напълно жизнени, нормални:

1. „Но, македонският въпрос, като въпрос политически, като въпрос на християни против мюсюлмани, той излиза из орбитата на българо-турските дипломатически отношения и става въпрос между Европа и Турция. Не ще съмнение, *него въпрос* ще решава Европа“ (в. Пряпорец, 1903); „Подире хората измислиха дробн с чертички, и човечеството мина през *нея фаза*“ (Хр. Белчев, Съч., 1905).

2. „До *него време* в Палатата на Общините имало 658 членове“ (в. Пряпорец, 1903); „... като си спомнях, че може би и ти гледаш луната в *него време* и че поне там се срещат нашите погледи“ (Ив. Кирилов, 1907); „Не мигна *нея нощ* и шеметен из двора /Младен се луташе самотно“ (ППСлав, Книга на песн.); „През *нея нощ* во мъки тя доби /без време първа и последна рожба“ (ППСлав, Епич. песни); „Кой знаеше в *нея минута*, че на земята освен милионите, живее и Комков?“ (М. Кремен, 1914). „Баща ми се завръщаше *нея вечер* [на Велики петък] по-рано от друг път“ (Д. Калфов, 1917); „Там, дето слънцето изгрява, имаше по *него време* големи звездогадателски храмове“ (Н. Райнов, 1918); „*Нея вечер* излезе майка му с пълно ведро мляко из кошарата“ (ПЮТод, Идилии); „Като отвориха уста да одумват Койка от *нея вечер*, няколко дена не ги затвориха“ (ПЮТод, 1918); „*Него ден* — на бащините си третини — видя той доде лакомията може да заслепи хората“ (ПЮТод, 1918); „*Нея вечер* ходих само на една седянка“ (И. Волен, 1924); „*Нея заран* имало много параходи по реката...“ (в. Свят, 1927); „*Него време* Манолаки имаше голяма хергедя“ (ИЙовк, 1934); „*Нея вечер*, аз нали ти казах, заведох я у дома“ (ИЙовк, 1935); „А сушата през *нея година* наистина беше голяма“ (ИЙовк); „Прекарах всичко през ума си *нея нощ*“ (ИЙовк); „Скоро той заминаваше на юг, накъдето заминаваха и жеравите, накъдето заминаваха и големите стада овце, защото *него време* овчарите прекарваха зимата долу в полето на Ромъня“ (ИЙовк); „Хич ми се не спеше *нея вечер*“ (ТГВлайк); „... И, подобно на кошмар, /жестоки, гневни мисли върху мене връхлетяха:/ — тъй равни бяха *него ден* и роб и господар!“ (Д. Боядж., 1940); „*Нея нощ* аз избягах далеч през баири и ниви./ *Нея нощ* ослепени и мъртви лежаха къщята“ (А. Разцветн., 1942).

Използуването на винителни лично-местоименни форми като показателни местоимения има явно диалектна подкладка — намираме го преобладаващо у автори, родени в североизточни български области и около Балкана. Подобно мнение се изказва и в нашия езиковен печат в последно време¹.

¹ Д. Вакарелска-Немова, Езикови бележки за превода на романа „Братя Ершови“ (сп. Български език, 1962, 1—2, стр. 149—151), нарича тия форми диалектни думи.

Това едва ли може да се подхвърля на съмнения — днес в цяла Североизточна България диалектите пазят като напълно живи изрази като: *И нѣйа удѣ зѣл* (Драгижево, Шереметя, Пчелище, Церова кория, Миндя и др., Търнов.); *Ф т'ах силѣ снѣ ходили* (Ичера, Слив.); *Кѡй сѣйе нѣйа градина?*; *На него м'асто; от него момчѣ; да нѡс'а т'ах дрѣвѣ* (Жеравна, Катунисще и др., Котл.); *Ф нѣйѣ дупкѣ; нѣгу м'асту* (из цяло Еленско); *нѣгу чил'ак; нѣйѣ рабути; ут нѣйа мѣйлѣ* (Силистренско и Русенско)¹; *Зимѣ гу тѡ прѣчѣнци; И сѣ вѣждѣ пѡ-дубрѣ ут нѣйѣ стѣрнѣ; Там пу т'аѡ ѡгрѣбѣ пѡ-каѣт сл'ѣт ѡб'ѣт грѣв'ѣцит'ѣ; Кѡд дѡди тѡ врѣми, тугѣс шѣ му мѣслим; На т'аѡ ѡгр'ѣм'ѣнѣ тѣй бѣши мѡду прѣ; Т'аѡ гудѣни сѣ прѣзбѣрѣми дубрѣ с руснѣѣит'ѣ*².

Явно е, че наличието на тези съчетания в народните говори е твърде важно условие, за да се запази в съвременната българска книжовноезикова практика употребата на лично-местоименни форми за 3. л. винит. пад. като показателни местоимения, обаче преобладаващо само в съчетания със съществителни имена за означаване на отрязък от време (*него ден, нея пролет, него време* и др.).

Много възможно е тази употреба да се подкрепя още и от необходимостта да има в езика сигурен диференциален признак, който да поддържа съществуването на един вид семантична опозиция:

тая вечер 'вечерта на днешния ден', *оная вечер* 'вечерта преди снощи' (споменавани или, по-често, неспоменавани в предишния текст) ~ *нея вечер* 'вечерта, която е по-отдалечена (но вече споменавана);

този ден 'днес' *онзи ден* 'денят преди вчера' ~ *него ден* 'деня преди повече време' (но за който е и ставало дума по-горе); *тази година, онази година* ~ *нея година* и т. н.

Разбира се, семантичният анализ може да навлезе в по-големи подробности и да разкрие нови изгледи за други семантични опозиции.

Жизнеността на съчетанията *него ден, нея година* и пр. е възможно да се поддържа и от това, че в историята на българския език преплитането на показателни местоимения с лични е факт, който не може да се отрече. Така напр. А. Т.-Балан изтъква, че „облиците *той, он* и пр. са в същност показателни местоимена“³; „*Оня, оная, она* произлизат от старобългарски *онъ, она, оно* за ед. и *они, онѣ, она* за мн. ч., които и у нас служат за лично местоиме 3. л.“; „... *него ден...* То е от старинска везба на *той* още с показателно значение тѣ = *оня*“⁴. У други автори на български граматики: „Формите за 3 л. *той, тя, то, те* произхождат от някогашни показателни местоимения (срв. *тоя, тая, това, тия*)“; „Показателните местоимения са образувани от особени корени, които са използвани в езика ни и за образуване на личните местоимения в 3 л.“⁵; „Исторически личните местоимения 3 лица произшли из указательных местоимений, а в некоторых случаях они даже еще и в со-

¹ Примерите са извлечени из материалите за Архив на Българския диалектен атлас.

² Примерите са записани от мене в с. Златарица, Еленско, през лятото на 1963 г.; последните два примера са записани от разказ на дядо Илия Цурев от с. Градище, преселник от Дряновско.

³ А. Т.-Балан пос. съч., стр. 99.

⁴ Пак там, стр. 106, 107.

⁵ Л. Андрейчин, пос. съч., стр. 359—360 и 365.

временном языке вне сочетания с усилительными частицами сохраняют свое старое указательное значение¹.

По-широко това преплитане се обяснява в „Историческа граматика на българския език“ от К. Мирчев: „В служба на лично местоимение за 3. л. ед. и мн. ч. се употребяват... стари показателни местоимения (подч. мое — Ст. Ст.). В Кирило-методиевите преводи като лично местоимение за 3. л. ед. и мн. ч. се използва показателното местоимение *онъ, она, оно* — *онн, онъ, она*“². В такава служба това местоимение се пази днес в западни български говори и в по-голямата част от славянските езици.

Такова преплитане между лични и показателни местоименни форми се наблюдава във всички съвременни славянски езици. В руски език *этот* и *тот, эта* и *та* като показателни местоимения явно имат близка генетична връзка с личните и показателните местоимения в старобългарски и в съвременния български език³. В другите славянски езици съществуват „фонетични варианти“ при това показателно местоимение: бълг. *този*, пол. *ten, ów*, чеш. *ten*, сръхр. *taj*⁴. Освен това в руски език като по-стара форма с книжен оттенък е запазено и показателно местоимение *оный*, което се използва за указване на вече споменати, известни предмети: *Оный прапорищк* Гринев находился на службе в Оренбурге“ (Пушкин)⁵.

В чешкия език показателните местоимения също така са еднокоренни с личните местоимения, напр.: лични — *ty, on, ona, оно, oni, onu*; показателни — *ty, tyto, ti, tito, to, toto, ten, tento, onen, ona, ono, tůž* и т. н.⁶

Същото е и в полски език⁷. В сърбохърватски показателните местоимения *māj, óvaj, ónaj* и пр. много ясно показват връзката си с личните местоимения⁸. В македонски показателните местоимения имат „поголема връзка со личните заменки: формите за 3. л. од личната заменка *тој, таа, тоа, тие*, се, зависно од службата, и форми показни“⁹. Така се вижда, че от показателното местоимение за 3. л. ед. ч. (в праславянски *tъ*) в севернославянските езици се установяват два варианта — в западната част *ten* (г. луж. *ton*), а в източните главно *тот, этот*. В южнославянските варианти *той, тај* и укр. *той* има само разширение с местоимението *јъ*¹⁰. В по-жива литературна функция е местоимението *он* в севернославянски¹¹. Трябва да се съгласим впрочем с твърдението на Ив. Леков, че „всички тези специфични признаци [в областта на местоименията —

¹ Ю. С. Маслов, пос. съч., стр. 151. Вж. също и Л. Андрейчин и др., пос. съч., стр. 245.

² К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1962, стр. 164.

³ Срв. Грамматика русского языка, АН СССР, Москва, 1959, т. I, Фонетика и морфология, стр. 396.

⁴ Ив. Леков, Единство и национално своеобразие..., стр. 93.

⁵ Срв. Грамматика русского языка, т. I, стр. 400. Това показателно местоимение се пази и в някои устойчиви съчетания: *во время оно, во времена оны*.

⁶ Вж. Bohuslav Havránek — Alois Jedlička, Česká mluvnice, Praha, 1963, стр. 195.

⁷ Срв. T. Venni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, Gramatyka języka polskiego, w Krakowie, 1923, стр. 264.

⁸ Вж. А. Белић, Савремени српскохрватски књижевни језик, II део: наука о грађењу речи, Београд, 1949, стр. 204.

⁹ Бл. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, Дел II, за формите и нивната употреба, Скопје, 1954, стр. 103—104.

¹⁰ Срв. T. Lehr-Spławiński, Z. Stieber, Gramatyka historyczna języka czeskiego, I, Warszawa, 1957, стр. 27.

¹¹ Ив. Леков, Общност и многообразие..., стр. 46.

б. м. Ст. Ст.], ако и да придават известно национално своеобразие на съответния език, са твърде слаби, за да разграничат чувствително славянските езици, които и в областта на местоименията показват само доловима склонност към разпределба на северни и южни¹.

По такъв начин с основание бихме сметнали за напълно нормални в съвременния български език съчетанията от типа *него ден* в следните примери от най-последно време из творчеството на български писатели: „*Нея вечер* локомотивът на последния товарен влак мина като хороводец и отведе в мрака вагоните“ (А. Карал.); „Мининият брат Никола, който по *него време* е бил студент в Париж...“ (Д. Минева, 1954); „*Него ден* още два пъти пооравам в стърнището“ (Б. Шивачев, 1958); „Преди два дни погребяхме приятеля... А морето ревеше безмилостно *него ден*“ (Б. Шив.); „С Йордан Йовков се запознах в деня на неговата смърт. Бях на седем години... — баща ни, селски учител, *него ден* се прибра в къщи с приведени рамене и унило лице“ (С. Северняк, 1959); „— И аз го помня. *Него ден* бяхме ходили на учение“ (Ив. Петров, 1956); „Когато ний се срещнахме със нея — /завърнала се тъкмо *него ден*/ от хубавата дълга одисея — /бе споменът ѝ свеж и вдъхновен“ / Н. Марангозов, 1954); „— Не съм. *Нея нощ* никой не е дохождал у нас“ П. Славински, 1959); „— И тъй, да се видим утре преди обед към единадесет часа. По *него време* аз имам една работа в горния край на града“ (Ем. Станев, 1962). Биха могли да се изредят още многобройни примери както от практиката на български автори, така и от преводна литература (напр.: „*Нея вечер* не говориха повече за Ласло“ — А. Беркеш, 1961; „По *него време* участвах в богослужението“ — Дж. Стайнбек, 1963; и др.).

*

Така биха могли да се оформят следните таблици за показателните местоимения в българския език:

В практиката на Богоров и днес в народни говори			В съвременния български книжовен език	
	им. пад.	косвен пад.	м. р.	тоя, този, оня, онзи; него (ден)
м. р.	той град	него град	ж. р.	тая, тази, оная, онази; нея (година)
ж. р.	тя книга	нея книга	ср. р.	това, онова; него (време)
ср. р.	то село	него село	мн. ч.	тия, тези, ония, онези —
мн. ч.	те пари	тях пари		

И тъй, в съвременния български книжовен език употребата на лични местоимения във функция на показателни е значително локализирана — само в съчетания от типа *него ден*, *нея*, *вечер*, *него време*, които обаче са твърде жизнени, имат свое място в системата на българските показателни местоимения. Тук биха се търсили и доста ясни основания да се

¹ Ив. Леков, Единство и национално своеобразие..., стр. 94.

предполага, че е на лице и лексикализирана (лексикализираща се) адвербиализация на тези словосъчетания — *него ден, нея вечер* и пр.

Впрочем, и други форми на лични местоимения в българския език носят върху си допълнителни функции — така е напр. с кратките дателни форми на личните местоимения *ми, ти, му ѝ, ни, ви, им*. Когато са в приименна служба и означават притежание (*книгата ми, отговорът ти, успехът му*), те се употребяват като притежателни местоимения¹. Приблизително по същия начин родително-винителните форми за ед. и мн. ч. (*его, их*) на личното местоимение за 3. л. *он* в руски език служат и за притежателни местоимения.

И така, в системата на българските местоимения се проявяват тенденции към унифициране на функцията на някои личноместоименни форми с функцията на показателните местоимения — т. е. в съвременния български език се наблюдава още едно явление на граматическа омонимия: *него (го), нея (я), него (го)* — лични местоимения; *него ден, нея година, него време* — показателни местоимения.

---

¹ Л. Андрейчин, пос. съч., стр. 363; К. Попов, За употребата на личните местоимения като притежателни, *Език и литература*, 1953, 3, стр. 184.

ЗА ФОРМИТЕ НА МЕСТОИМЕНИЕТО ТАКЪВ

Боряна Велчева

Старото славянско местоимение *такъ* се среща в българския език с многообразни формални варианти. От развоя на българския книжовен език и българските говори са известни следните словообразователни типове:

1. *Так-ъ, так-а, так-о, (так-и)*. Тия форми са били на изчезване в българските говори още до XIV—XV в. *Такъв* словообразователен тип днес е характерен за полски¹ и сърбохърватски.

2. Генетична връзка с този най-стар славянски словообразователен начин имат две новобългарски системи:

а. *Так-ъ-в, так-а-ва, так-о-ва, так-и-ва*. Тая система е една от най-разпространените в българските говори, особено в югоизточните. Среща се също в Плевенско, Троянско и др. Като стилистично неутрална тя е редовна и в литературния български език. Нейна разновидност (вероятно по-стара) е системата а. *так-ъ-ва, так-а-ва/так-ъ-ва, так-о-ва, так-и-ва*. Срв. *какъвту му умът, такъвъ му и домът*², *тѣй бѣл тѣкъвъ*³.

б. Най-близка до нея в словообразователно отношение е северозточната система *так-ъ-зи, так-а-зи, так-о-зи, так-и-зи*. Формите са засвидетелствувани в паметници от XV—XVII в. — Влахобългарските грамоти, Свищовския дамаскин, ръкопис № 713 от НБКМ. В съвременните диалекти се срещат форми *такос, такис*, които не винаги са ясни в етимологическо отношение — дали са наследници на разглежданите по-стари местоимения *такос, такис*, или произлизат от *таквос, таквис*, в които *в* е изчезнало по фонетични причини (формите се срещат в източни говори, където фонемата *в* е неустойчива).

Характерно за тези две системи е, че към формите *такъв, така, тако, таки* е прибавена аглутинативно⁴ показателна частица (Partikel⁵) *ва* или *з(и)*. По този начин показателното (демонстративното) значение на

¹ М. Фасмер посочва такива форми също и за чешки, слованки и лужишки (Russ. Etymol. Wörterbuch, Heidelberg, 1955).

² Троян, СбНУ VII, стр. 212.

³ Пъдарево, Новоагорско.

⁴ Ив. Лекков, Отклонения от флективного строя в славянских языках, Вопросы языкознания, 1956, кн. 2, стр. 18—26.

⁵ К. В г и т а н в, Die Demonstrativpronomina d. indog. Sprachen, Leipzig, 1904, стр. 66.

*m(a)*¹ от корена (R_D) се дублира от втора демонстративна морфема, която е деривационна (d_D). Този словообразователен модел е свързан със специфичния развой на българските демонстратива и не е присъщ на останалите славянски езици. В руски език към същите форми *такъ*, *така*, *тако*, *таки* се прибавят формите на анафоричното местоимение (т. е. морфема j + релационна морфема (r) -ъ, -а, -о, -е), в резултат на което е получена системата *такой*, *такая*, *такое*, *такие*. [j+r] удължава флективно местоименните форми като, от една страна, дублира релационните морфемни в *так-ъ* *так-а*, *так-о*, *так-и*, от друга страна, включва словообразователно разглежданите местоимения в групата на прилагателните², при които в един по-стар период от развоя на славянските езици то е указание, че името, към което се отнася, е определено³.

3. Един от най-разпространените словообразователни начини в славянските езици е тоя, при който към *так-* се прибавя суфикс *-ов* (*-ев*) или *-ъв* и към тази нова основа се присъединяват релационните морфемни. Така се получават формите *так-ов*, *так-ов-а*, *так-ов-о*, *так-ов-и*; *онак-ов*, *сиц-ев*; *сик-ов*; Така придобилият адективно значение суфикс *-к-* (*такъ*, *снкъ*, *какъ*, *ѣкъ*, *колнкъ*, *толнкъ*, *клнкъ*, *селнкъ*)⁴ бива „повторен“ от нов суфикс с адективно значение (срв. със случаи като *пръв* → *пръвев*, *глуп* → *глунав*, *черен* → *чер*). Това се наблюдава при *таков*, *такова*, *таково*, *такови*; *каков*, *какова*, *каково*, *какови*; *такъв*, *таква*, *такво*, *такви*; *какъв*, *каква*, *какво*, *какви*. Особено ясно е изразена тази „адективна“ тенденция в словенски, където наред с по-старите форми *takov*, *kaikov* се срещат по-новите (от XVI в.) форми *takšep*, *kaikšep*, *kolikšep* дори *kaikovšep*. В тези форми личи праславянският суфикс *ъльпъ, с който са образувани прилагателни като *вчерашен*, *тамошен* и др.⁵

а. Формите от типа *таков*, *таково*, *такова* са присъщи на руски, украински, чешки, словенски, полски, долнолужишки. Те не са разпространени в съвременните български говори, но се срещат в езикови паметници до XVIII в., напр. *таковому внтезоу* (Троянска повест⁶); то да нь поучитса ѿутн что. нан поучитн н попатн сиково дарованне цства ми (Рилска грамота от 1378 г.⁷); *таково дело*, *такови похвали* (Янкулов сборник от XVIII в.)⁸. М. Фасмер случайно е включил към тая словообразователна група новобългарските форми *такъв*, *такава*⁹ (вж. по-горе 2 а).

¹ Тук *-а* е свързано по своя произход със стара релационна морфема, отразяваща падежно отношение, която намираме в *т-а-к* като „морфологическа вкаменелост“, вж. Г. А. Ильинский, О некоторых именных формах славянского местоимения. Отд. отп. от сборника „Памяти Л. Н. Майкова“ СПб, 1901, стр. 2; за дискуссионния характер на етимологията на *т-а-к* вж. у същия автор в Праславянская грамматика, Нежин, 1916, стр. 422.

² Въпреки това А. В. Исаченко убедително доказва, че *такой* не е прилагателно име (Трансформационный анализ кратких и полных прилагательных; Исследования по структурной типологии, Москва, 1963, стр. 79).

³ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение славянских языков, М. — Л., 1938, стр. 334.

⁴ F. Ramovš, Morfologija slovenskoga jezika, Ljubljana, 1947—1949, стр. 88.

⁵ Пак там, стр. 99.

⁶ I. Voždap, Cronica lui Manasses, București, 1922, стр. 53.

⁷ Г. А. Ильинский, Грамоты болгарских царей, Москва, 1911, стр. 28, р. 95.

⁸ Рък. № 689 от НБКМ, 2836, 346а.

⁹ Пос. място.

За разлика от местоимението *какъвъ*, което в старобългарски се скланя само в простата си форма, *какъвъ* се скланя като *такъвъ* и като *такъвѣй*¹.

Интересно е, че в руски от старите опозиции *такъвъ* — *таковой*, *такъ* — *такой* в имен. пад. се е създала една нова *таков* — *такой*.

б. За ранен словообразователен процес със суфикс *-ѡв-* свидетелствуват характерните южнославянски форми от типа *такѡв* (*таков*, *такав*), *такѡва*, *такѡво*, *такѡви*. На българската езикова територия такава система е присъща предимно на някои югозападни говори (напр. Пернишко). Тези форми образуват също така системи от типа *такѡвази*, *такѡвози*; *такѡвава*, *такѡвова*; *такѡвая*, *такѡвойо* (вж. 5 а, б, в).

в. Може да се предположи, че следи от стария суфикс *-ѡв-* има и в една от югоизточните български системи *такѡв*, *такѡва*, *такѡво*, *такѡви*; *сакѡв*, *сакѡва*, *сакѡво*, *сакѡви*². Св. Иванчев счита обаче, че тези форми, както и формите *таков*, *такова*, *таково* са образувани с *-(о)в-* от старо показателно междуметие *(о)ва*³.

4. С увереност може да се твърди за преосмисляне на словообразователния модел при тълкуването на формите *так-ѡ-в-*, *так-а-в-а*, *так-о-в-о*, *так-в-и*⁴. Новото и особеното при тия форми е, че релационната морфема при тях се среща и преди и след суфикса *-в-*. Системата е комбинация от тип 2. и 3., като модели при преобразованието са формата за ж. р. от тип 2. (срв. *так-а-в-а*) и формата за ср. р. от тип 3. (срв. *так-ов-о*). Интересно е в Ломския говор, от който Цв. Тодоров е отбелязал такива форми, е отразен през XVII в. в Ломския сборник на поп Пунчо⁵ с форми от типове *так-ов-*, *так-ов-а*, *так-ов-о*, *так-ов-и* и *так-ѡв-* *так-в-а-ва*, *так-в-о-ва*, *так-в-и-ва*. На днешните ломски форми напомня в тоя сборник примерът: *защо ако водишь таку-ву жену много трудъ и грехъ приводишь на себе* (л. 311 б).

5. Характерни за българския език са многоморфемните съчетания:

а. На източнобългарски говори (предимно балкански и мизийски) е присъща системата *так-ѡв-зи*, *так-в-а-з(и)*, *так-в-о-з(и)*, *так-в-и-з(и)*, напр. *пѡ-рѡдно нѡшите мѡйки гѡ съ-пѡрили такѡвѡс рѡботи* (Сливенско). Ранни примери с такива форми са засвидетелствувани в Троянската поведст— *допустн мн онакѡзи оѡжжнѡ какѡто мн бѡ н прѡжде даа*⁶.

По данни от два паметника от края на XVII в.⁷ може да се съди и за съществуването на система *б_а так-в-ѡ-з(и)*, *так-в-а-з(и)*, *так-в-о-з(и)*, *так-в-и-з(и)*. В тая система релационното значение при всички форми се изразява само от гласната след *-в-*.

В един по-ранен период от развоя на българския език (до около XVIII в.) са съществували също така форми *так-в-ому-зи*, *так-в-ого-зи*. Такива форми се срещат в новобългарски паметници от XVII и XVIII в.

¹ J. O. Ferrell, Some notes of Slavic gendered pronominal inflection, American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists, Sofia, 1963, стр. 236.

² Г. Христов, Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, ИИБЕЗ, т. IV, София, 1956, стр. 202.

³ За някои форми на показателните местоимения в български език ИИБЕЗ, т. VIII, София, 1962, стр. 403.

⁴ Цв. Тодоров, Ломският говор; СбНУ, XXXVIII, стр. 40.

⁵ Рък. № 693 от НБКМ.

⁶ Пос. съч., стр. 61.

⁷ Рък. № 709 и 712 от НБКМ.

б. Същият словообразователен тип, но с показателна частица *-ва*, е бил разпространен в някои говори със западнобългарска показателна система през ранния новобългарски период. Форми *такъв* (вероятно от по-старо *так-във-ва*, срв. 2 а), *так-в-а-ва*, *так-в-о-ва*, *так-в-и-ва*; *так-в-ому-ва*, *так-в-ого-ва* се срещат в ръкописи от XVII и XVIII в. От тази система се откриват изолирани следи в съвременните говори, срв. с трънските форми *онъквова*, *онъквогова*¹.

в. За днешните западни говори са характерни многоморфемните образвания от типа *так-ов*, *так-в-а-(й)а*, *так-в-о-(й)о*; *так-в-и-(й)е* или *так-в-и-(й)а*. По своето окончание $[j+r]$ тези български форми приличат на руските *тойкой*, *таяка*, *такое*, *такие*. Специфично за българския език е това, че $[(j+r)]$ включва разглежданите западнобългарски форми в системата на показателните местоимения и наречия, срв. западнобългарските системи *той*, *тая*, *тойо (тоє)*, *тия*, *тогай* или *тоя*, *тая*, *това*, *тия*, *тогая*. Тенденцията да бъде обобщена морфемата *я* като показателна частица за всички родови форми на местоимението „такъв“ е засвидетелствувана в редки и изолирани случаи, напр. *такъвъя сты члъкъ* (ръкоп. от XVIII в.²).

Ако *так-* се разглежда като една морфема, формите на местоимението „такъв“ могат да бъдат представени от гледна точка на техния произход в следния упростен вид: $[R_D(+d_A)]+r\left(+\left\{\begin{smallmatrix} d_D \\ (j+r) \end{smallmatrix}\right\}\right)^3$, където с

R_D е означен демонстративният корен *так-*, *онак-*, евентуално *сак-*, *овак-*; с d_A — деривационният суфикс с адективно значение *-ов-*, *-(ъ)в-*, с r — морфемата, показваща род и число, с d_D — деривационната морфема с демонстративно значение. От тук следва, че първият словообразователен тип ще бъде изобразен като $[R_D+r]+d_D$, вторият — като $[R_D+d_A]+r$, а петият — като $[R_D+d_A]+r\left\{\begin{smallmatrix} d_D \\ (j+r) \end{smallmatrix}\right\}$.

Докато в останалите славянски езици съществува словообразователен паралелизъм между „такъв“ и „какъв“, в българския език формулата, отразяваща генезиса на формите „какъв“ $[R_D(+d_A)]+r$ е различна от общата генетична форма на „такъв“ — $[R_D(+d_A)]+r\left\{\begin{smallmatrix} d_D \\ (j+r) \end{smallmatrix}\right\}$. Тази

сложност и словообразователно многообразие на местоимението „такъв“ се определя в български език от различни фактори. Най-важният от тях е ясно изразената тенденция формите на това местоимение да бъдат включени в новосъздадените (вероятно през XIII—XVI в.) показателни системи с демонстративни морфемни *-зи*, *-ва* или *-я*, срв. *този*, *тогози*, *таквази*, *тогази*; *тоя*, *това*, *тогова*, *тогава*, *так(в)ава*.

¹ Д. Господинкин, Трънчаните и трънският говор, ИССФ, кн. IV, София, 1921, стр. 182.

² № 714 от НБКМ, л. 135 б.

³ Употребата на скобите и означението на индексите е по W. Motsch, Zur Stellung der 'Wortbildung' in einem formalen Sprachmodell, Studia Grammatica I, Berlin, 1962, стр. 31—51.

В дадената по-горе формула на местоимението „такъв“ не се включват някои по-нови форми като системата 4. и формите за м. р. от 2а, 3б, 5а, б, в (но не и 5а₁). Това са тия случаи, при които релационните значения (род и число) са изразени двойко — от гласната пред -в- и от гласната (при м. р. нулева морфема) след -в-. За да се даде по-точно определение на словообразователните типове от синхронно гледище, ново-българските (ранни и късни) форми могат да бъдат разпределени в четири групи:

I. так-ò-в- -	так-ъ-в- -
так-à-в-а	так-ъ-в-а
так-ò-в-о	так-ъ-в-о
так-ò-в-и	так-ъ-в-и

Във формите от тая група (включително и във формата за м. р.) гласната пред -в- няма релационно значение и може да бъде означена условно с буква O. В такъв случаи формите са равни на $R_D + O + v + r$ с r при м. р. = нула.

II. так-ъ-ва	так-ъ-з(и)	так-в-ъ-з(и)
так-à-ва	так-à-з(и)	так-в-à-з(и)
так-ò-ва	так-ò-з(и)	так-в-ò-з(и)
так-й-ва	так-й-з(и)	так-в-й-з(и)

Формите от тая група са равни на $R_D (+v) + r + d_D$

III. так-ъ-в- -
так-à-в-а
так-ò-в-о
так-й-в-и-

Тук формите се равни на $R_D + r + v + r_1$, при r_1 за м. р. = нула

IV. так-ъ-в- -	так-ъ-в- -	так-ъ-в- -	так-ъ-в- -
так-à-ва	так-в-à	так-в-à-з(и)	так-в-à-ва
так-ò-ва	так-в-ò	так-в-ò-з(и)	так-в-ò-ва
так-й-ва	так-в-й	так-в-ò-з(и)	так-в-й-ва

В тази група формите за м. р. са равни на $R_D + r + v + r$ като второто r = нула, а формите за ж. р., ср. р. и мн. ч. са равни на

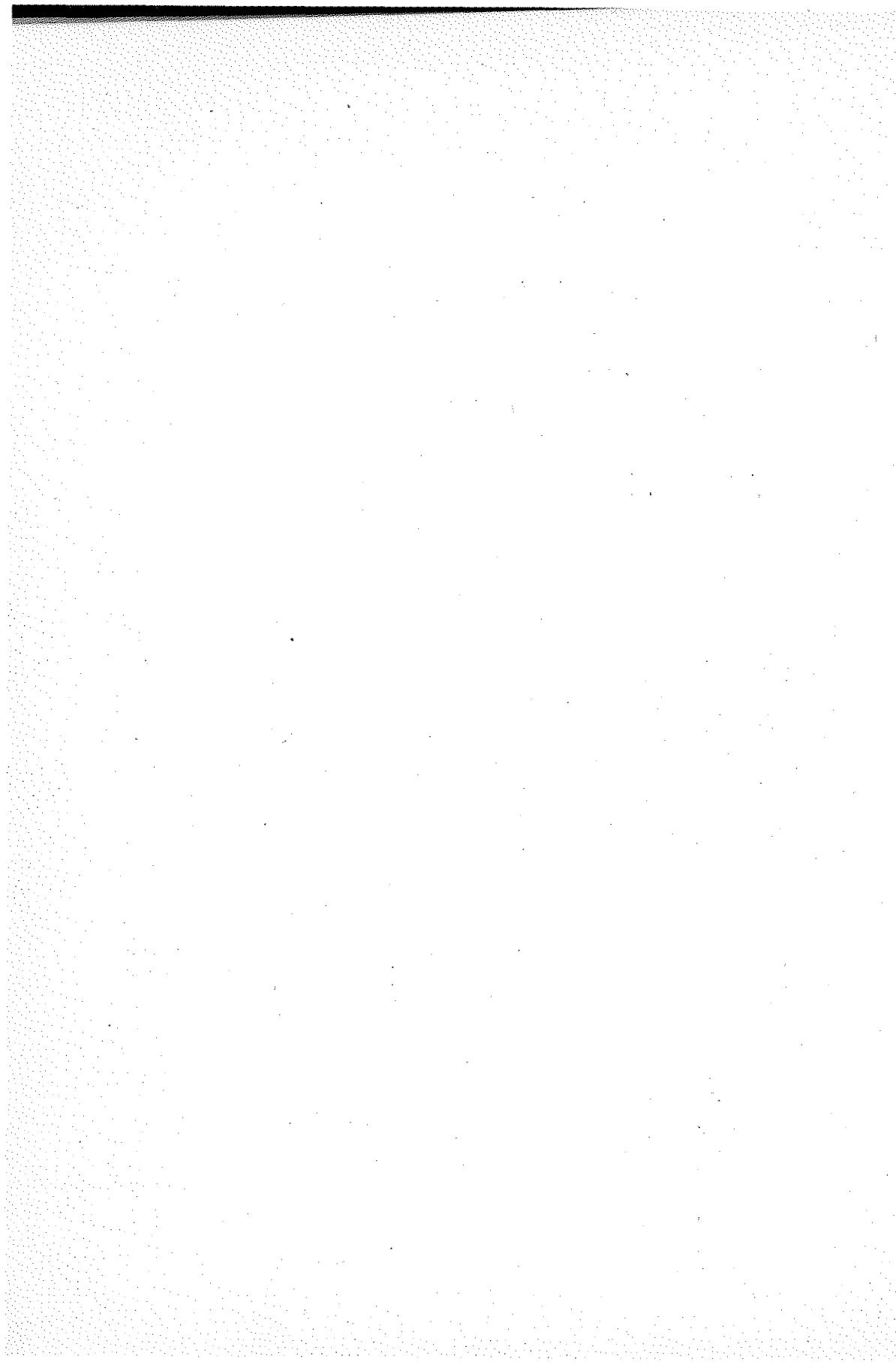
$$R_D (+v) + r \left(+ \begin{Bmatrix} d_D \\ (j+)r \end{Bmatrix} \right)$$

Формите се свеждат до два словообразователни типа

$$R_D + \begin{Bmatrix} O \\ r \end{Bmatrix} + v + r \text{ и } R_D (+v) + r \left(+ \begin{Bmatrix} d_D \\ (j+)r \end{Bmatrix} \right),$$

от които първият се явява по-закономерно в съвременните български диалекти при формата за м. р. Голямото многообразие на форми с местоименно значение „такъв“ би могло да се обобщи с формулата:

$$R_D \left(+ \begin{Bmatrix} O \\ r \end{Bmatrix} \right) (+v) + r \left(+ \begin{Bmatrix} d_D \\ (j+)r \end{Bmatrix} \right).$$

ПО ВЪПРОСА ЗА ПРЕХОДА НА НЯКОИ УСТОЙЧИВИ
ФРАЗЕОЛОГИЧНИ И СИНТАКТИЧНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ
В КАТЕГОРИЯТА НА СЛУЖЕБНИТЕ ДУМИ

Елена Георгиева

В българската граматична литература отдавна вече са възприети като сложни (съставни) съюзи такива съчетания, които представляват комбинация или от два и повече съюза, или от някаква друга служебна дума със съюз. Присъствието на другата служебна дума като съчетаващ се компонент към някакъв съюз (най-често или почти изключително *че* и по-рядко *да*) не пречи тези съчетания като съвкупност да изпълняват службата на съюз. Такива са *макар че, въпреки че, затова че, за да, макар да* и т. н. Сравнително аналогично е положението и при предлозите, при които сложни (съставни) се създават приблизително по същия начин, макар че явлението при тях е значително по-ограничено (*откъм, до към*). Независимо от това обаче паралелното им разглеждане се налага от само себе си.

Процесът обаче не е приключен. В научната и публицистичната литература, особено в последно време, се срещат и значително количество изрази и съчетания, които изпълняват службата на предлози и съюзи — *съобразно с, съгласно с, въз основа на, по отношение на; при условие че, пред вид на това че, толкова повече че, при положение че, в случай че* и др.

Функционалната значимост на изброените случаи е ясна и недвусмислена, но признаването им за определен вид категория изрази и съчетания, пред вид именно на образуването и на характера на свързващите се компоненти, е още колебливо и неустановено, ако се съди по масовата практика, отразила се най-вече в използваната при тях пунктуация. Да се разгледа жизнеността на процеса, както и да се установи морфологично-синтактичната същност на тези езикови явления, е цел на настоящата статия. Необходимо е преди всичко да се посочи общото (функционално и формално) между приетите и признатите вече за сложни (съставни) съюзи от типа *въпреки че, макар да* и появилите се от фразеологични и синтактични словосъчетания групи с аналогична функция, като *при все че, при положение че* и т. н. Дали тук се касае за близки или тъждествени явления, които принадлежат към обща граматическа категория (съюзи и предлози) или е налице една по-широка граматическа синонимия (съотнасяне на предлози и съюзи с изрази и съчетания в съюзна и предлогова функция) — е въпрос, който трябва да бъде разрешен задоволително.

Сходството на граматическите значения на едни или други форми на езика се използва обикновено като повод за сравнение на дадените явления с цел да се посочи спецификата в семантиката и употребата на всяка от тях.

*

У нас недвусмислено за произхода на интересуващите ни тук словосъчетания с функция на служебни думи се изказва само А. Т.-Балан. Той ги определя като руски заемки — „Строежи, като горните, са в българска реч външен заем, на народна реч незнаен“¹. Той има пред вид обаче само изрази с предлогова функция — *в изпълнение на, пред вид на* и не засяга въпроса за съюзите. Бележки върху този тип изрази и словосъчетания липсват в такива синтетични граматика, като напр. на П. Калканджиев², Н. Костов³ Д. Попов⁴. Това показва, че разглежданите съчетания или са били много редки и нетипични, като случайно възникнали и оформени съчетания, че остават без внимание дори като процес, който се развива в българския книжовен език, или че те са били считани като заемки. Поради това вероятно се е смятало, че те не могат да намерят място в посочените граматика, тъй като не носят постоянно граматическо значение и имат необичайна форма и структура. Ст. Младенов⁵ отбелязва само някои съюзи за условие — *ако да, само да, в случай че*. Важното е, че той ги приема като съюзи. Така е и в „Български език“⁶, но обемът им тук е разширен — *затова че, сякаш че, стига да, щом като*. Аналогична е картината и в граматиката на Л. Андрейчин⁷ и в Правописния речник⁸, които отбелязват само окончателно възприетите днес като (сложни (съставни) съюзи — *въпреки че, ето че, в случай че, освен че, сякаш че, макар да, при все че* и др. На изразите с предлогова функция Л. Андрейчин обръща внимание и в направения от него преглед на езика на нашата публицистика⁹. Той има пред вид съчетанията *благодарение на, по отношение на, с оглед към, съобразно с*, без обаче да ги квалифицира като служебни части (думи). В „Съвременен български език“¹⁰ като устойчиви словосъчетания на предлози с наречия и съществителни се определят *съгласно с, в полза (на), в знак на, в течение на, в изпълнение на, въз основа на, по случай, независимо от, съобразно с*. От сложните съюзи са отбелязани *вместо да, въпреки че, затова че, като че*. Най-пълнен преглед на тези изрази и съчетания със служебна функция прави К. Попов¹¹, който посвещава и специална бележка на въпроса за

¹ А. Т.-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 318.

² П. Калканджиев, *Българска граматика*, Пловдив, 1938.

³ Н. Костов, *Българска граматика*, София, 1939.

⁴ Д. Попов, *Българска граматика*, София, 1941.

⁵ Ст. Младенов, *Грамматика на българския език*, София, 1939, стр. 317.

⁶ Л. Андрейчин, Н. Костов и др., *Български език*, София, 1960, стр. 293.

⁷ Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944, стр. 404.

⁸ Л. Андрейчин, Вл. Георгиев и др., *Правописен речник*, София, 1958, стр. 27.

⁹ Л. Андрейчин, *Слабости в езика на нашата публицистика*, сп. *Български език*, 1954, кн. 3, стр. 229.

¹⁰ Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, *Съвременен български език*, ч. II, София, 1957, стр. 126—127; 140—141.

¹¹ К. Попов, *Съвременен български език*. Синтаксис, София, 1962, стр. 255 и следв., стр. 313 и следв.; *За правописа на съчетанието „в случай че“*, сп. *Български език*, 1953, кн. 3, стр. 276.

характера на съчетанието *в случай че*. То се приема именно като словосъчетание, изпълняващо в цялост службата на съюз за условие. В граматиката си К. Попов прави известна класификация на разглежданите словосъчетания (в нея вече възприети като съюзи): за ограничение — *само че, стига само*; за причина — *затуй че*; за цел — *само да*; за условие — *ако да, в случай че, при условие че*; за отстъпване — *при всичко че, при все че, въпреки че, независимо от това че, даже и да, както и да, колкото и да, каквото и да, който и да, дори и да*; за изключване — *освен да, освен че*; за последица и заключение — *поради това, вследствие на което*. Между многото въпроси, които се повдигат в тази граматика за тях, за нас е важен главно този, който е свързан с техния характер — дали са словосъчетания със съюзна функция или са служебни части. Тук е възприето, както видяхме, второто становище.

К. Попов разглежда всички видове съчетания в служба на съюзи. Аз тук се ограничавам в изследването на получените не от комбиниране на две и повече служебни думи, а на възникналите от редовни синтактико-фразеологични съчетания, които поради устойчивост на структурата и възприемането на обща синтактична функция за цялото съчетание са се лексико-граматикализирали.

Прегледът на българската литература показва, че интересуващите ни тук съчетания се оформят като групи, обединявани от общността на изразяваното граматическо значение (предлогово или съюзно) в съвременния етап от развитието на българския книжовен език. За това свидетелствува отсъствието им в по-ранни граматики. Същевременно проличава противоречив подход към обяснението на тези словосъчетания — възприемат се ту като изрази и съчетания с предлогова и съюзна функция, ту като сложни (съставни) съюзи. За предлозите във втория случай се премълчава. Най-категоричен в определянето на граматическата им същност е К. Попов, който включва към съюзите широк кръг подобни словосъчетания, като ги разпределя в подгрупи според изразяваното от тях частно значение към общото граматическо на базата на съпоставката с вече оформени съюзи (сложни или прости, истински), обединени преди всичко от общата граматическа функция.

Възниква обаче следният интересен въпрос — ако тук се касаеше само за определен вид служебни думи с определено граматическо значение и функция към една съществуваща вече в езика група (напр. съюзи за условие), то би трябвало дори в рамките на тази група, която се обединява от общо значение, взето в най-широк смисъл, те да носят и нещо свое, собствен оттенък, нюанс, все пак частично различително значение (по-силно, по-слабо) и т. н. Как ще обясняваме случаи на пълно съвпадане на значенията на две или повече съчетания, спадащи към общ стилистичен пласт на езика, с еднакъв произход, като напр. *в случай че, при положение че, при условие че* (=ако), освен като вътрешносинонимични?

*

В същност разглежданите тук изрази и съчетания с предлогова и съюзна функция са присъщи предимно на научния и публицистичния стил на книжовния език. Разширяването на употребата им в българския език е характерно точно за последните две-три десетилетия от неговата история. Тук се възприема мнението на А. Т.-Балан за произхода на тези форми в бъл-

гарския език, тъй като дори една бегла съпоставка с руски език говори за едно тясно взаимодействие между двата езика и за влиянието в това отношение на руския върху българския. Но за да се види какво в същност заема българският език — изрази или направо граматични категории — необходимо е да се проследи състоянието на тези единици в руски език и респективно в други славянски езици.

В най-новите граматики на руски език¹ такива съчетания и изрази, които имат съюзна функция, се отнасят направо към категорията на служебните думи, без въобще да става въпрос, дали те спадат изцяло към служебните думи или това са само синонимни съответствия на известни служебни думи, с други думи, възприемат се като лексикализирани, граматикализирани.

Изказаното в Грамматика русского языка² мнение за характера на думи и словосъчетания с *благодаря, подобно, сообразно, согласно, соответственно* и др. е, че последните са предлози (стр. 163—164). Различие с българските съответствия се съзира в липсата на допълнителна служебна дума към тях в руски език (каквато има в български език — *благодарение на*). Това различие произтича от синтетичния характер на руски език и съответно от аналитичния характер на българския. От друга страна, не всички съществуващи в български език подобни предлози отговарят точно на руските, а представляват подходящи съответствия на руските, напр.: *по сравнению с* — *в сравнение с*. Като словосъчетания с предлози в предлогова функция в руски език се възприемат *по направлению к, по отношению к* и др. Така че при тях не може да се говори за пълна граматикализация и лексикализация, като се следва становището на руските автори.

По-другояче стои въпросът със съюзите, получени по аналогичен начин. При тях вече е възприето становището за сложни (съставни) съюзи, което липсва при предлозите, може би защото при тях такива съчетания са по-рядко явление³. Все пак интересни са съображенията, поради които в руските граматки в единия случай се говори за словосъчетания с предлози, а в другия — за сложни съюзи, без да се обясни защо се прави това различие. Към съюзите там се включват: *после того как, с тех пор как, прежде чем, раньше чем, до тех пор, до той поры, перед тем, до того* и т. н. Общо взето съставът на съчетаващите се компоненти е по-разнообразен в сравнение с български.

Различните съюзи са класифицирани доста подробно, но тук няма да бъде отразено това, тъй като същата класификация отбелязахме и при К. Попов. Прави впечатление обаче, че повече такива съюзи се отбелязват при причинно-следствените и темпоралните, като специално се подчертава принадлежността им към научния и публицистичния стил, т. е. смятат се за съвсем книжни по характер. Българските съюзи в по-голямата си част отговарят точно на съответните руски, например:

ввиду того что	— пред вид на това че
вследствие того что	— следствие на това че
благодаря тому что	— благодарение на това че
в связи с тем что	— във връзка с това че

¹ Грамматика русского языка, т. I, II, изд. АН СССР, Москва, 1960; Современный русский язык. Морфология, изд. МГУ, 1952.

² Грамматика русского языка..., т. II, часть первая, стр. 163 и след.

³ Грамматика русского языка, т. II, часть вторая, стр. 303 и след.

тем более что	—	толкова повече че, още повече че
оттого что	—	от това че, затова че
так что	—	така че
несмотря на то что	}	— независимо (от това) че
независимая на то что		

и т. н.

В Современный русский язык¹ тези съчетания се наричат сложни (съставни) съюзи, като се подчертава, че тяхното количество все повече нараства. Интересно е да се потърсят причините за това. Ясно е, че тук се касае за такива случаи, при които темпорални, причинни, условни, следствени значения, изразени с подчинени изречения, е необходимо да се осъществят не с обикновени съюзи, които най-общо загатват дадено отношение, а от сложни съюзи, предизвикани от нуждата да се подчертае, подсили, обоснове дадена темпорална, каузативна, условна, следствена връзка. Затова с течение на времето такива словосъчетания, които са изразявали по-обширно дадено отношение, като вид обстоятелствени пояснения, поради постоянния състав на компонентите, започват да се схващат като едно цяло, обединено главно функционално с постепенно изbledняване значението на отделните съставки, свеждайки се към такава категория, която ги включва в състава на служебните думи.

От това, че в руски език тази категория е растяща, т. е. разширяваща се, възниква и въпросът, дали всичко, което откриваме в български език от такъв характер, е заето или калкирано от руски. Както ще ни посочи по-нататък българският материал и както видяхме от направеното по-горе сравнение между руски и български сложни съюзи, по-голямата част от тях в български език имат именно такъв произход. Съвсем ограничена, минимална част от тях са възникнали на домашна почва според създалия се вече модел или, по-скоро, според възприетия модел. Не може, разбира се, със сигурност да се твърди и да се посочи кои са именно домашни форми. Че за българския език тук се касае за явление като резултат от съвсем тясната му близост с руски език и, респективно за заемане, ни свидетелствува състоянието в македонски език. Съдейки по изнесените от Бл. Конески² данни, процесът в този език е много по-ограничен. Авторът по-елементарно разглежда явлението — сложни съюзи според него се добиват чрез придаване на някои „предлози и прилози“ към съюза *да*, чрез прибавяне на „заменката *што*“ към същите части и чрез съчетаване („здружување“) на съюзи, напр.: *освен да, само да, пред да, освен што, како што, само што, макар што, така што, било што, и да, и то* и т. н. Той въобще не отбелязва словосъчетания със служебна функция от вида на разглежданите тук. Независимо от това че съществува тесен паралелизъм между българските и македонските сложни съюзи, което убедително говори за връзката на последния с български, личи, че там случаите са значително по-малобройни и по-редки. Но колкото и редки, те недвусмислено подчертават съществуването на тенденция към окончателното оформяне на група сложни съюзи, получени от словосъчетания, които се лексикализират и граматикализират.

Какви могат да бъдат общите изводи от направения дотук преглед:

¹ Современный русский язык... , стр. 433 и следв.

² Бл. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, дел II, Скопје, 1954, стр. 244.

1. Съществува група словосъчетания с предлогова функция както в руски, така и в български език: *благодаря — благодарение на; по отношению к — по отношение на; согласно, сообразно — съгласно с, съобразно с* и т. н.

2. Съществува група сложни (съставни) съюзи, оформени от цели словосъчетания, както в руски, така и в български език, които изразяват главно темпорални, причинно-следствени, условни отношения; характерни са за съответните книжовни езици и се употребяват главно в научната и публицистичната реч: *ввиду того что — пред вид на това че; благодаря тому что — благодарение на това че* и т. н.

3. При съюзите, получени от словосъчетания със съюзна функция, е възприето становището, че са сложни съюзи, а тези с предлогова функция се тълкуват още като словосъчетания, т. е. смятат се още за нелексикализирани, неграматикализирани напълно.

4. Процесът на попълването както на едната, така и на другата група не е завършен, а се разширява по създадени и очертали се вече модели.

*

Какво отношение трябва да се вземе към разглежданите словосъчетания в предлогова или съюзна функция при така очерталата се картина (стана очевидно, че те нееднакво се възприемат в разглежданите граматикали)?

Тук възникват два главни въпроса:

1. Тези групи словосъчетания ли са с определена граматическа функция, или са служебни части?

2. Имаме ли при тях проява на граматическа синонимия?

Нека ги разгледаме последователно.

За да се отговори на първия въпрос, необходимо е да се вземат пред вид няколко неща — строеж, граматическа функция, значение, съотносимост с такива части на речта, които са типични за дадената категория и с които ги обединява обща функция.

Ако се вгледаме в начина на композиране на разглежданите словосъчетания (както с предлогова, така и със съюзна функция), установяваме, че съществува еднотипност в техния строеж. Това дава основание да се говори за създаден структурен модел. Установява се, че очерталата се група словосъчетания обикновено се оформят по следната схема — едната част, по задължение втората (крайната), е неизменяема, постоянна и представява служебна част на речта (истински предлог или съюз). Тя в крайна сметка оформя съчетанието и диктува неговата граматическа функция, като същевременно постепенно налага и определено семантично съдържание на цялото. Другата част (първата, началната в групата) е варираща, изменяща се количествено и качествено — могат да участвуват един, два, три и повече компонента (съществителни, наречия, глаголи, други служебни думи). Така разглежданите словосъчетания придобиват характер на устойчиви, фразеологични съчетания, изразяващи едно единно значение, което не е равно на сбора от значенията на отделните компоненти. Водеща роля, както се подчерта, има постоянният, крайният член на словосъчетанието. Така, при предлозите се оформят групи: *към на — благодарение на, по отношение на, в течение на, в положение на, с изключение на, въз основа на, на основание на, следствие на, по повод (на)*,

в (при) изпълнение на, в случай на, с оглед на (към), в знак на; към с — съгласно с, съобразно с, в съответствие с; по-рядко към от — независимо от и т. н.

При съюзите се оформят групи главно към че и по-ограничено за сега към да: *независимо (от това) че, при все че, поради това (за-това) че, на основание (на това) че, в знак че, при условие че, (само) в (при) случай че, под предлог че, пред вид на това че, при положение че, само че, още повече че, толкова (толкоз) повече че, така че, стига да, каквото и да, който и да, както и да, колкото и да, дори и да* и т. н.

Съчетанията със съзна функция изразяват по-разнообразни граматически значения. Както се каза, те въвеждат причинно-следствени, условни, целни, отстъпителни, темпорални подчинени изречения. Предлоговите съчетания са по-бедни откъм нюанси. Както стана ясно, и двете групи словосъчетания с назованите граматически функции се оформят структурно по еднакъв начин. Това показва, че и подходът към тях при анализа им не трябва да се различава. Следователно граматически те трябва да се схващат аналогично. Не е правилно в единия случай да се говори за сложни съюзи (т. е. да се схващат като определена лексико-граматична категория), а в другия случай да се избягва да се говори за това.

От друга страна, за преминаването на словосъчетанията с предлогова функция в категорията на предлозите, говори и фактът, че при съюзните съчетания участвуват като цял вариращ елемент предлогови съчетания: *на основание (на това) че, следствие на това че, с оглед на това че, пред вид на това че* и др. Ако тези групи не представляваха нещо повече от обикновени словосъчетания, това нямаше да е възможно.

Съществуват и някои преходни случаи, които понякога могат да се схващат като предлози, а в други случаи като съюзи: *колкото (се касае) до, що се отнася до (за), що се касае до (за)*.

Че в случая се касае за по-особени съчетания, които се отличават с известен стабилитет, а като цялост придобиват посоченото значение и функция, личи от такива примери, при които е сменен вторият, постоянният компонент (а първата част е останала). Макар новият вмъкнат компонент да е от граматическа категория на сменения постоянен член, той разрушава устойчивото словосъчетание и го превръща в обикновено или въобще го обезличава, като му отнема общото граматическо значение и функция заедно с характерната структура — „*В случай, когато* въпросът е ясен, да не се изисква обяснение“.

Възникнали от нормални синтактични съчетания, поради редовна употреба при аналогична структура с един постоянен член (задължително служебна дума) и един вариращ член, постепенно те обобщават граматическото си значение в посока към значението на постоянния член, служебната дума, и започват да изпълняват такава функция, каквато притежава този член. Другите съставки или частично, или напълно се десемантизират.

Видяхме, че по общи структурни особености, по функция и граматическо значение в зависимост от характера на постоянния член, двете разглеждани групи имат напълно сходни особености. Затова еднакво поставят необходимостта да се смятат или за служебни части, или за словосъчетания със служебна функция.

За убедителното разрешаване на този въпрос от значение е и съотношението, в което се намират разглежданите словосъчетания с истинските служебни думи от съответната категория — предлози и съюзи — по общото граматическо значение и по известен семантичен паралелизъм. В някои случаи паралелизъм, съвпадане по функция и значение се открива, като напр.:

в течение на	—	през, за
в случай на	—	при (в случай на война — при война)
по отношение на	}	относно
що се касае до		
що се отнася до	}	като
в положение на		
въз основа на	}	според, върху
на основание на		
съобразно с		
съгласно с		
в съответствие с		

В други случаи такъв паралелизъм липсва — *благодарение на, с оглед на (към)*.

Много по-ярко посоченият паралелизъм е изразен при съюзите:

за условие:	(само) при условие че (само) в (при) случай че при положение че	}	— ако
за причина:	затова че в знак че на основание (на това) че		
за последица и заключение	(само) поради това че пред вид на това че следствие на това че	}	— защото (ето защо, тъй като)

В други случаи паралелизъм има само с възприети вече сложни съюзи:

за отстъпване:	при все че при всичко че независимо (от това) че даже и да както и да каквото и да когато и да	}	— макар че, въпреки че
----------------	--	---	------------------------

Само при съюзите за цел (*стига да*), за степен и мяра (*още повече че, толкова повече че*), за изключване (*освен че, освен да*) няма съответни прости или истински съюзи. Те са само съчетания или сложни съюзи, което говори, че исторически по-късно са възникнали в езика на базата на съществуващи вече съюзи в него или от словосъчетания. Както видяхме, някои от разглежданите словосъчетания също нямат като съответствия прости съюзи, а само сложни, съчетани, допълнително получени.

Установихме, че разглежданите съчетания се отличават с устойчивост на структурата, с обобщаване значението за цялата група в посока към значението на постоянния член, според който се определя характера на словосъчетанието, т. е. той става водещ, доминиращ, с широк семантико-функционален (граматически) паралелизъм с простите, истинските съюзи. Общото семантично значение възниква допълнително не без участието на всички компоненти в съчетанието, но то не е сумарно, а е ново, обобщено. Така напр. при сложните съюзи най-чест постояннен член е съюзът *че*, но почти в нито един от тези случаи словосъчетанието не изпълнява служ-

бата на допълнителен съюз, както редовно е *че*, а придобива друго семантико-граматическо значение (вж. по-горе).

От друга страна видяхме, че съществува почти пълен паралелизъм между разглежданите словосъчетания и някои прости предлози и съюзи. Ето защо тук оправдано възниква въпросът — дали се касае за синонимичен граматически паралелизъм или са налице отделни лексикални единици, преминали в категорията на служебните думи (части), като сложни (съставни) предлози и съюзи. На въпроса за граматическата синонимия напоследък се обръща голямо внимание. На нея са посветени и много специални изследвания¹.

Някои езиковеди въобще възразяват срещу широкото възприемане на граматическата синонимия и предупреждават, че трябва да се въздържа от нея². В други случаи граматическата синонимия се възприема значително по-широко (вж. цитираните в т. 1 работи).

В трудовете, посветени на граматическата синонимия, обикновено се посочва, че значението на синонимите не е механично равенство, че те само частично се докосват, но съвсем не са тъждествени помежду си³.

Други автори предлагат да се определят граматическите синоними като взаимозаменяеми езикови форми, способни да изразяват едно и също граматическо значение или различни оттенъци на едно значение. Както видяхме, за по-голямата част от разглежданите словосъчетания това е възможно. Но да се определя характерът и граматическото значение на една форма само поради възможността от взаимозаменяемост, е неправилно и неподходящо. Ние видяхме, че някои граматически значения (напр. съюзи за изключване) се изразяват само от сложни (съставни) съюзи, получени от словосъчетания като разглежданите тук. Взаимозаменяемостта е възможна форма в проявата на синонимия, но не е необходимо условие. Тя само помага да се установи степенята на стабилизиране на новото граматическо значение за случаи, които в практиката, а и в граматиките се тълкуват още като неустановени, колебливи, преходни. Граматическите синоними предават едно и също граматическо значение. „Следва обаче да се подчертае, че значението, предавано със синонимите, трябва да е действително граматическо, свойствено на съпоставяните форми или като основно, или като регулярно възникващо в определени условия за дадените форми. Случайното сходство на значенията, произтичащо от лексикалното значение на единия от членовете в реда, не констатира синонимия“⁴. За анализиранияте от нас езикови форми се установи, че общото граматическо

¹ И. П. Иванова, К вопросу о грамматической синонимии, Исследования по английской филологии, Сб. II, Ленинград, 1961; Э. С. Войнова, Стилистическое употребление некоторых грамматических синонимов, Сб. Вопросы русского языкознания, изд. Львовского университета, 1956, кн. 2; М. К. Милых, Вопросы грамматической стилистики. К синонимике частей речи. Ученые записки Ростовского университета, Русское языковедение, т. 4, вып. 1, 1945; И. П. Ревзин, К вопросу о грамматической синонимике, Сб. Иностранные языки в высшей школе, Москва, 1952; Е. П. Шендельс, Понятие грамматической синонимии, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1959, № 1; Н. Н. Раевская, К вопросу о грамматической синонимике, Наукові записки Київський Державний Університет ім. Т. Г. Шевченка, т. XVI, вып. V, 1957; В. Н. Ярцева, О грамматических синонимах, Сб. Романо-германская филология, вып. I, Москва, изд. АН СССР, 1957.

² А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка, Морфология, II, Братислава, 1960, стр. 469.

³ И. П. Ревзин, посоч. съч., стр. 51.

⁴ И. П. Иванова, посоч. съч., стр. 28.

значение и граматическа функция са при тях не нещо казано, а регулярно. От друга страна, съществува семантична и структурна близост между новите съчетания в предлогова и съюзна функция и вече възприетите сложни съюзи — *макар че, въпреки че (при положение че, пред вид на това че)* — т. е. между тях съществува и възможност за структурна съпоставимост. Наличието само на граматично-семантична съотносителност ни лишава от правото да говорим за граматическа синонимия.

За граматическа синонимия в такъв случай може да се говори само при наличие и на структурна равновалентност на сравняваните единици, при наличие и на еднакво граматическо значение и за двете форми. Ето защо, независимо че при разглежданите тук случаи като вариращи компоненти се използват различни граматически категории (части на речта), възможно е да се говори за граматическа синонимия, за обща граматическа функция. Синонимията може да е възможна само в строго определени случаи. Разгледахме вече примерите с *в случай че*, устойчиво съчетание със съюзна функция, сложен съюз за условие, синонимен на *ако, при условие че* и т. н. и *в случай, когато*. Вторият пример е свободно съчетание, без отношение към тези съчетания, които разглеждаме. Тук не става дума и за контекстуално обусловена проява на тези форми, а за регулярност на функцията и за необратимост на значенията при посочените случаи.

А колкото за отговора, от който се нуждае поставеният в началото въпрос, как трябва да се разглеждат еднакви по произход словосъчетания с предлогова или съюзна функция, с равностойно граматическо значение (на определени служебни думи) и еднаква стилистична употреба, можем да кажем следното. При отбелязаната обща граматическа функция и значение, при наличието на известни оттенъци и нюанси в семантичното съдържание, зависещо от характера на вариращия член, при положение че съчетанията се използват предимно в научната и публицистичната реч с минимални семантични, но не и граматически различия, можем да смятаме, че тук е налице вътрешносинонимно явление в определена група служебни думи и части — *в случай че, при положение че, при условие че; при все че, независимо (от това) че* и т. н.

Трябва обаче да се подчертае, че възможността да се образуват такива съчетания не е неограничена. При тях съществува известен подбор — обемът на вариращите компоненти, а също така и на постоянните членове не е много широк.

Уместно е да се постави и въпросът, дали тази граматическа синонимия има стилистичен характер или стилистично тя е неутрална. Подчерта се още в началото, че подобни словосъчетания с отбелязавата функция се явяват предимно в книжовния език, в научни и публицистични съчинения и трудове. Въпреки че тези словосъчетания се използват в ограничена езикова среда, не трябва да се смесват и да се свеждат въпросите на граматическата синонимия към стилистични прояви в езика, тъй като по този начин се пренебрегва езиковата структура и се изпуска из пред вид регулярността в употребата на тези форми, разширяването на процеса и на използването им и в разговорния книжовен език, създаването на модели, избистрянето на граматическата им функция, която вече не е обусловена, второстепенна, а става основна. Ето защо дори при тези случаи не би могло да се говори за типична граматическа синонимия,

тъй като тя възниква като взаимодействие на основното граматическо значение на едни форми (обикновено съюзи) и обусловеното, второстепенното граматическо значение на други. Тук случаят, както видяхме, съвсем не е такъв. Имаме изравняване на граматическото значение и на изразяваните синтактични отношения с наличие и на известни нюанси и оттенъци в семантиката.

*

И така, въз основа на направения анализ, можем да направим следното обобщение:

1. Съществуват устойчиви словосъчетания с предлогова или съюзна функция, които се отличават с аналогична структура — един вариращ и един константен елемент. Това налага разглеждането им в един план.

2. Основното граматическо значение на цялото словосъчетание се определя от основния, непроменливия член, служебната дума, който става водещ, определящ, като превръща съчетанието в тип служебни части — сложни предлози и съюзи.

3. Полученото граматическо значение не е случайно, а е регулярно.

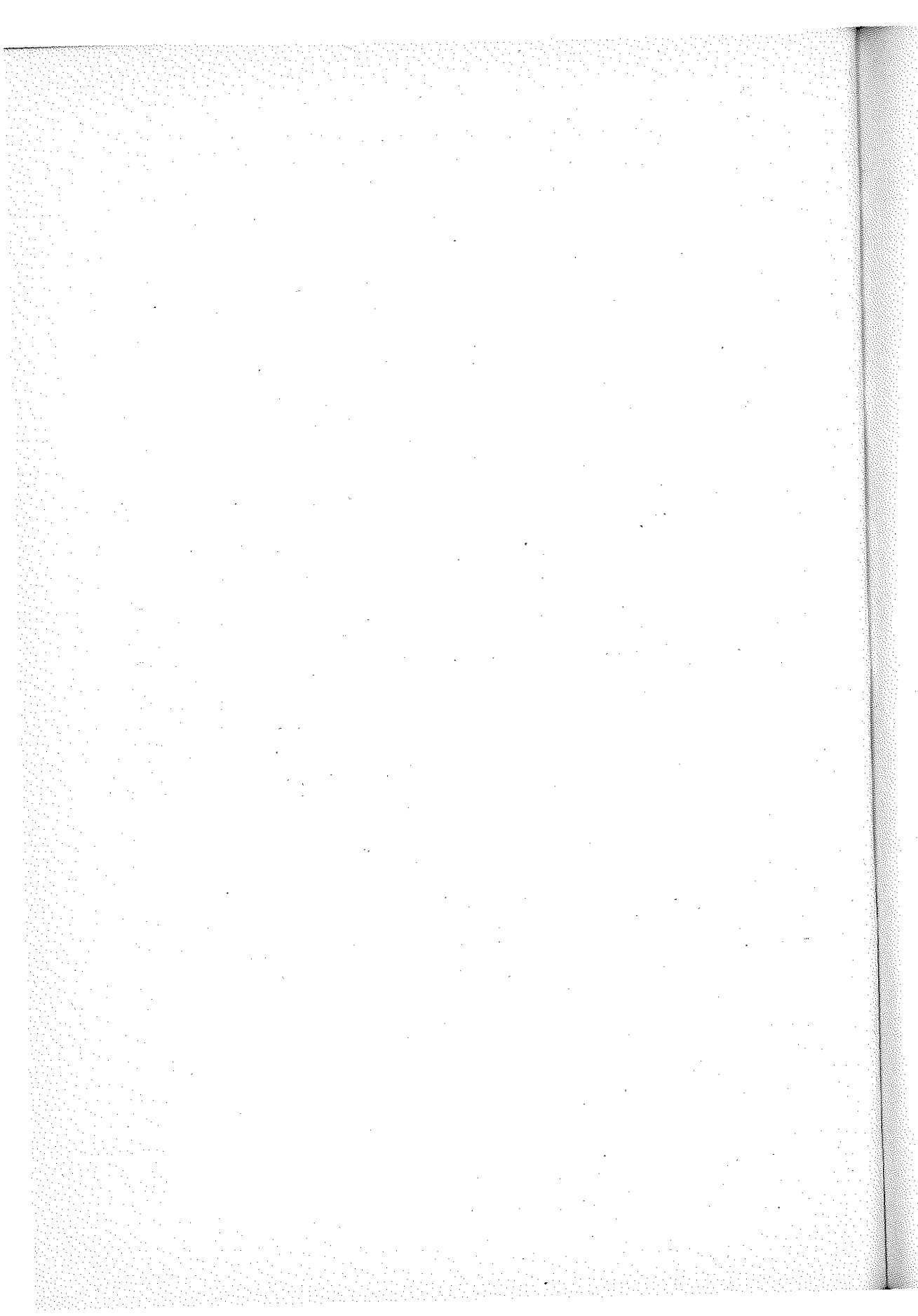
4. Тези словосъчетания имат определен структурен модел.

5. Между разглежданите словосъчетания се наблюдава семантично, но не и функционално различие (за дадената група, категория).

6. Наблюдава се широка съотносимост и взаимозаменяемост между тези части и други служебни думи, неизменяеми по характер, за които посоченото граматическо значение е основно. Затова може в известен смисъл да се говори, че съществува граматическа синонимия при тях.

7. Разглежданите словосъчетания не могат да се схващат като типично синонимични на основните предлози и съюзи, тъй като при тях граматическото значение не е вторично, потенциално, съотносимо, а е основно, регулярно. Може да се говори само за вътрешносинонимни явления при словосъчетанията, които имат еднакъв произход, аналогично граматическо значение и равностойна стилистична функция.

8. Процесът не представлява затворен, завършен етап, а се разширява.

ПЪТЯТ НА ПРОНИКВАНЕ НА НЯКОИ УСТОЙЧИВИ СЪЧЕТАНИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Мария Филипова-Байрова

I

В своята студия „Parallele Ausgrücke und Redensarten im Rumänischen Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen“¹ известният румънски учен Р. Парагагі прави задълбочено сравнително проучване на балканските езици, като се спира особено на конструктивните съчетания, които са успоредни във всички балкански страни. Такива са напр. изрази като: *вземи единия, та удари другия*, гр. πάρε τὸν ἕνα, χτύπα τὸν ἄλλο, alb. mësh një edë rah tjetër, ar. ia pri un dā pre afantu; *не ми го побира умът*, гр. δὲν τὸ χωρεῖ ὁ νοῦς μου, alb. s-me ndzën mëndja, ar. nu ñ-u psape mintea, dr. nu-l încape gândul meu; *той не носи шега* (по-право: *той не понася шеги*), гр. δὲ σπῳβει (βαστᾶ) χωρατά; dr. nu ține glumă, alb. nukë mban šaká; *завъртя му главата*, гр. ἐρύθει τὸ κεφάλι του, dr. i-am întors capul, ar. l il turnai caplu; *не му сече главата*, гр. δὲν τοῦ κόβει τὸ κεφάλι, alb. nuk i škën koka; ar. nu-l taie caplu; dr. nu-l taie capul и пр.

Известно е, че и други езиковеди, като Fr. Miklosich, K. Sandfeld, M. Vasmer, Матов, Шишманов и др., са се занимавали на времето с подобни въпроси, но въпреки това много от техните задачи остават все още неразрешени. Така напр. те са доказвали колко близки и многообразни са били отношенията на балканските народи стотици години наред, че в техните езици се срещат същите обрати, същите изрази и същият начин на съставяне на думи. „Връзките на тези народи може би са били неприятелски или вражески, но те никога не са били напълно прекъснати“, казва Парагагі в своя труд. И само така може да се обясни и единството в структурата на езика на всички балкански народи. Но трябва да се отбележи, че в своето изследване авторът не засяга въпроса, къде първоначално тези обрати са се образували, като много правилно отбелязва, че за това трябва едно обширно изследване на целия фолклор — поговорки, пословици, гатанки, песни, приказки и пр.² Не може да се отрече все пак, че балканските народи са продължители на византийските традиции, тъй като са били повече от хиляда години под господството на гръцката черква, и много от тези традиции, нрави, обичаи, вярвания и

¹ Вж. Vierzehnter Jahresbericht des Instituts für rumänischen Sprache, Leipzig, 1903, стр. 113—173.

² Срв. Р. Парагагі, цит. съч., стр. 168.

пр. са предадени и на тях. Няма съмнение, че по-голямата част от нашите пословични изрази, поговорки, гатанки и пр. представляват чисто народно творчество, подобно на повечето от нашите народни песни. Но както при последните, така и при пословичните изрази заемките откън, особено от съседите, и подражанието на чуждото, с преводи и преработки са нещо доказано отдавна навсякъде. През първия период на християнството у нас твърде силно е било книжното влияние. Библията, черковните книги, апокрифите, повестите, летописите, житията и т. н., които са били така усърдно превеждани от гръцко-византийски език на старобългарски от IX—XIV в., и даже по-късно, са били извор на много пословични изрази и поговорки, наследени в по-голямата си част от класическата гръцка книжнина. Същото се забелязва и в Русия, където византийският сборник от пословици, наречен „Пчела“, е бил преведен на руски език още през XI в., „за да получи широко разпространение и да влияе върху образованите среди, а чрез тях и върху простия народ“¹. „Все повече става ясно, казва и видният учен Иван Шишманов, че и пословиците на балканските народи, които са живеели столетия наред под едно и също (главно византийско) културно влияние, показват същото сходство, което намираме и в много от техните песни, приказнични мотиви, обреди и обичаи“².

Настоящата статия впрочем има за цел да проследи именно пътя, по който са влезли и са се установили у нас главно три фразеологични единици: *дясна ръка съм* (на някого), *извадя (издера) очите* (на някого) и *одера (смъкна) кожата* (на някого).

II

Фразеологичната единица *дясна ръка ми е* (някой) означава, че някой ми е 'пъръв, най-добър и доверен помощник'. Същото съответствие срещахме днес и в гръцки език: *τόν έχω δεξί μου χέρι*. Това конструктивно съчетание представлява фразеологично единство, тъй като неговите отделни компоненти не са загубили напълно своите значения, но са се подчинили по образен път на единството на общото значение 'пъръв помощник'. За първи път този израз се среща, според указанията на гръцкия учен Кукулес³, в средните векове в Хрониката на византийския автократор Дукас, който е казал: *ἦν γὰρ ἀεὶ ἐπερασίζων τοῖς Ρωμαίοις καὶ οἱ Ρωμαῖοι ποῖτον ὡς δεξιὰν χεῖρα ἐκέκτηντο* 'беше разбира се винаги защищаван от ромеите и ромеите го имаха винаги като *дясна ръка*'. Тук има следователно по образен път едно традиционно сравнение, което по-късно, след отпадане на един от компонентите (*като*) преминава от едно устойчиво съчетание в друго и стига до фразеологично единство (*δεξί χεῖρα* 'дясна ръка'). И ако на някого отнемат следователно „дясната ръка“, той е лишен от първия си помощник, и когато кажем напр. „отрязаха му дясната

¹ Вж. Ю. М. Соколов, Русский фольклор, 1941, стр. 202; също и Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от П. Р. Славейков, София, 1954, стр. 19 (под редакцията на М. Арнаудов).

² Вж. Ив. Д. Шишманов, Проблеми българской этнографии в связи с этнографиями общеславянскими, Zborník slovanských geografů a etnografů, v Praze, 1924 (Praha, 1928); и СбНУ, I, 1889, стр. 48—49.

³ Вж. Φαῖδῶρος Κοῦκουλες, Συμβολῆ εἰς τὴν προομιολογίαν, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, ἐν Ἀθήναις, 1957, стр. 400—401.

ръка“ то значи, че са му направили голямо, непоправимо зло. В същия този смисъл се среща горният израз в гръцкия оригинал на Манасиевата хроника където четем:

τὸν ἄλλιον ἐκείνου, τὸ περιφερόμενον, ἐκκλῶντα
τὴν χεῖρα τὴν δεξιάν...¹

Текстът гласи в среднобългарския превод: поуѣста же обрѣтъ окаян²
наго оного н еже бн рѣши ѡтѣкша ржкж свож дѣснаж...³

Известно е, че византийският историограф Манасий е написал своята стихотворна хроника през XII в. В нея той излага събитията от сътворението на света до смъртта на император Никифор Воганиат (1081 г.). Първият български превод на този паметник е направен в Търново към 1340 г.² Следователно заедно с първия превод на Манасиевата хроника от гръцки на среднобългарски влиза като калкиран израз в нашата книжовна писменост и фразеологичното единство *дясна ръка*, което съдържа достатъчно сила и житейска мъдрост, за да бъде обикнато, наложено и да стане истински клиширан израз, който всеки човек днес може да употреби при подходящ случай, когато иска да потвърди, че някой е негов „най-добър и верен помощник“.

Тук трябва да се отбележи, че същия този израз ние срещаме и в народното творчество. Така напр. в Сборника на братя Миладинови четем следните стихове:

А що бѣхте Легенски христяне...

Сестри имате, като дѣсна рѣчка,
Своя брата, като дѣсно око!

(Сб. бр. Миладинови, 1942, стр. 27—28).

Същото фразеологично единство се среща и в руски език. В речника на Ушаков, в статията за *рука* е дадено *правая рука* със следното обяснение: 'главный помощник, доверенный'. „Ивашкин сын сильненький, у царя *правая рука*“ (А. Н. Толстой).

Известно е, че в своя исторически живот българският език е влязъл в много тесни връзки с руския език. Взаимните руско-български връзки са се осъществявали по пътя на книжовното общуване. Ние знаем, че особено от втората половина на XVIII в. нататък у нас са проникнали много руски печатни и ръкописни книги. Някои от тях са били и преведени. Именно в тях срещаме същото конструктивно съчетание. Така напр. в Райна българска царкыня (приказъ на А. Ф. Вельтмана от 1852 год., прев. от Ел. Мутева), на стр. 18 четем: „Комисъ му бѣше станжль *дѣсна рѣчка*...“ А в Крайдунавска повест от М. Чайковски, прев. от Ст. Ботьов, 1804 год., на стр. 109: „—И Милошь... станаль воевода, най-вѣрниитъ на Кара Георги, неговъ намѣстникъ и *дѣсната рѣчка* в боеветъ“.

След това вече този израз се среща в творчеството на много наши възрожденски писатели, историци и общественици като П. Р. Славейков: „Народътъ го ималь *като дѣснаж* своиж *ржкж* и наричалъ го милостивый татко“ (Примери исторически, 1868, стр. 75). Както виждаме тук, Славейков употребява най-старото традиционно сравнение на този израз. У Ст. Боб-

¹ Вж. *Φαιδώρος Κορυκουλέ*, цит. съч., стр. 401; и *Κωνσταντίνος Μανασσίου*, *Σύντομος χρονική*, σελ. 5102, стр. 19.

² Вж. Ioan Bogdan, *Cronica lui Manasses*, București, 1922, стр. 172.

³ Вж. Кирил Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, 1955, стр. 19.

чев имаме: „Хайредин паша... който на до годината и изджихъ (1386), като остави незамъняема скръбъ на Султанъ Мурада, комуто бе той *дясна ръка* и даже водител“ (Съкр. осм. ист. 1871, стр. 28—29). А у Зах. Стоянов четем: „*Дясната ръка* на Хасан-ага бѣше някой си Хаджи-баба, старъ и доста почтенъ турчинъ“ (Записки по бълг. вѣст. III, стр. 1).

Днес, изразът *дясна ръка* е широко разпространен както в говоримия наш език, така и в цялата наша книжовна литература: А. Каралийчев — „Той ще ми стане ратай и *дясна ръка*“; П. Вежинов — „Като партизанин беше хитър и ловък, много опитен... а тук в четата... *дясна ръка* на Чорни“; Г. Димитров — „Ролята на РМС в младежкото движение е роля на движеща сила, ..., *дясна ръка*, която гласка напред“, и в много други.

Трябва да се отбележи на края, че същото фразеологично единство се среща и в останалите славянски и балкански езици като в *чеш.* *prava ruka z (někoho)*; *пол.* *prawa ręka (kogoś)*; алб. *e ka si dogen e djathte*, *тур.* *birisinin en yakin yardıncısı*, *срхр.* Он (ми је) десна рука, *рум.* *mâna dreaptă (a cuiva)* и пр. Тук не ще разглеждам пътя по който то е влязло в тези езици, тъй като това е предмет на друго проучване.

III

Очите му извади (издра) се казва днес за някого, на когото е нанесена голяма беда, голямо нещастие. Тази фразеологична единица има също своето пълно покритие в гръцки език, където днес казват при катастрофа или голямо нещастие *тоѹ βγαλε τὰ μάτια*. Първоначалната образна употреба на това фразеологично единство гръцкият учен Кукулес сочи пак във византийската епоха, а именно в Манасиевата хроника, където авторът, като говори за отстраняването на военачалника Нарсис от Мавриций, отбелязва:

*πυρός τροφήν πεποίηκε καὶ τὴν παρομίαν
νεῶν καλλιτρούσωπον ἐστέρησεν διμιάτων
τηλικόν ἄνδρα στρατηγὸν Ρωμαίους ζημιώσας¹,*

чиито превод гласи на среднобългарски:

огне сънѣдъ сътвори, прича же исплъни,
юношѣ добродѣзна анши от очне,
толѣка мъжа коннична гръкън аншинеѣ².

И тука има фразеологична единица, която е свързана с образната уно³ треба на компонентите, и е следователно с преносно значение. Тя също е възприета по-късно от околната среда, и постепенно се превръща във фразеологично единство, което, употребено в подходящ случай, придава на езика особена изразност, а обикновено и образност. Така напр. ние срещаме особено често този израз в нашата възрожденска литература: „Богъ ми е свидѣтель, че когато посвѣтихъ себе си на отечеството, азъ не си *извадихъ очите*“ (Т. Шишковъ, Велизарий, 1873, 24). „Азъ да имамъ

¹ Вж. *Θαϊδώνος Κούκουλε, Δευτέρα συμβολή εις την Βυζαντινήν παροιμιωγραφία, Βυζαντινών βίος καὶ πολιτισμός, ἐν Ἀθήναις, 1957, стр. 424; също и Κωνσταντίνος Μαγαροῦς, цит. съч., стр. 3623, стр. 156.*

² Вж. *Ioan Bogdan, цит. съч., стр. 129—130.*

като тебе мъжъ, *очитъ му издирамъ*, казва ѝ една вдовица“ (Ил. Р. Блъсков, Донка Хубавица, сп. Китка, V, кн. 14, 1886, стр. 11). Същото конструктивно съчетание се среща и в творчеството на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и у много други наши възрожденски писатели. В наши дни вече, това фразеологично единство се употребява особено при закана: *Ще ти извадя (издера, одера) очите* или *ще си издерат очите*— ‘за лица, които не се разбират, не живеят добре, карат се, бият се’ (РСБЕ, т. I, 1955, стр. 488). „Само някой да посмее да хвърли лоша дума или камък по адрес на кокошките, кооператорите *ще му одерат очите*“ (Г. Караславов, Сборник Стършел, 1957, стр. 141). „Само да се случи нещо на детето ми—... *ще ти извадя очите*“ (К. Петканов, Вълнолом, 158). Съответствията в другите славянски и балкански езици са следните: *чеш.* vyškrabu ti oči, *рус.* выцарапаю (выдеру) глаза (*ваджко*), *рум.* Am să-i scot ochii, *алб.* i nxori sytë, *тур.* birisine karşı tehdit.

IV

Одра му (смъкна му) кожата се казва днес за някого, когото ограбват безмилостно или когото сурово наказват. Това конструктивно съчетание намира своето съответствие пак в гръцки език *τούβγαλε τό πετοί*, което от своя страна има няколко варианта: *φθάνει σου τό μαλλί καί άρρησε τό δέρμα* ‘стига ти вълната, остави кожата’; *μη үδέρης, άν θέλης να κορευής* ‘не одирай (кожата), ако искаш да стрижеш (вълната)’, или още *άρμεγε γάλα καί μη βράζης αίμα* ‘дой млякото, но не вади кръв’. И тези фразеологични единства водят началото си, според Кукулес, във византийската литература, а именно пак в Манасиевата хроника. Тук се отбелязва напр., че през царуването на Тиберий, когато бирниците му, които събирали данъците от народа, превишавали правата си и принуждавали данъкоплатците да им плащат много тежки данъци, той ги наказвал и им казал:

*τὸν πόκον περιείρασθαι βούλομαι τῶν προβάτων
ἀλλ' οὐ ξυράσθαι δυσμενῶς μέχρις ἐλιδεομίδος¹.*

Среднобългарският превод на този текст гласи:

рѹно острѣсати хоцѣ овцамъ,

нѣ не прѣсрати лютѣ даже до кожѣ².

Следователно и горната още образна употреба на конструктивното съчетание *одирам кожата на някого* влиза за първи път у нас още през първата половина на XIV в., заедно с първия превод на Манасиевата хроника. В наличния материал на двата архива за народни умотворения в ИБЕ, горното конструктивно съчетание не се среща. В замяна на това пък изобилен материал от примери имаме в архива на нашите възрожденци и, разбира се, това е лесно обяснимо. Ние знаем колко е страдал нашият народ през епохата на турското робство, от една страна, от турците „изедници“, а от друга, от гръцкото духовенство и от чорбаджите-българи, които за свои облаги ограбвали безмилостно бедното население и

¹ Вж. *Φαίδώρος Κοόχοιλε*, цит. съч., стр. 421 и *Κωνσταντίνος Μανασήσ*, цит. съч. в *οτιχ* 1969, стр. 86.

² Вж. *Ioan Bogdan*, цит. съч., стр. 82.

го „одирали до кожа“. У П. Р. Славейков срещаме същата образна употреба, каквато я виждаме в Манасиевата хроника, със същия смисъл: „Да дойде единъ неблагоразуменъ да ся каче на гърбътъ ми, а азъ да бждж благоразуменъ да го остави́ж да ми *смъкне кожата*“ (Последното ми ходение в София, стр. 61). Или пък: „Не вярвай велможата, *одира ти кожата*“ (пак П. Р. Славейков). Както виждаме, тук образната употреба *стържса (скубя) до кожа* загубва постепенно значението на своите компоненти, като едновременно единият от компонентите се заменя с друг (стържа (скубя) с одера, смъкна), който плътно се споява с другите компоненти, за да дадат един нов цялостен израз, който означава: 'ограбвам безмилостно' или 'сурово наказвам'. В този смисъл ние го срещаме още у Т. Икономов — „Помни ми думата, скоро *ще ти смъкнатъ кожата*“ (Читанка за приготвяне къмъ граматиката, 1882, стр. 65); у Л. Каравелов: „...ако му излѣзе насръ́ца нѣкой Мено или нѣкой Хайша, то той ги праща при Нейчо Касапинътъ, за да имъ *одере кожата*“ (БСВ, II, 19).

Същото конструктивно съчетание е отбелязано и в Речника на Н. Геров, в статията за *кожа* — *ще му одера кожата* — закана, ще го бия много (Н. Геров, т. I, 1895, стр. 382).

В наши дни вече и тази фразеологична единица добива широка популярност и се среща както в говоримия език, така и в творчеството на много наши съвременни писатели, общественици и пр. Така напр. тя се среща широко в творчеството на Г. Караславов: „Кой наистина можеше да ти помогне, до като те арестуват в името на закона, а с тоягите на беззаконието те причакат наред пътя и ти *смъкнат кожата*“ (Избр. съч. I, 1956, стр. 179). „Класова солидарност значи да пропсуваш, когато чорбаджията ти *смъква кожата*, за да не му развалиш кефа“ (Селски истории, стр. 255). Среща се и в творчеството на К. Петканов, А. Каралийчев, Ст. Загорчинов, Хр. Радевски и др.

В другите славянски и балкански езици същото съчетание гласи: рус. *шкуру с тебя сдери*, чеш. *sedřit kůži z (někoho)*, пол. *zdrzeć (koniuś) skóre*, алб. е гар *lëkurën*, рум. *jupoî palea (cuiva)*, тур. *derisini yüzmek*. Накрая ще отбележа, че фразеологичното единство *одера кожата* (на някого) има у нас още едно значение 'много приличам на някого' (*одрал кожата на баща си*), което смятам, че се е обособило у нас в по-късна епоха.

V

Проследяването пътя на проникването в нашия език на трите конструктивни съчетания: *дясна ръка съм на* (някого), *извадя (издера) очите на* (някого) и *одера, смъкна кожата на* (някого) идват да потвърдят изказванията на нашия голям учен Шишманов, че има доста чужди по-словични изрази, които са влезли у нас още през византийско време. Пълното проучване, съпоставяне и проследяване на всички фразеологични единици от чужд произход ще даде сигурно още много материал, но това ще бъде обект на една друга, бъдеща обширна работа, за която са необходими много повече и по-разнообразни наблюдения, особено върху тези конструктивни обрати, които са общи за всички балкански народи.

ВЛИЯНИЕТО НА РУМЪНСКАТА ЛЕКСИКА
ВЪРХУ ЕЗИКА НА Г. С. РАКОВСКИ

Борис Симеонов

Българо-румънските езикови взаимности все още не са проучени двустранно и задълбочено. И особено далеч от наблюденията и проблематиката на учените се намират съвременните периоди от развитието на двата езика. Студията на Б. Цонев у нас „Езикови взаимности между българи и румъни“ е до голяма степен в това отношение едностранчива и недовършена. Тя обхваща само лексикалното влияние на българския език върху румънския, а обратната страна на това двустранно общуване и взаимодействие е изоставена. Впрочем, както съобщава сам Б. Цонев, той е имал намерение да изброи „сравнително малкото румънски думи в българския език, от които повечето са влезли, както ще се види, в по-ново време“, но преждевременната му кончина му е попречила да стори това¹, и за науката остава неизвестно какво е имал пред вид авторът. Изследването на Т. Капидан, от друга страна, „Raporturile lingvistice slavo-române. Influența română asupra limbii bulgare“² е също така едностранно и непълно. И то обхваща само лексикалната страна като се ограничава до голяма степен с проучване на не много думи, които или са старинни и не добре хронологизувани, или пък, както е в повечето случаи, са станали достойние само на отделни български говори, гранични или планински. На същия въпрос отделя място в рецензията си и Ст. Младенов³ за работата на Капидан, в която той уточнява проблема за обхвата на думите, но и той не надхвърля границите на установеното и остава далеч от взаимните лексикални влияния в по-ново време.

Все пак за по-стария слой от латински и румънски думи в нашия език има изследвания⁴. А за взаимните лексикални влияния в по-ново време

¹ Б. Цонев, Езикови взаимности между българи и румъни, Год. на Соф. у-т, Истор.-филолог. ф-т, т. XV—XVI, 1921, София, стр. 151.

² Th. Capidan, Raporturile lingvistice slavo-române. Influența română asupra limbii bulgare, Dacoromania, Cluj, т. III, 1924, стр. 129—238.

³ Ст. Младенов, рецензия на работата на Th. Capidan, Raporturile lingvistice slavo-române. Influența română asupra limbii bulgare, Slavica, т. V, 1926, стр. 146—157.

⁴ Освен посочените по-напред работи тук трябва да се имат пред вид още:

а) работи, които разглеждат румънски елементи в българския език — St. Roman-sky, Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, Jahresbericht des Instituts für rumänischen Sprache zu Leipzig, 1909, т. XV, стр. 89—134; Th. Capidan, Les éléments des langues slaves du sud en roumain et les éléments roumains dans les langues slaves méridionales, в Langue et littérature, т. I, București, 1941, стр. 199—214; P. Sokk, Slave et roumain, Revue des études slaves, т. III, 1923, 1—2, стр. 59—77; Des rapports linguisti-

състоянието в това отношение е далеч незадоволително. Неотдавна Вл. Георгиев обърна внимание, че преди Освобождението ни в Румъния са излизали много наши вестници и списания и поради това някои думи от интернационалната лексика са преминали у нас и чрез посредничеството на румънския език¹.

От тия указания на Вл. Георгиев ние вече се възползувахме другаде², имаме ги пред вид и сега. Но за да се направи едно пълно изследване на взаимностношенията между двата езика в по-ново време, са необходими проучвания по множество отделни страни и въпроси от нашето Възраждане насам. Ето защо ние смятаме това наше изследване като уясняване само на една част от сложния и голям проблем за взаимните влияния между двата близко съседни езика.

Нашият съвременен литературен език възниква и се оформя в тясна връзка с национално-освободителната и културно-просветна борба на народа. Негови създатели са били нашите възрожденци, които с редки изключения са живеели и работили в Румъния. По страниците на издания от тях периодичен печат те са изграждали, обработвали и шлифовали нашата родна реч, за да стане годна да отговори на съответните изисквания на своята епоха. Още с първите си стъпки националният ни език започва да се отърсва от турските елементи, нахлули в него масово по време на многовековното робство. Заедно с културния полъх, идващ от Русия и Европа, не рядко чрез посредничеството на Румъния, заедно с политическите идеи и настроения са навлизали и в езика на революционната ни емиграция новите понятия в европейско облекло, твърде често с румънска кройка.

В пределите на Румъния, в различни градове, като Букурещ, Галац, Браила, Яш и др., където е била концентрирана нашата революционна емиграция, са били изградени културно-просветни дружества, читалища и

ques slavo-roumains, *Slavia*, I, 4, стр. 485—494; III, 1, стр. 114—121; IV, 1, стр. 128—138; IV, 2, стр. 325—346; VI, 1, стр. 120—129; VI, 4, 758—766; VIII, 3, стр. 605—628; VIII, 4, 774—790; J. A. Candrea, *Elemente romane în limbile slavice*, *Nova Revista Română*, 1900, n. 9, стр. 399—409; A. C. Hogaş, *Notițe despre raportul dintre lexiconul dacoromân și neo-bulgar*, *Archiva*, т. XVI, стр. 362—371; II. Bârbolescu, *Elemente românești în limba slava din satul Novo selo (Bulgaria)*, *Archiva*, т. XXVIII, стр. 97—101; Б. Симеонов, *За някои румънски думи в българските народни говори*, *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, *București*, 1958, стр. 799—803; Ив. Гълъбов, *Проблемът за члена в български и румънски език*, *София*, 1963, работата му не надхвърля обхвата на думите в *Капитан*; и др. Посочените в този раздел работи разглеждат само думи, които са проникнали в определени народни говори и не са станали достойни на общобългарската лексика.

в) работи, които третираат славянските елементи в румънски език:

Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente in Rumänischen*, 1861, *Denkschr. der Akad. der Wiss. phil.-hist. Kl.* т. XII.

A. I. Rosetti, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII)*, *București*, 1954 — или *Istoria limbii române*, т. III, *București*, 1962, 160 стр.

G. Mihaïla, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, *București*, 1960, стр. 320.

P. Skok, *Osnovi romanske lingvistike*, I—III, *Zagreb*, 1940 и др.

¹ Вл. Георгиев, *Въпроси на българската етимология*, *София*, 1958, стр. 55.

² Вж. у мене „Приноси към историята на румънския литературен език през XIX в.“ и някои въпроси около историята и развитието на съвременния български книжовен език, сп. *Бълг. език*, т. IX, 1959, кн. 4—5, стр. 462—468; също „Някои въпроси около „Речник на езика на Хр. Ботев“, *Бълг. език*, т. X, 1960, кн. 6, стр. 533—535; също „Влиянието на румънски език върху езика на българските възрожденци и революционери-емигранти“, *Cercetări de lingvistică*, III, 1958, *Cluj*, стр. 455—463.

училища. В тия центрове за един период от 50—60 години са били издадени над 300 печатни книги. От 1852—1877 г., за 25 години в Румъния нашата емиграция е издала 40 вестника, 13 списания, много брошури и др. Между тях са и вестниците на Раковски „Бъдъщност“ и „Бранител“, на Каравелов — „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“, на Хр. Ботев — „Дума на българските емигранти“, „Будилник“, „Знаме“, „Нова България“ и др. Излишно е дори да се припомва, че в Румъния са работили нашите възрожденци от Петър Берон до Иван Вазов; че там именно са печатали и издавали свои статии, брошури, книги и възвания П. Берон, Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов и още много други знайни и незнайни дейци на нашето Възраждане и Освобождение.

А в Румъния по това време са се издавали прогресивни вестници и списания на румънски и френски език, които са оказвали своето въздействие върху нашите дейци. Дори нашите дейци твърде често са издавали своите вестници на румънски език (Раковски, Каравелов, Ботев и др.¹) А, както сочат проучванията на румънските езиковеди, румънският език по това време е вече имал развита и стабилизирана лексика (за всички области на обществено-политическия и културно-икономически живот. Така са се създали твърде благоприятни условия да се въздействува от страна на румънския език върху нашия тепърва формиращ се и изграждащ се книжовен език. И такова въздействие румънският език действително е упражнил върху нашия. И във връзка с него пред нашата наука възниква проблемът да се проучи и оцени достойно ролята на румънския език като посредник за обогатяването на словесния имот на нашия език. Интересно е обаче да се отбележи, че този проблем в нашата наука досега в миналото може би по понятни националистически причини не е виждан и поставян. Някои наши езиковеди преди смятаха, че е изключено всякаво влияние от страна на румънския език върху нашия. А, както се посочи и по-напред, проучването на този проблем ще разкрие важна страна от историята на книжовния ни език и неговото поставяне е не само навременно, но и належащо.

Един от първите проводници на въздействието на румънския език върху нашия е бил Г. С. Раковски, който е прекарал значителна част от своя революционен живот в Румъния. Неговата биография е твърде добре известна, поради което на тази страна не ще се и спираме.

Думите, проникнали в лексиката на Г. С. Раковски от румънски и чрез румънски, се отнасят главно за обществено-политическата и географската лексика. По-точно в своето мнозинство те са свързани с неговата журналистическа и публицистична дейност. Те са му били необходими естествено за да отрази и изрази новите потребности в тази област. Раковски с две шепи е черпил в това отношение от лексикалното богатство на руския език. Руското влияние е особено мощно върху Раковски. То се изразява не само в заемане на думи. Често пъти Раковски пише под влияние на руската фонетика, морфология и синтаксис. Но това естествено е проблем, който засега стои извън границите на нашето изследване. Раковски нашироко се е ползвал и от френски език за попълване или из-

¹ Типичен пример в това отношение е Д. Великсин, който е писал стихове както на български, така и на румънски и е превеждал на румънски език статиите на вестниците, издавани от Раковски.

разяване на своите общественно-политически възгледи и планове. Той е прибягвал до услугите и на сръбския език. В неговите статии и кореспонденция се срещат редица изрази и думи в сръбско облекло. Това не е случайно, тъй като той работи известно време в Нови Сад и Белград, където също така е издавал вестници, списания и брошури. Употребяваният дълго време от нашата емиграция, пък и доста по-късно от Вазов и др., след Освобождението нашироко в публицистиката и журналистиката термин *уводен член* 'уводна статия', е въведен от Г. С. Раковски, зает от сръбската публицистика — *уводни чланак*. У Раковски също така чести са думите в сръбско облекло като *комитат*, наред с *комитет*, *друштво* — наред с *дружество*, *рецепис* и др. Това е също така проблем, който стои извън границите на нашата работа, но който заслужава внимание.

Румънските елементи у Раковски могат да бъдат разделени според своя характер и съдбата си на три категории:

1. Названия, въведени или употребявани от Раковски, които се пазят и днес в лексиката на книжовния ни език.

2. Названия, които не са се утвърдили в лексиката на книжовния ни език след Освобождението, но които преди това са били употребявани от приемниците на Раковски (Каравелов, Ботев и др.).

3. Географски названия, които не се пазят днес.

Към първата категория се отнасят: *абонамент*, *брошура*, *визита*, *волентир*, *дивиза*, *лингвистика*, *литература*, *релации*, *спекуланти* и др. Това са думи, които е употребявала вече нашата емиграция по времето на Раковски, поради което са намерили и своето място в неговите писания.

Абонамент: „С минали си писма Ви пишах за... и за тримесечен *абонамент* на...“ (Архив, I, 252).

„А парите от *абонамента* и от обявленията...“ (Архив, I, 413).

„*Абонамента* ще става на година, за 6 мес. и за 3 месеца“ (Архив, I, 413).

Преди въвеждането на този термин Раковски редовно употребява думата *платка* („В същото време моля... да проведат *платка* за тия четири прошли месеца 9 цванци...“, Архив, I, 139 стр.). След един период на колебание *абонамент* се настанява окончателно в неговия лексикон. *Абонамент* е възприета от Раковски чрез румънски, тъй като в този език названието има същата форма (*abonament*), докато в руски, френски и италиански тя съществува в доста по-различна форма¹.

Брошура: „Днес ви проваждам един екземпляр от Асен цар и една *брошура*, от които съм проводил в Цариград няколко си...“ (Архив, I, 191 стр.). „В сегашния брой 12 ще видите един меморандум към Порта и отговор на Гръцкая Богословска *брошура*, кои ще ся продължи и ще бѣди напечатан и в особни 500 книшки...“ (Архив, I, 218).

„И отидох. Незабавно напечатях тамо една *брошура* под заглавием Предвестник Горскаго Пътника — и едно обявление за истий Горски Пътник, и за българска една Дневница. С тия *брошурки*, дойдох от Новий Сад до Галац и ги...“ (Архив, I, 492).

¹ В. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 55.

„...а за напечатаная брошура, то никаква вина аз нямам пред Аустрийское правителство, понеже я напечатах в Новий-Сад, и изпълних вся формалитети...“ (Архив, I, 493).

Думата е явно в румънско облекло, тъй като във всички други езици, от които може да се предполага, че Раковски я е заел, тя съществува в друг, различен от този облик (фр. *brochure*, руск. *брошюра*, сръб. *брошура* и т. н.). Пряка заемка от фр. или руски не е, тъй като в този случай Раковски щеше да я предаде под формата *брошюр(а)*. След жж, ч, ш, той пише я тогава, когато в оригинала тя съществува. (срв. *Напечатаная брошура* — Архив, I, стр. 493; „От толико обявления кто съм разпръснал отсвен Галац, Тулча...“ Архив, I, 71).

Думата *брошура* започва да прониква в печата на Раковски по-късно. Първоначално той навсякъде, където би могла да се появи *брошура* поставя умалителната форма на *книга* (*книжица*). Срв.: „Приятели от Сърбия наши българи, непрестанно ми пишат за оная *книжица* — не зная как да ми изпратиш“ (Архив, I, 71), „... за тая много полезна и нуждна *книжица* всякий, мисля, с благодарение два цванцика ще платя“ (Архив, I, 74), „Когда ся вишеречная *книжица* на твое име просвещена издаде, чрез тебе и ще ся по български училища раздаде“ (Архив, I, 74). След известни колебания у него окончателно се настанява *брошура*.

Визита: „Англичанина е останал твърде задоволен от *визитата*... ще води с мене редовни кореспонденции“ (Архив, I, 314).

По всяка вероятност е заета от румънски, където тя съществува под същата звукова форма — *visită*, въпреки френския ѝ произход (*visite*).

Воленцир: „Сичките *воленцири* кои служиха в последния бой в Русия и две години са *ексерсираха* в военно искусство...“ (Архив, I, 379).

Най-близката форма до *воленцир* е румънската — *volintir*, докато в руски, френски и италиански в звуково отношение тя стои по-далеч от българския ѝ вариант, макар че и тя е от френски произход. При *воленцир* е налице явно сближаване във формално и смислово отношение с българското 'волен' (срв. *полюлей* от *поли-елей* и др.).

Дивиза: „...ще брани народните ентереси споряд *дивизата* си и въобще...“ (Архив, I, 412).

Дивизата у Раковски също е възникнала под влияние на румънски, където фр. *dévisé* е станало *deviză*, така както и фр. *visite* е дало *visită*.

По наше мнение ж. р. във формално и смислово отношение на *визита* и *дивиза* се дължи на румънското посредничество. И двете думи в руски език са от м. р. — *визит* и *дивиз*.

Комплимента: „Политиката знам че е *комплимента*, която отдават френците помежду си, а особено на жените...“ (Архив, I, 462).

Думата има, разбира се, френски произход — *compliment, le* — комплимент, но през средата на XIX в. в Румъния тя се е осъзнавала като дума от ж. р. *complimentă*¹, която форма е заел именно Раковски. Формалният показател за граматическия род на думите в тия случаи сочи явно румънско посредничество (което особено ясно е изразено у Ботев — *дивиза, класа, комплимент* и др.).

Лингвистика: „... най-паче в *лингвистика*, в изучение...“ (Архив, I, 199). Ж. род на *лингвистика* у Раковски във формално, звуково и

¹ Dicționarul limbii române moderne, București, 1958, стр. 172.

смислово отношение също се дължи, по наше мнение, на румънско посредничество, тъй като тази дума в рум. език има същата форма — *linguistică*.

Литература: „... а до кой стъпен е била достигнала тогава българската словесност (литература)?“ (Архив, I, 131). Поставянето в скоби на думата *литература* означава, че у Раковски тя се явява по-късно, че тя е нова за него и неговите читатели и може да се предполага, че тогава именно е заета от рум. *literatură*.

Релации: „... че имам *релации* с Раковски и аз имам такива *инструкции*“ (Архив, I, 387). Ако за думата *инструкции* не би могло да се каже нищо определено — дали Раковски я е взел от руски, румънски или сръбски, то за *релации* не може да има съмнение в румънското посредничество (срв. рум. *relație*).

Спекуланти: „*Спекуланти* от цял свят
Стекли се в турско царство.

Къту пчели над мед

Чърпят му все богатство“ (Архив, I, 574).

„Букурешките Български Ефории или *спекуланти* е народното имя“ (Архив, I, 598).

Тази дума се явява доста късно в публицистичната дейност на Раковски, тогава, когато той се е установил окончателно в Румъния. Всичко това ни дава основание да предположим, че тя, макар и от немски произход — *Spekulant* — в румънски¹, в речника на Раковски се е настанила чрез румънско посредничество (*speculant*), където има същото значение и форма.

Към втората категория се отнасят термини, които Раковски въвежда в своята лексика било като преки заемки от румънски, било като отражение на лексиката на нашата емиграция по негово време. Тези термини, макар и употребявани тогава от Раковски и емигрантите и след това, по-късно в своето болшинство не се утвърждават в лексикалната система на българския език. Тук се отнасят преди всичко термини като *акции* — *акши*, *акционери* — *аксионери*, *апотекар*, *булетин*, *депеша*, *ексерсиция*, *карактери*, *колонел*, *контабилитета*, *пренумерация*, *режименти*, *сетенца*, *символ*, *сигуранца*, *финанция* и др.

Авокати: „Тейзи *авокати* (мюзефири) начнаха да удирват причината и ...“ (Архив, I, 467). Тази дума у Раковски често се среща и то главно през последния период от неговия живот, а именно когато вече се е настанил в Румъния. По-рядко тогава вместо нея се явява и руската форма *адвокат* (от лат.). Следва да се мисли, че този термин е зает от румънски — *avocat*, тъй като Раковски и без това е имал работа често с румънските адвокати.

Акции: „*St. Rassidescu cincî acții*“ (Архив, I, 421). „Христо Георгиев четири *акции*“, „Амамим три *акции*“ (Архив, I, 421). Употребената румънска форма с латиница *acții* явно подсказва, че Раковски под влияние на рум. език преди всичко е употребил думата *акции*, още повече, че в случая се касае за едно смесено българо-румънско дружество за издаване на в-к *Бъдуцност* — *Viitorul*. У Раковски обаче преобладава употребата на *акши* под прякото влияние на френски език.

¹ Срв. Dicționarul... , стр. 788.

„... чрез 300 делове (*аксии*)...“ (Архив, I, 412).

„Събранието ще упредели състоянието (*dividenta*) на *аксиите*;“ (Архив, I, 414).

„... днес ся предложиха статутите и реши да ся отвори листата за *аксиите* и когато *акционерите* ся съберат и ...“ (Архив, I, 421).

В езика на нашата предисвободенска книжовност, по наше мнение, думата *акция* е проникнала независимо от Раковски, поради което ние я поставяме в тази категория.

Апотекар: „То го знай наши *апотекар*: земи повеч за сфанц и половина, т. е. масло за разтриване“ (Архив, I, 317). „Питай нашый *апотекар*, ако има от онейзи немски прахове за апетит или друго нешто да ти даде...“ (Архив, I, 317). *Апотекар* е в същност направо румънска дума *apotecă* и остарялата днес *apotecar* — макар че тя е от немски произход — *Apotheke*¹.

Булетина: „Търговская част того вестника, освен обичнаго търговскаго *булетина* по крайдунавския главни пристанища и Цариграда...“ (Архив, I, 416). Формата на думата у Раковски напълно се покрива с румънската *buletin* със същото значение. Думата освен това е употребена в текст, написан на български и румънски за издаването на в. „Будущност“ — *Viitorul*. В случай, при които фр. оригинал съдържа и (като *Cupidon* — у него Кюпидов, Архив, I, стр. 544, 545, 547, 552) и заемката е пряко от френски език, Раковски го предава с ю. Вероятността за румънско посредничество следователно е по-голяма и по-сигурна.

Данса: „Радостна *данса* играла“ (Из Горски пътник, Архив, I, 545). „С любов *данса* играха“ (Из горски пътник, Архив, I, 545). По наше мнение, думата е заета от румънски, където през XIX в. тя е имала форма и *dansă*.

Депеша: „... нъ и че незабавно ще изпълни това чрез телеграфическая *депеша*“ (Архив, I, 384). Звуковата форма на думата напълно съответствува на румънската *depeșă*, от която съществуват и редица производни, макар че е от френски произход — *dépêche* — в значение на „телеграма“. Съображенията ни за румънското посредничество в случая се подсилват и от характера на преките френски заемки като *телеграм*, а не *телеграма*, както съществува думата днес у нас.

Дивиденда: „... Събранието ще упредели състоянието (*dividenda*) на *аксиите*;“ (Архив, I, 414). Думата е дадена направо с латиница в румънската ѝ форма от средата на миналия век. Текстът е писан в Букурещ и е бил съобразяван с деловата терминология по това време в Букурещ.

Ексерсия: „Една елементарна военна *ексерсия*, доколкото му допуска време и място“ (Архив, I, 380); „... и две години са *ексерсираха* в военно изкство, чяст са разпръснати по България...“ (Архив, I, 379). Формата *ексерсия* стои най-близо до рум. писменна форма *exersîtu* (от XIX в.) отколкото до фр. *exercice*.

Карактери: „... да упознайме народите с кои имаме да правим, техния средства, техния начъртания (*карактери*)“ (Архив, I, 416). Думата е употребена в текст писан едновременно на български и румънски в Букурещ и в този случай е несъмнено румънското посредничество. На рум. тя също гласи *caracter* (от фр. *caractère*, ж. р.) със същото значение — 'характер'.

¹ Срв. Dictionarul... стр. 36.

Кауция: „Тия дни мя е опомняла власт, че според прописани закони трябва власти новчан залог за Дневница (кауция) положи“ (Архив, I, 138). По всяка вероятност думата в скоби е извлечена от румънската лексика по това време, където тя гласи *cauțiune, cauție* 'гаранция, залог' (през XIX в.).

Комитат: „Селимински на това отивава, че той е упълномощен от три комитата, Букурешки, Браилски и Галацки...“ (Архив, I, 283). Раковски употребява обикновено термина *комитет* под влияние на руски и френски. Тук обаче той си е послужил очевидно с румънския термин в това значение от миналия век *comitat*, заета, както сочат румънските речници, от унгарски език. Днес тя означава и се употребява като синоним на „окръг“.

Колонел: „... колонел Заганеску...“ (Архив, I, 604). Терминът се среща няколко пъти у Раковски, но той винаги придружава някакво румънско лично собствено име, при което се изяснява и румънското му по-средничество (*colonel* 'полковник' от фр. *colonel*).

Контабилитет: „... - да уреди формите и книгите на контабилитета“ (Архив, I, 414). Думата е употребена в значение на 'счетоводство', 'сметководство'. Намира се в текст, писан в Букурещ на български и румънски, където по това време е функционирал този термин като *contabilitet* — *contabilitate*. Вероятно от немски *Kontabilität*.

Посесор: „С голям труд можах да я туря на ръка, един родолюбец я принесал в 1844 от Ямбол в Влашко, де ся он намери *posesor*“ (Архив, I, 190). Става дума за румънското *posesor* в значение на 'владетел, притежател', което Раковски пряко заема.

Пренумерация: „Средства приятелю нямам никакви, освен последная появившася *пренумерация*...“ (Архив, I, 232). Терминът има значение на 'вноска', 'абонамент' или 'плата', която той по-често употребява. Среща се още и под формата „пренумерирайте ме“ само един път, както и първата: „Пренумерирайте ме на *Journal de Const.* и на „Джеридей Хавадие“ за по 3 месеца.“ (Архив, I, 250). Терминът е зает направо от румънското *prerumerare* и *prerumeră* със същото значение. Това са думи, които днес и в румънски не се срещат¹.

Регименти: „Много видни там народи

В земя швабска незабавно

Щат състави *регименти*

Право ще добият славно“ (Архив, I, 573).

Думата в звуково, писмено и смислово отношение (в значение на 'полк') съответствува най-много на рум. *regiment*, която днес е отряла².

Регулата: „— по главните градища има и *регулата* войска, която никакво сочание не приема...“ (Архив, I, 446). Пряка заемка е от румънското прилагателно *regulată* 'редовна', 'редовна войска'.

Сетенца: „35. Сетенцата ни“ (Архив, I, 497). Има значение на 'присъда'. Авторите и редакторите на архива предполагат, а така също и М. Арнаудов, че в случая се касаело за фр. дума *sentence* 'присъда'³.

¹ Срв. *Dictionarul...*, стр. 656—657.

² Пак там, стр. 706.

³ Срв. Архив Г. С. Раковски, стр. 498 и М. Арнаудов, Г. С. Раковски, Автобиография и мемоари, София, 1925, стр. 9.

Сетенца в звуково и формално отношение стои далеч от френския оригинал. Фр. *sentence* съобразно принципите на транскрибиране у Раковски би дала *сентенс* или *сантанс*, но не и *сетенца*. *Сетенца* е възникнала под влияние на рум. *sentență* (setență XIX в.), днес *sentință* със същото значение. В румънски френските думи, завършващи на *-ence*, *-апсе* минават редовно в *-енца*, *-анца* (*ambulanța* и др.). Така че румънското потекло на *сетенца* у Раковски е очевидно.

Сигуранца: „Най-последно ся унуждих да му пиша с *рецепис* (*сигуранца*) и пак ответ не добих“ (Архив, I, стр. 86). „... и бодрост за царска *сигуранца* от кам подданите християни —“ (Архив, I, 455). До сръбското *рецепис* 'разписка' Раковски поставя в скоби румънското *сигуранца* 'увереност' („*strisoare de siguranță*“ — през миналия век — писмо със увереност (препоръчано).

Симбол: „Има и един *симбол*, съставен, как да вярват българи по па и проч.“ (Архив, I, 221). Заемката е сторена чрез румънски — *simbol* 'символ', макар че тя е от фр.-гръцки произход *symbole*. Съвременното *символ* е от новогръцки език, може би чрез намесата и на руски.

Статутите: „... днес ся предложиха *статутите* и реши да ся отвори листа... да удобрят подпълно *статутите* и да започнат делото“ (Архив, I, 421). Думата е също от румънски у Раковски, тъй като става дума за българо-румънския вестник, издаван в Букурещ и за устав, одобрен от румънските власти. Звуковият ѝ облик се покрива с рум. *statut*, което е от фр. *statut* (лат. *statutum*), но френското *statut* би било предадено от Раковски чрез „*статюм*“.

Финанции: „Министерство на *финанция*...“ (Архив, стр. 490). Думата се среща често у Раковски, но той наред с нея употребява и *финансии* под пряко френско или руско влияние. Според нас, *финанции* е заета от румънската лексика, където тя именно звучи с *ц*, а не със *с* — *finanție*, *finanțe* (XIX в.).

Флутури: „Причина забавления бе, чи такива *флутури*, каквито, нейна милост искаше, нямаше тук...“ (Архив, I, 188). Заемка е от румънското *fluturie* 'пеперуда, вид люспички, позлатени за нашиване като украшение на женски дрехи'. Очевидно тогава Раковски е употребил думата с второто ѝ значение.

Географски названия, които са проникнали в лексиката на Раковски чрез румънско посредничество и в румънски одежди, са главно названията на *Франция* и *Австрия*. Съвременните названия — *Франция* и *Австрия*, които се срещат също у Раковски — са минали чрез посредничеството на руски език у нас. У Раковски обаче намират широко приложение и румънските варианти. Дори румънската форма на *Франция* у него преобладава, докато тази на *Австрия* се среща по-рядко.

Франца: „В настоящое разяснявам ви няколко подробности о тому, Западни сили, *Франца*, Австрия, а най-паче Англия“ (Архив, I, 163).

„Известих от *Франца* чи Н. Богориди сбъркал нещо за наши български работи...“ (Архив, I, 220).

„... а и *Франца*, къту явно гони папа и...“ (Архив, I, 234).

„... а от тамо в *Франца*, где живях година и половина“ (Архив, I, 489).

„... решил се беше да се върни в своето отечество от *Франца* и...“ (Архив, I, 444, 453, 455).

„24. Испраштането ми в *Франца*¹ от Маврокордати и проч.“ (Архив, I, 496).

Румънската форма е също *Franță*, която именно възприема Раковски, тъй като руската е *Франция*, а турската *Fransa* (фр. France). Както видяхме по-напред, фр. формант *-ence, -ance*, в рум. се предава чрез *-ență, -anță*.

Аустрия: „В 1856 лето реших ся да ида в *Аустрия* а именно в Новий-Сад в Банат, за да издам вишеречная моя народна поема“ (Архив, I, 492).

„Аз понеже нямах средство за да положа узаконено количество в *Аустрия* за всякаго редактора... нито бях аустрийский поданик“ (Архив, I, 493).

„Наши българи с голяма жалост видяха това дело, и разумяха че по голям гонител е днес *Аустрия* нашего просвещения, нежели Турция“ (Архив, I, 493).

„... а за напечатаная брошура, то никаква вина аз нямам пред *Аустрийское* правителство понеже я напечатах в Новий-Сад, и изпълних вся формалитети“ (Архив, I, 493).

„... споряд искание *Аустрийскому* правителству да мя под арест отведат в Яш“ (Архив, I, 494).

Аустрия е въведена от Раковски чрез румънско езиково посредничество, където тя гласи *Austria*. На руски е *Австрия*, на турски *Avustria*. В този си вид това название обаче е по-рядко. Преобладава у него руската форма, възприета и днес — *Австрия*.

Би могло още да се мисли, че названията „Пиемонтези“ и „францушои“ („... че могат да изиграят истата игра в Турска днес Европа, която изиграха *Пиемонтезите* в Италия; може би нихни надежди да ся подхранват от някои си умилни погледи *францушои* политици, кое ги накара...“, Архив, I, 592), са преминали у Раковски чрез тогавашните румънски форми.

Към последната категория се отнасят думи от западноевропейски или латино-гръцки произход, преминали в лексикона на Раковски не пряко, а чрез посредничество или на румънски, или на руски, или на сръбски и турски. Звуковите им форми съвпадат в няколко езика и поради това не може да се посочи със сигурност езикът-посредник. Все пак може да се предполага, че от тези общи по звуков състав думи някои са преминали у Раковски, а по-късно и в нашия книжовен език чрез румънска подложка.

Думата 'бройка' у Раковски е *ексампляр* — *екземпляр* и съвпада с рум. *exemplar* и сръбското *egzemplar* (от фр. *exemplaire*). На руски е *экземпляр*, както е сега у нас. По-вероятно е обаче да е заемствувана от румънски език, тъй като у него тя се появява по-често след 1864 г. (Архив, I, 423, 425 и др.).

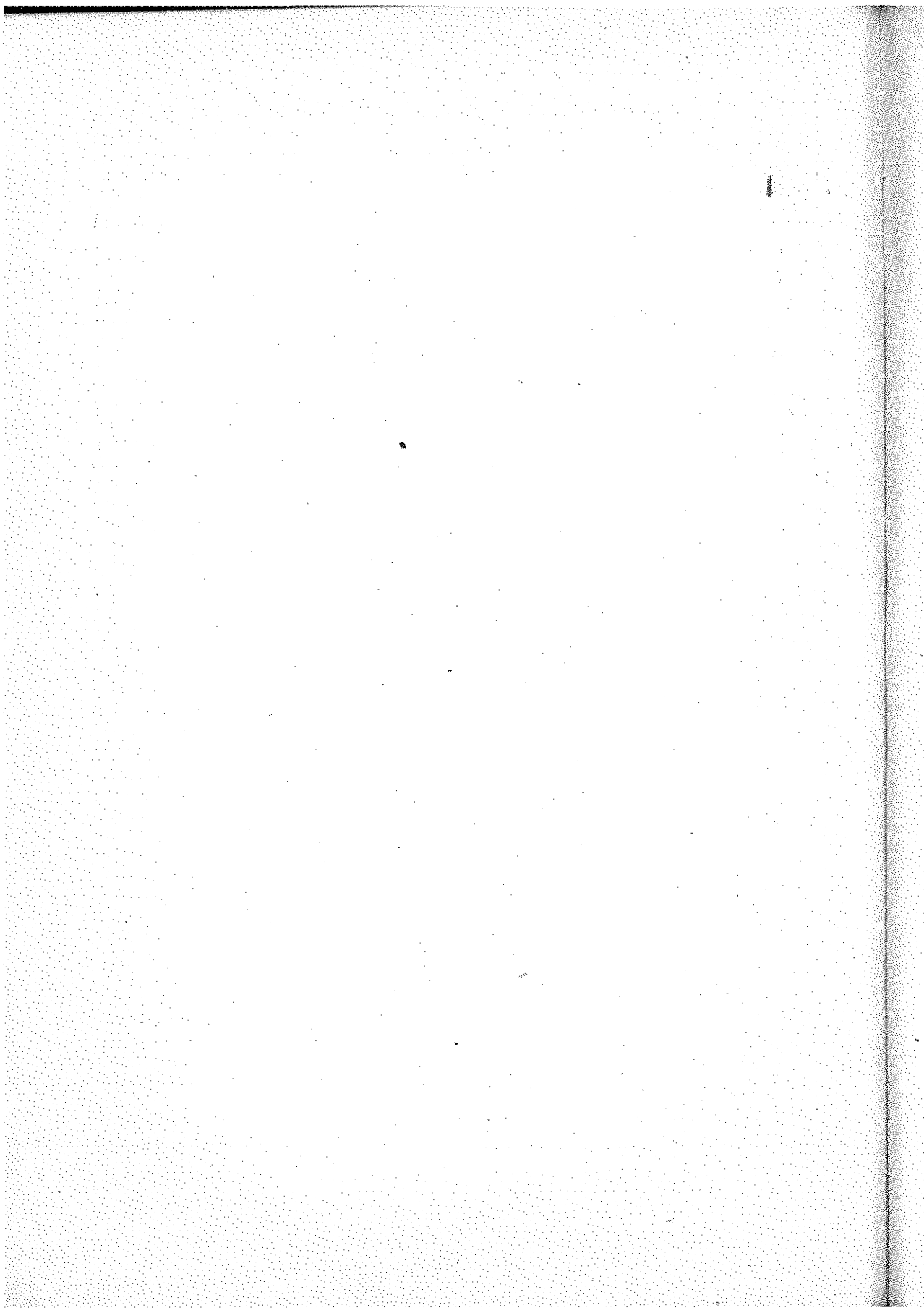
Думата *пашапорти*: („У мене се намираха *пашапорти*, руски, френски английски, австрийски, турски и сръбски...“, Архив, I, 17), съвпада между литературната румънска форма *pașaport* и народноetimологизиваната турска форма *paşaport*. На литературен турски език гласи *pasaport* от фр. *passe-port*. При тази дума за точното посредничество почти нищо не може да се каже.

¹ У. М. х. Арнаудов, цит. съч., стр. 9, е *Францъ*. Тази форма съвпада напълно с рум. *Franță* (ă=ъ).

Думата *меланколия* („И така се вдади в една сладка но която разяда сърцето човеку *меланколия* (мисли)“, Архив, I, 445) съвпада по форма в румънски и френски и може да се допуска с еднаква възможност и единият и другият път на нейното проникване (рум. *melancolie*, фр. *mélancoïie* от гръцки произход).

Думата *банкрути* у Раковски по звуков състав и значение съвпада също с рум. *bankrută* и фр. *banqueroute* (на рус. банкрот), поради което и нейният път трудно се определя. Може би по-вероятно е френското пряко заимствуване.

Колѳабанието между *функционери*—*функционери* у Раковски също така се дължи на френско-румънско вмешателство. Нищо определено не може да се твърди и за думите *администратор*, *джирант*, *банкер*, *мандат*, *дипломат*, *билети*, *инструкция*, *прокламацая*, *кабинет*, *казарма* (рум. *cazarmă*), *декорици*, *кавалери*, *трампа*, *торонь* (*куля*) (рум. *toron*) и др., които са общи по форма в руски, румънски и сръбски. Може би търговските термини, с които той си е служил при парични операции, да са повече от румънско потекло специално у Раковски, а дипломатическите и държавните от руско-сръбски произход.

ЧЕРКОВНОСЛАВЯНСКИ ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ В ПЪРВИЯ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПРЕВОД НА НАКАЗАТЕЛЕН ЗАКОН

Христо Първев

1. В редицата предосвобожденски издания с документално-юридически характер¹ особен интерес представят първите преводи на закони, каквито са напр. хатишерифът от 1839 г. (Превод на царският хатишериф, който са е чел в Константинопол, Букурещ, 1839) и хатишерифът от 1841 г. (Превод на преписат на царския саморучний хатишериф, в Букурещ, 1841). И двата превода са правени от гръцки: първият от Михаил Кифалов², а вторият от Калист Лука Сопотненец. Текстът на втория хатишериф е значително по-пространен и, което е много важно, ръкописът е бил прегледан и изправен от Неофит Рилски, учител на преводача³; за това предмет на внимание тук е именно законът от 1841 г.

Хатишерифът, преведен през 1841 г., се състои от въведение (стр. 3—5), четиринайсет части (стр. 5—35) и заключение от вселенския патриарх (стр. 35—36). Преводът е богат с много и интересни факти, които допълват и уточняват представите ни за ранните моменти от изграждането на книжовния новобългарски език. Показателни са по-специално лексикалните средства, които с оглед на своя произход обособяват три основни слоя: а) домашни, т. е. български; б) турски; в) черковнославянски. Една част от тях са присъщи на живата народна реч (български и турски), а останалите имат книжен характер (черковнославянски, руски, гръцки и др.). Народни и книжни, турски и черковнославянски лексикални елементи са механично смесени, без да образуват органично свързана система. Ето напр. откъс от превода:

Член 1-й. Безъ изатїа, когато нѣкой отъ Подданицы те на-Царството дерналь бы да назѣтува законныагъ си Царь, да произведе смущенїа (сирѣчь бунтове) противу Царството, и да поступи въ челоуѣкоубїйства, неговью судъ да бьва по закономъ, и правиломъ, и сосѣ знаменитность; и като съ потребните испытанїа и изслѣдованїа на-истина та, судисе маслахато безпристрастно (сирѣчь безъ хатѣрь), и като се повтара и потретува, и докаже согрѣшенїето, ако се не сочини, изреченїе за смертъ, никой да не дерзне на животатъ нѣчїй, или тайно, или явно, или съ посичанѣ, или съ отрова, еше же и съ другъ нѣкой видъ и образъ: и понеже споретъ клатвенно то и непроступното обѣщанїе державнѣйшаго нашего Царя, што то бьше заради това нѣщо, никой отъ служители те на-державното Цар-

¹ Според описа на М. Стоянов (Българска възрожденска книжнина I, 1957) до Освобождението са излезли отделно над 100 издания (закони, сборници от закони, устави на читалища и различни дружества — благотворителни, женски, ученически и други).

² Срв. М. Стоянов, цит. съч., стр. 211.

³ За близките отношения между Калист и Неофит Рилски вж. напр. М. Арнаудов, Стронтели на българското духовно възраждане, София, 1954, стр. 74.

ство, и самовластно, и отъ другите, никой не ще може да дерзне на животатъ на друго, ако на примѣръ и единъ отъ Везирѣте бы навѣтовалъ животатъ на единъ овчаръ, да се произведи въ дѣйствию на връжъ тогова Везира законната смѣръ. (Стр. 5—6).

Поради това, че между лексикалните средства в превода липсва органична спойка, очертават се отделните пластове сравнително ясно. Това обстоятелство донейде улеснява работата, без обаче да премахва трудностите за проучвания от такъв род. Тук ще бъдат огледани непристъпи на живата народна реч лексикални елементи, по-специално думи и изрази, свързани предимно с черковнославянската писмена традиция. С всичките възможни недостатъци (някои неизбежни сега) тези бележки могат да послужат при изясняване пътищата за формиране на днешната книжовна лексика и да улеснят по-нататъшни изследвания в тази насока.

2. Преводът оставя силно впечатление с изобилието от думи и изрази, които могат да бъдат отнесени към т. нар. черковнославянска лексика. Терминът „черковнославянски“ и тук се условно използва поради трудностите, свързани с разграничаване на старобългарски, черковнославянски и руски лексикални елементи в нашия книжовен език¹. Естествено взаимоотношенията между старобългарски, черковнославянски, руски и новобългарски се проявяват изобищо в областта на лексиката, фонетиката, граматиката (морфологията и синтаксиса) и графиката; и нещата не са толкова сложни, когато към проблемите се пристъпи от общотеоретично гледище, напр. сравнително проследяване на фонетични или граматични особености в четирите езика. Трудностите се явяват при работа с конкретни езикови явления или с конкретни издания, когато вече изникват и допълнителни усложнения, свързани с културно-историческата и езиковата обстановка (състоянието на изграждания с книжовен език, книжовни традиции, езикови и културни влияния и пр.), с подготовката и възгледите на книжовника, с източниците (езиците), от които се превежда, с характера на книжовно-езиковата проява (художествено произведение, публицистичен материал, административен документ и пр.). В това отношение разглежданият превод от 1841 г. не прави изключение, но все пак съществуват основания за употребата на термина „черковнославянски“, колкото и условен да е той тук. Така напр. изданието е от началото на 40-те години на миналия век, когато черковнославянската традиция е още достатъчно силна² и авторитетна. Освен това преводачът е ученик на Неофит Рилски³, който е прегледал и изправил (т. е. редактирал) текста. И най-сетне преводът е правен от гръцки — факт, който по начало редуцира възможностите за почувствително пряко влияние от руски източници (вж. и по-нататък).

Загрудненията при разграничаването на лексикалните елементи се дължат преди всичко на близостта между славянските езици изобищо⁴ и

¹ Срв. напр. Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждане на съвременния български книжовен език, сп. Български език, год. VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 309—311 и сл.

² Срв. напр. Б. Цонев, История на българския език, т. II, 1934, стр. 308; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 86—87; Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език..., стр. 309—311; К. Попов, Лексика и фразеология на П. Р. Славейков, Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, т. LIII, 2, 1959, стр. 28—43.

³ За неговите възгледи върху езика на книжнината вж. Л. Милетич, Отец Неофит Рилски като филолог, сп. Училищен преглед, год. XI, 1906, кн. 1, стр. 77—129.

⁴ Срв. Йв. Леков, Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд, София, БАН, 1955, 106 стр.

по-специално между старобългарски, черковнославянски, руски и новобългарски. Има случаи, когато тая близост се явява мъчно преодолима пречка за характеризиране на отделни лексикални особености, за преодоляване конкретните пътища, по които проникват отделни думи и изрази. Трудно е понякога да се отграничи живото българско лексикално богатство от книжното (старобългарско, черковнославянско и руско), но още по-трудно е да се отдели черковнославянското лексикално градиво от руското¹. Не са рядко случаи, когато старобългарски² или черковнославянски думи са прониквали във всекидневната реч³, или пък когато български диалектни лексикални⁴ и фонетико-морфологични елементи съвпадат с черковнославянските и руските. Комплицираността се подхранва и от незадоволителното състояние на лексикографията (липсва напр. исторически речник на българския език, пълен черковнославянски речник и др.). Не са изцяло надеждни съществуващите речници⁵: справките показват, че те не са пълни и не съдържат всички сведения, необходими за цялостна сравнително-историческа лексиколожка обработка на книжовноезикови прояви от Възраждането. Все пак значителната част от черковнославянската лексика в превода от 1841 г. може да бъде достатъчно категорично определена, като се вземе под внимание (освен данните от наличните достъпни речници) и следното: 1. Самите лексикални средства с тяхното смислово съдържание, напр. *воин, сиреч, судно изречение* и под. 2. Словообразователният строеж на думите, т. е. наставки, типични за черковнославянското предание (напр. *-тел, -ост, -ство, -ие, -ние*), както и сложните думи. 3. Фонетични и структурно-морфологични особености, напр. окончания (*-ий, -аа, -ее*), падежни форми, причастия и др. 4. Графични особености, т. е. букви, характерни за черковнославянската графика, напр. ѡ в м. стб. ѡ и руското я в думи като оучитѣла (род. пад. ед. ч.) и под.

Не може за сега да се отговори винаги положително и на въпроса по какъв път и по какъв начин дадена дума е дошла в превода — дали от живия език, или от книжни източници и от кои точно. Обстановката се усложнява още от това, че освен солидни знания по черковнославянски Неофит Рилски е имал добра представа и за руския език, притежавал е

¹ От това гледище някои автори с основание говорят за „черковнославянско-руски“ особености. Поради това, че в момента е практически невъзможно да се направи навсякъде категорично разграничение, в тези бележки „черковнославянски“ ще се отнася още и за старобългарски и руски лексикални особености.

² Срв. Л. Андрейчин, Старобългарско градиво в съвременния български език, сп. Български език, гол. XIII, 1963, кн. 3, стр. 198—203.

³ Срв. напр. А. Страшимиров, Стилистични бележки, сп. Училищен преглед, гол. XXXI, 1932, кн. 4, стр. 758; К. Мирчев, Черковни песни на разложки говор от средата на XIX в., Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXV, 11, 1939, стр. 1—33; Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език..., стр. 312; К. Попов, цит. съч., стр. 168.

⁴ Срв. напр. Ив. Вазов, Разходка до Искъра (В. Попова, Хр. Първев, К. Г. Попов, Българските писатели за родния език, София, 1963, стр. 187).

⁵ Срв. напр. Словарь церковно-славянскаго и рускаго языка, Санктпетербург, 1847 (издание на руската императорска академия); Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum editit F. i. Miklosich, Vindobonae, 1862—1865; Справочный и объяснительный Словарь къ Новому Завету составленный Петромъ Гильтебрантомъ, Петроград, 1882—1885; Краткій словарь шести славянскихъ языковъ, составленный подъ редакціею профессора Ф. Миклошича, С. Петербург/Вѣна, 1885; Материалы для словаря древне-рускаго языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго, Санктпетербург, 1893—1903.

богата за времето сбирка от авторитетни руски издания и речници¹. В много случаи сигурни изводи ще са възможни след цялостни и изчерпателни лексиколожки проучвания на повече книжовноезикови прояви не само от Възраждането, но и от XV—XVIII в. Като се имат пред вид днешните възможности на нашите изследвания, трябва да се приеме, че доста думи не ще могат да получат надежден „паспорт“ в близко бъдеще.

3. От използваните в превода лексикални средства с черковнославянски характер голяма част се установяват в съвременната книжовноезикова практика непроменени, тъй като по своите фонетични и структурно-морфологични особености много думи са в пълно съответствие с изискванията на изграждащия се книжовен новобългарски език (срв. напр. *вещ*, *вид* и под.), а някои пък се установяват със свои черковнославянски облици (срв. напр. *преимущество* и под.). При случаи като *вид* понякога е трудно да се установи произходът: такава дума се среща в повечето речници (новобългарски², черковнославянски, руски, старобългарски), които при това, както вече се спомена, не винаги съдържат всички данни. Сравнително по-малко са пречките при определяне произхода на производните думи, където типичните словообразователни елементи представят надежден коректив³.

Съществителни имена. От непроменените лексикални средства в превода най-много са съществителните имена. Те очертават няколко семантични групи: деятелни имена, образувани с наставка *-тел*; абстрактни съществителни, образувани с наставки *-ост*, *-ство*; отглаголни съществителни имена, образувани с наставки *-ие*, *-ние*. В повечето случаи те означават все понятия, обичайни и за административно-юридическите прояви днес. Съществителни имена, които могат да бъдат отнесени към черковнославянското предание, са следните:

блжстител (блжстители 24)⁴, *вещ* (вещь та 20), *вид* 5, *вина* (вината 20), *властелин* (властелинать 15), *властител* (властителемъ 36), *внимание* (вниманіето 31), *воин* (воини 17), *воинство* 32, *вярност* (вѣрность 36), *достоинство* 13, *действие* (дѣйствието 4), *дело* 17, *желание* (желаніето 18), *завещание* (завѣщаніята 27), *заповед* (заповѣдите 25), *зрение* (зрѣніето 31), *известие* (известіа 30), *извинение* 20, *изстребление* (истребленіето 9), *клевета* 15, *количество* (количество то 20), *мнение* (миѣніето 23), *надзирател* (надзирателъ 29), *надзирателство* (надзирателството 31), *наказание* (наказаніето 14), *намерение* (намѣреніето 18), *наместник* (намістници те 16), *настойник* (настойнико 33), *настойничество* (настойничество то 23), *началник* (началници 12), *началство* (началството 13), *нужда* 11, *обещание* 6, *обстоятелство* (обстоятелства 18), *писалище* (писалища 21), *поданик* (подданници 4), *полк* (полкътъ 13), *положение* (положеніето 16), *последовател* (последователи 35), *правило* (правилата 28), *предание* 19, *преданост* 36, *председател* 33, *преимущество* (преимущества 25), *препис* (преписать 3), *приложение* 4, *принуждение* 18, *пристрастие* (пристрастіа 31), *причина* 29, *приятелство* 19, *прошение* 10, *решение* 21, *сановник* (сановници 17), *свидетел* (свидѣтели 6), *служба*

¹ Срв. напр. Ив. Д. Шишманов, Две неизвестни писма на Априлова и Палаузова до Неофита Рилски, сп. Училищен преглед, год. VIII, 1903, кн. 5, стр. 430—441; Н. Бобчев, Христофатия славянскаго языка, сп. Училищен преглед, год. XI, 1906, кн. 1, стр. 137.

² У Найдено Герова (Рѣчникъ на българскій языкъ, 1895—1904, 1908) се срещат и черковнославянски думи, срв. напр. К. Попов, цит. съч., стр. 29.

³ Срв. напр. К. Мирчев, Черковни песни..., стр. 16; Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език..., стр. 317—319; К. Попов, цит. съч., стр. 43.

⁴ Ако в превода не се срещат основни форми на думите, в статията те се дават, като в скобки се поставят употребени оригинални облици, а с цифра се означава страницата. В тези бележки не са включени местоименията и служебните думи, не е посочена и фреквенцията — непълноти, които се имат пред вид в цялостното изследване върху езика на превода.

службы 23), случай 8, степен 5, сравнение 22, страж 14, стража 32, творение (творениа 11), убийство (оубийството 28), учител (оучителя 1), хранител (хранители 24), част 5, чин 14 ('степен в служебното положение на държавни служители'), член 32 ('лице, което се бори в състава на дружество, организация и др.'), член 7 ('самостояен и особено номериран дял или част от закон, наредба и др.'), щит (щитатъ 36).

Прилагателни имена. Значително по-малко са прилагателните имена, от които преобладават с наставка *-ен* (с някои разширения): военен (военныа 32), воински (воинскиагъ 15), гнусен (гнусно 20), естествен (естествените 25), желателен (желателни 11), запрещен (запрещенны 16), крепък (крѣпкій 4), личен (личныте 35), местен (мѣстныа 14), настоящ (настоящата 29), нравствен (нравственна 11), неизбежен (неизбѣжна 3), ненавистен (ненавистны 16), неотемлем (неотемлемы 25), непосредствен (непосредственнымъ 16), непотребен (непотребны 25), нужен (нужныи 31), обществен (общественыи 36), определен (опредѣленны те 5), подобен (подобны 22), положен (положените 23), поучителен (поучителните 29), посредствен (посредственнымъ 16), противен (противно 25), праведен (праведно 21), пътен (пѣтните 30), славен (славныте 33), собствен (собственный 24), укорен (оукорно 20).

Глаголи. Срещаните глаголи изразяват по начало действия от по-общ, по-отвлечен, по-обобщаващ характер и имат връзка с административния живот:

действувам (дѣйствовать 10), известя (се извѣсти 28), наслаждавам се (като се наслаждава 36), обеща (се общахме ние 3), ограничавам се (не ограничаватсе 31), определя (шото се опредѣли 8), позволявам (се не позволява 8), покорявам се (да се покоряватъ 25), появя се (бы се поавиль 25), прегледам (прегледасе 1), презра (презрѣлъ го е 22), принадлежа (принадлежи 13), произведа (да произведѣ 5), противя се (който се противятъ 26) удостоя (да се е оудостоиль 25), управлявам (ще да се оуправлява 36).

Наречия. Твърде малко са наречията:

безпристрастно 5, вкратце 6, неизбежно 6, непременно 7, на пример 12, обикновено 18, подобно 17, прилежно 36.

Словосъчетания и изразни формули. Отделянето на словосъчетания и изразни формули в превода е деликатна работа, тъй като се касае за случаи, когато са свързани не само черковнославянско-руски, но и народни (български) езикови лексикални единици. При това трудно е да се подходи конкретно-исторически и да се установи с положителност дали дадено съчетание от думи, което е днес устойчиво, през 40-те години на миналото столетие е функционирило и се е осъзнавало като фразеологична единица или като изразна формула. Все пак случаи като следните оставят по-малко съмнения:

което ще се каже по-долу 14, личното достоинство 12, обществени закони и правила 36, писмените известия 30, изискуемите наказания 14, заради това е нужно 23, не ограничават се само в 31, освен това 16, които се отнасят до 23, когато стане потреба 4, да е секой равен пред законите 28, които се споменуват в 27, потребно е според него 3, предидущата част 22.

4. Друга една част от използваните в превода черковнославянски лексикални средства се характеризират с фонетико-морфологични особености, които в сравнение с българските са типично черковнославянски или руски и от това гледище техният книжен характер е по начало несъмнен. В съвременната книжовноезикова практика такива думи и изрази са се установили с известни промени от фонетичен и структурно-морфологичен характер, за да се нагодят към изискванията на изграждащия се книжовен новобългарски език. В някои случаи срещу използваните черковнославянски думи е имало съответствия в живата реч, срв. напр. *срѣдце*

и *сърце*, *смърт* и *смърт*, *суднище* и *сѣдилище* и под. В други случаи пък такива съответствия в живия език са липсвали, та побългарените черковнославянски лексикални единици се явяват като нови или обновени¹ елементи в речника на изграждащия се книжовен език, срв. напр. *милосѣрдіе* и *милосърдие*, *дѣръзост* и *дързост* и под. Казаното за словообразователните и семантичните особености в предходния параграф се отнася изобщо за черковнославянските лексикални средства в превода.

Съществителни имена:

давание 22, държава 4, дерзост (дерзоть та 16), должност 3, земание 22, крадение 20, милосердие (милосѣрдіето 11), мятеж (матѣжите 8), оръжие 27, осуждение 8, побуждение (побуждѣніа 36), поступок 23, проданіе (проданіето 16), рука (руцѣ 36), сърдце (сърдцѣто 36), собирање (собѣранѣто 21), собор (соборатъ 31), совет 35, советник (совѣтнико 34), согрѣшеніе (согрѣшѣніа 29), сомнение 28, съпротивление 26, съхранение (сохранѣніе то 12), сочиня (се не сочинѣ 5), спокойство (спокойството 24), судилище (судѣлища та 30), судия (судите 24), твърдост 4.

Прилагателни имена:

державен (державното 6), лекъ 14, малокъ 26, първи (пѣрвата 27), свѣщенъ (свѣщъ : совершенъ 36, тежокъ 14.

Глаголи:

буда (ще будатъ 19=ще бъдат), внимава (внимаватъ 15), възлага (са възложени 24), допуска (допустѣлъ е 22), задолжавам (да се задолжава 24), изискувам (изискува се 21), изпълнявам (да се изпълнява 3), наказувам (да се наказува 21), определявам (опредѣляватъ 23), осуждавам (да се осуждава 7), побуждавам (побуждава 10), потвържда (потвърдѣхме 3), поступа (бы поступѣлъ 14), разсудя (когато разсудѣ 31), разсуждавам (да разсуждаватъ 24), собирам (да собира 19), наблюдавам (соблюдава 36), съдържавам (да съдържава 8), съпротивля се (да се съпротивлява 10), съхранявам (да се съхранява 3), судя (судѣсе 5).

Наречия:

во общѣ 27, обстоятелне 3, първо 11, совсемъ 8, вонка 29.

Словосъчетания и изразни формули. За побългарените словосъчетания и изразни формули с черковнославянски елементи са характерни както фонетични промени в някоя от съставките, така и замяна на отделни думи:

писецо на внутренните работи 34, писецо на вонкашните работи 34, иматъ должностъ 21, да си исполнява должността 23, да се възлага наказанието им 13, да се совершава наказанието 28, да не се доуца совершението на наказанието 6, сичките са одолжени и определени да ся покоряват и да слушатъ 25, когато изпразнатъ оръжие 26, ония што се осуждават на смъртъ 10, които се отнасят до 23, положение служително 17, основаните правила 5, да се гледа секой пред законите равен и подобен 4, да са сичките мали и велики равни 6, вдигнал би рука на другито 15, които са должни да дадатъ слово 23, да произведе смущения 5, кога се роди сомнение 28, ако би показалъ някое съпротивление 26, не се обноси споретъ написаните канони 7, секой е обаче должен да приноси (да въздава) чест на началниците 28.

Една сравнително малка част от черковнославянските лексикални средства показва значения, различни от днешните:

доволен 17 (= достатъчен), значителен 30 (= служебен, официален), известно 6 (= достоверно, точно), испытание 5 (= разпит, разследване), изкушавам 6 (= разпитвам, разследвам), испытывам 4 (= разпитвам, разследвам), изречение 9 (= решение, нареждане, заповед), изследование 5 (= разпит, разследване), назначен 30 (= посочен), непроступен 3 (= който не

¹ Срв. напр. Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език. . . , стр. 311.

се престъпва, от който не можеш се откажа), образ 5 (= начин), изпитование 25 (= разпит, разследване), особен 19 (= специален), отечество 16 (= родно място), показание 36 (= знак, признак), правило 24 (= право, наредба), правителство 24 (= управление, ръководене), принадлежа 29 (= отнасям се до), противно 29 (= против), подражавам 30 (= подправям, фалшифицирам), полагам 10 (= предполагам), ревност 36 (= усърдие), следователно 6 (= най-сетне), снабдявам 28 (= „чиня икрам“), строителство 19 (= управление), правилен 21 (= правен, юридически), упражнявам се 9 (= участвувам, занимавам се), ускорявам 36 (= бързам).

Такива различия са в същност неизбежни при книжни лексикални средства, още повече пък използвани в административно-юридически прояви, какъвто е нашият случай. Някои думи като *ревност*, *доволен*, *изкушавам* и пр. живеят продължително време с посочените значения.

5. И най-сетне значителна част от срещаните черковнославянски лексикални средства са изоставени и в съвременната книжно-езикова практика почти не се използват. Естествено не е изключена възможността за употреба на някои от тях и днес, предимно в художествената литература и в публицистиката със специална стилистична цел.

Съществителни имена:

заплатител 22--23, защитител 23, зашщитение (зашщитѣніето 11), знаменитност 5 (= известност, публичност), изволение 5, изятие 3, кази 18, казнение (казнѣніето 7), купечество (купѣчеството 32), обикновение 19, отгетание (отгетаніа 26), писец (писѣцо 35 = писар), погубление 8, попечение (попечѣніето 24), правление 35, представител 4 (= представител), приношение (приношѣніа 18), приятие 18, промшление 36 (= мисъл, загриженост), совершение (совершѣніето 30), супостат (супостѣта 36), устрашение (оустрашѣніа 18), человек 26) удержание 26, хотение 18.

Прилагателни имена:

глубок (глубѣки 35), истий (истата 18), молебен (молебны 36 = молеши), повинен 14, поместен (помѣстни 4), поставлен (поставленіе 31 = постановен), предизбран (предизбранніе 28 = старши), преждебывш (прѣжде бѣвшій 33), уранен (оуранены 27), уранителен (оуранително 27), чинен 18, советен (совѣтны 7), советователен (совѣтователныа 14), казнителен (казнителна 3), бунтователен (бунтователны 10).

Глаголи:

воспашавам (да се воспашѣва 16), дерзая (дерзѣа 11), дерзна (дѣрзна 5), ест. (естъ 13), мня се (който се мнѣа 14), одолжа (сѣчките са одолжѣни 25), отгонявам (да се воспашѣва и отгонѣва 16), радя (ради 35 = действувам, правя), разумея (ѣ разумѣль това 22).

Наречия:

весма 10, внутр (внутрь 67), воистину 3, всегда 9, непременно 8 (= непременно, неправедно 15 (= несправедливо), никогда 19, отнюд 24, сиреч 4.

Словосъчетания и изразни формули:

царское его величество 36, царски вѣщи 21, царствующий град 7, дерзаят на поступки отгетания 26, никой да не дерзне на животат нечий 5, да не дерзне никой да това непавно дело 17, оная што са в достоинство 13, високите завѣщания 30, под зрението (под гледането) 31, изречение за смѣрт 5, судно изречение 15, без изятия 31, принадлежащее място 15 (= съответното място), принадлежашее началство 12 (= съответното началство), по непресгншному царскому обещанию 15, с каков либо образ 8, според предписания образ 14, по всякому образу 14, убийствените обстоятелства 27, високо повеление 6, високо царское изволение 5, повеление за казненіето 7, поставлените тѣя правила 31, да се производи в действо 6, законната смѣрт 6, да поступи в човекоубийства 5, положените чиноустроения 23, неотемлеми правци 25.

Срещат се сравнително малко сложни думи, иначе твърде обикнати от Неофит Рилски и изобщо наблюдавани много през първата половина на миналия век¹. Този факт може да се приеме като положителен за

¹ Срв. напр. Л. Андрейчиц, Ролята на черковнославянския език..., стр. 201.

превода и трябва да се предполага, че макар и естеството на текста да е предоставяло големи възможности, преводачът и неговият учител съзнателно са се предпазвали от употреба на много сложни образувания. Ето напр. какви сложни думи могат да се срещнат:

благодарен (благодарни 36), благополучен (благополучны 36), благочиние (благочиниѧ 3), благополучие 36, вдигноглавство 11 (= бунт), военачалник (военачалнико 32), военачалство (военачалството 29), данособирател (данособирателите 24), достопочтен (достопочтѣнни 32), законоположение (законоположѣнѧ 36), многоширок (многоширока 35), многолетен (многолѣтний 36), первообразен (первообразно то 3), противоличен (противоличните 16), правилочодика 8, самовластно 6, саморучен (саморучный 3), самоволство (самоволството 36), правослужител 32, скверноприбѣтствувам (скверноприбѣтствувать 20 = вземам подкуп, рушвет), тенкочастен (тенкочѣстно то 3), човеколюбив (человѣколюбивите 35), човекоубийство (человѣкоубийство 5), чиноустроение (чиноустроѣнѧ 23).

Само една незначителна част от тия сложни образувания достигат до съвременната книжовноезикова практика, срв. напр. *военачалник*, *законоположение*.

7. В превода на разглеждания наказателен закон се наблюдават и някои форми, употребявани в повечето случаи като лексикализирани единици: по правило те стоят като тигли към имената на длъжностни лица, или пък се срещат в състава на определени изразни формули. Такива са някои падежни форми, синтетични степенувани форми на прилагателни имена и причастия и др.:

от величайшаго царя 20, ест от естествене изискуемих 4, по равенству 25, некоиим словом 20, словом благочиния 9, верховнейший правослужител 32, древнейше предание 19, попечателнейшето промишление 35, премудрейший шейх-ел-ислям 32, разумнейши епитропи 31, совершеннейшее човеколюбие 11—12.

Днес такива форми са изоставени освен в случаите, когато пишешите ги използват заради стилизиращите им функции, очертали се още през Възраждането¹.

8. Както се вижда, първият български текст на наказателен закон от времето на Възраждането предоставя много лексикални материали, за които със сигурност може да се твърди, че в по-голямата си част са черковнославянско предание. Още в ранните преводи на административно-юридически документи се очертава ясно и определено тенденцията за ограничаване на живи (особено турски, а на първо време и български) лексикални елементи чрез замяната им с книжовни, предимно черковнославянски и руски. Изтласкването на турските лексикални елементи от административно-юридическите материали се извършва за твърде кратък срок и безболезнено. Това личи много ясно, когато се направи съпоставка с аналогични книжовноезикови прояви след 50-те години (напр. Царский наказателний законник, преведен от турски от Ив. П. Чорапчиева, Русчук, 1876). Не може обаче да не се отбележи, че прогонването на турските лексикални елементи, даже и когато с тях се назовават понятия из областта на административния живот², който е имал изцяло турски облик, е показателно за пробудилото се българско национално съзнание. В същност фактът, че в първите административно-юридически материали

¹ Срв. напр. Л. Андрейчин, *Език и стил на Л. Каравелов*, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XLVI, 1949—1950, стр. 110—111; К. Попов, цит. съч., стр. 40.

² Срв. К. Мирчев, *За съдбата на туризмите в български език*, Известия на Института за български език, 1952, кн. II, стр. 119, 121, 124—125.

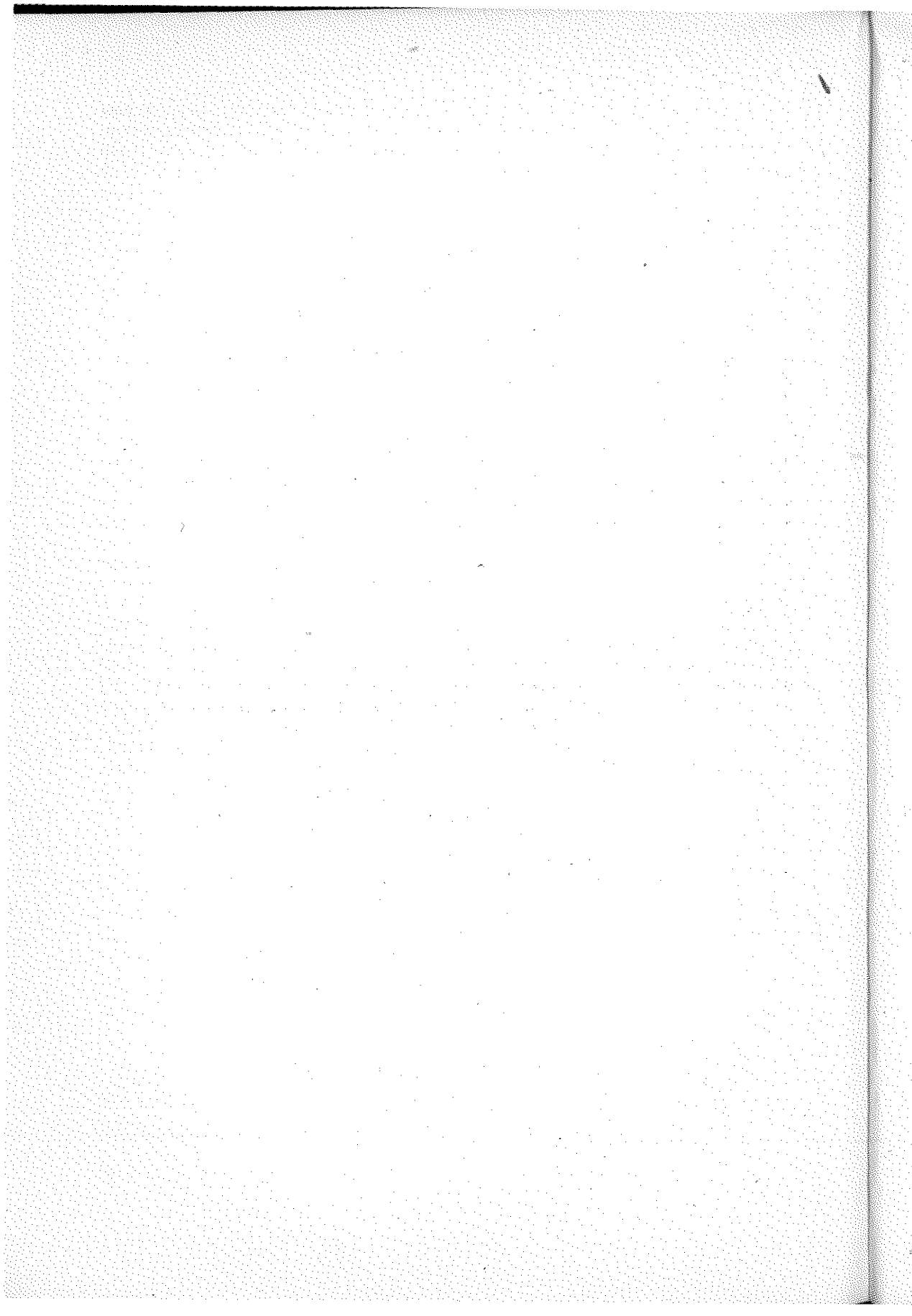
на български език леко и твърде масово навлизат книжни лексикални средства, може да се обясни покрай другото и с това, че в лексикално отношение тук се борави по начало с думи и изрази, които в много случаи означават по-специални и по-особени понятия, с термини, които и днес не са органично свързани с широката езикова практика, със системата на всекидневната разговорна реч.

Може да се каже, че разглежданото българско издание на хатишерифа не се предхожда фактически от никаква традиция в административно-юридическите прояви. Поставени пред невъзможността да намерят в живата българска реч подходящи думи и изрази за съответните нови понятия, преводачът и „редакторът“ са имали няколко възможности: да се опрат въпреки всичко по-широко върху народния език, да използват повече турски и гръцки елементи, да се обърнат към черковнославянската писмена традиция. Без да се изолират напълно от турската езикова среда, като вземат за основа народната реч, Неофит Рилски и неговият ученик са предпочели да използват възможностите на черковнославянския език (повече) и на руския език (по-малко). Независимо от това, че преводът е правен от гръцки, гръцките лексикални елементи са свършено малобройни. Трябва да се предполага, че черковнославянската традиция е поддържала будно съзнанието и на двамата книжовници срещу гръцките лексикални средства. Несъмнено, много думи и словосъчетания представят калки от гръцки, пък и от турски; предмет на по-нататъшни изследвания ще бъдат и такива случаи, но е нужно да се изтъкне, че и при калкиране са вземани под внимание предимно средствата и „техниката“ на черковнославянския език.

Преводът от 1841 г. на наказателен закон ни дава много важни сведения и за дейността на Неофит Рилски в областта на административно-юридическите прояви. Първият български филолог е в известен смисъл основоположник на днешния административен стил, що се отнася до лексикалната му страна¹; именно Неофит, без да се подценява делото на преводача². Не може да има съмнение, че школуваният филолог Неофит Рилски е притежавал верен усет за това, какво трябва да представляват административно-юридически документи на български. Както показва преводът, много термини, словосъчетания и изразни формули, свойствени днес на административно-юридически прояви, са били заложили още през 40-те години на миналия век. Че това е така, най-добре потвърждават онези лексикални средства, които се употребяват и днес в книжовноезиковата практика изобщо и в административния живот по-специално. Очевидно е, че се налага да се отдаде нужното на Неофит Рилски и на неговия ученик, заедно първи сполучливо са положили основите на днешния административен стил.

¹ Преводът показва, че и в областта на синтаксиса двамата книжовници са играли пионерска роля.

² Според М. Арнаудов (цит. съж., стр. 87) преводач на хатишерифа е Неофит Рилски.

ГОВОРЪТ НА С. НАСТАН, ДЕВИНСКО

(Един неизвестен до сега родопски диалект)

Стойко Стойков

I

В българската диалектология се приема без каквито и да е уговорки че обемният труд на Л. Милетич „Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache“ (Wien, 1912, 235 стр.) разкрива характерните особености на всички родопски говори и че на приложената към него карта е дадено сравнително вярно тяхното географско разпространение. При системното проучване на тези говори, предприето през последните години от секцията за българска диалектология на Института за български език при БАН във връзка със събирането на материали за български диалектен атлас, обаче се установи, че това не отговаря напълно на действителното положение. В „Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache“ са представени сравнително точно и пълно по-голямата, средищната част от родопските говори като смолянският (die Centralmundart), хвойненският (die Mundart der Ropkata), широколъшкият (die Mundart von Široka Ljka), челинският (die Čerpinomundarten) и павликянският (die Pavlik'aner Mundart). Сведенията, които се дават за златоградския говор (die Mundart von Darğdere), са непълни и до голяма степен неверни. А в Западните Родопи, по-точно в Девинско и Доспатско, които на картата са включени в обсега на смолянския говор, има няколко неизвестни до сега говори, които съществено се различават от него. На времето си Л. Милетич не е имал възможност да се запознае с тях и да ги проучи, защото до излизането на „Die Rhodopemundarten“ те са били в пределите на Турция. Всеки един от тези говори заема малка територия и обхваща по едно или няколко села. Тук ще бъдат разгледани по-характерните особености на един от тези говори, а именно на говора на с. Настан, Девинско, който можах да проуча през м. юли 1963 год. заедно с група студенти по българска филология при събиране на материали за българския диалектен атлас.

II

Село Настан се намира на 6 км южно от гр. Девин. То е чисто българско селище с 320 къщи и 1405 жители, мохамедани по вероизповедание. Селото е старо и въпреки че няма исторически сведения за про-

изхода на неговото население, трябва да се допусне, че то отдавна живее тук. В селото няма преселници от други селища.

Говорът на с. Настан е напълно единен и се отличава със следните по-характерни особености:

Фонетични особености

1. Вокалната система е проста и се състои само от 6 фонем, които се срещат редовно в силно положение, т. е. под ударение:

[и]	[ъ]	[у]
[e]	[a]	[o]

В неударено положение те се подлагат на частична редуция (за нея вж. тук т. 8—10).

2. Консонантната система е сложна и се състои от 34 фонем, които се различават на първо място по два основни диференциални признака — беззвучност/звучност и твърдост/мекост:

[c]—[c']	[t]—[t']	[k]—[k']	
[z]—[z']	[d]—[d']	[g]—[g']	
	[ц]—[ц']		
	[s]		
		[ф]	
[п]			
		[в]—[в']	
[б]—[б']	[ш]	[ч]	
	[ж]	[ц]	
[м]—[м']	[н]—[н']	[л]—[л']	[р]—[р']
			[й]

Тази система има следните отличителни черти:

а) Наличие на съгласни [ц] и [с] със значителна дистрибуция: *цага*, *цам*, *цанам*, *целезо* 'желязо', *циер* 'джигер', *циту* 'жито', *цребе* 'жребе', *цув'азда* 'звезда', *цув'иска* 'двегодишна овца', *цувизд'арк'е* 'двегодишна коза', *бърце* 'бърже', *лъйца*, *моче* 'може', *пърци* 'пържи', *стърце* 'стърже' и др.; *задън* 'задан', *зунк'е* 'дъга', *бърсу* 'бързо', *бърсам*, *насат*, *сълсу* и др.

б) Наличие на меки съгласни [б'], [в'], [т'], [д'], [м'], [н'] [л'], [р'], [с'], [з'], [к'], [г'] и [ц'] със сравнително доста ограничена дистрибуция.

Едни от тях като [л'] и [н'] се срещат във всяко положение, т. е. пред гласна, съгласна и в края на думата:

[л'] — *л'аа* 'леха', *л'аф* 'хлев', *л'уде*, *л'ут*, *гул'ам*, *закл'аца* 'заключва', *пепел'ага* 'пепелянка', *чил'ак* 'човек', *ул'овица* 'кукумявка', *кл'укна* 'клекна', *кл'уч*, *мал'ку*, *тучил'ка*, *ддл'на*, *гъл'чам* 'гълча', *пасул'ка* 'молец', *съл'мен* 'охлюв', *йел'вица* 'глинеста почва', *къл'вица* 'човка', *сол'ница*, *суркал'ница* 'пързалка', *бил'ки*, *йабъл'ки*, *напъл'ни*, *пъл'вина*, *сол'*, *пъл'* 'плъх', *тел'*, *динг'йл'* 'ос', *карвил'* 'неизорано място в нива', *метил'*, *ченг'ел'* и др.

[н] — *н'ама, бозин'аф* 'бежов', *гн'азду, дин'а* 'денем', *матн'ок* 'запъртък', *к'ун'к* 'кюнец', *ден', кон', сьн', дьгн', катран', каун', купен', т'ут'ун'* и др.

Други от тях като [к'] и [г'] се срещат пред гласна и в края на думата:

[к'] — *к'ар, к'умур, век'е, жед'чк'е* 'жлъчка', *зунк'е* 'дъга', *сєнк'е, дьск'и, изик'* 'език', *вьл'к', патєк'* 'картофи', *прєсник'* 'прясно мляко', *шийник* 'шия на животно' и др.

[г'] — *т'а* 'те', *т'ай* 'тях', *т'асна, т'ут'ун', лет'а, ньшт'а* 'нощем', *тєт'о* 'баща', *мейт'ун* 'писмо', *зет', пьт', пет', оват'* 'стършел' и др.

А останалите [б'], [м'], [в'], [д'], [с'], [з'], [г'], [р'], [ц'] се срещат само пред гласна: *б'а, б'агай, б'аше, м'асту, в'арвам, нив'аста, д'аду, д'ушек, сед'ала, прид'ай* 'предях', *с'ану, с'авам, с'урийе* 'глутница', *з'ан, ц'ал, г'ол, г'ус* 'гърди на животно', *р'ака* 'река', *вьрв'ало, узр'ало, ц'ал* и др.

в) Пълна липса на съгласна [х] във всяко положение: *алкь* 'халка', *амбар, апе* 'хепе', *арман, оди* 'ходи', *л'ан, ладну, рани* 'храни', *б'ла* 'бълха', *муа* 'муха', *л'аа* 'леха', *суу* 'сухо', *ю* 'ухо', *вьр* 'врѣх', *п'л* 'плѣх', *гр'а* 'грѣх', *см'а* 'смѣх', *пра* 'прах', *глуф* 'глух', *суф* 'сѣх', *б'ай* 'бѣх', *имай* 'имах', *с'йне* 'сѣхне' и др. (вж. тук т. 11).

3. Двете задни старобългарски гласни ж и з имат един застъпник — гласна [ъ]: *вьгъл* 'въглен', *вьзел, вьсеница* 'гъсеница', *вьтек* 'втѣк', *вьтре, дьн, зьн, клѣбу, крѣк* 'лъска за размесване', *крѣп* 'кѣс', *кьшта* 'стая', *мька, прѣчка, пьт', рька, скьсам, трѣси, кьдє, пьдар, рькаф* и др.; *вьл'к', вьнка, вьшка, дьну, дьрву, дьска, дьш, рьш, сьрп, сьрце, дьбьр, кьсьм, льщца, мьзък, мькьр, пьл'* 'плѣх', *сьнува* и др.

4. Двете предни старобългарски гласни ъ и ѣ също имат един застъпник — гласна [е]: *йєдьр, йєтьрва, гувєда, жєтва, лєш-та, месу, прєлу* 'прежда', *пєтѣк, рет, тєгли, тєщ* 'тежи', *шєта, дєвєт, зайєк, йагнє, сємє, тєлє* и др.; *дєн', дєк* 'дѣлѣг', *жєлт* 'жѣлт', *жєнам* 'жѣна', *лєсен, лєска са* 'лъска се', *лєскавица* 'светкавица', *овєн, овєс, тєв-ну* 'тъмно', *тєнък* 'тънък' и др. Изключения правят кратките местоименни форми *ма, та, са*, глаголят *зѣмєм* 'взема' и причастието *душѣл, утѣшѣл*.

5. Старобългарската средна гласна ъ има два застъпника — гласна [а] с предходна мека съгласна и гласна [е].

Гласна [а] с предходна мека съгласна се среща само в ударено положение:

а) Пред твърда сричка: *б'агам, б'ал, б'ало* 'белтък', *бр'ак, в'арвам, гул'ам, гн'азду, д'аду, цув'азда* 'звезда', *л'аа* 'леха', *л'ан, мл'аку, м'асту, н'акугу, с'ану, сн'ак, м'асту, тр'аба, ц'ал, чув'ат* 'цвят', и др. По отнoшєниє на ятовия прєглас в този случаи съгласните [й] и [ш] се дьржат като твьрди: *б'ай* 'бѣх', *см'ай* 'смѣх', *т'ай* 'тях', *сед'ай* 'седях', *сп'ай* 'спях', *н'ашту, см'ашна* 'смешна', *пуср'ашкат* 'посрещат' и др.

б) Пред мека сричка, но само в производни форми, чиято основна форма е с ъ пред твърда сричка: *б'али, б'алища* (по *б'ал, б'ала*), *гул'ами* (по *гул'ам*), *р'атки, ц'али, р'ачен* (по *р'ака* 'река'), *л'аи* (по *л'аа* 'леха'), *нив'асти, см'ашен* (по *см'ай* 'смѣх'), *т'айни* (по *т'ай* 'тях'), *умр'али, изгур'али, пред'айме* 'предяхме', *умр'айме* 'умряхме', *б'аше* 'беше' *сп'аше* 'спеше', *търп'аше* 'търпеше' и др.

в) В края на думата, независимо от характера на началната сричка на следващата дума в наречията *дин'а* и *ньшт'а* и в глаголните форми

за 2 и 3 лице, един. число, минало свършено време: *гур'а, жив'а, лет'а, спр'а, умр'а* и др. — *млогу б'а топлу, аку б'а там убито, прибрато б'а сендту, не б'а леку* и др. Личното местоимение за 3 лице, мн. число обаче прави изключение. В абсолютен край и пред дума, започваща с твърда сричка, то има форма *т'а*, а пред дума, започваща с мека сричка, има форма *те*: *т'а са стари, т'а дуйет кравата, изурът ти гу т'а*, но *те не рабутат, те ми дадоа*.

Гласна [e] се среща:

а) В неударено положение: *бесоват, пресник', брегъ* (но *бр'ак*), *леѣта* и *лейте* (но *л'аа 'леха'*), *гнезда* (но *гн'азду*), *сендту* (но *с'ану*), *пескъ* (но *п'аскъ*), *молей са 'молах се', одеи 'ходех', тръсей 'търсех', вѣтре, нагоре, утре* и др.

б) В ударено положение пред мека сричка, когато няма основна форма с ъ пред твърда сричка: *вѣшк'и 'вежди', време, дете, месеци, брезне 'бразда, сѣнк'е, сѣтне* и др.

в) В ударено положение пред твърда сричка във формите за 1 л., ед. число и 3 л., мн. число, сегашно време на глаголи от I и II спрежение: *бесам 'беся', месам, сѣям, сѣкам* и др. Тези форми са се изравнили с останалите форми за ед. и мн. число, в които ъ е пред мека сричка или е без ударение: *мѣсиш, мѣси, мѣсима, мѣсите, сечѣш, сечѣ, сечѣме, сечѣте* и др.

г) В края на думата под ударение в наречията *къдѣ дубрѣ* и в числителното *двѣ*, независимо от характера на началната сричка на следващата дума: *къдѣ са — къдѣ ше иде, дубрѣ напълнето — дубрѣ ли си з дѣте рѣк'и* и др.

Такъв тип ятов преглас до сега не е установен в никой друг български говор¹. Доста близък до него е ятовият преглас в някои български говори в Съветския съюз².

6. Ограничен (частичен) преглас на гласна [а] след мека съгласна в гласна [е]. Този преглас се среща само в края на думата при съществителни имена от женски род: *белѣ 'беля, земѣ 'земя, саяѣ 'сая, сарчѣ 'гривна, дѣштерѣ 'дъщеря, жѣл'чк'е 'злъчка, тапѣ 'тепсия, вѣчерѣ 'вечеря, брезне 'бразда, глѣвне 'главня, плѣвне 'плевня, сѣнк'е 'сянка, змийѣ 'змия, бичкйѣ, рак'йѣ, с'урйѣ, мѣнѣ, гуштериѣ 'гушерица — гушер', сѣниѣ 'вид гушер' и др. А в друго положение и в други случаи той не се среща, т. е. гласната [а] след мека съгласна се пази: *ѣа 'аз, ѣабълка, ѣагне, ѣал, ѣаре, ѣасла, ѣаѣе 'твърде, пийѣн, тойѣга, час, чѣкам, чѣшка, б'али, гул'ами, вид'али* и пр. (вж. многобройни примери в т. 5). Изключение прави само думата *ѣѣе 'яйце* от *ѣаѣѣе* пряко *ѣейѣе* (стб. *ѣѣе* умал. от *ѣѣе* и *ѣѣе*).*

7. Преглас на гласна [о] в гласна [ъ] в ударено положение само след устената съгласна [в]: *вѣда 'вода, вѣдем 'вода, вѣл 'вол, вѣлве 'волове, вѣнна 'водна, вѣса 'оса, вѣсѣк 'восѣк, двѣр 'двор, затѣвр 'затвор, тѣвѣй 'твой* и др. След останалите устнени съгласни обаче гласната

¹ Вж. С. т. Стойков, Ятовият преглас в български език, Български език, год. XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 319.

² Атлас болгарских говоров СССР, Вступительные статьи, комментарии к картам, Москва, 1958, стр. 45, комментарий к карте 6; Е. В. Чешко, Отчет о диалектологической поездке в болгарское село Тераклию, Ученые записки Института славяноведения, т. I, Москва, 1949, стр. 393.

[o] се пази: *пoйac, пoдбeл, тупoлa, бoлeс, бoй, бoцкaм, мoзък, мoкър, мoмa, мoс* и др. Преглас [ò] > [ъ] до сега не е установен в никой друг български говор. Той трябва да се разглежда като особен вид дисимиляция, при която ударената гласна [o] под влияние на предходната съгласна [в] губи своя лабиален характер, т. е. явлението е точно обратно на широко разпространения преход на неударено [o] в [ъ] в руски език, срв. *водъ* [вoды], но *водoвoз* [въдaвoс].

8. Частична, непоследователно проведена редукция на гласна [ъ] в гласна [а] в коренни срички: *важe' 'въже', забe' 'зъби', матн'oк 'запъртък', патeкa, раkавницa 'ръкавица', раkол'кa 'ръкойка', стaкaлo 'стъпало', кaл'вицa 'човка', таркaлo* и др. В членната морфема за мъжки род, ед. число и в глаголното окончание за 3 лице, мн. число, сег. време обаче редукцията е проведена последователно: *двъра, кoла, снoпa, дaвaт, нйжaт, слaгaт* и др.

9. Частична, непоследователно проведена редукция на гласна [o] в гласна [y] в неударено положение: *дoл — дулъ, мoс — мустъ, мoзък — музъкъ, аку, д'aду, мумичe, н'ашту* и др., но *гoло, нo-во, гн'аздo, вaл'aлo, убитo* и др.

10. Отделни случаи с редукция на гласна [e] в гласна [и] в неударено положение: *дицa 'деца', дибeл 'дебел', изик' 'език', нив'астa, фибнeр, кътин* и др., но *зелeн, сегa, грeбeн, пeпeл* и др.

11. Преглас на съгласна [х] в съгласна [й] в края на думата и в средата пред съгласна: *стpaй 'страх', дарий 'дарих', дoдeй 'дoдeх', лeгнaй, мaзaй, върв'ай 'вървях', сед'ай, търп'ай, тъчaй* и пр.; *сыйнe 'съхне' мейт'уп, 'мехтюп — писмо', тpaйна 'трахана', игpaймe 'играхме', игpaйтe 'играхте', научиймe, рeквиймe, слушaймe, убpaйтe* и др.

12. Частичен преглас на съгласна [ж] в [ц] и на съгласна [з] в [с]: *бърцe 'бърже', цдрeбe 'жребе', дърцй, мoцe, стърцe* и др.; *бърсу, бърсам 'бързам', минзувaр* и др.

13. Пълен преглас на съгласна [д] в съгласна [н] в групата [дн]: *аннa 'една', плaнниa 'пладнина — обед', ронниa 'роднина', лaнно 'хладно', сeнни 'седни'* и др.

14. Пълен преглас на съгласна [м] във [в] в групата [мн]: *пoв-нем 'помня', пйтoвнa 'питомна', стoвнa, тeвнo* и др.

15. Изпадане на съгласни [т] и [д] в групите [стр] и [здр]: *бисра 'бистра', oсрo 'остро', oсрина 'вид остра трева', сeсрa 'сестра', срaнa 'страна', срaкина, срaшнa 'страшна', сригът 'стригат', зpaф 'здрав'* и др., но с едно изключение — *стpaй 'страх'*.

16. Ударение върху коренната гласна при съществителни имена от женски род: *бpaдa, бpeзнe, въдa 'вода', върба, въсa 'оса', глa-ва, дъска, йглa, йeлa, кoзa, кoсa, кoрa, л'аa 'леха', мeтлa, мyа 'муха', oфцa, р'ака, рoсa, ръка, сeсрa 'сестра', тoрбa, тp'ава, чeлa 'пчела'* и др.

17. Ударение върху коренната гласна при съществителни имена от среден род: *бpaшнo, вeдрo, вйнo, въжe, гн'аздo, дeтe, дървo, злaтo, клъбo, кpocнo, мaслo, мeсo, мoмчe, oкo, пeрo, плaтнo, с'aнo, сeлo, срeбpo, сърцe, yo, чeлo* и др.

18. Ударение върху представката в 1 лице, ед. число, сег. време при префигирани глаголи: *дoвeдaм 'доведа', дoвършeм 'довърша', иcпepaм, oбepaм, oпepaм, oткaжeм, пoглeннaм, съceкaм* и др.

19. Ударение върху началната сричка в повелително наклонение: *бери, кажи, кледи, нижи, пусни, рѹкни, сѣни, турѹ, чѣти, докарай, затури, помисли, понѹжи, поной 'попей', поткваси, прѣцеди, прѹчѣти* и др.

Морфологични особености

1. Окончание *-ъ* под ударение и *-а* без ударение при съществителните имена от женски род с твърда съгласна пред окончанието: *алкъ, арпъ, войнъ, басмъ, дангъ 'белег', казмъ, кѣтмъ, малъ, пастармъ, саздармъ, сармъ, суфрѣ, тавъ, тасмъ 'колан', файдъ, фудайъ, буба, вълна, йасла, кожа, крава, кѣшта, прѣчка, чаша, шупла, брада, вѣрба* и др.

2. Окончание *-ве* за множ. число при едносрични съществителни имена от мъжки род: *вълве, вѣрве, дѣлве, дѣрве, зѣтве, кѹчве, кѹшве, купве, прагве, рѹгве, сѹнве, стѹлве, чѹнве* и др.

3. Окончание *-е* за множ. число при многосричните съществителни имена от мъжки род: *амбаре, бѹволе, говедаре, камене, майсторе, офчаре, пирѹне, приѹтѣле, прѣстене, рѣкаве, самѹне, чобане, чорѹне* и др. Такова окончание имат и имената, чиято основна форма завършва на съгласните [к] и [п]: *бубреце, войнице, ибрийце, йунаѣце, папѹце, германѣце, тѹрѣце, кѹнѣце* и др.

4. Окончание *-ъ* под ударение и *-а* без ударение при имената от мъжки род, чиято основна форма завършва на твърда съгласна, и окончание *-е*, независимо от ударението, при имената, чиято основна форма завършва на мека съгласна (сега или в миналото), за образуване на определени форми в един. число: *бр'ак — брегъ, жар — жаръ, градъ, гърбъ, дулъ, медъ, мустъ, прѣстъ, студъ, сѣрпъ, ветеръ, музкъ, пепелъ, пѣсѣкъ* и др.; *дѣр — дѣра, кѹл — кѹла, вѣра, кѣрста, сѹпа, трапа, йургана, корѣма, прѣснѣка, т'ут'уна* и др.; *дѣн — дѣне, лѣкт — лѣктѣ, кѹн — кѹне, казан — казане, вълк'ѣ, нѣктѣ, коренѣ, г'дле, пѣте, байре, изѣк'е, крѣвѣте, финѣре* и др.

5. Окончание *-та*, прѣмет на ударението от корена върху окончанието и замяна на окончание *-а* с окончание *-ъ* в основната форма при образуване на определени форми за един. число при съществителни от женски род: *брада — брадъта, вѣда — вудъта, глава — главъта, игла — иглъта, коса — кусъта, л'аа — лѣта, метла — метлъта, нѹга — нугъта, р'ака — рѣкъта, рѣка — рѣкъта, тѹрба — турбъта* и др.

6. Лични местоимения: *ѹа* за 1 л. ед. ч. им. падеж; *то* за 3 л. ед. ч. им. падеж, м. род; *та* за 3 л. ед. ч. им. падеж, ж. род; *му* за 3 л. ед. ч., дат. падеж, ж. род; *ми* за 1 л. мн. ч., дат. падеж, *т'а (те)* за 3 л. мн. ч., им. падеж и др. — *ѹа не мѹм, булѹ ма главъта, тѹ [той] та в'арва тѣбе, майка му [и] н'ама парѹ, нас ми [ни] срам, т'а [те] са старѹ, тѣ не работат* и др.

7. Показателни местоимения с тройна ориентация в пространството и времето:

Единствено число			Мн. число	
мъжки род	женски род	среден род		
<i>сой</i>	<i>сай</i>	<i>сва</i>	<i>сей</i>	за близост
<i>ной</i>	<i>най</i>	<i>нва</i>	<i>ней</i>	за отдалеченост
<i>той</i>	<i>тай</i>	<i>тва</i>	<i>тей</i>	за обща известност

Сой вечер, рука ви сой чел'ак, свà време, на сей ба̀йре; ной вечер, да̀ва на най̀ офца, пита̀ ней̀ л'уде, с тай̀ бра̀два, тва̀ момче, по̀йе, рука̀ тей̀ моми и др.

8. Пълна липса на всякакви падежни форми при личните и роднинските имена: *йа̀ да̀вам на К'емил, та̀ га̀ли Мехмет, пита̀ бра̀т ми, то̀ вид'а̀ д'а̀ду Исмаил, да̀йчо го н'а̀ма* и др. Личните имена обаче доста често се членуват: *га̀ до̀йде К'езима — да̀де на К'езима, Тай̀ре е бо̀лно — със Тай̀ре е на ба̀йре, та̀м ли е Цамала, отѝде ли Цамала с ко̀нте, да̀де на Васи́ла, Реце́на е вой̀ник, то̀ да̀де на Реце́на* и др.

9. Окончание *-ам* след твърда съгласна и окончание *-ем* след мека съгласна (сега или в миналото) за 1 л., ед. число, сегашно време при глаголите от I и II спрежение: *бе́рам, де́рам, йда́м, йшта́м, ме́сам, ме́там, пе́рам, пре́дам, се́кам, сно́вам, тѣ́кам; че́там* и др.; *вѣ́рвем, вѣ́ршем, га́лем, го́стем, ку́тем, ле́жем, ми́слем, но́сем, по́внем, пра́вем, са́дем, ра́нем, ши́йем* и др.

10. Окончание *-ят* под ударение и *-ат* без ударение след твърда съгласна и окончание *-ет* независимо от ударението след мека съгласна (сега или в миналото) за 3 л., мн. число, сегашно време при глаголите от I и II спрежение: *бе́рѣт, ва́рѣт, звѣ́т, идѣ́т, ку́вѣт, метѣ́т, па́сѣт, пре́дѣт, та́кѣт, урѣ́т, да́ват, зи́мат, изва́ждат, йшта́т, минѣ́ват, ни́жат, пу́рда́ват, ра́бутат, сла́гат, пла́штат* и др.; *болѣ́т, вѣ́рвѣт, граде́т, гу́рѣт, гѣ́лчѣт, кусѣ́т, платѣ́т, седе́т, стуйѣ́т, суше́т, тѣ́рпѣт, а́лет, ва́рет, вра́шет, зна́йет, игра́йет, крѣ́тет, ми́слет, пра́вет, пра́шет, ро́вет, свѣ́рет, ту́рет* и др.

11. Частица *ше* за образуване на положителна форма и неизменяема глаголна форма *н'ама* за образуване на отрицателна форма за бъдеще време: *йа̀ у́тре ше по̀йем, мо́кѣр ше ста́неш, то̀ ше да̀де, ше залѣ́ти, ше зѣ́мат, па́к ше да́дѣт* и др.; *н'а́ма да йдам, у́тре н'а́ма да ни́же, н'а́ма да бра́нат* и др.

12. Частица *немо̀* и повелителна форма на глагола за образуване на форми за забрана: *немо̀ ба̀рай, немо̀ закл'а́чай, немо̀ ру́кай, немо̀ са̀ оба̀дай, немо̀ му го ка́звай, немо̀ ма̀ подигра́вай* и др. Срещат се понякога и по-стари конструкции със съкратен инфинитив: *немо̀ му ка́зва, немо̀ оба̀да, немо̀ го ба̀ра* и др.

13. Наставка *-т* за образуване на страдателни причастия от всички глаголи: *вѣ́рзат 'вързан', заграде́т, затвѣ́рет 'затворен', избѣ́ркат, изгурѣ́т, испѣ́кат 'изпечен', исуше́т, обле́кат 'облечен', сме́тет, уткѣ́цат, застра́оват 'застрахован' — ца̀реви́цата е за́качета на пла́ткѣи, йма̀ напре́дето пре́лу, прибра́то б'а̀ сенду̀, припра́та ра̀-*

бота, тук съм радета, кутра къшта е утворета, уградети къшти, то си е определето и др.

14. Удвоена наставка при образуване на минали деятелни причастия от глаголите *дойда* и *утида*: *душлала* и *вика нашту д'аду*, на *сой чел'ак жината душлала*, *утишлдо си е*, *госте му са душлели*, *утишлели са там* и др.

Синтактични особености

1. Тенденция към генерализиране на формата за среден род, ед. число при причастия и прилагателни като обща форма за ед. число, т. е. отпадане на формите за мъжки и женски род: *йаце съм гл'о*, *както б'ай г'оло*, *малко съм теглило м'к'и*, *йа та съм видвало*, *таман б'ай с'еннало да йам*, *йа съм обърнало*, *йа съм учило до четвърто обелен'е*, на *гърната маалъ съм уженето*, *ф'ебра като брало с'и-ви* и *паннало*, *исп'идило си е жината*, *то б'а там убито*, *то ми казало*, *сн'опа е паннало на земете*, *тр'ава пасло ц'ала н'ш*, *с'и'снало б'а з'б'и*, *утишлдо си е* и др.

2. Отрицателна частица *не* винаги непосредно пред глагола: *то ма не сл'уша*, *ти го не виде ли*, *ништо са не с'ава*, *дишти са не йали*, *да ми не апет з'мийте*, *т'а ма не дават* и др.

3. Помощен глагол винаги непосредно пред причастията в сложните глаголни времена: *йа та съм видвало*, *куга го си ск'с'ал*, *ти то си не св'ршила*, *ут там гу сме дунисали*, *м'догу в'да му са с'ипали*, *госте му са душлели* и др.

Речникови особености

1. Човек и части от човешкото тяло: *л'уде 'хора'*, *буба 'дядо'*, *бука 'баба'*, *тезе 'зълва'*, *нога 'крак'*, *ст'якало 'ходило'*, *кар'ши 'педа'*, *б'рни 'устни'*, *гр'к'лак 'гр'к'лян'* и др.

2. Облекло: *др'ипи 'дрехи'*, *пиштим'ал 'ваметало за предпазване от дъжд'*, *рак'вница 'ръкавица'*, *ушник'и 'обеци'*, *сърч'е 'гривна'*, *с'инце 'маниста'* и др.

3. Сгради: *л'аф 'обор'*, *кош'арник 'кокошарник'*, *сач'ак 'помещение за овци в селото'*, *кочера 'заградено място за ярета в обор'*, *ар'ем 'заградено място за овци на нива*, *търла'* и др.

4. Къща и покъщнина: *къшта 'стая'*, *клет 'килер'*, *п'отун 'таван'*, *дулап'ка 'прозорче'*, *скала 'стълба'*, *п'рак 'стъпало на стълба'*, *срак'ина 'глинена паница'*, *бун'ела 'вилаца'*, *м'итник 'умивалник'*, *бур'илка 'съд за биене на масло'*, *пр'елу 'прежда'*, *видело 'гас'* и др.

5. Земеделие: *й'ел'вица 'глинеста почва'*, *бр'езне 'бразда'*, *кар'бил 'изоставено неизорано място в нива'*, *рак'ол'ка 'ръкойка'*, *св'йтък 'връзка*, *бала сено'*, *фит'е 'расат'* и др.

6. Растения: *чув'ат 'цвят'*, *б'иле 'зеленище*, *спанак'*, *домат'ис 'червени домати'*, *пат'ек 'картофи'*, *мис'ир 'царевича'*, *карп'ус 'диня'*, *каун 'п'н'еш'* и др.

7. Животновъдство: *цув'иска 'двегодишна овца'*, *цувиз'арка 'двегодишна коза'*, *п'н 'цицка на виме'*, *п'азвиште 'пасище'*, *оср'ина 'вид*

остра трева', *ситанка* 'каша от царевично брашно — храна за пилета', *серг'ен* 'поставка за съдове за мляко' и др.

8. Животни, птици и насекоми: *штен'е* 'кученце', *штенък* 'мече, лисиче', *котлак* 'котарак', *марлок* 'дива котка', *калиманка* 'невестулка', *пепел'ага* 'пепелянка', *гуштерица* 'гущер', *жёлва* 'костенурка', *съл'мен* 'охлюв', *пастърба* 'пастърва', *кал'вица* 'човка', *лелък* 'щъркел', *ул'овица* 'кукумявка', *скакал* 'скакалец', *оват* 'стършел', *светлива бу-булка* 'светулка', *мрава* 'мравка', *пасул'ка* 'молец', *кърклий* 'стоножка', *пазърка* 'калина-малина' и др.

9. Природни явления: *зунк'е* 'дъга', *касъм* 'есен', *ашам* 'вечер', *кърч* 'скреж', *зафчерашиник* 'вчерашен ден' и др.

10. Разни други съществителни: *кулп* 'дръжка на съд', *таркало* 'колело', *мейт'ун* 'писмо', *шупла* 'царевичен хляб, печен в тава', *пресник* 'прясно мляко', *байр* 'гора', *суркалница* 'пързалка', *зной* 'пот', *зийр* 'отрова' и др.

11. Действия и прояви: *галем* 'обичам', *пишкам* 'бода', *навд-лем* 'клада', *рукам* 'викам', *цирикам* 'пищя', *не рачем* 'не искам', *крати са* 'свърши се', *летй дъш* 'вали дъжд' и др.

12. Качества: *трапън* 'стръмен', *нефелит* 'негоден', *каматън* 'хубав', *парлийф* 'лют', *л'ут* 'кисел', *кръп* 'къс', *чес* 'гъст', *матък* 'малък', *вру* 'всички' и др.

13. обстоятелства: *часка* 'сетне, после', *штотто* 'когато' и др.

III

От направения кратък преглед на по-характерните особености на говора на с. Настан, Девинско, се вижда, че той е доста своеобразен и че по ред свои черти съществено се отличава от родопските говори, по-специално от смолянския говор, към който е причислен от Л. Милетич на картата, дадена в „Die Rhodopenmundarten“. В него няма значителен брой основни фонетични и морфологични особености, присъщи на родопските говори изобщо като една гласна — застъпник на четирите старобългарски гласни ж, ъ, а и ь, широко [e] — застъпник на старобългарската гласна ъ, пълен преглас на гласна [a] след мека съгласна в [ê] или [e], наличие на съгласна [x], отсъствие на съгласни [tʃ] и [s], наличие на голям брой падежни форми при имената, тройни определени форми, т. е. троен член, и др. Всичко това обаче не дава основания говорът да се откъсне напълно от родопските говори, защото се свързва с тях по ред фонетични, морфологични, синтактични и особено лексикални особености като отметнато напред ударение при съществителни имена от женски и среден род, в повелително наклонение и пр., окончание *-ам* за I л., ед. число, сегашно време при глаголите от I и II спрежение, окончание *-ве* за мн. число при едносрични съществителни имена от мъжки род, отрицание *не* непосредно пред глагола, наличие на лексеми като *къшта* 'стая', *пътун*, *дулатка* 'прозорче', *бунела* 'вилаца', *сракина* 'глинена паница', *дрйли* 'дрехи', *жёлва* 'костенурка', *съл'мен* 'охлюв', *байр* 'гора', *зунк'е* 'дъга', *галем* 'обичам', *рукам* 'викам', *крати са* 'свърши се', *летй дъш* 'вали дъжд', *л'ут* 'кисел', *парлийф* 'лютив', *каматън* 'хубав, красив', *вру* 'всички' и др.

Особеностите на говора на с. Настан, по отношение на особеностите на останалите български говори и по-специално по отношение на особеностите на родопските говори, са 3 вида:

Едни са общи с родопските говори. Те са на първо място лексикални, а след това фонетични, морфологични и синтактични.

Други са различни от родопските говори. Те са само фонетични и морфологични. Интересно е да се изтъкне, че тези особености свързват говора с някои балкански говори като говора на ловчанските помаци¹. В случая обаче има само типологична, но не и генетична близост.

А трети са присъщи само на говора и имат микродиалектен характер. Те са фонетични като своеобразен ятов преглас, преглас на гласна [o] в гласна [ъ] под ударение след уствена съгласна [v] и др.

При разглеждане говора на с. Настан се поставя и въпросът за неговия произход. Както вече се посочи, с голям брой особености и то лексикални, синтактични, морфологични и фонетични той се свързва тясно с родопските говори. Тези черти са най-старинни и по тях може да се направи извод, че говорът е стар и че е относително автохтонен. Фонетичните и морфологичните черти, които го отделят от родопските говори и го свързват типологично с балканските говори, са вторични — последица от по-късен развой и нямат особено доказна сила за произхода на говора. Трябва да се има пред вид обаче, че сложният въпрос за произхода на говора на с. Настан и за връзките му с останалите български говори могат да бъдат правилно и пълно разрешени едва след като бъдат проучени всички останали говори в западната родопска област и дори след като бъде съставен български диалектен атлас. Според досегашните ми сведения, говорът на с. Настан е доста близък до говора на с. Лесково, Девинско, което се намира на около 30 км северно от него, но в последния говор има тройни определени форми, т. е. троен член, преглас [x] > [ф] в края на думата, частица за бъдеще време *же*, глаголно окончание за 3 л., мн. число, сег. време *-ат* след мека съгласна (*изгор'ат, кос'ат, вод'ат, год'ат*), наставка *-ят* след мека съгласна за образуване определени форми за мъжки род, ед. число (*ден'ят, зет'ят*) и др.

¹ Вж. Ст. Стойков, Галатски говор, Българска диалектология, София, 1962, стр. 75—76; В. Савов, Ловчанските помаци и техният говор, Известия на Семинара по славянска филология, кн. VII, 1931, стр. 1—34.

ЕРОВИТЕ ЗАСТЪПНИЦИ И БЪЛГАРСКОТО ДИАЛЕКТНО ЧЛЕНЕНИЕ

Иван Гълъбов

Съдбата на слабите и силните ерове в техните най-общи развойни тенденции е така еднообразна във всички славянски езици, че въпреки сравнително късното регистриране на крайните прояви на настъпилите промени, не подлежи на съмнение, че изходните позиции на процесите, претърпени от тези гласни, са били достигнати по време, когато връзката между отделните закони на славянския свят е била все още достатъчно жива. Като се излиза обаче от различните моменти, когато са настъпили последните фази на преобразенията, на които са били подложени слабите ерове, този извънредно важен славянски езиков процес би могъл да се представи като вълна, разпространила се от юг към север и североизток и обхванала постепенно до края на XIII в. най-далечните краища на източнославянски¹. Важни данни във връзка с взаимоотношенията на оформяващите се бъдещи славянски езици в рамките на късния праславянски предлагат и резултатите, до които идват славянските езици при застъпване на силните ерове. И в случая, ако се излезе не от късните промени, настъпили с някогашните ерове, а се подирят техните най-общи тенденции, изразени в начина, по който са се запазили взаимоотношенията между някогашните различни ерови гласни, ще се получат данни, които позволяват да се направят интересни заключения, потвърждаващи отбелязаната по-горе географско-пространствена насоченост на процесите, а в известен смисъл и пространственото взаимоотношение на отделните зони в късния праславянски.

Разгледани от тази гледна точка, славянските езици се разпределят в две големи групи — А и Б, като втората се разпада на две подгрупи — 1 и 2. Групата А е архаична. В нея двата ера пазят съвсем отчетливо своето изконно различие, отразено в строго разграничени помежду им застъпници. Тук спадат източнославянските езици. Във втората група различията между някогашните редуцирани вокали е изчезнала и двата ера са представени с един застъпник, при което в подгрупа 1 следите от различията между *ъ* и *ь* са се запазили в палатализацията на съгласните, които са стояли пред някогашния преден ер, докато в подгрупа 2 изравнението е пълно. Към Б1 се отнасят полски с кашубски и словински, а

¹Н. Bräuer, *Slavische Sprachwissenschaft* 1, 1961, стр. 113; срв. и К. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha, 1962, стр. 126—130, и С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва, 1961, стр. 248—250.

към Б2 — сърбохърватски, словенски и чешки. Взаимоотношенията и разпределението между славянските езици, направено от тази гледна точка, могат да бъдат предадени в най-обобщен вид в приложената схема 1.

Б $\begin{matrix} \text{ъ} > \text{ѡ} \\ \text{ѡ} > \text{ѡ} \end{matrix}$		$\text{ъ} > \text{ѡ}$ $\text{ѡ} > \text{ѡ}$ А
2 $\text{ѡ} > \text{ѡ}$	1 $\text{ѡ} > \text{ѡ}$	
сърбохърватски словенски чешки	полски кашубски словински	руски украински белоруски

Схема 1

Във връзка с фактите, резюмирани в схема № 1, лесно е да се види, че разпределението на славянските езици в отделните групи и подгрупи отговаря приблизително и на тяхното географско взаимоотношение. Най-архаичните, в които изконното различие между двата ера се е запазило ненакърнено, стоят най-далеч на изток, докато езиците от Б2, при които процесът на изравняване е дошъл до своя краен предел, заемат западните райони на териториите, населени от славяните. Очевидно и в случая вълната, която е носила разглежданата промяна, е имала своята отправна точка в западната и по-точно в югозападната част на славянския свят и оттук посоката на нейното придвижване е била на изток, при което полски със словински са били само частично засегнати, като изравняването не е могло да бъде доведено докрай.

Едно друго обстоятелство е извънредно важно — както се вижда от известните досега факти, всеки от разглежданите по-горе славянски езици спада с всичките свои диалекти към една определена група или подгрупа, обстоятелство, което показва, че по времето, когато е протичал процесът на уеднаквяване на двата ера, езиковите граници между съответните зони на късния праславянски език са били вече доста ясно очергани. Фактът, че в случая чешки върви с част от южнославянските езици и в известен смисъл се противопоставя на полски, заедно с който той участва в западнославянската група, не буди изненада. Както е известно, чешки и по отношение на преобразуването на праславянските съчетания *tort, tolt* и пр. спада към южнославянската група, което свидетелствува, че през съответния период неговата връзка със западнославянските езици е била по-слаба, отколкото наново създадения контакт с южнославянски¹. По този начин констатацията, че и при застъпването на еровете чешки споделя една особеност на сърбохърватски и словенски, потвърждава вече известни от по-преди факти, а заедно с това дава възможност да се внесат и известни хронологични уточнявания в процеса на изравняването на еровете — очевидно той протича почти едновременно с метатезирането на плавните в съчетанията *tort, tolt* и пр., но неговият

¹ T. Lehr-Spławiński i Z. Stieber, Gramatyka historyczna języka czeskiego, 1, Warszawa, 1957, стр. 22 и 26 и сл.

развой бива спрян несъмнено значително по-рано, тъй като — както ще се види по-долу — той не успява да обхване всичките бъдещи български диалекти.

Аз не ще влизам в подробности, отнасящи се до останалите славянски езици, но важно е да се отбележи, че словашки предлага някои колебания при застъпванията на еровете, при което се срещат рефлексии, които могат да бъдат отнесени на само към типа **Б1**, но и към **Б2** и **А**, т. е. не само *sen* покрай *pes*, но и *bočka*, *doska* и *daska* покрай *deska* и т. н. Това обстоятелство ще трябва да се обясни най-вече със специфичното положение на централните словашки говори, които и в други отношения предлагат връзки с праславянския свят, различни от тези на останалите словашки диалекти¹.

*

Българското състояние по отношение на застъпването на еровете се явява със сериозни различия спрямо току-що обрисуваната картина. Срещу монолитното представяне на всеки от славянските езици² българският език предлага голяма пъстрота: в него има говори — югозападните, — които спадат към група **А**; други, които имат характерните черти на група **Б1** — родопските; на трето място, напр. крайните западни говори, в които двата ера са се изравнили напълно в един рефлекс *ъ*. Най-сетне, една голяма част от българските говори — в Североизточна България и в част от Тракия, — предлагат сериозни затруднения на изследвачите тъкмо поради непоследователното застъпване на старите ерове. Как трябва да се обясни това състояние, което и поради своето многообразие, и поради комплицираните пространствени отношения на различните диалектни типове, представя странно изключение в ясната и прегледна картина на състоянието в останалия славянски свят? Допущането, че само българският език е останал на страна от процесите, които са довели до очертаното по-горе разпределение на късните праславянски диалекти по отношение на промените на еровете, е невероятно, както е невероятно, че сегашното пространствено съотношение между българските ареали с различните застъпвания на еровите гласни е резултат на развой, станал в българската говорна област на Балканския полуостров. По този начин не биха могли да се обяснят напр. случаите с *ъ > о* и *ъ > е* в мизийските говори, случаи, които стоят сред иначе нормално застъпване на двата ера с един рефлекс и които, от друга страна, се явяват географски съвсем отдалечени от районите с редовни *о*, *е* заместници за някогашните ерове.

Единственият изход от това положение може да бъде формулиран по следния начин: сегашната българска диалектна структура не е последица от членение на българската говорна област на Балканския полуостров. Напротив. Тя е резултат от интегриране на диалектно разпределение, възникнало във и от сегашната българска говорна територия, при което сегашното пространствено взаимоотношение на диалектите с различни

¹ E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava, 1963, стр. 27—45; срв. и стр. 297.

² С изключение на вече отбелязания случай със словашки.

ерови застъпници не възпроизвежда по-старото разположение на същите говорни типове. Това допускане, както се вижда от следващия анализ, не само обяснява добре българското състояние, но заедно с това дава прегледна картина на основните процеси, които водят от късния праславянски до български.

Б 2	Б 1	А
сърбохърватски словенски чешки	полски кашубски словински	руски украински белоруски
старо (отвъддунавско) членение		на българската
говорна реч		

Схема 2

1. Оформяването на различните български ареали по отношение на еровите застъпници става в рамките на очертаня по-горе развой на праславянски, при което взаимоотношението между отделните говорни типове съответствува на посочените от нас в схема № 1, т. е., казано условно, праславянските говори, от които по-късно са се развили българските диалекти, са били разположени по цялата дължина на славянския свят, като със своите най-западни части те са били в контакт с типа Б2, със своите централни части те са участвували в процесите, характерни за Б1, а крайните източни части, стоящи в допир с източнославянски, са останали незасегнати, както и източнославянски, от промените с еровете. Тези отношения между късните праславянски диалекти, предшественици на бъдещите говори на българския език, от една страна, и останалия праславянски свят, от друга, отношения, изяснени въз основа на чисто езикови критерии и резюмирани в приложената схема № 2, намират своето добро потвърждение и в общоисторическите данни — в районите отвъд Дунава българските славяни заемат някогашна Дакия и част от Панония, което значи, че със своите източни части те влизат в контакт с източнославянските племена, докато в крайния запад, Панония, те имат за съседи — без да бъдат изяснени подробностите — все славянски племена, които спадат към диалектния тип Б2, т. е. сърбохърватски, словенски, словашки. В северната част на този огромен район трябва да бъде търсено мястото на бъдещите български говори от типа Б1, възникнали в резултат на вторичен контакт с онези праславянски говори, от които по-късно се развива полският език.

2. Очертаната картина на това прастаро българско състояние намира своето логическо място в рамките на късния праславянски развой на еровете, а, от друга страна, дава и добра основа за разбиране на по-късното географско разпределение на българските застъпници на същите фонемни. Достатъчно е да си припомним, че между тези два момента има един период, когато българските славянски племена, напуснали своите заддунавски места, се предвиждат на юг, за да заемат земите отсам голямата река, за да разберем, че тъкмо характерът на това движение е определил и общия изглед на българската говорна област с всичките нейни

странности и непоследователности. Основните моменти в настъпилите промени са следните: българските говорни територии биват заети от три основни потока славяни; първият идва от онези заддунавски зони, които са стояли в контакт с предшествениците на бъдещите полски говори, спуска се пряко в Мизия и Тракия и заема Родопите и съседните райони; вторият, много по-могъщ, идва от източните райони на заддунавските земи, минава през Добруджа и голяма част на Северна България, прехвърля Стара планина, изпълва областите на юг от нея, от Черно море на запад (без Родопите, заети вече от първата група славяни), нахлува в Македония и стига на юг до Пелопонез; третият поток български славяни идва откъм северозапад, откъм някогашна Панония, спуска се по течението на Тимок и Морава, гдето не среща друго славянско население; неговото по-нататъшното придвижване е било в зависимост от положението на българското славянско население, заело вече значителни територии на Балканския полуостров. Последователните етапи на бъдещата отсамдунавска българска езикова територия могат да бъдат представени в най-общ вид в схемите № 3—5. Нашето по-нататъшно изложение обхваща езиковата аргументировка на посочените размествания, които опре-

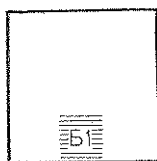

Схема 3

Схема 4

Схема 5

делят редица процеси, преживени в българските диалекти по отношение на застъпването на еровете. Преди това трябва да отбележа, че поне две от разглежданите миграционни вълни, оформили бъдещия състав на българските славяни, са добре доловими от най-новите археологически изследвания. В това отношение са важни наблюденията на румънската археоложка М. Комша¹, която на територията на днешна Румъния открива следи от славянски археологически материали от източен и западен тип², и на българската археоложка М. Станчева, която завършва публикацията си на славянската керамика, намерена в София, със следното заключение: „1. Част от находките — по-ранните съдове — документират присъствието на славяни в Сердика пред включването ѝ в пределите на Първата българска държава. Макар и оскъдна, тази по-ранна

¹ М. Комша, Новые сведения о расселении славян на территории РНР, Romanosia-
vica, 9, 1963, стр. 505—529.

² Което, разбира се, не позволява да се правят заключения като следните: „Славянские племена, жившие еще на территории РНР в период первого болгарского царства к северу от Дуная и ранее связанные либо с западными славянами (в Трансильвании), либо с восточными славянами (в Молдавии), попадают теперь (т. е. в IX—X в., Ив. Г.) под влияние южных славян и приобретают южные черты как в материальной, так и в духовной культуре“, пос. съч., стр. 526. Различията в археологическия материал говорят само за южни, по-точно български славяни, които преди идването си са били в по-близък контакт със западни или с източни славяни, но не и за различни, неюжнославянски групи.

славянска керамика показва особености, които не намираме в досега проучените находища на Североизточна България. У нас тя намира паралели в Северозападна България, а извън страната — в Бело Бърдо.

2. Керамичният материал, който може да се датира от IX—X в., показва различни варианти на оформеното славянско гърне, известно не в центровете на Първата българска държава, но и от други места. Същевременно този материал има сходства с белобърдската и особено с моравската керамика¹.

3. Посоченият начин на оформяване на българската езикова говорна област определя и появата на два вида диалектни зони: едни, в които съответният тип застъпване на еровете се явява в чисто състояние, факт, който говори, че в съответните територии не е имало смесване на славянски племена от разглежданите три потока, докато в другите е настъпило по-малко или по-значително взаимопроникване на идващите групи, поради което е възникнала значителна непоследователност при застъпниците на разглежданите вокали. Типичен в това отношение е случаят с говорите от голяма част на Северна и Южна България, в които се хвърля в очи странното застъпване на малкия ер, заместен в някои от примерите с *e*, докато в други е бил изравнен с твърдия ер, т. е. имаме, от една страна, *тънко*, *тъмно* и пр., но, от друга — *ден*, *лен* и пр. Два опита бяха направени напоследък за обяснение на това състояние. Ив. Кочев² се мъчи да обясни това противоречиво представяне на еровете като вътрешно явление за съответните говори, като намира, че изравняването на двата ера в централните балкански говори е резултат на затвърдяване на гласните, а „екавите изяснения на *ь* в балканските говори са домашни, а не пренесени отвън. Те са се развили в онези диалекти, които са запазили палаталния характер на консонантите“³. Срещу това имаме схващането на Г. Дечи⁴, според когото основният рефлекс на стария *ь* в североизточните говори е *ъ*, докато случаите с *e* са резултат на заемки от тракийските говори и от руски език, последните минали по книжовен път.

Трябва да се изтъкне веднага, че становищата на двамата автори далеч не се противопоставят така категорично, както би се сторило на пръв поглед. В същност и двамата обясняват непоследователното застъпване на еровете в голям дял от днешните български говори в Северна и част от Южна България чрез проникване на застъпници на ерове, дошли от говори, в които рефлексите спадат последователно към единия или другия тип, но, докато Г. Дечи намира, че рефлексите с *e* имат значително по-далечен диалектен произход, Ив. Кочев настоява, че говори с *e* съществуват и в разглежданите райони и че те тъкмо са дали примерите с *e*. Той обаче едновременно с това проявява и непоследовател-

¹ М. Станчева, Ранносредновековна керамика от София, Археология, I, 1959, 3—4, стр. 68. За излаганата от нас теза е важно, че паралел на ранните съдове от славянски тип, намерени в Сердика, М. Станчева намира в находки в Свиленградско, което е важен аргумент, колко на изток са проникнали българските славяни, идващи със западния поток.

² Ив. Кочев, Застъпниците на меката ерова гласна в българския език, Статъи и материали по българской диалектологии, 9, Москва, 1959, стр. 51—90.

³ Пос. съч., стр. 81.

⁴ G. j. Décsy, La vocalisation des *jers* en Bulgare. Studia slavica, 1, 1955, стр. 371—388.

ност, когато, опитвайки се да даде вътрешнодиалектно обяснение на застъпването на *ь* с *е*, говори: „Условията за изяснението на *ь* в *е* в североизточните говори са били следните: меката ерова гласна е трябвало да се намира в палатална среда, т. е. да е в съседство с мека съгласна, била тя предходна или следходна“, като добавя в бележка под черта: „При това решаващо значение в изясняването на *ь* в *е* е имала мекостта на предходната съгласна.“¹ От простия преглед на дадените от Ив. Кочев (непълни) списъци със застъпвания на стария *ь* в разглежданите диалекти лесно е да се види, че неговата формулировка среща непрестанно противоречия в материала, при което от едно и също населено място, при напълно аналогични условия се явяват застъпвания ту с *ъ*, ту с *е*, та авторът е принуден да дири непрестанно обяснения за тези непоследователности чрез допускане на изравнявания в една или друга посока. Изтъкнатата построта е сериозно указание, че състоянието на въпросните говори по отношение на рефлексите на еровете не може да бъде резултат на вътрешнодиалектни фонетични промени, последниците от които обикновено са много по-последователни, а отклоненията се явяват само във вид на редки изключения. От друга страна, във формулировката на Ив. Кочев важна роля играе понятието „палаталност на съгласните“, в зависимост от което качество той поставя появата на *е* вместо малкия ер. Оперирането с това понятие е крайно опасно, тъй като е останала неизяснена същността на тази палаталност — дали е качество на самите съгласни, независимо от средата, в която те се появяват, или е само последица от вида на гласните, в контакт с които са попаднали. Очевидно е при това положение, че при съчетанията като *те-*, *ле-* и *пр.*, появили се вместо по-стари *тъ-*, *лъ-* и *пр.*, бихме могли да твърдим с по-голямо оправдание, че *т'*-, *л'*- и *пр.* са с палатален характер тъкмо поради факта, че са се намирали пред предна гласна, получена от един нормален развой на *ъ>е*, отколкото обратно. За палатални съгласни, единствените, които биха могли да причинят известни промени в следващите ги гласни, бихме могли да говорим само в случаите, когато качеството палаталност: непалаталност на съгласните не би стояло във връзка с предноезичния: задноезичния характер на съседните гласни. Тъкмо поради това, тъкмо поради тази грешка, при която последицата е взета като причина, предложеното обяснение на Ив. Кочев не може да бъде прието и ако той констатира по диалектите различен брой застъпвания на стария малък ер с *е* като се мъчи тези количествени различия да постави във връзка с различната степен на палаталността на съгласните, тази правилна констатация трябва да се обърне, като различията в палаталността на съгласните се определят от по-големия или по-малък брой на застъпниците с *е*, възникнали в зависимост от различното участие на два изконни типа на застъпвания на стария преден ер, два типа говори изконно различни в това отношение. Следователно усилията на изследвача при изясняването на състоянието на говорите със смесеното застъпване на стария малък ер трябва да бъдат съсредоточени върху това да се покаже как е възникнало това кръстосване на диалектните типове и от тази гледна точка опитът на Г. Дечи е много по-правилно построен.

¹Ив. Кочев, пос. съч., стр. 60.

Унгарският славист обаче греша, когато се опитва да посочи източниците на случаите с изяснен ер в говорите на Тракия и в заемките от руски език. Целият исторически български развой показва, че до късните години на XIX в. основната насоченост на миграционните движения на българските етнически групи е от север и запад към юг и изток и следователно появата на застъпвания с *e* в Северна България не може да бъде поставена във връзка с вторични премествания на юг. Също така обясненията на примерите с *e* вместо стар *ь* чрез заемки от руски език показват недостатъчно познаване на хронологията на тези застъпници в българските говори.

4. Родопските говори със своето застъпване на старите ерове като *ъ*, *ѣ* (респективно *o*, *'o*; *ѡ*, *'ѡ*; *a*, *'a*)¹ представят типа Б1, съществуващ в останалия славянски свят само в полски език. Неговата поява изключително в посочените български говори е указание, че развиването на тази особеност, т. е. изравняването на двата ера по гласеж със запазване на палатализиращата сила на някогашния малък ер е станало при близък контакт в късната праславянска езикова територия на предходниците на тези български говори с онези, от които по-късно се развиват полските диалекти. Колкото и странно да изглежда приемането на това вторично сближаване на късните праславянски диалекти, от които се оформяват български и полски език, то намира своите прояви не само в посочения факт. Напротив. Като отбелязвам, че най-значителният и най-обхватният израз на общите процеси, които преживяват двата езика, е специфичното застъпване на стария ят съобразно характера на следната сричка, трябва да обърна внимание, че обстоятелството, че тъкмо предшествениците на по-късните родопски говори са стояли от всички останали български говори в най-близко съседство с полски, е позволило да се развият в тях и други особености, еднакви със съответните полски процеси, на които тук не ще се спирам². Общото диалектно членение на българската езикова територия — така както е показано тук — дава да се разбере, че родопските говори с посоченото застъпване на предния ер са дошли като първа българска славянска вълна — те са заобиколени от изток и запад с говори от типа А, а тяхната територия е чиста от застъпвания от друг тип. Това показва, че те са съществували вече като компактна маса, която е трябвало да бъде заобиколена и обхваната от всички страни от следващите български славянски вълни, които не са могли да проникнат в централната част на вече заетата територия. Това обаче не означава, че типът Б1, представен сега в чист вид от родопските говори, е бил разпространен само в посочените планински области. Напротив. Имаме сериозни основания да твърдим, че техният говорен тип

¹ Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1962, стр. 81 и сл.

² Ще отбележа само факта, че именно в родопската област се явяват редица примери като *слетал* 'човек, който говори глупости' (Смоленско) от *слѣтал* 'приказвам смешни работи' (Львовско, Пловдивско), *крухал* 'бучка захар, сол' (Асеновградско, Смоленско), *пш-кал* 'бодил, трън' (Родопите), *бибал* 'пук' (Сив кладенец, Ивайловградско), образувани с наставка *-ал*, непозната иначе не само в другите български говори, но и в останалите южнославянски езици, която има съответствия в полските *-al*, *-al(a)*; Z. Kłemienie-wicz, T. Lehr-Spławinski, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, стр. 199. Разпространението на българските примери с *-ал* е установено от Хр. Холиолчев, на когото изказвам сърдечна благодарност за разрешението да използвам данните на неговия още необнародван труд.

е заемал значително по-голяма територия, сериозно стеснена от силно настъпателното движение на говорите от типа А и Б2. Последница от породилите се кръстосвания са редицата говори, при които старите наставки *-ънъ*, *-ъць*, *-ъкъ* и пр. са представени не с *-ен*, *-ец*, *-чек* и пр., за които ще стане дума по-долу, но с *-ън*, *-ъц*, *-ък* и пр. Според традиционното обяснение, във всички подобни случаи имаме работа с редукция на неударено *e*, но при специфичната ограниченост на тези застъпвания с неударено *e* чрез редукция не може да се обясни странния рефлекс, толкова повече, че в голяма част от говорите и в посочените случаи имаме очакваното *и* за неудареното *e*. Това показва, че при всички примери със *-ън*, *-ъц*, *-ък* и пр. имаме работа не с фонетичен развой *-ен* > *-ън* и пр. при неудареност, но със запазване (или заемане) на словообразователни елементи *-ън*, *-ъц*, *-ък* и пр. в (от) говори от типа Б2, в който, както в родопските диалекти, старият малък ер се рефлектира последователно в *'ъ*¹. Точните наблюдения върху разпространението на разглеждания тип *-ън* и пр. ще позволи да се очертае обхват на някогашния ареал с *ь* > *'ъ*. Във всеки случай в югозападна посока типът Б1 е стигнал поне до Солун, тъй като, както вече показах², от диалект от този вид са излизали братята Кирил и Методий при създаването на глаголическата азбука.

5. Доста вероятно е, че втората вълна славяни, разляла се по Балканския полуостров, е била от типа А, при което тя се явява в два варианта. Докато и в двата малкият ер е застъпен с *e*, първият, А1, запазва непроменен старият *ъ*, докато във втория, А2, големият ер се явява като *o*. В сравнително чист вид вариантът А1 се явява в така наречените източни рупски говори³, а от А2 са както голяма част от македонските говори, така и говорите, от които произхожда славянската топонимия в Епир, Тесалия, Пелопонез и пр. Границата между тези две застъпвания мъчно може да се определи точно, поради причини, за които ще стане дума по-долу, но характерно е, че техните чисти ядра са разделени от територията на разглеждания по-горе тип родопски говори, обстоятелство, което, както бе посочено, е сериозен аргумент за по-ранното идване на славянската вълна от типа Б1. Изолираното и раздалечено положение на зоните с двата варианта на типа А, поставя въпроса и за по-стария обхват на някогашния ареал А на балканската българска езикова територия. Следвайки принципите на лингвистичната география, ние би трябвало да предположим, че тези сега разединени зони ще да са били част от една някога единна, по-голяма област. Тя очевидно не е заемала никога родопските райони, които са чисти от случаи от типа А, но е обхващала земите на север от тях, т. е. днешна Тракия и Северна България. Съвременното диалектно състояние на споменатите територии на пръв поглед сякаш се противопоставя на подобно схващане, изградено по чисто умозрителен

¹ Не само при разглежданите примери имаме работа със случаи, схващани неправилно като продукт на редукция. И в редица други категории, на които ще се спра другаде, мнимите редукционни промени са в същност резултат на (вторично) организиране на свърхизобилие от паралелни форми, породено от диалектно смесение, морфологични изравнявания и т. н.

² Ив. Гълъбов, Езикови аспекти на Кирилometодиевото дело, Хиляда и сто години славянска писменост, София, 1963, стр. 221 и сл.

³ Ст. Стойков, пос. съч., стр. 79.

път. Анализът на фактите обаче показва, че подобно впечатление е при-
 бързано и че в действителност тъкмо в посочените земи е съществувало
 някога обединяващото звено между двете днес изолирани зони А1 и
 А2, изчезнало поради сложните отношения, които са настъпили като по-
 следица от дълбокото смесение между говорите от типа А и говорите от
 типа Б2, чиито носители се появяват по-късно и се налагат върху дош-
 лото преди това славянско българско население. Това значи, че съвмест-
 ното съществуване на примери като *тънко*, *тъмно* и пр. покрай *ден*, *лен*
 и пр. в тези райони ще трябва да се обясни като резултат на смесение
 на говори от два типа, но за разлика от опита на Г. Дечи случаите с
е за стария малък ер не трябва да се смятат като вторично внесени,
 в един единен $\bar{e}$ (<ь) говор, а като много старинни, би могло да се
 каже изконни остатъци от диалект, в който двата ера последователно са
 се различавали, диалект с два варианта — А1, при който $\bar{e}$ <ь, и А2 с
 $\bar{e}$ >о. Тези остатъци са от различни области на езиковата система:

а) лексикални — от типа *ден*, *оцет*, *лесен* и пр., които — както е
 винаги с факти от областта на речника — варират по количество в раз-
 личните говори на разглежданата област. Все пак трябва да се отбележи,
 че значително разпространение са намерили примерите от типа *ден*: *дни*,
 което показва че редуването *е*: $\bar{e}$, свързано с морфологични промени, е
 било сериозен фактор, намерил подкрепа в словообразователните типове
-ен: *-фни*, *-ец*: *-фци* и пр., за които ще стане дума по-долу;

б) словообразователни — особено широко разпространените на раз-
 глежданите територии типове *-ен*, *-ец*, *-чек* и пр. от по-стари *-ънъ*, *-ъцъ*,
-чкъ и пр. са сериозен аргумент за значителното участие на един диа-
 лектен тип А при създаването на говорите в разглежданите райони. Опи-
 тът на Ив. Кочев¹ да омаловажи значението на тази категория, мъч-
 но поддаваща се на неговото обяснение на случаите с *е* <ь, направо трябва
 да се определи като несполучлив. Не би могло в никакъв случай да се
 твърди, че появата на *е* в посочените суфикси е станала под влияние на
 прилагателни с изконни *-ънъ*, *-ънъ* и пр. В съзнанието на говорителя двете
 категории се пазят съвсем ясно разграничени, което личи между другото
 от факта, че нашите примери запазват подвижността на своето *е*, което в
 различните морфологични промени участва в редуване *е*: $\bar{e}$, напр.
тъмен: *тъмна*, *тъмни* и пр., подвижност, непозната в случаите *-ънъ*,
-ънъ — *зелен*, *зелена*, *зелени*; *дървен*, *дървена*, *дървени* и пр.;

в) морфологични — членът *-е(т)* (<ьтъ) в единственото число на
 имената от мъжки род, напр. *конѐ* 'конят', *крайѐ* 'краят' и пр., който
 се среща не само в разложкия, бляговградския и пр. говори, но и на
 изток в така наречените мизийски говори².

От друга страна, за правилната преценка на случаите с *е* (<ь) е ва-
 жен фактът, че в същите райони имаме остатъци и от застъпване на ста-
 рия голям ер с о, които заедно с примерите *е* (<ь) говорят достатъчно
 ясно, че имаме работа със следи от диалект от типа А. И в случая фак-
 тите са от различни категории:

¹ Пос. съч., стр. 87 и сл.

² Ст. Стойков, пос. съч., стр. 123.

г) лексикални — *вов, сос, воз, бочва, дош* и пр., които се срещат напр. в пирдопския, софийския и някои други западни говори¹;

д) словообразователни — *петок, добиток* и пр., които се явяват не само в говорите на запад, но и в така наречените мизийски говори в Североизточна България²;

е) морфологични — членната форма *-о (т)* (<-ътъ), напр. *гърбѡ, нусѡ* и пр., еднакво позната в говорите на запад и в мизийските от Североизточна България³.

И така ние имаме извънредно голямо изобилие от факти, които говорят съвсем ясно, че в Северна България и в съседните области на юг от Стара планина са запазени много случаи със застъпване $\bar{y} > o$ и $\bar{y} > e$. Ако фактите от западните райони биха могли да бъдат поставени във вторична връзка с намиращите се по на запад говори от типа А, не би могло да се каже същото за примерите от Северна и особено от Североизточна България, при което значително по-обширната някога зона на мизийските говори с техния член *-о* от *-ътъ*, с редовна употреба на *у* от по-старо *во < въ*, е била в последните векове силно стеснена откъм запад. Това показва, че имаме работа с реликтна област със застъпвания $\bar{y} > o$ и $\bar{y} > e$. За нейната старинност може да се приведе примерът *патосъ* (вм. *пъ-тъсъ*) от надписа от с. Калугерица, Шуменско, който се отнася най-късно към XII в. и вече в тази епоха се явява с обобщен членъ *-осъ* дори при старите имена на *-ъ*.

Изложените по-горе данни и съображения не оставят никакво съмнение че в Северна България (а и в съседните райони) са съществували в миналото говори от типа А, т. е. същият, който е бил разпространен в Македония и съседните области на юг в Гърция. Ако днес положението в двата споменати района е различно, това се дължи на различната им съдба след заселването на българските славяни от посочения диалектен тип — докато част от Македония и най-вече областите на Гърция са останали незасегнати от по-късните българославянски вълни, от западните части на Северна България се разпространява новата, последната вълна на българските славяни от диалектния тип Б2, която — движейки се в посока изток, югоизток, като заема местата, останали незаселени от първите славянски заселници, и като се смесва с тях, причинява постепенното отстъпване на типа А, който сега се е запазил в отделни категории и в отделни силно намалени говорни групи в Североизточна България.

6. Последната вълна от славянски преселници, които идват от запад, е запазила своя диалектен тип в сравнително най-чист вид в крайните западни български говори. Както бе отбелязано, при тях двата ера са се изравнили напълно, а това е достатъчно основание да се посочат като изходен район на тяхното движение зоните, в които българските славяни са се срещали със славянските езици от типа Б2. Редица изследвачи намират тази особеност на крайните западни български говори като резултат на контакта им със сърбохърватски след установяването им на Бал-

¹ Ст. Стойков, пос. съч., стр. 57.

² Пак там, стр. 57.

³ Пак там, стр. 57.

канския полуостров. Подобна теза обаче не би могла да бъде поддържана преди всичко поради общия ход на отношенията между двата съседни южнославянски езика. Известно е, че през по-ранния период на тези връзки на територията на Балканския полуостров доминираща роля има българският език, докато от XII—XIII в. насетне посоката на въздействието се променя. По това време обаче двата ерав сърбохърватски не само са били отдавна изравнени, но и застъпени чрез един общ вокал *a*. Ако поддържаната теза за сърбохърватско влияние беше вярна, ние трябваше да очакваме в крайните западни български говори застъпник *a* за двата ера. Фактът, че той не се явява, показва, че в случая те са достигнали до изравняването на разглежданите фонемни в една съгласна *ʒ* самостоятелно, независимо от сърбохърватското въздействие и по-рано от неговото проявление.

От друга страна, български говори от типа **Б2**, т. е. при които двата ера са се изравнили напълно, са не само посочените крайни западни диалекти. Прегледаме ли от тази гледна точка говорната област, ние ще видим, че техният тип е доста широко разпространен. Едно голямо ядро от тях са така наречените централни говори, в които — с примеси от примери от типа **A** или в по-чист вид — двата ера се явяват с единен застъпник *a*. От още по-голямо значение е обстоятелството, че изравнението на двата ера е представено в два диалектни острова далеч на изток. Става дума за Тетевенския и Еркечкия говор, в които имаме както *бѣчва*, *дѣш*, *сѣн* от *бъчва*, *дъждъ*, *сънъ*, така и *пѣн*, *пѣс*, *лѣскаф* и пр. от *пънъ*, *пъсь*, *лъскавъ* и пр.¹ Като се вземат пред вид и широко разпространените в Североизточна България и в съседните области примери с *тѣмен*, *тѣнко* и пр., станали форми и на съвременния книжовен български език, ние лесно ще можем да разберем, че типът **Б2** в една голяма територия също не е успял да се запази в чист вид, тъй като той е отстъпил в част от случаите пред въздействието на типа **A**, разпространен по-рано в посочените райони. Така пъстрата, неединна картина в тях по отношение на застъпването на еровете намира своето добро обяснение като резултат на широко диалектно смесение, при което ни един от съставлящите говорни типове не е могъл да се наложи последователно. Ако обаче в крайните източни райони на Стара планина ние имаме говор като Еркечкия, отразяващ един сравнително чист диалект от типа **Б2**, това показва, че българските диалекти с един застъпник за двата стари ера не могат да бъдат обяснявани като последица на сърбохърватско влияние, а трябва да се схващат като изконни, дошли на Балканския полуостров с тази си особеност.

*

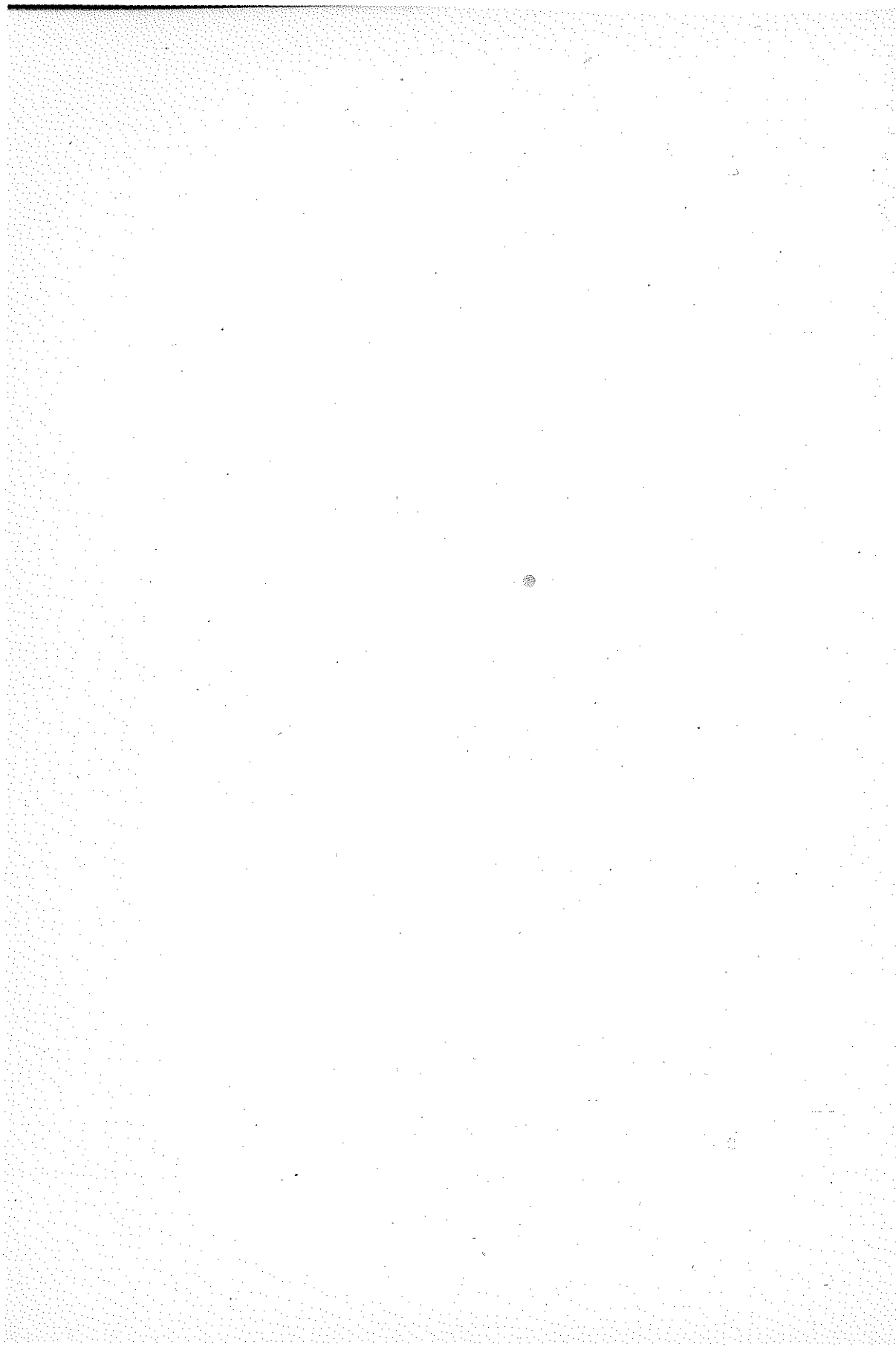
Резултатите от нашите наблюдения и анализът на фактите показват достатъчно ясно, че българската говорна област, възникнала като последица на масивното преселване на българското славянско население, отразява едно ранно членение, оформило се преди идването му на Балканския полуостров. Яснотата на това членение е била силно затъмнена от настъпилите процеси на междуплеменно смесение и от възникналите нови политическо-стопански организационни форми, преустройства и пре-

¹ Ст. Стойков, пос. съч., стр. 72—74.

групирвания, но то въпреки всичко се е запазило достатъчно осезаемо, за да можем да твърдим, че всички останали критерии за диалектно деление на българската говорна област, изтъквани от по-стари и нови автори, са по-късни. С особена категоричност трябва да се отхвърли опита на Н. ван Вейк да противопостави източнобългарски на западнобългарски, тъкмо като излиза от застъпванията *сѣн*—*сон*, който, както се разбира от всичко, което бе изложено по-горе, почива на недостатъчно задълбочено анализиране на българските говорни факти¹. Разгледаните факти показват, че можем да говорим за един откъснат период от историята на нашия език, последиците от който, сериозно преобразувани по време на по-късния му живот, не са били напълно отменени. Тази констатация дава възможност да се погледне на редица важни моменти от българската езикова история, като създаването на стария български книжовен език напр., по нов начин, което аз се помъчих да направя другаде². В други работи ще се постарая да покажа какви големи възможности се разкриват за обясняване на различни страни на българските езикови процеси с посочения по-горе подход към въпроса за изграждането на балканския български езиков ареал.

¹ N. van Wijk, Zur Grenze zwischen den Ost- und Westbulgarischen, AfsI Ph 39, 1925, стр. 212—216. Сериозно възражение още у Ст. Романски, Македонски преглед, 1, 1926, 5—6, стр. 169—172.

² Ив. Гълъбов, пос. съч. стр. 221—227.

СЪГЛАСКОВА СЪЧЕТАЕМОСТ В ИХТИМАНСКИЯ ГОВОР

Максим Сл. Младенов

Напоследък все по-актуални стават проблемите, свързани с разкриване на фонетичния, морфологичния и словообразователния строеж на думата. Анализирането на думата в тия аспекти позволява да се проникне по-дълбоко в езиковата структура, да се опознае съчетаемостта и функционирането на отделните елементи на езика. По-пълното разкриване на фонетичната система на българските говори изисква да се издирят и съществуващите съчетания от съгласни. Описанието на тия съчетания дава възможност да се хвърли светлина и върху типа на структурата на думата. Историческият развой на фонетичната система и по-специално на консонантната несъмнено дава своя отпечатък както върху числеността на съгласковите съчетания, така и върху тяхната последователност и допустимост, но най-вече върху дистрибуцията на отделните съгласни. Изводите от такъв анализ имат съществено значение за попълване типологичната характеристика на българските говори.

Българският език е изследван с оглед на съществуващите в него консонантни съчетания в различни позиции. Ив. Леков разглежда проблемите около фонетичната структура на думата в българския език в двете основни фази от развоя му, в двете негови писмени форми (съвременен книжовен¹ и старобългарски²). Обаче пълни изводи относно фонетичния строеж на думата в българския език не могат да се правят, докато тези въпроси не бъдат изяснени и за българските говори. Необходимо е от тази гледна точка да бъдат проучени основните типове български говори. Първият опит в това отношение принадлежи на румънския славист Г. Болочан, който е проучил фонетичния строеж на думата в говора на с. Бранещ (в Н. Р. Румъния, близо до Букурещ)³. Анализ на съгласкови съчетания има и в изследването на Н. В. Котова върху ставкедимитровския говор⁴, той обаче е доста бегъл. Посочените по-горе

¹ Вж. Ив. Леков, Опит за фонологична характеристика на българския език, Годиницик на Соф. университет, Истор.-филологически факултет, т. XXXVII, 1941, стр. 25—31.

² Вж. Ив. Леков, Строежът на думата в Кирилометодиевия език и в съвременните славянски езици, Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, Сборник в чест на Кирил и Методий, София, 1963, стр. 179—189.

³ Вж. G. H. Bolocan, Observații asupra grupurilor consonantice în graiul bulgar din comuna Brănești, Fonetica și Dialectologie, т. II, 1960, стр. 105—120. Населението на с. Бранещ е преселено преди около 150 години от с. Ветрец, Силистренско, и говорът му е от северозточен, мизийски тип.

⁴ Вж. Н. В. Котова, Звукова система говора района Горно поле, Славянская филология. Сборник статей, вып. четвертый, Москва, 1963, стр. 55—56.

проучвания дават възможност за интересни типологични сравнения. Тук аз разглеждам съгласковите съчетания в ихтиманския говор¹, като ги сравнявам със съответните данни от книжовния език, а така също и с данните от два типа български говори — източен (говора на с. Бранеш) и крайно западен (говора на Горно поле, Станкедимитровско). По този начин по-ярко изпъкват особеностите на ихтиманския говор във фонетичната структура на думата. При това трябва да се има пред вид, че консонантната система на ихтиманския говор се състои от 35 съгласни фонем, на книжовния език от 38 съгласни фонем, а в говора на с. Бранеш съгласните фонем са 34 и в станкедимитровския говор са само 17.

В тая статия се разглеждат консонантните съчетания в ихтиманския говор в началото, в средата и в края на думата. Там, където това е възможно, се правят съпоставки със сходни данни от изследванията на Ив. Леков, Г. Болокан и Н. В. Котова.

Взети са пред вид съчетания на съгласни само в рамките на отделната дума като самостоятелна лексикална единица, като са пренебрегнати евентуалните съчетания в границите на фонетичната дума или синтагмата, които вероятно биха се отразили върху точността на изводите, но по същество не биха ги променили. Съобразяването с тия изисквания не можеше да бъде сторено главно поради ограничения и неизчерпателен в това отношение материал. За установяването на всички съгласкови съчетания е анализиран целият събран лексикален материал от няколко хиляди думи, а резултатите са обобщени в приложените таблици. Не е взета пред вид фреквенцията на отделните съчетания — достатъчно е едно съчетание да се среща поне веднъж, за да бъде регистрирано. Освен това не се взема под внимание и произходът на думата, т. е. дали е домашна или чужда. Най-сетне еднакво се третираат както тавтосилабични, така и хетеросилабични съгласни, тъй като се приема, че границата на сричката не е пречка за взаимодействие между влезлите в допир една с друга съгласни.

1. Двусъгласкови съчетания в начало на думата

Този вид съчетания са дадени в табл. № 1. От нея може да се направят следните по-важни изводи:

1. Не се срещат в такива съчетания нито като първи, нито като втори член съгласните *й, х, џ*.

2. Не се срещат като първи член съгласните *л, н, р, ч, л'*.

3. Не се срещат като втори член съгласните *с, з, ш*.

4. В най-много съчетания като първи член влиза съгласната *с* — 9 съчетания. Следват съгласните *з, ф, ш* с по 8 съчетания; съгласните *в, г, к, т* с по 4 съчетания; съгласните *л, м, н* с по 3 съчетания; съгласните *б, ж, ц* с по 2 съчетания; съгласната *с* с 1 съчетание.

5. В най-много съчетания като втори член влиза съгласната *л* — 13 съчетания. Следва съгласна *р* с 12 съчетания; съгласна *в* с 8 съчетания; съгласна *н* с 6 съчетания; съгласни *м, к* с по 4 съчетания; съгласна *т* с 3 съчетания; съгласни *д, ч* с по 2 съчетания; съгласни *б, г, ц* с по 1 съчетание.

Съгласна *л'* като втори член на начално двусъгласково съчетание се среща в 6 съчетания.

¹ За териториалния обхват и за някои особености на ихтиманския говор вж. у Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1961, стр. 99—100.

	Б	В	Г	Д	С	Ц	З	Ж	Й	К	Л	М	Н	П	Р	С	Т	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Л'	
Б										бл				бр										
В		вд								вл	вн			вр										
Г										гл	гм	гн		гр										
Д										дл	дн			др										
С		св																						
Ц																								
З	зб	зв	зг	зд						зл	зм	зн		зр										
Ж		жв								жл	жм													
Й																								
К		кв								кл	км			кр										кл'
Л																								
										мл				мр										мл'
Н																								
П										пл				пр										пл'
Р																								
С		св								ск	сл	см	сн	сп	ср	ст								сл'
Т		тв								тк	тл			тр										
Ф										фк	фл	фн	фп	фр										
Х																								
Ц		цв												цр										
Ч																								
Ш		шв								шк	шл	шм		шп	шт									шч
Л'																								

Таблица № 1. Двусъгласкови съчетания в началото на думата

6. В началото на думата има 60 двусъгласкови съчетания на твърди съгласни и 6 двусъгласкови съчетания на твърди съгласни със съгласна л', или общо в ихтиманския говор има 66 начални двусъгласкови съчетания.

В българския книжовен език началните двусъгласкови съчетания (само на твърди съгласни) са 99, в говора на с. Бранещ те са 44, а в говора на Горно поле (станкедимитровски говор) са 71. Разликите, както се вижда, не са малки, особено между ихтиманския говор и книжовния език (съотношение 60:99) и между ихтиманския говор и говора на с. Бранещ (съотношение 60:44). Тези съотношения несъмнено показват особеностите и възможностите за начална консонантна комбинаторика, които са обусловени от лексикални, морфологични и фонетични причини, както посочва Г. Болокан¹.

¹ Посоч. статия, стр. 108—109.

7. Големи са различията в броя на съчетанията между твърда и мека съгласна. В ихтиманския говор само съгласна л' влиза като втори член на 6 двусъгласкови съчетания, докато в книжовния език съчетанията между твърда и мека съгласна са 34, а в говора на с. Бранец те са 19. По-големият брой на подобни двусъгласкови съчетания се дължи както на наличие на повече меки съгласни, така също и на по-особената им дистрибуция, което увеличава комбинационните възможности на съгласните.

8. В ихтиманския говор общо в началото на думата съществуват 66 двусъгласкови съчетания срещу 133 в книжовния език и 63 в говора на с. Бранец. Диференцираното разглеждане на съчетанията твърда + твърда съгласна и съчетанията твърда + мека съгласна разкрива спецификата на ихтиманския говор в сравнение с книжовния език и с източните български говори.

9. Следните таблици показват в проценти как са разпределени отделните съгласни в зависимост от мястото им в съчетанието¹.

А. Като първи член на съчетанието

	Книжовен език	Говор на с. Бранец	Ихт. говор
1. Проходни	56,12%	56,81%	57,57%
2. Преградни	33,82%	36,36%	33,33%
3. Преграднo-проходни	6,02%	2,27%	4,54%
4. Носови	4,02%	4,54%	4,54%
5. Плавни	—	—	—

Б. Като втори член на съчетанието

1. Проходни	21,42%	16,00%	13,11%
2. Преградни	23,46%	25,00%	22,95%
3. Преграднo-проходни	3,06%	2,20%	3,27%
4. Носови	18,35%	11,36%	19,67%
5. Плавни	33,66%	45,44%	40,98%

10. Възможностите за комбиниране на различни видове съгласни проличава от следните сравнителни таблици:

	Книжовен език	Говор на с. Бранец	Ихт. говор
1. Проходна + преградна	18,26%	22,72%	21,66%
2. Проходна + проходна	11,22%	9,09%	6,66%
3. Проходна + носова	10,20%	6,84%	13,33%
4. Проходна + плавна	13,26%	18,18%	16,66%
5. Проходна + прегр.-проходна	3,06%	—	3,33%
6. Преградна + проходна	8,16%	4,54%	3,33%
7. Преградна + преградна	5,10%	2,27%	—
8. Преградна + носова	6,12%	4,54%	6,66%
9. Преградна + плавна	13,26%	22,72%	20,00%
10. Преградна + прегр.-проходна	1,02%	2,27%	—
11. Носова + плавна	3,06%	4,54%	3,33%
12. Носова + носова	1,02%	—	—
13. Прегр.-проходна + носова	4,08%	—	1,66%
14. Прегр.-проходна + проходна	2,04%	2,27%	3,33%

¹ Данните за книжовния език са взети от изчисленията в посоч. статия на Г. Болокан, стр. 110, 111, 116.

Начинът, по който са комбинирани съгласните с оглед на качеството им звучност/беззвучност, проличава от следната таблица:

	Книжовен език	Говор на с. Бранец	Ихт. говор
1. Беззвучна + беззвучна	23,45%	20,45%	19,67%
2. Беззвучна + звучна	7,14%	6,81%	8,19%
3. Беззвучна + плавна	16,32%	20,45%	19,67%
4. Беззвучна + носова	8,16%	4,54%	8,19%
5. Звучна + звучна	19,28%	15,90%	11,47%
6. Звучна + беззвучна	—	—	—
7. Звучна + плавна	12,24%	20,45%	18,33%
8. Звучна + носова	8,16%	6,61%	11,47%
9. Носова + плавна	—	—	3,27%

II. Трисъгласкови съчетания в начало на думата

В началото на думата се срещат следните 18 трисъгласкови съчетания: *вдр-, здр-, згл-, згр-, збр-, ждр-, стр-, скр-, спр-, ств-, свр-, скл-, спл-, смр-, скл'-, скр-, фтр-, цвр-, штр-*.

Най-характерна черта на трисъгласковите начални съчетания е, че винаги като трети член участва сонорна съгласна *л, р*. Само в съчетанието *ств-* няма сонорна съгласна. Останалите два члена се състоят винаги или само от звучни, или само от беззвучни съгласни. Изключение прави съчетанието *цвр-*. Само в трисъгласковото съчетание *скл'-* участва мека сонорна съгласна.

Трисъгласковите начални съчетания са резултат предимно от словообразуване с представки *с-* (*з-*) и *ф-*. Трисъгласкови начални съчетания, които не са се създали пряко по словообразователен път, са следните:

здр- здра̀же, здрѣжл'ак 'царевичак', *зраф, здрѣец*
ждр- ждрѣбна

скр- скрипѣц, скрѣна, скрипѣни 'вид дамски обувки'

ств- Ствил 'Стоил'

смр- смрат

стр- стрѣшина, страх, стрѣменѣ, стрѣна, стрѣнѣшка 'стърнице', *страк* 'стрѣк

штр- штрѣкел, штрѣнга

цвр- цврѣста.

Интересно е да се отбележи, че в книжовния език съществуват 4 модела (по първата съгласна) при началните трисъгласкови съчетания с общо 33 комбинации¹, а в ихтиманския говор моделите са 6, но общо с 18 комбинации.

III. Двусъгласкови съчетания в средата на думата

Възможностите за комбиниране на съгласните в средисловие са по-големи и са обусловени от наличие на разнообразни сричкови завършеци

¹ Вж. Ив. Леков, Строежът на думата в Кирилometодиевия език и в съвременните славянски езици, стр. 188.

Б	БВ	БД	БЗ	БЛ	БН	БР	БФ	БХ	БЦ	БШ	БН	БК	БТ	БД	БГ	БВ	БЖ	БР
В	ВГ	ВД	ВЦ	ВЛ	ВН	ВР												
Г	ГД			ГЛ	ГМ	ГН	ГР											
Д	ДБ	ДВ	ДГ	ДД	ДЛ	ДМ	ДН	ДР										
С																		
Ц																		
Ж	ЖВ	ЖД	ЖЦ	ЖЛ	ЖМ	ЖН	ЖР	ЖФ	ЖХ	ЖЦ	ЖШ	ЖН	ЖК	ЖТ	ЖД	ЖГ	ЖВ	ЖЖ
З	ЗБ	ЗВ	ЗГ	ЗД	ЗЛ	ЗМ	ЗН	ЗР							ЗЛ'	ЗН'	ЗР'	
Й	ЙВ	ЙГ	ЙД	ЙЛ	ЙМ	ЙН	ЙР	ЙС	ЙТ	ЙЧ	ЙШ	ЙН	ЙК	ЙТ	ЙЛ'	ЙН'	ЙР'	
К	КВ			КЛ	КМ	КН	КР	КС	КТ	КЦ	КЧ	КШ	КН	КТ	КЛ'	КН'	КР'	
Л	ЛБ	ЛВ	ЛГ	ЛД	ЛЛ	ЛМ	ЛН	ЛП	ЛС	ЛТ	ЛЦ	ЛЧ	ЛШ	ЛТ	ЛЛ'	ЛН'	ЛП'	
М	МБ	МВ	МГ	МД	МЛ	ММ	МН	МП	МР	МТ	МЦ	МЧ	МШ	МН	МЛ'	МН'	МР'	
Н	НВ	НГ	НД	НС	НЛ	НМ	НН	НП	НС	НТ	НФ	НЦ	НЧ	НШ	НЛ'	НН'	НП'	
П	ПВ			ПЛ	ПМ	ПН	ПР	ПС	ПТ	ПЧ	ПШ	ПН	ПТ	ПЛ'	ПН'	ПР'		
Р	РБ	РВ	РГ	РД	РЛ	РМ	РН	РЛ	РС	РТ	РЦ	РЧ	РШ	РН	РЛ'	РН'	РП'	
С	СВ			СЛ	СМ	СН	СП	СР	СТ	СЦ	СЧ	СШ	СН	СТ	СЛ'	СН'	СР'	
Т	ТВ			ТЛ	ТМ	ТН	ТП	ТР	ТС	ТТ	ТЦ	ТЧ	ТШ	ТН	ТЛ'	ТН'	ТР'	
Ф				ФЛ	ФМ	ФН	ФР	ФТ	ФЧ	ФШ	ФЦ	ФЧ						
Х				ХЛ	ХМ	ХН	ХР	ХТ										
Ц	ЦВ			ЦЛ	ЦМ	ЦН	ЦР											
Ч	ЧВ			ЧЛ	ЧМ	ЧН	ЧР	ЧТ							ЧЛ'	ЧН'	ЧР'	
Ш	ШВ			ШЛ	ШМ	ШН	ШТ	ШЧ	ШШ	ШЦ	ШЧ	ШШ	ШН	ШТ	ШЛ'	ШН'	ШР'	

Таблица № 2. Двустъгласкови съчетания в средата на думата

и начала, чието съчетаване създава извънредно голямо разнообразие от консонантни комбинации.

Данните, получени от анализа на средисловните двусъгласкови съчетания в ихтиманския говор, съпоставени с данните от книжовния език и от говора на с. Бранещ, също позволяват да се разкрие своеобразието на говора в областта на консонантната комбинаторика.

Този вид съчетания са дадени на табл. № 2. От нея може да се направят следните по-важни изводи:

1. Звучните африкати *s* и *ʃ* не влизат като първи член в нито едно съчетание.

2. Съгласна *x* не се среща като втори член на нито едно двусъгласково съчетание.

3. Следната сравнителна схема показва в колко двусъгласкови съчетания участвува като първи член всяка от съгласните на ихтиманския говор, а също така проличава и съотношението със съответните съгласни в книжовния език и в говора на с. Бранещ:

Съгласни		р	н	л	м	й	с	з	т	ц	к	ш	п	ж	ч	б	в	ф	х	г	ц
Брой на съчетанията	ихт. г.	24	19	16	16	14	14	13	13	12	11	11	10	9	9	8	7	7	7	6	4
	Бранещ	18	17	17	16	—	13	10	14	10	9	8	11	7	7	8	8	5	8	8	6
	книж. език	18	17	17	16	—	13	10	14	10	9	8	11	7	7	9	8	5	8	8	6

4. Друга сравнителна схема разкрива участието на 30 съгласни като втори член на средисловни двусъгласкови групи:

Съгласни		н	л	в	л'	м	р	к	т	н'	ч	д	ц	к'	с	г	ц	п	б	з
Брой на съчетанията	и	20	19	16	14	13	13	13	13	12	12	11	10	8	8	8	6	6	5	4
	Бранещ	17	18	18	—	15	13	12	11	—	11	9	10	—	9	8	—	5	8	9
	книж. език	18	18	18	—	15	14	12	11	—	11	9	10	—	8	8	—	5	8	9

ш с г' т' ж й ф д' в' ж' р' х

4 3 3 2 1 1 1 1 1 1 1 —

7 — — — 7 — 7 — — — 6

7 — — — 7 — — — — 6

Продължение

5. Меките съгласни участвуват в двусъгласкови средисловни съчетания както следва:

- а) като първи член се среща само съгласна *й* в 14 съчетания;
- б) като втори член участвуват следните съгласни:

Съгласни	л'	н'	к'	г'	т'	й	д'	в'	ж'	р'
Брой на съчет.	14	12	8	3	2	1	1	1	1	1

6. Общият брой на средисловните двусъгласкови съчетания е 230. Комбинациите само на твърди съгласни са 172, а на съчетанията на твърда с мека съгласна са 58. В книжовния език има 201 средисловни двусъгласкови съчетания само на твърди съгласни, а в говора на с. Бранец те са 200. В говора пък на Горно поле (станкедимитровски говор) има 142 комбинации на твърди съгласни. Личи много ярко несъмнената близост на източния говор на с. Бранец до книжовния език, а също така и междинното място на ихтиманския говор между почти крайния западен говор на Горно поле и книжовния език.

7. Анализът на таблиците показва извънредно важното място и относително голямото число на двусъгласковите съчетания, в които участвуват сонорните съгласни *н, н', м, р, л, л'*, а също така и на съгласна *в*, която, както е известно, като втори член е запазила първоначалния си сонорен характер.

8. Начинът, по който са комбинирани съгласните с оглед на качеството им звучност/беззвучност, проличава от следната таблица:

	Книжовен език	Говор на с. Бранец	Ихт. говор
1. Беззвучна+беззвучна	31,90%	25,56%	20,11%
2. Беззвучна+звучна <i>в</i>	3,31%	3,10%	4,02%
3. Беззвучна+плавна	6,62%	6,20%	8,16%
4. Беззвучна+носова	4,45%	6,98%	9,73%
5. Звучна+звучна	14,87%	11,62%	12,06%
6. Звучна+беззвучна	—	—	—
7. Звучна+плавна	4,45%	6,98%	6,31%
8. Звучна+носова	5,00%	4,65%	5,74%
9. Плавна+звучна	5,00%	9,30%	7,41%
10. Плавна+беззвучна	7,46%	9,30%	7,41%
11. Носова+звучна	4,16%	4,65%	5,74%
12. Носова+беззвучна	6,62%	5,42%	8,16%
13. Плавна+плавна	няма данни	няма данни	1,14%
14. Плавна+носова	"	"	2,29%

IV. Трисъгласкови съчетания в средата на думата

Най-характерна черта на този тип съчетания е почти задължителното участие като първи или трети член на сонорна съгласна *л, р, м, н* или пък на съгласна *в*. Останалите две съгласни са или само звучни или само беззвучни. Срещат се и няколко случая с по две сонорни съгласни.

Разпределението на трисъгласковите средисловни съчетания в зависимост от участието в тях на сонорна съгласна е следното:

1. Съчетанията с участие на съгласна *p* са 24: *-рtn-*, *-ркл-*, *-рск-*, *-ркн-*, *-рст-*, *-рдн-*, *-рпн'*, *-згр-*, *-збр-*, *-зmr-*, *-звр-*, *-тпр-*, *-твр-*, *-ндр-*, *-дгр-*, *-двр-*, *-стр-*, *-спр-*, *-скр-*, *-сфр-*, *-свр-*, *-здр-*, *-тпр-*, *-ткр-*, *-дгр-*. Големият брой на съчетания с участие на сонорната *p* се обясняват с тенденцията в съчетания от *p* и гласна *ъ*, съгласната да предхожда гласната, т. е. да са само *pъ*.

2. Съчетанията с участие на съгласна *л* са 13: *-лск-*, *-лтк-*, *-лтм-*, *-згл-*, *-звл-*, *-здл-*, *-ткл-*, *-дгл-*, *-спл-*, *-скл-*, *-дмл-* *-тпл-*.

3. Съчетанията с участие на съгласна *м* са 2: *-зgm-*, *-тсм-*.

4. Съчетанията с участие на съгласна *н* са 2: *-нск-*, *-ншн-*.

5. Съчетанията с участие на съгласна *в* са 6: *-шкв-*, *-зdv-*, *-пцв-*, *-скв-*, *-сцв-*, *-ткв-*.

6. Със съгласна *й* има едно съчетание: *-йшт-*.

7. Има само няколко съчетания с участие само на беззвучни съгласни: *-пск-*, *-пшт-*, *-фск-*. Те са резултат главно от словообразователни процеси.

8. В ихтиманския говор в средата на думата съществуват 51 трисъгласкови съчетания. Не е безинтересно да се посочи, че в говора на с. Бранещ те са само 11¹.

9. Необходимо е да се изтъкне, че измежду големия брой средисловни трисъгласкови съчетания само следните 8 може да се смятат за коренни: *-рtn-* (*вартница*), *-спр-* (*аспра*, но и *исприждам*), *-скр-* (*искра*, но и *раскръвави се*), *-ркл-* (*кърклизй* 'вид ножици за стригане на овце'), *-ркн-* (*нашмъркнеш*), *-рст-* (*кърстопат*), *-ндр-* (*кendra* 'приспособление за заключване', *бундрук*, *целиндра*), *-твр-* (*четвъртак*, но и *потвръл'ак*).

Вижда се, че някои от горните съчетания са в чужди думи и тяхната употреба е крайно ограничена в лексикално отношение. Следователно основна черта на средисловните трисъгласкови съчетания е, че са предизвикани от словообразователните закони, които действуват в говора.

V. Двусъгласкови съчетания в края на думата

В края на думата в ихтиманския говор се срещат само следните 9 консонантни съчетания: *-рк*, *-рт*, *-рч*, *-нс*, *-нк*, *-нт*, *-лт*, *-йс*, *-фт*. И за тях най-съществена, задължителна особеност е абсолютното участие като първи член на сонорна съгласна, а като втори член — на беззвучна съгласна. Срещу тях 9 съчетания на ихтиманския говор в книжовния език са 22, а в говора на с. Бранещ те са 21². И в този случай проличава самобитността на ихтиманския говор и близостта на източния говор на с. Бранещ с книжовния език.

*

За по-пълното изясняване на фонетичната структура на думата в ихтиманския говор трябва да се посочат някои особени фактори и причини, които обуславят наличието и по-особената фреквенция на някои съгласкови съчетания.

¹ Вж. Г. Болокан, посоч. статия, стр. 118.

² Вж. Г. Болокан, посоч. статия, стр. 117.

1. В говора съществуват консонантни съчетания, които се срещат само в чужди, заети лексикални единици. Такива са напр.:

- вг- *кавгя, гивгър*
- гд- *магданос, мегдан*
- гм- *сагмал*
- км- *бракмал, сукман, челекме*
- кс- *максус*
- лп- *калпаф, култа*
- лл- *пуллийа*
- лд- *балдъза, палдъм, сакълдйсах се*
- лц- *исполцийа, калцийа, филцан*
- мп- *компир*
- ми- *комиийа, чамшир*
- мб- *амбар, к'умбе, брамбодй, ламба, шкембе*
- нг- *чингел, тангър, зенгийа*
- нг'- *менг'еве,*
- ндр- *бундрук, кендра*
- рц- *черце,*
- рс- *сарсали, терсийа*
- рд- *кандардийшам, гердан*
- тм- *котмач, петмес*
- шк- *шкембе*
- шм- *шмекер*
- фр- *софра, тафра*
- фл- *туфлела, чифлик*
- ср- *масраф-*
- жм- *чийзма*
- ри- *аршин, туршийа, чершийа*
- рм- *арман, сарма, турмак*

2. Има съгласкови съчетания, които са резултат от проявяване на съществуващите в говора специфични фонетични особености, които трансформират фонетичната структура на думата. По този начин напр. е увеличена честотността на съчетания, в които като втори член участвуват плавните *р, л* поради изтъкнатата вече тенденция в говора между съгласни да има групи *рл, лз*: *саздръма, връзва, раскръвави, исфръфбли, сръл; слъл, слъзи, глъчлива, клъчйшен* и др.

Ето и някои други съчетания, получени по различни фонетични причини:

- нн- *планнина, гланни, сеннал, понница, пренница* и др.
- тк- *ткане, ткарица*
- мл'- *момл'аче, умл'ак, доземл'ак.*
- лц- *вапцам, тепцийа, липцала.*
- цр- *цръна, црънилка.*
- хч- *дахчийца, бехчийа.*
- шк'- *ношк'а*
- фн- *куфне.*
- фр- *фрълбови, фръл'а, фрълзва се*
- фн- *фнуче, фнимание, фнйса*
- фц- *фцува*
- фч- *фчйта 'счита', фчера.*

3. Една част от наличните консонатни съчетания са получени по морфологични и главно по словообразователни причини. Така напр. в говора са широко разпространени наставките *-к'а* и *-л'ак* и това създава възможност да се получат различни съчетания с втори член съгласните *к', л'*, като напр.:

-рк'- свърк'а

-лк'- буалк'а, поврътълк'а

-чл'- вучл'ак

-шл'- горешл'ак, кучешл'ак

-сл'- саморасл'ак

-жл'- лезл'ак, пръжл'ак

-рл'- габерл'ак, сиперл'ак.

По морфологични причини са получени напр. съчетанията *-лиц-* (*калицы, пилцы, залцы*), *-фци-* (*тръгофци, водофци*), *-нт-* (*утринта*) и др.

4. Срещат се и съгласкови съчетания, които са единични, т. е. ограничени само в една лексикална единица:

гм- гмѣча

шл- шлеф

шп- шпирт

зн- знам

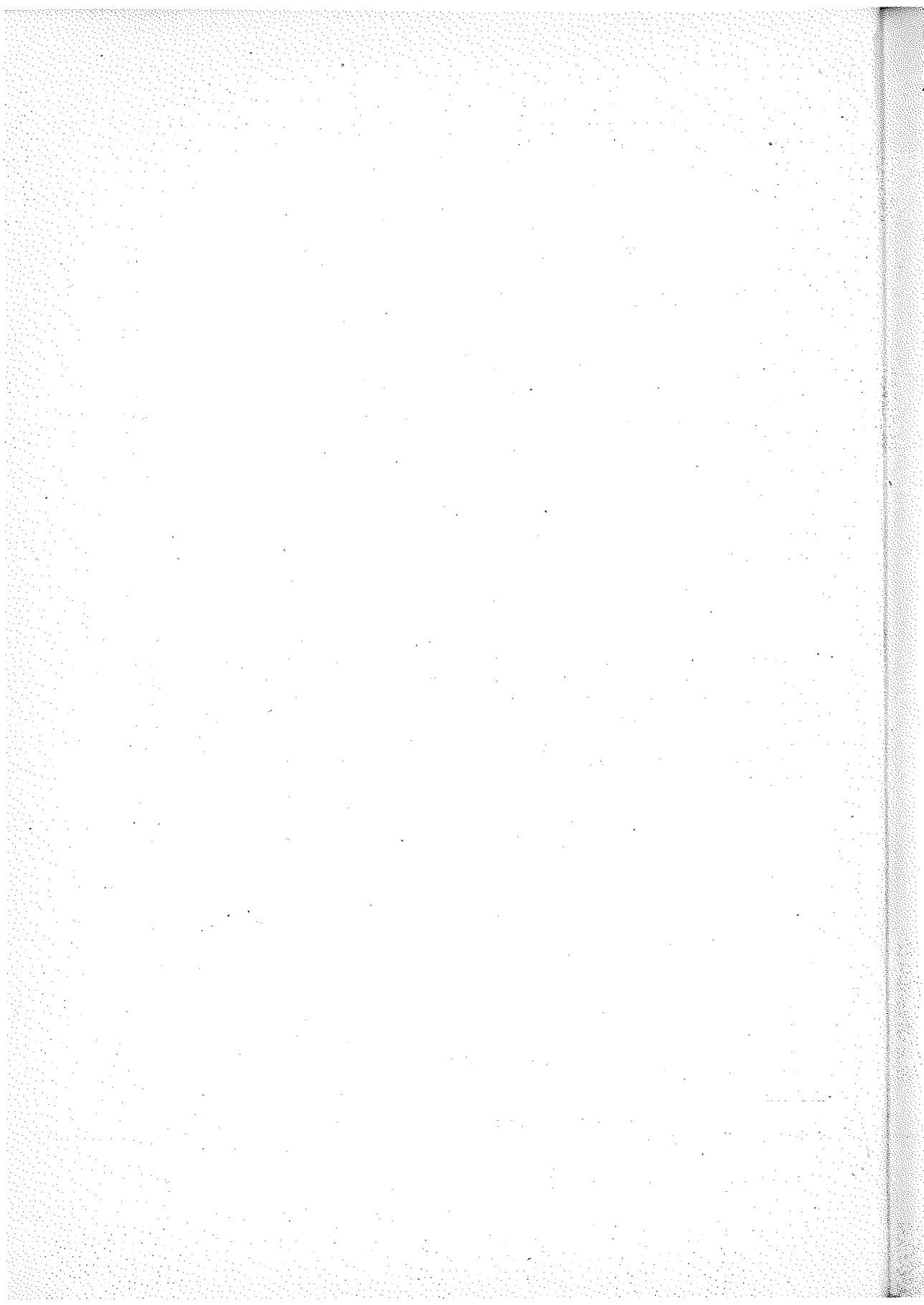
-рц- сърце

зм- змийа.

*

От направения преглед на съгласковата съчетаемост в думата в ихтиманския говор се вижда, че този говор в общи черти споделя основните белези на съгласковата съчетаемост в българския книжовен език като славянски език (напр. наличие само на дву- и трисъгласкови съчетания¹), но притежава редица свои специфични черти и главно относително малко място на меките съгласни в консонантната комбинаторика, а също и сравнително по-активна роля на сонорните съгласни при съгласковата съчетаемост.

¹ Вж. Ив. Левков, Строежът на думата в Кирилometодиевия език и в съвременните славянски езици, стр. 187.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТИПОЛОГИЯТА НА РОДОПСКОТО АКАНЕ

Димитър Тилков

Във фонетичния строеж на част от родопските говори се среща една особено интересна черта, наричана акане (акавизъм). Според Ст. Стойков „под акане трябва да се разбира наличието на гласна *a* вместо гласна *o* в неударено положение като широко и последователно застъпена фонетична особеност, без оглед на конкретния лексикален материал“¹, напр. *авѣс* 'овес', *атгѡре* 'отгоре', *вадица* 'водица' и др.

Наличието на гласна *a* вместо гласна *o* обаче е едната страна на въпроса. Когато се говори за родопското акане, трябва да се има пред вид и една друга особеност, която е изтъквана, но не е включвана в понятието за родопското акане. Става дума за наличието на гласна *a* вместо гласна *ѡ* в предударено положение. Тип: *рѡка* — *раѡта*, *дѡш* — *даждѡт*, *зѡп* — *забите* и др. В съвсем ограничени случаи се среща акане и на мястото на гласна *у* също в предударено положение, напр. *ахапал* 'ухапал', *стадѐна* 'студена', *амр'ѡт* 'умрат' и др.

Ясно е, че под родопско акане не може да се разбира само наличието на гласна *a* вместо гласна *o* в неударено положение. В същност определението „наличие на гласна *a* вместо гласна *o* в неударено положение“ е твърде относително, защото този факт се констатира, като се сравни с книжовния език. Ако разглеждаме само говорите, познаващи акането, ще кажем, че в зависимост от мястото на ударението се създава особен механизъм, при който всяко предударено *a*, щом като получи ударение се сменя с гласна *o*. Така както Ст. Стойков определя акането, се разбира, че по-рано е имало гласна *o* и на нейно място сега има гласна *a*. Фактите говорят, че в предударено положение изобщо липсва гласна *o*. Тя се среща само под ударение. Това, което прави родопското акане типично явление на българския диалектен вокализъм, е наличието на гласна *a* вместо три различни звука:

$\begin{array}{l} \text{ѡ} \searrow \\ \text{ѡ} \rightarrow a \\ \text{у} \nearrow \end{array}$

Фонетичните процеси, свързани с посочените гласни, обхващат следните групи:

Първо фонетично явление: преход на *ѡ* в *a*, когато изгуби ударението, което се движи в посока към следходните срички.

¹ Ст. Стойков, Акане в говора на с. Триград, Девинско, Български език, год. XIII, 1963, кн. 1, стр. 8.

Тип I: *вѳда* — *вадѳца*, *кѳза* — *казѳте*, *ѳко* — *ачѳте*, *нѳга* — *нагѳте* и др.

Тип II: преход на *a* в *ѳ*, когато гласната *a* получи ударение: *казѳ* — *кѳза*, *мамѳ* — *мѳма*, *капѳм* — *кѳпам* и др.

Тип III: липса на механизъм $\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$, поради липса на движение на ударението, т. е. не се създават условия за преход на ударено *a* в *ѳ*: *арѳс*, *градѳна*, *авѳс*, *бастѳне*, *тачѳлка*, *катрѳ*, *аблѳча*, *гарчѳ* и др.

Второ фонетично явление: преход $\acute{o}$ в *a*, когато гласната $\acute{o}$ изгуби ударението, което се движи в посока към следходните срички.

Тип: *зѳп* — *забѳс*, *дѳш* — *даждѳт*, *рѳка* — *ракѳта*.

Трето фонетично явление: наличие на гласна *y* в предударено положение в съвсем ограничени случаи.

Тип: *ахѳпал*, *амѳе*, *стадѳна*, *арѳдба* и др.

Наличието на гласната *a* в посочените фонетични явления е резултат от три процеса, които са различни по същност и произход, но както ще се види по-нататък, тясно свързани помежду си.

Родопското акане се среща в предударена и следударна позиция. Доскоро се смяташе, че това фонетично явление се проявява преди всичко в предударена позиция, но проучванията на селата Тихомир и Триград показваха, че макар и несистемно акането е разпространено и в следударна позиция. За първи път в нашата диалектоложка литература Ст. Стойков установи закономерностите на следудареното акане в с. Триград¹. Аналогично е и следудареното акане в говора на с. Тихомир. В тази статия аз ще се спра преди всичко на предудареното акане.

За типологията на родопското акане може да се вземат три основни групи говори, които дават представа за взаимоотношенията на двата основни типа акане — редуването $a \sim \acute{o} \sim a$, $\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$. Първата група са българомохамеданските говори, които познават наличие на гласна *a* в неударено положение вместо гласните $\acute{o}$ и $\acute{o}$ и в зависимост от движението на ударението създават механизъм $a \sim \acute{o} \sim a$, $\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$ (*вѳда* — *вадѳца* — *вѳда*, *рѳка* — *ракѳта* — *рѳка*). Втората група са българските християнски говори, които познават механизма $\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$ (*дѳрво* — *дарвѳта* — *дѳрво*) пак в зависимост от мястото на ударението, но не познават наличие на гласна *a* в неударено положение на мястото на гласна *o*, напр. *вѳда* — *водѳса*. Третата група са говорите в селата Старцево и Неделино, Златоградско, които познават наличието на гласна *a* в неударено положение, но не познават редуването $\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$, тъй като гласната $\acute{o}$ изобщо липсва в тези говори. За тази група говори интересно е да се изтъкне, че акането е доста разколебано. Наред с наличието на гласна *a* предимно в предударено положение среща се и гласна *o*. Напр.: *копѳн'е*, *конѳте*, *комшѳйка*, *офѳѳте*, *проврѳ*. Забелязват се и случаи, в които липсва механизмът $\acute{o} \sim a$, напр. *вѳда* — *водѳта*, *кѳса* — *кошѳта*.

Тези три групи може да се представят в следната схема:

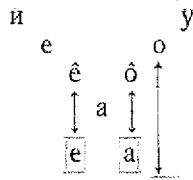
Група А (бълг. мох. гов.) с механизъм

$\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$	<i>рѳка</i> — <i>ракѳта</i> — <i>рѳка</i>
	тип
$\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$	<i>вѳда</i> — <i>вадѳса</i> — <i>вѳда</i>

¹ Ст. Стойков, пос. статия, стр. 11—18.

Фонологична система:

под ударение:

без ударение:

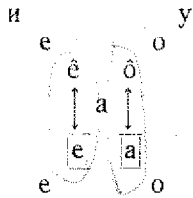
Група В (бълг. хр. гов.)

с механизъм $\acute{o} - a - \acute{o}$ *рѣка — раѣта — рѣка*

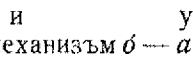
без механизъм $\acute{o} - a - \acute{o}$ тип *вѣда — водѣта — вѣда*

Фонологична система:

под ударение:

без ударение:

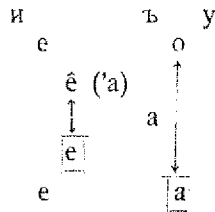
Група С (Златоградско)

с механизъм $\acute{o} - a - \acute{o}$ тип *кѣва — кавѣм — кѣва*

без механизъм — з в м. $\acute{o}$ тип *рѣка — рѣките — рѣка*

Фонологична система:

под ударение:

без ударение:

Вокалните системи и на трите групи говори се състоят от две под-системи — под ударение и без ударение. В група С, където липсва широкото *о*, гласната *е* е твърде лабилна: *дѣте, д'аца, млѣко, мл'ако*.

*

За родопското акане като интересна особеност на българския диалектен вокализъм има различни обяснения. Споровете обаче се отнасят само за наличието на гласна *а* вместо гласна *о*. Според Л. Милетич акането е редукция, но от по-особен характер. По аналогия на редуването *дби* (дѣждѣ) — *даждѣт, рѣка* (рѣка) — *раѣта, чѣдо* (чѣдо) — *чадѣ* и т. н., могло е всяко *о*, което се е намирало пред ударение да мине в *а*, напр. *мѣма* — *мамѣта, рѣда* — *раѣнина, сто* — *стѣнина* и т. н.¹ Това обяснение на Л. Милетич за произхода на акането, т. е. за нали-

¹ Л. Милетич, „Акане“ и „пълногласие“ в централния родопски говор, Македонски преглед, год. X., 1936, кн. 1—2, стр. 26—30.

чието на гласната *o* в предударено положение, се поддържа и от други автори, които са се спирани на това явление — А. П. Стойлов¹, Кирил Мирчев², С. Б. Бернщейн³ и др.

Напоследък у нас родопското акане отново стана предмет на обсъждане. Според Ст. Стойков „редица особености на сегашното акане в родопските говори, особено на акането в говора на с. Триград, където се наблюдава интересно взаимодействие между фонемната и морфологичната система, дават известно основание да се допусне, че то е по-ново явление, последица от самостоен вътрешен развой. Акането в родопските говори не трябва да се разглежда като изолирано явление, последица само от фонетична аналогия на редуването $\delta \sim a$, а е необходимо да се свърже с развой на цялата вокална фонемна система на говорите, с нейното преустройство при прехода от старобългарската епоха към новобългарската, със засилената роля на ударението като единствен прозодичен фонологичен белег⁴. На коренно противоположно мнение е Вл. Георгиев. Въз основа на факти от историческия развой на праславянската вокална система, по-специално на фонемното отношение между $\dot{a}$ и *a* и на данни от славянската топонимия в Гърция, той идва до извода, че акането в родопските говори е праславянско явление със запазено праславянско $\dot{a}$. Така нареченият окавизъм, т. е. наличието на *o* на мястото на *a*, според него, е по-сетнешен и се е появил след VIII—IX в. в българския език⁵.

Както се вижда, споровете за наличието на гласната *a* вместо гласна *o* в неударено положение могат да се сведат до три основни въпроса: 1) може ли акането да се отнесе към редуцията, 2) може ли да се смята за явление, аналогично на правилната замяна $\delta \sim a$, и 3) ново или старо явление е родопското акане.

Ако под акане се разбира стесняването на широките гласни в неударено положение към съответните тесни, то съвсем правилна е забележката на Вл. Георгиев, че „преходът $o > a$ не може да се обясни с редуцията, тъй като *a* е по-широка (открита) гласна в сравнение с *o*⁶. От друга страна, трябва да се изтъкне и фактът, че родопските говори, на които е присъщо акането, не познават редуцията като типично явление в своята вокална система. Широките гласни в неударено положение проявяват съвсем слаба тенденция към полуредуция.

Първият въпрос като спорен следователно отпада от предположенията за произхода на родопското акане.

Вторият въпрос, може ли замяната $\delta \sim a$ да се смята за проява на фонетична аналогия, трябва да се постави на по-широка основа, тъй като този въпрос е свързан с основния въпрос — ново или старо явление е акането. За евентуална фонетична аналогия би могло да се говори само за говорите от група А (вж. схемата), които в зависимост от движението на ударението познават редуването $\delta \sim a \sim \dot{\delta}$, $\delta \sim a \sim \dot{b}$. Необяснимо е обаче

¹ Акане в родопски помашки говори, Списание на Българската академия на науките, кн. XLIII, 1930, стр. 135.

² Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 135.

³ Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов), Москва, 1958, стр. 218.

⁴ Ст. Стойков, Акане в говора на с. Триград, Девинско, стр. 20.

⁵ В. И. Георгиев, Русское аканье и его отношение к системе фонем праславянского языка, Вопросы языкознания, 2, 1963, стр. 20—29.

⁶ Вл. Георгиев, пос. статия, стр. 25—26.

защо говорите от група В, които също имат редуването $\delta \sim a \sim \delta$, не познават редуването $\delta \sim a \sim \delta$, т. е. гласната *o* се запазва в ударено и в неударено положение. Ако моделът $\delta \sim a$ от група А катализира редуването $o \sim a$, защо това действие не се проявява и в говорите от група В? Говорите от група С в същност най-добре опровергават тезата за произхода на акането като проява на фонетична аналогия. Тези говори познават механизма $\delta \sim a \sim \delta$ (*око* — *ачи* — *око*), без да имат модела $\delta \sim a \sim \delta$, тъй като на мястото на *ж* и *ъ* редовно има само гласна *ъ* независимо от ударението: *зъл* — *зълът*, *дъж* — *дъждът* и др. Както се вижда, единият модел акане, в случая $\delta \sim a$, не може да предизвика другия модел — редуването $a \sim \delta \sim a$. Милетич греша, когато обяснява генезиса на наличието на гласната *a* вместо гласна *o* в предударено положение, но ако под фонетична аналогия се разбира взаимодействието на тези процеси, то той несъмнено има право.

За да се проследи генезиса на родопското акане, необходимо е най-напред да се отдели единият тип акане, т. е. наличието на гласна *a* вместо *o*, от другия тип акане — наличие на гласна *a* вместо *ъ* в неударено положение, като процеси различни по произход, но обединени от характера на българското ударение. Ето защо тези два основни типа акане ще бъдат разглеждани отделно.

Наличието на гласна *a* вместо гласна *o* в неударено положение, както вече се изтъкна, не може да се разглежда като резултат от фонетична аналогия или като явление от рода на редуциите. Теорията на Вл. Георгиев, че в случая въпросът се касае за запазена праславянска гласна *ǫ* и за липса на гласна *o* в предударена позиция се потвърждава както от многобройния топонимичен материал на славянските имена в Гърция, така и от днешното състояние на родопските говори. Според Вл. Георгиев „в архаическия смоленски диалект праславянското кратко *ǫ* се запазва в предударена сричка, а в ударена и обикновено в следударена сричка преминава в *o*“¹. Тази констатация е характерна и за сегашното състояние на тези родопски говори, които имат акане в своята фонетична система. За пълната липса на гласна *o* в предударено положение свидетелствуват и интересните опити, които е направил Ст. Стойков в с. Триград. Според него „носителите на говора възприемат всяко предударено *o* само като *a*, както това се установи при опити с напълно непознати думи като *аромат*, *боа*, *божур*, *бомбе*, *кофраж*, *монах*, *мотоциклет*, *обожаване*, *пожелание* и др. Тези думи те изговаряха само с *a*: *арамат*, *баа*, *бацур*, *бамбе*, *кафрѝш*, *манѝх*, *матациклѝт*, *абацѝва*, *пацѝлѝние*“². Интересното е, че и новите думи, които сега навлизат в тези говори, също така се подчиняват на този закон. Напр.: *абѝкт* 'обект', *стѝпанство* 'стопанство', *афицѝр* 'офицер', *паделѝние* 'поделение', *агранѝм* 'агроном' и др. Това показва, че във вокалната система на говора предударено *o* не може да съществува. Гласна *o* може да се реализира като фонема само тогава, когато ударението падне върху предударено *a*. Механизмът $\delta \sim a \sim \delta$ (*вода* — *вадица* — *вода*), така както го срещаме в родопските говори, следователно не е първоначален. Фактите показват, че истинският, изконният механизъм е $a \sim \delta \sim a$.

Другият тип акане е редуването $\delta \sim a \sim \delta$ (*рѝка* — *раѝкта* — *рѝка*). Това редуване е свързано както с мястото на ударението, така и с характера

¹ Вл. Георгиев, пос. статия, стр. 27.

² Ст. Стойков, пос. статия, стр. 10.

на гласната *ъ*. Както е известно, широкото *о*, отбелязвано с *ъ*, в родопските говори се явява на мястото на гласните *ж*, *л*, *ъ*, *ь* в ударено положение. Преди да се обясни същността на този тип акане, необходимо е да се разбере защо се появява широкото *о* във фонетичната и фонологичната система на родопските говори.

От историята на българския език се знае, че на старобългарска почва и още повече през среднобългарския период гласните *ж*, *л*, *ъ*, *ь* претърпяват сериозни изменения, което е довело до съкращаване на българската вокална система. В този именно период една част от фонологичната система на българския език започва да губи своята възможност за фонологично противопоставяне, поради което равновесието между нейните компоненти започва да се нарушава и тя търси своята компенсация, т. е. за нейното равновесие е необходима появата на нови фонемни, шом като предишните по една или друга причина започват да отпадат от системата. Следователно, по закона за фонологичното равновесие, ние можем да твърдим, че широкото *о* в родопските говори се явява, за да поеме фонологичните функции на *ж*, *л*, *ъ*, *ь*. Възниква обаче въпросът: защо именно широкото *о*, а не някоя друга фонема?

Широкото *о* се явява на мястото на *ж*, след като тази гласна е изгубила назалния си характер. Така в говора на с. Тихомир при винителната форма на имената от женски род, там където по-рано е имало *ж*, днес е останал звук, който има различна звукова характеристика в зависимост от това, носи или не носи ударение. Ако във винителната форма на тези имена ударението е в края на думата, то прекият наследник на предишния звук *ж* е гласната *ъ*: *ваъъта*, *раъъта*, *маъъта* и др. (точно по същия начин, както в средисловието *ж* под ударение преминава в *ъ*). В неударено положение обаче прекият наследник на *ж* в средисловието е *а*, а във винителната форма е звук *а*, но много силно лабиализуван, поради което акустичното впечатление, което се получава, е почти както при широкото *о*, напр.: *изградъх къштъ, носи ваъъ, зех си жънъ* и др. Следователно можем да направим извода, че в тези думи, които в своя строеж са имали *ж*, с изчезване на назалитета се появява гласна, която е съставлявала естествената ѝ основа с две характеристики: без ударение като силно лабиализуван *а*-звук и под ударение — *ъ*. Както се вижда, и тук се създава механизъм *а*~*ъ* или *ъ*~*а* в зависимост от мястото на ударението. Несъмнено този тип механизъм и механизмът *а*~*ъ*~*а*, поради своята близост, са започнали взаимно въздействие, за да се стигне до днешното пълно фонетично изравняване.

Преходът *ж*→*ъ* е началният гласък, който се разпростира и върху тази част от фонологичната система, която е вече разколебана, т. е. върху групата *л*, *ъ*, *ь*. По този начин широкото *о*, получено от *ж*, става притегателен център за тези звукове и във фонетично и във фонологично отношение.

Малката носовка, както е известно, през среднобългарската епоха започва да се доближава по гласеж до *ж*. Това явление е известно като среднобългарско смесване на носовките. Различието е било само в палаталността на предходния консонант. Днешното състояние на говора в с. Тихомир характеризира много добре този процес, напр. *зъл*, но

з'от и др. В говора на с. Тихомир малката носовка след изгубване на назалитета се преглася в *ѓ* под ударение, но в единични случаи се реализира и като гласна *е*, така както е в повечето български диалекти. Това показва, че в същност малката носовка се е повлякла по голямата носовка в развитието си към широко *о*. Явлението следователно може да бъде и аналогично.

По същия начин можем да тълкуваме и прехода на *ъ* и *ь* в *о*. Интересното тук е, че както *ж*, така и *ъ* последователно и без изключения се преглася в *ѓ*: *сѓн*, *дѓш* и др. Тук едва ли бихме търсили някаква близост по гласеж с голямата носовка. Важното е, че тези две гласни нямат друго изясняване освен *ѓ*. Както с малката носовка, така и с малкият ер се срещат ограничени изключения, напр.: *канѓи*, *арѓл* и др. На прегласа *ъ*→*ѓ* трябва да се гледа като резултат от по-старо фонетично явление. Знае се, че слабите ерове изчезват, но силните преминават в *о* и *е* или се изравняват в квантитативно отношение с останалите гласни. Известно е също така, че съществува преглас на големия ер в малък и обратно в зависимост от мекия или твърдия характер на следващата сричка. Както се вижда, и групата *ъ*, *ь* проявява голяма лабилност. Откъде обаче ще дойде началният тласък към широкото *о*, което уравнисява фонологичната система? Съвсем естествено е да започне оттам, където са създадени вече условия за подобен преход. Тази функция се поема от големия силен ер, който, според К. Мирчев, преминава в гласна *о* още през X в. И тъй като *ь* фонетично и функционално се е изравнил с *ъ*, естествено е да сподели неговата съдба в определени позиции.

Следователно, когато търсим причината за прехода на *ж*, *л*, *ъ*, *ь* в *ѓ*, трябва да определим естествения стремеж на основните гласни, които довеждат до това състояние. Тези гласни, според мене, са *ж* и *ъ*, тъй като най-последователно се прегласят в *ѓ*, а *л* и *ь* се повличат по аналогия.

Редуването *ѓ*~*а*~*ѓ* е процес, свързан с преустройството на старобългарската фонетична и фонологична система, т. е., когато фонемите *ж*, *л*, *ъ*, *ь* се съкращават и на тяхно място за фонологичното равновесие на системата се появява широкото *о*. Взаимодействието на двата типа акане (*а*~*ѓ*~*а*, *ѓ*~*а*~*ѓ*) започва да се проявява, според мене, след определен етап от развитието на процеса *ѧ*~*о*, т. е. тогава когато гласната *ѧ* под влияние на ударението преминава в гласна *о*. Появата на механизма *ѓ*~*а*, несъмнено оказва влияние и на ударената гласна *о* от първия процес. Ние не можем да си обясним иначе защо гласната *ѧ*, след като под влияние на ударението преминава в *о*, не се задържа като гласна *о*, а преминава в *а*, точно така, както и широкото *ѓ*, когато изгуби ударението, преминава в *а*. В подкрепа на това твърдение може да се приведат говорите на селата Старцево и Неделино. В тези говори редуването *а*~*ѓ*~*а* е твърде ограничено. Непо повече, има случаи, както вече се изтъкна, когато гласната *о*, след като изгуби ударението, не се редува с *а*, напр.: *вода* — *водѧта*, *коса* — *косѧта*, и обратно, в тези говори, които познават двата типа акане (българомохамеданските), механизмът е безупречен, т. е. при тях всяко *ѓ* и *о* след като изгубят ударението, непременно се редуват с *а*. Редуването *ѓ*~*а* е процес, който трябва да се свърже с цялата фонемна система на родопските говори. Гласните *ѧ* и *ѓ* под уда-

рение се намират в корелационни връзки с гласните *e* и *o* без ударение (вж. по-горе фонемните системи на трите групи говори), поради което се получават редуванията $\acute{e} \sim e$, $\acute{o} \sim a$: *снѣк* — *снѣгѣт*, *рѣка* — *рѣкѣта* и др. В този смисъл и двата типа акане, макар да са различни по произход, са свързани както помежду си, така и с останалите компоненти на фонемната система.

Третият тип акане, т. е. наличието на гласна *a* вместо гласна *y* в предударено положение, както вече се изтъкна, е твърде ограничено. Изнесеният материал от говора на с. Триград и с. Тихомир сочи, че в случая няма пряка замяна $y > a$, а редуване $o \sim a$. Напр. *ѡмра* 'умра' — *амрѡт* и др. Според Ст. Стойков „случаите със замяна $y > a$, които в говора на с. Триград се срещат само в предударено положение, могат да се обяснят като фонетично явление, при което неудареното *y* охлабва своето учленение, доближава се до изговора на неударено *o* и понеже във фонемната система на говора няма гласна *o* в такова положение, заменя се с гласна *a*¹. Случаите с *a* вместо *y* посочват, че ако говорителят схваща гласната *y* като *o* под ударение, то след като гласната *o* загуби ударението, по закона за акането тя се редува с гласна *a*.

Родопското акане е сложно явление, което обхваща два процеса: механизъм $a \sim \acute{o} \sim a$ и механизъм $\acute{o} \sim a \sim \acute{o}$. По произход тези редувания са различни. Първият тип акане е по-старо явление, а вторият — по-ново, свързан с изчезването на ж, љ, њ, њ. Подвижният характер на българското ударение е причина за създаване на посочения механизъм.

¹ Ст. Стойков, пос. статия, стр. 11.

БРОЙНИ ФОРМИ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ОТ ЖЕНСКИ РОД В НЯКОИ ИЗТОЧНИ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ

Иван Кочев

Оригинална особеност на книжовния български език, свързана с категорията число, е наличието на специални форми за множествено число при съществителните имена от мъжки род, когато се намират след числително име. Тези форми, наричани бройни, по произход се свързват със старото двойствено число, от което днес са запазени само отделни облици със значение на множествено число. Така на съществителните *кон*, *крак* и *овен* от единствено число отговарят *конѐ*, *кракѐ* и *овнѐ* от множествено и успоредиците (*чѐтири*) *кѐня*, (*три*) *крѐка*, (*двѐ*) *овѐна* от бройно множествено число. При съществителните от мъжки род бройните форми имат почти безизключителен характер, т. е. срещат се при всички имена.

При съществителните от среден род категорията бройно множествено число не е развита. Според някои автори, като напр. Н. Костов¹, бройни множествени форми се срещат при съществителни от среден род, които имат и събирателни форми (*морѐ*, но *двѐ морѐта*, *полѐ*, но *двѐ полѐта* — конструкции от типа *двѐ морѐ*, *двѐ полѐ* са невъзможни). Това разграничение между двата случая е лишено от смисъл, като се вземе пред вид, че формите на *-я* са събирателни, и че не съществува морфологична или акцентна разлика между обикновеното и бройното множествено число: *морѐта* — *двѐ морѐта*, *полѐта* — *двѐ полѐта*.

При съществителните имена от женски род бройни форми напълно липсват.

Българските говори по отношение на бройната форма, общо взето, не се отличават от книжовния език. Правят изключение само отделни диалекти, като напр. белослатинският и пирдопският, които нямат бройна форма при имената от мъжки род: *чѐтири вѐлци*, *трѐ волѐве*, *двѐ прѐстене*. За имената от среден род няма данни за бройни форми. Това се дължи на факта, че досега не са правени специални наблюдения за тях. Някои от материалите, събирани за Български диалектен атлас, обаче показват, че при имената от среден род са възможни различия от книжовния език. Така напр. в говора на село Кортен, Новоагарско, се прави разлика между *рѐмина* и *кул'ана* и *двѐ рѐминѐта* и *двѐ кул'нѐта*. Подобни особености се откриват и в говора на село Средногорово, Казанлъшко. В голямата част от материалите форми като *колѐна* — *колѐнѐта*,

¹ Вж. Л. Андрейчин, Н. Костов и др., Български език. Учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 110.

раменѧ — *раменѧта* се отбелязват като дублетни, без да се посочва специално дали са употребени след числителни имена. Възможно е в някои от тези случаи да е намерила отражение разликата между обикновеното и бройното множествено число. Вероятно за това е спомогнало наличието на две множествени форми, едната от които е свързана със старото двойствено число.

Не е обаче такава положението с имената от женски род, които в книжовния език имат само една форма за множествено число. В редица говори се срещат отделни съществителни, при които се явяват две форми за множествено число, едната от които прилича на бройното множествено число на имената от мъжки род: *дѣщери*, *сестри*, *момѧ*, но *двѣ дѣщери*, *двѣ сѣстри*, *двѣ момѧ* и т. н.

Тук се изнася материал за бройни форми при имена от женски род — едно незабелязано досега явление в български език — и се прави опит да се обяснят причините за възникването му.

Обсегът на разпространението на тези особености трябва да се търси само в говори с некоренно ударение на думата, където формите за множествено число могат да се диференцират: *снахи*, но *пѣт снахи*; *осѧ*, но *пѣт осѧ* и т. н. Такива бройни форми не могат да съществуват в по-голямата част от западните, югоизточните и мизийските говори, в които ударението пада върху корена: *кѣзи*, *мѣтли*, *глѣви*, *врѣти* и т. н.

Материалът, който привеждам, е характерен за редица села в Ямболско, Сливенско, Новозагорско, Старозагорско и Пловдивско. Основните наблюдения са правени в село Странджа (Ямболско) и в село Твърдица (Сливенско) по време на диалектоложката експедиция от 1961 г. Примери, които подкрепят схващането за наличие на специални форми при някои съществителни от женски род след числителни, се срещат и в материалите, събирани от групи с ръководители Г. Венедиктов (Казанлъшко), Б. Велчева (Новозагорско) и Т. Живков (Пловдивско).

Както в Сливенско и в Ямболско, така и на останалите места, няма оформено, редовно вече явление, което има задължителен характер, а има само отделни случаи на бройни форми, които при това се употребяват факултативно. Причина за отсъствието на широко разпространено явление е липсата на специален морфологически показател (окончание), който ясно да диференцира двете числа, напр. *градовѣ* — *двѣ града*, но *женѧ* — *двѣ жѣни*. Основано само върху акцентната разлика на двете форми (*сестра*: *сестри* — *сѣстри*), явлението не може да обхване по-голямата част от думите от женски род, тъй като те имат коренно ударение: *рдкля* — *рдкли*, *жѣба* — *жѣби*, *зѣма* — *зѣми* и т. н. Вън от обхвата на това явление се намира и по-голямата част от съществителните от женски род, които по-рядко се употребяват след числителни имена: *трѣвѧ*, *водѧ*, *мѣглѧ*, *росѧ*, *мерѧ* и пр.

Най-общо бройните форми при имената от женски род се срещат в следните семантични групи:

1. Названия на животни, които могат да се броят поединично, т. е. имат конкретно множествено число: *овци*, *кози*, *свине* и пр. Най-богат материал за сравнение предлага думата *овца* с форми *ѡфце/ѡфци*, записана в 15 села след числително име.

Казанлъшко: *ѡфце*, но *стѡ* и *двѣйсе ѡфци* (Шипка); *ѡце*, но *три ѡфци* (Лява река, Пчелиново, Злати рът); *ѡце*, но *трийсе ѡфци* (Сливито, Димовци).

Сливенско: *фѝѝ*, но *двѝсте ѝфѝѝ* (Твърдица); *уфѝѝ*, но *шѝстотин ѝфѝѝ* (Ичера); *фѝѝ* но *стѝ ѝфѝѝ*, *пурѝѝли седѝмстѝтин ѝфѝѝ* (Драгоданово, Горно Александрово).

Ямболско: *фѝѝ*, но *пидисѝ ѝфѝѝ* (Стралджа, Зимница); *фѝѝ*, но *чѝтристѝтин ѝфѝѝ* (Могила).

Пловдивско: *ѝфѝѝ*, но *пѝт ѝфѝѝ* (Розовец, Бабек).

В материалите на Българския диалектен атлас е голям броят на забележките, в които не се обръща внимание на обстоятелството дали формата се предхожда от числително име, а само се съобщава, че случаите *ѝфѝѝ* и *ѝфѝѝ* се срещат в речта на един и същ осведомител.

2. Названия на лица, които се намират в родствени връзки, напр. *снахи*, но *пѝт снахи*; *сестри*, но *двѝ сѝстри*; *дѝщерѝ*, но *двѝ дѝщери* и т. н.

Особено характерни са тези форми за сливения и ямболския подговор.

Сливенско: *сестри*, но *двѝ сѝстри*; *снай*, но *трѝ снаи*; *дѝщерѝ*, но *чѝтри дѝщери* (Трапоклово, Драгоданово, Горно Александрово).

Ямболско: *сестри*, но *трѝ сѝстри*; *снай*, но *трѝ снаи*; *дѝщерѝ*, но *трѝ дѝщери* (Стралджа, Зимница).

Подобни форми записани и в най-западния край на сливения подговор в село Твърдица през 1961 г.: *систри*, но *двѝ сѝстри*, *снауѝ*, но *трѝ снауѝ*; *дѝщерѝ*, но *двѝ дѝщери*.

Материалите, които изнася Ст. Стойков за твърдишкия говор¹, свидетелствуват за генерализирането на бройните форми като единствени за множествено число.

Затова говори и сравнението със съществителни от една и съща акцентна група, напр. *гурѝ*, *гурѝтѝ*, *гурѝ*, *гурѝт'ѝ*; *глава*, *главатѝ*, *глави*, *главит'ѝ*, но *сестра*, *сестратѝ*, *сѝстри*, *сестрит'ѝ*, *дѝщер'ѝ*, *дѝщер'ѝтѝ*, *дѝщери*, *дѝщерит'ѝ*².

Отклонението на ударението в третия и четвъртия случай се обяснява с факта, че броят на членовете в едно семейство е винаги определен — числото на дъщерите, снахите и сестрите не може да бъде неограничено голямо, а точно конкретно установено. Тази количествена уточненост при имената, означаващи родство, започва да намира израз чрез формата за бройно множествено число. Тя започва да се употребява и в онези случаи, когато съществителните не са предшествувани от числителни.

Важен е фактът, че при прекъсване на връзката между съществителните и числителните, напр. при членуването, ударението в тези две форми „възстановява“ своето място: *сѝстри*, но *сестритѝ*; *дѝщери*, но *дѝщеритѝ*. Съчетания *пѝт сестритѝ*, *двѝ дѝщеритѝ* са невъзможни.

В редица материали формите *сестри* — *сѝстри*, *дѝщерѝ* — *дѝщери*, *снахи* — *снахи* се привеждат като варианти, без да е обръщано внимание на това, дали се предхождат от числително име (Златари, Могила, Ямболско).

3. Формата *рѝѝѝ*, отбелязвана много често покрай старата дуална *рѝѝѝ*, се среща както след числително име, така и самостоятелно. Този

¹ Говор села Твърдици (Сливенской околии в Болгарии) и села Твардыцы (Молдавской ССР), Статьи и материалы по болгарской диалектологии, кн. 8, 1958, стр. 24.

² Ст. Стойков, пос. съч., стр. 24.

факт показва, че връзката между формите на старото двойствено и новото бройно множествено число не е, както обикновено се мисли, елементарна, а косвена и усложнена. Ако става въпрос само за обикновен преход на формите от двойствено число в бройно множествено, то „промяната“ на ударението не би била нужна. С изгубването на категорията двойствено число при имената от женски род би се появила възможност формите за двойствено число да се превърнат в бройни, както това се извършва със съществителните от мъжки род. Това обаче не става. Напротив, старите двойствени форми при имената от женски род стават обикновени множествени, а след числителни променят ударението си върху първата сричка. По такъв начин формата *ръце* се противопоставя акцентно на всички двойствени форми, които означават двойка от телесни органи: *крака, очи, уши, рога, крила* и т. н.

4. Названия, които означават измерения за време (*недели — две недели; години — две години*), за тегло (*оки — три оки*), за количество (*глави — две глави; сто жъци съ две глави*).

*

За появата на бройни форми при съществителните от женски род могат да се приведат две еднакво приемливи обяснения. Няма съмнение, че във всички случаи тези форми генетически не са свързани със старото двойствено число, както е при съществителните от мъжки род. Те не са оформени и граматически като тях, защото нямат специална флексия, и по място на ударението са различни от запазените стари облици на двойствено число.

В акцентно отношение бройните форми за женски род се свързват със съответните форми за мъжки род — *два брата, две жени* — или със старите родителни форми за множествено число, употребявани след числителни — *три години, четири души*.

В първия случай причината за тяхната поява трябва да се търси в акцентната унификация на формите от женски род, извършена по образец на имената от мъжки род, т. е. под влияние на имената с коренно ударение в бройната форма като *волве — вола, ножове — ножа, столве — стола, часове — часа, градове — града, редове — реда*.

Възможно е по този начин съществителните от женски род *жени, кози, офице, свини* и пр., употребявани след числителни, да са променили ударението си върху първата сричка — *жени, кози, офици, свини* и т. н.

Според второто обяснение, коренното ударение у съществителните от женски род може да се разгледа във връзка с разколебането на родителните форми от множествено число, употребени след числителни от типа *шес години, седем недел, двайсе души* и пр. Много от тези форми и днес са живи в голямата част от източните и западните говори. В подбалканския диалект те се явяват като дублетни на обикновените бройни — в с. Стралджа: *десет годин*, но и *десет години*; *три недел*, но и *три недели*; *двайсе души*, но и *двайсе души*. Последната форма е характерна и за книжовния език.

Важно е да се подчертае, че новите форми на *-и (недели, години, души* и пр.), които условно можем да наречем именителни, не изместват напълно старите родителни, а заемат от тях само мястото на ударението

в думата, та затова пряко не могат да се свържат нито с един падеж. Тъкмо в тези случаи може да се намери аналогия и в другите славянски езици. Напр. в украински и белоруски „формата на съществителните при числителните 2, 3, 4 е сходна, но не тъждествена (по особеностите на ударението) с формата за именителен падеж, множествено число“¹ (разредката моя — И. К.), а в руски и сърбохърватски език „при числителните 2, 3 и 4 се употребява форма генетически свързана с именителен падеж, двойствено число, но съвпадаща сега (не винаги по ударение) с родителен падеж единствено число“² (разредката моя — И. К.).

Възникването на форми като *години*, *души* и пр. вероятно е свързано с особеността от съвременното гледище вид на неясните вече падежни облици *годин*, *душ*. Думите са били „нормализирани“ чрез просто прибавяне на окончанието за именителен падеж, т. е. за множествено число, към старата форма.

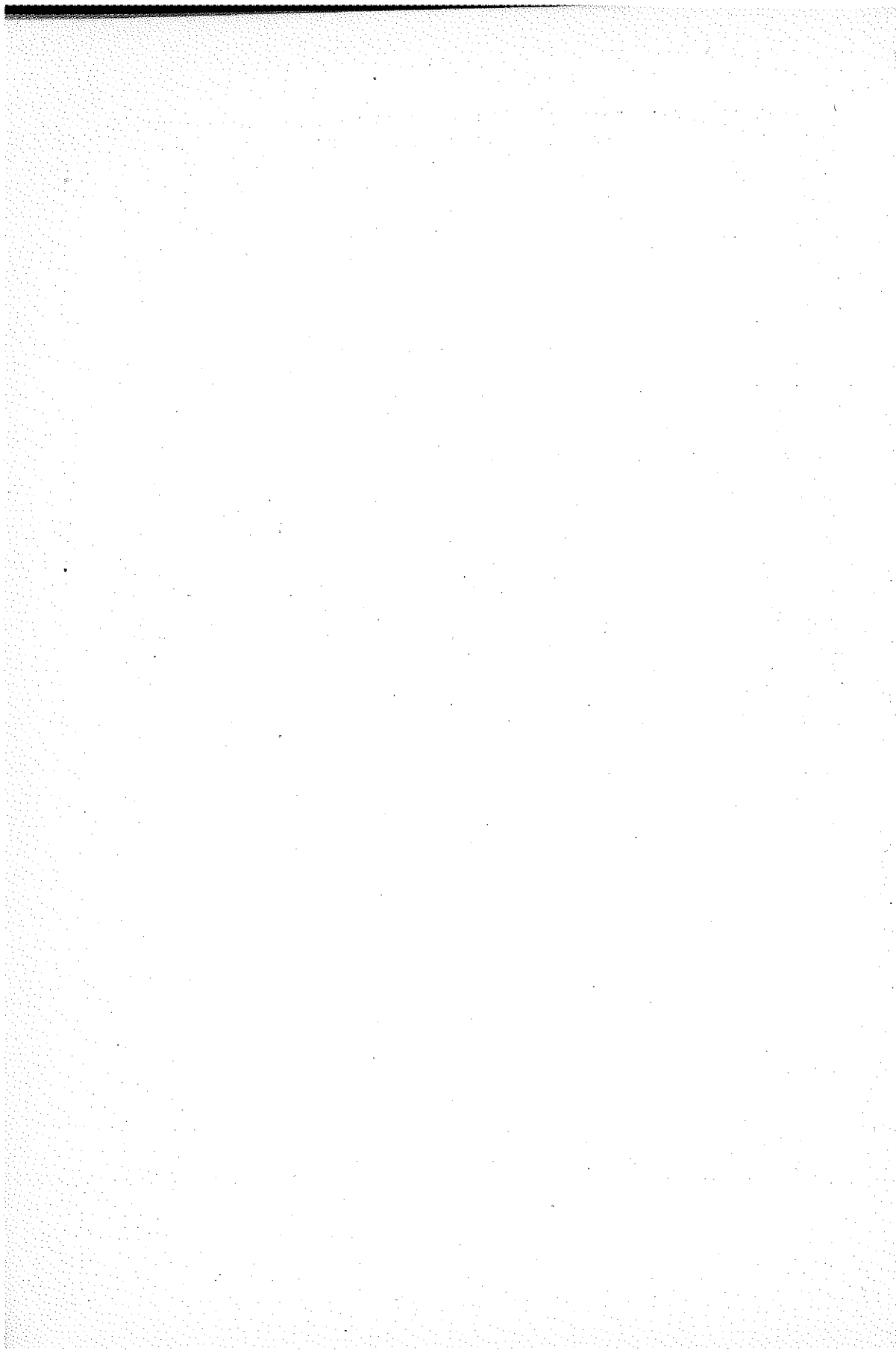
Двете обяснения за появата на бройните форми за женски род не бива да се схващат като взаимоизключващи се. Възможно е процесът да е протекъл така, че на него да са влияли както бройната форма на имената от мъжки род, така и родителните форми на съществителните от женски род. Важно е, че явлението е ново, че не е обхванало всички случаи и не е получило завършен вид.

Новите бройни форми на имената от женски род са показателни и с това, че разкриват сложния и противоречив път, по който се развива категорията бройно множествено число в български език. Докато в едни диалекти е изчезнала или е на път да изчезне, в други проявява обратни тенденции — към разширяване сферата на употреба, вследствие на което се създават нови форми, които отсъствуват в книжовния български език.

¹ А. Супрун, О русских числительных, Фрунзе, 1959, стр. 131.

² Пак там, стр. 131.

ОСОБЕНОСТИ НА ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ И НА ТРОЙНОТО ЧЛЕНУВАНЕ В НЯКОИ РОДОПСКИ ГОВОРИ

Стайко Кабасанов

Много родопски говори, които се отличават с ред архаични черти не споделят общата тенденция на повечето от българските говори, на литературния български език и на другите славянски езици към функционално обобщаване и установяване на две показателни местоимения за означаване от говорителя на близки и на далечни предмети¹, а са запазили от старобългарския език цялата система на показателните местоимения. Така напр. в м. литературните форми *този, тази, това, тези; онзи, онази, онова, онези*, от стб. *тъ, та, те* и *онъ, она, оно*, в удължена форма *тън, таа, те* и в по-късен период *тоизи, този, онзи* за м. р. и *тази, онази* за ж. р.², в смолянския говор се употребяват аналогични форми *тоѝа, нѝа, тѝа, нѝа* и съкрат. *тѝ, нѝ, тѝ, нѝ*. Съответните форми за среден род са *товѝ, новѝ* и съкр. *твѝ, нвѝ*³. Частицата *-ва*, с която се образуват формите за ср. р., се свързва със старобългарското показателно местоимение *ѡвъ, ѡва, ѡво*⁴, което не е запазено в родопските говори. То се среща в някои македонски и западни български говори. Частицата *-ва* се среща и в падежните форми на същите показателни местоимения в смолянския говор: *тѝговѝк (-ѝк), нѝговѝк(-ѝк), тѝзовѝк (-ѝк), нѝзовѝк (-ѝк)* и др. Също така *тѝмува, нѝмува* и др. Видоизменена, тя е и във формите на показателните местоимения за качество и количество: *такѝѡф, такѝѡва, такѝѡва, такѝѡва; накѝѡф, накѝѡва, накѝѡва, накѝѡва* и др.⁵

В смолянския говор обаче и в някои други родопски говори освен местоименията *тоѝа, тѝа, товѝ* и *нѝа, нѝа, новѝ* редовно и в свършено жива употреба е и показателното местоимение, което се свързва със старобългарското *съ, си, съ*. При това, както се знае, както и в старобългарски, тези местоимения се свързват със строго определено показателно значение: *тоѝа, тѝа, товѝ* показват предмети или лица, без да

¹ Боряна Велчева-Бояджиева, Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в български език, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 129.

² К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 166.

³ Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Известия на Института за бълг. език, т. IV, София, 1956, стр. 46.

⁴ Св. Иванчев, За някои форми на показателните местоимения в българския език, Известия на Института за бълг. език, кн. VIII, София, 1962, стр. 401.

⁵ Ст. Кабасанов, пос. съч., стр. 47.

определят пространствено разстояние от говорителя; *ндѣа, нѣйа, новѣа* означават отдалечен предмет от говорителя; а местоименията от стб. форми *съ, сн, сѣ* посочват предмет или лице, което е близо до говорителя. Най-употребяваните форми от това местоимение в смолянския говор са: *сойа, сѣйа, сова* — *сѣйа*, получени според *тѣйа, тѣйа, товѣа* — *тѣйа*. Срещат се и съкратени форми на същите местоимения: *сой* (*сѣа, сѣ*) за м. р., *сѣа* (*сѣ*) за ж. р. и *сва* за ср. р., *сеѣ* за мн. число. Същите местоименни морфемни намираме и в показателните местоимения за качество и количество: *сакѣѣ, сакѣва, сакѣва* — *сакѣва*; *солкаѣ, солкава, солкаво* — *солкави*; *солкова* и в техните надежни форми¹.

Тройните показателни местоимения редовно се употребяват и в българо-мохамеданския говор на с. Тихомир, Кърджалийско. Най-употребявани форми в този говор са: за м. р. *тази(к), назѣ(к), сазѣ(к)* — с а вм. неударено *о*; *нѣс(ка), нѣс(ка), сѣс(ка)*; *тѣзинѣк, нѣзинѣк, сѣзинѣк*; за ж. р. *тази, назѣ, сазѣ*; *тѣс, нѣс, сѣс*; *тѣзинѣк, нѣзинѣк, сѣзинѣк*; за ср. р. *тѣа, нѣа, свѣа* и др.² Формите се употребяват и с различни частици като *ай, ей* и др., които служат за усиление на показателното значение.

Характерно за този старинен говор е, че от стб. местоимения *съ, сн, сѣ* той пази старинни форми за ж. и ср. р. ед. ч. *си, се*. Напр.: *Блѣтъи ша з'дмиш ат сѣ?* 'Ще вземеш ли от тази?' [Става дума за плат — *басма*, ж. р.]. *Ат сѣ имам двѣ ѣганчка*. 'От тази [овца] имам две агънца'. *Чѣкай да атрѣжим чулѣком сѣ*. 'Чакай да отрежем на човека това' — *това*, ср. р. От горните примери, които записах при изследване на говора, личи, че *си* и *се* се срещат в самостоятелна употреба. Когато местоимението е свързано със съществително, тогава се употребяват формите *сѣс* и *сва*: *сѣс ѣѣца, свѣа кѣчѣ* и др.

Морфемите *-то, -со, -но*, свързани със съответните тройни показателни местоимения, в смолянския говор и в други родопски говори служат за образуване на различни относителни местоимения и относителни наречия, в които *со* и *но* запазват ясно показателното си значение:

кутрѣто, кутрѣто, кутрѣто — *кутрѣтѣ,*
кутрѣсо, кутрѣсо, кутрѣсо — *кутрѣсѣ,*
кутрѣно, кутрѣно, кутрѣно — *кутрѣнѣ* 'който, която, което — който';
какѣѣто, какѣѣто, какѣѣто — *какѣѣто,*
какѣѣсо, какѣѣсо, какѣѣсо — *какѣѣсо,*
какѣѣно, какѣѣно, какѣѣно — *какѣѣно* и др.

Също така: *Какѣто (каѣто), какѣсо (каѣсо), какѣно, (каѣно)*; *коѣто, коѣсо, коѣно*; *дѣто, дѣсо, дѣно* и др.

На основата на живата употреба на тройните показателни местоимения в говора трябва да се разглежда и обяснява и тройният член в родопските говори, тъй като членът във всички езици се развива от показателните местоимения³. При тази връзка на местоименната система с члена ще посоча някои особености на членуването в тези говори, без да зася-

¹ Ст. Кабасанов, пос. съч., стр. 47.

² Ст. Кабасанов, Един старинен български говор, София, 1963, стр. 61.

³ Вж. Л. Милетич, Членът в български език, Пер. сп. XXI—XXII, 1887, стр. 308, и др.; Ив. Гълъбов, За члена в български език, Известия на нар. музей в Бургас, т. I, стр. 179; К. Мирчев, Историческа граматика на бълг. език, стр. 179 и др.

гам въпросите за члена в българския език изобщо, което е предмет на други изследвания¹.

Тройното членуване е характерна особеност на смолянския (централ-нородопския) говор, на близкия нему ширококопльшки говор, на съседния му хвойненски говор и на българомохамеданските говори в Кърджалийско. Всички посочени говори употребяват членните форми *-т, -та, -то, -тѐ (-та)*; *-с, -са, -со, -сѐ (-са)*; *-н, -на, -но, -нѐ (-на)*. Фреквентността на различните членни форми изобщо и на различните форми поотделно не е еднаква в различните говори. Употребата на една или друга членна форма се определя конкретно от характера на случката, за която се говори и от положението на говорителя спрямо предметите и нещата, за които се говори. Наблюденията върху диалектите и диалектните текстове дават обаче възможност да се направят някои изводи и обобщения. Тези обобщения ще се отнасят повече за смоленския говор и за говора в с. Тихомир, от които говори имаме записани в последните години повече диалектни текстове². Характерно е да се отбележи, че от 292 случая на членувания в текстове от с. Момчиловци, Смолянско, 218 случая са с член *-н*, 44 с член *-с*, а 30 с член *-т*. От 117 членувания в текстовете от с. Тихомир, Кърджалийско, 81 са с член *-т*, 18 с член *-с*, и 18 с член *-н*. От приведените примери може да се направи извод, че в смолянския говор преобладават членни форми с *-н* и със *-с* пред форми с *-т*, а в говора на с. Тихомир преобладава член *-т*. Характерно обаче за говора на с. Тихомир е, че членната морфема *-т, -та, -то* и най-вече *-тѐ*, а често и *-нѐ* се употребява, без да има смисъл на член, т. е. без да означава определеност и без да бъде синтактически и смислово оправдана. В такъв случай тя се обръща във формална частица, която често пъти има слабо експресивно значение, напр. *Немам лѝн'ата. Кол'к'е да з'ѝмѝ на тѝбе?* — *Адиѝто брѝ! Бутни_гѝ на край_тѝ* и др. Освен това изобщо употребата на члена в говора на с. Тихомир е по-ограничена в сравнение със смолянския говор. Навярно това се дължи до известна степен и на влиянието на турски език върху говора на с. Тихомир. Както е известно, в турски език няма членна форма, а определеност се изразява чрез винителния падеж. Поради тази причина и в говора на с. Тихомир се явяват чести случаи на преосмисляне на род-винителната форма в член³.

Предпочитането на членните форми със *-с* и *-н* пред форми с *-т* в смолянския говор е свързано с липса на определена пространствена определеност в значението на формите с *-т*. Тази липса на конкретна показателност е ръководила езиковото съзнание, когато то ги е отбягвало и е предпочитало форми, които ведно с определеност конкретно посочват близост или отдалеченост на предмета от говорителя.

¹ J. Kurz, K otázce členu v jazycích slovanských, se zvláštím zřetelem k staroslověňštině, Bysantinoslavica, 7, 1937—1938, 8, 1939—1946; Проблемът за члена в старобългарския език, Език и литература, XVII, 1962, стр. 1—16; Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски език, София, 1962. В споменатите трудове е посочена и останалата литература.

² Вж. Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско; Един старинен български говор; Г. П. Клепикова, К истории некоторых именных и глагольных форм в болгарском языке, Институт славяноведения, Краткие сообщения, 38, Москва, 1963, стр. 45—54.

³ Вл. Георгиев, Преосмисляне на падежни окончания в членна форма, Бълг. език, год. V, 1955, кн. 3, стр. 252.

Освен чрез стремежа за ясни и отчетливи членни форми¹, двойното членуване на някои имена в смолянския говор трябва да се обясни и чрез изследняване на значението на членните форми с *-т*. Съзнанието на говорителя е почувствувало необходимост да ги членува още веднъж и при това с членни форми с ясни показателни значения за близост и отдалеченост, с формите на *-с* и *-н*. Затова в този говор се явяват форми като *лѡй—луйтѡс, луйтѡн, пѡрс—парстѡс—парстѡн, кѡрѡф—карѡфтѡс—карѡфтѡн, вѡчер—вечертѡс—вечертѡн* (покрай *вечерѡс—вечерѡн*) и др.² Горните думи и други подобни случаи рядко се срещат с двоен член *-т*, напр.: *луйтѡт, парстѡт, карѡфтѡт* и др. В това отношение смолянският говор е тръгнал в обратна посока на развитие в сравнение с повечето от славянските езици и от развитието на членната форма в повечето от българските народни говори, в които показателната морфема *т* се оказва по-силна и по-жизнена³. В смолянския говор местоимението *тѡйѡ, тѡйѡ, тѡвѡ* в различните му форми за литературното *този, тази, това*, поради своята неопределена пространствена показателност, не е много обикнато. Вместо него се употребява най-често *сѡйѡ, сѡйѡ, сѡвѡ* или *нѡйѡ, нѡйѡ, нѡвѡ*, т. е. местоимения с показателни морфемии *с* и *н*. Формите с *т* звучат повече като литературни. Поради това и членната морфема *т* се употребява по-рядко. Членните форми обаче със *с* и *н* са се увеличили за сметка на формите с *т* и здраво се пазят. Те се употребяват и от младото поколение — нетипични носители на говора. Чуват се в зали и на събрания, в които се говори на най-съвременни теми: *Докладѡс дѡсѡ го прочѡте . . . , Ф искѡзвѡнено тѡй настѡѡ* и пр.

Веднъж установена тенденция за замяна на определителния член *-т* с членни форми с по-ясно определително и показателно значение, лесно се обяснява употребата на член *-с* и *-н* и при думи, които мъчно се свързват в съзнанието ни с някакво пространствено значение и пространствена определеност. В съзнанието на говорителя обаче тези думи се свързват с някакъв диференциращ признак на близост или отдалеченост (близко или отдалечено време, близост душевна или омраза и пр.). Затова в този говор често се употребяват членни форми със *-с* и *-н* в думи като: *Зѡнѡтѡс(н) — Зѡнѡтѡс от бубѡйка нѡуѡихмѡ* 'Занаята от баща ни научихме', *вечерѡс(н), утринѡсѡ(нѡ), ученѡсѡ(нѡ) — Ученѡсѡ ни сбѡрква* 'Ученото не греши', *пѡденѡсѡ(нѡ), ѡнѡсѡ(нѡ)* 'яденето' и др.

Този стремеж към уточнена пространствена показателност в конкретните случаи в речта обуславя съществуването на тройната показателна система и на тройното членуване в посочените родопски говори. При това тази тройна система, както вече казах, се проявява не само при показателните местоимения и при членните форми, но и в редица други категории, като наречия и др. Напр.: *нѡй(нѡй), сѡй(сѡй), тѡй(тѡй), ѡйнѡй, ѡйсѡй ѡйтѡй* 'така, ейтака' и т. н. Проявява се и в членуване на собствени лични имена, не като изключение, а като редовно явление: *Пѡтѡран(ѡс, ѡт), Марѡйѡнѡ(сѡ, тѡ), Стѡйкѡсѡ(нѡ, тѡ), Вѡсѡлан(ѡс, ѡт)* и др.—

¹ Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски език, стр. 58.

² Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, стр. 40.

³ Ив. Левков, Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици, София, 1958, стр. 46.

в Смолянско; *Ахмѣтен(ѣс, ѣт)*, *Асѣнен(ѣс, ѣт)*, *Фѣтмана(са, та)* и др. в с. Тихомир.

Тричленната показателна система в родопските говори е старо явление. Тя е характерна, както се посочи, за старобългарски език. Във връзка с тричленната показателна система се развива и тройното членуване в тези говори, което също намира съответствие в езика на старобългарските паметници¹. При това трябва да се отбележи, че и в езика на тези паметници преобладават форми със задпоставна частица *-с*, покрай форми с *-т* и *-н*². Има основание да се твърди, че показателната членна морфема *с* е стара. Още Л. Милетич виждаше в нея старо индоевропейско показателно местоимение, остатъци от което са именителните форми в гръцки език, като *λόκος*, в латински *lupus*, литовски *wikas* и др.³ Остатъци от постпозитивна употреба на това местоимение Л. Милетич виждаше в редица адвербиални форми като *днес*, *лятос*, *зимас*, *нощес*, запазени в повечето от съвременните славянски езици, като наследство от праславянско време: чешки и полски *днес*, сърбохърв. *данас* и др. В старобългарските паметници най-често се срещат форми като *мнрѣсь*, *рѣдѣсь*, *ѡрѣдѣсь* и др. Тези форми се посочват като доказателство, че показателно-определителната морфема *с* още в много стар период от развитието на старобългарския език се е чувствувала слята с останалата част на думата, за да може по-късно при затворена сричка да се вокализира *з* в *о*⁴.

Въз основа на топонимични и др. данни се изтъква, че тройната показателна система и тройното членуване са били общобългарска черта⁵. По-късно навярно тройната показателна система функционално се обединява и се установява двучленна система. Обединяването на тройната членна система в повечето народни говори е отишло още по-далече, като се установява едночленна система. Установява се членът *-т*, *-та*, *-то*, който изгубва показателното си значение, а запазва значението си само на определителен член. До късно обаче дори в преводи на канонически текстове, въпреки книжовната църковнославянска традиция, се среща постпозитивна употреба и на други членове от системата⁶. Такава употреба има и в превод на евангелски текст от началото на XIX в. При това в този текст морфемата *с* се среща не след съществително, а след местименна падежна форма: *А горко томусь человѣку...*⁷

Родопските говори следователно са запазили старо състояние на показателната местоименна система и във връзка с нея са запазили и са доразвили тройното членуване.

¹ Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски език, стр. 83, 96.

² Пак там.

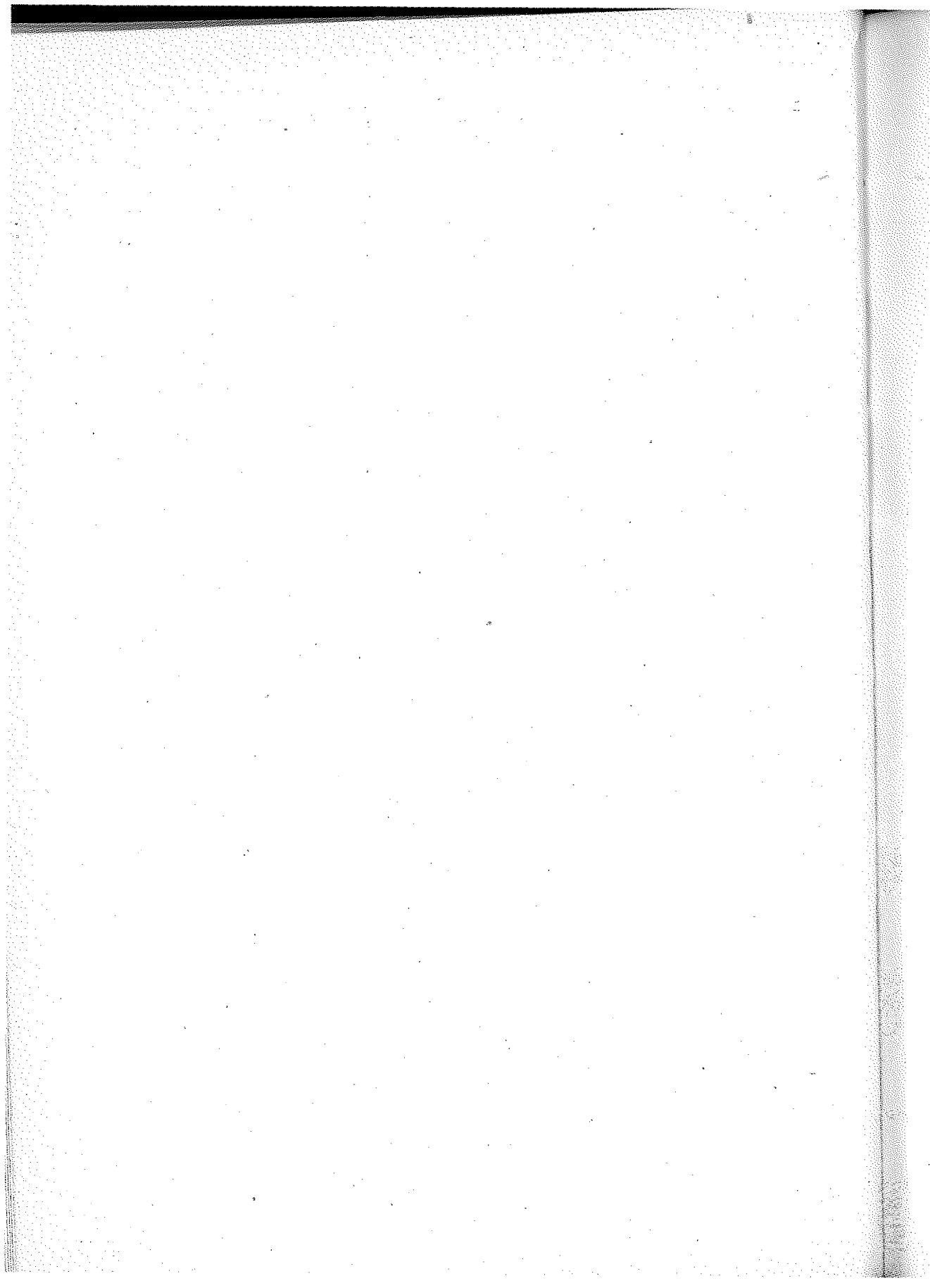
³ Л. Милетич, Членът в българския език, Пер. сп. XXI—XXII, 1887, стр. 308.

⁴ Ив. Гълъбов, пос. съч., стр. 81, 83.

⁵ Пак там, стр. 64.

⁶ К. Мирчев, За членните форми в Добрейшовото евангелие, сп. Български език, год. VI, 1956, кн. 3, стр. 223—228.

⁷ В. Попова, Една нова употреба на местоимението *който* в развитието на българския книжовен език, сп. Български език, год. XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 355.

ДВОЙНАТА ЧЛЕННА ФОРМА В ТРЪНСКИЯ ГОВОР

Рангел Божков

1. Повечето имена от ж. род, завършващи на съгласна, в трънския говор имат двойна членна форма в ед. число *-туту* (*болестуту*, *вечертуту*, *песентуту* и др.).

Тази занимлива езикова особеност е известна отдавна в езиковедската литература — още от времето на първите диалектоложки изследвания у нас, но в интерпретирането ѝ няма единство и пълнота. Това обстоятелство изисква да се изяснят различията и, като се изхожда главно от характера на говорната система, да се разкрие същността на това рядко явление в българските говори. Тази статия представлява опит в това отношение.

2. За първи път двойната членна форма се изнася във фолклорните материали, събирани от П. Живков¹, обаче пръв Д. Господинкин² прави опит да я обясни: „Поради смесването на *t* от основата на *и*-основи ж. р., напр.: *кост*, с члена *та—ту*, развили се особени неправилни членни форми, а именно имен. падеж: *кост(т)* с член гласи *костѧ*, вин. падеж без член: *косту*, а с член *костуту*“.

Д. Петричев³, разглеждайки двойната членна форма, възразява на Д. Господинкин: „всъщност формите *костуту*, *паметуту* и пр. са по подобие (аналогия) на *а*-склонение. Съществителното *работа* във вин. падеж гласи *работу* и с член *работуту*, гдето се чува два пъти *ту*: тези две форми се свързват (асоцират) с членуваните форми от *и*-склонение — *косту*, *памету*... та и последните приемат още един член *-ту*.“ По-нататък Д. Петричев подчертава „... не може да се твърди, че в съзнанието на трънчанина е изчезнала представата за определеност на форми като *косту*“.

Според Цв. Тодоров⁴ „една особеност предимно на трънския говор е, че съществителните ж. р. на съгласна гласят в винит. падеж — *костуту*, *солтуту*... Тази втора членна форма иде, без съмнение, под влияние на съществителните на гласна и се е наложила благодарение навика, членната форма за ж. род да не носи ударение.“

Ив. Гълъбов⁵ пояснява: „Те (т. е. формите *косту* и под. — бел. моя) биват схванати като нечленувани, основни облици и към тях се при-

¹ Сборник за нар. умотворения, кн. XXI, 1905, стр. 45.

² Известия на Семинара по слав. филология, кн. IV, 1921, стр. 178.

³ Известия на Семинара по слав. филология, кн. VII, 1931, стр. 53.

⁴ Северозападните български говори, Сборник за нар. умотворения, кн. XLI, 1936, стр. 316.

⁵ Проблемът за члена в българския и ромънски език, София, 1962, стр. 57—58.

бавя членът за женски род *-та, -ту*, срв. *костѹту, паметѹту* в трънския говор, по които след това се подвеждат и съществителните от типа *солѹту* и пр.¹

В печатаните фолклорни материали¹ за Трънско двойната членна форма има крайно ограничена употреба.

3. Днешното състояние на двойната членна форма в трънския говор обобщено може да се представи в следната таблица:

Форми за женски род					Форми за м. род	
именителен падеж		косвен падеж			без член	с член за им. и вин. п.
без член	с обикн. член	без член	с обикн. член	с двоен член		
бѡлес ¹	болестѹ	бѡлес	болестѹ	болестѹту	гас	гасѹт
вѣчер	вечертѹ	вѣчер	вечертѹ	вечертѹту		
гас	гастѹ	гас	гастѹ	гастѹту	дѣн	дѣнѹт
дрѡб	дрѡбѹ	дрѡб	дрѡбѹ	дрѡбѹту		
дѣн	—	дѣн	дѣнѹ	—	лой	лойѹт
ѣсен	есентѹ	ѣсен	есентѹ	есентѹту		
крв	крвтѹ	крв	крвтѹ	крвтѹту	пѣпел	пѣпелѹт
лой	лойтѹ	лой	лойтѹ	лойтѹту		
мас	мастѹ	мас	мастѹ	—	помоч	—
ноч	ночтѹ	ноч	ночтѹ	ночтѹту		
пѣпел	пѣпелтѹ	пѣпел	пѣпелтѹ	пѣпелтѹту	помош	—
пѣсен	пѣсентѹ	пѣсен	пѣсентѹ	пѣсентѹту		
		и	и	—	тел	телѹт
		пѣснѹ	пѣснѹ	—		
		помочтѹ	помочтѹ	—	цев	—
		и	и	—		
		помоштѹ	помоштѹ	—		
		солтѹ	солтѹ	солтѹту	сол	солѹт
		телтѹ	телтѹ	—	тел	телѹт
		тортѹ	тортѹ	—	тор	торѹт
		цевтѹ	цевтѹ	цевтѹту	—	—

Таблицата дава възможност да се направят някои изводи, които ни приближават до разкриване същността на двойната членна форма в трънския говор.

1. Имената от женски род на съгласна нямат особена нечленувана косвена падежна форма. В това отношение те правят изключение, защото всички имена от женски род в трънския говор имат косвена падежна форма с окончание *-у*. Погрешно е становището на Д. Господинкин и др., че формата като *костѹ* се схваща за нечленувана винителна форма, защото редовната нечленувана форма за всички косвени падежи в ед. число е равна на именителната (*Донѣси ми сол, узни гас от коперацияѹту* и др.).

2. Двойната членна форма в именителен падеж не се употребява. Това се подкрепя от факта, че тя не може да се намери и във всички досегашни изследвания и печатани материали за Трънско. Наистина в езика

¹ П. Живков, Материали за Трънския край, Сборник за нар. умотворения, кн. XXI, 1905, стр. 1—64.

² В таблицата са включени най-често употребявани имена.

на семиградските българи се среща *smartata*¹, но този пример може да има и друго обяснение. Формата *дойтата* у Ив. Гълъбов² не намира потвърждение в днешното състояние на говора.

3. Редовна членна косвена падежна форма, която обхваща всички думи от тази категория, е *-ту* (старобълг. *-тж*, винит. падеж, ед. число): *дчу дробтѹ, ѡкай болестѹ, узни мастѹ, прѣко ночтѹ, пепелтѹ* и всички др. Такова е днешното състояние на говора. Такова е било и състоянието преди осемдесет години, когато А. Теодоров-Балан е изследвал същия говор. Няма никакви причини да се приема, че тези форми са нечленувани.

Успоредно с косвената падежна форма *-ту* се употребява и двойна членна форма *-тѹту*. Тя не обхваща всички думи от женски род на съгласна и се отличава сравнително с порядката си употреба в днешния говор.

В същност в говора съществуват успоредно две членни форми за косвен падеж, ед. число: *-ту* и *-тѹту*. Създава се впечатление, че има излишество на членни форми за косвен падеж.

4. Твърде често, поради родова колебливост, имената от ж. род на съгласна имат и една членна форма за мъжки род *-ѹт*. Маскулинните форми на тези имена не са развили тройна членна форма, както другите имена от мъжки род в трънския говор. Членната форма *-ѹт* се прибавя направо към основата на думата, без посредството на членната форма за женски род, както е при членуването на тази категория думи в Габровско и Смолянско (*солѹт—солѹт*), напр.: *гасѹт, дробѹт, кръвѹт, лѡйѹт, сѡлѹт, нѡчѹт, пѣпелѹт* и др.

4. Появата на двойната членна форма *-тѹту* в трънския говор не може да се обясни със смесвания и аналогии още и поради някои други обстоятелства:

1. В становището на Д. Господинкин за смесване на *т* от думи като *кост* с членната форма има и други слаби места. При него остава необяснимо защо това смесване е станало само в косвен падеж, а в именителен падеж няма смесване на тази съгласна с членната форма и има редовна членна форма като *костѹ*. Фонемата *т* влиза във връзка и в двата случая с една и съща фонема *т* от членната форма за ж. род. В системата на говора фонемата *т* в тази позиция има слаба функционална натовареност, за да може да стане причина за образуването на двойната членна форма, защото тя изпада както в ед. число (*бѡлес, кѡс, мѡс*), така също и в маскулинните членни форми на тази категория имена (вж. по-горе). В системата на говора този извод намира подкрепа и във формите от мъжки род, завършващи на *т*, като: *лис 'лист' — лисѹт, нос 'пост' — носѹт, мѡс 'мост' — мѡсѹт* и мн. други. Освен това броят на думите от женски род на съгласна *т* е много ограничен.

2. Становището на Д. Петричев се подкрепя от днешното състояние на говора, що се отнася до подчертаването, че *-ту* не е загубила значението на косвена членна форма, но неговото обяснение, че *-тѹту* е резултат на смесване (аналогия) на *ѹ*-основи с имена от *а*-основи, завършващи на *-та*, като *рѡбота*, не е убедително, защото други думи освен *рѡбота* и *ѡрата* в говора не бяха открити и защото *рѡбота* се употребява обикновено с нечленувана форма в косвен падеж и е невъзможно да стане основа за образуване на косвена членна форма за цяла категория имена.

¹ Вж. Л. Милетиц, Членът в български език, Периодическо списание, кн. XXI и XXII, 1887, стр. 319.

² Цит. съч., стр. 59.

3. Становището на Ив. Гълъбов¹, че двойната членна форма е получена в резултат на стремежа за ясно изразена морфемна граница между члена и членуваната дума, специално за трънския говор, не е приемливо, поради редовната употреба на членувани форми, където въпросната граница не е ясно изразена. Формите с член *-ту*, както вече се посочи (вж. и таблицата по-горе) са много типични за говора. Те се употребяват много по-закономерно от двойната членна форма *-туту*. При такова отношение на езиковата система към една от закономерностите на българския член, посочена от Ив. Гълъбов, няма основание да се обяснява появата на двойната членна форма *-туту* с причина, която не съществува реално в говора.

5. Във функционално отношение двойната членна форма има ограничена служба, защото се употребява твърде рядко и не при всички думи.

Няма податки, от които да се съди, че тя е била някога универсална категория за всички имена от женски род, завършващи на съгласна, напротив, нейната употреба е все така ограничена и в най-ранните трудове, дори е избягнала от погледа на А. Теодоров-Балан.

Може би се касае за едно явление, което е започнало да отмира преди да се е затвърдило в езиковата система.

В семантично отношение, макар и много трудно, се забелязва разлика между формите *-ту* и *-туту*. Върху тази особеност не е обръщано внимание, а тя е много важна при изясняване същността на явлението. Членната форма *-ту* се употребява по подобие на член *-та* в книжовния език, а членната форма *-туту* се използва в случаите, когато е необходимо особено да се подчертае близостта и важността на предмета на мисълта. Тази близост се схваща не само в пространствен смисъл, но и в по-абстрактен смисъл. *Песентуту* трънчанинът ще употреби за най-любимата си песен, а *вечертуту* е вечер, в която е станало нещо изключително важно. Тази особеност в семантиката на двойната членна форма обяснява до известна степен и характера на нейната употреба. Но как се е формирало това не съвсем ярко изразено значение?

В системата на трънския говор, както е известно, съществува тройна детерминативна ориентация. От това правило изключение е била само категорията женски имена на съгласна. Тя обаче не е останала съвсем незазасегната от тази обща закономерност на говорната система. Това личи от днешното състояние на тази категория, която и по отношение на рода, и по отношение на склонението е претърпяла специфично развитие.

Днес имената от женски род на съгласна в нечленувана позиция са равни с имената от мъжки род, а в членувана позиция с член *-та*, *-ту* се покриват с имената от женски род (отчасти, когато членът е *-ят*, и с имената от м. род). С другата членна форма *-туту* стоят близко до значението на членуваните женски имена с член *-ва*, *-ву* (само в пространствен смисъл). Членните форми за близост *-ъв*, *-ва*, *-во* и за отдалеченост *-вн*, *-на*, *-но* не са характерни за разглежданата категория имена, макар че има редки изключения.

Така в непопулярността на членните форми *-ва*, *-на* и в тенденцията тройната детерминативна ориентация да обхване всички имена, трябва, най-вероятно, да се търси първопричината за появата на двойната членна форма. В днешното състояние на говора тази първопричина отмира, а с нея отмира и двойната членна форма.

¹ Цит. съч., стр. 57—58.

ОСОБЕНИ ФОРМИ ЗА УДВОЕН ОБЕКТ В ЕДИН БЪЛГАРСКИ ГОВОР

Тодор Бояджиев

В своята статия „Удвояването на обекта не е „балканизъм“¹ Л. Милетич изтъква, че в говора на с. Еникьой, Узункюприйско, се срещат интересни форми като *Стойна-га*, *Ивана-га*. През юни 1963 г., при събиране на диалектни материали от тракийци-бежанци от Източна Тракия, с група студенти посетих село Синапово, Елховско, и в него от преселници от село Еникьой успях да събера сравнително по-пълни диалектни материали за този говор. Л. Милетич през 1936 г. посещава това село, за да се увери, че съществуват предполагащите от него теоретически форми, които са му необходими, за да докаже своята оригинална теза за самостоятелния развой на удвоения обект в български език. Вероятно поради краткия престой в село Синапово той е успял да запише само един пример (*дай на Иванага*), който не характеризира пълно явлениято.

Бившето чисто българско село Еникьой, Узункюприйско, е наброявало според официални турски документи над 300 къщи. То е граничело със села, населени с турци и албанци. В една от махалите, която се е гърчела, е имало до късно гръцки свещеник. Голяма част от възрастното население знае и днес добре турски език. Според предание, село Еникьой било основано от дошли след падането на България под турско робство преселници от Велико Търново с цел да търсят удобно място за кюмюрджийството — техен основен поминък. Данните от тези спомени за произхода на еникьойци не бива да се подценяват, защото се подкрепят и от езикови факти. И досега в говора прозира здрава балканска основа; рефлекс на *ъ* в *е* и *а*, североизточна акцентна система, лексикални форми като *вѣзден*, *гълчѣ*, *гачи* и др., които не са характерни за тракийските говори².

Тази статия има за цел да представи по-пълно споменатите особени конструкции, които засега не са открити в никой друг български говор, и да обясни актуалната функция на тези интересни форми.

В говора на с. Еникьой към членуваните форми на съществителното име от трите рода, ед. и мн. число, когато са в служба на пряк и непряк обект, се прибавя морфема *гъ*: *буцакът гъ най нѣпрѣт залепѣх*; *къхърету къко прайѣт чув'акъ гъ*; *там искарѣ кузатъ гъ*; *зем'атъ гъ лепѣх*; *звѣихме нугатъ гъ*; *збѣркѣх къшитъ гъ*; *извѣдѣ мѣшиятъ гъ*; *зѣми отлупи тѣнжурѣтъ гъ*; *из'адѣ нѣ кукѣшкѣтъ гъ нугатъ*; *зѣнѣвъ мѣл-*

¹ Списание на БАН, кн. LVI, 1937, стр. 1—20.

² Вж. речниковия принос на Ст. Младенов, *Език и бит на тракийските българи*, Тракийски сборник, кн. VI, 1935, стр. 115—173.

куту гъ нъ училиште; вѣкни дѣтету гъ; умѣх лицѣту гъ; д'ату гъ донци тука; ку зѣ нѣрите гъ т'а утѣде; кѣд'а бѣше нив'атъ гъ г'а делеше; уредѣхте бѣбите гъ вѣйке; уфѣйте гъ вѣйке печѣ; дай нъ пѣлетъ гъ дѣ йадѣт.

В тази позиция морфемата гъ е енклитика, не винаги е конститутивна и сега не е абсолютно задължителна норма. Тя се среща в говора на жените над 75 години, у по-младите информатори появата ѝ е спорадична, а в говора на мъжете е съвсем рядка.

При личните и роднински имена в служба на пряко и непряко допълнение гъ се прибавя към основата или към общата родително-винителна форма, като може да стои и след притежателното местоимение: т'а бѣше зѣлъ Цв'аткъ гъ; зѣвѣха Одрин гъ; дѣстѣйте йа Еленъ гъ йа колѣ гъ тука; ут майкъ гъ знам; жѣнъ дѣ устѣи мѣжъ си гъ н'амѣхме; мѣжъ си гъ устѣи; нъ чѣча ми гъ там утрѣпѣли; пѣтай бѣбъ гъ.

Конструкциите с гъ се срещат и в случаи, когато обектът е изразен с местоимение — лично или показателно: айде нѣгу гъ дѣ зѣме; тѣбе гъ не мѣгъ дѣ пѣзнѣйъ; чи убувѣм те гъ, тѣ че вѣкъм; т'а гъ пѣк зѣпрѣли ф Цариграт; нѣе нѣмме тѣйъ устѣ тѣа гъ дѣ речѣм; тѣ мѣне гъ къ зѣрѣеш; свѣ гъ н'амъ дѣ берѣт; тѣбе гъ тѣрс'ѣт; нѣз гъ нъ пѣсѣхъ; бѣба Недѣл'ъ нѣучилъ тѣйъ гъ; кѣ прѣиши свѣ гъ, кѣ рѣботиши; ймѣл бѣбъ нѣйъ гъ м'асѣт.

Както се вижда от примерите, в конструкциите няма удвояване на обекта¹. Записал съм само няколко примера, в които допълнението е удвоено: нѣскъ какъ гъ един йъ гѣнеше; Ивѣна гъ снѣшти гу пѣк углѣвѣхме; дѣту гу кѣзѣм тѣа гъ; мѣмчету и гъ убѣхъ нъ уйнѣтъ, тѣ че зѣцѣрнѣйъ гу.

В единствен пример, записан от Пауна Ат. Топалова, 76 годишна, неграмотна, гъ се прибавя към членуваното прилагателно, употребено с по-особен словоред в служба на апозитивно пояснение, което конкретизира обекта: крѣштѣвѣхме Мѣрийъ нѣиштъ гъ. По веднѣж са чути и конструкции: мѣлвъ Пѣткъ гъ, тѣ че гъ зѣ да трѣшти; бѣбъ Недѣл'ъ прѣмени гъ д'адуту.

В посочената статия Л. Милетич доказва, че формите като Стояна-гъ² стоят в пряка връзка с разлагането или декомпозицията на сложното

¹ В говора прави впечатление един много характерен езиков тип. В структурата на простото изречение местоименното допълнение се поставя на първо място пред сказуемото като проклитика: ми дѣйде нъ вѣкълт; мѣ прѣуди зѣ вѣну; мѣри тѣ булеше нугѣтъ; му зѣли дрѣхите гу устѣили гѣл; си йа чѣл и тѣча; ги зубрѣихме прѣкъските; ми дѣйде нъ вѣкълт; те пѣтѣхъ ли мѣри; ме фѣнѣхъ ф нѣштъ курѣйъ; му дѣдѣхъ стѣл; йе вѣдѣхме мѣри и др. Този особен словоред напомня много характеристиките за македонски език конструкции, но без да има тяхната подчертана възходяща интонация. Този тип изречения според Хр. Кодов са характерни за тракийските говори. (Вж. Тракийските говори като преход между източнобългарските и македонските говори, Księga referatów, sekcja I, Językoznawstwo, Warszawa, 1934, стр. 55).

² Формите с гъ формално са близки, но не и идентични с формите, в които има склонен член като Стоянагога, чул'акагога, мѣмчетому, мѣметой и др. В описваните от нас случаи гъ по своята ясна и отчетлива форма и като структурна особеност напомня аглутинацията, защото свободно се прибавя към напълно оформена аналитична основа, имаща свое окончание: -ѣ(т)-га, -та-гъ, -то-гъ, -те-гъ. При склонявания член -гого-, -гому- -то има съответно афикси, съгласуване. Че в описваните структури има един особен аглутинационен тип, личи и от конструкциите, в които имаме удвояване на обекта в другите говори: тѣбе гъ тѣрс'ѣт — тѣбе те тѣрс'ѣт. В първия пример има съгласуване между пълната и кратката форма на местоимението, а във втория случай гъ е с признаци

склонение. Според него формите *го, му, га* са „абстрахирани (откъснати) флексивни елементи от сложното склонение, които са били отъждествени със самостоятелни лични местоименни форми“¹. Поддържник на идеята за самостоятелен произход на удвоеното допълнение² Л. Милетич обяснява промяната *го > га* като резултат на изравняването по аналогия с окончателното *-а* на родителен падеж, единствено число, мъжки и среден род при съществителните имена, т. е. като последица от отслабване на традицията и пренасяне на схемата от сложното склонение към съществителните имена, като падежните окончания се отъждествявали със самостоятелните подобни форми на личните местоимения³. Като използва нееднородни примери като *Стойнога, нега, га* (характерни за много тракийски говори)⁴, Милетич доказва, че това са форми, останали в говорите от един ранен стадий, когато местоименните падежни форми не са се откъснали морфологически и влизат в нейния състав, като по-късно по ред причини от тях се образуват формите на удвоения обект. Като приемем тези обяснения на Милетич за убедителни, можем да считаме, че формалната генеза на *гъ* и в нашите примери е ясна. Понататък обаче разсъжденията на Милетич ни подсказват значението и актуалната синтактична функция на морфемата, защото *гъ* е в определена връзка с определени елементи от структурата на езика и не е само едно механично пренасяне на падежно местоименно окончание върху имената.

В процеса на установяване на тези форми в говора могат в общи черти да бъдат отделени два етапа.

1. Както бе отбелязано в началото, говорът по тип е североизточен⁵. Когато са дошли в Тракия като преселници, еникъйоци са попаднали в едно чуждо езиково обкръжение⁶. В говора не е имало конструкции с удвоен обект. Както се предполага, в североизточните български диалекти удвояването на обекта е сравнително късно явление⁷. Не е изключено обаче в говора да е имало остатъци от падежни форми при имената, донесени от североизток, от рода на *Стойнога* и *Иваного*. В съзнанието на носителя на говора морфемата *гъ*⁸ се е отделяла ясно като формален елемент за характеризиране на обекта: *нълѡжих тѡгъ л'ан*. Това навярно е довело до пренасянето на падежната морфема от едно склонение на друго, до редовното ѝ разширяване и задържане най-напред върху всички имена от мъжки род. Това се подкрепя и от словореда на

на аглутинация и изолация. За съществуването на черти от аглутинативен тип в български език и в другите славянски езици вж. Иван Лекков, Отклонения от флективното строя в славянских языках, Вопросы языковедения, 1956, кн. 2, стр. 18—26.

¹ Цит. съч., стр. 9.

² Л. Милетич разглежда само причините, предизвикали разглежданите промени, и не отчита условията на тяхната поява и общата тенденция на говорните явления.

³ За морфемата *гъ* вж. и у Г. А. Ильинский, Сложные местоимения и окончания родительного пад., ед. ч., м. и ср. р., Москва, 1905, стр. 39.

⁴ Вж. Ст. Младенов, пос. съч., стр. 83, 94.

⁵ Л. Милетич в пос. съч., стр. 17, неправилно го определя като рупски.

⁶ Преселването на еникъйоци в Тракия е станало рано, но не еднократно. Заедно с населението на гр. Узункюпри и селата Търново и Чопкьой, Узункюприйско, с. Еникьой е представлявало малък остров, в който преобладават говори от североизточен тип (вж. Тракия, географски и исторически преглед, София, 1946, стр. 146).

⁷ Вж. у Й. Русек, По въпроса за хронологията на удвояване на допълнението в български език, Български език, год. XIII, 1963, кн. 2, стр. 141—143.

⁸ Може да се допусне, че за настъпяването на *гъ* на мястото на *го* са повлияли и тракийските говори, в които формите като *негъ, когъ, никогъ* са често срещани. Това не изменя обаче съществено развойните тенденции на явлениято.

морфемата. Тя не се измества от позицията, където по-рано е имала важна функция на падежна морфема, явява се винаги след името и е свързана фонетично и морфологично с него и с функцията, която изразява. Напр. *т'а беше зелъ Цв'аткъ гъ*; *буц'акът гъ най нъпрѣт зъленѣх* и др.

2. Създават се психологически условия, които позволяват този характерен показател *гъ* да излезе от досегашните си рамки като конституент на една морфоложки значима единица и чрез синтактична еволюция да придобие системен характер, да бъде детерминиран за изразяване на определени синтактични отношения и да стане формален носител на зараждащата се в говора необходимост от удвояване на обекта. Стига се до едно свободно присъединяване на морфемата и към формите на различните морфологически типове, след като има вече за това модел. По форма морфемата *гъ* не е омонимична с характерната за тракийските говори местоименна проклитика *гъ 'я'* за женски род, ед. число, и затова е възможно да поеме една нова и необходима функция в сказуемно-обектните отношения. Това е станало с *гъ*, защото нейната акузативна функция при имената, които означават нещо живо, се приема от проклитиката, докато в дателните конструкции рано се установява предлогът *на*¹.

През този по-късен период започва отдалечаване на морфемата от името: *м'омчету и гъ убѣхъ нъ уйн'атъ, т'а че зъцърнийъ гу*. Записан е само един пример, в който много ясно личи, че морфемата *гъ* изпълнява службата на удвоен обект и нарушава установения от старата деklinация в пределите на думата словоред: *баба Недѣл'ъ премени гъ д'адуту*.

Нашите примери в това отношение подкрепят построената от Збигнев Голomb хипотеза за коегзистенцията на две кръстосани деklinационни структури в установяване на удвоения обект².

При анализиране на примерите се вижда, че в говора морфемата *гъ* става допълнителен граматически показател на обекта, натоварва се да поеме нова и необходима функция в сказуемно-обектните* отношения: *зънѣвъ м'алкуту гъ нъ уч'лиште = зънѣвъ гу м'алкутунъ уч'лиште*; *т'а гъ нък зъпрели ф Ц'ариграг = т'ах ги зъпрели ф Ц'ариграг*. Разгледаните своеобразни конструкции са равни на конструкциите с удвоен обект в съвременния български език. Докато обаче в книжовния език и в останалите български говори пълните и кратки местоимения (*него го, нас ни, вас ви*) са от една парадигма и затова те едновременно и удвояват, и засилват обекта, то в нашите примери *гъ* има по-ограничена функция. Нейната главна синтактична служба в говора на с. Еникьой е да диференцира формално по-ясно, поради липса на деklinация, субектно-обектно-сказуемните отношения: *б'абъ Недѣл'ъ нъучилъ т'ай гъ*; *В'ан'у т'ам иск'аръ куз'атъ гъ* и др. Подобна служба удвоеното допълнение има в македонските говори³ и в съвременния български език⁴. Синтактичната функция на *гъ*, както личи от всички записани примери, остава в ограни-

¹ А. Минчева, Към въпроса за появата на притежателното значение на предлог *на* в българския език, Известия на Института за бълг. език, кн. VIII, 1962, стр. 100.

² Збигнев Голomb, Два македонски говора, Македонски јазик, 1960—1961, кн. 1—2, стр. 129—133.

³ П. Хр. Илиевски, Прилог кон хронологијата на еден балканизам во македонскиот јазик, Македонски јазик, XIII—XIV, 1962—1963, стр. 76.

⁴ К. Попов, Стилно-граматична употреба на удвоеното допълнение в българския книжовен език, Известия на Института за български език, кн. VIII, стр. 468.

чено състояние, защото *гъ* няма словоредна подвижност, изолирана е от местоименната система, и защото засяга само съотношението между елементите и формата и отделни страни в развитието на този вътрешен развой, но не и съдържанието. Затова и при употребата на *гъ* има колебание — срещаме го както в изречения с удвоен обект, така и в изречения, в които местоименното му значение напълно отсъства: *милувъ Петкъ гъ, тъ че гъ зѣ дъ трештъ*.

Когато се определят тенденциите в разволя на разглежданите конструкции с *гъ*, трябва да се изтъкне и един особен пример, който се отделя от останалите: *дай нъ пилетъ гъ дъ йадѣт*. В случая членната морфема (необходимо условие за удвояване на обекта¹) отсъства и детерминативната функция е поета от *гъ*. Примерът е важен с указанията, които дава за потенциалните възможности за семантичен развой на морфемата.

Изводът е, че разглежданото явление е възникнало самостоятелно в по-ново време и е свързано с необходимостта от по-ясно разграничение на субектно-обектните отношения в изречението. Такава своеобразна проява на общобалканската тенденция за удвояване на обекта не е отбелязана за съседните говори в Тракия². Липсата на пространствен и исторически континуитет и това, че морфемата е позната на старото население, което ту я използва, ту не, дава указания за хронологията на формите. Както се посочи, в говора се употребяват и редовни конструкции, в които *гъ* не е единствен показател на обектните отношения. За тези плеонастични конструкции предполагаме, че са по-късни и са влияния от съседни говори³. Конструкциите с *гъ* наред с някои други морфологични и фонетични особености се осъзнават днес като специфични особености на еникъовския говор, затова често по-младите информаторки казват: *идите при баба цонцуркъ, т'а гълчй и сегѣ нашенски*.

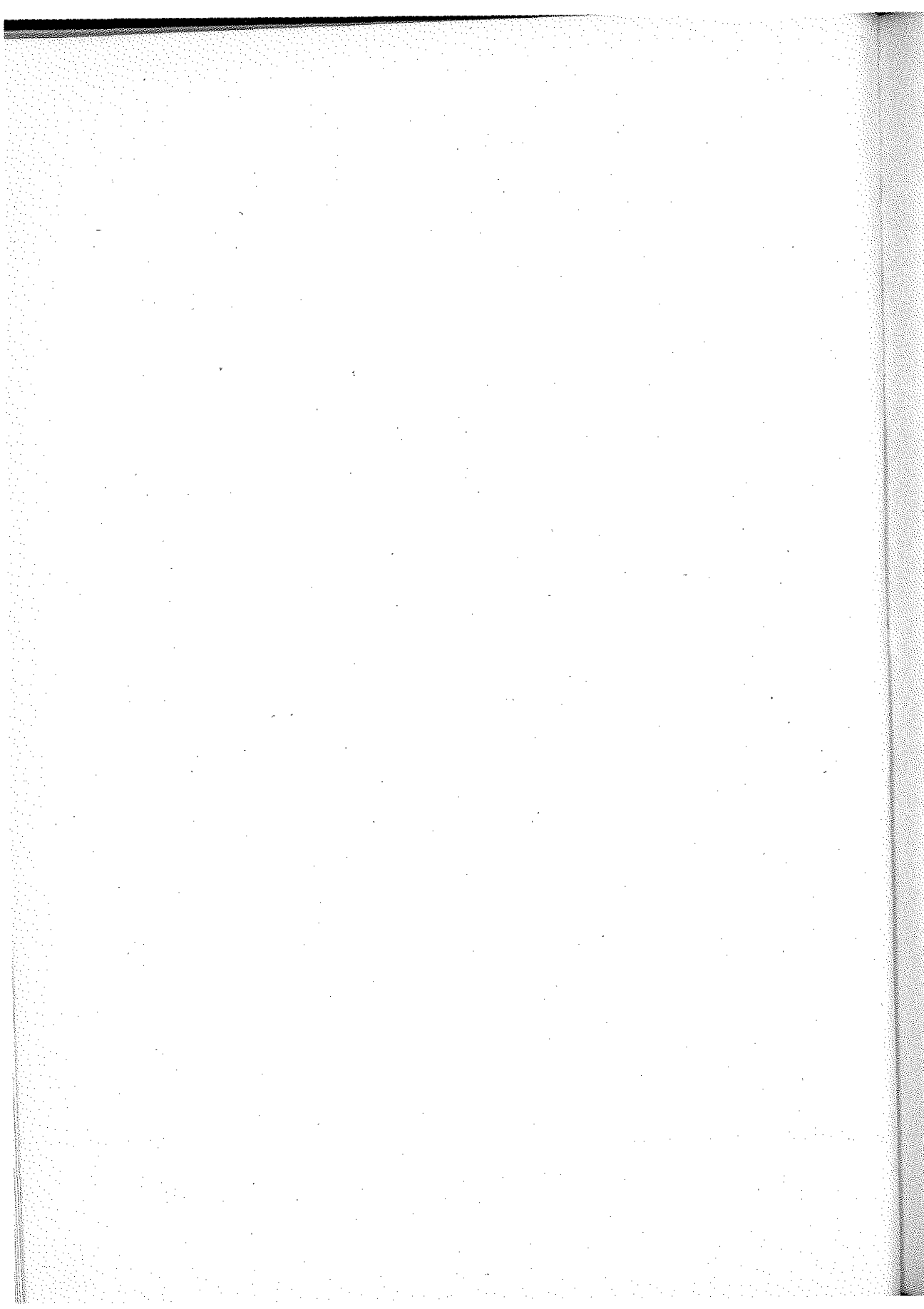
Описаните конструкции характеризират една тенденция в говора, която има еднакви предусловия, но която не се осъществява едновременно и с едни и същи формални средства и при която се проявява известен забележителен паралелизъм в средствата за синтактично изразяване в балканските езици, която показва силата на общуването като фактор от голямо значение за създаване на териториална диференциация.

¹ Св. Иванчев, Наблюдения върху члена в българския език, сп. Български език, 1957, кн. 6, стр. 510.

² Конструкциите с *гъ* са правили впечатление на носителите на други диалекти и затова те са наричали еникъойци с прозвището „гаговци“.

³ Днес с. Савалово е населено с бежанци тракийци (от Източна и Западна Тракия), македонци и местни жители.

ЕДНА ОСОБЕНА УПОТРЕБА НА ПРЕДЛОГА С В ГОВОРА НА С. ВИШОВГРАД, ПАВЛИКЕНСКО

Хриска Топалова-Симеонова

Значенията и употребата на предлозите в българските говори са все още област, която е слабо разработена. В тази статия се прави опит да се осветли една особена употреба на предлога *с* в говора на село Вишовград, Павликенско. В говора се срещат основните значения на предлога *с*, които са общи за литературния език и за диалектите за означаване на:

1. Средството, оръдието или материала, посредством които се извършва действието: *Измйу съ със свпун*; *Сичку къкѡт ймами се з двѣ рѣце съм гу изрѣбутила*; *Сндити ймау гѡсти и ги густйу з бѡница*.

2. Придружаване, снабденост: *Нѣс рѣбутиу з Дѡнка*; *Ти с коду приказваш? Приказвам с Пѣн'а*; *Те ймат гул'ѡма къшта з балкѡн*.

3. Отношение към дадено лице: *Т'а мѡду лѡшу съ дѣрйи с хѡрата*; *Мѡду ми й добрѡ булката, се з дубрѡ съ разбѣрами*; *Ни знам къкѡ да прѣйъ с туй монѣ, хич ни слуша*.

Покрай тези основни значения предлогът *с* в говора на село Вишовград е развил едно ново значение, което не се среща нито в литературния език, нито в другите говори¹. Такова значение на предлога не е отбелязано и в другите славянски езици². В този говор конструкция с предлога *с* се употребява, за да се означа движение, насоченост към някакъв одушевен предмет, т. е. със значение 'при': *Иди със д'ѡда си да гу видиш*; *Чичо му й бѡл'ѡн и той душил с негу да гу види*; *Инѣ дѣштира ймам и т'а утиди със сикѣрва и свѣкѣр*; *Дуведи дѣцѡта със мѣн'ѣ*; *Иди със Пѣнѣа, той си й у т'ѡу*; *Ас са разбул'ѡу кът прѣтиути тилигрѡма майка ти да дѡди с вас да ви глѣда дѣцѡта*; *Отйвам с прѣситу да му дѡм удѣ*; *Одиу с пѣлитѡта да ги рѡн'ѡ*.

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 389; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, част II, София, 1957, стр. 138; А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 338—339; Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, стр. 315—316; Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, стр. 230; П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1937, стр. 498—499; Речник на съвременния български книжовен език, София, 1959, т. III, стр. 135—136; Найден Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, ч. V, Пловдив, 1904, стр. 293.

² Словарь современного русского литературного языка, Москва — Ленинград, 1962, т. 13, стр. 13—24; Pŕiŕuční slovník jazyka českého, Praha, 1938—1940, т. 5, стр. 1—4; J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, Warszawa, 1908, т. 8, стр. 1—5; Jan Karłowicz, Słownik gwar polskich, Kraków, 1903, т. 6, стр. 256—257; Dr. F. Jveković i Dr. Ivan Broz, Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb, 1901, т. 2, стр. 364—365.

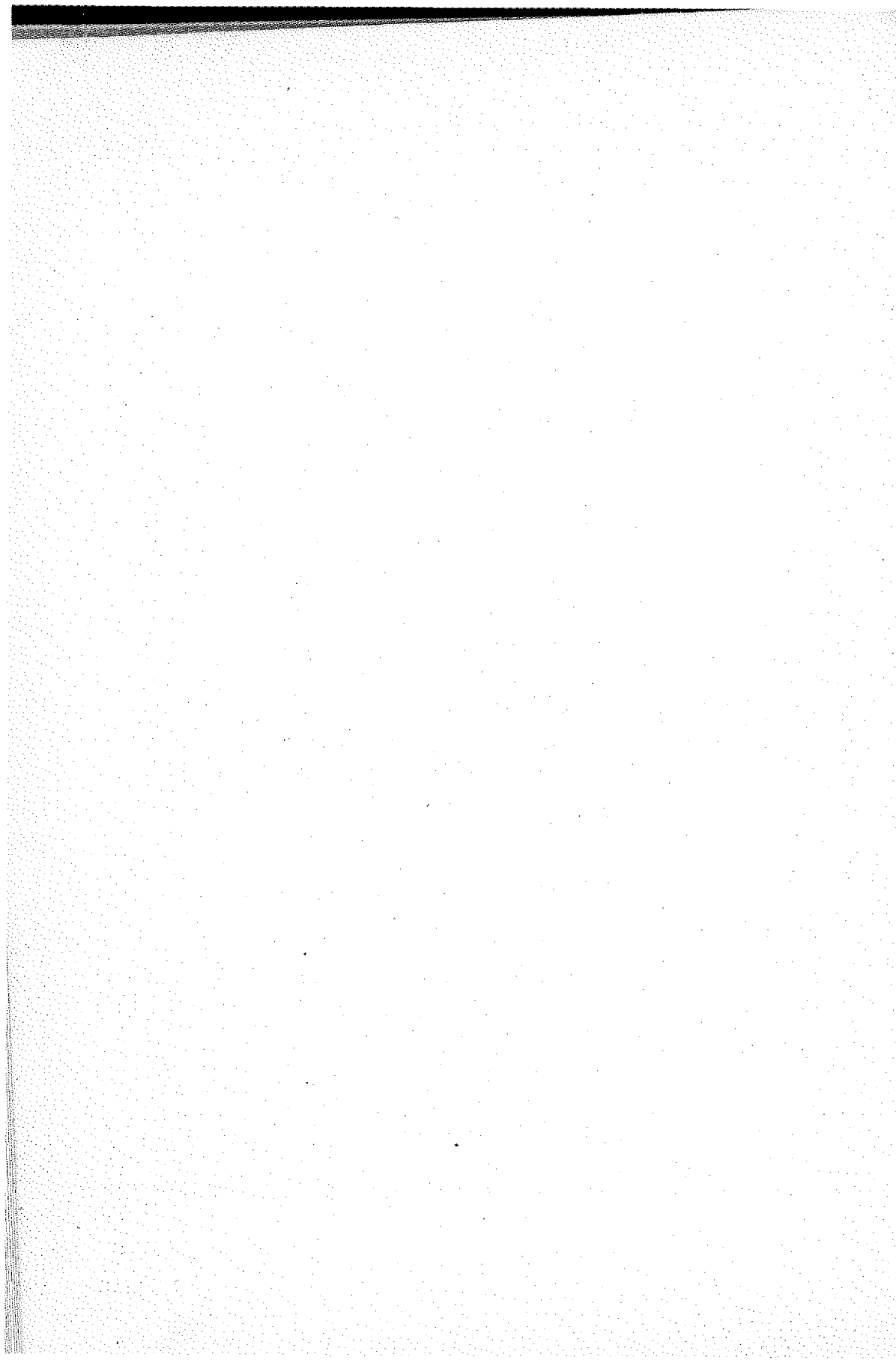
Конструкция с предлог *с* се употребява в този говор и за да се означа непосредствена близост, също само при одушевени предмети: *Цал ден сидъ със Танъ да гу гледам, чи й бд'ън*; *Б'ау з дѣтиту да гу гледам, чи майка му й н'ама*. В случая предлог *с* е употребен в конструкция със статичен глагол. Тази негова употреба се среща рядко в конструкции с глагол за движение и съществително за одушевен предмет.

В традиционния говор на с. Вишовград не се употребява предлог *при*. Неговите функции се изпълняват от другите предлози. Напр. за означаване непосредствена близост при неодушевен предмет обикновено се употребява предлог *до*: *Седнау до портата*; *Къштата им на мегдан'а до куперацията* и др. В отделни случаи за изразяване на същото отношение се употребява и предлог *въз*: *Б'ау въз крушата*. А за означаване на движение, насоченост към одушевен предмет, както бе посочено, се употребява предлог *с*.

Твърде е възможно предлог *с* в посочените по-горе случаи да е получен от предлог *въз*, след изпадане на начално *в*. Съгласна *в* в говора на село Вишовград е твърде нестабилна. Тя се заменя с *у* във всяко положение — в началото на думата (*удл, уодъ, урата*), в средисловието (*заулёчи, заур'а, Суул'уу 'Севлиево*) и в краесловието (*глунау, рькау*). Вероятно от *въз* по фонетичен път се е получило *с* — *въз > ўвъ > ъвъ > з(с)*. В съседните села Лесичери и Михалци непосредствена близост при статични глаголи, както и насоченост към лице или предмет с цел неговото приближаване, се изразява с конструкция с предлог *въз*: *Седи въз м'ене*; *Иди въз н'его*. В селата Бяла черква и Мусина предлог *въз* се употребява в посочените конструкции успоредно с предлози *до* и *с*: *Седни до м'ене*; *Ила з м'ене*. Този предлог, както бе отбелязано, макар и в редки случаи, се среща и в говора на с. Вишовград, но само в съчетание със статични глаголи, за означаване на непосредствена близост до неодушевен предмет: *б'ау въз геран'а*. Той се среща рядко, и то само у най-старите носители на говора. В повечето случаи вместо него се употребява предлог *до*. Предлог *въз* в говора на с. Вишовград не може да се употреби в конструкция с глагол за движение и съществително за одушевен предмет. От примерите, посочени в съседните села, се вижда, че там предлог *въз* се употребява, от една страна, както в конструкции с глагол за движение, така и със статичен глагол, а, от друга — както при одушевен, така и при неодушевен предмет. Това, че предлог *въз* се е запазил най-дълго в конструкция със статичен глагол и съществително за неодушевен предмет, а насоченост към одушевен предмет се изразява от конструкция с предлог *с*, може да се обясни с близостта между тази употреба на предлог *с* и неговата социативна функция. С предлог *с* се означава съвместност при извършване на действието: *отиваме с чичо на кино*; *отивам с Иван на пазар*; *живея със сина си* и т. н. Особеното значение на предлог *с* в говора на село Вишовград е свързано именно с тази функция на предлог *с*. Между случаи като *отиваме с чичо на кино* и *отивам при чичо да го видя*, има известна прилика. И в двата случая има социативен момент, но докато в първия случай той е ясно изразен, във втория е само засегнат. В първия случай и двете лица съвместно извършват действието, а във втория движението на лицето е насочено към друго лице и в резултат от това движение се постига съвместност. Именно поради близостта във значенията е станало възможно

предлог *при* да бъде заменен в тези случаи от предлог *с*. Случаи като посочените по-горе *отивам с чича да го вид'а* и т. н., означават 'отивам, за да бъде заедно с чичо'. Възможно е първоначално тази замяна на предлог *при* с предлог *с* да е станала при лица, а по-късно да се е разширила вЪобще върху одушевени предмети. При това заместване на предлог *при* с предлог *с* се получава лексикална омонимия. Конструкция с предлог *с* може да означава, от една страна, съвместност, а, от друга — движение, насоченост към одушевен предмет. Синтактичната служба на съчетанието от съществително и предлог в тези конструкции обаче е различна. В случаите, в които съчетанието от съществително и предлог означава съвместност, напр. *отивам с Иван на кино*, то изпълнява службата на косвено допълнение и отговаря на въпрос „с кого“. Във втория случай, когато това съчетание означава движение, насоченост към одушевен предмет, напр. *отивам с Иван да го вид'а*, то изпълнява службата на обстоятелствено пояснение за място и отговаря на въпрос „къде“. Омонимията, както бе изтъкнато по-горе, е само лексикална, но не граматична и не пречи за правилното разбиране смисЪла на изречението. Тя не е пЪлна дори и в случаите, когато изреченията не са развити. Случаи като *отивам с Иван* могат да означават и съвместност, и движение, насоченост към одушевен предмет. При непЪлните изречения за правилно разбиране на смисЪла им оказва влияние системата на говора, в който съчетание от съществително и предлог *с* може да означава съвместност, когато изпълнява службата на косвено допълнение, и насоченост към одушевен предмет, когато изпълнява службата на обстоятелствено пояснение за място. Когато изречението не е развито, разликата в значението на съчетанието се прави, като се изхожда от ситуацията, от цялостния ход на разговора между себеседниците.

ПЪлната липса на предлог *при* в традиционния говор на село Вишовград и поемането неговите функции от други предлози може да бъде обект на по-голяма работа, за която са необходими повече и по-разнообразни наблюдения. Тук се обръща внимание само на един случай на замяна на предлог *при* от предлог *с* и се прави опит да се обясни особената употреба на предлог *с*.

ЛЕКСИКА ОТ ФАМИЛНИ ИМЕНА

Стефан Илчев

Голяма част от съвременните български фамилни имена са образувани от думи, които не се срещат в днешния език или са редки диалектизми. Както знаем, при възникването на фамилни имена от нарицателни съществителни обикновено се минава през личен или родов прякор, който от второто поколение насетне се оформя като официално име. Можем да се съмняваме дали срещу всеки прякор и фамилно име съществува затвърденото нарицателно, но при възникването на прякора думата несъмнено ще да е била понятна на хората, които са го създали, ето защо приемам, че във всички фамилни имена се крият трайни или временни елементи от нашата лексика.

Тук привеждам към 400 такива думи. Материалът е взет от неиздадения „Речник на личните и фамилни имена у българите“. От различните по произход думи съм подбирал само български или напълно побългарени. Които от тях се срещат в Речника на Найден Геров или Допълнението на Тодор Панчев, тук са изоставени — с единични изключения, при които е отбелязано Н. Г. или Т. П.

Посочените думи са общо взето отпреди 2—3 поколения и отразяват едно по-старо състояние на езика. Повече от тях не са засвидетелствувани в нашата езиковедска литература. Някои се различават от съответните общобългарски думи само по формата си, други — по значението, което се предполага, че са имали, за да може от тях да възникне прякор и фамилно име.

Значение на думите

По значение думите спадат главно към три семантични групи.

Най-многобройни са онези, които означават особеност на характера или типична проява на лицето, напр. *домишляр, лудак, пъргавела, ревун, сърцан, тояган, трудолей*. Чертите, които се изтъкват, са повече отрицателни: скъперничество (*стипцар, тънкосер, цицелко, цънцер*), леност (*губиделник, догазан, полеган, полежан, празник, тутньо, шунготар*), клеветничество или клюкарство (*бедач, вададжия, шушнаджия*), лош нрав (*дърлян, живодер, киселяр, сърдан*) и т. н.

На второ място по брой са застъпени думите, които означават телесна особеност — висок ръст (*дългоман, дългъч, едрец*), дребен ръст (*кусер, кусльо, ситнил*), пълнота или мършавост (*гъзеран, дундар, мешляк, джогльо, мършавела, тънкаши, щрегар*), косматост (*брадин, брадян,*

вездар, космаран, мустакер, рошовела, рунтак, рунтовал), телесен недостатък или повреда (*безухан, вед, вяг, глухак, гръблаш, гръблян, гръбешко, кривер, кривошийко, куцак, патраног*), начин на ходене (*клатур, климучко, редкостън*) и т. н. Десетина думи заемат средно място между първата и втората група и означават човек с гръмлив или креслив говор (*боботан, гръмник, грълян, гръмидол, гръмуч, джерекар, кикерел, кикерелко, кикирешко*).

В третата по големина семантична група влизат деятелни имена, свързани със занаят или поминък, напр. *баснар, вияч, восковарджия, кремнар, лагар, мешничар, пепелджия, преждар*. Някои от тях спадат към други, по-общи занаяти, напр. *ковчегар, кринар, кроснар* — към дърводелство; *мотикар, петалар* — към железарство; *лулар, стомнар* — към грънчарство; *ластарджия, рубаджия* — към шивачество; *месаджия* — към хлебарство. Явно е, че в миналото са правили по-тънка разлика между специалностите в отделните занаяти, много от които днес са изчезнали и забравени. Към тая група се отнасят и думите, които означават ловец на определени животни (*вълкар, гарджар, порджия, ракар, чавкар*).

Една малка група се състои от думи, които означават някаква проста храна (*безсолнак, бракадан, бурденяк, кръкиж, папурник, сиреняк*) или човек, за когото е типична дадена храна (*белопит, желвар, кръкишко, лецар, млекан, млячко, папарко, скробан, стържилук, тъпчилещя*). И те са характерни за някогашния бит на българите.

По няколко думи са свързани с облеклото (*барлат, белогаш, белокап, духал, навуцан*), с животни (*брумбал, бумбар, бъбър, гугал, кюк, лесигер, мечор, сокер*), с растителност (*левордак, лопушняк, цъфтиняк*) и с родно място (*загорлия, усояр*).

Единични думи напомнят за някоя паметна случка в живота на човека или за неговата съдба (*бедник, бръстинко, обецан, огорелко, прежеждан, сиромятник, тетим, четвороженец*).

Значението на редица думи не е ясно. При едни то е посочено въз основа на запазен семеен спомен у самите носители на съответните имена, при други е изведено от подобие на близки по форма думи. Но и в първия, и във втория случай е допустимо да има грешки и неточности.

Форми и суфикси

Разглежданите думи са съществителни имена и малък брой прилагателни.

Почти всички съществителни са от мъжки род и имат твърде разнообразни суфикси, едни от които са застъпени значително повече, отколкото изобщо в езика, а други съвсем малко.

-ар (-яр). От около 400 съществителни 88 имат суфикс *-ар* и 6 — *-яр*. Освен към основи на съществителни и прилагателни тоя суфикс е прибавен и към глаголни основи — *джерекар, дрънкар, дрънчар, ковар, лапар, пукар, пухтар, рушкар, чувар, шмугар, шунготар*, а в някои случаи не може да се определи дали основата е име, или глагол, напр. *домишляр* (от *домисъл или от домишлявам), *кудар* (куда или кудя), *кърпар* (кърна или кърпя), *плавар* (плав или плавам), *свиркар* (свирка или свиркам). Понеже днес суфикс *-ар (-яр)* се прибавя изключително към съ-

ществителни и прилагателни, наклонни сме да изведем горните думи от именни основи, обаче в миналото той много често е свързан и с глаголни основи.

-ан (-ян). Представен е с 61 думи (54-ан и 7-ян) и е съчетан с основи на съществителни (*гутуран, тояган*), прилагателни (*безухан, скоран*) и глаголи (*мълчан, хвърчан*), с които образува типични прякорни имена. И гук има случаи, дето не може да се определи дали основата е от съществително, или от глагол, напр. *боботан* (бобот или боботя), *загубан* (загуба или загубя) *трепетан* (трепет или трепетя).

-ко. Суфикс *-ко* се явява в 34 думи с основа на съществителни, прилагателни и глаголи. Около една трета от тях имат само тоя суфикс (*млъч-ко, мляч-ко, мръч-ко, недомер-ко, папар-ко, повив-ко, полеп-ко, пъц-ко, скръч-ко*), а в останалите думи пред *-ко* има и друг суфикс (*бръсти-ин-ко, бъз-лян-ко, гъз-ур-ко, гърб-еш-ко, кис-ел-ко, клим-уч-ко* и др.). Няколко думи се явяват в два варианта — без суфикс *-ко* и с него (*клатур* и *клатурко, лулан* и *луланко, мижор* и *мижорко, пепелян* и *пепелянко, тропан* и *тропанко, шантур* и *шантурко*).

-ак (-як). Среща се в 29 думи (19-ак и 10-як), повече от които са с основа на прилагателно или минало страдателно причастие *безсолнак, босак, главеняк, глухак, горняк, куцак, лудак, пъстрак, пъстриак, риджак, рунтак, рудак, стоманяк, чипак, кръстеняк, печеняк*, а останалите имат основа на съществителни и глаголи (*бурденяк, левордак, сиреняк, пръдлак, сисак, цъфтиняк*). Заслужава да се отбележи, че когато пред суфикса има *н* — независимо дали от основата на думата, или като разширение на суфикса, най-често *н* е смекчено.

-ик, -ник. От 15-те думи, в които се среща тоя суфикс, само *скорик* има чисто *-ик*, а в другите е *ник*. Това *н* може да спада към основата на думата (*гълтн-ик, гребен-ик, гръмн-ик, люшн-ик, слан-ик*), да образува с *-ик* разширен суфикс (*ключ-ник, пач-ник, реч-ник*) или да е част от вътрешен суфикс *-ен* (*бед-н-ик, грамад-н-ик, лопуш-н-ик, папур-н-ик, сиромят-н-ик*).

-джия (-чия). Тоя турски суфикс се среща в 15 думи с основа от българско или чуждо съществително (*дренджия, копринджия, порджия, ластарджия, плугчия*) или от български глагол (*вададжия, месаджия, мириджия, хвалджия, шушнаджия*).

-ьо. Среща се в 13 думи с основа на съществително, прилагателно или глагол. В повече случаи пред *ьо* има *л*, което спада към основата на думата (*барльо, гърльо, хвальо*) или образува разширен вариант на суфикса (*гран-льо, джог-льо, дух-льо, кус-льо, уш-льо*).

-(в)ела. Тоя рядък и почти непознат в книжовния език суфикс се явява в 8 думи (*бащавела, гадавела, мършавела, пъргавела, рошавела, шалавела, кикерела, ушагела*). Формата на суфикса за мъжки род в същност е *-(в)ел*, но понеже образуваните с него думи се отнасят повече до жени, затвърдена е женската форма и без промяна е пренесена за мъже.

Останалите суфикси на съществителни от мъжки род са представени с единични думи:

-ал — *гонгал, гугал, дзипал, духал, рунтовал, сматракал*; **-ач (-яч)** — *бедач, валач, вияч, гърбач, пищач*; **-аш** — *гръблаш, кокалаш, пастрагаши, потераш, тънкаш*; **-ей** — *трудолей, чуролей*; **-ек** — *гривек*; **-ел** — *грумел, гърбел*; **-ер** — *гащер, кривер, кусер, лесигер, мешнигер, мустакер*,

сокер, шантер; **-ец** — едрец, званец, кузнец, лѣпавец, мечкобиец, чѣтвороженец, шевец; **-еш** — неведеш; **-ил** — брадестил, вражил, гушавил, гърбатил, ситчил; **-им** — тетим; **-ин** — брадин, големин, дивошин, загорянин; **-ич** — бабич, скорич; **-ок (-ьок)** — главок, шилъок; **-он** — мечкон, skutон; **-ор** — мачор, мечор, мижор, пѣриор, силендор, шокор; **-ук** — немук; **-ун** — бабун, мечкун, ревун; **-ур** — клатур, шантур; **-ут** — гърбут; **-уч (-юч)** — гърбуч, гърмуч, глюч; **-чо** — папарчо, скърчо, тропанчо; **-ъч** — дѣлгъч.

Съществителни от женски род има 14 — главина, духла, закачалка, запарта, нестижия, острика, палашинка, перперия, петличка, пляка, показия, шалаварда, шморка, щрапунка. Тук не влизат думите със суфикс **-(в)ела** и сложните съществителни от типа на **гонимъгла**, **паликона**.

Съществителни от среден род има само 3 — **броцило**, **погодже**, **поревало**.

Прилагателни има 23 — на **-ат**: **барлат**, **бузат**, **косат**, **лишат**, **чекорат**; на **-лия** — **гушалия**, **духлия**, **загорлия**; без суфикс: **вед**, **вяг**; сложни прилагателни без суфикс: **беловежд**, **белогаш**, **белокан**, **белопит**, **белотел**, **белошанк(и)**, **белоух**, **голомех**, **дигновежд**, **криворек**, **кривошанк(и)**, **патраног**, **редкостъп**.

Освен посочените 13 сложни прилагателни в разглеждания материал има 32 сложни съществителни — **безмустакан**, **безсолнак**, **безухан**, **восковарджия**, **враголом**, **въртигор**, **въртикъща**, **газибари**, **гонимъгла**, **губиделник**, **гърмидол**, **дѣлгошия**, **живодер**, **колимечка**, **колицърк**, **кривошийко**, **медобер**, **мечкобиец**, **палибация**, **палигора**, **паликона**, **паликруша**, **паликъща**, **плашимечка**, **самовол(ец)**, **самодум(ец)**, **самоход(ец)**, **стържи-лук**, **трудолей**, **тънкосер**, **тъпчилеца**, **чѣтвороженец**.

*

Към фамилните имена, от които са изведени по морфологичен път думите, е посочено мястото, дето се срещат те. Но това посочване отговаря на старото състояние само в малките населени места, защото в големите градове има преселници от цялата страна. Ето защо бележката „София“, „Пловдив“ и под. показва само, че тия имена се срещат там през последните 10—15 години, когато е събрана по-голямата част от антропонимния материал.

бабич 'свит и немошен като баба'. — Бабичев, Бабичов (Русе, Трън).
бабун 'набръчкан като баба'. — Бабунов (Пловдив).
барлат 'с барла, с рунтав калпак'. — Барлатов (Метковец, Ломско).
барльо 'човек с барла'. — Барльов (Михайловград) и Барлев (Коларовград).
баснар 'баяч'. — Баснаров (Бургас).
бащавела 'дете, което много прилича на баща си'. — Бащавелов (Крушево, Станке Димитров).
бедач 'който бедн, клеветник'. — Бедачев (Пловдив).
бедник 'беден, сиромах или злочест човек?' — Беднички (Благоевградско) и Бедников (Станке Димитров).
безмустакан 'човек без мустаци'. — Безмустаканов (Варна).

безсолнак 'безсолно ядене?' — Безсолнаков (Габрово).
безухан 'човек без уши'. — Безуханов (Еленско, Ямбол).
беловежд 'с бели вежди и непобеляла коса'. — Беловеждов (Пловдив, Врачан, Ботевградско).
белогаш 'с бели гащи; панталони или по-тури'. — Белогашов (Пловдив).
белокан 'много бял човек'. — Белоканов (София).
белокап 'с бяла шапка'. — Белокапов (Самоков).
белопит 'който яде бял хляб'. — Белопит (Панагюрище), Белопитов (Панагюрище, Пещера).
белотел 'с бяла кожа'. — Белотелов и Белотелев (София).

- белошани** 'с бяла шапка'. — Белошанков (Лясковец).
- белоух** 'с обелени уши'. — Белухов (Гоцеделчевско, Пловдив).
- бишкар** 'свинар'. — Бишкаргов (Софийско).
- блюдар** 'грънчар или бакърджия?' — Блюдаров (Шумен, 1861).
- боботан** 'който боботи, говори или гълчи гръмливо'. — Боботанов (Смолянско).
- бораджия** 'който обича или умее да се бори'. — Бораджиев (Търновско).
- босак** 'който ходи бос'. — Босаков (Пловдив) и Босашки (Врачанско).
- бочар** 'бъчвар'. — Бочаров (Габрово, Севлиево, Воден).
- брадин** 'брадат човек'. — Брадинов (Калофер, Брацигово) и Брадински (Калофер, Пазарджик, Пловдив, Бургас).
- брадестил** 'човек с голяма брада'. — (Н. Г.) — Брадистилов (Панагюрище, Силистра).
- брадян** 'човек с голяма брада'. — Брадянов (Самоков).
- бракадан** 'качамак'. — Бракадански (София).
- брощило** 'отвара от брош за боядисване?' — Брущилов и Брушилски (Пловдив).
- брумбал** 'бръмбар'. — Брумбалов (Стара Загора).
- брънкован** '?' — Пенку Белюв Брънкованъ, дъто вди бржикитъ (Котел, 1867).
- бръстинко** 'момък, чиято изгора го е оставила и се оженила за друг, (а нему „дали бръстина“). — Бръстинков (Михайловград).
- бузат** 'бузест'. — Бузатов (Варна, София).
- буздръ** и **буздру** 'човек с отпуснати меса'. Буздрев и Буздров (Пловдив).
- бумбал** и **бумбало** 'кълбо от рехав материя'. (Т. П.) — Бумбалов (Лясковец, Горна Оряховица).
- бумбар** 'бръмбар'. — Бумбаров (Радомирско).
- бурденяк** 'размито със суроватка кисело мляко'. — Бурдияшки (Кнежа).
- бъбър** 'животно бобър'. — Бъбаров (Батак).
- бъзляк** 'страхлик'. — Бъзляков (Пловдив).
- вададжия** 'клеветник?' — Вададжийски (Самоков).
- валач** 'валявичар или даракчия?' — Валачев (Търново, Русе).
- вапцар** 'бояджия на прежди и тъкани'. — Вапцаров (Жеравна, Котленско, Чирпан, Любимец, Банско).
- ватах** '1. главен майстор на рудничарска пещ; 2. главатар на русалийска дружина'. — Ватахов (Самоков, Пещера, Пирдопско) и Ваташки (Ботевградско, Станкедимитровско).
- вед** 'кривоглед' (Н. Г.) — Ведев (Гоцеделчевско).
- веждар** 'човек с големи вежди'. — Веждаров (Коларовград).
- вияч** 'който „вие“, скопява добитък'. — Виячев (Самоков, Кюстендилско), Виячки (Радомирско) и Вияшки (Врачанско).
- восковарджия** 'който изварява восък от вошина'. — Восковарджиев (Трън).
- вошинар** 'който изварява восък от вошина'. — Вошинаров (Пещера).
- враголом** 'победител на врага или на дявола?' — Враголомски (Ярлово, Самоковско).
- вражил** 'вражалец'. — Вражилов и Вражилски (Софийско).
- въртешкар** 'който прави въртежки или върти дената с въртежка'. — Въртешкарски (Стоб, Станкедимитровско).
- въглар** 'въглишар'. — Въгларов (Пазарджик).
- вълкар** 'вълчар, ловец на вълци'. — Вълкаргов (Гоцеделчевско).
- въртигор** 'буен вятър?' — Въртигоров (Ямболско, Ямбол).
- въртикъща** 'въртокъщник'. — Въртокъщов (Лясковец).
- вяг** 'кривоглед' (Н. Г.) — Вягов (Павелско, Асеновградско).
- гаванар** 'гаванкаджия'. — Гаванаров (Пловдив).
- гадавела** '?' — Гадавелов (Продимчец, Ловчанско).
- газибари** 'жители на отдалечена махала, които газят бари, докато стигнат до селото или града'. — Газитаров (Берковица, Ботевградско, Софийско, Сливен) и Газитарски (Берковско).
- гарджар** 'лош ловец, който бие гарги'. — Гарджаров (Пловдив).
- гащер** 'гащач човек?' — Гащеров (Орехово).
- главеняк** 'главест човек?' — Главеняков (Етрополе).
- главина** 'едра, голяма глава'. — Главинов (Брацигово, Пещера).
- главок** 'едра глава, главиче'. — Главоков (Габрово) и Главошки (Враца).
- глухак** 'глух човек'. — Глукаков (Дерманци, Луковитско).
- глухар** 'глух човек'. — Глухаров (Казанлък, Пазарджишко, Тетевенско) и Глухарски (Ореховско, Стара Загора).
- гълтник** 'лакомец, който гълта големи хапки или е гълтал чужд имот'. — Гълтников (Стара Загора).
- глюч** 'сък, чвор' (Т. П.) — Глuchот (Враца — от Македония).
- гозбар** 'който иска да яде все гозби'. — Гозбаров и Гозбарски (Ловеч).
- големин** 'едър или горделив човек'. — Големинов (Самоков, Кюстендил, Прилеп).
- голомех** 'с гол корем'. — Големеев и Големехов (Велинград, Големеев (Якоруда, Разложко) и Голомиев (Стара Загора).

гонгал 'кокал с месо'. — Гонгалов (Лясковец, Русе).
 гонимъгла(та) 'който се занимава с несерьозни работи, вятърничав човек'. — Гонимъглов (Пловдив).
 горняк 'планинел'. — Горняков (Котел, Севлиево).
 грамадник 'змей, който живее по грамади?' — Грамадников (Горно Броди, Сярско, Ракитово, Велинградско).
 грапльо 'човек, с грапаво (от шарка) лице'. — Грапльов (Царевец, Врачанско).
 гребеник 'гребен за разчесване вълна'. — Гребеников (Коларовград).
 гребенчар 'гребенар'. — Гребенчарски (Самоков).
 греж 'стък, чвор (Н. Г.); прен. здравеняк'. — Грежов (Дъмбене, Костурско).
 гривек 'сив гълъб'. — Гривеков (Свогенско).
 грумел 'буца, грудка'. — Грумелов (Плевен).
 гръблаш 'гърбав човек'. — Граблашев (София).
 гръблян 'гърбав човек'. — Гръблянков (София).
 гръмник 'който говори гръмогласно'. — Гръмников (Пазарджик).
 губиделник 'безделник'. — Губиделников (Котел, Русе).
 гугал 'гугутка или гълъб'. — Гугалев (Велинград, Разград).
 гудар 'гъдулар или свинар?' — Гударов и Гударовски (Първомайско).
 гутуран 'който има гутура, буца по тялото си'. — Гутуранов (Враца) и Гутурански (Бистрец, Врачанско).
 гуцар 'свинар?' — Гуцарски (Лозен, Софийско).
 гушавил(а) 'гушав човек'. — Гушавилов (София).
 гушалия 'гушав човек'. — Гушалиев (Пловдив).
 гъжвар 'който носи гъжва на главата си?' — Гъжварски (Враца).
 гъзеран 'човек с големи гъзери'. — Газаранов (Чирпан).
 гъзурко 'който се гъзури, обръща задника си'. — Газурков и Гъзурков (Дряново, Горна Оряховица, Търново, Русе, Тутракан, Варна).
 гърбасан 'гърбав човек'. — Гърбасанов (Казанлък, Стара Загора).
 гърбатил 'гърбав човек'. — Гърбатилков (Пловдив).
 гърбач 'гърбав човек'. — Гърбачев (Плевенско, Стара Загора).
 гърбел 'гърбица'. — Гърбелов (Смолянско).
 гърбешко 'гърбав човек'. — Гърбешков (Панагюрище).
 гърбозан 'гърбав човек'. — Гърбозанов и Гърбузанов (Русе).

гърбут 'гърбав човек'. — Гърбутов (Пловдив).
 гърбуч 'гърбав човек'. — Гърбучев (Пловдив).
 гъргаран 'бърборко'. — Гъргаранов (Липница, Ботевградско).
 гърльо 'гърлест или лаком човек'. — Гърльов (Рашково, Ботевградско) и Гърлев (Казанлък, Пловдив).
 гърлян 'гърлест или гласовит човек'. — Гърлянков (Самоков).
 гърмидол 'който говори гръмогласно'. — (Лясковец, Горна Оряховица, Пловдив) и Гърмидолски (Пловдив).
 гърмуч 'който говори гръмогласно'. — Гърмучев (Пловдив).
 джеракар 'който джерека, т. е. говори шумно и кресливо'. — Джерекаров (Грън).
 джогльо 'едър и кокалест човек'. — Джоглев (Пловдив, София).
 дзипал(ец) 'който дзипа, т. е. подскача и рита силно (при хоро)'. — Дзипалски (Борован, Белослатинско).
 дивошин 'див, необшителен човек'. — Дивошинов (Лесичево, Пазарджишко).
 дигновежд 'с вдигнати вежди'. — Дигновеждов (София).
 догазан 'комуто лесно се догазва, т. е. смръзва му, дотяга му нещо'. — Догазанов (София).
 домишляр 'който домишлява, т. е. намисля друго и променя решенията си'. — Домишляров (Самоков, Драгошиново, Самоковско) и Домишлярски (Враца, Краево, Ботевградско).
 дренджия 'който бере и продава дренки?' — Дренджиев (Петрич).
 дренкар 'който продава дренки'. — Дренкаров (София).
 дрънкар и дрънчар 'който много дрънка, бърбори?' — Дрънкаров (Първомайско) и Дрънчаров (Пловдив).
 дундар 'дебел човек, 'дундьо' или 'дръндар'. — Дундаров (Панагюрище, Пазарджик, Пловдив).
 духал 'човек с надиплени като духало потури'. — Духалов (Самоков).
 духла 'извеяна, смахната жена?' — Духлински (Пловдив).
 духлия 'човек, с издути надиплени потури'. — Духлийски (Враца).
 духльо '1. човек с издути, широки потури (Н. Г.); 2. извеяна, смахнат човек'. — Духлев (Грявна, Стара Загора).
 дългоман 'дълъг, висок човек'. — Дългоманов (Пловдив, София).
 дългошия 'човек с дълга шия'. — Дългошиев (Голе Делчев).
 дългъч 'дълъг, висок човек'. — Дългъчев (Лясковец, Русе).
 дърлян '1. който се дърли, заядлив, сърдит човек; 2. гурелив'. — Върбан Бечов Дърлян (Котел, 1867).

едрец 'едър човек'. — Едрев (Новозагорско, Казанлък, Стара Загора, Русе).
желвар 'който яде желви, костенурки'. — Желваров (Пловдив).
живодер 'жесток човек или експлоататор'. — Живодеров (Габрово) и Живодерски (Огоя, Свогенско).
загорлия и **загорянин** 'загорец'. — Загорлийски (Враца) и Загорянский (Коларовград).
загубан 'който се губи или губи нещата си' — Загубанов (Варна).
закачалка или **закачалко** 'закачлив, заядлив човек'. — Закачалски (Рогозен, Соколаре, Белослатинско).
запаренко 'който обича запарник (вид попара)', — Запаренков (Русе, Варна).
запарта '1. хокане, мъмрене (Н. Г.); 2. запечен, недорасъл човек'. — Запартов (Харманлийско).
заранко 'който често оставя работата си за заран, за утре'. — Заранков (Русе, Гоце Делчев).
затур 'свит, срамежлив човек' — Загуров (Русе).
званец 'поканен на сватба или на гошка'. — Званчев (Трявна, Каварна).
звездар 'двегодишно козле; наперен човек'. — Звездаров (Пазарджик, Варвара, Ветрен дол, Пазарджишко).
изгоренко 'личен момък, изгора за момите?' — Изгоренков (Плевен).
капчугар '1. който събира вода от капчук; 2. който стои под капчука (докато чака някоя мома)?' — Капчугаров (Пазарджик).
катранушко 'черен, черноок или чернокос като катран'. — Катранушков (София).
катрач 'соха, забита над огнище'. — Катрачев (Грудовско).
кикерела 'който кикери, т. е. говори бързо и кресливо'. — Кикерелски и Кикерелов (Михайловград).
кикерко и **кикирешко** 'който кикери' (вж. *кикерела*). — Кикерков (Ловеч) и Кикирешков (Търново).
киселко '1. кисел, сръдлив човек; 2. който се храни с киселек'. — Киселков (Котел, Толбухин).
киселяр 'кисел, сръдлив човек'. — Киселяров (Карлово).
киткар '1. сватбар, който носи обредната китка; 2. който е отишъл „на китка“, на голям годж (Т. П.)' — Киткарски (Ставерци, Ореховско).
клатур и **клатурко** 'който се клати при ходене'. — Клатуров и Клатурков (Габрово, Плевенско).
климучко 'който климуча, клати се при ходене'. — Климучков (Пещера).
ключник 'ключар?' — Ключников (Търново).
кнез 'кмет на няколко села в миналото'. — Кнезовски (Врачанско, Боженица, Ботевградско).

ковар 'ковач'. — Коваров (Коларовград).
ковчегар 'който прави ковчези'. — Ковчегарски (Кюстендил).
кокалар 'кокалав'. — Кокаларов (Мадан).
кокалалаш 'кокали с много малко месо'. — Кокалалашев (Ямбол, Гол. Конаре, Пловдивско).
кокоран 'който се кокори'. — Кокоранов (Видинско).
колимечка 'който (се хвали, че) е заклал мечка'. — Колямечков (Русе).
колицърк 'който коли щъркове'. — Колицърков (Тетевен, Търново Прилеп).
копанар 'който прави копани; коритар'. — Копанаров (Разлог, Горна Оряховица).
копринджия 'копринар'. — Копринджийски (Алфатар, Силистренско).
косар 'косач'. — Косаров (Сливенско) и Косарски (Ботевградско).
косат 'с хубава или буйна коса'. — Косатев (Трявна, Търново, Русе).
космаран 'космат човек'. — Космарански (Липница, Ботевградско).
кременар 'който работи кремъци (за джакани, пушки и др.)' — Кременаров (Чирпан, Първомайско).
кривер 'крив човек?' — Криверски (Габрово).
криворек 'който не говори истината'. — Криворекский (Габрово).
кривошапки 'който си носи шапката кривната'. — Кривошалков (Плевен, Чирпан).
кривошийко 'човек с крива шия'. — Кривошийков (Враца, Коларовград).
кривули 'лисици на кола; криви като О крака'. — Кривулев (Велинград).
кринар 'майстор на крини'. — Кринаров (Видин).
кроснар 'майстор на кросна'. — Кроснаров (Панагюрище, Пазарджик).
крус 'буца сол'. — Крусев и Крусов (Горна Оряховица, Търново, Русенско).
кръкиж 'вид попара от сух кукурузник'. — Кръкижов (Новачене, Ботевградско).
кръкишко 'който се храни с кръкиж'. — Кръкишков (Згориград, Врачанско) и Кръкишковски (Боженица, Ботевградско).
кръстар 'който прави кръстове или носи кръста при черковни церемонии, или често се кръсти?' — Кръстарски (Горна Кремена, Врачанско).
кръстеняк 'покръстен циганин'. — Кръстеняков (Враца).
кудар '1. който куди — кори или пъди; 2. водач или член на куда, на дружина работници'. — Кударов (София).
кузнец 'ковач' (Т. П.) — Кузнецов (Смолян).
кукулар 'производител или търговец на кукули (пашкули)'. — Кукуларов и Кокуларов (Пловдив, София).
кусер 'късичък, дребен човек?' — Кусеров (Пазарджик).
кусьло 'късичек, дребен човек?' — Куслев (Коларовград).

куцак 'куц човек'. — Куцаков и Куцакев (Станкедимитровско, Варна).
 къпиняр 'който обича или бере къпини'. — Капинярски (Бистрец, Врачанско).
 къпънък 'блюдо на къпъна, на стара теглилка?'. — Къпънъков (Долю Камарци, Пирдопско).
 кърпар 'кърпач'. — Кърпаров (Панагюрско, Златица).
 кюк 'птица по мочурищата, кюковец'. — Кюков (Долю Кремена, Руска Бела, Врачанско, Борован, Рогозен, Белослатинско).
 лагяр 'лодкар, ладияр'. — Лагярски (София).
 лапан 'лапач или зяпльо?' — Лапанов (Карлово).
 лапанко 'зяпльо, лапнимуха' — Лапанков (Габрово).
 лапар 'лапач или зяпльо?' — Лапарев (Пловдив).
 ластарджия 'шивач, който взема „ластари“, шарки по дрехите'. — Ластарджиев (Троянско, Троян).
 лебан '1. който се хили, с улебнато лице; 2. коматан?'. — Лебанов (Ловеч, Плевен, Гоцеделчевско).
 левордак 'място, обрасло с леворда' — Левордашки — (Враца).
 лепавец '1. хубавец; 2. раст. лепка; човек лепка (Н. Г.)'. — Лепавцов (Прилеп).
 лесигер (и лесигяр) 'мъжка лисица, лисугер'. — Лесигеров (Лехчево, Михайловградско), Лесигеровски (Малорад, Ореховско), Лесигерски (Пирдоп, Кула), Лесигерски (Търнава, Белослатинско).
 лечар 'лещар'. — Лечарски (Брезнишко).
 лещар 'който сее или обича леща'. — Лещаров (Лясковец, Пирдопско, Елховско) и Лещарски (Врачанско, Ботевградско, Белоградчишко).
 лиан 'лих, лош човек'. — Лианов (Новачене, Ботевградско).
 лишат 'плешив?' — Лишатов (Етрополе) и Лишатовски (Правец, Ботевградско).
 лопушник 'място, обрасло с лопуш?' — Лопушников (Стара Загора).
 лудак 'луд, буен човек'. — Лудачки (Станкедимитровско).
 лулан и луланко 'който все държи лулата в уста'. — Лулански и Луланков (Вълчедръм, Ломско).
 лулар 'майстор на глинени лули'. — Луларов (Етрополе).
 лъскар 'хубавец?' — Лъскар (Бургаско, Етрополе).
 люшник 'плесница'. — Люшников (Кула).
 мачор 'котарак'. — Мачорски (София).
 медобер 'време, когато се вади медът; който събира меда, облагите'. — Медоберов (Михайловград).
 месаджия 'хлебар, който само меси'. — Месаджиев (Пловдив).
 мечкобиец 'който е убил мечка'. — Петър Ц. Мечкобиец (Елена, 1844).

мечкон 'едра мечка; едър и силен като мечка'. — Танчо Мечконя (Пирот, 1849), Мечконев (София), Мечконски (Грамада, Кулско).
 мечкун (вж. мечкон). — Мечкунов (Берковица, Михайловград, Русе).
 мечор 'едра или мъжка мечка'. — Мечоров (Михайловград).
 мешлак 'голям търбух; човек с голям търбух'. — Мешлаков (Пазарджик).
 мешнигер 'мешест човек?' — Мешнигеров (София).
 мешничар 'гайдар'. — Мешничаров (Русе).
 мижав 'мижав човек'. — Мижав и Мижев (Ямболско, Грудово, Варненско, Врачанско).
 мижор и мижорко 'мижав човек'. — Мижоров (Брацигово), Мижорски (Мездра, Лехчево, Михайловградско) и Мижорков (Брацигово, Силистра).
 мириджия 'помиритель'. — Мириджиев (Търговище).
 млекан 'любител на мляко'. — Млеканов (Самоковско, Велинградско).
 млъчко 'мълчалив човек'. — Млъчков (Копривница, Пловдив).
 млячко 'любител на мляко'. — Млячков и Млячков (Пендера, Брацигово).
 мотикар 'ковач на мотики'. — Мотикаров (Радомир, Кюстендил) и Мотикарски (Радомир).
 мръндак 'мръдлив човек?' — Мръндаков (Котел, 1873).
 мръчко 'изпапан, омръчкач човек'. — Мръчков (М. Търново).
 мустакер(а) 'човек с големи мустаци'. — Мустакеров (Враца) и Мустакерски (Ботевград, Плевен, Угърчин, Варна).
 мълчан 'мълчалив човек'. — Мълчанов (Лясковец).
 мършавела 'мършав човек'. — Мършавелов (Крива Паланка).
 навушан 'човек с навуша'. — Навушанов (Пазарджик, Ихтиманско).
 навушар 'който си влачи навушата'. — Навушарски, (Липница, Ботевградско).
 неведеш 'прост, невежа?' — Неведешев (Грудовско).
 недомерко 'който недомерва'. — Недомерков (Пловдив).
 немук 'ням човек'. — Немуков (Ягода, Казанлъшко).
 нестижия 'немотия'. — Нестижийски (Лехчево, Михайловградско).
 обецан 'мъж с обеда на ухото (роден след поморче)'. — Обецанов (Банско).
 обреза 'обрязан българин'. — Обрезанов (Пловдив).
 огорелко и огорялко 'обгорен от огън или комуто е изгорял имотът?' — Огорелков (Пазарджик) и Огорялков (Панагюрище).

острика 'вид трева с корави листа (Н. Г.); прен. остър в обноските си човек'. — Остриков (Враца).

павурджия 'който прави павурчета за ракия'. — Павурджиев (Вазовград, Пловдив, Свищов).

палашинка 'палавец, немирник'. — Палашинката (Зимница, Ямболско) и Палашинов (Сливен).

палибачия 'който е запалил бачия'. — Палибачийски (Букьовци, Ореховско).

палигора 'който е запалил гората'. — Палигоров (Девинско).

паликона 'който е запалил копа сено'. — Паликопов (Първомай).

паликруша 'който е отсякъл и изгорил круша'. — Паликрушев (Пловдивско, Русе).

паликъща 'който е запалил или се заканва да запали къща'. — Паликъшов (Пловдив).

папарко и **папарчо** 'любител на папара'. — Папарков (Велинград, Бургас) и Папарчев (София).

папурник 'царевичен хляб, кукурузник'. — Папурников (Севлиево).

паспалан '1. напрашен с паспал; 2. съплев, поспалил човек'. — Паспаланов (Котел, Стара Загора).

пастргаш 'който много пастри, пести, пази?'. — Пастргашев (Пловдив).

патраног 'с патрави, криви като X крака'. — Патраногов (Грудовско).

пачник 'голяма кошница'. — Пачников (Троянско, Плевен, Русе).

пезуляр 'който живее в сипеи, в пезуляр?'. — Пезулярски (Петрохан).

пепелджия '1. който събира пепел за варене на сапун; 2. който чисти пепелта от рудничарска пещ'. — Пепелджийски (София).

пепелян и **пепелянко** 'момък, който има по-стари неженени братя?'. — Пепелянов (Трявна, Чепеларе) и Пепелянков (Пазарджишко).

перперия 'наперен ход'. — Перпериев (Устово, Смолянско, Пазарджик).

песар 'кучкар'. — Песаров (Русе).

петалар 'който прави петала, подкови'. — Петаларов и Петаларев (Батак, Куклен, Асеновградско).

петличка 'пъпка по тялото'. — Петличков (Загоричене, Костурско).

печенияк '1. изпечен, сух и здрав човек; 2. незрял царевичен кочан'. — Печенияков (Враца, Видин, Крушовене, Ореховско).

пиздар 'женкар, развратник'. — Пиздаров (Русе).

пищач 'който много пиши'. — Пищачев (Радомир).

плавар '1. плувец; 2. човек с плави, с бледи очи или лице?'. — Плаваров (Пловдив).

платикан 'сух, мършав човек?'. — Платиканов (Габрово, Севлиево, Ряховците, Севлиево).

плашимечка 'който (може да) и аши мечките'. — Плашимечков (Пазарджик).

плешкан '1. плещест човек; 2. който яде агнешки плешки?'. — Плешканов (Враца).

плешньо 'плешив човек'. — Плешньов (Пловдив).

плошак 'малка речна рибка'. — Плошак (Стрелча, Панагюрине).

плугчия и **плукчия** 'майстор на дървени плугове, рала'. — Плугчиев и Плукиев (Балчишко, Каварна, Варна).

пльочар 'който кърти и продава плочи за покриви'. — Пльочарски (Враца, Новачене, Ботевградско).

пляка(та) 'хитрец, шмекер'. — Пляката (Ботевград) и Пляков (Пазарджик, Пловдив, Свояно, Кюстендилско, Варна).

повивко 'мамин син, глезльо?'. — Повивков (Градеш, Котленско).

погодже 'сногодба?'. — Погоджев и Погожев (Пловдив).

показия 'показ, самохвалство?'. — Показиев (София).

покидиш 'нещо подхвърлено?'. — Покидишев (Пловдив).

полеган 'който обича да се излежава'. — Полеганов (Кюстендил, Станке Димитров, Пирдоп).

полежан (вж. полеган). — Полежански (Разложко).

полезан 'който прави (добър) полез'. — Полизанов (Пазарджик, Блатница, Пазарджишко).

полепко 'натраплив човек, лепка'. — Полепков (Благоевградско).

порджия 'който лови порове'. — Порджийски (Пловдив).

поревало 'викало; висок балкон като викало'. — Поревалски (Врачеш, Ботевградско).

порезан 'който събира порязаници; коматан'. — Порезанов (Челошечене, Кремиковци).

порожан 'човек за въже; когото водят или връзват с пороже'. — Порожанов (Кюстендил, Берковица, Ореховско, Никополско, Тутракан, Толбухин).

потераш 'участник в потера?'. — Потерашев (Гоцеделчевско).

почекан 'който е почакал' (искал една мома, казали му, че е още много малка, та да почака една година — и той почакал). — Почеканов и Почекански (Първен брег, Станкедимитровско, Калково, Самоковско).

празар '1. производител или любител на праз; 2. пастир на празове, на несполени овни'. — Празаров (Пловдив).

празник 'безделник?' — Празниковци (Първомайско) и Празников (Дряново, Коларовград).

преждар 'производител или продавач на прежда'. — Преждаров (Бръщяница, Плевенско).

премеждан 'когото сполитат премеждия'. — Премежданов (София).

прикум 'подкум?' — Прикумов (Брацигово).

пристанко 'мъж, „пристанал“ на богата вдовица'. — Пристанков (Русе).

прокум 'подкум или заместник на кума'. — Прокумов (Пловдив).

пропушняк 'който все пропушта да каже или да направи нещо?' — Пропушняков (Самоков).

пръдлак 'пръдльо'. — Пръдлаков (Каблешково, Поморийско).

пукавичар 'пуканичар'. — Пукавичаров (Самоков).

пуканичар 'който обича или продава пуканки'. — Пуканичаров и Пуканичарски (Правец, Трудовец, Ботевградско).

пукар 'който много „пука“ — яде и пие?' — Пукарев (Харманийско).

пухтар 'който много пухти'. — Пухтарев (Пловдив).

пъргавела 'пъргав човек'. — Пъргавелов (Драгижево, Търновско, Плевен, Варна).

пърлица 'тургулица'. — Пърличев (Пчелище, Търновско, Бургас, Охрид).

пършор 'човек с пършеи по лицето'. — Пършоров (Враца) и Пършоровски (Русе).

пърсар 'кучкар'. — Пасаров и Пасарев (Пирот, Пещера, Коларовград).

пърстрак и **пърстрияк** 'с пърсти очи или с белези по лицето'. — Пърстраков и Пърстрияков (София).

пърцко 'спретнат и чисто облечен човек'. — Пърцков (Цариброд).

разслабан 'разслабен, болнав човек'. — Разслабанов (София).

разсукан 'разточен, разнизан човек'. — Разсуканов (Елена, Чепеларе, Пловдив).

ракар 'ловец на раци'. — Ракаров (Севлиево, Павликени).

ревуи 'ревльо'. — Ревунов (Русе).

редкостъп 'който прави големи крачки' (може би превод на тур. *сейренбасан*). — Редкостъпов (Русе).

рендак 'вид ядивна гъба'. — Рендаков (Етрополе).

речник 'приказлив, речовит човек?' — Речников (Смолян).

риджак 'риджокос човек'. — Риджаков (Берковица, Церво, Пазарджишко).

рошовела 'рошав човек'. — Рошовелов (Пловдив).

рубаджия 'шивач на булчински премени'. — Рубаджиев (Коларовград).

рудак 'човек с мека бухнала коса?' — Рудаков (Ихтиман) и Рудашки (Брест, Никополско).

рунтак 'рунтав човек'. — Рунташки (Елин Пелин, Пловдив, Гол. Конаре, Пловдивско).

рунтовал 'рунтав човек'. — Рунтавалски (Баница, Врачанско).

рушкар 'който „рушка“ — ходи без пъртина, без път през снега?' — Рушкарски (Врачеш, Ботевградско).

самоволец 'доброволец'. — Самоволски (Багреници, Кюстендилско).

самодум (ец) 'който си приказва сам, без събеседник'. — Самодумов (Цървен брег, Станкедимитровско, Станке Димитров).

самоход (ец) 'който обича да ходи сам, без другари' (Т. П.) — Самоходов (Панагюрище, Пловдив, Костандово, Велинградско).

свиркар 'който си подсвирква'. — Свиркаров (Асеновград).

силак 'силен човек'. — Силака (Вазовград).

силдар 'силен човек'. Силдаров и Силдарев (Габрово, Каварна).

силендор 'силен човек'. — Силендоров (Пазарджишко).

сиреняк 'качамак със сирене'. — Сиреняков (Враца, Видин).

сиромятник 'сиромях?' — Сиромятников (Коларовград).

сисак 'дете, което сиса в по-напреднала възраст'. — Сисаков (Ловеч).

ситар 'който прави сита'. — Ситарски (Радомирско).

ситнил 'ситнеж, ситни, дребни хора'. — Ситниаски (Радомир, Радомирско).

скоран 'който работи скоро, бързо?' — Скоранов (Долни Дъбник, Плевенско).

скорик и **скорич** (вж. скоран). — Скориков (Пещера) и Скоричев (Пловдив).

скробан 'който обича скроб, т. е. рядка каша от брашно'. — Скробански (Самоков).

скробар (вж. скробан). — Скробарски (Бов, Свогенско).

скръчко и **скърчо** 'който скърца със зъби'. — Скръчков (Пловдив) и Скръчев (Варна).

скутон 'който стои все на скута на майка, си'. — Скутонов (Коларовград).

сланик '1. бяла каменна сол (Н. Г.); 2. солник'. — Слаников (Котел, Пловдив, Казанлък, Стара Загора, Провадийско).

смаатракал 'внимателен, смотрен човек?' — Смаатракалев (Горно Броди, Сярско, Пловдив).

смрикар 'който събира смрика за гори во'. — Смрикаров (Самоков).

сокер 'мъжка сойка'. — Сокеров (Дряново, Русе, Ловеч, Търново).

- списар** 'писател, писар или записвач'. — Списаревски (Варна, Толбухин).
спъно 'който се спъва'. — Спънов (Каварна).
стид 'срам, засрамване'. — Стидовски (Градец, Котленско).
стипцар 'скъперник'. — Стипцаров (Михайловград) и Стипцарски (Жабокрът, Кюстендилско).
стоманяк '1. як като стомана; 2. длетан хляб?'. — Стоманяков (Русе).
стомнар 'грънчар'. — Стомнар (Прилеп).
стържилук 'скъперник или бедняк, който яде главно лук'. — Стържилуков (Колаоровград).
сърдан 'сръдльо'. — Сърданов (Пирдоп).
сърцан 'сърцат човек'. — Сърцанов (Етрополе).
тарляк 'таралей'. — Тарляков (Котел).
тетим 'отгледан от тетка си'. — Тетимов (Станке Димитров).
тиклар 'който върти и продава тикли (каменни плочи)'. — Тикларов (Брацигово, Асеновград, Пловдивско).
топенчар 'баничар'. — Топенчаров (Охрид).
тояган 'побойник с тояга'. — Тояганов (Казанлък, Габрово, Стара Загора).
трепетан 'плах човек?'. — Трепетанов (София).
тропан, **тропанчо** и **тропанко** 'който много тропа'. — Тропанов (Казанлък), Тропанчов (Ценино, Новоагорско) и Тропанков (Пловдив).
трополан 'който трополи'. — Трополанов (Лясковец, Горна Оряховица).
трохар 'коледар, който събира и носи подаръците'. — Трохаров (Рельово, Самоковско).
трудoley 'който не си жали труда'. — Трудoleyев (Пловдив).
трънкар 'който бере трънки (за ракия); който живее далече от село, из трънките'. — Трънкар (Трудовец, Ботевградско).
туртан 'коматан'. — Туртански (Хърлец, Ореховско, Рогозен, Белослатинско).
тутньо 'туткав човек'. — Тутнев (Брезово, Пловдивско).
тънкаш 'тънък, слаб човек'. — Тънкашев (Стара Загора).
тънкосер 'скъперник, стиснат човек'. — Тънкосеров (Елхово, Казанлъшко, Казанлък, Стара Загора).
тъпчилица 'който "тъпче", т. е. яде все леца'. — Тъпчилицев (Калофер, Карлово).
търкалан 'кукер) който се търкаля по земята'. — Търкаланов (Поибрене, Панагюрско, Пазарджик, Пловдив).
усояр 'който живее в усойно място'. — Усоярски (Благовевград).
ушагела 'човек с големи уши'. — Ушагелов (Самоковско).
ушльо 'човек с големи уши'. — Ушлев (Златарица, Еленско).
фиткар 'който отглежда фитки, пуйки'. — Фиткар (Лесичево, Пазарджикско).
хвалджия 'който хвали или се хвали'. — Хвалджийски (София).
хвальо 'който хвали или се хвали' (Т. П.) — Хвалевски (Троянско, Ловеч, Русе).
хвърчан 'който "хвърчи", като ходи или работи'. — Хвърчанов (Нова Загора).
хрантулан 'хрантутеник'. — Хрантуланов (Варна).
хрелопан 'който живее в хралупа'. — Хрелопанов (Елена, Търново).
хумар 'който копае и продава хума'. — Хумарски (Люти дол, Врачанско).
хъртар 'който се занимава с хъртове'. — Хъртарски (Ореховско).
хърхьо 'който хърхе'. — Хърхев (Пловдив).
циганар 'който има вземане-даване с цигани'. — Циганаров (Щръклево, Русенско).
циганкар 'който закача циганките'. — Циганкар (Панагюрище).
цицелко 'скъперник'. — Цицелков (Пловдив, София).
цоцорко '1. който много бърбори; 2. който много пие'. — Цоцорков (Панагюрище).
цънцер 'скъперник'. — Цънцеров (Асеновград).
църквар 'който се върти все около черквата'. — Църкваров (Пловдив).
цъфтиняк 'гъсталак от цъфнали дървета'. — Цъфтиняшки (Скравена, Ботевградско).
чавкар 'лош ловец, който бие чавки'. — Чавкар (Вършец) и Чавкарски (Търговище).
чекорат 'чепат'. — Чекоратов (Орехово).
чеперко 'който се чепери — ходи или стои разкрачен и наперен'. — Чеперков (Банско).
чергилян 'чергар'. — Чергилян (Лясковец, Златарица, Еленско).
четвороженец 'който се е оженил четвърти път'. — Четвороженски (Самоков).
чипак, **чипан** и **чипар** 'чип човек'. — Чипаков (Пазарджик), Чипанов и Чипанев (Пазарджик), Чипарев и Чипарски (Пазарджик, Ловеч).
чоголян 'комуто е все чооголно'. — Чоголян (Злогош, Кюстендилско).
чувар 'който чува, пази нещо'. — Чуварев (Поликрайще, Горнооряховско).
чурoley 'шурец; човек с писклив глас'. — Чурoleyев (Панагюрище).
чутуран 'човек с голяма и тъпа глава'. — Чутуранов (Слокошица, Кюстендилско).
чучулан 'човек с чучул, с шръкнала коса'. — Чучуланов (Панагюрище).
чушкан 'лют или червендалест като чушка'. — Чушканов (Градец, Видинско).

шалаварда 'шегобиец или палавец?' — Шалавардин (Егълница, Радомирско).
шалавела (вж. шалаварда). — Шалавелов (Варна).
шантер, шантур и шантурко 'шантав човек?' — Шантеров (Пазарджик), Шантурков, Шантурковски и Шантурски (Врачанско, Ботевградско).
шаткар 'който отглежда патизи'. — Шаткарски (Църварица, Кюстендилско).
швелян 'тъдес с швелки, с кокошкини'. — Швелянов (Кратово).
шевец 'шивач или обушар?' — Драгоя В. Шевец (Котел, 1843).
шивар 'шивач'. — Шиваров (на много места из Източна България) и Шиварски (Цървен брег, Станкедимитровско).
шилъок 'едро шиле?' — Шилъков (Враца).
шморка и шморльо 'който подсмърча?' — Шморкин и Шморльов (Михайловград).

шмугар 'който се шмуга, пъха'. — Шмугарски (София).
шокор 'лъжец'. — Шокорски (Липница, Ботевградско).
шубар 'шивач на шуби'. — Шубаров (Асеновград).
шунготар 'който се шунготи, т. е. залисва се с празни работи'. — Шунготаров (Въбел, Никополско).
шушнаджия 'който шушне или пуша клюки'. — Шушнаджиев (Пловдив).
щимар 'който продава щим, т. е. дребав, долнокачествена вълна'. — Щимарски (Бов, Свогенско).
щрапунка 'несигурна крачка с цяло стъпало?' — Щрапунков (Долна Дикана, Радомирско).
щрегар 'неугоена свиня; прен. кокалест, мършав човек'. — Щрегарски (Угърчин, Ловчанско).
щърбалак 'щърб човек'. — Щърбалаков (Търново).

**СТАРОБЪЛГАРСКИ ЛИЧНИ ИМЕНА: БЕЗМЕР, ГОСУН
И МАЛОМИР**

Йордан Заимов

Повечето от авторите, които са се занимавали с въпросните имена, са изказвали мнение, че те са от първобългарски, т. е. тюркски произход. Една от причините за това е обстоятелството, че първите двама от носителите на тези имена са ханове от първобългарската династия, която е управлявала първобългарските земи през 6 и 7 в., т. е. във времето преди основаването на държавата (680). Друга една, и може би по-важна причина, се крие в това, че авторите, които са се занимавали с Именика на първобългарските ханове, в който се срещат имената *Безмер* и *Гостун*, са били историци и са били специалисти по историята на тюркските народи в Източна и Югоизточна Европа през поменатото време. На трето място може да се изтъкне и обстоятелството, че на историците се е виждало естествено владетелите от първобългарската династия да носят първобългарски тюркски лични имена, та изглежда не са потърсили възможности да обяснят някои имена от славянска основа. В това отношение забележително изключение правят само двама — К. Иречек и Й. Иванов, които твърде отдавна изказаха, макар и бегло, мнение за славянския произход на въпросните имена. Твърде показателни са думите на Йордан Иванов: „В земите на своето княжество на север от Дунава прабългарете са имали и славяне. Част от последните още в първата половина на VII в. се бяха преселили във Византия, а останалите ще са се намирали вероятно в подчинено отношение спрямо прабългарите. Това съжителство и общи нападения срещу Византия или против аварите говорят в полза на предположението, че прабългарите, още преди да минат Дунава, са се били опознали със своите бъдещи сънародници и че още там е могло да стане известно кръстосване между двете различни етнични групи. За това говорят отчасти и славянските имена на прабългарските князе в родослова — Гостун и Безмер, които князували преди Аспаруха на север от Дунава“ (Йордан Иванов, *Българете в Македония*, София, 1915, стр. XXXI—XXXII).

Безмер

Среща се в Именика на първобългарските владетели: *взмѣръ. г'.*
лѣт' а родѣ سموу доучло а лѣт' سموу шегсѣрѣ вемѣмъ. Marquart (у Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, 318) идентифицира

името с *Μεζάνης* и го смята за първобългарско. Иречек (Archiv für sl. Ph. 35 (1914) 549) писа, че през 7 в. бият на очи две славянски имена *Гостун* и *Безмер* (в Именика) и към второто привежда за пример чеш. *Bezmeř*, моравското *Bezmeřov*. Последното име през 1078 г. е споменато с форма *Bezmirou*; срв. и чеш. Сели *Bezmiř*, от ЛИ *Bezmir (Profous, Místní jména v Čechach, Praha, 1947, 1, 69). Много по-късно Ив. Дуйчев (Имя Аспарух в новооткрытых надписях Грузии, Archiv orientální, 21 (1953) 356) обяви името *Безмер* за иранско и го сравни с *Böz-Mihr*. Според Н.-В. Хауџиг (Die protobulgarische Fürstenliste, in: F. Althaim und H.-W. Haubig, Die Hunnen in Osteuropa, ein Forschungsbericht, Baden-Baden, 1958, 27) името е вероятно алтайско: *Bäsımär 'fünfter Fürst'. — Самото писане на името с -в- в кирилския извор, което според Вежев-Лиев (пос. съч. 318) се дължи вероятно на връзка с *мъра*, показва ясно, че във втората част безспорно имаме производно от гл. мѣрѣти 'меря, измервам' или вторично осмисляне с нея на начално *-мер* или *-мир*, както в горната чешка форма. В полза на славянския произход на името говори и първата част *Без-*. Така името изпърво ще да е било прякор, даван на човек, който не знае, не спазва мърка в нещата, т. е. буен, необуздан, стихийен. От решително значение за славянското потекло на *Безмер* е лужишкото лично име *Bezmere*, което намираме в писмен извор от 1237 г. (вж. М. Jeřowa, Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. I. Fonetyka. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961, 20). За лични имена с първа част представка *без-* срв. старополските имена *Biez-drew*, *Biez-dziad*, *Biez-stryi* > *Biestryj*, *Biez-uj*, наред с които се срещат и имена с представка *brzez* 'без', което в старополски е кръстоска от *biez*+*przez* 'без', както словен. *brèz* 'без', словашки *brez*, дол. лужишки *bžez* (вж. W. Taszucki, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, in: Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka. Wrocław—Kraków 1958, 64), срв. още stagnum *Bisdede* в областта Мекленбург, от 1229 г., вж. J. Bilek, Lëtopos 4 (1956—1957) 72. За този тип имена вж. О. Нуйер, Slovanská kompozita obsahující předložku bez. Král. Vinohrady 1908.

Гостун

С това име е известен един от българските владетели, споменат също в Именика: гостуѣнъ намѣстникъ сы. в'. лѣт'. ро^а емоу ермн. а лѣт' емоу доухъ тенѣсм. — С името са се занимавали много учени и само двама от тях — Гилфердинг (Собрание сочинений I. Петербург 1868, 21) и Иречек (Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876, 127, също в Archiv für slav. Phil. 35 (1914) 549) са изказали мнение, че името е от славянски произход, докато всички останали смятат, че то е тюркско. Така J. Marquart (Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1893, 80) приема, че името може да бъде от славянски произход, но го идентифицира с името на известния от историята ант *Κελαράσις*. В същност това е напълно неуместно, понеже името в кирилския си оригинал е писано съвсем ясно и формата му не търпи никакви други интерпретации. Руският автор А. Кунин (А. Кунин и В. Розен, Известия Ал Бекри и других авторов о Руси и славянах. Записки императорской Академии наук 32 (1878), Приложение 2, стр. 132) се застъпва за тюркския произход на името и го

сравнява с печенежкото лично име *Κόστας* и с тюркското *Ἀναγκάστης*. От своя страна Златарски (История на българската държава през средните векове, I, стр. 1, 84, 383 и сл.) пише, че „в етимологическо отношение *Гостун* от Именика се отнася към *Органа* у Никифора и Ивана Никуиски също тъй, както *Курт* и *Безмер* от Именика се отнасят към *Κουβράτος* (*Κροβράτος*) или *Choubraat* и *Βατραϊάς* (или *Bathahias* или *Βαϊανός* в другите извори; защото историческите основания за идентичността на лицата в една и в другия случай са едни и същите“ (стр. 86). По-нататък (стр. 385) той поотстъпва, като разделя произхода на името от принадлежността на лицето към един определен тюркски род: „Колкото и ясно да звучат тия две имена по славенски, лицата, които са ги носили, по никой начин не могат да се считат за славени“, тъй като родовете им не са славянски. На края Златарски изтъква, че „името *Гостун* по-скоро може да се отнесе към българските собствени имена на *-ун* от рода на *Ὀχο[ο]νός* [...] или на *Тутхонь*, българското име на Ахелон (*Ἰελοών*) и *Анхиал* (*Ἀνχιάλος*), което по-правилно би трябвало да се чете *Тотхунь* или *Тохунь*“ (стр. 386). Най-после На и Виг (пос. съч., стр. 21) приема, че името *Гостун* е изопачена форма от тюркската титла *γουδοῦνος*. Други мнения и догадки за тюркския произход на името вж. у Веševliev, пос. съч., стр. 317 и сл.

Както с оглед на основата, така и на наставката, не може да има никакво съмнение, че името *Гостун* е от славянски произход. То е образувано от лично име **Гост(ъ)* с наставка *-ун*. В полза на това мнение говори широкото му разпространение у българи, сърби, чехи и поляци, срв. СелИ *Гостун* (*Гостом*), Кожанско (Кънчов, Македония, 1900, 280), друго СелИ *Гостун*, Разложко, през 1605 *Годсун*, през 1633 *Гостун*, споменато в турски извори (вж. Руси Стойков, Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Нар. библ. „В. Коларов“ от XV, XVI, XVII и XVIII в. Известия за 1959 г. на Нар. библ. „В. Коларов“ и Библиотеката при Соф. държавен университет. София, 1961, стр. 394), СелИ *Гостодун* в областта Елида в Северозападен Пелопонез, споменато със същата форма и в извор от 1674 г. и *Vaiivoda de Gastuni* от 1568 г.; със същото име е известна и една рекичка, вж. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, стр. 140 и сл., както и *Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος: ἀπὸ τῆς ἀπογραφῆς τῆς 15—16 Μαΐου 1928*. *Ἐν Ἀθήναις* 1929, стр. 71, срѣб. СелИ *Гостун* в обл. Пријелоље (Именик, стр. 185), чеш. СелИ *Hostouň*, 2 пъти, първото срецано в старочешката книжнина с форма *Hostún*; и двете имена според Profous (пос. съч., I, 642) са от лично име „*Hostún* а znamenalo prvotně 'Hostounuv', t. dvur“, пол. СелИ *Gostuń*, *Gostoń* (*Słownik geogr.* 2, 746). Българските географски имена, образувани от лично име *Гост-*, са извънредно много, срв. напр. СелИ *Гостуша*, Пиротско, *Гости дол* при Вишовград, Павликенско (дателен падеж от ЛИ *Госта(я)*), срв. ЛИ *Гостая* в Белене, Свищовско, 1626 г. (Известия на народния етнографски музей, I, 155; за образуването срв. *Miri vir* при Средногорци, Пирдопско и *Добродени камик* при Мирково, Пирдопско), река *Гостила* при Белотинци, Белградчишко и дол при Долна Рикса, Михайловградско, срв. руските речни имена *Гостила*, *Гостилка*, *Гостилровка* и др. (вж. M. Vasmer, *Wörterbuch der russischen Gewässernamen* I, 507), СелИ *Гостилица*, Дряновско, и извор при Злогощ, Кюстендилско, *Гостиловец*, рекичка при Бистрилица, Берковско, *Гостиля*, рекичка и село в Белослатинско, СелИ *Гостиня*, Ловешко, чешма *Гостовец* при Крамолин, Севли-

евско, МИ *Гостьовото* при Кръвеник, Севлиево, *Гостовица* при Върбовка, Павликенско, и мн. други. В славянската антропонимия имената с основа *гост-* са едни от най-честите, вж. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personennamen 51, а също и Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen, стр. 143 и сл.). — Относно наставката *-ун* в български лични имена срв. *Цек-ун* (Врачанско), *Рад-уна*, 17 в. (Тича, Котленско, в турски извор), *Първ-ун* (Ловешко), *Петк-ун* (СИ България), *Жек-ун* (Търговишко), *Де-юн* (Свищовско), *Белунова дупка* при Враниловци, Габровско, *Петунов присад* при Лесичарка, Габровско, и мн. други, срвб. ЛИ *Влад-ун*, *Гор-ун*, *Драг-ун*, *Мил-ун*, *Рад-ун*, рус. *Год-ун*, *Лев-ун*, *Яр-ун*, чеш. *Mar-un*, *Per-un*, *Boh-уна*, *Mar-уна*, *Mil-un-ка* (вж. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personennamen, стр. 9).

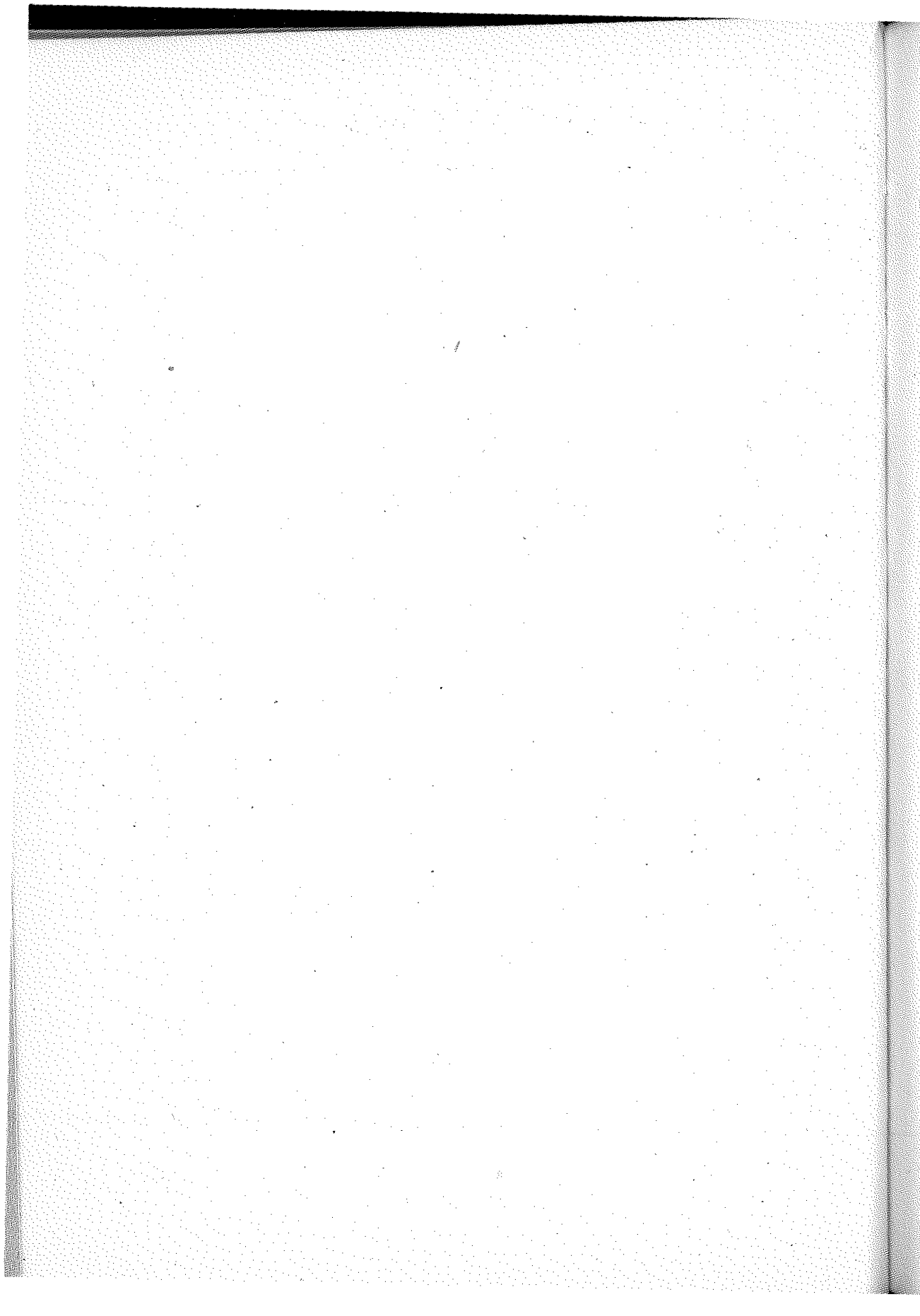
*

Както е известно, двамата владетели, за чиито лични имена бе дума по-горе, са били много малко време на власт. Така Безмер е управлявал от 27 април 642 г. до 21 февруари 643 г., а Гостун от 5 септември 582 до 7 февруари 584 г. (вж. Златарски, пос. съч., стр. 377). След като въпросът за славянския произход на техните имена може да се смята за разрешен, трябва да се постави нов въпрос — как е било възможно хора от тюркски произход да бъдат членове на една тюркиска владетелска среда. Вярно е, че не винаги личното име показва народностната или племенна принадлежност на дадено лице, особено при християнството. В случая обаче става дума за езически етнични групи — първобългари и славяни, при които, за разлика от християните, няма определени религиозни и нерелигиозни лични имена. Навлизането на славянски лични имена сред първобългарите може да се обясни само с предположението на Йордан Иванов, приведено по-горе, а именно, че за да стане това, трябва да имаме дълго съжителство на двете етнични групи в отвъддунавските земи. От своя страна, това предположение говори и за не ранното заселване на част поне от днешните южни славяни или по-точно на техния източен клон в помеватите области. Това обстоятелство, както и това, че у един византийски автор като Прокопий от средата на 6 в. се споменават редица славянски местни имена в днешните или историческите български земи (вж. Вл. Георгиев, Най-старите славянски местни имена на Балканския полуостров и тяхното значение за нашия език и нашата история, Българ. език, год. 8, (1958) стр. 342) правят съвсем вероятно предположението, че поне към средата на 5 в. в отделни части на земите южно от Дунав вече е имало уседнало славянско население.

Маломир

Това име е носел най-малкият син на Омуртаг. Според Златарски (пос. съч., стр. 332 сл.), той е управлявал между 831 и 836 г. Името му е споменато в един гръцки строителен надпис от негово време под формата *Μαλαμῖρ* (Златарски, пос. съч., стр. 335; Beševliev, пос. съч., стр. 277, № 57) и *Μαλλαμῖρος* у Теофилакт Охридски, 11 в. (Beševliev, пос. съч., стр. 160). Липсата на наставка *-ος* в гръцки (при първата форма) Beševliev, стр. 28, обяснява убедително с аналогия на *λαμῖρ*. Такъв е случаят и с името

Κρονον, за разлика от имена като *Κρομμυος*, *Περσιαν-ος* и др. Пръв Йордан Иванов (пос. съч., стр. XXXVI) изказа мнение, че не само името *Маломир*, но и имената на другите Омуртагови синове са от славянски произход: *Нравота* (*Ενραβωτᾶς), или друго яче *Воин* (*Βοῖνος*), *Звеница* (*Ζβηνίτζα*), *Маломир* (*Μαλλωμηρός*), както това е известно от Теофилакт Охридски. Няколко години по-късно Д. Дечев (Отчет на Българския археологически институт за 1926 г., София 1927, стр. 20) писа, че „изцяло от готски произход са прабългарските имена *Безмер* [...], *Гостун* [...], *Маламир* = *Mala-mer, срв. готските лични имена *Mala-ricus*, *Mala-theus*, *Mala-bald*“. Това твърдение на известния наш учен класик не може да намери опора както исторически, така и езиковедски. Както по съставните си части (*мал-* и *-мир*), така също и по строежа си името може да бъде само от славянски произход. Явно е, че началната форма е била *Μαλό-μη, с ударение върху *-ο-*, както ни показват това старинни имена като СелИ *Добрѡславци*, Софийско, РечИ *Витѡмерица*, Ботевградско, и др. Името е от типа прил.+същ. (*-мир* от по-старо *-мер*), срв. напр. *Добро-мир*, *Добро-слав*, *Мало-рад*, *Добро-гост* и др. Името се среща в старополски извори от 13 в. *Matomir* (архив на PAN в Краков), срв. пол. СелИ *Matomierz*, *Matomierzyce* (Sl. G. 6, 38). За първата част срв. ст. пол. лични имена *Matostryj*, *Matostryk*, *Matozimic*, както и множество производни от нея с наставките *-ik*, *-isz*, *-isza*, *-och*, *-osz*, *-uj*, *-osza*, вж. W. Tarszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe in: Rozprawy i studia filologiczne. I. Opomastyka*, 1958, стр. 108. Първата гръцка форма *Μαλαμῆ* без друго е получена от начално *Μαλόμη, с асимилация *a—o>a—α*, станала на гръцка почва. Българската топонимия ни дава изобилен материал от имена, производни от лични имена с *мал-*, стбълг. малъ 'малък', днес диал. *мал* 'малък', предимно в южни и югозападни говори, срв. напр. *Малова кладенец* при Елхово, Старозагорско, *Малѡвска махалѡ* при Дръмша, Свогенско, *Малѡвци*, село в Кюкушко, *Малѡтино*, село в Кумановско (от лично име *Малѡта, както *Добрѡта*, *Радѡта*, *Драгѡта*, *Тихѡта* и др. старинни имена, от които само *Драгѡта* е живо и до днес в Поибрене, Панагюрско), *Малѡв ѡндак* при Мелник, *Малѡв'дол* при Метохия, Кюстендилско, *Малѡвища*, село в Битолско, патронимично име, образувано с наставка **-itjos*, като множествената форма *-ишти* е повлияна от *-ишта* = мн. ч. от *-иште* < *istjos или *iskjos, *Малѡвища*, връх в Рила, *Малѡйнови кошѡри* и *Малѡйнава корѡя* при Милославци, Трънско, от лично име *Малѡй-но = *Малѡй > стб. малъ, с изясняване на *ѡ > о*, и наставка *-но*, както в *Радно*, *Михно* и др., *Малѡрад*, село в Оряховско, от лично име *Малѡрад, срещано с форма *Μαλοράδος* в гръцка грамота на Велюшка манастир в Струмишко от 1152 г. (вж. Йордан Иванов, Български старини из Македония, 1931, стр. 177), *Голѡмо Малѡво* и *Малѡ Малѡво*, две съседни села в Сливнишко, и много други.

СТАРИННОТО БЪЛГ. СКЛАВ 'РОБ, ПЛЕННИК' И СЪДБАТА МУ В НЯКОИ НАРОДНИ ПЕСНИ

Кирил Костов

Народното творчество, за което се знае, че дава рядко пълноценни и достоверни сведения за време на възникване и за събития и лица, които възпява, е ценен извор за историята на езика. Типично за него е, че докато основни мотиви от съдържанието му, общо взето, се пазят непроменени и се характеризират със сравнително еднообразие въпреки възможните по-късни варианти, езиковите средства, с които се предава съдържанието му, много често се подчиняват на граматическите и лексикални норми, присъщи на диалекта, сред който се разпространяват определени варианти от народни песни и приказки. Разбира се, езиковите особености на една народна песен или приказка не могат да се заместят изведнъж и повсеместно чрез други изразни средства, характерни за говора на певеца или разказвача, който я разпространява в нова диалектна среда. Известно е, че певци и разказвачи се придържат по някакви неписани закони ревниво към приетия първоначално текст, та по такъв начин понякога запазват старинни думи или редки изрази, които дори сами не познават и не могат да обяснят¹. Такива неразбираеми думи и изрази често под-лежат на най-различни промени.

В народното творчество на големи промени са изложени най-вече собствените имена, особено когато са от чуждоезичен произход. Те се преиначават не само произволно, поради неразбиране или чрез свързване по народна етимология с известни вече имена, но и съзнателно от желанието героите на разказа да се представят на слушателите в чудновата светлина. Въпросът за промените във фонетичния и морфологичния облик на чуждите имена в народното ни творчество е тема, която заслужава вниманието на езиковедите. Тук обаче ще се проследи един друг случай, който ще покаже по какъв начин може да възникне лично име от нарицателно, чуждоезична заемка, която е загубила напълно своето първично значение при пренасянето ѝ от една диалектна област в друга.

От народната песен за „царя и господаря“ *Склаф*, в която е разработен в твърде поетичен вид мотив за събиране на българчета за яничари,

¹ Сръ. един красноречив пример у М. Дринов, който, като чул от една информаторка *своёго другому*, се помъчил да ѝ докаже, че този израз е погрешен и искал да я накара да си спомни за някаква по-стара форма (може би някакво съответствие на *своёму другу* или *своёмоу другу*), но накрая получил отговор: „Така. . . го съм слушала“ (Браилско Периодическо списание I, 1876, кн. 11 и 12, стр. 155 в забележка под черта). Вж. също и в сп. Български език, год. X, 1960, стр. 356 под думата *шилбок*.

са известни два варианта¹. Единият е по записа на М. Дринов от Панагюрище², а другият от сборката Народни песни от Тетевенско на М. Маринов³. Съдържанието на песента, както е записана в Панагюрище, е следното⁴: Яничари дошли в село да събират млади яничари. Яничаринът *Склаф* отишел в поповата къща да пита има ли в селото деца за взимане. Попът съобщил, че има и посочил децата на Стойна Ениньовка. *Склаф* извикал при себе си Стойна. Казал ѝ че се научил, че имала трима сина, годни за яничари.

Стойна викнѣ, та заплакъ :
„Веднѣж доде еничерство, —
заведе ми мила брата ;
па повтори еничерство, —
заведе ми прво либе ;
сега трет'о еничерство,
да ми вземе три синове !“

Запитана от *Склаф* дали може да познае брат си и либето си, Стойна отговорила :

Ей ти *Склафе*, силни *Склафе*,
не штъ позна мила брата,
че бех азе оште малка,
па штъ позна прво либе .

Нейното либе имало личен белег на главата, получен от треска при сечене на яворово дърво в гората. *Склаф* заповядал да се съберат пръснатите из селото войници и да си свалят калпаците, та Стойна да види дали ще познае първо либе. Тя не познала либето си, па се обърнала към *Склаф* :

Ей ти, *Склафе*, силни *Склафе*,
и страх мъ е и срам мъ е,
и срам мъ е, и гр'ах мъ е, —
иа си свали висок калпак !

По белега на главата му Стойна познала либето си⁵.

В разказа като че ли няма съобразяване с историческата действителност: за яничари са били взимани мъжки деца на възраст между 10 и 12 години, а мъжът на Стойна (Стана) е бил много по-възрастен. Но въпреки това той е станал началник на яничари. Като яничарин той носи друго име *Склаф*, което не е родно, българско⁶. Пред слушателите

¹ Вж. А. Димитрова и М. Янакиев, Предания за исторически лица в българските народни умотворения, Известия на Семинара по славянска филология, кн. VIII и IX, 1941—1943, София 1948, стр. 508.

² Периодическо списание I, 1876 (Браила), кн. 11 и 12, стр. 147—150.

³ СбНУ, XLII, 1936, стр. 15—16 (№ 23).

⁴ Във варианта от Тетевенско има незначителни отклонения от основния мотив. Съпругата на силния *Склаф* е Стана, която е готова „робство да роби и да слугува“. Показателна е употребата на изреча „робство да роби и да слугува“, която подчертава, че за българите яничарите са наистина роби.

⁵ Изложено по книгата на Й. Иванов, Български народни песни, София 1959, стр. 299—300.

⁶ Неприемливо е под името *Склаф* да се търси бълг. *Слав* — песента рисува турска обстановка, за която облик *Склаф* би бил звуково невъзможен. Срв. за това формата *Аскалв*, с която е предадено името на село Склаве, Благоевградски окръг, в турски документи от 1727 г. (вж. Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народната библиотека „В. Коларов“ от XV, XVI, XVII и XVIII век, Известия на Народната библиотека „Васил Коларов“ и Библиотеката при Софийския държ. университет за 1959 г., I (VII), София 1961, стр. 459).

името *Склаф* забулва произхода и съдбата на Стойниния мъж в тайна. В същност това не е така, защото името говори достатъчно ясно за живота на яничарския военачалник. То не трябва да се откъсва от нарицателното *склав*, което означава 'роб, пленник'¹. Думата *склав* е засвидетелствувана в народна песен, записана от К. А. Шапкарев². В песента, която възпява подвизите на Кузман капидан в Охридската кааза, се съобщава на едно място, че в село Върбяни

голем золум сторийа
дервишот и Осман Ага.
Два старца с куршуми удриа
до три ми *склавйе* зедоа (стихове 590—593)³.

Съществителното *склав* не е отбелязано досега от друг диалект в Архива за български диалектен речник, събран в Секцията за българска диалектология. То трябва да се приеме за остаряло и вече неупотребимо. В полза на това говори друг един вариант на песента за Кузман капидан, позната в Прилеп. В него се разказва за събитието в село Върбяни така:

Бог да го бие Мурата,
голем ми пакос направил:
расипал село Върб'ани,
трийесе *ансой* ми вързал (стихове 140—143)⁴.

В цитираните стихове на прилепския вариант се установява, че думата *ансой* е заменила съществителното *склавйе*. *Ансой* не е пълен синоним на *склавйе*, но хвърля достатъчно светлина върху значението му, защото означава близко понятие. Обликът *ансой* (множествено число) е възникнал от турското съществително *hapis*, *harsı* със значение 'затворник, арестант'. От замяната на *склавйе* с *ансой* би трябвало да се направи предпазлив извод, че докато думата *склавйе* е била разпространена или най-малко позната по значение в говора на Охрид, за прилепския говор тя е била непривична, макар и разбираема, та загова е било необходимо да отстъпи място на друга, по-подходяща.

Обаче в диалект, за който думата *склав* е съвсем чужда както по значение, така и по функция в изречението, може да не настане никаква замяна, когато певецът се придържа строго към определен песенен текст. В такъв случай съществителното *склав* може да се запази в облик, какъвто позволяват неговите фонетични и морфологични качества в новата диалектна среда. Но неясно по значение и по граматичен строеж, то би се тълкувало от певец и слушатели не само като семантична, но и като граматична единица по най-произволен начин. Тъкмо това доказва убедително и нагледно случаят с възникването на собственото име *Склаф*, което се различава от съществителното *склав* само по една фонетична особеност — краесловното *ф*, получено от първично *в*, се пази непроменено в звателната форма *Склафе*. Думата *склав* наистина е непригодна да образува собствено име. Би трябвало да се очаква, че силният „господар“ на яничарите притежава име, което означава типични за турците идеали или мъжествени качества, но не да се допусне, че в случая става

¹ Н. Геров, Ръчникъ на българский языкъ, V, Пловдив 1904, стр. 71.

² Периодическо списание VI, 1888, кн. 27, стр. 360. Песента е № 220 от Шапкаревия Сборник.

³ Посочени ми от М. Лилов, за което му изказвам благодарност.

⁴ СбНУ, XII, 1895, стр. 91.

реч за особено име, възникнало от съществително, което означава маловажно или малоценно понятие, с определена цел да се отвърне вниманието на лоши духове от носителя на името.

Всичко това принуждава да се търси появата на песента за силни *Склаф* извън говорите на селищата в Панагюрско и Тетевенско. В тези говори песента по всяка вероятност е била пренесена от някого, преселен от южни или западни краища на българското езиково землище, или е била донесена от местен жител, който я е научил другаде. Само тогава ще се разбере защо съществителното *склав* в панагюрския и тетевенския говор е било схванато като лично име.

Не без основание е да се очаква, че думата *склав* 'роб' е била разпространена и позната в онези български говори, които стоят в териториална близост до гръцки език. В новогръцки е известно съществителното *σκλάβος* 'роб, пленник'. От него са заети македонорумънското *slav* и албанското *skllav* със същото значение¹. И в сърбохърватски е било някога употребявано съществителното *склав* със значение 'роб'². То също би трябвало да се смята за заето от гръцки³.

Заслужава да се отбележи накрая, че старинното *склав* 'роб' е обратна заемка от гръцки в южнославянските езици, тъй като гръцкото *σκλάβος*⁴, макар че означава сега 'роб', води своето потекло от славянското народноименно *словѣнь*, което у византийски автори е предавано със *Σκλαβηνοί*.

¹ Според проучвания на М. Фасмер (Etymologien, Zeitschrift für deutsche Wortforschung IX, 1907, стр. 22; Sklave, пак там, стр. 315), за които се говори в статията на Р. Аebischer, Les premiers pas du mot sclavus „esclave“, Archivum Romanicum XX, 1936, стр. 485; вж. също Т. Парагаги, Dicționarul dialectului aromân (București), 1963, стр. 930 и Р. Д. Кочи и др., Краткий албано-русский словарь, Москва 1951, стр. 378.

² Вж. Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских III, Београд 1863—1864, стр. 115, където са отбелязани два примера в документи от 1470 и 1481 г., публикувани в книгата на F. Miklosich, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, 511, и 526, срв. също Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, sv. 64 (2 petnaestoga dijela), Zagreb 1955, стр. 241.

³ Вж. М. Vasmer, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse No. 3, Berlin 1944, стр. 134.

⁴ Вж. N. P. Andriotis, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Αθήνα 1951, стр. 230; D. Georgakakos, Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, Byzantinische Zeitschrift XLI, 1941, стр. 374—376.

ЗА ПРОИЗХОДА НА КУКУРУЗ (*KUKURICA*)
'ЦАРЕВИЦА ZEA MAYS'

Христо Холиолчев

Като название на царевицата думата *кукуруз* (*kukurica*) е разпространена всред всички славянски и някои неславянски езици в Източна Европа. Известни са два основни словообразователни типа: западен — чеш. *kukuříce*, слов. *kukurica*, словен. *kukurica*, пол. диал. *kukurusa*, унг. *kukuricza* и източен с две разновидности — южна — сръбх. *кукуруз*, бълг. диал. *кукурус*, рум. диал. *sicuruz* и юж.-нем. диал. *kukuruz* и северна — пол. *kukurudza*, рус. *кукуруза*, укр. *кукурудза*. Словенският език познава освен западното *kukurica* и североизточното *kukuriza*, *kuriza*, което може да се разглежда като своеобразна контаминация между *kukurica* и сръбх. *кукуруз*. Географското разпределение на двата основни словообразователни типа е представено на приложената тук Карта 1.

У нас това название на царевицата е разпространено в Северозападна България. Източната граница на ареала достига р. Вит, а южната включва части от Пирдопско и Панагюрско, като в западната си част върви приблизително по билото на Стара планина.

Въпросът за произхода на думата *кукуруз* (*kukurica*) все още не може да се смята за задоволително решен, макар че мнозина автори са се занимавали с него. „Трудна дума“ — така я характеризира в статията си за рус. *кукуруза* и М. Фасмер¹.

Изказаните мнения относно етимологията на тази „трудна дума“ се групират, както следва:

а) Е. Бернекер², А. Брюкнер³, Ст. Младенов⁴, Ив. Странски⁵, Й. Холуб и Фр. Копечни⁶, В. Махек⁷ и Й. Заимов⁸ приемат, че думата има славянски произход и я свързват със сръбх. *kukurjavo*,

¹ Вж. Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, т. I, 1953, стр. 686.

² Вж. Erich Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, т. I, 1908—1913, стр. 641.

³ Вж. Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, 1927, стр. 280.

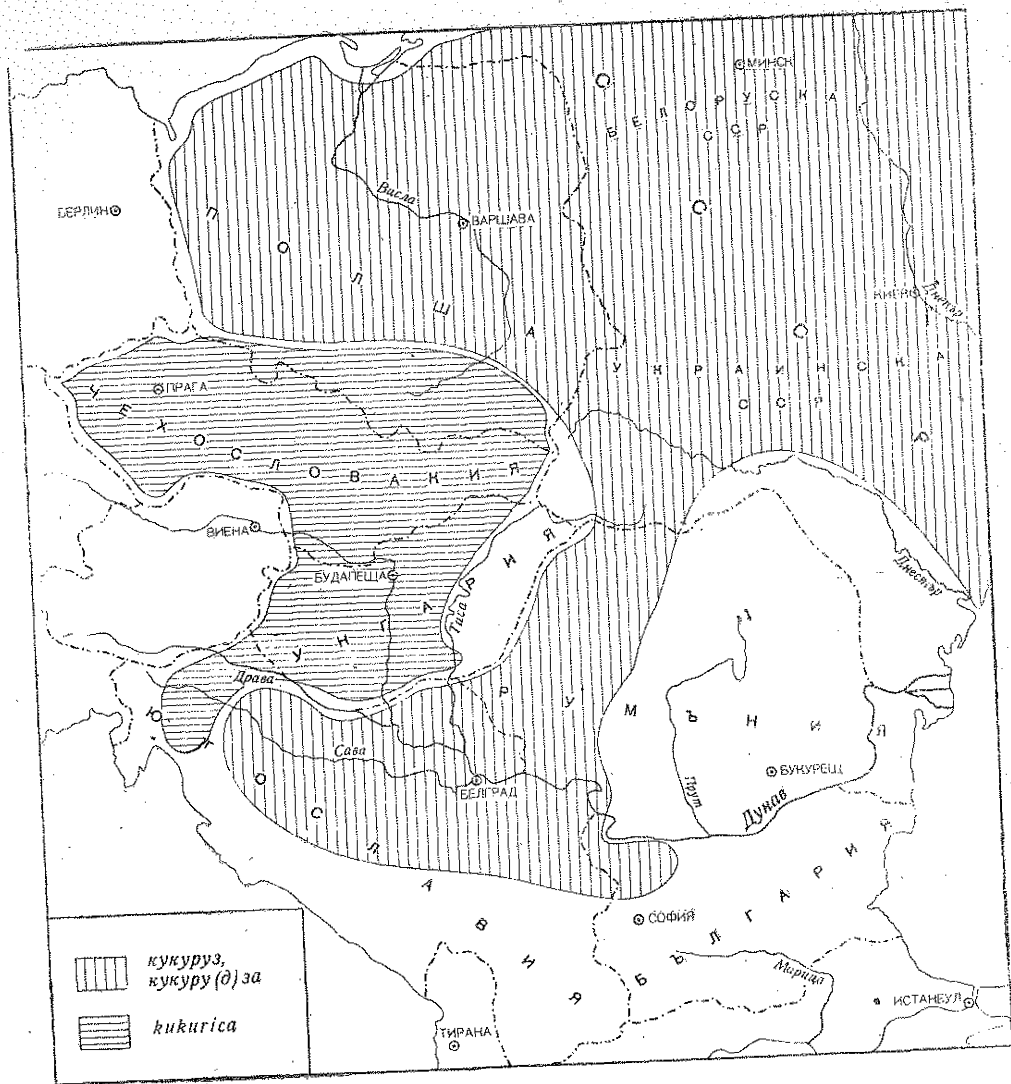
⁴ Вж. Стефан Младенов, *Етимологически и правописен речник на Българския книжовен език*, София, 1941, стр. 261.

⁵ Вж. Иван Странски, *Проникването на царевицата в България*, *Годишник на Софийския университет*, т. XXV (1947), кн. 1, стр. 145.

⁶ Вж. Josef Holub, František Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha, 1952, стр. 193.

⁷ Вж. Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha, 1957, стр. 246.

⁸ Вж. Йордан Заимов, *Названия на царевицата в български език*, *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*, София, 1957, стр. 117—119.

Карта 1

kukurjast 'къдрав' (Бернекер, Холуб и Копечни) и бълг. *kukurëk*, сръб. *kukúrjak* (Бернекер, Младенов), пол. *kokorusz*, *kokornak* — названия на „власати растения“ (Брюкнер), словен. *kokora* 'къдрица' (Странски), чеш. *kokořik* (Махек). Й. Заимов изтъква, че в този случай „царевичата е заела име на старо растение, на което прилича в някое отношение“ и предполага, че това растение е кукурякът „поради това, че и тя (царевичата — б. м., Х. Х.) като него става, узрява рано, бързо“¹.

¹ Вж. Йордан Заимов, цит. съч., стр. 118.

Славянски произход на думата приемат и П. Кречмер¹, Фр. Клуге², допуска го и М. Фасмер³, но те я определят като звукоподражателно образувание с основа, наподобяваща естествения глас на някои домашни птици, на които царевичата служи за храна (Кречмер) или вика за мамене на домашните птици при хранене (Фасмер, Клуге)⁴.

б) Фр. Миклошич⁵, А. Преображенски⁶ и И. Гребеншиков⁷ приемат, че думата има турски произход, но не се опитват да го изяснят. Г. Вайганд обаче прави такъв опит и отнася *кукуруз* към тур. *kokar* 'миришеш', от кор. *kok*, откъдето *kokor-oz* би означавало според него 'някой, който (нещо, което) мирише'. Въз основа на този семантичен белег царевичата е била наречена така, понеже издава „извънредно приятна, силна миризма“, когато се приготвя за ядене⁸. Г. Вайганд отбелязва освен това, че *-oz* респ. *-uz* е добре известен суфикс в турски език. Приблизително на същата основа разкрива етимологията на думата и М. Николич⁹, който смята, че тя е *compositum*, съставен от тур. *koku* 'мирис, миризма' и ар. *ruzz* 'ориз', с други думи, *кукуруз* < *koku-ruzz* и ще означава 'миризлив орис'. Интересно е, че подобно тълкуване на думата предлага и С. Гиармати¹⁰, който я извежда обаче от предполагаемото грц. *κακοορίζα* 'лош орис'.

в) Западнославянските форми с наст. *-ica* И. Кнежа¹¹ определя като унгарски заемки, а доколкото форма *kukurica* е засвидетелствувана и у някои южни славяни, по-специално хърватите в Унгария, и там тя е преминала от унгарски.

г) С. Пушкариу¹², К. Тиктин¹³ и М. Сала¹⁴ смятат, че това название е възникнало на румънска почва и е резултат на следното семантично развитие на думата *cucuruz*: 1) 'борова шишарка' → 2) 'плод на царевича' → 3) 'царевича'. Без да се спират подробно на въпроса, румънски

¹ Вж. Paul Kretschmer, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache Göttingen, 1918, стр. 330.

² Вж. Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache Berlin, 1957, стр. 410.

³ Вж. Max Vasmer, цит. съч.

⁴ Вж. за това и Trübners Deutsches Wörterbuch, Berlin, т. IV, 1943, стр. 537.

⁵ Вж. Franz Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, стр. 146.

⁶ Вж. А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, Москва, т. I, 1910—1914, стр. 408—409.

⁷ Вж. Igor Grebensčikov, Mais als Kulturpflanze, Wittenberg—Lutherstadt, 1954, стр. 55.

⁸ Вж. Gustav Weigand, Die Terminologie des Maises im Bulgarischen, Rumänischen und Kleinerussischen, Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, Leipzig, XVII—XVIII (1911), стр. 363—364.

⁹ Схващането на М. Николич ми е известно от статията на Д. Б. Тодорович, Прилог питању о називима кукуруза, сп. Наш језик, год. IV (1936), стр. 9.

¹⁰ Вж. за това у Ivan Balassa, A magyar kukorica, Budapest, 1960, стр. 94.

¹¹ Вж. István Kniezsa, A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Budapest, к. I, т. 2, 1955, стр. 680.

¹² Вж. Sextil Pușcariu, W. Meyer-Lübke, Romanisches etymologisches Wörterbuch, Zeitschrift für romanische Philologie, Halle, XXXVII (1913), стр. 111.

¹³ Вж. Н. Тиктин, Zu rum. *porumb*, 'Mais', Zeitschrift für romanische Philologie Halle, т. XL (1920), стр. 715.

¹⁴ Вж. Marius Sala, În legătură cu denumirea porumbului în limba română, Fonetica și dialectologie, vd. I (1958), стр. 186.

произход допускат и А. Преображенски¹ и Н. М. Шанский, В. В. Иванов и Т. В. Шанская².

д) Известен е и един опит да се свърже *кукуруз* със стнем. название на просото *gerguers, gegrues*, направен от Б. Тодорович³.

Както се вижда от системно изложените дотук различни мнения за произхода на *кукуруз* 'царевича', нито един от възможните източници не е останал неизползуван. И въпреки това и в най-новите етимологически приноси думата се характеризира като „мъчна“, „неясна“. За да се излезе от това положение, е необходимо преди всичко да имаме пред вид, че проблемът има два аспекта: 1) етимологията на думи *кукуруз (kukurica)* изобщо и 2) етимологията на *кукуруз* като название на царевичата в различните славянски и неславянски езици в Източна Европа. По-непосредна цел на настоящата статия е изясняването на втория аспект, по-частния. В конкретния случай това се налага от предварително ограничените размери на статията. Разграничаването на двата аспекта обаче е и методологически оправдано. То дава възможност всред сложната плетеница от формални и семантични варианти на думата в различните езици да се отделят и съпоставят ония, които са едноплавови и се намират в действително пряка формално-семантична и географска връзка.

*

„Славянската“ етимология на *кукуруз (kukurica)* 'царевича' намира подкрепа преди всичко в широкото разпространение на названието в целия славянски свят. Отделни нейни насоки биха могли да бъдат приети като възможни, напр. връзката, която А. Брюкнер прави между някои „власати растения“ и царевичата (поради свилата, която тя пуска след цъфтежа). Другите обаче са повече или по-малко ненадеждни. Етимологията на Й. Заимов напр. може да бъде оспорвана в основния ѝ довод, тъй като царевичата съвсем не е растение, което, като кукуряка „става, узрява рано, бързо“⁴. Напротив, между всички зърнени култури тя е последната, която дава реколта. Позоваването на срхр. *брзораст, брзак* 'вид дребна царевича, която се седи късно, но расте бързо и затова узрява навреме', е недоказателно. В случая става дума само за един сорт царевича, чийто отличителен белег — 'бързо израства и узрява' го отделя между останалите сортове, но не е характерен за царевичата изобщо. Оттук, поради понятни вече съображения, не можем да приемем за аргумент и иначе интересното наблюдение на Й. Заимов, че „в славянските езици има много имена на различни билки и растения от основи *kokor-*, наречени така било поради ранния си цъфтеж или поради ранното разпукване на чашките им“⁵. „Звукоподражателната“ етимология на *кукуруз (kukurica)*, която в крайна сметка приема за основа и Й. Заимов (като отнася името на кукуряка — растение, което „става, покарва най-рано на пролет“ към междуметието ку-

¹ Вж. А. Г. Преображенский, цит. съч., стр. 409.

² Вж. Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, Москва, 1961, стр. 173.

³ Вж. Д. Б. Тодорович, цит. съч., стр. 23.

⁴ Вж. Й. Заимов, цит. съч., стр. 118.

⁵ Пак там, стр. 119.

куригу 'глас, който издава петел рано' с добавката „петелът е птица, която става най-рано от другите птици“¹⁾ е още по-съмнителна. Тя не се подкрепя, доколкото ми е известно, от никакъв друг аналогичен случай в „царевичната терминология“ на други езици. Освен това, при нея се изпуска из пред вид обстоятелството, че царевицата заема своето място в земеделското стопанство и респективно в животновъдството не изведнъж, още с появяването си, а постепенно. Първоначалните представи за нея, а оттам и различните ѝ названия се изграждат много преди тя да се превърне в що-годе важна земеделска култура, използвана като храна за хората или добитъка. Бих добавил още, че употребата на царевицата като храна за домашните птици не е най-типичното ѝ приложение в животновъдното стопанство. Много повече се използва тя при отглеждането на свинете, без това да е дало повод за възникване на някакво нейно звукоподражателно название по типичното груктене на свинете или по вика на маменето им при хранене. „Звукоподражателната“ етимология на *кукуруз* (*kukurica*) остава следователно опряна само на случайно съвпадение в звуковия строеж на етимологизираната дума и естествения глас на някои домашни птици и не може да бъде приета като сполучлива. От чисто лингвистична гледна точка „славянската“ етимология на разглежданото название на царевицата се натъква на едно сериозно затруднение, което изтъква и М. Фасмер — словообразователния формант *-uz(a)*, *-udz(a)*, с който се отличават източните и южните му варианти и който няма славянски характер.

„Турската“ етимология на *кукуруз* 'царевица', така както ни я предлагат Г. Вайганд и М. Николич, е също неприемлива. На първо място, лингвистично-географските данни говорят против нея. Всред турските диалекти на Балканския полуостров думата отсъства. Като название на царевицата е позната само на потурчените бошняци в Босна²⁾ и сърбохърватският ѝ произход там е във съмнение. Не се посочва *кукуруз* и всред диалектните названия на царевицата, събрани в речника на Турското езиково дружество³⁾. Не са по-малки и не могат да се смятат за преодолените и затрудненията от формален характер. Тур. наст. *-uz* образува само десубстантивни съществителни и прилагателни имена⁴⁾. Затова предполагащото от Г. Вайганд образувание **kokar-uz*, в което *-uz* се присъединява към причастна форма, за турски език би изглеждало твърде странно. При това оставяме настрана допълнителните мъчнотии, на които би се натъкнало обяснението на прехода **kokar-uz > kukuruz*. Още по-странно във формално отношение е тур. *kokoros* с евентуална наст. *-oz*, която, противно на твърдението на Г. Вайганд, не изглежда да е турска. Погледнато от неговата позиция, тур. *kokoroz* прави странно впечатление и в семантично отношение. В различни източници то е отбелязано с няколко значения — 'царевица', 'стъбло на царевица с листата', 'оронена царевица', 'дълъг островръх предмет', 'съпруг рогоносец', които никак не

¹⁾ Й. Заимов, цит. съч., стр. 119.

²⁾ Вж. Wilhelm Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 's-Gravenhage, II, 1960, стр. 897.

³⁾ Söz derleme dergisi, Ankara, G. 5, 1957, стр. 263 (По-нататък ще се посочва със съкращение SDD).

⁴⁾ Вж. Besim Atalay, Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme, Istanbul, 1942, стр. 271.

се свързват с предлагания от Г. Вайганд корен *kok в *koiki* 'мирис, миризма'. Още по-малко това може да се приеме за производната глаголна форма *kokorozlanmak* 'ставам прав, изправлям се', 'заставам неподвижно, право като стълб', 'заставам изправен'. За да се придвижи въпросът по-нататък, трябва, струва ми се, да извадим тур. *kokoroz* и *kokorozlanmak* от орбитата на чисто турската етимология и да ги съпоставим с някои славянски, румънски, гръцки и романски (предимно средиземноморски) успоредици, които и формално и семантично предлагат изненадваща и твърде показателна близост: рус. *кoкoрa*, *кoкoрь*, *кoкoрьгa* 'част от пън с дебел корен или клон, чеп'¹; укр. *кoкoрyдкa* 'пишарка'²; словен. *kokoroš* 'плод на царевица'³; бълг. диал. *кoкyрйe* мн. ч. 'сухи клонове' — Малкотърновско⁴, *кoкoрyдa* 'царевичен кочан без зърна' — с. Соколово, Ловешко, макед. диал. *кoкoрoч* 'за стар човек, който е още изправен, държелив' — гр. Битоля; рум. *coсoр* 'опашка на петел', 'класове на неожънатата нива', 'плашило'⁵; гръц. нар. *кoк(и)oрoс*, *кoк-кoвoс* 'петел', 'чук'⁶; ит. диал. *kokorin* 'елхова пишарка'; фр. диал. *kukoreko* 'елхова пишарка'⁷ и др. Всички изброени названия са изградени около един основен семантичен белег 'продълговат, островърх предмет', 'нещо, което стърчи' и всички съдържат обща основа *kokor-*. Каго се съпоставят тези факти с формалните и семантични особености на тур. *kokoroz*, следва да се заключи, че то произлиза било от славянски, било от романски източник, без да се изключва и възможността за гръцко посредничество.

Идеята за „немския“ произход на *кукуруз* 'царевица' намира известна опора във факта, че царевицата наистина често е заемала названията на просото, срв. напр. бълг. диал. *пpocу* 'просо' и 'царевица'; рум. диал. *mälai* 'просо' и 'царевица'; тур. диал. *tekke* 'просо' и 'царевица'; ит. диал. *sörgo*, *sörk* 'просо' и 'царевица'; фр. диал. *mil* 'просо' и 'царевица' и др. Във всичко останало обаче една етимология на такава основа е ненадеждна и мъчно доказуема.

Както видяхме дотук, „турската“, „немската“ и някои насоки на „славянската“ етимология на *кукуруз* (*kukurica*) 'царевица' са по едни или други съображения неприемливи. Остава ни да се обърнем към последния възможен източник — румънския език. Да видим, на първо място, как стои въпросът с възникването на рум. *sicuruz* 'царевица'. М. Сала⁸ доказва по убедителен начин въз основа главно на лингвистично-географски данни, че три от сегашните румънски синоними за назоваване на царевицата *sicuruz*, *päpuşoi* и *porumb* са възникнали по-късно и са се разпространили географски за сметка на по-старото *mälai*. Както вече посочих⁹, трима румънски автори извеждат *sicuruz* 'царевица' от *sicuruz* 'ши-

¹ Вж. Вж. Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка Москва, т. II, 1955, стр. 135.

² Вж. Б. Д. Гринченко, Словарь украинского языка, Киев, т. II, 1908, стр. 267.

³ Вж. M. Pieteršnik, Slovensko-nemški slovar, v Ljubljani, d. I, 1894, стр. 420.

⁴ Вж. Архив на Българския диалектен речник в Института за български език при БАН.

⁵ Вж. Dicţionarul limbii române, Bucureşti, 1940, I, р. II, стр. 622—623. (Понататък ще се посочва със съкращение DLR).

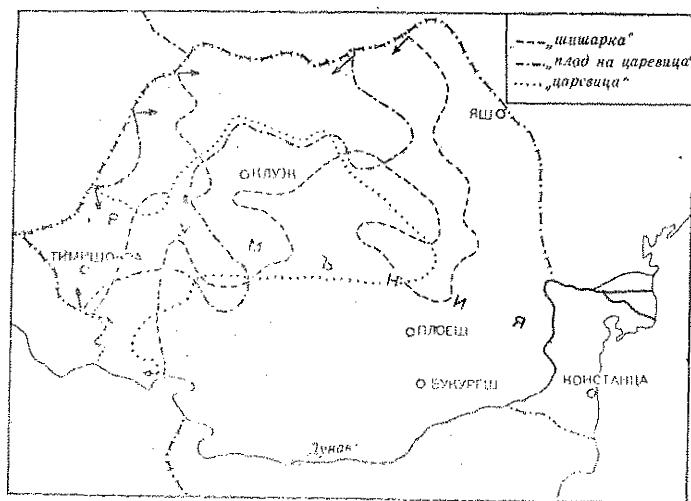
⁶ Вж. Δεξιόν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, Ἀθήναι, μ. Β', 1933, стр. 1376.

⁷ Вж. Alejandro Ciogănescu, Diccionario Etimológico Rumano, Universidad de la Laguna, I, f. 2, 1958, стр. 257—258.

⁸ Вж. Marius Sala, цит. съч., стр. 182 и сл.

⁹ Вж. тук на стр. 461.

шарка' допускателно следния семантичен развой: 1) 'шишарка' → 2) 'плод на царевица' → 3) 'царевица'. В полза на това гледище, към което се при-
свояват изцяло, могат да се приведат следните доказателства: 1) Райо-
ните на разпространение на *sicurig* със значения 'плод на царевица' и
'царевица' се преплитат с района на разпространение на *sicurig* 'шишарка'.

Карта 2

При това трите ареала са разположени в централните, западните и север-
ните части на Румъния, които са предимно планински. В южните и юго-
източните области на страната, които са равнинни и без иглолистни гори
думата *sicurig* не е разпространена нито като название на шишарката,
нито като название на царевицата и нейния плод¹. 2) Назоваването на
плода на царевицата, а след това евентуално и на цялото растение въз-
 основа на асоциативна връзка с плода на иглолистни дървета е явление,
 характерно не само за румънската „царевична терминология“, но и за
 „царевичната терминология“ на редица други езици. Примерите в това
 отношение са многобройни: рум. *sicurig* 'шишарка', 'плод на царевица' и
'царевица', *ciocâlan* 'шишарка', 'царевичен кочан без зърна', *ciocân* 'шишарка,
 и 'плод на царевица'²; арум. *siculičii*, 'шишарка' и 'плод на царевица'³;
 укр. *кукурудз* 'хвойнова шишарка', 'плод на царевица' и *kokorudz* 'царевичен
 кочан без зърна', *чутка* 'смърчова шишарка' и 'плод на царевица',
 шійшка 'шишарка' и 'царевичен кочан без зърна'⁴; бълг. диал. *шійкалка*
'боровна шишарка' и 'плод на царевица' — Смолянско, *букалка* 'шишарка'
 — с. Хвойна, с. Павелско, Асеновградско и 'плод на царевица' — Девин-

¹ Вж. Micul atlas lingvistic român, Serie nouă, București, т. I, 1956, к. 67 и 76, както и приложената гук Карта 2, изработена по данни на М. Сала, пак там, стр. 182 и сл.

² Вж. DLR, I, р. II, стр. 439—440.

³ Вж. Tache Parahagi, Dicționarul dialectului aromân general și etimologic, București, 1963, стр. 316.

⁴ Вж. Б. Д. Гринченко, пак там, стр. 322 и т. IV, 1909, стр. 479, 497 и Stefan Makowiecki, Słownik botaniczny jasińsko-maloruski, Kraków, 1936, стр. 407.

ско; тур. *kobak* 'шишарка' и 'царевичен кочан'¹; ит. диал. *čūga, kuk, va-kūšū* и др. 'шишарка' и 'плод на царевица'² и т. н.

Възникналото на румънска почва название на царевицата *кукуруз* се разпространява постепенно на юг и югозапад в сърбохърватски и български език и на север в украински, полски и руски език. Че огнище на това разпространение е бил именно румънски език, личи добре от ареала на *кукуруз* (*кукуруза*) 'царевица', всред който румънският ареал на думата заема средишно положение (Вж. Карта 1 тук на стр. 460). Към това можем да добавим и важния исторически факт, че именно в този район — Трансилвания е отбелязана една от най-ранните появи на царевицата като културно растение в Източна Европа (30-те години на XVII в.)³. С други думи, Трансилвания е не само огнище на разпространението на названието *кукуруз*, но е огнище на разпространението и на самата царевица като нова земеделска култура. В подкрепа на направения извод ще отбележа още, че съседните на румънците народи са заели от тях и различни други наименования из областта на „царевичната терминология“, срв. напр. бълг. диал. *малдй* 'царевичен хляб' — Никополско, Свищовско, Русенско, Беленско, Павликенско и др.; унг. диал. *málé* 'царевица' и 'царевична каша'⁴, укр. диал. *талдй* 'хляб от царевица, грах или просо'⁵, <рум. диал. *mălai* 'просо', 'царевица', 'царевично брашно', 'ястие от царевично брашно'⁶; бълг. диал. *мамалѝга* 'качамак' — Силистренско, Тутраканско, Русенско, Беленско, Павликенско, Търговищко, Сливенско, Ямболско и др., сръб. *мамалѝуга* 'качамак'⁷, укр. *мамалѝга* 'вид ястие от царевично брашно'⁸, пол. диал. *tamaługa* 'каша от царевично брашно'⁹, рус. диал. *мамалѝга* 'каша от царевично брашно'¹⁰ < рум. *mămăligă* 'ястие от царевично брашно'¹¹ и др.

Значително по-труден за разрешаване е въпросът за западния вариант *kukurica*. И. Кнежа¹² приема, че у западните славяни *kukurica* е преминало от унгарски, но не обяснява прехода *kukuruz* > унг. *kukuricza*. Предложената пък от И. Балаша схема: сръб. *kukuruz* → сръб. *kukuriz* → сръб. *kukuriza* → унг. *kukuriza* → унг. *kukurica* → *kukorica* е твърде неясна и неаргументирана¹³. Смятам, че в случая можем да допуснем две възможности: а) западнославянското *kukurica* е паралелно на рум. *cucuruz* образувание от основа *kokor-*, която е широко разпространена в славянските езици, срв. напр. словен. *kokoroš* 'плод на царевица' и *kokorica* 'царевица' или б) западнославянското *kukurica* е видоизменение на рум.

¹ Вж. SDD, Istanbul, С. 2, 1941, стр. 946.

² Вж. K. Jaberg und J. Jud, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, Zofingen, т. III, 1930, к. 574 и т. VII, 1937, к. 1464.

³ Вж. Ivan Balassa, цит. съч., стр. 37 и сл.

⁴ Пак там, стр. 92 и сл.

⁵ Вж. Б. Д. Гринченко, цит. съч., стр. 400.

⁶ Вж. Dicționarul limbii române moderne, București, 1958, стр. 485 (По-нататък ще се посочва със съкращение DLRM).

⁷ Вж. Вук Стеф. Караџић, Српски рјечник иступачен немачкијем и латинскијем рјечима, У Београду, 1935, стр. 356.

⁸ Вж. Б. Д. Гринченко, цит. съч., стр. 403.

⁹ Вж. Jan Karłowicz, Słownik gwar polskich, Kraków, т. III, 1903, стр. 108.

¹⁰ Вж. Владимир Даль, цит. съч., стр. 296.

¹¹ Вж. DLRM, стр. 485.

¹² Вж. István Kniezsa, цит. съч., стр. 680.

¹³ Вж. Ivan Balassa, цит. съч., стр. 97.

cisuruz в съгласие със славянски словообразователни модели. Не е изключено, разбира се, някъде *kukurica* да е резултат и на своеобразно преплитане на двете възможности с неизбежно за такива случаи фоносемантично сближаване по народна етимология.

Нека сега се върнем отново към рум. *cisuruz* 'шишарка'. С това фактически преминаваме отчасти към по-общия аспект на разглеждания проблем — етимологията на думи с основа *kokor-/kukur-*. Бихме могли да допуснем, първо, че *cisuruz* е старо романско наследство в румънски език. Основание за това ни дава поразителната му формална близост с ит. диал. *cocoruzzo* 'връх с круповидна форма', *cissuruzzo* 'купчина камъни с пирамидална форма', *cisuruzze* 'заоблен връх' и др.¹ За тези и други подобни форми К. Батисти и Дж. Алесио предлагат обща средиземноморска основа *ciscur със събирателно значение². Ние видяхме обаче, че основа *kokor-/kukur-* е широко застъпена и в различните славянски езици. При това различните славянски наименования, образувани от тази основа, показват голяма семантична близост с рум. *cisuruz* (вж. тук на стр. 464). Като имам пред вид това обстоятелство и като имам пред вид обстоятелството, че рум. *cisuruz* не може да се причисли към никакъв румънски словообразователен тип — не ни дават основание за това нито данните на Г. Паску³, нито данните на румънския обратен речник⁴, приемам като по-вероятна възможността то да е със славянско, по-точно украинско потекло. Изходна точка и семантично и географски биха могли да бъдат укр. *кокорудка* 'шишарка' и особено събирателната множествена форма *кокоруддя* 'шишарки'⁵. Съгласно румънската морфологична система укр. *кокоруддя* ще бъде възприето като множествена форма *cicurudzi, *cisuruzi*, отдето бихме очаквали форма за единствено число *cicurud, срв. мн. ч. *duzzi*, *aguzi* от ед. ч. *dud*, *agud* 'черница'. Заемката обаче е попаднала под въздействието на друга характерна за румънски език тенденция, при която по аналогия на формите за множествено число на съществителните се образуват нови, вторични форми за единствено число, срв. напр. ед. ч. *soarte* — мн. ч. *sorti* → ново ед. ч. *sort* 'съдба', ед. ч. *pas* — мн. ч. *pași* → ново ед. ч. диал. *paș* и т. н. Като изследват това явление, Й. Бик и А. Граур подчертават между другото, че множественото число е оказвало влияние върху формата на единственото предимно в случаите, когато „съществителното е било употребявано много често в множествено число, или поне по-често в множествено отколкото в единствено число“⁶, т. е. точно такъв случай, какъвто имаме с разглежданото *cicurudzi*, *cisuruzi* 'шишарки'. По този начин намират своето естествено обяснение редица чужди заемки в румънски език, срв. напр. *dorobanț*

¹ Вж. Alejandro Cioranescu, цит. съч., стр. 251.

² Вж. Carlo Battisti, Giovanni Alessio, Dizionario etimologico Italiano, Firenze, т. II, 1951, стр. 997.

³ Вж. G. Pascu, Sufixele românești, București, 1916.

⁴ Вж. Dicționar invers, București, 1957.

⁵ Вж. Б. Д. Гринченко, цит. съч., стр. 267.

⁶ Вж. J. Bucky et A. Graur, De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain, Paris — București, 1933, стр. 38.

'войник от старата пехота' < унг. *darabant*, но по формата за мн. ч. *dobanți*; *cilbaș* 'наденица' < унг. *kolbasz*, но по формата за мн. ч. *cilbași*;
duz, dud 'черница' < тур. *dud*, но по формата за мн. ч. *duzi, dudzi; aguz,*
agud 'черница' < бълг. диал. *йагуда, агуда*, но по формата за мн. ч. *aguzi,*
*agudzi*². Следователно мн. ч. *cicurudzi, cicuruzi* 'шишарки' може да даде
*cicurud*³, *cicuruz* за ед. ч. вм. очакваното *cicurud. Що се отнася до
 укр. форма *кукурудз*, ако се съди по ограниченото ѝ разпространение
 в югоизточната част на Задкарпатска Украйна в непосредно съседство
 с румънското езиково землище⁴, тя е най-вероятно резултат на обратно
 румънско влияние.

Предлаганото тук решение на въпроса за произхода на рум. *cicuruz*
 'шишарка' не смятам за окончателно. Твърде е възможно при едно по-
 цялостно и същевременно по-детайлно разглеждане на проблема за сла-
 вянските и романски наименования с основа *kokor-/kukur-* този въпрос да
 получи и друг, по-приемлив отговор.

¹ J. Bucek et A. Graur, цит. съч., стр. 18.

² Вж. *Atlasul lingvistic român, Serie nouă, т. I, 1956, к. 216.*

³ Форма *cicurud* със значение 'плод на царевича' и 'царевича' е засвидетелствувана

в ALR, т. I, к. 108 и 92.

⁴ Вж. Й. О. Дзендзелівський, *Лінгвістичний атлас Українських народних говірок Закарпатської області УРСР, Лексика, ч. II, Ужгород, 1960, к. 206 и ALR, т. I, к. 108.*

ПРИЛОЖНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА МИНИМАЛНИЯ И ДОСТАТЪЧЕН ОБЕМ НА СТАТИСТИЧЕСКАТА СЪВКУПНОСТ ПРИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Николай В. Ставровски

В съвременното езикознание все повече и повече прониква статистическият метод. Този факт е интересен за статистиците, за него трябва да държат сметка и езиковедите. Датиране на езикови паметници чрез статистическо проучване на тяхната лексика, тъй наречената глотохронология¹, съставяне на честотни речници, общи или на даден автор, проучвания на стила и езика на един или друг автор², изследвания на закономерностите, които се проявяват в словарния състав на един или друг език, в езика изобщо³, получаване на предварителни данни, необходими за изработване на алгоритми за машинния превод — ето най-важните езиковедски проблеми, които не само допускат, но изискват приложението на статистическия метод.

Но да бъде прилагането на статистическия метод в езикознанието научно продуктивно, то предполага езиковедът да познава съвременната теория на статистиката, и то в плоскостта на нейното приложение в езикознанието. Специални изследвания в тази област засега са малко, у нас, може да се каже, липсват. Настоящата статия има за цел да направи нещо в тази насока. Тя е посветена на един частен въпрос на лингвистическата статистика, който за всеки езиковед, прилагащ статистическия метод, трябва да бъде основен, първи, който се поставя — въпросът за определяне минимален и достатъчен брой на случаите, които той трябва да включи, за да бъдат неговите обобщения научно, в случая статистически обосновани. Наистина при обсъждане на всяка езиковедска работа, в която се правят обобщения въз основа на статистически данни, се чуват възражения, че количеството на тези данни е било недостатъчно, за да позволи направените от автора изводи. Тези възражения понякога са справедливи, понякога не, но винаги произволни — необосновани с точни методологични положения. И ако авторите биха обърнали насоченото срещу тях оръжие и биха помолили своите опоненти да им кажат колко точно случаи те би трябвало да обхванат, то сигурно не биха получили що годе задо-

¹ Вж. В. А. Звегинцев, Лингвистическое датирование методом глотохронологии (лексикостатистически) в сборника „Новое в языкознании“, т. I, Москва, 1960.

² Вж. напр. М. М. Орлов, Язык Н. Г. Помяловского, Ростов на Дону, 1958—1959.

³ Вж. напр. P. Guirand, Les caractères statistiques du vocabulaire, Paris, 1954.

волителен отговор. А такъв отговор в теорията на статистиката съществува и се изразява в съвсем позитивни, точни математически формули. Към тяхното разглеждане ние сега и преминаваме.

Тук трябва да различаваме два случая: 1) статистическата съвкупност обективно се задава на лингвиста като строго ограничен брой случаи, които се регистрират от него изчерпателно, напр. преброяването на един или друг признак на всички думи от даден речник; 2) подлага се на наблюдение (регистрация) не цялата съвкупност на случая, а така или иначе избрана част от нея, напр. от 51 533 думи в речника на руски език от Ожегов — 5000 отбрани по определен начин. Вторият случай се нарича *репрезентативно статистическо изучаване*. В първата хипотеза въпросът за определяне на минимален и достатъчен обем на съвкупността в точния смисъл не се поставя, тъй като този обем е зададен в границите на дадена съвкупност. Но той може да изникне в друга форма: доколко дадената съвкупност е достатъчна за научно обосновани обобщения, напр. доколко е възможно въз основа на наблюдения, извършени върху един речник, съдържащ 10 000 думи, да се установят лексикалните закономерности на българския език. Но в тази си форма въпросът се свежда към втория случай, тъй като зададената съвкупност по същество става част на една по-обширна съвкупност, зададена в определени граници (в нашия пример на един речник, количествено по-пълно отразяващ цялото словесно богатство на българския език) или безкрайна (напр. всички възможни случаи на употребата на една или друга дума) и се решава по същия начин, както и в случая на репрезентативното изучаване, към което ние и преминаваме.

Принципите и техниката на репрезентивното статистическо наблюдение представляват за лингвостатистика много голям интерес, тъй като той в сравнително редки случаи оперира със статистически съвкупности, зададени в определени граници (цял речник от дадено издание, всички думи, морфемни фонемни или изречения в дадено произведение на един автор или във всички негови произведения, в пълно събрание на неговите съчинения и някои др.). В повечето случаи той има работа с безкрайни съвкупности. Безкрайни съвкупности по същество имаме при изясняване на количествения дял в речта на едни или други думи, форми и синтактични конструкции, при съставяне на честотни речници, при изследване на такива проблеми като полисемията и честотността, стилистическата обогатеност и честотност, историческо движение на честотността, откъдето изниква въпросът за отмиране или стационарност на едни или други езикови явления (напр. безсъюзие) и т. н. Във всички тези случаи съвкупностите са безкрайни, тъй като броят на употребата на една или друга дума или форма е очевидно безкраен. Но дори когато лингвистът оперира и с ограничени съвкупности, изниква въпросът — дали е необходимо тези съвкупности да бъдат обхванати изцяло чрез едно изчерпателно статистическо наблюдение. Не е ли такъв метод на работа едно ненужно прехвърляне на време и труд, които едно репрезентативно изследване би могло да спести. Теорията на репрезентативното изследване позволява на лингвостатистика и научно да обоснове достатъчността на обема на привлечената от него статистическа съвкупност, а с това и на законността на неговите изводи.

При всяко репрезентативно изследване ние имаме работа не с една, а с няколко статистически съвкупности, които трябва да се различават. Цялата съвкупност на всички възможни случаи от даден клас (всички думи, всички фонемни на даден език) се нарича *генерална* съвкупност. Тя може да бъде ограничена (току-що посоченият пример) и безкрайна (напр. всички случаи на употребата на прости изречения в речта). Втората съвкупност е образувана от броя на явления от същия клас, който ние вземаме за обект на статистическото наблюдение. Тази съвкупност се нарича *извадка* и представлява една по-голяма или по-малка част (според нуждите на изследването) от генералната съвкупност. Най-после при репрезентативното изследване често се налага предварително да бъде наблюдавана и дори проучена от гледището на разпределение на честотите една съвсем малка извадка до сто случая, която се нарича *проба*.

След това уточняване на елементарните понятия нека да посочим общи принципи на всяко едно репрезентативно изследване. Те са:

1. Генералната съвкупност, от която се прави извадката, трябва да бъде до известна степен еднородна.

2. Извадката трябва да се получава не преднамерено, а *случайно*.

Спазването на първото условие в лингвистическата статистика в повечето случаи предизвиква големи мъчнотии. Трябва да се признае, че несъвършенствата в тази област са винаги възможни. За да ги сведе до минимум, изследователят трябва да се ръководи от следните частни правила:

а) да се изключват от общата съвкупност онези нейни части, които от гледището на интересуващите изследователя закономерности се намират в особено положение. Така при статистическото изследване на ударението в българския език по Речника на съвременния български книжовен език добре е да се изключат при правене извадката от него буквите А и Ф, като съдържащи почти изключително думи от чужд произход, в които мястото на ударението се влияе от езика, от който думата е заимствувана. Така също, изследвайки статистическия аспект на лексиката на Лермонтов въз основа на целия текст, даден в пълното събрание на неговите съчинения, следва, както ни се вижда, да се изключи от него „Песня про купца Калашникова“, тъй като тя силно се отличава лексически от останалото творчество на Лермонтов.

б) При репрезентативните изследвания с една безкрайна хипотетична съвкупност, за да бъде осигурена нейната еднородност, да се изхожда от текста от определен тип (художествен, научен, официален и т. н.) в границите на който извадките да се правят по-малки по обем, но почерпани от по-голям брой източници, за да се неутрализира влиянието на индивидуалната авторска похватност.

в) При наблюдения върху устна реч (с помощта на магнитофон или стенографско записване) следва в зависимост от целта на изследването или да се издирят за наблюдение представители на области и социални среди, в които срещаме типична за нашето време и в този смисъл правилна българска реч, или, ако целта на изследването е да покаже цялото разнообразие на реално чуваща се реч, — представители на всички географски области и социални слоеве.

г) Ако статистическата съвкупност е значително нееднородна, полезно е тя да се раздели на части по признаци, чието смесване я прави значи-

телно нееднородна. Така напр. при изследване на статистическо разпределение в съвременния руски език на безсъюзни и съюзни изречения, ние получихме следните данни:

	Абс. числа	%
Съюзни изречения	732	74
Безсъюзни изречения	262	26

В този случай статистическата съвкупност се оказва силно нееднородна, тъй като нейният показател $\sqrt{pq}$ е равен на

$$\sqrt{0,74 \cdot 0,26} = 0,44$$

— доста висока нееднородност (пределна нееднородност — 0,50).

Ако сега разделим генералната съвкупност на две — художествена реч и прозаична реч, тогава ще получим следните данни:

	Худ. реч		Проз. реч	
	Абс. числа	%	Абс. числа	%
Съюзни изречения	307	63	425	85
Безсъюзни изречения	187	37	75	15

В този случай за първата съвкупност (художествената реч) имаме

$$\sqrt{pq} = 0,63 \cdot 0,37 = 0,48,$$

а за втората

$$\sqrt{pq} = 0,85 \cdot 0,15 = 0,36.$$

Така ние ясно виждаме след разделянето на съвкупността, че художествената реч е значително по нехомогенна от прозаичната от гледище на безсъюзните конструкции и че нейното смесване с прозаичната в една статистическа съвкупност предизвиква значителна нехомогенност на последната (коэф. 0,44).

След като смущаващи елементи на една генерална съвкупност бъдат изключени от нея, получаването на извадката трябва да става *случайно*. Многогодишният опит на статистически наблюдения е показал, че най-сигурен е именно начинът на случайното избиране. Случайно направената извадка има преимущество да не бъде преднамерена; в нея, разбира се, разпределението на честотите се отклонява в една или друга степен от тая в генералната съвкупност, но това отклонение благодарение именно на случайността на избора на извадката може да бъде предварително изчислено въз основа на математическата теория на случайните грешки. Както е известно, теорията на грешките, както и нейната основа — теорията на вероятностите, е приложима само към явления, взаимно независими.

В лингвистическата статистика извадката ще се окаже случайна, ако ние отворим напр. наслуки една или друга страница на един тълковен речник или на едно произведение, или на събраните съчинения на един писател. За да се избегне при това всякаква възможност на преднамереност, дори и подсъзнателна, полезно е номерата на страниците или на интервали от страници да се напишат на листчета и да се теглят от някакъв затворен съд по принципа на лотария, както това често става в практиката на съвременните статистически учреждения¹.

¹ Вж. В. Цонев, Основи на ренпрезентативното изучаване, София, 1958, стр. 67. В статистическата практика често се използват таблиците на случайни числа, напр. таблицата на М. Кадиров, издание на Средноазиатския държавен университет, 1936 г. Обаче в лингвистическата статистика обикновено броят на извадките не е достатъчно голям, поради което употребата на такива таблици рядко ще може да бъде оправдана и полезна.

След уточняване на тези предварителни принципи на репрезентативното статистическо изследване, нека да преминем към конкретните формули, които позволяват да се определи минималният и достатъчен обем на извадката. Ще разгледаме отделно три случая: 1. генералната съвкупност е някое ограничено множество, 2. генералната съвкупност е безкрайна и 3. случая на честотни речници.

А. Определяне на обема на минималната и достатъчна извадка при ограничена генерална съвкупност

Взема се една проба от сто случая (методът на Стейн). По-нататък се процедира различно, според това дали извадката и пробата представяват един вариационен или категоричен ред.

При *вариационен ред* се изчислява средната на получена от реда проба. След това се изчислява средно стандартно квадратическо отклонение от средната — σ' . Най-после се определя какво максимално отклонение от средната — Δ може, според характера на изследването, да бъде толерирано, защото по същество няма да промени извода. Напр. ако една проба за разпределяне на думите по броя на сричките е дала една средна от 3,13, то очевидно е, че за лингвиста среден тип дума ще бъде трисрична и едно отклонение с $\pm 0,1$ от средната няма да промени този извод. Обозначавайки с n числото на случаите в извадката, а с N числото на случаите в генералната съвкупност, получаваме значението на n , т. е. минималното число на случаите, което гарантира, че средната на извадката няма да се отклонява от средната на *генералната* съвкупност с повече от Δ по следната формула:

$$n = \frac{t^2 \sigma'^2}{\Delta^2 + \frac{t^2 \sigma'^2}{N}}$$

в която освен вече разяснените обозначения влиза един множител t^2 , който се нарича контролна вероятност и се взема обикновено $= 2^1$.

Математическият извод на тази формула читателят ще намери в съответстващите ръководства по математическа статистика и теорията на репрезентативното статистическо изследване². Тук ние ще дадем един конкретен пример, който ще илюстрира нейното практическо приложение.

На една страница от тълковния речник на руски език от Ожегов, отворена на слуга, е взета проба от сто случая за разпределение на думите по броя на сричките (вариационен ред). Получената средна е 3,13, средно квадратично отклонение $\sigma' = 1,78$. Полагаме Δ по току-що изтъкнати съображения $= 0,1$, а $n = 52\ 000$ — броя на всички думи в речника на Ожегов — и получаваме:

$$n = \frac{2^2 \cdot (1.78)^2}{(0,1)^2 + \frac{2^2 \cdot (1.78)^2}{52\ 000}} = 702 \quad (1)$$

¹ При множител $= 2$ вероятността, че отклонението няма да превиди дадения размер, е $= 0,95$, т. е. практически сигурност.

² Напр. у В. Цонев, цит. съч., също и Милс, цит. съч.

Така минималната и достатъчна извадка трябва да обхваща 702 случая. Ние сме взели вече сто, следователно трябва да се вземат още 602.

При *категориен ред* вместо средна и средно квадратично отклонение σ' се взима като мярка на разсейване $\sqrt{pq} = c$ на един категориен ред. При това вземаме за p процентно участие в десетичните дроби на явлениято с признак, който преди всичко ни интересува (напр. на неутралната лексика, ако ни интересува преди всичко ролята на неутралната лексика в езика на даден автор), а $q = 100 - p$. Замествайки във формулата 1 вместо σ'^2 $c(\sqrt{pq})^2 = pq$ получаваме за категориен ред следната формула:

$$n = \frac{t^2 p' q'}{\Delta^2 + \frac{t^2 p' q'}{N}} \quad (2)$$

Изборът на численото значение на Δ в този случай зависи от допустимата за нас промяна в значението на p , т. е. такава, която няма да промени нашия извод. Напр. ако получехме за дадения текст 70% (т. е. 0,70) неутрална лексика, то нашият извод за нейното надмощие няма да бъде променен, ако вместо 0,70 тя ще представлява 0,65 или 0,75 от словесния състав на текста, т. е. ако отклонението от p ще бъде равно на $\pm 0,05$. За да можем от това отклонение да преминем към Δ трябва да имаме пред вид следните математически съотношения. Да обозначим чрез Δ и чрез d съответни отклонения от c' и от p и d ; да вземем p и q в десетични дроби. Получаваме

$$c + \Delta = \sqrt{(p + d)(q - d)},$$

откъдето

$$\Delta = \sqrt{(p + d)(q - d)} - c.$$

Решавайки последното уравнение спрямо Δ , получаваме размера на допустимото за нас отклонение.

Пример (хипотетически). Изследвайки сто изречения от взето наслуки място в произведение на даден автор, съдържащо всичко пет хиляди изречения, получихме

прости изречения	48 % (0,48)
сложни изречения	52 % (0,52).

Допускаме, че нас ни интересуват сложните изречения.

Имаме $p'q' = 0,52 \cdot 0,48$

$t = 2$

$N = 5,000$.

Колкото до Δ , то и едно отклонение от p с повече от $\pm 0,01$ вече ще промени характера на извода (при $-0,02$, макар и малкото надмощие на сложните изречения, ще изчезне). Следователно:

$$C = \sqrt{0,52 \cdot 0,48} = 0.50 (0,4990)$$

и

$$0.50 + \Delta = \sqrt{0,51 \cdot 0,49}$$

$$\Delta = \sqrt{0,51 \cdot 0,49} - 0,4990 = 0,001 \text{ (с точност до хилядна).}$$

¹ Знакът (') показва, че данните са взети от извадки.

Тогава

$$n = \frac{4 \cdot 0,52 \cdot 0,48}{(0,001)^2 + \frac{4 \cdot 0,52 \cdot 0,48}{5000}} = 4967.$$

Б. Определяне на обема на минимална и достатъчна извадка при безконечна и генерална съвкупност

При безкрайна генерална съвкупност имаме

$$\begin{aligned} N &= +\infty \\ \frac{t^2 \sigma^2}{N} &= 0 \\ \frac{t^3 p'q'}{N} &= 0 \end{aligned}$$

и формулите 1 и 2 получават следния вид:

За вариационен ред $n = \frac{t^2 \sigma'^2}{\Delta^2}$ (3)

За категориен ред $n = \frac{t^3 p'q'}{\Delta^2}$ (4)

Примери:

1. Имаме разпределение на думите по броя на сричките, но не в речника, а в речта.

Редът е вариационен.

$$t = 2$$

$$\Delta = 0,1 \quad (\text{като и в първия пример})$$

$$n = \frac{4 \cdot 1,78}{(0,1)^2} = 712$$

Съвсем малката разлика, в сравнение с числото, получено по-горе за същия случай при ограничена генерална съвкупност (702), се обяснява с това, че и обемът на ограничената съвкупност беше вече много голям (51 533 думи).

2. Същите данни, както в примера върху ограничената съвкупност при категориен ред, но се има пред вид относителното тегло на сложни изречения, не в конкретен текст, а в безкрайни текстове от същия тип.

Редът е категориен. От проба имаме:

$$p = 0,52$$

$$q = 0,48$$

за t и Δ , както и в предишния случай, вземаме респективно 2 и 0,001.

$$n = \frac{4 \cdot 0,52 \cdot 0,48}{(0,001)^2} = \frac{0,9984}{0,000001} = 998\,400.$$

В. Определяне на обема на минимална и достатъчна извадка при изработване на честотен речник

Съставянето на честотен речник е едно репрезентативно статистическо изследване, при което извадката се прави от една с нищо неограничена, безкрайна генерална съвкупност. В процеса на статистическата обработка честотният речник води до един вариационен ред, в който значенията на аргумента са рангове на честотност (1 път, от 1 до 10 пъти и т. н.), а честотите — броя на думите от всеки ранг. Не е трудно да се забележи, че един такъв вариационен ред се отличава от вариационния ред от обичаен тип (напр. разпределението на новобранците по ръст, на поземлените участъци по размера на площта и т. н.) с това, че моментът на честотата се отразява както на абсцисата, така и на ординатата. В един вариационен ред от обичаен тип фреквенцията като число не се намира в никакво математическо отношение със значението на аргумента (с ръст 160 см могат да се окажат и 1000 и 575 и т. н. повишавания). Затова от факта, че честотите се разпределят по равно между още неизвестни за нас интервали на аргумента, ние нищо не можем да кажем за техните числови значения, защото ръстът на хората се определя от антроположки дадености, а не от честотите. Обратно, в един ред за честотността на думите такава зависимост съществува. Така, ако напр. сборът от всички думи е 100, то значенията на аргумента не могат да стигнат до 100, тъй като в такъв случай целият текст би трябвало да се състои само от една дума, повтаряща се в него сто пъти. Ако на нас е известно, че в същия текст честотите се разпределят по равно, ние можем със сигурност да кажем, че единственото възможно значение на аргумента е 1 (всяка дума се среща по един път). Вследствие на това невключването на една дума в извадката я лишава от *самия признак*, легнал в основата на реда, *употребата*, докато невключването на повишания X, разбира се, не го лишава от ръст. При една извадка от сто думи, която едва ли ще се състои от повече от 50 отделни думи, десетки хиляди думи от българския книжовен език ще се окажат в нулево значение на аргумента срещу десетки разпределени между други негови значения. За да получим в пробата от 100 думи един речник, съставляващ 40% от всичко 2500 регистрирани думи, нещо което е констатирано напр. при Речника на езика на Пушкин, ще означава, че нашият текст ще се състои само от отделни думи, повтарящи се в него само по един път, нещо, което на практика не се среща. Всичко това ни обяснява факта, че ако ние вземем за проба по методата на Стейн за един честотен речник един текст от 100 думи, то неговата дисперсия значително ще се отличава от тази на по-значителни съвкупности. Така процентът на отделни думи в извадка от 100 думи, направена от нас от учебника по руска съветска литература на Л. И. Тимофеев (стр. 50 „одновременно“ до думата „Горький“ без постоянно повтарящото се собствено име Горький) се оказва 70% срещу 40% за Речника на езика на Пушкин. Ето защо и всички изследователи, които се опитаха да установят лексикочестотни закономерности, включваха в тяхната формулировка уговорката при текста от известна дължина¹.

¹ Вж. Г. Гиро, цит. съч., стр. 24.

Всичко това обяснява защо при определяне на минималния и достатъчен обем на извадката при съставяне на един честотен речник не можем да изхождаме от една проба от 100 случая, а трябва да потърсим пътища към научното обосноваване на обема преди всичко на пробата.

Освен това в случая на честотен речник особено остро се поставя въпросът за сравнителната хомогенност на генералната съвкупност. При честотни речници, които имат пред вид българска или друга реч изобщо, хомогенността на генералната съвкупност е повече от съмнителна. Едва ли смесването или дозирането на различни наблюдавани текстове може тук да помогне; тъй като нормите на една такава дозировка ще се оказат по всяка вероятност произволни. Отчитайки тези трудности и стремежи се да ги превъзмогнем, ние можем да предложим следната методика за определяне на минималния и достатъчен обем на наблюдаваната за съставяне на честотни речници съвкупност.

1. Желателно е, честотните речници да се правят не за всички типове на речта, а за отделни нейни типове (художествен, делови, научен, разговорен и т. н.). Такива речници изобщо ще отразяват по-реално действителното битуване на думите и в този смисъл ще бъдат по-ценни за езиковеднието.

2. За да се намери размерът на извадката-проба, при която нулевият клас да бъде сведен до неговите реални размери, т. е. да бъде такъв, в който потенциално биха могли да влязат всички употребявани в дадения тип на речта думи, необходимо е да се въведе предложеното от Г. Гиро понятие на *потенциалния словник* (lexique), което той строго отличава от понятието речник (vocabulaire). Според определението на Гиро, словникът (lexique) „е броят на потенциалните думи (de mots en puissance), на такива, с които разполага един автор или които предизвиква в себе си субектът (que le sujet appelle). Това е едно чисто хипотетично количество“¹. Като се стреми все пак да уточни това количество, Гиро идва до следния извод. Констатирайки, че словникът на излезлите досега честотни речници е от 9 до 19 000 думи, може да се приеме, че потенциалният речник не надхвърля значително 20 000 думи. Гиро предлага да се приеме числото 24 000 думи². Ако се има пред вид, че в речника на един поет като Пушкин има 21 197 отделни думи³, то за честотен речник може да се приеме за потенциален словник 24 000 думи, предложени от Гиро. Тъй като, от друга страна, съставителите на такъв речник ще работят не с потенциален словник, а с реални текстове, в които думите ще се повтарят, ние трябва да имаме пред вид такъв обем на текста, в който с голяма степен на вероятност ще влезе целият потенциален речник. За да си съставим представа за възможния обем на такъв текст, можем да се възползуваме от една интересна констатация, направена също от Гиро. Последният, като изхожда от противопоставяне на словника на числото на думите в един текст, получава следните числени съотношения:

¹ Вж. Гиро, цит. съч., стр. 23.

² Пак там, същата страница.

³ Р. М. Фрункина, Статистическая структура лексики Пушкина, В.-Я., 1960, кн. III, стр. 78.

Броят на думите в текста	Обем на словника
1 000	562
10 000	3 473
20 000	5 706
100 000	14 750
800 000	24 752 ¹ .

В нашата задача потенциалният словник — 24 000 думи — едновременно е и словник на текста, чийто обем ние търсим. Затова, изхождайки от лявата колона, ние можем да заключим, че той трябва да бъде около 800 000 думи. Мислейки потенциалния речник като сбор от всички възможни думи, от които се състои всеки един текст, ние можем да приемем, че вероятността всяка дума от словника да влезе в един такъв текст, е практически равна на 1, т. е. на достоверност. Сега ни остава само да определим каква минимална генерална съвкупност няма да се отличава съществено от нашата извадка от 800 000. Затова превръщаме хипотетическия вариационен ред, който ще даде посоченият текст, в един елементарен категориен, като вземаме една дума X , която се среща в него само един път и чийто дял в текста p ще бъде $= 0,80 000$, и всички останали думи, чийто дял q ще бъде равен на $\frac{799 999}{800 000}$ или практически на 1. Δ^2 , ще приемем равна на $0,000 001^2$.

$$n = \frac{4 \cdot 0,000 001}{0,000 001} = 4,000 000,$$

или кръгло 4 000 000 думи, цифра близка до приетата от американски съставители на честотен речник на руския език.

Тези данни са установени, изхождайки от предположението, че генералната съвкупност е в значителна степен еднородна, а също от някои данни, получени от честотни речници от лингвостатистици. За да се оправдаят тези предпоставки, желателно е да разполагаме преди съставяне на общ честотен речник с по-голям брой частни честотни речници: на езика на отделни автори, на отделни литературни жанрове, на устна разговорна реч, записана на магнитофон или стенографически. Само когато съвременната лексикография се обогати с такива речници, съставянето на един общ честотен речник ще се опре на една здрава, научно разработена методологическа основа.

¹ М. Фрункина, цит. съч., стр. 25.

² Тъй като p е изразено в този случай в милионни.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ОБЩА СХЕМА „МНОГОЗНАЧНОСТ“ ПРИ МАШИНИЯ ПРЕВОД

Александър Людсканов

Днес възможността за самостоятелен МП¹ на научно-специалната литература (въпреки известни уговорки на някои автори като напр. Бар-Хилел — срв. L. 1) не се нуждае от доказване. Машината дава адекватен превод на текстове от този жанр и следователно самостоятелно решава онези проблеми, които представляват най-голяма трудност при МП — проблемите по различаването и избора при омонимията и многозначността (срв. Л. 1). Съвсем очевидно е, че поради комплицираността на своя обект и предназначение, най-сложни схеми в системата на АА са схемите за разрешаване именно на тези случаи. Това, наред с общата необходимост от рационализиране и стандартизиране на АА, с оглед на постепено преминаване към автоматизиране на алгоритмизацията при МП, породило тенденции за опростяване и уеднаквяване на отделните схеми в структурата на АА. В тази насока твърде много направи И. А. Мелчук (срв. Л. 1, 2), като предложи общи стандартизирани схеми на А за МА и СА, независещи от конкретни изходни L_1^N . Обаче струва ми се, че в тази насока може и трябва да се отиде и по-далеч².

Предложените от И. А. Мелчук общи схеми представляват стандартни А за анализ на дадено равнище на езиковата структура [ЛА на равни-

¹ В статията са приети следните съкращения и означения:

- МП — машинен превод.
- А — алгоритъм.
- АА — анализиращ алгоритъм.
- ЛА — лексичен анализ.
- АЛА — алгоритъм за лексически анализ.
- МА — морфологически анализ.
- АМА — алгоритъм за морфологически анализ.
- СА — синтаксически анализ.
- АСА — алгоритъм за синтаксически анализ.
- Li — който и да е естествен език ($i=1, 2, 3, \dots, n$).
- f — информация.
- v — словоформа.
- г — основа.
- d — остатък.
- s — суфикс.
- I (i) — информационен ред.
- S — съществително.
- V — глагол.
- A — прилагателно.

² Статията е предадена в редакцията през септември, 1963 г.

щето на основните морфемни (като първа част на общия АМА), МА на равнището на неосновните морфемни и СА на равнището на синтагмите], независими от даден конкретен L_1^N . При това всеки АА, изграден въз основа на тези общи схеми, в съществуващите работи практически се състои от три части (АЛА, АМА, АСА), отговарящи на лексическото, морфологическото и синтактичното равнище на езиковата структура. Този факт дава основание да се направи следващата стъпка по пътя, посочен от И. А. Мелчук: с оглед на принципиалната еднотипност на езиковите средства на всички равнища на езиковата структура да се извади пред скоби онова, което е общо в трите части на АА, и по този начин да се създаде един единствен АА, боравещ с константи от различни равнища, вместо три АА. Предимствата на такъв АА са ясни сами по себе си.

Както показва практиката, ядрото на всеки тип АА са схемите за разрешаване на омонимията и многозначността. Следователно създаването на обща форма на цялостен АА, независим от даден конкретен L_1^N и от равнището на езиковата структура, поставя на първо място следния въпрос: може ли да се обединят схемите „Омонимия“ и „Многозначност“ на всички равнища на езиковата структура в една единна обща схема „Многозначност“? Тази статия представлява опит за положителен отговор на този въпрос.

*

За да може да отговорим на поставения въпрос (чисто по принцип и то в субстанциална форма, без да засягаме проблемите на операторното описание на въпросните схеми и тяхното програмиране), трябва първо да изясним какво се разбира под омонимия и многозначност в работите по МП и да опишем онези принципи, въз основа на които се изграждат съответните схеми. Това описание ще позволи да се изяви общото между тях и ще даде основа за провеждане на необходимия анализ, който от своя страна ще позволи да се направят съответните изводи и предложения. На тези три задачи са посветени съответно § 1, 2 и 3.

§ 1

В този параграф ще бъде дадено кратко обобщено описание на постановката и решението на проблемите на омонимията и многозначността при МП.

Омонимия

Както при проблемите на омонимията, така и при проблемите на многозначността трябва да различаваме две групи въпроси: въпроси, свързани с определянето на съответните явления (I), и въпроси, свързани с установяването на основните принципи, върху които се изграждат схемите за снемане на омонимията и на многозначността (II).

1. В съвременните работи по МП, както и в експериментирания алгоритми, под омонимия в най-широк смисъл на думата се разбират онези случаи, при които две или няколко напълно (или частично) графически съвпадащи речникови единици, принадлежащи към различни части на речта (или към други функционални класове), могат едновременно да се влагат в една и съща текстова единица (срв. напр. Л. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11 и др.).

Омонимията при МП е възможна както в речника на основите, така и в речниците на афиксите и на синтактичните елементи. Но тъй като случаите на омонимия на различните равнища на езиковата структура са по принцип идентични и се разрешават по начало по един и същ начин, ще разгледаме омонимията на равнището на основите (омонимия на лексическите елементи, която се разрешава при ЛА), толкова повече че в съществуващите работи последователно различие между омонимия и многозначност се прокарва само на това равнище (срв. напр. Л. 2, 4, 6 и др.).

2. Посочените случаи на омонимия при МП трябва да се подразделят на случаи, които се дължат на общоезикови причини (А) и случаи, които се дължат само на спецификата на МП (В).

А. Случаите на омонимия, които се дължат на общоезикови причини, са типичните случаи на т. нар. лексико-граматическа омонимия (срв. напр. Л. 4—6). Това са напълно графически съвпадащи *v* (и следователно напълно съвпадащи *г*)¹.

В. Освен посочените по-горе случаи, при МП съществуват и други случаи на омонимия, които се дължат на спецификата на МП, на речника и на организацията на търсенето в него. Най-важните от тях са следните:

а) Изкуствена омонимия. Това са случаи на неомонимични *v* с омонимични *г*. Очевидно е, че тези случаи, които не дават омонимия в изходния текст, дават такава в речника за МП, тъй като това е речник на основи².

в) Частично влагане ('сопряженност'). Това са случаи на омонимични *v* с частично съвпадащи *г*. Напр. словоформите (есть) *пила* и (она) *пила*, дават основите *пил-* и *пи-*. От традиционно гледище при тези *г* не би могла да се намери никаква омонимия. Обаче разделът „Търсене в речника“ от АЛА създава определени трудности в тази насока. Частично съвпадащите основи (*пил-* и *пи-*) се разполагат в речника една след друга, при което по-дългата *г* предшества по-късите. По силата на правилата, включени в схемите на този раздел, машината взема най-дългата *г* и с нея идентифицира текстовата единица. При тази организация на работата се получава следното. Да предположим, че текстовата единица е формата

¹ Напр. (я) пробегу \ пробег → V/S
(нет) пробегу /
(а) work \ work → S/V
(we) work /

² Напр. aborder > abord → V/S
abord

на V (она) *пила*. Машината я идентифицира с по-дългата основа *пил-* (т. е. с основата на S) и ѝ приписва неверен l(i) (т. е. l(i) на S, вместо l(i) на V). (По-подробно вж. Л. 1).

II

1. Тъй като по принцип случаите на омонимията на равнището на основите в собствения смисъл на думата (т. А) се решават по същия начин, както и случаите на изкуствена омонимия и на частично влагане (т. В), ще разгледаме подробно само първата проблема.

За да може да реши случаите на омонимия, т. е. да избере необходимия в случая l(i), машината трябва да е снабдена със съответни правила и изходни данни (константи). Съвкупността от тези правила ще наричаме схема „Омонимия“. Конкретното съдържание на включените в нея правила зависи от характера на А, от типа на анализа, от спецификата на L_1^N и от принципите, въз основа на които е бил създаден речникът за МП. Обаче въпреки тези различия, съществуват два основни варианта на тази схема.

2. Тези варианти се основават върху анализа на евентуално останалото окончание на омонимичната форма и на нейното езиково окръжение. Условно те могат да се нарекат морфологически (А) и синтактически (В) варианти.

А. В доста случаи, особено при тъй наречената „изкуствена омонимия“, след разчленяването на *v* може да остане окончание. Анализът на окончанията, останали от омонимични *г* (напр. от основата *вид-* словоформите — *видишь* и *видом*) показва, че в много случаи окончанията, които са възможни, когато *г* функционира като една част на речта, са невъзможни, тогава когато тя функционира като друга част на речта (или представител на друг клас). От това следва, че в редица случаи анализът на окончанието може еднозначно да установи принадлежността на *г* към една или друга част на речта, или друг функционален клас, т. е. да смене омонимията (срв. напр. Л. 11).

В) Възможните омонимични форми от дадена *г* принадлежат към различни части на речта (или други функционални класове). Както показват проведените от редица съветски и американски автори проучвания (срв. напр. Л. 5, 6, 9, 10), отделните части на речта или други функционални класове се характеризират и с определена съчетаемост с други класове. Следователно всеки клас може да влиза в определени съчетания с дадени класове и не може с други. Съвкупността от всички класове, с които даден клас може да образува съчетания, се нарича негово окръжение (‘окрестност’) (срв. Л. 6, стр. 222). С оглед на това, като се има пред вид, че отделните класове имат различни окръжения, окръжението на даден клас може да се смята за негов характерен признак и да се използва за еднозначно определяне на принадлежността на дадена форма към даден клас. И именно тази възможност се използва при съставянето на схеми за автоматично разрешаване на омонимията по синтактически начин.

За всеки тип омоними (напр. S/V; A/V и пр.) се съставят таблици на възможните съчетания, т. е. на последователностите на класовете, в които може да встъпва дадена *г*, когато функционира като представител на единия клас и на последователностите, в които тя може да встъпва, когато функционира като представител на другия възможен клас. Някои

автори наричат тези съчетания „ключови съчетания“. Тук работата на машината се организира така. По сигнализиране от речника машината констатира наличие на омонимия и зарежда схемата „Омонимия“. Нейните оператори вземат последователно елемента от ляво на анализирания елемент, после елемента отдясно (като евентуално предварително решават въпроса за контактността) и образуват съответни съчетания, като поредици от съответни индекси. След това тези съчетания се търсят в таблиците на ключовите съчетания за снемане на омонимията. Ако в резултат на тези проверки се установи, че такова съчетание е възможно само когато омонимът функционира като представител на даден клас и невъзможно, когато той функционира като представител на другия клас, работата завършва с положителен резултат и омонимията е разрешена¹. Ако обаче текстовото съчетание бъде идентифицирано и в двата случая, или изобщо не бъде идентифицирано, работата на машината завършва с отрицателен резултат и трябва да влязат в действие „допълнителните правила“.

*

Такива са общите принципи, въз основа на които се изграждат схемите за снемане на омонимията на лексическите средства. Както ще видим по-долу, абсолютно същото важи за снемането на омонимията и на граматическите средства.

¹ Ето напр. как изглежда таблицата на ключовите съчетания за разрешаване на омонимията прилагателно — глагол (A/V), предложена от Т. Н. Молошная в нейния англо-руски алгоритъм (срв. Л. 11).

3.2 (A/V)

I. Съчетания, характерни за прилагателно	II. Съчетания, характерни за глагол
Прилагателно + прилагателно Прилагателно + съчинителен съюз + прилагателно Прилагателно + запетая + прилагателно Член + прилагателно Наречие за мярка и степен + прилагателно Глагол be + прилагателно	Shall — will + глагол Should — would + глагол Модален глагол + глагол Глагол do + глагол Глагол + съчинителен съюз + глагол Лично местоимение + глагол Показателна субстантивна дума + глагол Преходен глагол + лично местоимение Преходен глагол + указателна субстантивна дума Глагол + качествено наречие

Въз основа на тези константи машината работи така (срв. Л. 11, стр. 219). В изречението *We must complete the definition of matrix equations* формата *complete* има индекс 3; 2, т. е. представлява случай на омонимия прилагателно — глагол (A/V). Машината установява съчетанията, които образуват тази дума със съседните думи отляво и отдясно *must complete* и *complete the* и първо ги търси в частта I на таблицата, обаче не ги намира. След това тя търси във втората част на таблицата и намира съчетанието „модален глагол + глагол“ — *must complete*. С това еднозначно се определя, че в дадения случай омонимичната форма *complete* функционира като глагол.

Многозначност

И тук, както и при омонимията, трябва да се спрем върху две групи въпроси: въпроси, свързани с определянето на многозначността (I), и въпроси, свързани с установяване на общите принципи за създаване на правила и схеми за снемане на многозначността (II).

I

В почти всички работи по МП се дават следните определения: многозначното средство от L_1^N е онова, което има няколко преводни съответствия в L_2^N (срв. напр. Л. 3, 4, 6, 7, 8, 10). При това се различава неграматическа и граматическа многозначност (срв. Л. 3).

II

За да може да снее многозначността на дадено средство от дадено равнище на езиковата структура, машината трябва да разполага със съответните константи и правила. Съвкупността от тези правила ще наричаме схема „Многозначност“.

По-долу ще бъдат разгледани най-съществените варианти на схемата за снемане на неграматическата (А) и на граматическата (В) многозначност.

А. Неграматическа многозначност

1. При първия практически опит за самостоятелен МП (Джорджтаунския експеримент — 7.1.1954 г. в Ню Йорк) проблемата за снемане на многозначността на лексическите средства е била разрешена по следния начин. В речника на всяка дума (еднозначна и многозначна) се приписват определени цифрови кодове. Наред с това се формулират правила, въз основа на които при дадено съотношение на кодовете на анализираната дума и на кодовете на думите отляво или отдясно се избира едно от няколко възможни преводни съответствия (срв. Л. 8).

2. Е. Рейфлер направи опит да подобри описания по-горе начин чрез въвеждането на т. нар. неграматически кодове. На всяко значение на многозначната дума се приписва определен цифров код. На думата или думите, които обуславят избора именно на това значение (независимо от конкретното им място в изречението), в речника се приписва същият код. Като установи по индекс многозначна дума, машината търси в изречението друга дума с неграматически код. При наличие на дума с такъв код, тя избира онова преводно съответствие на многозначния компонент, чийто код се покрива с кода на тази дума (срв. Л. 9).

3. В своя унгаро-руски алгоритъм И. А. Мелчук, без да разрешава практически проблемата за неграматическата многозначност, предлага по начало същото решение — конкретното преводно съответствие на многозначната дума да се избира въз основа на анализ на словесното ѝ окружение, т. е. на съчетанията, в които тя влиза. При това може да се направят списъци на думите, в съчетание с които дадена многозначна дума трябва да се преведе по един начин, а при тяхно отсъствие — по друг (срв. Л. 3, стр. 225).

Подобен е и методът, който се предлага (също така без практическо реализиране) във френско-руския алгоритъм на О. С. Кулагина (срв. Л. 4) и в англо-руския алгоритъм на Т. Н. Молошная (срв. Л. 6).

4. Всички разгледани дотук начини, изградени върху една и съща принципиална основа, имат един общ недостатък — те свързват решението на проблемата за неграматическата многозначност с наличието или отсъствието на дадена конкретна дума или дадено конкретно съчетание. Практиката показва, че би трябвало да се премине към разрешаване на многозначността на лексическите средства не въз основа на конкретни думи и съчетания, а на някакви класове (както това е при граматическите средства). Решителна стъпка в тази насока беше направена с въвеждането на метода на тезаурусите от редица колективи в САЩ, СССР, Англия, Франция и др. [напр. групата Пери и Конет в САЩ, Кембриджката група в Англия (срв. Л. 2), лабораторията за МП при ИМГПНИИ в СССР, групата на Рене Пиер при Центъра за приложна психология във Франция и др].

Тезаурусът е речник, в който се дава пълна семантична класификация на езиковите единици (срв. Л. 12). В него думите се групират по тематични класове. Класовете на свой ред се подразделят на секции, подсекции, категории и пр. На всеки клас, секция и пр. се приписват определени номера. По този начин се определят синонимичните редове, в които може да влиза дадена дума (в дадено значение), а номерата представляват, така да се каже, семантически параметри, чрез които може да се зададе тази дума¹.

Независимо от конкретния принцип, въз основа на които е изграден, тезаурусът дава възможност да се определя значението на дадена дума, чрез влизането ѝ в един или друг иерархически и синонимически ред. При това една дума може да влиза и в няколко класа, семейства, секции и пр. в зависимост от нейната многозначност. От това следва, че при една многозначна дума в речника ще бъдат дадени няколко номера на тематични групи. Разрешаването на проблемата за многозначността при тезауруса се извършва по следния начин. Машината проверява тематичните номера на думите от контекста и избира онзи номер на съответствието на многозначната дума, който се покрива с номера на синтактически свързаните с нея думи от контекста (срв. Л. 13, стр. 60).

В. Граматическа многозначност

След отделянето на г, т. е. на носителя на неграматическото значение, остават суфикси и окончания. Някои от тях могат да бъдат многозначни (или както ги наричат някои автори омонимични). Към s (към които ще отнасяме и окончанията) може да се прибавят и т. нар. граматически думи и на първо място предлозите. И тук съществуват различни варианти на схемите за снемане на многозначността.

1. В алгоритъма за Джорджтаунския експеримент проблемата за граматическа многозначност е разрешена абсолютно по същия начин, както и проблемата за неграматическата многозначност — чрез цифрови кодове (срв. стр. 484, т.1).

¹ Примери на секции на речник-тезаурус вж. в Л. 13, стр. 59 и Л. 3.

2. Известно подобрене се внесе с предложението да се премине към метода на граматическите кодове. По принцип те са идентични с неграматическите кодове (срв. стр. 484, т. 2).

3. Крачка напред към по-висока степен на абстракция представлява предложеният от Е. Рейфлер начин за разрешаване на граматическата многозначност чрез метода на т. нар. операционни формални класове. Същността на този метод се свежда към следното. Значението на даден многозначен елемент зависи от дадена или дадени определящи думи или форми. Тези определящи думи или форми могат да се групират в отделен клас. По същия начин може да се групират в класове и определящите елементи. Така се получават операционни формални определящи и определяни класове, които се различават от традиционните формални класове (срв. Л. 9, стр. 211).

4. Значително по-съвършен начин за разрешаване на многозначността изобщо, в това число и на граматическата многозначност, беше предложен от В. Ингве (срв. Л. 10), който плодотворно разви идеите на Освалд и Флетчер (срв. Л. 4). Ингве смята, че по-мъчната проблема — граматическата многозначност — трябва да се разрешава на първо място, и то в резултат на синтактически анализ. Синтактическият анализ, извършван от човека, върви „отгоре надолу“. Както сочи В. Ингве, човек чете изречението, разбира смисъла му, долавя интуитивно неговата структура, разделя го на части и най-сетне установява към какви части на речта се отнасят тези части. Засега машината не е в състояние да върви по този път. Тя може да извършва синтактически анализ (чисто формален) само по обратен път — „отдолу нагоре“, т. е. като почне от частите на речта. Обаче затова тя трябва да може да установява тези части на речта непосредствено, изхождайки от самите тях, независимо от контекста. Както показва опитът, традиционните части на речта не отговарят на тези условия. За нуждите на МП трябва да се обособят други класове по такъв начин, че всяка дума да принадлежи изключително само на един клас. Тези класове В. Ингве нарича словесни класове.

Във всеки език съществуват различни контексти, които определят едно и също граматическо значение на превежданата единица. Напр. в български език контекстите *... е ухапало човека* и *... се строи планомерно* еднозначно определят, че което и да е съществително, поставено на мястото на точките, ще бъде подлог (именителен падеж при синтетичните езици). Контекстите, които дават една и съща I, могат да се групират в класове. Така всяка позиция на дадена дума в изречението с оглед на дадени контексти ще определя еднозначно нейното граматическо значение. Но контекстът представлява последователност от представители на словесни класове. Следователно може да се установят и обособят всички контексти от един клас с оглед на последователностите на словесните класове, от които те се състоят.

Практически предложеният от В. Ингве метод за разрешаване на многозначността и на проблемата за МП изобщо чрез последователностите (в последствие разработен в конфигурационен анализ от Т. Н. Молошная — срв. Л. 5, 6), се реализира така. Освен речник на думите, в които им е приписан номер на съответния словесен клас, се съставя специален синтактически речник на последователностите и на последователностите на последователностите. В него последователностите се дават във вид на

поредици на номерата на съответните словесни класове. Освен това в него се дава I за разрешаване на многозначността, за реда на думите и номера на типа на изречението. Приведеният по-долу пример илюстрира практическото осъществяване на този метод¹.

5. Методите на граматическите кодове (срв. т. 2) и на операционните класове (срв. т. 3) намериха своето плодотворно разработване, усъвършенстване и практическо приложение в унгаро-руския алгоритъм на И. А. Мелчук (срв. Л. 3) и във френско-руския алгоритъм на О. С. Кулагина (срв. Л. 4) чрез принципа на т. нар. послесложни и предложни кодове.

¹ Така напр. за превод на немското изречение *Sie studieren nicht oft*, в което има една многозначна граматически дума на английски, В. Ингве предлага следния речник на думи:

	А	Б	В	Г
Sie		4	A	she (тя)
studieren		66	B	they (те)
nicht		107	A	study (занимавам се)
oft		103,1	—	not (не)
			—	often (често)

и следния синтактически речник:

Д	Е	Ж	З
4 — 66 — 107	В А	1 3 2	224
224 — 103,1			300

Въз основа на тези константи работата на машината протича така. Машината търси в лексическия речник, намира в него една по една думите от изречението и записва номерата на техните словесни класове, дадени в графата Б. Получава се следната поредица:

4   66   107   103,1.

След това машината търси в синтактическия речник най-дългата последователност която отговаря на последователностите в изречението, като почва от ляво надясно и извлича от колонката Е информацията за разрешаването на многозначността, а от колонката Ж информацията за реда на думите. Накрая от колонка З машината взим номера на типа на изречението или номера на типа на последователността на последователностите. Получава се следното. В синтактическия речник е намерена последователността 4 66 107 и машината записва

В	А	—
1	3	2
224		

Намерената последователност има номер 224. Към него се прибавя речниковият номер на ненамерения в синтактическия речник елемент на изречението — номерът 103,1 и се записва

224   103,1.

Сега в синтактическия речник се търси последователността на последователностите (224 103,1), намира се и се извлича номерът на типа на изречението — 300.

Въз основа на получената информация за избор на значенията (В А —) по съответните кодови букви се подбират съответствията от речника и се получава

They study don't often.

И накрая въз основа на номерата за реда на думите в този тип последователност (3 2) машината трябва да размести думите от провеждащото изречение и се получава окончателно

They don't study often.
Те не се занимават често.

6. Интересен и плодотворен начин за разрешаване на граматическата многозначност на *s* (наричана от него омонимия, което в случая е и по-последователно), предлага И. А. Мелчук в своя алгоритъм за общ морфологически анализ (срв. Л. 1). Според него разрешаването на проблемата за омонимията на *s* трябва да се основава по начало върху следните три фактора (срв. Л. 1, стр. 226).

а) Значението, т. е. преводът на даден *s*, може да зависи само от неговата позиция спрямо другите суфикси в *d*.

б) Значението на даден омонимичен *s* може да се определя еднозначно от факта, дали той е краен или не. Така в руски език суфиксът *-ов* в крайна позиция е окончание на род. п., мн. ч. (*стол-ов*), а в некрайна позиция е суфикс за образуване на прилагателни от типа *отц-овский, газ-овый*.

в) В последна сметка значението на омонимичния *s* може да се определи чрез типа на основата, с която той може да се съчетава (срв. по-подробно Л. 15).

§ 2

Изложеното в § 1 дава възможност да се анализират някои от предлаганите в теоретическата литература по проблемите на МП определения на омонимията и многозначността (I) и да се обобщат методите на автоматичното разрешаване на тези случаи при МП (II).

I

1. Анализът на предлаганите в съвременната теоретическа литература по проблемите за МП, както и в експериментирания алгоритми, определения на омонимията, показва, че същественото в случая се свежда към следното. Омоними, това са няколко графически съвпадащи средства, всяко от които има в речника различен $l(i)$, тъй като те принадлежат към различни части на речта или други функционални класове.

В обикновените речници (гълковни и преводни) омонимите се повтарят по следния начин:

Вал¹ . . . . .
Вал² . . . . .
Вал³ . . . . .

В речниците за МП омонимите обикновено не се повтарят и първият от тях се дава като представител на цялата група. Напр. в морфологическия речник (таблици — част Б) на И. А. Мелчук (срв. Л. 1, стр. 238) омонимичният суфикс *a* е зададен така:

6	a	1	16	0	1	10, 11, 16	0
7	—	1	18	0	1	1, 6	0
8	—	0	21	0	1	2, 3, 7	0

Следователно от гледището на МП омонимично е онова средство от L_1^N (независимо от това, към кое равнище на езиковата структура то принадлежи), което има няколко различни $l(i)$, едновременно може да се влага в различни текстови единици, и само по себе си не дава достатъчно l за избиране на необходимия в случая $l(i)$.

2. Както беше посочено, многозначността се свежда към наличието на няколко преводни съответствия в L_2^N . В обикновените преводни речници (напр. руско-български) многозначността се представя така:

Стол... 1. Маса; 2. Отдел в учреждение; 3. Храна.

Речниците за МП са подразделени на две части — частта L_1^N (т. е. част на изходния език) и свързана с нея чрез съответна адресна система част L_2^N (т. е. част на превеждащия език). В L_1^N част на речника в графата „преводно съответствие“ се дава само номерът на $l(i)$ от L_2^N част на речника, чрез който се задава това преводно съответствие. При еднозначно средство стойността на този параметър е по начало еднозначно определена, а при многозначно средство във въпросната графа са дадени толкова номера, колкото преводни съответствия има съответното средство в L_2^N .

Напр. думата от горния пример би била зададена така в частта L_1^N на речник за МП [задаващите параметри са дадени, според предложената от автора схема, за речник на основи за руско-български МП — (срв. Л.16)]:

Стол —	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	374	0.....
																		456		
																		976		

И така от гледище на МП многозначно е онова средство от L_1^N (независимо от това, към кое равнище на езиковата структура то принадлежи), което има $l(i)$ с няколко номера на преводни съответствия и само по себе си не дава достатъчно l за избиране на необходимия в случая номер.

II

1. Дори един бегъл преглед на някой от експериментирания алгоритми показва, че от двата основни начина за снемане на омонимията на всички равнища на езиковата структура — морфологически и синтактически — първият може да се използва в ограничен брой случаи (главно при т. нар. изкуствена омонимия, и то само при езици с богати морфологически възможности). Поради това той обикновено се използва само като предварителна възможност. От това следва, че основният начин за снемане на омонимията е синтактическият начин¹.

¹ Наистина за целта може да се използва и т. нар. „квазиаритметически“ метод, предложен от проф. Бар-Хилел (срв. Л. 5). Обаче неговото непосредствено предназначение е да установява предикативните и непредикативните връзки в изречението и само частично може да се използва за снемането на омонимията. Също така в случая може да се използва методът на М. М. Ланглебен и Е. В. Падучева (срв. Л. 17), чиято същност се свежда към това, предварително да се припишат на омонима няколко синтактически функции. Обаче изборът на едната от тези функции се основава също така върху анализа на контекста.

Анализът на отделните схеми за снемане на омонимията въз основа на синтактическия принцип показва, че в последна сметка той се основава върху следното. Омонимията на всички равнища на езиковата структура се снемат въз основа на онази I, която се получава чрез анализ на езиковото оръжие на анализираният инструмент или по-точно на възможната съчетаемост на анализираният инструмент с компонентите на неговото непосредствено езиково оръжие.

2. Обобщаването на предлаганите варианти за снемане на многозначността показва, че и тук съществува един общ принцип — многозначността се снемат въз основа на I, получена чрез анализ на езиковото оръжие на анализираният инструмент или по-точно на възможната съчетаемост на анализираният инструмент с компонентите на неговото непосредствено езиково оръжие. При това този принцип лежи в основата на снемането на многозначността не само на лексическото и морфологическото равнище на езиковата структура, но и на синтактическото равнище (срв. Л. 6, стр. 261, 262 — многозначността на конфигурациите се снемат въз основа на I, получена чрез анализ на допълнителни фактори от същото изречение). Нещо повече. Същият принцип важи и при снемането на многозначността на преципителните знаци (срв. Л. 14).

§ 3

Проведеният в § 2 анализ дава възможност да се направят следните изводи (I) и предложения (II).

I

1. От съответно гледище явленията от класа „омонимия“ са еднотипни на всички равнища на езиковата структура. Същото важи и за многозначността.

2. Тъй като от гледище на МП основното при омонимията се свежда към това, че някои езикови средства имат по няколко I(i), при което самите тези средства не могат да дадат достатъчна I за избор на необходимия I(i), а многозначността се свежда към това, че I(i) към някои средства има няколко номера на преводни съответствия, които също така не могат да бъдат еднозначно установени само въз основа на I, давана от тези средства, тези две явления могат да се смятат за еднотипни и следователно да се разглеждат като едно единствено явление.

3. Тъй като двете явления са еднотипни, безпредметна е употребата в теорията и практиката на МП на двата термина „омонимия“ и „многозначност“ и може да се използва един единствен термин „многозначност“ за означаване на посочените явления на всички равнища на езиковата структура.

4. Като оставим настрана морфологическия начин за снемане на омонимията като предварителен подход и другите допълнителни морфологически и други начини при снемането на многозначността, може да се твърди, че както снемането на омонимията, така и снемането на многозначността се основават върху един и същ основен принцип.

5. Този основен принцип се свежда към следното. Още в своя прочут „Меморандум“ от 15. VII. 1949 г., обосновавайки възможността на превод, осъществяван самостоятелно от бързодействащи електронни

сметачни машини, У. Уивер беше писал: „Ако в непрозрачна маска направим отвор с такъв размер, че чрез него може да видим само една дума от превежданата книга, то, преглеждайки по такъв начин дума по дума, невъзможно е да определим тяхното значение... Но ако удължим отвора в тази непрозрачна маска дотолкова, че да може да се вижда едновременно не само централната дума, но да речем N думи отдясно и отляво от нея, то при достатъчно голямо N може безпогрешно да определим значението на централната дума“ (Л. 7, стр. 40). Определянето на значението на анализираната дума въз основа на анализа на нейното езиково окружение получи названието N -операция.

Както показва проведенят в § 1 и 2 обзор, всички съвременни начини за снемане на омонимията и многозначността на всички равнища на езиковата структура се основават именно върху N -операцията (освен някои случаи, когато многозначността не може да бъде снета без допълнителна извънезикова I).

II

Въз основа на проведения анализ може да се направят следните констатации и предложения:

1. С оглед на нуждите на МП явленията омонимия и многозначност могат да се разглеждат при МП като едно единно явление многозначност¹.

2. Многозначността в този широк смисъл може да се определи по следния начин. Многозначно (или полигенно — срв. Л. 9) средство от L_1^N е онова, което само по себе си не дава достатъчно I за избор на необходимия в случая $I(i)$ и за еднозначното установяване на номера на предводното съответствие.

3. N -операцията може да се разглежда като основа за снемане на омонимията и многозначността на езиковите средства от всички равнища на езиковата структура, а не само на лексическото равнище.

4. С оглед на еднотипността на посочените явления, както и с оглед на еднотипността на начините за разрешаването им съществуват всички обективни предпоставки да се създаде при наличие на различни таблици на константи² една единна схема „Многозначност“ вместо отделните схеми за разрешаване на омонимията и многозначността на лексическото, морфологическото и синтактичeskото равнище на езиковата структура.

*

Предложената обща схема „Многозначност“ ще може да замени отделните схеми „омонимия“ и „многозначност“, съществуващи в трите типа АА—АЛА, АМА, АСА и по този начин поне три пъти ще съкрати обема на АА и значително ще опрости неговата структура. Това ще създаде основа не само за бъдещата автоматизация на алгоритмизацията в тази на-

¹ Проблемата за снемането на многозначността въз основа на семантичeskите множители (срв. Л. 18) ще бъде разгледана в отделна статия.

² На морфологическото равнище значителна част от I за съчетаемостта на афикса може да се даде предварително в речника на основите (напр. за типа на основата) и в самия речник на морфологическите елементи (напр. краен или некраен). За разрешаване на лексическата многозначност може да се използват същите съчетания, които са дадени в речника на синтактичeskите елементи (срв. предложението на И. А. Мелчук — Л. 2).

сока, но и ще бъде първата стъпка към създаването на цялостен АА, чиито схеми ще бъдат независими не само от дадени конкретни L_1^N и L_2^N , но и от равнището на езиковата структура.

Обаче, въпреки логически очевидните предимства от въвеждането на такава обща схема, окончателното решение на въпроса за нейната ефективност и за реализираната икономия на време и интелектуален труд може да се вземе само след експериментална проверка.

ЛИТЕРАТУРА

1. И. А. Мельчук — Морфологический анализ при машинном переводе, Проблемы кибернетики, вып. 6, 1961, стр. 207 и сл.
2. И. А. Мельчук — Об алгоритме синтаксического анализа языковых текстов, бюл. Машинный перевод и прикладная лингвистика, № 7, 1962, стр. 45 и сл.
3. И. А. Мельчук — О машинном переводе с венгерского языка на русский, ПК, вып. 1, 1958, стр. 222 и сл.
4. О. С. Кулагина — О машинном переводе с французского языка на русский, ПК, вып. 3, 1960, стр. 181 и сл. и вып. 4.
5. Т. Н. Молошная — Некоторые вопросы синтаксиса в связи с машинным переводом с английского языка на русский, ВЯ, 1957, № 4.
6. Т. Н. Молошная — Алгоритм перевода с английского языка на русский, ПК, вып. 3, 1960, стр. 209 и сл.
7. У. Уивер — Перевод, сб. Машинный перевод, М., 1957, стр. 33 и сл. (превод от английски).
8. Л. Достер — Джорджтаунский эксперимент, сб. МП, М., 1957, стр. 180 и сл.
9. Эрвин Рейфлер — Определение значения при МП, сб. МП, М., 1957, стр. 185 и сл.
10. Виктор Ингве — Синтаксис и проблема многозначности, сб. МП, М., 1957, стр. 280 и сл.
11. Т. Н. Молошная — Вопросы различения омонимов при машинном переводе с английского языка на русский, ПК, вып. 1, 1958, стр. 215 и сл.
12. К. С. Джоунс — Механизированная семантическая классификация, МП и ПЛ, № 7, 1962, стр. 118.
13. О. С. Ахмаиова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрункина — О точных методах исследования языка, МГУ, 1961.
14. Т. Н. Николаева — Анализ знаков препинания при машинном переводе с русского языка, Тезисы конференции по машинному переводу, М., 1950, стр. 104.
15. Л. Н. Иорданская — Морфологические типы основ русского языка (для различения омонимии морфем в процессе анализа при МП), ПК, вып. 6, 1961, стр. 281 и сл.
16. А. Людсканов — Основы на машинния превод с оглед на руско-българския МП (под печат), Годишник на ФФ за 1964 г. ч. I.
17. М. М. Ланглебен и Е. В. Падучева — Устранение морфологической и синтаксической омонимии при анализе английского текста, ТКМП, М., 1958, стр. 100.
18. А. К. Жолковский, Н. Н. Леонтьева, Ю. С. Мартемьянов — О принципиальном использовании смысла при машинном переводе, сб. Машинный перевод, 2, М., 1961, стр. 17 и сл.
19. Y. Bar-Hillel — Some linguistic obstacles to machine translation, Actes du 2-e Congrès international de Cybernétique, Namur, 1960, стр. 197 и сл.
20. M. Masterman — What is a Thesaurus? in „Essays on and in MT by CLRU“, London, 1959.
21. E. de Groliet — Quelques problèmes de codification posés de par l'usage des machines en vue de la recherche de l'information et de la traduction mécanique, Actes II, Namur, 1960, стр. 162 и сл.
22. V. A. Oswald and S. L. Fletcher — Proposals for the mechanical resolution of German syntax patterns, „The modern language forum“, т. 36, 1951, No 3—4.
23. Y. Bar-Hillel — A quasi-arithmetical notation for syntactic description, Language, т. 29, No 1, Baltimore, 1953.
24. A. G. Oettinger, Automatic language translation, Harvard university press, Cambridge, Massachusetts, 1960.

СЪДЪРЖАНИЕ

Константин Попов — Виден наш езиковед	3
Елка Станкулова — Библиография на трудовете на проф. Иван Леков (1925—1963)	13

Славянско езикознание

Владимир Георгиев — Бележки върху някои особености на праславянския език	37
Иван Дуриданов — Към дискусиата за развоја на праславянската вокална система	43
Петър Илчев — Някои теоретико-методологически въпроси, свързани с палеославистиката	57
Александър Милев — Дателен самостоятелен в гръцкия текст на евангелията и неговото предаване в старобългарските текстове	67
Иван Буюклиев — Лексеми от корен <i>брод-</i> в старобългарски език	77
Мария Деянова — Бележки за темпоралната система на севернославянските езици	83
Момчил Чалъков — Към въпроса за наличието на аглутинативни елементи в славянските езици	95
Дина Станишева — Беспредложный дателный и винительный локальной функции в славянских языках	101
Петър Пашов — По някои въпроси на българските и славянските числителни	113
Кристалина Чолакова — Към въпроса за изразяване на модалност по лексикален път	125
Моско Москов — Взаимоотношението между група славянски думи с оглед на произхода им	137
Дора Иванова-Мирчева — Стесняването на семантичната структура на думата като исторически процес	151
Кети Ничева — Семантични особености на степените за сравнение при някои паречия в славянските езици	161
Елка Станкулова — Деятелни имена от мъжки род със суфикс <i>-ач</i> (<i>-acz</i>) и <i>-ник</i> (<i>-nik</i>) в съвременния български и полски език	171
Галина Тагамлицкая — Къ вопросу о частицах в русском и болгарском языках	177
Пенка Филкова — Экспрессивные свойства и стилистичные функции на църковно-славянската фразеология в стиловете на съветската художествена и обществено-публицистична литература	195
Блажо Блажев — За употребата на винителен падеж от местоимението <i>сама</i> в руски език	207
Ирина Червенкова — Существительные с суффиксом <i>-ник-а</i> , образованные от именных основ, в современном русском литературном языке	213
А. Кошелев — Этимологические заметки	219
Светомир Иванчев — <i>vosian</i> — полското название на щъркела	227

Българско езикознание

Кирил Мирчев — За членните форми в среднобългарските паметници	231
Любомир Андрейчин — Разказвателните наклонения в историческото повествование на Паисий Хилендарски	235

- Венче Попова — Инфинитивната форма в езика на първия наш възрожденски писател . . . . .
- Калина Иванова — Към въпроса за префиксацията на двувидовите глаголи от чужд произход в съвременния български език . . . . .
- Зара Геннадиева-Мутафчиева — Някои характерни особености на простите съюзи в съвременния български език . . . . .
- Константин Попов — Към въпроса за фреквенцията, семантиката и граматическата характеристика на съюза *ала* . . . . .
- Йордан Пенчев — Конструкции с предлог *освен* . . . . .
- Сийка Спасова-Михайлова — Финална и статична употреба на предлога *в* в български език и нейните съответствия в други славянски езици . . . . .
- Иванка Васева — Бележки върху синтактичния строеж на българските пословици. Пословици с елиптична структура . . . . .
- Стефан Стефанов — Лично-местоименни форми във функция на показателни местоимения . . . . .
- Боряна Велчева — За формите на местоимението *такъв* . . . . .
- Елена Георгиева — По въпроса за прехода на някои устойчиви фразеологични и синтактични словосъчетания в категорията на служебните думи . . . . .
- Мария Филипова-Байрова — Пътят на проникване на някои устойчиви съчетания в български език . . . . .
- Борис Симеонов — Влиянието на румънската лексика върху езика на Г. С. Раковски . . . . .
- Христо Първев — Черковнославянски лексикални особености в първия възрожденски превод на наказателен закон . . . . .
- Стойко Стойков — Говорът на с. Настан, Девинско . . . . .
- Иван Гълъбов — Еровите застъпници и българското диалектно членение . . . . .
- Максим Ст. Младенов — Съгласкова съчетаемост в ихтиманския говор . . . . .
- Димитър Тилков — Към въпроса за типологията на родопското акане . . . . .
- Иван Кочев — Бройни форми при съществителни от женски род в някои източни български говори . . . . .
- Стайко Кабанов — Особенности на показателните местоимения и на тройното членуване в някои родопски говори . . . . .
- Рангел Божков — Двойната членна форма в трънския говор . . . . .
- Тодор Бояджиев — Особени форми за удвоен обект в един български говор . . . . .
- Хриска Топалова-Симеонова — Една особена употреба на предлог *с* в говора на с. Вишовград, Павликенско . . . . .
- Стефан Илчев — Лексика от фамилни имена . . . . .
- Йордан Заимов — Старобългарски лични имена: *Безмер*, *Гостун* и *Маломир* . . . . .
- Кирил Костов — Старинното бълг. *склав* 'роб, пленник' и съдбата му в някои народни песни . . . . .
- Христо Холиолчев — За произхода на *кукуруз* (*kukurica*) 'царевича', *Zea mays* . . . . .

Приложно езиковедие

- Н. В. Ставровски — За определяне на минималния и достатъчен обем на статистическата съвкупност при лингвистически изследвания . . . . .
- Александър Людсканов — Към въпроса за обща схема „многозначност“ при машинния превод . . . . .

239
245
253
265
283
287
293
311
321
327
339
345
357
367
377
391
403
411
417
423
427
433
437
449
455
459
469
479

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XI

*
Худ. редактор на корицата *М. Конева*
Технически редактор *Бл. Ташев*
Коректор *Д. Христосков*
*

Дадена за набор на 12. VI. 1964 г.
Подписана за печат на 7. IX. 1964 г.
Формат 71x100/16 Тираж 800
ЛГ III-7-1964
Печатни коли 31,13 Издателски коли 37,04
Цена 4,32 лв.
*

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 1093

Известия на Института за български език, кн. XI
ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
14	12 отд.	в. Съвременност	в. Съвременник	авт.
15	6 отд.	кн. " " "	кн. 3—4 " "	"
17	20 "	стр. 120—134	стр. 129—134	кор.
25	21 "	moins	moins	"
60	4 отд.	párodny	párodny	"
62	12 "	текстово	тестове	"
63	7 "	разчлеляване	разчленяване	"
64	20 отд.	иѝ	и ѝ	"
65	7 отд.	* <i>ερασιλυοτε</i>	<i>ερασιλυοτε</i>	"
65	6 "	М., 1958	М., 1960	авт.
101	6 "	Очевидно	очевидно	"
110	8 отд.	взаимността	зависимостта	кор.
118	18 отд.	на речта	на частите на речта	"
127	18 "	rolde	rodle	"
167	14 отд.	<i>отойти</i>	<i>отойди</i>	авт.
196	12 отд.	<i>ден</i>	<i>день</i>	кор.
196	5 "	Революционни	Революционна	"
202	6 "	³ (индекс)	⁴ (индекс)	авт.
226	5 "	⁴ (индекс)	³ (индекс)	"
317	4 отд.	<i>Кои</i>	<i>Кой</i>	кор.
323	18 "	<i>так-в-и</i>	<i>так-и-в-и</i>	"
323	22 "	в Ломския говор	ломският говор	авт.
325	10 отд.	так-в-о-з(и)	так-в-и-з(и)	кор.
384	7 отд.	на юг	от юг	"
393	13 " в табл.		М	печ.
397	7 отд. в табл.	и	ихт. г.	"
	II кол.			
434	5 отд.	рядко	по-често	кор.
434	4 отд.	засегнат	загагнат	"
444	20 "	Навуцано	Навуцанов	печ.
461	16 "	Grebensčikov	Grebensčikov	"